

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
JURNAL
2(114)

BAKI -2020

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

2(114)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

– 2020 –

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİK:

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof.Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof.N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

P.prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof.M.Kazımov

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof.E.Əzizov
Prof. T.Naciyev
Prof. S. Abdullayeva
Dos. Ə.Agakışiyev
Fil.f. dok. R. Bayramov

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА:

Prof.A.Abbasov-məsul redaktor
Dos.A.Səfiyev
F.d. Q.Sayılov

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akademik N.Paşayeva-vəsul redaktor
AMEA müx.üzvü.prof. T.Mütəllimov
Dos. E.Məmmədov

TÜRKÖLOGİYA:

ТЮРКОЛОГИЯ:

AMEA mCx.İzvü, prof.N.Жяфяров
Ф.е.н. Н. Щцсейнова

JURNALİSTİKA:

ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. -Q. Məhərrəmli –məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:

РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L. Əhmədova
Prof. M.Cəfgərov
Prof.L.Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :

ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof.C.Nağıyev
Prof. B.İsmayılov
F.d. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R. Hüseyinzadə
Dos.S.Abbasova –məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ

ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü. Prof. C.M. Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ

КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayılov
Dos. A.Əliyev
Dos.M.Məmmədov

Baş redaktor:T.Cəfərli. Baş redaktorun müavini: prof.L.Əhmədova. Məsul redaktor: dos.L.Ələkbərova.

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filfak. тел. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiyyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5–123
Ü.M. ÖZEREN. Türkçeden lak diline geçen kelimeler	5
H. ЭФЕНДИЕВА. К вопросу истории составления толковых словарей.....	7
T. ƏKBƏROVA. Ərəb ədəbi dilində köməkçi feillərin işlədilməsi xüsusiyyətləri.....	11
G. ABDULLAYEVA , İbri dilində qeyri-salim felləri formalaşdırən əsas əlamətlər.....	14
Э. КЕРИМОВ, Х.ТАГИЕВА. О некоторых особенностях проявления русской ментальности в языке и речи.	17
T. МУСАЕВА. Особенности функционирования отыменных предлогов в русском и персидском языках.....	20
A. MƏMMƏDOVA . Diskurs və ümumi nəzəri məsələlər.....	24
N. ORUCOVA. Dil və nitq insan cəmiyyətində yaranan bilik və anlayışın əlamətlər sistemi kimi yoxa çıxıb.....	27
L. MƏMMƏDOVA. Müasir fars dilində sinonim feil sıralarının yaranma yolları.....	30
S. QULİYEVA. Kontekst, mətn və diskursun qarşılıqlı əlaqələri haqqında.....	33
V. ABİYEVA, A.SƏFİXANOVA.İngilis dilində idiomların rolu və dilimizdə işlənmə yeri.....	37
S. QULİYEVA. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında terminlər.....	40
J. QƏNİYEVA. Somatik ifadələrdə fonetik üslubi vasitələr.....	44
G. MAHMUDOVA. İngilis və Azərbaycan dillərində toy mərasimi leksikası.....	47
A. ƏLİYEVA. Müasir fransız dilində ritmik vurğuya dair.....	49
R. QULİYEVA. Ərəb dilində nitq hissələrinin bölgüsü.....	52
A. ИБРАГИМОВА. Именные части речи в современном турецком языке.....	56
Ə. QULİYEVA, Müasir Türk və Azərbaycan dillərində mürəkkəb fellər.....	60
X. MANAFLI, Ə. AĞAKİŞİYEV. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri.....	64
İ. MƏHƏRRƏMOVA Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin sözlər və mürəkkəb sözlərlə oxşar və fərqli cəhətləri.....	68
B. MƏMMƏDOV. Azərbaycan mətbuatında ədəbi dilin leksik normasının pozulması halları.....	72
O. PİRİYEVA. Modal sözlər və nidaların işlənmə xüsusiyyətləri.....	75
A. HÜSEYNOVA. Ərəb cümləsində təsirlik halda olan cümlə üzvləri.....	78
A. ƏLİYEVA. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.....	82
Y. ƏLƏSGƏROVA. Üfüqi hərəkət bildirən fellər.....	85
F. ƏFƏNDİYEVA. Tabeli mürəkkəb cümlələrin klassifikasiyası.....	88
A. MƏMMƏDOVA, A. MEHDİYEVA. Dilin söz yaradıcılığı səviyyəsi.....	92
E. SÜLEYMANOVA,U. İSMAYİLOVA . Dilçilikdə mənsubiyyət konstruksiyalarının yaranması.....	95
N. BASHİROVA.Phraseological Derivation in the Colloquial Speech of Modern English.....	99
S. BAĞİROVA. Ərəb dilində sinonimlər.....	102
G. ŞAMXALOVA.Basic transformations in the process of translation	105
A. HÜSEYNOVA. Milli Məclisdə rəsmi müraciət etiketləri.....	108
N. ASGAROVA. Linguistic advantages and diversity of bilingualism, multilingualism, plurilingualism in languages.....	112
X. MUSTAFAYEVA . Ərəb ədəbi dilində nisbi sifətlərin sözdüzəltmə strukturu.....	115
A. АЛИЗАДЕ. Египетский филолог Шауги Дайф и его взгляды на реформы арабской грамматики.....	119
N. MƏMMƏDOVA. Ali məktəb dərslərində ikinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə feli birləşmələr.....	122
<i>ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-LİTERATUROBEDELİNE</i>	124-168
K. MƏHƏRRƏMOVA. Hüseyn Cavidin yaratdığı İblis obrazı Azərbaycan ədəbiyyatşünashğında.....	124
N. AĞAYEVA.“Uşaqlıq dövrünün sonu”nda insan problemi.....	128
A. BƏDƏLOVA. 1960-1980-ci illər Azərbaycan nəsrində psixologizm.....	132
У. АББАСОВА. Стилиевые особенности эмотивного пространства в художественном мире Чингиза Абдуллаева.	135
C. АЙДЫНОВА. Концепт «Беженцы» в учебниках английского языка.	139
İ. ƏLİYEVA. Əli Kərimin bədii nəsr.....	142
Ş. MƏMMƏDOVA. Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçi - realist nəsr.....	145
M. KAZIMOV. Cəməli Təbrizinin “Xəmsə”sinə dair.....	149
N. QAFQAZLI. Hacı İbrahim Qasimovun publisistikasında teatr mövzusu.....	152
A. ABASOV . Real tarixi həyat və bədii həqiqət	156
Ş. ABASOVA. Əbədi sənət nümunələri.....	159
S. ABDULLAYEVA. Aqşın Babayev yaradıcılığına bir nəzər.....	162
Y. QƏHRƏMANLI. Nağı Nağıyevin dili və sənətkarlığı haqqında qeydlər.	165
<i>PEDAQOGİKA-PSIXOLOGIYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ</i>	169-239
M. ЮСУПОВ.Историческая роль просвещения в духовно – культурном становлении узбекского народа.....	169
S. RZAYEVA.Feilin şəkillərinin interaktiv təlim metodları ilə tədrisi	172
P. PAŞAYEVA, S. ABBASOVA. İbtidai siniflərdə nitq inkişafına dair.....	177
P. İMANOVA, C. ДЖАФАРОВА. Развитие русской письменной речи студентов.....	181
Л. МУРАДОВА. Роль русско- азербайджанского словаря в работе над переводом в национальной аудитории.....	184
P. АСКЕРОВА, З. МАНСИМОВА. К вопросу о путях обогащения русского словарного запаса студентов.....	188

И. КУЛИЕВА, Л. АЛЕКПЕРОВА. Структурные элементы научного письменного текста и их языковое оформление.....	191
N. SADIQOVA. Listening skills are an important part of effective communication.....	196
A. AĞAYEVA. Kommunikasiya sənəti.....	200
A. MEYVƏLİYEVƏ. Following the rules of academic writing.....	203
K. NƏCƏFOVA. İngilis dilinin tədrisində İKİ-nin yeri və növləri.....	207
B. SAMADOV. Advantages and disadvantages of remote learning.....	210
И. ВЕЛИЕВА. Место перевода в обучении русскому языку в нерусской аудитории.....	215
M. QURBANOVA. Ümummilli lider Heydər Əliyev: təhsilimiz və dilimiz.....	218
X. AXUNDOVA, Ф. АГАМИРОВА. Работа над некоторыми русскими предложениями и приставками на первых курсах.....	221
И. КУЛИЕВА, К. НУРИЕВА. Учебник как основное средство обучения.....	224
G. USMONOV, F. MUHAMMADJONOV. Application of the communicative language teaching approach in language teaching.....	228
F. MİKAYILOVA. I sinifdə dil qaydalarının mənimsədilməsi.....	231
Ж. МУСТАФАЕВА, Н. ХИЯЛОВА. Проблемы социализации ребенка в семье.....	234
Д. КАЗИ-ЗАДЕ, Г. РАСУЛОВА. Пути эффективной работы над текстом по специальности на занятиях русского языка.....	237

JURNALİSTİKA - ЖУРНАЛИСТИКА.....240-242

A. MAMƏDOVA. Специфика онлайн-СМИ и особенности интернет-журналистики.....	240
--	-----

MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....243-347

V. QURBANOV, Ş. ƏSGƏRLİ. VI-VII siniflər üzrə Azərbaycan dili dərsləkləri və müəllim üçün metodik vəsaitlər.....	243
F. SƏFƏRƏLİYEVƏ. İbtidai sinifdə leksikologiya və nitq inkişafı məsələləri.....	245
C. ГУСЕЙНЛИ. Интерферентные ошибки в русской речи бакинцев.....	247
S. HÜSEYNOVA. Təlim prosesində inteqrasiya başlıca prinsip kimi.....	250
E. ƏFLATUN. Azərbaycan tarı repressiya olunur.....	253
H. VƏKİLOVA. İmadəddin Nəsimi tədqiqatlarında.....	256
C. MURADOV, A. RZAYEVA. Koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya.....	259
A. MİRZƏYEVƏ, N. HACIYEVƏ. Fəli birləşmə və tərkib məsələsi.....	262
S. RƏHMANOVA. Türk dili və türk dünyası.....	265
R. ƏLİYEVƏ. Güney Azərbaycan Poeziyasında Ana Dilinə Münasibət.....	268
S. NAĞIYEVƏ. Milli nəsrin poetik xüsusiyyətlərinin orta məktəblərdə tədrisi metodikası.....	271
S. QAFFARLI. Seyid əzim şirvani yaradıcılığında satıra.....	274
S. MUĞANNA. İsa Muğannanın hekayələrində sevgi anlayışı.....	277
A. QƏHRƏMANOVA. Jan Pol Sartrın “Ürəkbulanma” romanında Ekzistensializm fəlsəfəsinin izləri.....	280
S. ORUCOVA. BDU-da Azərbaycan dilçiliyi məktəbi.....	284
A. HÜSEYNOVA. Türkdilli dövlətlərin dil siyasəti və ortaq türk dili məsələsi.....	287
E. HƏMZƏYEVƏ. Təbiiq dilçiliyin aktual məsələləri.....	291
Ş. MİRQƏDİROVA. Yapon dilində felin təsdiq və inkar formaları.....	293
Ə. MAMƏDOVA. Актуальное членение в структуре предложения.....	296
N. RZAYEVA. Müasir ərəb ədəbi dilində qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	299
S. ƏHMƏDOVA. Əbdülxəlil Cənnəti.....	302
Ü. CƏFƏROVA. Məna, anlayış, konsept və onların nitqdə realizə olunması.....	308
A. HƏSƏNOVA. Dilçilikdə stereotip konseptinin öyrənilməsinin bəzi aspektləri.....	312
R. BAYRAMOV. Türkmən dilinin fonetik sistemi.....	315
İ. ƏMİRASLANOVA. Психологические основы методики обучения французскому языку в неязыковом ВУЗ-е.....	320
M. SAĐYXOVA, C. ÇERKEZ. Активный метод обучения, как основной принцип преподавания русского языка.....	323
Ф. MAMƏDBEYLİ. Методические аспекты азербайджанской педагогики.....	328
У. ГУСЕЙНОВА. Этимологический анализ некоторых киргизских этнонимов.....	331
L. ŞAHƏLİZADƏ, E. YUNUSOVA. Cəmiyyətin inkişafında baş vərənlərin dilin inkişafına təsiri.....	334
A. ƏHMƏDOVA, S. QASIMOVA. The Cooperations among of the Turkic Speaking States.....	338
A, HƏMİDULLA QIZI. Məhəmməd İqbalın urdu və farsdilli yaradıcılığı.....	342

Yəğilməyə verilmişdir: 12.06.20 Çapa imzalanmışdır : 22.12.20 Rezoqraf çapı.

Şəhadətnamə № 27. Lisenziya: seriya ab № 022471

Tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur. Qiyməti – pusuz

DİLÇİLİK -ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Özeren* TÜRKÇEDEN LAK DİLİNE GEÇEN KELİMELER

1. Giriş

1.1. Kafkasya Halkları

Kafkasya'daki farklı etnik topluluklar üç grupta sınıflandırılmaktadır:

a) *Kaslar / Kafkas Kavimleri*: Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubihlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebimler, Hatkolar, Khagaklar, Baskheğler, Şapsıglar, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatıkoylar, Abzehler, Besleneyleyler, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler.

b) *Türkler*: Azerîler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karaçay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler.

c) *Hint-Avrupa Kavimleri (Arîler)*: Osetler, Farslar, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Ruslar, Alanlar... (Saydam, 1997: 17-18)

Genel olarak üç grupta toplanan bölge halklarından Kafkas kavimleri ile Türkler arasında öteden beri büyük bir gönül bağı kurulmuştur. Bu bağın kurulmasında İslamiyetin büyük rolü olmuştur.

1.2. Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Etkisi

Kafkaslar üzerinde Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Kuban Bulgarları, Kıpçaklar ve Oğuzlar etkili olmuşlardır (Özkan, 2002: 174). Türkçenin bölgedeki seyri açısından bakıldığında, tarihi dönemlerde hâkimiyeti altında buldukları Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak Türklerinin (Tavkul, 1998: 303) dili ile Selçuklular, Şirvanşahlar ve Osmanlı devletlerinin Türkçesi etkisinde kalan Kafkasya, son yüzyılda Azerî, Kumuk, Karapapak, Karaçay-Balkar, Nogay Türkçelerinin etkisi altında kalmıştır.

Kafkasya'da Hint-Avrupa grubu dışında kalan Kafkas halkları ile Türkler arasında daha fazla ortaklıkların olduğu görülmektedir. Bunun sebebi daha çok inanç ortaklığı ile oluşan ortak yaşama biçimidir. Tarihten günümüze din kardeşliği bağıyla bağlanan bu halklar, dil açısından da birbirlerini etkilemişlerdir. Ancak daha çok baskın dil durumundaki Türkçenin Kafkas dillerini etkilediği görülmekte ve farklı dönemlerde kökenleri Türkçe, Arapça ya da Farsça olan kelimeler Türkçeden Lak diline geçmiştir.

2. Türkçeden Lak Diline Geçen Kelimeler

Lak dilindeki Türkçeden alıntılar daha çok Kumuk ve Azerî Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: abad (ebedi, sonsuz), av (av), ðayvan (hayvan), şakala (çakal), ava (aba), bai (bay, zengin), avans (avans), avara (avare, meşguliyet), avlad (evlat, nesil), avlað' (bozkır), avçi (avcı), ag'mag' (ahmak), ag'a (bey), ag'u (kötülük, hınç), ag'aliy (ahali), ag'amssa (ehemmiyetli), ag'i (hıçkırarak ağlamak), ag'il (akıl, yaşlı), adav (edep), adam (adam), acal (ecel), acdag'a (ejderha), azal (ezel), azar (hastalık; can sıkıntısı), duşman (düşman), k'uruş (para, kuruş), azg'unnu (azgın, güçlü, sıkı), azih' (azık), ayg'ur (aygır), ayih'lah'issa (ayaklanmış, bir şey yapmaya başlamış), ayran (yoğurt, ayran), şag'r (şehir), ayşçun (ayrılmak, uzaklaşmak), halk' (halk), zamana (zaman), a'dad (adet), a'dat (âdet, gelenek; alışkanlık), a'dlu (adil), a'dlu-divan (adil divan), a'caişiv (acayip, ilginç), a'zav (azap), a'ziznu (aziz, sevgide üstün tutulma), bika (han eşi), bil (bel), bilayat (vilayet), biş'in (pişmek), vatan (vatan), vahli (vahiy), vahlişi (vahşi), virg'an (yorgan, battaniye), gucssa (güçlü), guzat (koruma, gözetme), gurdala (gümüş kolye), guriu (gürültü), g'azavat (gazavat, gazalar), g'azi (gazi), g'alatI (galat, hata, yanlış), g'albarts (ilbirs, kaplan), g'ang'arat (haşerat, böcekler), davlat (zenginlik), davlatlu (zengin), dav (devir, çalışma), dadi (tat), daimanssa (daima, sürekli), dak'ik'a (dakika), igit (yiğit), idara (idare), icara (icar), iznu (izin), il (el, halk), ilvis (iblis), ilh'i (yılık), ilçi (elçi), ilçihana (elçilik), imam (imam), iman (iman), imin (emin), imyarat (imaret), inkar (inkâr), insan (insan), insanlug' (insanlık), insansa (insanca), insap (insaf), intikam (intikam), isvat (ispat), kulung (külüng), kumag (kömek, yardım), kumagçi (kömekçi, yardımcı), kusa (köse), kutuk (kütük), kuç (göç) vd.¹

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

2.1. Ses Olayları

2.1.1. Ünlü Olayları

Ünlü Türemesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde son seste "a, i" ünlülerinin türediği görülmektedir: şakala (çakal), zamana (zaman), dadi (tat), icara (icar).

Ünlü Düşmesi: İç ve son seste dar "i" ünlüsünün düştüğü görülmektedir: şag'r (şehir), zamg'ar (zemheri).

Ünlü Kalınlaşması: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde uyum değişmesi ve ünsüzlerin etkisi sonucu ince ünlülerin kalınlaştığı görülmektedir: abad (ebedi, sonsuz), avara (avare, meşguliyet), avlad (evlat, nesil), avliya (evliya, akılsız), acal (ecel), acdag'a (ejderha), azal (ezel), duşman (düşman), şag'r (şehir), a'dad (adet), a'dat (âdet, gelenek; alışkanlık), bilayat (vilayet), gucssa (güçlü), guriu (gürültü), davlat (zenginlik), dalil (delil), dallak (tellâk, hamamcı), dallal (tellâl, simsar), daptar (dergi, kitap), dara (dere), daraca (derece), cavab (cevap), cavag'i (cevhir), cavg'ar (çekirdek, iç, nüve, cevher), cag'annam (cehennem), zamg'ar (zemheri), imyarat (imaret), kulung (külüng), kutuk (kütük).

* TÜRKİAD Editör Yardımcısı, Fırat Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, el-mek: mehmetozeren@hotmail.com, Elazığ/TÜRKİYE

¹ S. M. Haydakov, *Laksko-Russkiy Slovar'*, (Pod. Red. Prof. L. İ. Jirkova), NAUK, Moskva 1962.

Ünlü İncelmesi: Kalın ünlülerin incelmesi, “y, ş, c, ç, z, s, l, m, n, t” ünsüzlerinin kalın ünlüleri kendi boğumlanma sınırlarına çekmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde de kalın ünlülerin incelmesi “ç, z, y” ünsüzlerinin ve kelime içerisindeki diğer ince ünlülerin etkisiyle oluşmaktadır: avcı (avcı), azih’ (azık), ilh’i (yılki).

Ünlü Genişlemesi: Geniş ünlünün etkisiyle dar ünlünün geniş ünlüye dönüştüğü görülmektedir: cag’al (cahil).

Ünlü Daralması: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “a > i, e > i, ö > u” ünlü daralmaları görülür: ayih’lah’issa (ayaklanmış, bir şey yapmaya başlamış), bil (bel), guzat (koruma, gözetme), il (el, halk), ilçi (elçi), ilçihana (elçilik), imin (emin), kumag (kömek, yardım), kusa (köse), kuça (köşe, cadde), kuç (göç).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “ı > u” ünlü yuvarlaklaşması görülür: azg’unnu (azgın, güçlü, sıkı), ayg’ur (aygır).

2.1.2. Ünsüz Olayları

Ünsüz Türemesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste “t, y” ünsüzlerinin türediği görülmektedir: g’albarts (ilbirs, kaplan), imyarat (imaret).

Ünsüz Düşmesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “r, y” ünsüzlerinin düştüğü görülmektedir: acdag’a (ejderha), vahli (vahiy), dav (devir, çalışma), cavag’i (cevahir), igit (yiğit), ilh’i (yılki).

Ünsüz Değişmesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “b > v, p > v, p > b, f > p, ç > ş, t > d, h > g’, k > g’, k > h’, r > l’” değişimleri görülmektedir: şakala (çakal), ava (aba), avdal (aptal), avlad (evlat, nesil), ag’mag’ (ahmak), ag’aliy (ahali), ag’amssa (ehemmiyetli), ag’il (akıl, yaşlı), adav (edep), azih’ (azık), ayih’lah’issa (ayaklanmış, bir şey yapmaya başlamış), şag’r (şehir), a’dad (adet), a’caivşiv (acayıp, ilginç), a’zav (azap), bilayat (vilayet), biş’in (pişmek), gucssa (güçlü), g’ang’arat (haşerat, böcekler), dadı (tat), dallak (tellâk, hamamcı), dallal (tellâl, simsar), daptar (dergi, kitap), cavab (cevap), cavag’i (cevahir), cavg’ar (çekirdek, iç, nüve, cevher), cag’al (cahil), cag’annam (cehennem), zamg’ar (zemheri), zaral (zarar), ig’ttiyat (ihtiyat), ilh’i (yılki), insap (insaf), isvat (ispat).

Göçüşme: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelime “-bl- > -lv-” yakın göçüşmesi görülür: ilvis (iblis).

Lak dilindeki bazı kelimeler ise Türkiye Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: av (av), öayvan (hayvan), avans (avans), adam (adam), ayran (yoğurt, ayran), vatan (vatan), nizam (kural, disiplin), zalim (zalim), imam (imam), iman (iman), inkar (inkâr), insan (insan), intikam (intikam). Türkçeden alıntı kelimelerle birlikte “+çi, +lug’, +lu, +sa” yapım eklerinin de Lak diline girdiği görülmektedir: zarzala+çi (endişelenen), av+çi (avcı), il+çi (elçi), kumag+çi (kömekçi, yardımcı); insan+lug’ (insanlık); davlat+lu (zengin); insan+sa (insanca).

Sonuç. Lak dilindeki Türkçeden alıntı sözcüklerin oluşmasında ortak din önemli bir etkidir. Lak dilindeki Türkçeden alıntı sözcüklerde son seste “a, i” ünlülerinin türediği, iç ve son seste dar “i” ünlüsünün düştüğü, uyum değişmesi ve ünsüzlerin etkisi sonucu ince ünlülerin kalınlaştığı, “ç, z, y” ünsüzlerinin etkisiyle ünlü incelmesi, nadiren ünlü genişlemesi, “a > i, e > i, ö > u” ünlü daralmaları, “ı > u” ünlü yuvarlaklaşması, “t, y” ünsüz türemesi, “r, y” ünsüz düşmesi, “b > v, p > v, p > b, f > p, ç > ş, t > d, h > g’, k > g’, k > h’, r > l’” ünsüz değişimleri ve nadiren “-bl- > -lv-” yakın göçüşmesi görülmektedir.

Kaynaklar

1. Haydakov, S. M. (1962). *Laksko-Russkiy Slovar’*, (Pod. Red. Prof. L. İ. Jirkova), NAUK, Moskva.
2. Levitskaya, L. S. (1997). “Kumukskiy Yazık”, *Yazıkı Mira-Turkskiye Yazıkı*, Izdatelskiy Dom Kırgızistan, Bişkek 1997, s. 319-327.
3. Özkan, Nevzat (2002). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
4. Pekacar, Çetin. *Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 53-70.
5. Saydam, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara.
6. Tavkul, Ufuk (2006). *Kafkasya’da Konuşulan Türk Lehçeleri*, Kırım Dergisi, 15 (57), s. 38-49.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Lak Dili, Alıntı Kelimeler.

Key Words: Turkish, Lak Language, Borrowed Words.

ÖZET

Kafkasya’daki Türk lehçeleri tarihten günümüze Kafkas dilleri ile komşu olarak yaşamaktadırlar. Farklı dil ailelerine mensup olan bu diller arasında birçok nedene bağlı olarak çeşitli dil ilişkileri de görülmüştür. Bunlardan biri de Türkçeden Lak diline geçen kelimelerdir.

Lak dilinde Türk lehçelerinden alınan birçok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı Türkçe kökenliken, bir kısmı da Türkçe yoluyla bu dillere giren Arapça, Farsça kökenli kelimelerdir. Bu çalışmada Kafkasya’daki halk ve dillerden kısaca bahsedilerek, Türk lehçelerinden Lak diline geçen kelimelerdeki ünlü ve ünsüz olayları üzerinde durulacaktır.

SUMMARY

Borrowed Words From Turkic Languages To Lak

Turkic languages in the Caucasus have been living together with Caucasian languages since the ancient times. Among these languages which belong to different language families, various language relations have been observed depending on many reasons. One of them is the words that borrowed from Turkic to Lak language.

There are many words borrowed from the Turkic languages in the Lak language. While some of these words are of Turkic origin, some of them are Arabic and Persian origin words that enter these languages through Turkic languages. In this study, we will focus on the vowel and consonant sound variations in the Turkic words of Lak language.

Onaylayan: Prof. Dr. Ahmet BURAN, Fırat Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

К ВОПРОСУ ИСТОРИИ СОСТАВЛЕНИЯ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЕЙ

Сама по себе лексикография, как актуальное научное направление, способна дать бесценную информацию. Благодаря ее достижениям стираются так называемые определенные условные границы восприятия текста между носителями различных языков, когда благодаря им языковые понятия становятся очевидными для представителей других народов, в данном случае - не арабов, делаются открытия в той или иной области благодаря пониманию и восприятию тончайших языковых нюансов лексики при исследовании нами арабских рукописей и ценных средневековых источников.

Обращаясь к вопросу истории составления классических и современных толковых арабских словарей, прежде всего заметим, что основной сферой деятельности арабских лексикографов было составление толковых словарей, имевших целью зафиксировать весь словарный состав арабского литературного языка с расположением его в определенном алфавитном порядке и истолковать значения входящих в них слов.

В данном ракурсе бесценным является опыт Халил Ибн Ахмада, который в отличие от своих современников-лексикографов, стремившихся объяснять лишь редкие и трудные слова, задался целью представить арабскую лексику в полном объеме, в результате чего появился его «Китабу-ль-айн», являющийся первым толковым словарем. Во вступлении автор излагает взгляды и теории, ставшие впоследствии основанием для арабской языковедческой теории и грамматики. Халил положил начало более глубокому пониманию природы языка, и в этом смысле теоретические положения, содержащиеся во вступлении к словарю, послужили исходным пунктом для дальнейшего развития арабской лексикографии, а также и лексикологии. Халил был первым, кто разработал учение о корнях и их разновидностях и применил корневой принцип расположения лексики в арабских толковых словарях. Словарь делится на книги, каждая отдельная книга содержит слова, начинающиеся на одну и ту же букву. Однако алфавит Халила отличается от общепринятого: буквы расположены в нем в соответствии «акустическому принципу», начиная с самых задних и кончая передними, губными звуками. Среди современных языковедов имеется мнение, что Халил заимствовал эту систему из санскрита.

Ученый указывал на то, что арабская лексика содержит 12 305 412 слов. Ни один язык по богатству своего лексического состава, по количеству синонимов не может сравниться с арабским языком. Рассматривая структуру словаря, становится очевидным, что Халил предполагал обязательное знание системы производных значений и обращал основное внимание на показ наибольшего количества корней, а не на систему значений слов, ввиду чего в его словаре не даны производные глагольные образования для каждого корня. Источниками словаря явились многочисленные уже существовавшие тематические словарики. Иллюстративный материал для подтверждения значений берется главным образом из древней поэзии (как у арабских поэтов-классиков, так и поэтов, не считающихся классическими), а также из Корана, преданий, пословиц.

Наблюдаем, что в течение приблизительно двух веков данная система построения словаря почти не изменялась. Ей буквально следовал аль-Азхари (895 - 981), составитель полностью не сохранившегося словаря «ат-Тахзиб фи-л-луга». Источником его явилась речь красноречивых арабов, а также «Китабу-ль-айн» и другие словари. Автор поставил задачу очистить словарный состав языка от ошибок и описок, допущенных его предшественниками и современниками.

Последним и лучшим из словарей, составленных по методу Халила, был «аль-Мухкам фи луга аль-араб» Ибн Сиды, который зарегистрировал в нем максимальное количество слов из словарей и трактатов, точно отразил их значение и иллюстрировал их поэтическими цитатами из классической поэзии, исправил многочисленные допущенные в других словарях ошибки. Объем этого словаря значительно вырос ввиду более полного перечисления производных каждого корня. Ввиду того, что пользование словарями, составленными по методу Халила, было весьма затруднительно, они не получили широкого распространения. Это усугублялось также неудобством в размещении многих слов, особенно двухбуквенных и неправильных глаголов.

Следующий метод расположения слов впервые дан Ибн Дурейдом (837-934) в словаре «аль-Джамхара». Ибн Дурейд задался целью представить лишь общеупотребительную лексику и исключил редкую, которую свел в отдельный раздел в конце словаря. Единственное отличие «аль-Джамхара» от «Китаб аль-айн» заключается в общепринятом алфавитном порядке. Как и Халил, Ибн Дурейд дает в одном гнезде слова по принципу транспозиции. Расположение слов внутри словарных статей сбивчивое и малосистемное. Чтобы облегчить практическое пользование словарем (он был издан в Хайдарабате в 1926–1932 гг. в трех томах), был издан и дополнительный том индексов.

Очень близки по аранжировке материала два словаря Ибн Фариса: «Китабу-ль-муджмал» и «Китабу-ль-магаис», в которых за основу взят обычный алфавитный порядок, и словарь таким образом состоит из 28 книг. Внутри книг система идентична системе Ибн Дурейда.

Следующая группа словарей объединяет самые известные арабские словари. В них применен единый метод распределения лексического материала, а именно: в соответствии с общепринятым алфавитным порядком словаря

² Dos.BDU

делятся на главы по последней корневой слова; далее главы делятся на части по первой корневой, а в частях корни расположены по алфавиту средних корневых. В конце словаря выделяется особая глава для слов со слабыми корневыми. В этих словарях уже не существует деления на части в соответствии с количеством корневых, а также с правильностью и неправильностью корня. Отказ от этого приема намного упростил пользование словарями.

Родоначальником такого метода в арабской лексикографии был аль-Джавхари (ум. около 1007 г.). Его широко известный и в наше время словарь «Таджу-ль-луга ва сыхаху-ль-арабийя» (в последний раз издан в Каире в 1956 – 1958 гг. в шести томах) делится на 28 глав. В словаре последовательно во избежание ошибок переписчиков проводится принцип словесного обозначения огласовки слова. Словарь «Сыхах» явился своего рода поворотным пунктом в истории арабской лексикографии, став одним из самых известных в арабоязычном мире словарей.

Содержащий в себе более 80 тысяч коренных слов, словарь Ибн Манзура (1232-1311) «Лисану-ль-араб», до настоящего времени считается одним из самых полных и авторитетных арабских словарей. Он состоит из пяти источников, каждый из которых по сути является отдельным словарем. Автор поставил задачей представить арабскую лексику с исчерпывающей полнотой, и его словарь, как утверждают, содержит все арабские корни и их производные. Он по праву считается лингвистической энциклопедией, включающей в себя термины из области филологии, литературы и других наук. Один тот факт, что он размещен в 20 томах современного печатного формата, говорит сам за себя.

В данном контексте следует назвать и пользующийся большой известностью словарь Фирузабади (1326-1414) «аль-Камусу-ль-мухит», который стал самым распространенным словарем, и название которого «Камус» стало впоследствии нарицательным для всех арабских словарей. Ко времени появления его первого печатного издания в 1817 г. в Калькутте, существовало до восьми тысяч списков словаря. Муртад аз-Забиди (1732-1791), автор словаря «Таджу-ль-арус», положивший в его основу «Камус» Фирузабади, создал последний из серии словарей, составленных по рифмованному методу. В предисловии к словарю автор указал до 120 источников, которыми он пользовался в процессе работы. Средневековый «Словарь» арабских филологов, если сказать точнее, «каталог» имен и основных данных о ведущих арабских филологах Средневекового периода, создан Джалаладдином ас-Суюти, крупнейшим представителем египетской грамматической школы, жившим и творившим свои бесценные произведения в период с 1445 по 1515 годы (849-911 г.х.), в частности, по истории арабского языкознания. Большое количество его трудов в данной области содержит наряду с ценной библиографической информацией, значительные сведения о лексикографических исследованиях арабских классиков. Среди таковых отметим его научное произведение «Табагату-н-нахвийин ва-л-лугавыйин» («Классы грамматистов и лексикологов»). Данный труд написан автором после завершения работы над его не менее ценным трудом «Табагату-л-муфсириин» («Классы комментаторов»), которая, в свою очередь, ввиду ее определенной значимости, была издана в Лейдене в 1839 году. Она содержит ценные пояснения и фихристы (библиографические указатели). Имеется также латинский перевод названного труда, дающий наиболее полную информацию о названном произведении ученого.

Данный «Словарь» языковедов, дает руководящую нить относительно многих лингвистов и их трудов. По этой книге обнаруживаются и многие другие сведения по арабскому языкознанию. Отметим тот факт, что ас-Суюти переписывал это свое произведение три раза, и, таким образом, оно имело в трех вариантах. Самым удачным является третий вариант с очевидными дополнениями, сделанными самим автором. Автор создавал его в 868 г.х., основываясь на своих исследованиях произведений ас-Сирафи, аз-Зубейди, ал-Фирузабади, в основном на их сборниках по истории языка и литературы, и др. Книга с предисловием, в свою очередь изданная в Париже, вышла многочисленным тиражом. Она была составлена по фонетическому принципу расположения согласных. Притом, начиналась она с имен Мухаммед и Ахмед (с имени пророка). Однако, позднее составление данной книги было несколько пересмотрено, и она оказалась составлена по алфавитному порядку.

Все произведение насыщено различными историческими и филологическими данными и достоверными сведениями. Первые главы посвящены известным представителям языкознания и их значимым трудам. Имеется также один экземпляр этой книги, находящийся в Египте в библиотеке «Дару-л-кутуб». Имеется 2300 его переводов, что свидетельствует очевидно о его большой популярности. Его первый экземпляр издан в Париже в 1322 году небольшой книгой под названием «Бугйату-л-вуат фи табагати-л-лугавыйин ва-н-нухат» («Благая цель классов лексикологов и грамматистов»). Данный труд является результатом плодотворных исследований великого средневекового арабского ученого, результатом изучения и анализа им творчества своих предшественников, в частности в области лексикологии и лексикографии. В его труде нашли свое отражения все основные положения изученных им книг по языкознанию. Мы уделили внимание именно этому труду ученого в связи с тем, что несмотря на очевидность его значимости, в современном языкознании ему не было уделено должного внимания, и оно заслуживает более глубокого изучения и в нашей арабистике.

Некоторые лексикографические труды старых авторов ныне имеют лишь исторический интерес; другие, особенно поздние итоговые словари, такие, как «Лисану-ль-араб» Ибн Манзура, «аль-Камусу-ль мухит» Фирузабади, «Таджу-ль-арус» аз-Забиди продолжают сохранять практическую ценность. Нельзя отрицать роль этих словарей в сохранении арабского словаря классического периода: без этих и других словарей, а также лексикографических комментариев значительная часть арабского литературного наследия, особенно поэтического, была бы непонятной.

Эти работы послужили основой для арабской лексикографии в европейской арабистике. Они дали начальный толчок развитию лексикографии других мусульманских народов, например, персов и турков, и оказали большое влияние на ее дальнейшее развитие.

Со второй половины XIX столетия берет свое начало новая арабская лексикография. Значительную роль в составлении крупных одноязычных словарей сыграли ливанцы; в Европе появились главным образом двуязычные учебные и терминологические словари. Наиболее известным из толковых словарей является «Мухиту-ль-мухит фи-л-луга ва истилахати-ль улюм» Бутруса аль-Бустани (1819-1883), вышедший в двух частях. Аль-Бустани взял за основу «аль Камусу-ль мухит» Фирузабади, добавил к нему много материала из источников послеклассического периода, в том числе из новой терминологии наук и искусств и некоторое количество диалектной ливанской лексики. В словаре изменена и исправлена часть толкований источника и опущена малоизвестная классическая лексика. Стремясь сделать пользование словарем более удобным, автор расположил слова по алфавиту первого корневого – способ, известный ранее только в специальных словарях и в большом толковом словаре примененный впервые. Этот словарь имел большое влияние на последующую арабскую лексикографию и заслужил высокую оценку в арабском мире. Словарь Саида аш-Шартуни «Аграбу-ль-маварид фи фусухи-ль арабийя ва-с-саварих», который вышел 1889 году, является вторым по времени и по известности толковым словарем нового времени. Он вышел в свет в трех частях и включал в себя исключительно классическую лексику.

В свою очередь, изданный в 1961 году в Каире двухтомный «аль Муджаму-ль васит» является первым коллективным лексикографическим трудом, осуществленным Академией арабского языка Египта. В нем «сделана попытка представить в рамках одного словаря древнюю и современную лексику, в том числе общераспространенный слой терминологии, он насчитывает до тридцати тысяч словарных гнезд, которые включают в себя около одного миллиона слов». С целью представить классическую лексику с добавлением к ней послеклассической лексики аббасидской эпохи, и современного употребления старой лексики, широко используемой писателями и литераторами, и академических неологизмов был издан отдельными выпусками в Бейруте большой словарь ливанского языковеда Ахмада Рида, внесший существенный вклад в развитие лексикографии.

Кроме названных больших словарей широко известен неоднократно переиздававшийся с 1908 года краткий словарь «аль Мунджид» Луиса Малуфа. «Образцом для него служат краткие словари некоторых европейских языков, а неоднократные исправления и дополнения сделали его лучшим учебным словарем арабского языка». Названные словари используют традиционное гнездовое расположение лексического материала по алфавиту первых корневых согласных и стремятся избавиться от прежней неупорядоченности в расположении лексики внутри гнезда, что столь сильно затрудняет пользование предшествующими словарями. Известно, что впервые аранжировка гнезд по начальному корневному была предпринята Ибн Фарисом в его «аль Муджмаль фи-л-луга», а затем использована в некоторых специальных словарях.

Учитывая тот факт, что каждый словарь в первую очередь является справочным изданием и особенно тот, что предназначен для массового спроса, то отмечается стремление упростить сложное искусство пользования арабским словарем, создать словари на чисто алфавитной основе. Алфавит «точно ставит слово на единственное, предназначенное ему место. При этом выражается убеждение, что буквенная аранжировка облегчает и ускоряет поиск соответствующих слов». Данное расположение слов ранее использовалось в арабской литературе. Составители известных географических и биографических словарей (и среди них Якут в своих «Муджаму-ль-бульдан» и «Муджаму-ль-удаба») располагали материал по алфавиту букв слова, а не корня. Первым опытом такого расположения лексики в лингвистических словарях был интересно задуманный, но полностью не осуществленный словарь Абдуллаха аль-Алайли «аль Марджи» (1963 год), из предполагавшихся трех томов которого был издан лишь один том.

Позднее последовал более скромный по замыслам и задачам школьный словарь «ар-Раид», автор которого Джубран Масуд также отстаивает право на существование новой системы расположения лексики в словарях, замечая, что «словарь не учебник морфологии, в который втиснуты производные разных корней, а средство для показа и объяснения слов». Отметим, что в 1935 году каирская Академия арабского языка рекомендовала алфавитно-корневое расположение слов для больших лингвистических словарей и алфавитно-словесное для словарей технических терминов.

Актуальной является необходимость издания большого толкового нормативного словаря, который включал бы в себя также послеклассическую лексику; как свою, так и заимствованную, с достаточными истолкованиями и показом употребления. На современном этапе эта задача была возложена на каирскую Академию арабского языка. Примечательным является высказывание немецкого востоковеда Вернбаха: «Арабский язык не просто самый богатый в мире. Количество одних только выдающихся авторов, писавших на нем, не поддается исчислению.». Как представляется, тем более естественным является стремление народов к изучению арабского наследия, в чем большое сподвижничество признаны взять на себя толковые словари данного языка.

Литература

1. Баранов Х.К. «Арабско – русский словарь». Издательство “Русский язык”, Москва, 1985.
2. Борисов В.М. «Русско – арабский словарь». Издательство “Русский язык”, Москва, 1982.

3. Джалаладдин ас-Суьоти. Лира словесных наук и их разновидностей (на араб.яз.)–Каир, 1966.
4. История лингвистических учений. Средневековый Восток. Издательство «Наука», Ленинград, 1981.
5. Кузнецов Н.С., Никишин А.А. «Русско–арабский словарь по естественно–научным дисциплинам». Издательство «Русский язык», Москва, 1982.
6. Мяммядялийев В.М. «Яряб дилчлийи». «Маариф» няшрийяты, Бақы, 1985.
7. «Мухит аль-Мухит». I-II, Бейрут, 1867-1870.
8. Фавзи А.М., Шкляров В.Т. «Учебный русско-арабский фразеологический словарь». Издательство «Русский язык», Москва, 1989.
9. Шауки Дайф. Грамматические школы. (на араб.яз.)–Каир, 1983.

Резюме

Составление толковых словарей с целью фиксации в них словарного состава арабского литературного языка с расположением его в определенном алфавитном порядке и разъяснения сути значений входящих в них слов, является основной сферой деятельности арабских лексикографов. Среди классических толковых арабских словарей называются и кратко описываются словари крупнейших представителей различных филологических школ средневекового Востока Халиля ибн Ахмеда аль-Фарахиди, аль-Азхари, аль-Кали, Ибн Сиды, Ибн Фариса, Ибн Дурейда, аль-Джавхари, ас-Сагани, Ибн Манзура, Фирузабади и других арабских авторитетных языковедов-лексикографов средневековья. Здесь же дается краткий обзор современных толковых словарей исследователей-лексикографов периода новой арабской лексикографии, берущей начало во второй половине XIX столетия, занимающую важную нишу в современном языкознании.

Кәуҗи: dos.N.Musayeva

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ KÖMƏKÇİ FEİLLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ərəb ədəbi dilində köməkçi feillər ad qruplu sözlərlə və ya digər feillərlə birlikdə işlədildikdə öz əsil mənalarından qismən və ya tamamilə təcrid olunaraq cümlədə tərkibi xəbər əmələ gətirir. *كان* və *صار* feilləri bu qəbil feillərdəndir. Tərəflərindən biri *كان* və *صار* feillərindən, digəri isə ad qruplu sözdən (əsasən isim, sifət və saydan) ibarət olan tərkibi xəbərlərdə ad hissəsi təsirlik halda və qeyri-müəyyənlik şəraitində olur, həm də sifət və ya sifət mənşəli isimlə (məs.: مهندس، مدرس، فلاح) ifadə edildikdə, mübtədə ilə həm cinsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn:

كانا مهندسين - Onlar ikisi mühəndis idi; كانت طالبة - O, talibə idi;

كانوا فلاحين - Onlar fəllah idilər;

اما ذلك البلاد فكان تابعا للخلافة - Həmin ölkəyə gəlincə, o xilafətə tabe idi.

Ərəbşünas Q.Ş.Şarbatov *كان* feili haqqında yazır: "Feili boş feillər qrupuna daxildir. Fonetik qanunauyğunluqlar nəticəsində *كان* çevrilib *كان* olmuşdur. *كان* feili tammənəli feil funksiyasından başqa (olmaq, mövcud olmaq mənalarında) həm də keçmiş zamanda köməkçi feil funksiyasını da yerinə yetirir (7, 149)." Feili cümlələrdə *كان* köməkçi feilindən müxtəlif zaman və zərfi əlaqələri yaratmaq üçün istifadə olunur. Hərəkətin keçmiş zamanda baş verib bitmədiyini göstərmək üçün (davmedici keçmiş zaman) *كان* keçmiş zaman, əsas feil isə indiki zaman formasını alır. Məsələn:

كان يلعب - Oynayırdı; كنا نترجم - Tərcümə edirdik.

Cümlədə mübtədə ilə xəbərin inversiyasını tələb edən bir amil olmadıqda, köməkçi feil mübtədadan əvvəl, əsas feil isə mübtədadan sonra gələrək müvafiq uzlaşma qanunları əsasında işlənir. Burada kəmiyyətə uzlaşmaya xüsusi şəkildə fikir verilməlidir: mübtədadan əvvəl gələn köməkçi feil həmişə təkdə olduğu halda, mübtədadan sonrakı əsas feil insanlara aid olduqda kəmiyyətə tam uzlaşmaya daxil olur (6, 225). Məsələn:

كان مراد وفريد يكتبان دروسهما - Murad və Fərid dərslərini yazırdı.

Inversiya baş verdikdə köməkçi feil əsas feillə yanaşı işlənir. Bu halda köməkçi feil də əsas feil kimi mübtədə ilə tam şəkildə həm cinsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn:

كان مراد وفريدا كانا يكتبان دروسهما - Həqiqətən, Murad və Fərid dərslərini yazırdı. Mustafa əl-Ğəlayini ərəb ədəbi dilində köməkçi feilləri (naqis feillər) iki qismə ayırır:

1. كان وأحوالها

كان، وأحوالها (yaxınlıq bildirən feillər) 2. كان، أمسى، أصبح، أضحى، ظلّ، بات، صار، ليس، ما زال، ما إنفك، ما فتى، ما برح، ما دام

(12, 257)

Bu feillərin daha çox işlənən köməkçi vəzifəsi başqa feillərlə tərkibi xəbər əmələ gətirməkdən ibarətdir. Köməkçi feilin iştirak etdiyi bu cür tərkibi xəbərlərdə əsas feillə ifadə edilən zaman əlaqələrində bu və ya digər dəyişlik baş verir. Əsas feili فعل *فعل* ilə işarə etsək *كان*-nin onunla əmələ gətirdiyi tərkibi xəbərlərin bəzi variantlarını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

كان فعل، ما كان فعل، لم يكن فعل، كان يفعل، ما كان يفعل، لم يكن يفعل، قد كان يفعل، يكون قد فعل، كان سيفعل.... (1, 77; 124)

Ərəb dilində keçmiş-davamedici zamanın xüsusiyyətlərini Q.Ş.Şarbatov 3 yerə ayırır (7, 513):

1) Müəyyən vəziyyətə uyğunlaşdırılmayan hərəkəti və davam etməsinə görə məhdud olmayan prosesi ifadə edir.

Məsələn:

كان هذا الرجل يتكلم بالعربية في وقته بطلاقة. - Vaxtı ilə bu adam ərəb dilində sərbəst danışdı.

كان يشغل ليل نهار بالترجمة من الروسية إلى العربية. - Gecə-gündüz rus dilindən ərəb dilinə tərcümə ilə məşğul idi.

2) Keçmişdə dəfələrlə təkrarlanan və ya çox uzun davam edən hərəkəti ifadə edir. Məsələn:

كان يحب أن يتجول بين حدائق البرتقال في أوقاته الفارغة. - Boş vaxtlarında portaqal bağlarında gəzməyi sevirdi.

كانت امه تشتري كل المأكولات في هذا الكنان. - Anası bütün ərzağı bu dükandan alırdı.

İşlədilməsi baxımından diqqət cəlb edən köməkçi feillərdən biri ليس köməkçi feilidi. Qaydasız feillər qrupuna daxil olan bu feilin yalnız keçmiş zaman forması vardır. Həm də o, mənə və təsərif nöqtəyi-nəzərindən qaydalı feillərdən aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: üçüncü kök hərfi sin sükun qəbul etdikdə ikinci kök hərfi yə düşür, sükun olmadıqda isə o, yenidən bərpa olunur. Feilin özü keçmiş zaman formasında olmasına baxmayaraq, indiki zaman feilinin mənasını verir (3,140-141):

لَسْتُ، لَسْتِ، لَسْتُمْ، لَسْتُمْ (لَيْسْتُ)، لَيْسِ، لَيْسِي، لَيْسْتُمْ (لَيْسْتُ)، لَيْسِي، لَيْسِي (لَيْسْتُ)

Tərcüməsi: deyiləm\yoxam; deyilsən\yoxsan; deyil\yoxdur və s...

ليس -dən əsas və köməkçi feil kimi istifadə olunur. Əsas feil kimi o, "mövcud olmamaq" deməkdir və *كان* feilinin antonimidir (4,736; 9, 283). Məsələn:

ليس في عرقته. - Həqiqətən, o öz otağında deyil (yoxdur).

ليس هنا سبب للقلق. - Burada narahatçılığa səbəb yoxdur.

ليس inkar feili çox zaman köməkçi feil kimi işlədilərək, mürəkkəb xəbər əmələ gətirir və xüsusi ilə ismi cümlələrdə "deyiləm, deyilsən, deyil və s..." mənasını verir. Belə ki, mürəkkəb xəbərin ad hissəsi ya *ليس* feili ilə idarə edilərək təsirlik halda, ya da ب ön qoşmasını qəbul edərək ziyəlik halda olur. Məsələn:

ليس جميلة يا O، ليست جميلة - gözəl deyildir.

Bəzi hallarda *ليس* inkar feilindən sadəcə olaraq, bir inkar ədatı kimi istifadə olunur ki, bu da mənə etibarını ilə feilin indiki-gələcək zaman forması ilə işlədilən inkar ədatından heç də fərqlənmir. Məsələn:

Universitetə hər gün getmirəm. – لست اذهب الى الجامعة كل يوم.

Başlanğıc feillərə- أفعال الشروع- aşağıdakı feilləri göstərmək olar:

أخذ، طفق، شرع، جعل، صار، أصبح، أمسى، أنشأ، أقبل، قام، بدأ، ابتدأ، صب، أضحى، راح.

Bu feillər əsasən keçmiş zamanda, əsas feil isə indiki-gələcək zamanda işlənərək bir iş və ya hərəkətin digər bir iş və ya hərəkət üçün başlanğıc olduğunu bildirir. Məsələn:

شرع الكاتب يكتب رواية – O, bir roman yazmağa başlamışdır.; – إنه أخذ يكتب رواية.

Yazıçı bir roman yazmağa başladı.

بدأ الطلاب يدرسون تاريخ الفلسفة – Tələbələr fəlsəfə tarixini öyrənməyə başlamışlar.

بدأ شرع feilləri ilə yanaşı işlənən əsas feillərin əvəzinə həmin feillərin في ön qoşmalı məsdərləri də işləyə bilər.

Məsələn:

Onlar yazmağa başladılar. – شرعوا في الكتابة.

Misir dəyişməyə başladı. – إن مصر أخذت في التحول.

B.Z.Xalidov yaxınlıq bildirən feillərə كاد أو شك feilləri aid edir. Bu feillər əsas feilin mənasına tamamlayıcı çalarlar verir. Daha doğrusu, tam mənalı feillə ifadə olunan hal və ya hərəkət indi başlayacaq, təxminən baş verib və ya başa çatmağa yaxındır. Rus dilində belə feillər yoxdur və bu çalarlar zərfin köməkliyi ilə ifadə olunur: bir azca, təxminən, indicə və s. kimi sözlər bu mənaların yaranmasına xidmət edir. Yaxınlıq bildirən feillərdən ən çox istifadə olunanı كاد feilidir. Belə ki, o nitqdə həm keçmiş, həm də ki indiki-gələcək zaman formasında işlədilir. Müstəqil mənalı, yəni əsas feil onunla həmişə indiki-gələcək zaman formasında işlədilir. Məsələn:

O az qaldı ki, sevincindən oynasın. – كاد يرقص فرحا.

Onun kənd təsərrüfatından xəbəri yox idi və o, (az qalsın) buğda ilə arpa arasındakı fərqi belə bilmirdi. – لم يكن له علم بالزراعة ولا يكاد يعرف الفرق بين القمح والشعير.

feili daha çox indiki-gələcək formasında işlədilir. Bir qayda olaraq bu feil ən bağlayıcısı ilə feilin arzu formasında tam mənalı feillə uzlaşır. Məsələn:

Hiss etdim ki, mənə nəşə bir bədbəxtlik üz verəcək. – لقد أحسست أن كارثة توشك أن تحل بي.

Ərəb dilçisi Əş-Şərtuni عسى feillərinin feillərinin fərqi aşağıdakı kimi göstərir:

عسى لمقاربة الامر على سبيل الرجاء والطمع. تقول عسى الله يشفي مريضك. تريد ان شفاهه مرجو من عند الله، مطموع فيه.(11, 345)

عسى feili arzu və istək mənasında işin baş verməsinin yaxınlaşdığını bildirir. Əgər sən, ola bilsin ki, Allah sənə xəstəni sağaltsın deyirsənsə, bununla sən ümidvar olduğunu və onun tez sağalacağını bildirirsən.

feili hərəkətin baş verməsinin yaxınlığını və ya həyata keçmək üzərə olduğunu ifadə edir. Məsələn:

Günəş batmaq üzərə idi. – كادت الشمس تغرب.

Bəzi müəlliflər yaxınlıq bildirən feillərə إحولق كرب، حرى، feillərini də aid edirlər. Bu feillər daha çox hərəkətin baş verməsinin imkanını və ya ehtimalını ifadə edir (6, 443).Məsələn:

Ola bilsin ki, dost bizi ziyarət etsin. – حرى الصديق ان يزورنا.

Köməkçi mənada işlədilib hərəkətin davam etdiyini bildirən feillər sırasına davamiyyət bildirən feillər də daxildir ki, ərəbcə bunlar – أفعال الاستمرار – Təbii ki, bu qrupa daxil olan feillərin müstəqil mənaları da vardır. Çox vaxt əsas məna köməkçi mənadan xeyli fərqlənir. Davamiyyət bildirən feillər qrupuna aşağıdakı feillər aid edilir:

«davam etmək; qalmaq» → «davam etmək; qalmaq» (ا) ظلّ «davam etmək; qalmaq» → «davam etmək»; «qalmaq» (ا) بقي «davam etmək»; «ara vermədən etmək»; «davam etmək» (u) دام «davam etmək»; «tərk etmək»; «qoyub getmək» → «davam etmək» (nəyi); «dayanmaq, mövcud olmamaq» → «davam etmək» (nəyi); «ayırmaq, azad olmaq» → «davam etmək» (nəyi) (2, 80).

Bu feillər adətən keçmiş zamanda, əsas feillər isə indiki-gələcək zamanda işlənir. Məsələn:

Murad adı çəkilmiş məqaləni tərcümə etməkdə davam edir; Murad adı بَيَّرَجْمُ الْمَقَالَةِ الْمُنْكَوْرَةَ.

Zeynəb bu məsələ ilə maraqlanmaqda davam edir; Zeynəb bu مَاتَنَيْتَ رَيْبُكَ تَهْتَمُ بِهَذِهِ الْمَسْأَلَةِ.

Hələ ki, o televizora baxmaqda davam edir, paltarları yuyur. Hələ ما دام يشاهد التلفاز تغسل الملابس.

Köməkçi feillərlə bağlı maraqlı məqamlardan biri, eyni bir feilin müxtəlif köməkçi feillər qrupuna aid olmasıdır. Məsələn, «davam etmək»; «ara vermədən etmək» mənalarını verən köməkçi feilini götürək. Biz bu feilin bir köməkçi feil kimi iki qrupda təmsil olunduğunu görə bilərik, yəni o, davamiyyət bildirən- أفعال الاستمرار köməkçi feillər arasında və eyni zamanda və içərisində köməkçi feillər qrupu arasında yer alır. Məsələn:

Həqiqətən o, hələ də bu ölkələrin tarixini öyrənməklə məşğuldur. – إنه لا يزال مشغولا بدراسة تاريخ هذه البلدان.

Hələ də həmin məşhur məhəllədə yaşayır. – ما زال يعيش في نفس الحي الشهير.

Göstərilən tərkibi xəbərlərdə feilin köməkçi vəzifəsi onun mənasının məhdudlaşması, hətta bəzən bir növ ədat mənası kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Tərkibi xəbərdə bu və ya digər məna dəyişikliyinə məruz qalmış və köməkçi söz kimi tanınan feillərlə yanaşı, elə feillər də vardır ki, onlar tərkibi xəbərin birinci hissəsi və ya komponenti olduqda öz məna müstəqilliyini nisbətən qoruyub saxlaya bilər. Hərəkət bildirən feillərin keçmiş zamanının başqa feillərin indiki-gələcək zamanı ilə əmələ gətirdiyi tərkibi xəbərlər buna misal ola bilər. İşlədilən feili xəbərlər arasındakı sintaktik və məna əlaqəsi aşağıdakı şəraitdə təzahür edir:

1) Bir şəxsə aid iş və ya hərəkət (feilin keçmiş zamanı) digər şəxsə aid iş və ya hərəkət (feilin indiki-gələcək zamanı) məqsədi ilə edildikdə. Məsələn:

تَرَكَهَا تَدَّهَبُ. Onu buraxdıq getsin (hər fən: ...buraxdıq gedir);

أَرْسَلَهُ أَبُوهُ يَرْسُلُ. Atasını oxumağa göndərmişdir (hər fən: göndərmişdir onu, oxuyur);

جَعَلْتُهُ يَفْرَأُ هَذِهِ الْمَقَالَةَ. Mən onu bu məqaləni oxumağa məcbur etdim (hər fən: ... məcbur etdim onu, o oxuyur).

Qrammatik ədəbiyyatda feillərin əlaqədar olduğu belə tərkibləri bəzən məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəsər (bağlayıcısız) növü hesab edirlər.

2) Bir iş və ya hərəkət (feilin hər iki zamanı) üçün digər iş və ya hərəkətin (feilin indiki-gələcək zamanı) bir növ görmə və eşitmə obyektini olduğu bildirildikdə. Məsələn:

سَمِعْتَكُمْ تَقُولُونَ. Sizin dediyinizi eşitdik (hər fən: eşitdik...deyirsiniz);

رَأَيْتُكَ تَدْخُلُ هَذِهِ النَّبَاةَ. Sənin bu binaya daxil olduğunu gördüm (hər fən: ...gördüm ..., daxil olursan);

وَجَدَ أَحَاهُ يُشَاهِدُ هَذَا الْفَلَمَ. Qardaşının bu filmə baxdığını gördü (hər fən: tapdı...baxır) (3, 256-257).

Köməkçi mənada işlədilən feillər arasında "imkanı olmaq; caiz olmaq; iqtidarında olmaq; edə bilmək, bacarmaq; qabiliyyəti olmaq" mənalarını verən وسع و سعة formalı məsələlərə malik olan وسع و سعة (ə) feilini qeyd etmək də yerinə düşərdi. Bu söz köməkçi feil xüsusiyyətinə malik olub əsas feilin arzu forması ilə işlədilməsi, daim inkar ədatı qəbul etməsi, III şəxs müzakərr çərçivəsindən kənara çıxması və imkanından danışılan qrammatik şəxsin təsirlilik halını tələb etməsi ilə fərqlənir (8, 429). Məsələn:

– Bu məqaləni rus dilinə tərcümə edə bilmirəm. لا يسعني أن أترجم هذه المقالة إلى اللغة الروسية.

– Osman Korona virusunun bütün dünyada geniş yayılması səbəbilə xarici dövlətlərə səfər edə bilmir. لا يسع عثمان أن يسافر إلى الدول الأجنبية بسبب انتشار فيروس كورونا انتشارا واسعا في كل العالم.

– Biz son hadisələrlə bağlı öz fikirlərimizi ifadə edə bilmirik. لا يسعنا أن نعبر عن آرائنا بخصوص الأحداث الأخيرة.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədliyəv V.M. Ərəb ədəbi dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: "BDU nəşriyyatı", 1992, 244 s.

2. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: "Maarif", 1971, 367 s.

3. Məmmədova K.Ə., Əkbərova T.Ə. Ərəb dili. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 408 s.

4. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 1977, 942 с.

5. Борисов В.М. Русско-арабский словарь. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1967, 1120 с.

6. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 592 с.

7. Ковалев А.А., Шарбагов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва: Восточная литература, 2004, 751 с.

8. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 2001, 642 с.

9. Халидов Б.З. Учебник арабского языка. Москва, 1965, 325 с.

10. المعجم الوسيط الفاهرة: مجمع اللغة العربية، ١٩٧٢، ١٠٦٨ ص.

11. الشرتوني رشيد. مبادئ اللغة العربية: في ٤ مجلدات، المجلد الثاني، قم: مؤسسة انتشارات دار العلم، ١٣٨٣، ٣٣٥ ص.

12. الشيخ مصطفى الغلايين. جامع الدروس العربية: في ٣ اجزاء، الجزء الثالث، صيدا، بيروت، المكتبة العصرية، ٢٠٠٦، ٢٣٥ ص.

Açar sözlər: köməkçi feillər, tərkibi xəbər, təsirlilik hal, keçmiş-davamedici zamanı, indiki-gələcək zaman

Ключевые слова: вспомогательные глаголы, составное сказуемое, винительный падеж, прошедшее-длительное время время , настояще-будущее время

Key words: auxiliary verbs, composite predicate, accusative case, past continuous tens, present future tens

Резюме

Статья посвящена особенностям употребления вспомогательных глаголов в арабском литературном языке. Они образуют составляют составное сказуемое именами и глаголами, частично или полностью утратив свое первоначальное значение. Несмотря на то что, вспомогательные глаголы в арабском литературном языке делятся на различные группы, один и тот же глагол одновременно может относиться к разным группам.

Summary

This article is about usage features of auxiliary verbs in Arabic literary language. These verbs creates composition predicate with nouns and verbs losing partly or completely the primary meaning. Notwithstanding that the auxiliary verbs in Arabic literary language divides into different groups the same verb is able to belong to different groups.

Rəyçi: prof.N.N.Məmmədov

İBRİ DİLİNDƏ QEYRİ-SALİM FELLƏRİ FORMALAŞDIRAN ƏSAS ƏLAMƏTLƏR

Fel mahiyyət etibarını ilə ibri dili qrammatikasının ən böyük, ən zəngin və ən geniş tərkib hissəsidir. Fel iş, hal və hərəkətlə bağlı olan söz qrupunu əhatə etməklə, felə məxsus bir sıra kateqoriyaları və mənaları öyrənir. Dilçilik ədəbiyyatlarında fel başqa nitq hissələrinə qarşı qoyulur və onlardan kəskin surətdə fərqlənir. Bütün dünya dillərində fel ən qədim nitq hissəsi hesab olunur (1, səh. 68).

Fel müstəqil nitq hissəsi kimi özünəməxsus leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malikdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə fellər nitq hissələri sistemində müstəqil rol oynayır. Müasir ibri dilində fel üçün sözdüzəldici və sözdəyişdirici formaların bolluğu xarakterikdir. İbri dilində felin lüğət forması digər dillərdə olduğu kimi felin məsdər şəklində deyil, keçmiş zaman üçüncü şəxsin tək kişi cinsidir. Bu forma bəzən şərti məsdər də adlanır (3, səh. 104). Fellər zamana, şəxsə, cinsə, kəmiyyətə görə təsriflənirlər. İbri dilində felin kökü, adətən, 3 hərfdən ibarət olur (lakin bəzən ikisamitli, dördsamitli və beşsamitli fel əsaslarına da rast gəlinir). Qrammatik cəhətdən isə fel zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənən nitq hissəsidir. Başqa sözlə desək, felin hər hansı bir formasında şəxs, yəni subyekt göstərilir. Məsələn: o yazdı - כתב, o getdi - הלך. Bu nümunələrdə artıq şəxs əvəzliyini göstərməyə ehtiyac qalmır.

Linqvistlər sami feil köklərini "transsedental" hesab edirlər. Məntiqi sürətdə bu məsələyə yanaşırsa, o zaman qəbul etmək olar ki, bütün mövcud köklər Bibliyadakı "ilk cütlər" kimi sonralar təbii derivasiya yolu ilə artıb törəməyə davam etmək məqsədilə hər hansı bir yaradıcı fəaliyyət nəticəsində meydana gəlməli idi. Lakin dilçilik bir qayda olaraq nəinki ilkin kök fondunun mənşəyi ilə, hətta bu ilkin fondun sonradan çoxalma yolları ilə məşğul olmuşdur. A.Y.Ayxenvald kök morfemlərini iki sinfə bölmür (2, 81):

➤ Konsonant köklər- yəni ancaq samitlərdən ibarət köklər. Bu köklər həm ismi, həm də feli olurlar və qeyri-müntəzəm işlədilən affisial morfe-transfiksirlə ifadə olunurlar: למד- [lamad]-[öyrəndi], דבר-[diber]-[danışdı], לימד-[limud]-[təlim], מלמד-[melamed]-[öyrədən] və s.

➤ Konsonant-vokal köklər-yəni səciyyəvi sait səsə malik olan köklər. Bu köklər isə qeyri-fellərdir: שולח-[şulxan]-[masa], או-[sus]-[at] və s.

İbri dilində fel digər nitq hissələrinin əmələ gəlməsində xüsusi rol oynayır. Fel özünün inkişaf dövründə hərtərəfli və müxtəlif inkişaf yolu keçmişdir və onun formaları digər nitq hissələrinin formalarının yaradılmasında əsas kimi çıxış edir.

Bildiyimiz kimi ibri dilində nitq hissələri üçəsas qrupda öyrənilir:

- 1) ad qrupu sözlər-isim, sifət, say və əvəzlik;
- 2) fellər;
- 3) köməkçi sözlər.

Subyektin obyektə təsir vasitəsi və ya belə təsirin intensivliyinin ifadə edilməsi üçün בנין (binyan) və ya "bab" adlanan fel qruplarından istifadə olunur. İlk bab בנין קל (binyan kal-sadə bab), digər bablar isə בנינים כבדים (binyanim kvedim) adlanır. Ümumilikdə ibri dilində 7 bab mövcuddur ki, bunlardan üçü məlum (paal, piel və hifil), üçü məchul (nifal, pual və hufal), biri isə qarşılıq növ felləri (hitpael) özündə ehtiva edir. İbri dilindəki fellər daim ilkin formasında verilir və bu formadan aşağıdakı yollarla digər bablar düzəldilir (5, 60):

- 1) ikinci kök samitinin qoşalaşdırılması vasitəsilə;
- 2) kökün əvvəlinə prefiksin artırılması vasitəsilə;
- 3) kökə uzun samit artırmaqla;

Bu vasitələrdən istifadə etdikdə felin mənası bu və ya digər dərəcədə dəyişir; yəni məlum babdan icbar, qayıdış, məchulluq bildirən fellər yaranır. İbri dilində kökün tərkibinə görə fel əsasları salim və qeyri-salim olmaqla iki yerə bölünürlər. İbri dilində salim fel tipləri dedikdə işləndiyi fel əsasında bu əsasın qaydalarından xaric heç bir şəkildə təzahür etməyən fel kökləri nəzərdə tutulur (3, səh. 257). Yəni, kök samitlərindən heç biri boğaz samiti olmamalı, həmçinin, tərkibində ך, ך, və ך (yud, vav, nun) samitləri olan köklər fel əsaslarında işlənərkən onlarda həmin əsasın qaydalarından xaric heç bir forma dəyişikliyi olmamalıdır. Qeyri-salim fellər kökündə boğaz samitlər və zəif samitlər olan fel əsaslarıdır. Boğaz samitləri və adları qeyd olunan zəif samitlərin fel əsaslarını dəyişdirməsi, ilk növbədə, onların ibri dilinə xas bir sıra fonetik qaydalara uymaması ilə bağlıdır. Kökdəki müəyyən forma dəyişiklikləri zamanı zəif samitlər ya samit səslərini itirir, ya da tamamilə kökdən düşürlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyri-salim fellər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- 1) kök samitlərindən biri boğaz samiti olan fellər:
 - a) פ'גרונית (pe-qeronit) – birinci kök samiti boğaz samiti olan fellər
 - b) ע'גרונית (ayn qeronit) – ikinci kök samiti boğaz samiti olan fellər
 - c) ל'גרונית (lamed qeronit) – üçüncü kök samiti boğaz samiti olan fellər
- 2) פ"נ – (pe-nun) – birinci kök samiti nun olan fellər
- 3) פ"י – (pe-yud) – birinci kök samiti yud olan fellər
- 4) פ"א – (pe-alef) – birinci kök samiti alef olan fellər
- 5) ע"י ע"ו – (ayn yud ayn vav) ikinci kök samiti yud və ya yud olan fellər
- 6) ע"ע – (ayn-ayn) – ikinci və üçüncü kök samiti eyni olan fellər

⁴ BSU dos.

- 7) ה"ל – (lamed-he) – üçüncü kök samiti he olan fellər
 8) א"ל – (lamed-alef) – üçüncü kök samiti alef olan fellər
 9) ikiqat qeyri-səlim fellər – tərkibində iki və ya daha artıq boğaz samiti olan fellər (bu fellər “merubaim” də adlanır (6).

Boğaz samitləri qeyri-səlim fellərin yaranmasında iştirak edən əsas əlamətdir. Boğaz və ya larinqal adlanan səslər əsas artikulyasiya mərkəzi olan qırtlaqdan çıxan səslərdir. Sami dillərində bu səslər dörd dənədir. Bunlardan ikisi əlif və ya alef [ʿ] və he-nin [h] yaranma yeri səs bağları (glottis) olan səs yarığıdır ki, bu səbəbdən bu səslər udlaq səsləri də adlanır. Digər iki səs [ayn] və [xet] qırtlaq qapağı ətrafında titrəyişindən əmələ gəlir. Bu səslər həmçinin epiqlottal səslər adlanır (1, səh. 57).

Qırtlaq partlayışı və ya “qırtlaq vurğusu”- bu səslərin yaranması zamanı səs bağları möhkəm yığılır, lakin qəfildən havanın təzyiqi ilə açılırlar ki, bununla bərabər səs bağları titrəmir və çox aydın təzyiqli səs eşidilir. Bir çox dillərdə bu səslər fonematik mənə kəsb etmir (rus və alman dillərində olduğu kimi).

Sami dillərində isə səs bağlarının yığılaraq “qırtlaq partlayışı” nəticəsində yaranan səslər fonem hesab edilir ki, həm sait qarşısında, həm də ondan sonra rast gəlir. O, həmçinin, söz kökünü təşkil edən samit səslər qrupuna daxildir. Bildiyimiz kimi sami dillərinə akkad, arami, ərəb, ibri, suriya dilləri daxildir. Bu dillərin hamısında bu səslər mövcud olmuşdur. Lakin tarixi dövr ərzində bir sıra dillərdə bu səs itmişdir. Dilçilər bu itkinin səbəbini tarixi faktlarla bağlayırlar. Məsələn, dilçilər akkad dilində bu səsin yoxa çıxmasının səbəbini həmin dövr ərzində İkiçayarasında yaşayan şumerlərin təsirinin nəticəsi olduğunu göstərmişlər (4, səh. 70). Bu tayfalar qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmiş və eləcə də bu dillər bir- birlərinə təsir etmişlər. Bunun nəticəsində fonoloji səs tərkibində qırtlaq fonemləri mövcud olmayan, qeyri- sami dillərinə daxil olan şumer dilinin təsiri ilə akkad dilində bu səs itmişdir.

İbri dilində 4 boğaz samiti vardır: ע, ה, ו, א. Lakin bəzən ר [reys] hərfi də bu qrupa daxil edilir. Bu samitlər öz boğaz samiti xüsusiyyətlərini müxtəlif dərəcədə göstərir. Məsələn, ר samiti şva qəbul etmədiyinə görə bu qrupa daxil edilir. İbri dilində ו [vav] və י [yud] samitləri zəif samitlər hesab olunur. Çünki bu samitlər həm sait, həm də samit səslər hesab olunur. Müxtəlif fel əsasları ayrı- ayrı bablarda işlənərkən bu hərflərin bir- birinə çevrilməsi prosesini müşahidə olunur (3, səh. 271).

Boğaz samitlərinin ümumi əlamətləri bunlardır:

- 1) Boğaz samitləri qoşalaşmırlar, yəni geminasiya prosesi baş vermir;
- 2) Şva qəbul etmirlər. Lakin bəzən ח [xet] hərfi bu qaydanı pozur və şva ilə işlənir;
- 3) Boğaz samitlərinin təsiri ilə qısa saitlər uzun saitlərlə əvəz olunur, və ya bu samitin təsiri ilə elə bir sait işlənir ki, ümumi fonoloji qanunlara görə, əslində, o sait iştirak etməməlidir (4, səh. 96).

Bütün bu əlamətləri aydınlaşdıraraq:

- 1) Boğaz samitlərinin şva işarəsi ilə ifadə olunması mümkün olmadığından hərflərin səsləndirilməsi üçün şva+ seqol, patax, kamaç- yəni xateflərdən istifadə olunur. Məsələn:

חדר - [xeder] - otaq
 חדרים - [xadarim] - otaqlar

- 2) Əgər xateflərin qarşısında şva işarəsi işlənersə, şva öz saitini özündən sonrakı xatefin saiti ilə uyğunlaşdırır:

ל + חדרים - [le + xadarim] = ל + חדרים - [la + xadarim] – otaqlara
 ל + אלהים - [le + elohim] = ל + אלהים - [lee + elohim] – Allaha

Bu xüsusiyyət ר hərfinə də aid edilir.

- 3) Əgər sözün sonunda gələn ה [he], ח [xet] və ע [ayn] samitlərinin qarşısında [a] səsi istisna olmaqla digər sait səslər gələrsə, adları qeyd olunan samitlərin altında patax işarəsi qoyulur. “Patax- furtivum” adlanan bu işarə samitdən sonra deyil, ondan əvvəl oxunur və bu zaman iki sait səs yanaşı işlədilir (5, 17). Məsələn:

רוח - [ruax] – külək
 קולנוע - [kolnoa] – kinoteatr

- 4) Seqolat isimlərin tərkibində boğaz samiti olarsa bu zaman bu isimlərin sait səs tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Yəni tələffüzün asanlaşdırılması məqsədilə [e] səsi qısa [a] səsi ilə, yəni pataxla əvəz olunur:

- a) əgər sözün birinci samiti boğaz samiti olarsa təkdə heç bir dəyişiklik baş verməsə də, cəmlənərkən xatef- pataxdan istifadə olunur:

אבן - [even] - אבנים - [avanim] – daş – daşlar

- b) əgər sözün ikinci samiti boğaz samiti olarsa, o, həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı [e] səsinə [a] səsinə çevirir:

שער - [saar] – darvaza, qapı

פעם - [paam] – dəfə

- c) əgər sözün üçüncü samiti boğaz samiti olarsa, özündən əvvəlki hərfin saiti [a] səsi ilə əvəzlənir:

פרח - [perax] – gül

מלח - [melax] – duz

- 5) Boğaz samitləri və ר qoşalaşa bilmədiyindən həmin hərflərdən əvvəlki sait səs uzanır:

מהליכה - [me- halixa] – gedişdən

Boğaz samitləri artıqla da müəyyən dərəcədə təsir edirlər:

- a) əgər isim א və ר hərfləri ilə başlayarsa, ע hərfi ilə başlayarsa və onun hərəkəsi kamaç olmazsa, ע və ה hərfləri ilə başlayarsa və vurğu həmin hərflərlə başlayan hecanın üzərinə düşərsə artıqlın hərəkəsi kamaç olur:

הארמון - [ha-armon] – saray, imarət

הרעב - [ha-raav] – açlıq

b) əgər isim hərəkəsi kamaç פ, ה, ח hərfləri ilə başlayarsa və vurğu bu hərflərin üzərinə düşməzsə artiklın hərəkəsi seqol olur:

ההר - [he-har] – dağ

החלב - [he-xalav] – süd

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə. Rəcəbli. "Dilçiliyə giriş", Bakı 2008
2. Айхенвальд А. «Современный иврит», Москва 1990
3. Гезениус А. «Еврейская грамматика», СПб 1879
4. Гранде Б. «Введение в сравнительное изучение семитских языков», Москва 1972
5. И.Раковская «Морфология иврита: Глаголы с трехбуквенными корнями», Иерусалим 2011
6. www.foundstation.com
7. www.hamelamed.narod.ru
8. www.safa-ivrit.org

Açar sözlər: fel əsası, boğaz samitləri, uzun və qısa hərəkələr, qeyri-salim köklər, artikl

Ключевые слова: глагольные основы, гортанные согласные, длинные и короткие гласные, неполные корни, артикл

Key word: verb stems, laryngeal consonants, long and short vowels, incomplete roots, article

Xülasə

İbri dilində fel kökləri adətən 3 kök samitindən ibarət olur. Fel köklərinin fonetik xüsusiyyətlərə görə tədqiqi ibri qrammatikasının nəzəri problemlərindəndir. Kökün tərkibinə görə ibri dilində fel əsasları salim və qeyri-salim olmaqla iki yerə bölünürlər. İbri dilində salim fel tipləri dedikdə işləndiyi fel əsasında bu əsası qaydalarından xaric heç bir şəkildə təzahür etməyən fel kökləri nəzərdə tutulur. Yəni, bu fellər təsri olunarkən kökdən samit düşür və dəyişir. Tərkibindəki samitlərdən biri və ya bir neçəsi boğaz samiti olan əsaslar isə qeyri-salim fel əsaslarıdır və onlar təsri olunarkən kökdən düşürlər.

Резюме

На иврите корни глаголов обычно состоят из трех согласных. Фонетическое изучение корней глаголов является одной из теоретических проблем грамматики иврита. По составу корня основы глагола на иврите делятся на две части: полные (целые) и неполные (недостаточные). Полные корни характеризуются тем, что в их состав входят только стабильные буквы корня, то есть все буквы корня пишутся и произносятся во всех формах, ни одна буква не исчезает и не заменяется. Неполные глаголы корни характеризуются тем, что одна буква корня является гортанным согласным и в некоторых глагольных формах одна из букв корня выпадает.

Summary

In Hebrew, the roots of verbs usually consist of three consonants. The phonetic study of the roots of verbs is one of the theoretical problems of Hebrew grammar. According to the root composition, the stem of the verb in Hebrew is divided into two parts: complete (integer) and incomplete (insufficient). Full roots are characterized by the fact that they consist of only stable letters of the root, that is, all letters of the root are written and pronounced in all forms, not a single letter disappears or is replaced. Incomplete root verbs are characterized by the fact that one letter of the root is a guttural consonant and in some verb forms one of the root letters drops out.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Керимов Э. А., Тагиева Х. М.
О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОЯВЛЕНИЯ РУССКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ
В ЯЗЫКЕ И РЕЧИ

Справедливо предположить, что менталитет, который в значительной степени детерминируется социальными условиями, выражается в языковых особенностях нации, народных способах социального общения и т. п. Язык, в свою очередь, оказывает определённое формирующее влияние на процесс становления и функционирования социального менталитета и ментальности отдельной личности.

В вопросе, касающемся развития у студентов интереса к изучению русского языка в качестве иностранного, необходимо освободиться от прививаемых на протяжении многих десятилетий стандартов отношения к русскому языку лишь сквозь призму тенденций и достижений русских лингвистов, занимающихся проблемами лингвострановедения, лингвокультурологии, психолингвистики. Ценность большинства исследований неоспорима, работы русских учёных всегда были и останутся тем фундаментом, на основе которого строятся направления исследований периферийных авторов. Однако есть реалии, позволяющие нам более объективно взглянуть на положение вещей и критичнее отнестись к определённым научным позициям.

Вопросы взаимосвязи языка и менталитета рассматривались в своё время исследователями в аспекте различных наук [3; 4].

Различия между этими феноменами проявлялись на уровне характера взаимосвязи. Исходным пунктом осмысления проблемы взаимодействия менталитета и языка следует признать положение о том, что с помощью языка человек отражает окружающий мир. Причём «отражение» означает не только «описание»: во-первых, передача информации и описание в целом – это лишь одна из форм отражения, а, во-вторых, существо человека раскрывается только в форме той или иной деятельности, в реализации собственных устойчивых ценностных структур.

Таким образом, владея словом, человек познаёт действительность, узнаёт окружающий мир, постигает законы исторического и общественного развития. С помощью языка осуществляется связь поколений, связь времён, формируется мировоззрение. Действительность воспринимается не только путём непосредственного воздействия вещей и явлений на органы чувств, но и опосредованно – через воздействие слов на мышление. С помощью языка люди постигают нравственный опыт предшествующих поколений, основы традиционной культуры воспитания, национальные ценности.

Как отмечалось выше, ментальность – это преобладающие схемы, стереотипы и шаблоны мышления, поведения, на основе которых формируются основные черты русской ментальности (не только русских, но и всех россиян).

В. В. Колесовым на основе высказываний авторитетных русских писателей, философов и общественных деятелей воссозданы национальные особенности русской материальной, духовной и культурной среды на фоне европейских культурных ценностей, с которыми они пересекаются. Впервые в русском языкознании возглавляемый В. В. Колесовым коллектив авторов «Словаря русской ментальности» представляет русские концепты в лексикографической интерпретации, в которых репрезентированы «интроспективные характеристики русского слова, идущие от обобщённо русской рефлексии о коренном русском слове литературного (по преимуществу) русского языка» [2, с. 3].

Концепт – основная единица ментальности, которая сохраняется устойчиво, постоянно и независимо от формы до представления в образе, понятии и символе.

Ментальные отличия и сходства культур даны через аналитическое описание русских концептов в их содержательных формах (образ – понятие – символ), отражающих происхождение и развитие народного мировосприятия, этики и культуры, определены культурные влияния и их последствия (как благотворные, так и нежелательные).

По В. В. Колесову, в результате смены культурных парадигм происходит преодоление сначала образа, затем понятия, а в наши дни и символа – путём отторжения, отчуждения, потребления соответствующей концептуальной формы [1, с. 430].

На наш взгляд, использование в качестве предмета изучения концепта, явленного в русском слове как образ, понятие и символ, – лучший способ, с одной стороны, передать своеобразие русской ментальности, а, с другой – раскрыть механизм оформления мысли в русском слове. Например, «женщина» – реально существующее понятие, «русалка» – образ фольклорный, фантастический, предполагаемый, «богиня» – символ. Здесь, однако много спорного в отношении других концептов. Так, слово «дом» может считаться символом контекстуально, что является, на наш взгляд, издержками многозначности слов.

Если менталитет – это совокупность шаблонов поведения, мировосприятия, действий в определенных ситуациях, то ментальность (русская форма) в русской традиции – это духовность, способность воспринимать и оценивать мир и человека в категориях и формах родного языка с преобладанием идеальной точки зрения.

Наиболее точно выражают содержательные формы концепта (образ, понятие и символ) тексты русских классиков, поскольку XIX - XX вв. – это «время окончательного сложения концептуальной основы современной русской ментальности» [2, с. 12].

Нижеприведённый материал представлен в филологической обработке, независимо от идеологических симпатий и субъективных интерпретаций.

Свидригайлов, один из героев романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание», представляется чисто русским образом, поскольку вечность ему является в образе деревенской закоптелой баньки с пауками.

Н. В. Гоголь и Н. А. Некрасов глубже всех осветили одну из отрицательных черт русской ментальности – неумную тягу к пьянству. У Н. В. Гоголя самым русским образом является Ноздрёв («Мёртвые души»): «Какого вина отпустил нам Пономарёв! [...] Шампанское у нас было такое – что пред ним губернаторское? просто квас. [...] И ещё достал одну бутылочку французского под названием: бонбон». В поэме Н. А. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» пьянство представляется как один из главных грехов: «А всё вином кончается...», «Придёт печаль великая, / Как перестанем пить!..». В поэме «Русские женщины» Н. А. Некрасов освещает такую черту русской ментальности, как самоотверженность русских женщин.

В «Милицейском протоколе», «Песне конченого человека» В.С. Высоцкого также затрагивается вышеуказанная черта русской ментальности.

Особенности русской ментальности проявляются и при описании родины. Например, у А. С. Пушкина: «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет!» («Руслан и Людмила»); в сказке М. Е. Салтыкова-Щедрина «Медведь на воеводстве» медведь – своеобразный символ России; в поэме «Мёртвые души» Н. В. Гоголь задаётся риторическим вопросом о России: «Эх, тройка! Птица-тройка, кто тебя выдумал?; Русь, что бойкая необгонимая тройка несёшься?; Русь, куда ж несёшься ты?». Тройка представляется символом России.

Особенности русской ментальности проявляются также в рассказе Дж. Мамедкулизаде «Русская девушка», который является блестящим образцом столкновения проявлений ментальности разных наций.

Менталитет проявляется и в окказионализмах авторов: «Болярня» (в стихотворении М. Цветаевой «Настанет день печальный, говорят»), «Змея двухметроворостая» (из «Стихов о советском паспорте» В. В. Маяковского).

К примеру, встречающиеся в пословицах и поговорках, песнях, фразеологических оборотах, бытовых высказываниях, наименованиях, названиях, телевизионных передачах выражения дают, в частности, любопытное представление о характерных проявлениях в ментальности русского народа военной психологии (военная атрибутика, армейская терминология): «наши деды – славные победы», «наши сёстры – штыки, сабли остры», «наши жёны – пушки заряжены», «картошка в мундире» (название блюда), «стоит, как штык», «ледовое побоище», «боевое крещение», «брат на пушку», «огнём и мечом», «битва за урожай», «битва экстрасенсов», «ефрейторский взор» и др.

Таким образом, можно говорить о проблеме отражения русского менталитета в языке, слове, письменности. Попытаемся коротко описать характер предпочтений русского менталитета в традиционном его виде. Типологически – это во многом общечеловеческие предпочтения, свойственные народам на определённых этапах развития их общественного сознания, а не искусственно устанавливаемые, навязываемые формы человеческого общения.

Существует множество частных ментальных характеристик, находящихся отражение в русском языке, которые интересны сами по себе, поскольку восходят к далекому прошлому, к глубинным основам русского национального сознания. Добрый человек, например, в русском понимании, по-прежнему удалой, а не смелый или отважный, т. е. не расчётливо решающийся на смелый поступок, а спонтанным личным выбором, порывом идущий на рискованный шаг. Милосердие никогда не понималось как простое бескорыстие; милосердие не может быть общественным, поскольку это личное стремление человека очиститься путём помощи слабейшему. Мир как спокойствие приходит не извне, им нельзя одарить. Мир – внутри человека, в душе его. Собственно, на достижение такого мира и направлены обозначенные выше категории русского менталитета. Характерна для русского индивидуального и общественного сознания мысль о том, что невозможно жить счастливо, видя несчастья других.

Приведённые примеры из русских авторов, в которых содержатся характеристики русского менталитета, показывают всю важность данного аспекта общей проблемы. Не мы живём в языке, а язык живёт в нас. Он хранит в нас нечто, что можно было бы назвать интеллектуально-духовными генами, которые переходят из поколения в поколение посредством механизма, который мы представляем как систему глубинно-психических установок в историческом пространстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Колесов В. В. Философия русского слова. Санкт-Петербург: ЮНА, 2002. 448 с.
2. Колесов В. В., Колесова Д.В., Харитонов А.А. Словарь русской ментальности: в 2 т. Санкт-Петербург: Златоуст, 2014. Т. 1. 592 с.; Т. 2. 592 с.
3. Полежаев Д. В. Менталитет и язык: историко-психологические основания «работы» социальных феноменов. //Исторические персоналии: мотивировка и мотивации поступков: материалы Всероссийской научной конференции 16 – 17 дек. 2002 г. / под ред. С. Н. Полторака. Санкт-Петербург: Нестор, 2002. С. 28 – 35.
4. Полежаев Д. В. Языковая установка менталитета (социально-философский аспект). //Актуальные вопросы российской и европейской систем образования, 2007: материалы Международной научной конференции 16-21 дек. 2007 г., г. Бад-Мергентхайм (Германия). Москва: ППУ, 2007. С. 82 – 88.
5. Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира. // Вопросы языкознания. Москва, 1990. № 6. С. 110 – 122.
6. Степанов Ю. С. Ментальные миры. // Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: «Языки русской культуры», 1997. С. 131 – 142.
7. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. 2-ое издание. Москва: Юрайт, 2018, 284 с.

Ключевые слова: ментальность, концепт, язык.

Açar sözlər: zehniyyət, konsept, dil.

Keywords: mentality, concept, language.

XÜLASƏ

Məqalədə rus zehniyyətinin dildə və nitqdə təzahürünün bəzi xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Zehniyyət (mentalitet) – üstünlük təşkil edən düşüncə və davranışın sxemləri, stereotipləri, təkrar-təkrar işlənən şablonlardır. Zehniyyəti bir sistem kimi nəzərdən keçirdikdə müşahidə edirik ki, dil vahidləri də bu sistemə aiddir. Dil sistemini ümumi dərin psixoloji, ictimai-mədəni münasibətlərindən ayıranda dil fenomenlərinin və zehniyyətin nə qədər mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə, kompleks xarakter daşması aşkar olunur.

SUMMARY

The mentality is the prevailing patterns, stereotypes and patterns of thinking, behavior. Considering the mentality as a system of attitudes, we refer to their number and language setting. The isolation of the linguistic installation from the total number of deep-mental and socio-cultural settings is due to the complex nature of the relationship between the phenomena of mentality and language.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Мусаева Нигяр⁵
ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОТЫМЕННЫХ ПРЕДЛОГОВ
В РУССКОМ И ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКАХ

Одним из активно развивающихся разрядов предлогов, продолжающих свое пополнение в настоящее время являются отыменные предлоги. Причина открытости разряда и появления в нем новообразований заключается в потребности точно и дифференцированно выразить разные виды смысловых отношений. Как известно, язык находит новые средства выражения усложняющихся отношений в виде лексических производных и фразеологических предлогов.

Наблюдения показывают, что некоторые исследователи характеризуют активное формирование новых производных служебных слов как процесс втягивания знаменательной лексики в разряд служебной, что связано прежде всего с именем существительным. Отметим, что в данном случае имеет место устойчивый механизм: имя существительное, будучи компонентом производного предлога, выпадает из своей морфологической парадигмы, утрачивает способность изменяться по числам и падежам, приобретает новые функции и семантические свойства, образуя с первообразным предлогом единое целое, что наблюдается на многих примерах употребления предлогов.

В данной статье мы рассмотрим некоторые особенности функционирования отыменных предлогов в русском и персидском языках.

Рассматривая отыменные предлоги русского языка, видно, что они представляют собой результат перехода существительных в состав предлогов (непосредственно или через наречие).

Возникая из различных беспредложных и предложных форм косвенных падежей существительных, отыменные предлоги выражают объектные, различные обстоятельственные, в т.ч. причинные отношения: «по поводу заявления, ввиду обвала, в течение жизни» и др.

Специфическая особенность отыменных предлогов русского языка состоит в том, что они подразделяются на простые (типа, порядка) и составные (на протяжении, в противовес).

Следует отметить, что разграничение существительных и отыменных предлогов, которые от них образовались, является сложной задачей, которая решается выявлением синтаксической роли слова. Важным разграничительным принципом является также учет особенностей предлогов и существительных: абсолютное большинство производных предлогов синонимично первообразным (непроизводным), знаменательное слово (существительное) имеет определяющее его слово, чего лишены предлоги: отыменные предлоги преимущественно употребляются в книжных стилях речи, а омонимичные им существительные стилистически нейтральны.

В современном персидском языке основная масса предлогов приходится на долю отыменных предлогов. Наблюдается пополнение данного класса предлогов и в настоящее время за счет перехода в класс предлогов слов других лексико-грамматических разрядов, в основном имен существительных. При переходе в разряд предлогов имена существительные теряют свое предметное значение и приобретают тот семантический признак, который характерен для всех предлогов.

Причем отыменные предлоги образуются от имен существительных с определенной семантикой.

Обычно это имена существительные, выражающие значение, которое может быть соотнесено со многими предметами:
روی – лицо, внешность; طرف – сторона, سوی – направление; پهلو – бок;
سر – верхняя часть, голова, طول – длина; دوره – период, время; سبب – причина; نتیجه – результат и др.

Очевидно, способность этих слов соотноситься со многими понятиями и стала семантической предпосылкой их конверсии в класс предлогов. Обычно семантика таких предлогов сохраняет четко выраженную связь с семантикой мотивирующих имен.

Отметим также, что значения, выражаемые отыменными предлогами, разнообразны. Некоторые отыменные предлоги могут употребляться при выражении одного и того же значения самостоятельно или в сочетании с соответствующим предлогом: طرف جنگل – به طرف جنگل – к лесу, в сторону леса; روی زمین – در روی زمین – на земле; پشت میز – پشت میز – за столом.

Многие значения могут быть выражены лишь сочетанием собственно предлогов с отыменными: در طرف – в течение; در نتیجه – в результате; بوسیله – при помощи.

В то же время, некоторые отыменные предлоги более склонны к самостоятельному употреблению: توی میز – в столе; سر درس – на занятиях; پای درخت – под деревом.

В персидском языке отыменные предлоги служат средством выражения пространственных, временных, причинных, целевых, сравнительных, делиберативных и других отношений. Значения, выражаемые отыменными предлогами многообразны, поскольку с их помощью выражаются многочисленные отношения обслуживаемых слов к другим словам в предложении. Эти отношения выступают как отношения между объектами или как отношения объектов к действиям, состояниям и качествам.

Что касается их релятивных значений, то предлоги могут быть объединены в несколько групп.

⁵ BSU.Dos.

Пространственные отыменные предлоги. В персидском языке существует огромное количество предлогов, которые образуют пространственные отношения.

1) Предлоги «внутренность», «полая внутренность», «складка», «входящий во внутренность», «внутренняя часть» участвуют в том случае, если действие наличествует, развивается или совершается внутри чего-либо, или по направлению внутрь предмета. Для уточнения или конкретизации значения этих отыменных предлогов, вместе с ними употребляются и основные предлоги.

میان کتابها و مجلاتی که در آن کنار، به روی میز انباشته بود...
بی خوابی های حضرت آقای استاد بود.

Среди книг и статей, которые были сложены в том углу, на столе, ютилась бессонница господина учителя.

شاید پرنده بود که نالید

یا باد که، در میان درختان

یا من که در برابر بن بست قلب خود

چون موجی از تأسف و شرم و درد بالا می آمدم.

Возможно это была птица, что роптала

Или ветер, что среди деревьев

Или я, что перед тупиком своей души

Подобно волне из сожаления, стыда и горя

Поднималась

2) Предлоги «лицо», «бала», «верх», «سر», «голова», «سوار» - обозначают действие, которое осуществляется над предметом или на его поверхности.

کارد و چنگال ها براق گلدان های نقره ای روی بخاری درخشنده.

Сверкающие ножи и вилки, серебряные вазы блестяли на печи.

عمل جراحی که چندی پیش روی قلب ما درشت انجام گرفته بود، سبب مرگ او شده است.

Операция, которая некоторое время тому назад была проведена на сердце ее матери, стала причиной ее смерти.

3) Если действие наличествует или развивается под предметом и имеет общее направление вниз, то здесь участвуют такие предлоги как «нога», «پا», «низ», «پائین», «تخت», «نیل», «вниз».

بخت من باید زیر همین آسمان باشد!

Мое счастье должно быть под этим небом!

... جانماز خود را جمع کرده بود و گیوه های خود را از پای ستون مسجد به زیر بغل زده ... از در مسجد بیرون آمد.

... Сложив свой молитвенный коврик и взяв подмышки свои гивы (вязанную обувь), лежащие у колонны мечети ... вышел из дверей мечети.

سایه توام به هر جا روی

سر نهاده ام به زیر پای تو

چون تو در جهان نجسته ام هنوز

تا که برگزینمش به جای تو.

Я тень твоя куда бы не шел

Сложила голову к твоим ногам

Как ты на свете не нашла я никого

Чтобы я предпочла его тебе.

4) Если действие совершается и развивается около предмета, на краю, то словосочетания организуются предлогами «мгновенье», «بغل», «подмышки», «بوك», «لب», «губа, край», «تذیک»، «вблизи», «около», «پیش»، «передняя часть», «طرف»، «сторона», «کنار»، «край» и т.д.

بیا خانم! بیا بنشین پهلو من

Идите ханум! Идите садитесь возле меня.

کتابی را که در دست داشتم، بستم و جلو در آتشیز ایستادم.

Я закрыл книгу, которую держал в руке, и остановился перед дверью кухни.

یک ظرف میوه برداشتم و بنشستم پای تلویزیون.

Я взяла посудину с фруктами и села у телевизора.

5) Если действие развивается за предметом, в тыльной его стороне или направлено назад, то в этом случае обычно используются предлоги: «عقب»، «задняя часть», «پشت»، «спина», «دنبال»، «хвост, задняя часть», «پس»، «сзади»:

زنی که جلو من و پشت راننده نشسته بود، خوب فهمیدم

Я хорошо помню женщину, которая сидела возле меня, за водителем.

دیگر به هوای لحظه ای دیدار

دنبال تو در بدر نمی گزرم

دنبال تو ای امید بی حاصل

دیوانه و بی خبر نمی گزرم.

Отныне за мгновеньями встречи.

Вслед за тобой не стану скитаться я

Вслед за тобой о бесполезная надежда

Безрассудно и без ведома не стану ходить

6) Если действие или состояние совершается вокруг предмета, то обычным является употребление отыменных предлогов «окрестности» حول و حوش, «окрестность» حور اطراف.

ساعت پنج بعد از ظهر آن روز، و قتیکه مهمانها گوش تا گوش دور اطراف روی قالیها و قالیچه های گران بها نشسته بودند...

В пять часов после полудня того дня, когда гости сидели вплотную вокруг комнаты на дорогих коврах и ковриках...

Временные предлоги. Если действие совершилось после какого-либо другого действия или состояния, то используются такие отыменные предлоги как قبل, بعد, پس. Предлог قبل указывает на то, что время совершения одного действия предшествовало времени совершения другого.

او ... سالهای قبل از تبعید استاد ۱۷ یا ۱۸ سال پیش نداشته است.

В годы до ссылки художника ему было не более 17 или 18 лет.

Если действие совершалось или протекало в определенный момент в прошлом, то используются отыменные предлоги «в продолжении» در طول، در زمینه، «в течении» در طی، در مدت.

جان و دوستان مارلین در مدت چند ماه سعی کردند به او آرامش دهند.

Близкие и друзья Марлин в течении нескольких месяцев старались успокоить ее.

Предлоги со значением причины и цели. Для выражения причинных и целевых отношений употребляются такие отыменные предлоги, как «целью», به نیت، «из-за», به خاطر، «по причине», به سبب، در نتیجه، «с целью» و «по причине» از بهر، «по причине» به بهانه، «из-за» سر، از دسته، «по причине» حکم و ت.د.

... ولی چرا در اهواز به خاطر گرمای طاقت فرسا در تابستان کارمندان حق استفاده از یک ساعت دیر آمدن سر کار ندارند؟

... Однако почему в Ахване из-за невыносимой жары летом, рабочие не имеют права пользования приходиться на работу на час позже?

من به علت کالت مادرم در روز استقبال از امام دیر به مراسم استقبال رسیدم.

Я поздно подросла к церемонии приема, в день приема имама, по причине плохого самочувствия моей матери.

Отношения со значением «отсутствия» و «лишения» осуществляется посредством отыменного предлога بدون.

... و بدون آن که خودم بخواهم، سفره دلم را کشودم و گفتم:

چایی میل بفرمایید چیزی بخورید.

... И без своего желания, закрыв глаза на все я сказала: «Отведайте чаю, поешьте что-нибудь».

Сравнительно-сопоставительные (компаративные) отыменные предлоги. Различные отношения со значением сравнения и сопоставления образуют отыменные предлоги «на подобие», مثل، مانند، از قبیل، «как», نظیر «подобно».

Отношения со значениями «способа и средства» действия осуществляют предлоги به توسط، بوسیله «посредством».

جلوی پرده های او میاستانند و بعظمت هنر و قدرت نجم نیروی بیان عواطف انسانی بوسیله رنگ وجود سر احترام میاورند.

Они стояли перед его картинами и приклоняли голову в знак уважения перед величием искусства и силой воплощения и олицетворения человеческих чувств посредством оттенков и черт.

Различные отношения со значением противопоставления передают отыменные предлоги «в отлучении от», برخلاف، برعکس، «вопреки» مخالف.

... اما برخلاف بزرگترها، بچه ها میخواست در همان کوچه بمانند.

... Однако дети в отлучении от взрослых, хотели остаться на той улице.

Делиберативные отношения образуют отыменные предлоги со значениями относительности и касательности, в чем соответствуют русскому предлогу «о», «об». Такие отношения организуют предлоги «относительно» مورد..

در حق، در باره، نسبت به، در پیرامون، در خصوص، در زمینه، در باب، در - مورد.

تحقیقاتی که اخیراً در یکی از دانشگاههای لندن صورت گرفته است بیانگر یافته های جدید و جالبی در مورد جریان هوا است.

«Исследования, которые недавно осуществились в одном из институтов в Лондоне, заявляют о новых и интересных данных относительно движения воздуха».

Отметим также, что предлогам персидского языка в русском соответствуют предлоги, падежные флексии и сочетания предлогов с падежными формами имени.

Из вышеперечисленного становится ясно, что предлоги персидского языка являются функционально более нагруженными. В структуре словосочетания и предложения они выступают как средства выражения синтаксической связи.

Литература

Миколайчик В.И. Основы теоретической грамматики персидского языка. Москва – 1980.

Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка. Москва – 1983.

Резюме

Отыменные предлоги, как известно, активно развивающийся разряд предлогов. Потребность точно и дифференцированно выразить разные виды смысловых отношений является причиной открытости разряда и появления в нём новообразований.

Отыменные предлоги составляют основную массу предлогов современного персидского языка. Этот класс предлогов пополняется и в настоящее время за счет перехода в класс предлогов слов других лексико-грамматических разрядов, в основном имён существительных.

Summary

Derivative prepositions, as it is known, are an actively developing category of prepositions. The need to accurately and differentially express different types of semantic relations is the reason for the openness of the category and the emergence of new formations in it.

Derivative prepositions make up the bulk of the prepositions of the modern Persian language. This class of prepositions is being replenished at the present time due to the transition to the class of prepositions of words from other lexico-grammatical categories, mainly nouns.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Məmmədova Fərəh Əlixan qızı⁶ **DİSKURS VƏ ÜMUMİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR**

Müəyyən ictimai sahəni təmin edən nitq vərdişləri diskurs kimi tanınır. İctimai nitqin bütün sahələri diskurs olaraq təhlil oluna bilər və diskurs kimi öyrənilə bilər. Yəni həmin nitq sahələri məhz diskurs-təhlil metodları ilə öyrənilə bilər.

Məzmun baxımından yaxın olan istənilən mətnlər toplusunu diskurs adlandırmaq olar və diskurs kimi qəbul etmək olar. Diskurslar müxtəlif miqyasda reallaşır, yəni miqyasdan asılı olaraq eyni məzmunu aid olan mətnlər topluları diskursiv səciyyə kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan mətbəxi – kulinariyasının yaratdığı diskursdan danışmaq olar. Eyni zamanda daha geniş anlayış kimi Azərbaycan mədəniyyəti diskursu haqqında danışmaq mümkündür. Deməli, diskurslar bir-birilə zəncirvari olaraq bağlıdır. Əslində bunlar tamamilə real hadisələr olduğu halda onların sərhədləri bir növ virtual səciyyə daşıyır, yəni müşahidəçinin mövqeyindən və məqsədlərindən asılı olaraq konkretləşir.

İkincisi: diskurslar məzmunundan asılı olmayaraq bilavasitə ictimai-siyasi və tarixi-mədəni hadisələr kimi üzə çıxır. Diskurs mədəniyyətdən və siyasətdən kənarında formalaşa bilmir. Predmetindən asılı olamayaraq (idman, incəsənət, ailə, gözəllik və s.) istənilən diskursun siyasi strategiyası mövcuddur. Deməli, diskursların təhlili və tədqiqi mütləq tarixi-mədəni və tarixi-ictimai səpkidə aparılmalıdır.

Üçüncüsü: diskursların təhlili həmişə onlarda təqdim olunan “həqiqətlərin” tənqidi kimi reallaşır. Diskurs-təhlil adətən ümumi strateji istiqaməti şübhə altına qoyur. Bu isə təbiidir, çünki, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, mədəniyyət kontekstində təşəkkül tapan diskurslar müxtəlif ideologiyaya tabe ola bilər və tamamilə fərqli ideologiyaları büruzə verir.

Diskurs mətnə reallaşır. Lakin mətn zaman çərçivəsində uzanmır, hər halda bitir. Diskurs isə bitməmiş nitq axınıdır, adi nitqdən diskursu fərqləndirən onun məzmunu və ictimai səciyyəsi olur. Əslində, əlbəttə, diskurs və diskurslar haqqında biz nə biliriksə elə mətnlərdən bilirik. Sadəcə diskurs bir mətnə bərabər deyil, müəyyən ictimai hadisəyə həsr olunmuş silsilə mətnlərə bərabərdir. Silsilə dedikdə isə bir adamın yaxud bir neçə adamların bir zaman çərçivəsində və ardıcıl yazdıqları nəzərdə tutulmur. Söhbət ümumiyyətlə vahid mövzu və ideologiya ilə əhatə olunan mətnlərdən gedir. Diskursu nitqdən fərqləndirən mövzu və ideologiyadır.

Diskurs proses olaraq zaman çərçivəsində inkişaf etdiyi üçün (zaman bitmədiyindən) diskurs bitmir. Buna görə də ümumiyyətlə bir mətnə bir neçə diskursun yerləşməsi mümkün olan hadisə deyil. Diskursun forması bu və ya digər təbii dildir.

Belə nəticəyə gəlirik ki, diskurs eyni zamanda dil və nitq hadisəsidir (yəni nitq fəaliyyətidir).

Diskurs deyilir:

1) hər hansı bir konkret fikrin söylənilməsinə; 2) bir frazadan daha böyük vahidə; 3) mətnin hazırlanma şərtlərini öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuş nəzəri quruluşa; 4) ekstralingvistik-praqmatik, sosial-mədəni və digər amillərlə əlaqəli mətnə; 5) müəyyən koqnitiv və tipoloji cəhətdən müəyyən edilmiş kommunikativ məkanda aparılmış yazılı mətnlərdə və şifahi nitqdə qeyd olunan xüsusi bir ünsiyyət hadisəsinə; 6) tematik şəkildə əlaqəli mətnlərə.

Hazırkı tədqiqatla əlaqəli olaraq, diskursu ekstralingvistik-praqmatik, sosial-mədəni və digər amillərlə əlaqəli mətn; bir tərəfdən, nitq, ünsiyyət, dil davranışı, digər tərəfdən, qeyd edilmiş mətnlər arasında aralıq hadisəsi hesab etmək olar.

Diskursun tipologiyasında monoloq; dialoq; yazılı və şifahi formaları; janrları qeyd edilir. Burada iqtisadi sahədən alınma sözlərin tematik təsnifatını vermək olar: istehsal münasibətləri; şirkət və təşkilatların növləri; ticarət və maliyyə əlaqələri; peşə məşğulluq növləri; iqtisadi sistemlərin və biznesin xüsusiyyətləri və s. Koqnitiv məkanların kəsişmə (qarşılıqlı təsir) sahələrinin öyrənilməsi və xarici dil leksikasının nəticəsi kimi biznesin aparılmasının milli-mədəni xüsusiyyətləri, habelə bu və ya digər lingvovədəni işgüzar cəmiyyətinin nümayəndələrinin elmi və sadə dünya mənzərəsinin xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan vermişdir.

Dilçilikdə “iqtisadi diskurs” (“iqtisadi mətn”) anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi, bu alt növün janrlarının seçilməsi və onun funksional-üslub, lingvistik-praktik və sosolingvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zərurəti aktual olur.

Bəzi lingvistlər iqtisadi diskursu digər diskurslar çərçivəsində araşdırır və ya onlarla eyniləşdirirlər. Beləliklə, iqtisadi diskurs A.P. Çudinov, A.N. Baranov, E.İ. Şeyqal və s. kimi lingvistlər tərəfindən siyasi diskursun tərkib hissəsi hesab olunur.

İqtisadiyyat və siyasət dövlət inkişafının ən vacib sahələri kimi sıx əlaqələrə malikdir, lakin onların ayrı-ayrı təsisatları, fərqli məqsədləri, iştirakçıları və digər fərqləndirici xüsusiyyətləri onların bir-birindən ayrılmasına və buna görə fərqi diskursların fərqləndirilməsi üçün zəmin yaradır. İqtisadi diskurs bu sahədə mütəxəssislərin professional ünsiyyətindən əlavə, satıcı və alıcı, menecer və müəssisənin işçiləri arasında şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdən ibarət olan daha geniş anlayışdır.

Tədqiqatçılar “iqtisadi diskurs” anlayışının tərifində iki yanaşmanı fərqləndirirlər. Birinci istiqamətə görə, iqtisadi diskurs müxtəlif amillərin təsirindən yaranmış mətnlər sistemidir (ekstralingvistik, pragmatik, sosiomədəni və s.) və bir mövzu ilə birləşir. İkinci yanaşmaya dair istiqamətdə iqtisadi diskurs iqtisadi sahədə fərqi kommunikativ aktların inteqrativ cəmi, kommunikativ hadisə kimi təsvir olunur. Belə diskursiv fəaliyyətin verbal nəticəsi iqtisadi mətnlərdir.

İqtisadi diskurs dedikdə iqtisadi sahədə nitq fəaliyyətlərinin cəmi, eləcə də peşəkarlar, qeyri-mütəxəssislər və jurnalistlər tərəfindən yaradılmış şifahi və yazılı mətnlər və ya iqtisadi dünyanın reallıqlarını əks etdirən fraqmentləri başa düşülür. İqtisadi müzakirənin məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: 1) cəmiyyətin iqtisadi həyatında hadisələrin işıqlandırılması; 2) iqtisadiyyatın vəziyyəti barədə məlumatlandırmaq; 3) müxtəlif dəyişikliklərə və müəyyən hərəkətlərə sövq edən münasibət yaratmaq; 4) iqtisadi nəzəriyyələrin yaradılması; 5) iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsi.

⁶ fil.f.d, dos.Bakı Dövlət Universiteti İngilis dili(Humanitar fakültələr üzrə) kafedrası, e-mail:mamedova_farah86@mail.ru

İqtisadi diskursun iştirakçıları hüquqi və fiziki şəxslərdir: dövlət, jurnalistlər, alimlər, tədqiqatçılar, müəllimlər və s.

İqtisadi sektordan asılı olaraq, iqtisadi diskurs çərçivəsində müvafiq alt növləri də formalaşır: maliyyə diskursu (maliyyə və kredit), mühasibat uçotu (mühasibat uçotu və audit), vergi diskursu (vergi fəaliyyəti və sığorta), işgüzar diskursu (sahibkarlıq fəaliyyəti və ticarət) təşkil edilir.

Məqsəd, iştirakçılar və ünsiyyət sahəsindən asılı olaraq, informasiyanı müsahibələr, rəylər, iqtisadi xəbərlər, mühazirələr, müzakirələr, konfranslar, söhbətlər və s. şəklində təqdim etmək olar. Dünya iqtisadiyyatında qlobal proseslər, həmçinin dövlət iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər kütləvi informasiya vasitələrində (media), mətbuatda (qəzetlər, jurnallar, kitablar), radio, televiziya, internet, reklam lövhələrində və s. işıqlandırılır.

Bütün vasitələr üçün ümumi bir xüsusiyyət kütləvi auditoriyaya müraciət etmək, bir çox insana əlçatanlıq və informasiya yaymaqdır. Belə ki, iqtisadiyyat dünyasında baş verən hadisələr və faktlar haqqında məhz dövrü mətbuat xəbər verir, onlara dəyərli bir münasibət yaradır, bütövlükdə fərdi vətəndaşlar və cəmiyyət tərəfindən iqtisadi prosesləri xarakterizə etməyə və qiymətləndirməyə təşviq edir.

Vaxt öz şərtlərini diktə etdiyindən, ünsiyyət prosesi zamanın tez keçməsi, hadisələrin sürətli dəyişməsi və resipiyentlərin müxtəlif dil və təhsil təlimlərini nəzərə alaraq müvafiq qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir. İqtisadi diskursun dili dil vasitələrinin və qrammatik formaların seçilməsi, iqtisadi leksika, terminlərin istifadəsi, müxtəlif janrların söz birləşmələrində müxtəlifliklər, mətnlərin vahid bir quruluşunun olmaması ilə bağlıdır. Bu, adresata təsir göstərmək, məlumatı çatdırmaq və müvafiq tədbirləri təşviq etməklə şərtlənir.

Siyasətlə bağlı sözlərin dilinə nüfuz etmək müasir cəmiyyətin beynəlxalq əlaqələrə açıq olması ilə bağlıdır.

Siyasi diskurs siyasətə həsr olunmuş qəzet və publisistik mətnlər, natiqlik çıxışları, siyasətlə bağlı qərarlar, fərmanlar, qanunlar və nəhayət elmi siyasi məqalələr, yəni siyasətin elmi cəhətdən tədqiq edildiyi məqalələr kimi siyasi mövzuda rəsmi mətnləri əhatə edir. Bu cür siyasi diskursun hər növü öz vəzifələrini yerinə yetirir, məsələn, rəsmi qərarlar, fərmanlar, qanunlar siyasi fəaliyyət üçün hüquqi əsas yaratmaq, qəzet məqalələrinin vəzifəsi, natiqlik çıxışlar adresatın nitqinə təsir etmək, elmi siyasi işlərin vəzifəsi siyasi həyatı obyektiv baxımdan öyrənməkdir.

Siyasi fəaliyyət çərçivəsində ictimai-siyasi diskurs (İSD) kimi növü formalaşır.

Siyasi fəaliyyətlərin çoxşaxəliliyi, onun ünsiyyət təminatının vasitələri və üsulları tədqiqatçılara İSD-i fərqli baxımdan xarakterizə etməyə imkan verir:

- strukturlaşdırılmış mətn vasitəsilə ifadə edilmiş və müəyyən bir ictimai-siyasi vəziyyətdə gedən kommunikativ akt.
- siyasi müzakirələrdə istifadə olunan bütün nitq aktlarının, eləcə də ənənə və sübut olunmuş təcrübənin əhatə etdiyi ictimai siyasət qaydalarının məcmuyu;
- geniş mənada siyasət dünyası.

İSD-in öyrənilməsinə xüsusi maraq onunla şərtlənir ki, orada digər xüsusiyyətlər ilə müqayisədə aşağıdakı xüsusiyyətlər yüksək dərəcədə ifadə edilir:

1) İSD-də, ümumiyyətlə, müvafiq dilin, xüsusilə, dilaltı konseptual dünya mənşəsi əks etdirilir. İSD bu və ya digər linqvomədəni cəmiyyətin bütün üzvlərinə malik olan müəyyən bir strukturlaşdırılmış bilik və təsəvvür məcmu kimi öz koqnitiv bazasına malikdir.

2) İSD-in obyektivi eyni zamanda gündəlik-danışiq diskursu nəzərə almaq üçün tələb olunan ən geniş yayılmış və müxtəlif planlı auditoriyadır.

Mətnə informasiyanın paylanılması praqmatik və koqnitiv səciyyə daşıyır. Diskursda/mətnə informasiya paylanılmasının koqnitiv funksiyası mətnin qurulması və interpretasiyası prosesində biliklərin istifadəsi ilə bağlıdır. Koqnitiv funksiya mətnin aydınlaşdırılmasını, izahını nəzərdə tutur. Diskurs mətnə ifadə olunur və kommunikasiyanın uğurlu olması üçün mətnin interpretasiyası əsas şərtlərdən biridir.

İctimai-siyasi və iqtisadi diskurs bir növ institusional diskurs kimi öyrənilir. İqtisadiyyat və siyasət sahəsində müasir kommunikasiyanın özünəməxsusluğu, əsasən, bu cür ifadələrin kütləvi informasiya vasitələrində vasitəçiliyinə əsaslanır. Kütləvi kommunikasiya siyasi və iqtisadi diskurs ünsiyyəti üçün əsas kanaldır.

İqtisadiyyata aid sözlərin dilə daxil olmasına səbəb əsasən bazar münasibətlərinə keçiddir. Qərbə və yeni dəyərlər sistemə oriyentasiya başqa dildən daxil olan leksikanın istifadəsinin intensivləşməsinə gətirib çıxaran mühüm stimulyator kimi xidmət etmişdir. Elmin inkişafı da bir yerdə dayanmır: yeni reallıqlar yeni texnologiyaların məhsulları ilə birlikdə mənimsənilən yeni təyinatlar tələb edir. İctimai həyatın aşağıdakı istiqamətləri alınmalar üçün daha çox kəşf edilmişdir:

siyasət (аннексированный Крым; анонсировать «политическое решение» о выдаче паспортов РФ жителям Приднестровья; пикет; пикетчик; омбудсмен; мониторинг; толерантность; запустить петицию; санкции; tolerantlıq; insident törətmək; АХСР funksioneri; sanksiyalar; petisiya; prioritet məsələ;),

iqtisadiyyat (продолговать; пролонгация; профессия – Trouble-shooter; онлайн-магазин; промоутер; restrukturizasiya edilən kredit; biznes forum; loqotip; elektrobus; erkən rezervasiya; səyahət paketi; yay turu; brend mallar; qaza qoyulan limit; paypal hesabı),

kompyuter və kommunikasiya (профиль; статус; сайт; клик/кликать по значку; вебинар; постить твиты; пост; блогерша; «тролли»; контент; онлайн; провайдер; вебинар; həştaq; link; ismaric; spam),

hərbi sahə (боевой дрон; электрошокер; тепловизор; helicopter)

moda (бейсболка; уги; dizayn),

musiqi,

idman (jü-jitsu idman növü)

şou və şou-biznes (флешмоб; споттинг; споттер; пуантилизм; fleşmob; spotter; spotting),

başqa sahələr (təhsil: креативный; упражнение на тимбилдинг; эмодзи; спойлер; monitoring; summativ qiymətləndirmə; innovativ; Deadline; motivasiya; korrektə etmək; jurnalistika: телекиллерство).

Siyasi diskurs cəmiyyətdə başqa diskurslarla müqayisədə daha tez-tez təzahür edilən bir fenomendir. Bu baxımdan, siyasi diskurs fenomeni birmənalı şəkildə müəyyən edilə bilməz, çünki ilk növbədə, siyasət kateqoriyasının hazırda aydın bir təsəvvürü yoxdur və, ikincisi, dar linqvistik xüsusiyyətlərdən ibarət olan siyasi diskursların seçilməsi mümkün deyil.

Rus ictimai-siyasi diskursunda ingilis dilinin Amerika versiyalarından əldə edilən terminlərin istifadəsi müşahidə olunur. Onlar tez-tez ingilis dili orfoqrafiyasında yazılır və ya kalka, transkripsiya və ya transliterasiya ilə tərcümə olunur. Məsələn – “out-sourcing”, “актор”, “внешнеполитические игроки”.

İngilis ictimai-siyasi diskursunda fransız dilinin müasir ingilis dilinin siyasi dilinə təsiri üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Məsələn, siyasi mətnlərin təhlili buna bənzər mətnlərdə fransız sözlərinin bolluğunu göstərir. Bu sözlər ingilis dilinin lüğətinə fəal şəkildə inteqrasiya olunur. Onlar yüksək çalarlarla seçilir (müqayisə et, məsələn: end – completion, to begin – to commence, to come – to arrive, whole – entire).

İngilis siyasi dilində fransız söz və ifadələrin, yəni “varvarizmlərin” geniş şəkildə işlənməsi diqqəti cəlb edir (raison d’etat – dövlət marağında, vis-à-vis – kolleqqa, fauxpas – xəta, laisser-faire – səhlənkarlıq, coup d’etat – çevriliş, carteblanche – bəyənmə, raison d’etre – məna).

Ədəbiyyat

1. Discourse and communication, ed. by T. Van Dijk, B. — N. Y., 1985
2. Язык, познание, коммуникация, пер. с англ., Ван Дейк Т. А., М., 1989
3. Общая лингвистика, Бенвенист Э., М., 1974;
4. Macmillan English Dictionary for Advanced Learner, First edition published in 2002

Açar sözlər: diskurs, linqvistlər, ictimai-siyasi, araşdırma, mətn, mədəniyyət, kontekst, termin, kommunikasiya, məzmun.

Ключевые слова: дискурс, лингвисты, общественно-политические, исследования, текст, культура, контекст, термин, связь, содержание.

Key words: discourse, linguists, socio-political, research, text, culture, context, term, connection, content.

Резюме

Дискурс не может формироваться вне культуры и политики. Независимо от предмета (спорт, искусство, семья, красота и т. д.) существует политическая стратегия любого дискурса. Следовательно, анализ и исследование дискурсов обязательно должны проводиться в историко-культурном и историко-общественном стиле. Дискурс происходит в тексте. Но текст не растягивается во времени, он все равно заканчивается. Дискурс-это незаконченный речевой поток, отличающий дискурс от обычной речи, его содержание и общественный характер. На самом деле, о дискурсе мы знаем из этих текстов. Просто дискурс равен не одному тексту, а целому ряду текстов, посвященных определенному публичному событию. Под серией же не подразумевается, что человек или несколько человек пишутся слитно и последовательно. Речь, как правило, идет о текстах, охватываемых единой темой и идеологией. Дискурс-это тема и идеология, отличающая речь.

Summary

Discourse cannot be formed outside of culture and politics. Regardless of the subject (sports, art, family, beauty, etc.), there is a political strategy for any discourse. Therefore, the analysis and research of discourses must be carried out in the historical-cultural and historical-social style. Discourse occurs in the text. But the text does not stretch in time, it still ends. Discourse is an incomplete flow of speech that distinguishes discourse from ordinary speech, its content, and its social character. In fact, we know about discourse from these texts. It's just that a discourse is not equal to a single text, but to a whole series of texts dedicated to a particular public event. A series does not mean that a person or several people are written together and sequentially. We are usually talking about texts that are covered by a single theme and ideology. Discourse is the theme and ideology that distinguishes speech.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Orucova Nəcibə Əli qızı⁷
DİL VƏ NİTQ İNSAN CƏMIYYƏTİNDƏ YARANAN BİLİK VƏ ANLAYIŞIN
ƏLAMƏTLƏR SİSTEMİ KİMİ

İşarə sistemi olaraq dil məlumat çatdırma bilən simvol sistemidir. Hər hansı bir sistemin əlamətləridir:

- a) bir çox elementdən ibarətdir;
- b) elementlər bir-biri ilə ünsiyyətdədir;
- c) elementlər birliyi, vahidi təşkil edir.

Dil sistemi, tipik münasibətlərə görə kateqoriyalara və səviyyələrə birləşdirilmiş vahidlərin bir inventarıdır.

Dilin quruluşu səviyyələr və vahidlərin hissələri arasındakı münasibətdir.

Dil vahidləri məqsəd, quruluş və dil sistemindəki yeri ilə bir-birindən fərqlənən daimi elementlərdir. Məqsədlərinə görə dil vahidləri: nominativ, ünsiyyətçidir: dil vahidləri bir-biri ilə bağlıdır və dilin dərəcələrinə və səviyyələrinə bölünür.

Dil pilləsi eyni dil vahidlərinin və bir dilin (fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik) birləşməsidir.

Dil, insan cəmiyyətində yaranan, ünsiyyət məqsədinə xidmət edən və insanın dünyadakı bilik və anlayışının cəmini ifadə edən bilən əlamətlər sistemidir. Şifahi bir işarə (təbii sistemlərin əlamətlərindən fərqli olaraq) bütövlük, ayrılıq və nitqdə sərbəst reproduksiya malikdir. Şifahi işarədə istinad, assosiativ, duyğusal komponentlər var.

Dilçilik həmşə "dil" ifadəsini işləmişdir və yalnız Ferdinand de Saussure (XX əsrin əvvəlləri) dövründən bəri "danışma" anlayışı elmə daxil edilmişdir. Dil və nitq birlikdə vahid bir fenomeni meydana gətirir, lakin eyni zamanda onlar arasında əsaslı fərqlər var.

Dil və nitqin fərqli xüsusiyyətləri.

Dil mükəmməldir.

Nitq fərdi. Dil kollektivdir.

Nitq konkretir - müəyyən bir vəziyyəti, müəyyən vaxtı, yeri əks etdirir. Ədəbi şah əsərləri və kargüzarlıq nitqi, şeirlər və nəsr, məruzələr, məhkəmə və elmi nitq eyni dildə yaradılmışdır.

Çıxış sonsuzdur. Dil özünün tərkib hissələrinin dəsti ilə məhdudlaşır.

Danışq dinamikdir. Dil nisbətən sabitdir. Ancaq tədricən toplanan və diqqətsiz bir baxışda görünməyən nitq dəyişir, zamanla dil dəyişir. Bu dilin bütün səviyyələrinə (tələffüz, lüğət, frazeologiya, qrammatika) aiddir.

"Dil" və "nitq" terminləri birmənalı deyil. Bəzən eyni hadisəni ifadə edərək sinonim kimi əlaqələndirirlər. Məsələn: Onun dilində bir çox xarici söz var və nitqi xarici sözlərlə çoxdur. Ancaq desək: O, rus dilini öyrənir, onda bu sözlər arasındakı fərq göz qabağındadır, dil öyrənmək deməkdir.

Buna görə dil, modellərdə təmsil olunan bir sistem kimi, mücərrəd bir şey kimi, səslənən nitqin xüsusiyyətlərini, spesifikasiyini öyrənmək deməkdir. Dildən fərqli olaraq nitq bir şey kimi təqdim olunur, onu eşidirik (şifahi nitq) və ya görmə (yazılı nitq) ilə qavrayırıq.

Dil kollektiv fəaliyyətin məhsuludur. Müxtəlif yazılı abidələrdə (ləqəblər, müqavilələr, məktublar, fərmanlar, elmi əsərlər, fantastika və jurnalist əsərləri) qeydə alınmış fərdi dilləri öyrənən, hər cür şifahi yazıları öyrənən gizli bir şəkildə mövcud deyil və müəyyən şərtlərdə meydana çıxır. Nitqi öyrənmək bir çox dilçi şəxsiyyətlərin böyük əməyi sayəsində müəyyən bir dilin xarakterik xüsusiyyətləri barədə bir təsəvvür yaradır. Fonetika, morfolojiya, sintaksis haqqında məlumatlar ümumiləşdirilir, elmi məqalələrdə, monoqrafiyalarda, lüğətlərdə təsvir olunur. Beləliklə, milli dilin quruluşunu sistemli bir şəkildə təşkil edir.

Nitq şəxsin təcrübəsini əks etdirir. Hər bir insanın özünün daha böyük və ya daha kiçik söz ehtiyatı, bilikləri və sözlərdən istifadə bacarığı, uyğunluq modelləri, cümlələr qurma modelləri var. Buna görə nitq subyektiv və özbaşına olur.

Nitq sənətini mənimsəmək üçün nitq mədəniyyətindən başlamaq lazımdır.

Danışq mədəniyyəti dedikdə:

- ədəbi dil normalarını şifahi və yazılı formada bilmək
- ünsiyyət vəziyyətini nəzərə alaraq, ünsiyyət tapşırıqlarına nail olmağa kömək edən bu cür dil vasitələrini seçmək və istifadə etmək

- ünsiyyət etikasına riayət etmək.

Beləliklə, nitq mədəniyyəti üç komponentdən ibarətdir: normativ, kommunikativ və etnik.

Danışq mədəniyyəti ilk növbədə nitqin düzgünlüyünü nəzərdə tutur. yəni. Dil norması dil mədəniyyətinin mərkəzi anlayışıdır və nitq mədəniyyətinin normativ tərəfi ən vaciblərindən biri hesab olunur..

Dilin əsas funksiyası ünsiyyətçi kimi qəbul olunur. Ünsiyyət olmadan şəxsiyyətin formalaşması mümkün deyil, demək olar ki, hər hansı bir fəaliyyət mümkün deyil. Ünsiyyətin əsas funksiyaları: informativ, interaktiv, qavrayış, ifadəli. Belə bir bölgü şərti olaraq qəbul edilməlidir, çünki hər bir rabitə aktında onun fərqli funksiyaları eyni vaxtda görünə bilər.

Ünsiyyət mövzusu çərçivəli şifahi (şifahi) və / və ya şifahi (şifahi olmayan) vasitələr ola bilər.

Şifahi olmayan ünsiyyət vasitələri:

- 1) kinetik: poza, jest, üz ifadəsi, baxış, yerləş, hərəkət istiqaməti;
- 2) prosodik: səs səviyyəsi, stress, intonasiya;

⁷ADNSU. naciba.orucova@asoiu.edu.az

3) ekstralingvistik: fasilələr, səslər, öskürək, gülmək, ağlamaq

5) proxemik - şəxsi, sosial, ictimai sahələr

Dilçilikdə vəziyyət çoxdan qurulub: dil işarələr sistemidir, bir koddur; nitq fərdi psixofizik bir fenomendir, dil kodunun natiqin düşüncəsinə uyğun olaraq fəal istifadəsidir. Dil və nitqin vəhdəti nitq fəaliyyətində şəxsiyyətin dil və nitq fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Görüşlərimiz zamanı dəfələrlə görkəmli mütəfəkkir, alim V. Humboldtın adını çəkdik. Yenə də dil haqqında söhbətə bu dilçinin sözləri ilə başlayırıq: "Hər bir şəxs öz misilsiz şəxsiyyətini ifadə etmək üçün bu dildən istifadə edir"; dil "subyektivliyi obyektivə çevirmək üçün bir vasitədir", buna görə də dil "ölü məhsul kimi deyil, yaradıcı bir proses kimi qəbul edilməlidir/

Lakin XX əsrin 60-cı illərinin ortalarına qədər dilçilik əsasən dil sisteminin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Göstərilən dövrdən başlayaraq tədqiqat mərkəzi nitq fəaliyyətinə, danışıma və anlama proseslərinin təhlilinə, ifadələrin, əlaqəli mətnlərin qurulmasına yönəlməyə başladı.

Anladığınız kimi, nitq kimi müxtəlif bir fenomen, elmin müxtəlif sahələrində tədqiqatçılar üçün maraqlıdır. Nitq yalnız dilçilərin (psixolinqvistlər, sosiolinqvistlər, neyrolinqvistlər, fonetistlər, stilistlər) deyil, həm də psixoloqlar, fizioloqlar, danışıma terapevtləri, rabitə nəzəriyyəsi və kompüter elmləri mütəxəssisləri, daha yüksək sinir fəaliyyəti, akustika sahələrində öyrənilir. Nitq problemləri filosofların, logistlərin, sosioloqların, ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzindədir.

Nitq müasir elmdə fərdi həyat fenomeni kimi başa düşülür və onun özünəməxsus mövzusu müəyyən bir insandır. Nitq yalnız bir işarə kimi deyil, həm də həyat hadisələrinin ardıcılığı olaraq həyata keçirilir.

Düşündüyümüz zaman, dilimizin düşüncəmizi çatdırmaq üçün təklif etdiyi bir çox variantdan, ən yaxşı, ən uyğun görünən birini, bu vəziyyətdə həmsöhbətimizlə danışmağı seçirik. Biz nəinki bilirik, həm də dili hiss edirik.

Nitq fərdi həyatın fenomeni kimi müəyyən edilir. Onun əsas mövzusu müəyyən bir insandır. Nitq vasitəsilə fərd özünü ifadə etməyə başlayır.

Dil danışıma ilə həyata gəlir. Ancaq dil olmadan danışımaq olmur.

Ancaq artıq əsas olanı bilirik: nitq həmişə fərdi, dil sosialdır, dil açıqdır, nitq gizli, yəni danışılmaz ola bilər.

Nitq fəaliyyəti nədir? İntrospeksiya müraciət edin, düşünün! Danışanda nə olur? Danışıqda hansı proseslər iştirak edir? Nitq fəaliyyəti bir dil sistemindən nitq mətnlərinə keçidin həyata keçirildiyi ardıcıl danışıma, dinləmə, anlama, ümumiləşdirmə, xatırlama prosesləridir.

Nitq, hər zaman iki varlığı olan bir fəaliyyət növüdür (onu həyata keçirən iki şəxs). Bunlardan birincisi natiq və ya yazıçı, ikincisi dinləyici və ya oxucu. Qəbul etmədən bir çıxış yoxdur və başqa bir şəxs olmadığı zaman danışıma fəaliyyətinin variantı, bir insanın özü ilə ünsiyyəti olaraq təyin olunur.

Dilçilikdə dil və nitq fikirlərinin inkişafı nəticəsində bu anlayışların xüsusiyyətlərini ziddiyyətlərdə təmsil etmək üçün bir ənənə yaranmışdır. Alimlər tərəfindən verilən müxtəlif düsturlar dilçiliyin inkişafında müvafiq mərhələnin ümumi elmi prinsiplərinə əsaslanır və istifadə olunan terminlərin başa düülmələrindən asılı olaraq dəyişir.

Dil və nitq mürəkkəb bir dialektik birlikdir. Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq ünsiyyət vasitəsinə və eyni zamanda yalnız nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində düşüncə vasitəsinə çevrilir; "Dil nitqdə yaranır və daim təkrarlanır" Dil tək deyil, ən mükəmməl ünsiyyət vasitəsidir. Bir dilin ən vacib funksiyalarından biri də kommunikativlikdir. Ancaq dil yalnız nitq vasitəsilə ünsiyyət məqsədini həyata keçirir. Digər tərəfdən, bir insanın başqa bir insanla əlaqə qurmasına, onun duyğularını çatdırmasına, təsvir etməsinə və digər mürəkkəb funksiyaları yerinə yetirməsinə imkan verən dildir.

Dil və nitq anlayışına keçək. Dilin əsas vahidi sözdür. Nitqin əsas vahidi nitqdır. Və burada demək istəyirəm ki, bəzi dilçilər "cümlə" və "söz" anlayışlarını fərqləndirmirlər. Digərləri "cümlə" nin dil vahidi, "söz" ünsiyyət olduğuna inanırlar.

Bir ifadənin hər zaman bir məqsədi var. Ünsiyyətdə insanlar dinamik ünsiyyət niyyətini asanlıqla və demək olar ki, dəqiq müəyyənləşdirirlər. Bir sorğu, məsləhət, sifariş, sual ayırd edə bilər, hətta cavab tələb etməyən sualları da hiss edirik.

Başa düşürük. Natiqin niyyəti nitq prosesinin və məlumatverici əhəmiyyətə malik məzmunun əsasını təşkil edir. Həqiqətən, rabitə, ilk növbədə, məlumatın ötürülməsi və qavranılmasını əhatə edir. Hər hansı bir şərhə məlumat var. Bu nədən irəli gəlir? - Danışq prosesində dil öz funksiyalarını həyata keçirir: məlumatlandırma, modal-qiyətləndirmə funksiyası, habelə istək ünsiyyət aktında ötürülə bilməsi əsasında fərqləndirilən funksiyalar, sifariş verilir, məsləhət verilir, təsir edilir və s.

Bir dilin kommunikativ funksiyası nitq aktında həyata keçirilir. Çıxış aktı nitqin elementar bir vahidi, danışanın düzəltdiyi və ünvanlandığı şəxsə (insanlara) başa düşülən olan dil ifadələrinin ardıcılığıdır;

Nitq aktı nitqin köməyi ilə natiqin niyyətinin həyata keçirilməsidir;

Çıxış aktının vəzifəsi - natiqin ifadəsini şərh edərkən qəbuledicinin düşüncələrinə təsiridir.

Bu fikirlər J. Austinin geniş yayılmış nitq aktları nəzəriyyəsində ən aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Sonradan bu fikirlər Amerika nitqçisi J. Serle tərəfindən ("Nitq aktları: dil fəlsəfəsində ") monoqrafiyasında və bir sıra məqalələrdə işlənmişdir. J. Austinin fikirlərinin müzakirəsində məşhur ingilis alimi P.F.Strawson da iştirak etmişdir.

Əksər alimlər nitqi digər fəaliyyət növləri ilə, məsələn, əmək və ya oyunla əlaqələndirmək mümkün olmayan insan fəaliyyətinin spesifik bir növü hesab edirlər. Nitq fəaliyyəti ayrıca nitq hərəkətləri şəklində əmək, oyun, idrak fəaliyyətinin bir hissəsi olan bütün fəaliyyət növlərinə xidmət edir Nitq fəaliyyətinin başqa, daha geniş fəaliyyətə, məsələn, sosial istehsal (əmək), fəaliyyətinə daxil edilməsi vacibdir. Ancaq müstəqil bir fəaliyyət də ola bilər.

Nitqi ünvana çatdıran şəxs başa düşməlidir və nitqin qavranılmasının açarı həmsöhbətlər üçün ortaq olan "səxavətli" dil, habelə ortaq biliklərin olması və dolaylı mənalardan alınması qaydalarına dair bilikdir.

Nitq fəaliyyəti sahəsində aparıcı yer bir dilin kommunikativ funksiyasına (dil - məlumatı qəbul və ötürmə vasitəsi) aiddir ki, bu da öz növbəsində onun idrak funksiyası (dil - idrak vasitəsi) ilə sıx bağlıdır, bu da dil, düşüncə və obyektiv gerçəkliyin qarşılıqlı təsir proseslərini əks etdirir. rəbitə, ilk növbədə, bəzi zehni məzmunun ötürülməsi və qavranılmasıdır.

Nitq fəaliyyəti ictimai bir prosesdir: cəmiyyətdə baş verir və insanların sosial qarşılıqlı fəaliyyətinə xidmət edir.

Bugünkü söhbətimizi nəticə ilə yekunlaşdırırıq: dil və nitq iki fərqli hadisədir. Lakin bu hadisələr bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birindən asılıdır. Dilin və nitqin vəhdətində dilin ikili təbiəti insan cəmiyyətində müəyyən funksiyaları yerinə yetirən, özündə müvafiq vasitələrə sahib olan bir insan hadisəsi kimi həyata keçirilir. Dil və nitq bəzi real işarə sistemi kimi "cəmiyyətin kollektiv şüurunda, cəmiyyətin hər bir üzvünün dil qabiliyyətində" quruluş şəklində vahid insan fenomeni kimi başa düşülür

Ədəbiyyat

1. Abdullayev. A.S. Mütəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, "Maarif", 1960
2. Əliyev. K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2001.
3. B. Əhmədov. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı ilə aparılan işlər. "Azərbaycanşünas". Bakı, 1964.
4. N. Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. "Elm və təhsil", 2013.
5. Актуальные проблемы культуры речи. М. «Наука» 1970.
6. Э. Свядост. Как возникает Всеобщий Язык? Москва, Издательство, «Наука», 1968.

Xülasə

Söz mədəniyyətinin geniş mənada problemi ədəbi dil problemidir. Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətlərini və Azərbaycan dili danışma mədəniyyətinin pozulması media mütəxəssislərinin danışma mədəniyyətinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Nitq fəaliyyəti ictimai bir prosesdir, cəmiyyətdə baş verir və insanların sosial qarşılıqlı fəaliyyətinə xidmət edir. Dil və nitq bəzi real işarə sistemi kimi "Cəmiyyətin kollektiv şüurunda cəmiyyətin hər bir üzvünün dil qabiliyyətində" quruluş şəklində vahid insan fenomeni kimi başa düşülür.

Açar sözlər: dil, nitq, şüur, fəaliyyət, ünsiyyət, vahid, idrak.

Язык и речь как система признаков знания и понимания в человеческом сообществе

Резюме

Проблема культуры речи в широком смысле - проблема литературного языка. Нарушение национальных особенностей Азербайджанского языка и культуры речи в Азербайджане связано с низкой культурой речи профессионалов СМИ. Речевая деятельность - это социальный процесс, который происходит в обществе и служит социальному взаимодействию людей. Под языком и речью понимается некая реальная человеческая система явлений в виде структуры «языковой способности каждого члена общества в коллективном сознании общества».

Ключевые слова: язык, речь, сознание, деятельность, общение, единство, познание.

Language and speech as a system of signs of knowledge and understanding in the human community

Summary

The problem of speech culture in the broad sense is the problem of a literary language. Violation of the national characteristics of the Azerbaijani language and speech culture in Azerbaijan is associated with a low culture of speech of media professionals. Speech activity is a social process that takes place in society and serves the social interaction of people. By language and speech we mean a certain real human system of phenomena in the form of the structure of "the linguistic ability of each member of society in the collective consciousness of society".

Keywords: language, speech, consciousness, activity, communication, unity, cognition

Rəyçi: Ağayeva Afaq, Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MÜASİR FARS DİLİNDƏ SİNONİM FEİL SİRALARININ YARANMA YOLLARI

Giriş . Üç əsas tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş müasir fars dili dünyanın zəngin söz ehtiyatına malik olan dillərindən biri sayılır. Bu dildə işlənən hər bir sadə sözün çox maraqlı tarixçəsi, işlənmə yeri və leksik mənalara vardır. Bu baxımdan feillərin mənalara, quruluşca növlərinin və işlənmə yerinin araşdırılması müasir fars dilində gedən inkişaf proseslərinin izlənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli. Eyni zamanda onu qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində hər hansı bir hərəkətin adını ifadə edən feillərin çoxlu sayda sinonimləri vardır. Bu da fars dilində sinonimlərin çox olmasından, dilin zənginliyindən irəli gəlir. Dilin yaranması və inkişafı, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Hər bir dilin lüğət tərkibində mövcud olan sinonim sözlər onun zənginliyinin göstəricisi olmaqla yanaşı, danışıq yaradıcılığında geniş imkanlar yaradır və məna çalarlarının ifadə edilməsində iştirak edir. Sinonim sözlər dilin daxili və xarici faktorları hesabına yaranır. Elm və texnikanın inkişafı, ictimai-siyasi quruluşların dəyişməsi və s. yeni məfhumları ifadə etmək üçün yeni sözlər yaranır. Yeni sözlərin yaranmasında xarici dillərə məxsus leksika və ya dilin lüğət tərkibində mövcud olan köhnə sözlərin yeni məna çalarları ifadə edilməsi iştirak edir. Hər bir dilin lüğət tərkibi yeni yaranış və əşyaların adlarını özündə əks etdirməyə məcburdur. Sinonim sıralarının yaranması və artırılması mənbələri dilin leksik sisteminin daxili və xarici imkanlarına ayrılır. Yeni sinonim sözlərin yaranması sözlər arasında sinonim əlaqələrinin yaranması və genişlənməsi, bununla da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxardır.

Müasir fars dilinin feili sinonim sisteminə maraqlı feillərin müxtəlif strukturu, onların məna tutumu, zənginliyi, leksik əlaqələri, qrammatik fərqliyi ilə şərtlənir ki, bu da özlüyündə sinonim əlaqələrinin xarakterində öz əksini tapır. Fars dili söz ehtiyatı baxımından çox zəngin dil olduğundan bu dildə olan sinonimlərin sayı olduqca çoxdur. Bu dildə olan sinonim sözlər haqqında verilən yazılı mənbələrin tarixi çox uzaq əsrlərə gedib çıxır. İran ərazisində tapılmış qədim yazılı abidələrdən olan, eramızdan əvvəl VII əsrdə İran ərazisində mövcud olmuş Assiriya (Aşuri) imperiyası dövründə arami dilində yazılmış gil kitabələrdə sinonim sözlərin siyahısına rast gəlinmişdir.

Fars dilində olan sinonim feillərinin araşdırılması feil sinonim sıralarının artırılması və inkişafında daha prioritet yolların nəzərdən keçirməyə şərait yaradır, dilin leksik quruluşuna daxil olan sinonim sözlər funksional üslublar arasında sərhədlərin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır. Fars dilində mövcud olan feillər, onların müxtəlif zəngin məna çalarlarının mövcud olması baxımından fərqlənir. Verilmiş məqalədə fars dilində mövcud olan sinonim feillər, onların yaranması, artırılması yolları, semantik çalarları, müasir fars dilində mövcud olan feillərin dəqiq və dolaylı məna oxşarlığı araşdırılır. Fars dilinə məxsus sinonim feillərinin araşdırılması feillərin sinonim sıralarının inkişafı və artırılması yollarının daha prioritet üsullarının öyrənilməsinə imkan yaradır. Tədqiqat obyektini kimi Rubinçik Y.A. "Russko –persidskiy slovar" və "loğəname-ye Dehxoda" istifadə olunub. Məqalədə əsas tədqiqat obyektini olaraq fars dilində sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşla malik olan feillər götürülmüşdür. Fars dilində feillərin sinonim sırasının yaranması və artırılması üçün mənbə hesab edilən sözyaradıcılığının aşağıdakı struktur tiplərinə rast gəlirik:

- 1) isim + feil modeli
- 2) sadə feillərin mənalara ön şəkilçilər vasitəsilə dəyişməsi
- 3) mürəkkəb feillərin frazeoloji modelləşmə qaydaları ilə yaranması

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu üç üsuldən ən məhsuldar olan frazeoloji modelləşmə qaydaları ilə yaranan sinonim feillərdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adlardan əmələ gələn sinonim feillər əzəməhsuldar olub, danışıq dilində daha çox işlədilir. Mürəkkəb feilləri araşdırarkən onların semantik- quruluş xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, mürəkkəb feillərin sayca daha çox üstünlüyə malik olması bu feillər, həmçinin ismi feillər, önsəkilçili feillər arasında olan semantik əlaqələrin yaranması üçün şərait yaradır.

Mürəkkəb feillərin iştirak etdiyi sinonim sırasının aşağıdakı quruluş modelləri mövcuddur:

- 1) Adlardan yaranan feillərin əmələ gəlməsində ilkin mənbə substantiv (isim) və adyektiv (sifət) əsaslar təşkil edir:

a) Birinci tərəfi isim mənşəli substantiv əsaslardan əmələ gələn feillər və onların mürəkkəb feil qarşılıqları : نام دادن – نامیدن (adlandırmaq), انديشه کردن – اندیشه کردن (düşünmək), پرهیز کردن – پرهیزیدن (pəhriz etmək), تراش کردن – تراشیدن (təraş etmək), رقصیدن – رقص کردن (oyunmaq), جوش کردن – جوشیدن (qaynamaq), طلب کردن – طلبیدن (tələb etmək), نکان دادن – (çırpmaq), جنگیدن – جنگ کردن (müharibə etmək), چرخ زدن – چرخیدن (fırlanmaq) və s.

b) Birinci tərəfi sifət mənşəli adyektiv əsaslardan əmələ gələn feillərin sinonim sıraları : شتاب کردن – شتابتن (tələsmək), آرام شدن – آرامیدن (sakitləşmək) və s.

c) Bundan əlavə müasir fars dilində digər dillərdən alınma sözlər əsasında yaranan feillər də mövcuddur ki, bu cür feillər افعال جعلی (əfal-e cəəli) adlanır. Məsələn : بلع کردن – بلعیدن (udqunmaq, ərəb mənşəli), غارت کردن – غارتیدن (qarət etmək, türk mənşəli), قاپ زدن – قاپیدن (qapmaq, türk mənşəli) və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər əsasında yaranan bu cür feillər XII əsrdən etibarən prozaik əsərlərdə müşahidə olunmağa başlamışdır :

جهودی می راززندود کرد

دکان غارتیدن بدان سود کرد (نظامی، "خمسه"، "شرفنامه")

Yəhudi misini qızıla çevirdi

Dükanı qarət etmək ona mənfəət verdi (Nizami, "Xəmsə", "Şərəfnamə")

⁸ Bakı Dövlət Universiteti, Şərqişünaslıq fakültəsi, leyla200910@mail.ru

چشم - kiminsə gözünün içinə baxmaq , پنجره رو به باغ بودن - pəncərənin bağa baxması , معاينه کردن , xəstəyə baxmaq - تردید نگریستن به کسی دوختن və s.

Fars dilində افعال مشتق adlanan düzəltmə feillər ön şəkilçilərin sadə feillərin əvvəlinə artırılması yolu ilə düzələn prefiksallı feillərdən افعال پیشوندی (əfal-e pişvəndi) ibarətdir. Fars dilində feil düzəldən ön şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir: بر, فرا, فرو, در, بر, وا, فرا, فر, در, بر. Bu ön şəkilçilər sadə feillərin əvvəlinə artırılaraq verilmiş feilin mənə çalarını, ilkin mənasını dəyişir və bəzi hallarda isə olduğu kimi saxlayır. Məs: در آوردن - çıxarmaq), گشیدن - در کشیدن (çəkmək), گزیدن - گزیدن (gözdən düşmək), آغوره گرفتن - گریه کردن (məhv etmək) s. Sözlər arasında sinonim əlaqələrin genişlənməsi şərait yaradan sözlərin məcazi mənalarının yaranması problemini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Məcəzi mənaların yaranmasına linqvisti və ekstralingvistik amillər təsir edir. Onu da qeyd edək ki, linqvistik amillər dildaxili proseslər, ekstralingvistik amillər isə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olan insanın məntiqi düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. Feillərin hansı mənə kəsb etməsi baxımından (əsas ya ikinci dərəcəli, həqiqi ya məcazi mənə) aşağıdakı əlaqə tiplərini qeyd etmək olar: دیدن feili “görmək, baxmaq” həqiqi mənəsində işləndiyi kimi, “rüşvət vermək” mənəsində به جوش آمدن - “qaynamaq” həqiqi, “əsəbləşmək” məcazi mənada işlənir.

Müasir fars dilində feil sisteminin formalaşmasında, feili leksika sinonim sıralarının artırılmasında frazeoloji modelleşmənin xüsusi rolu vardır. Frazeoloji birləşmələrə struktur, semantik, leksik, sintaktik sabitlik xasdır. Frazeoloji birləşmələr müəyyən lügəvi mənaya malik olur. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər birləşmə daxilində məcaziləşərək öz ilkin mənalarından fərqli olaraq bütövlükdə bir mənə ifadə edir, yəni leksik-semantik vəhdət əmələ gətirir və komponentlər bir-birindən ayrıldıqda mənalarını itirir. İdiomatik xarakterə malik olan feili frazeoloji birləşmələrin işlənməsinə xüsusilə danışıq dilində təsadüf edilir. Məs: ناراحت شدن - ناراحت شدن (narahat olmaq), آب شدن و به زمین فرو رفتن - افشا کردن (ifşa etmək), از چشم کسی افتادن - خوار شدن (gözdən düşmək), دست به آسباب کسی ریختن - کمک کردن (məhv etmək) s. سر کسی را زیر آب کردن - نابود کردن (cəhd etmək), دست و پا کردن - تلاش کردن (təəssüflənmək), دست به دندان گزیدن - پشیمان شدن (ölmək), آب به آسیاب کسی ریختن - کمک کردن (məhv etmək) s. آب از سر گذشتن - مایوس شدن (kömək etmək), از سایه خود ترسیدن - بسیار ترسیدن (narahat olmaq), آب شدن و به زمین فرو رفتن - ناراحت شدن (narahat olmaq), از سایه خود ترسیدن - بسیار ترسیدن (qorxmaq), بد و بیراه گفتن - فحش دادن (söyüş söymək), پشت دست گزیدن - افسوس (çarəsiz olmaq), به زمین گرم خوردن - بیچاره شدن (düşmənçilik etmək), خون کسی تشنه بودن - دشمنی کردن (diqqət), متوجه شدن - پنبه را از گوش خود بیرون آوردن (etibar etmək), پشت سر کسی نماز خواندن - اعتماد داشتن (təəssüflənmək), خوردن دست برگ و گوش کسی کشیدن (israr etmək), چک و چانه زدن - اصرار ورزیدن (raqəbət etmək), چشم و همچشمی کردن - رقابت کردن (peşiman olmaq), پشیمان شدن - دست به دندان گزیدن (vaxt keçirmək), دست به دست کردن - وقت گذراندن (nəvaziş etmək), نوازش کردن دست و پا, دست شیطان را از پشت بستن - حيله گر بودن (gözləmək), دست روی دست گذاراندن - در انتظار نشستن (cəhd etmək), تلاش کردن (nigarə olmaq) və s.

Nəticə. Aparadığımız tətqiqat işindən belə nəticəyə gəlirik ki, fars dilinin lügət tərkibinin zənginləşməsi feil sinonim sıralarının istisna rolu vardır. Yeni sinonim feillərin yaranması və mövcud sinonim sıralarının artırılmasında dildaxili linqvistik və ekstra linqvistik amillərin rolu böyükdür. Feil sinonimlərin mənbəyi kimi söz düzəltmə əsasən mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edir. Feillərdə məcazi mənaların yaranması feillər arasında müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində dilin semantik strukturunda əksini tapır. Fars dilinə məxsus sinonim fillərin araşdırılması feillərin sinonim sıralarının inkişafı və artırılması yollarının daha prioret üsullarının öyrənilməsinə imkan yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. فر هنگ معین CD

2. لغتنامه دهخدا CD

3. Ю. А. Рубинчик, Персидско-русский словарь, В 2-х тт. М: 1983

Açar sözlər: Fars dili, sinonim feillər, quruluş modelləri, həqiqi və məcazi mənə.

Ключевые слова: персидский язык, глагольные синонимы, модели образования, прямые и переносные значения.

Key words: Persian language verbal synonyms, educational models, direct and figurative meanings.

Пути развития глагольных синонимических рядов современном персидском языке

РЕЗЮМЕ

В данной статье проведено исследование о путях развития глагольных синонимических рядов современном персидском языке. Основным объектом исследования является глагольная лексика персидского языка. В статье выделено десять эквивалентных пар рядов пополнение глагольной лексики. В работе также отмечается факторы формирования переносных значений глаголов.

SUMMARY

Ways of development of verbal synonymous series modern Persian language

In this article, a study is conducted on the ways of development of verbal synonymous series in modern Persian language. The main object of the research is the verbal vocabulary of the Persian language. The article highlighted 10 equivalent pairs of series of replenishment of the verbal vocabulary. The paper also notes factors of figurative meanings of verbs.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Səyyarə Ələkbər qızı Quliyeva⁹

⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti, sayvarakuliyeva@yahoo.com

KONTEKST, MƏTN VƏ DISKURSUN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA

Real dünyanı əks etdirən ən geniş nümunə informativ mətnləri, eləcə də xəyalı dünyanı əks etdirən mətnlərə isə bədii mətnləri göstərə bilərik, baxmayaraq həmin mətnlərin də mövzusu real həyatdan götürülür (əksər hallarda). İnformasiya ötürən mətnlər əhatə etdikləri mövzu və ekstralinqvistik reallıq o cümlədən xəbər verilən ideya və yaxud nəzəriyyələr ilə bağlı olan faktları özündə təcəssüm etdirir. Burada başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, real və xəyalı dünyada cərəyan edən, formalaşan mətnlər arasında mövcud olan fundamental fərqliliklər bir qayda olaraq kontekstlə bağlı xüsusiyyətlərlə sıxı surətdə əlaqəli olur və onunla birbaşa şərtlənir. Hər kəsə məlumdur ki, xəyalı dünyaya aid olub formalaşan mətn onu qəbul edənə birbaşa deyil, mətni ona göndərən tərəfindən yönəldilir, real həyatda baş verən (formalaşan), cərəyan edən mətn isə təbii olaraq birbaşa ötürülür. Mətn janrının heç də hamısı tam informasiya daşıyan olmur, belə ki, elə mətnlərin müəyyən hissəsində qeyd-şərtsiz olaraq subyektivlik özünü göstərir, eləcə də ekspressivlik ifadə edən mətnlərdə də müəyyən informasiya ötürülsə də, orada da səs-küylülük (vokativlik) xeyli dərəcədə fərqli olu. Bunların hamısının təbii olaraq bir məqsədi vardır ki, hansı vasitə ilə olursa olsun mətni-informasiyanı qəbul edəni daha tez inandırmaq, informasiya ötürənin niyyətinin reallaşmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında diskurs və mətnə yanaşma həmçinin onların kontekstə münasibəti məsələsinə fərqli yanaşılır. Diskursa aid olan səciyyəvi xüsusiyyətləri müxtəlif tədqiqatçılar mətnə də aid edirlər. Belə demək mümkündürsə mətni müəyyən abstrakt konstruksiya kimi nəzərdən keçirdiyimiz zaman diskurs mental proseslərlə, həmçinin ekstralinqvistik amillərlə bağlı olur. Bu tədqiqatçılar arasında N.Enkvistin fikrinə görə *“diskurs ilə mətn arasındakı fərqi aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar: Biz mətnə situativ kontekstdən ayrı baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Özlüyündə mətn kimi qəbul edilə bilən “No smoking” dil parçası divardan asılında artıq müəyyən situativ kontekst çərçivəsində diskursun bir parçasına çevrilir”* [7, s. 372].

Yeri gəlmişkən burada həm kontekstin, situasiyanın və ekstralinqvistik amillərin rolunu biz xüsusilə vurğulamalıyıq. Enkvistin nümunə gətirdiyi *“No smoking”* dil parçası əlbəttə ona görə diskurs-mətn parçası kimi birmənalı qəbul olunur ki, bütün hallarda hansı məkanda asılmasından asılı olmayaraq siqaret çəkmək olmaz komandasının ifadə vasitəsidir. Lakin elə diskurs-mətn (buna bənzər) parçaları da vardır ki, onların semantikasını məkan-zaman kontekstindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, *“no hands”* dil parçası harada asılmasından asılı olaraq fərqli komandanı ifadə edir, semantikasını da fərqli olur. Bu *“No hands”* dil parçası otağın, ümumiyyətlə yaşayış obyektinin, hasarın üstündə asılıbsa belə demək olar ki, həmin asılmış dil parçasının əhatə dairəsi yenə rənglənib, toxunmaq olmaz semantikasını ifadə edir. Ayri bir məkanda kontekstdə isə deyək ki, zavod, fabriki, ofisin girəcəyində elanlar lövhəsində *“No hands”* dil parçası asılıbsa bu o deməkdir ki, həmin müəssisəyə işçi lazım deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi artıq situasiya bizə diktə edir ki, həmin diskursun bir mətn parçası kimi koqnisianın köməkliyi ilə onun nəyi nəzərdə tutduğunu anlayaq. Diskurs mətnə nisbətən mürəkkəbdir, mətn bilavasitə maddi varlıqdır, çünki mətndə təsvir olunanı maddi varlıq prizmasından təhlil etmək mümkündür, lakin diskursda bu heç də belə deyildir. Həmin diskursu təşkil edən (bizim variantda *“No hands”* - S.Q.) niyyətini bilmək lazımdır, ən azı həmin dil parçasının qeyd etdiyimiz kimi asıldığı məkani, mətnarxasında nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. İlk baxışdan *“No hands”* adı bir dil parçası olsa da mətnarxasında nələrin olmasını öyrənmək vacibdir, digər tərəfdən həmin dil parçasını qəbul edənlərin fon bilikləri də vacib şərtləndirir, əgər həmin şəxsin fon bilikləri olmazsa, bu zaman onun üçün heç bir fərqi olmaz ki, otağın divarında belə bir dil parçası *“No hands”* və yaxud binanın girişində asılıb (söhbət müəssisənin elanlar güşəsindən gedir). Diskursun ekstralinqvistik amilləri özündə etməsi məsələsinə aid A.Kibrik belə deyir: *“Diskurs mətndən daha geniş anlayışdır. Diskurs eyni zamanda həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə mətnin özüdür”* [4, s. 307]. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi bizim nümunə gətirdiyimiz dil parçası *“No hands”* bir tərəfdən diskursun nəticəsi kimi mətndir, digər tərəfdən diskursun mətn öncəsi və sonrası koqnitiv prosesdir. Biz burada xüsusilə konkret məkan və eyni zamanda konteksti vurğulamaq istərdik, çünki qeyd etdiyimiz kimi həmin dil parçasının hansı məkanda, kontekstdə, situasiyada olması önəm təşkil edir, ona görə ki, həmin məkan və kontekst hesabına koqnitiv yanaşma baş tutur, həmin dil parçasının hansı prosesi əks etdirməsini və onun nəticəsini, qeyd etdiyimiz kimi birinci halda divarın (yeni) rənglənməsi prosesini ifadə edir və əgər toxunularsa, rəng pozular, toxunan şəxs əlini çirkləndirər, ikinci halda isə söhbət müəssisədən gedir və koqnitiv yanaşma nəticəsində işçiyə ehtiyac olmadığı nəticəsinə gəlinir, proses kimi isə hər bir şəxs təbii olaraq əl ilə işləyir, ona görə də insanın başqa bədən üzvü deyil məhz əli (*hand*) metaforlaşaraq işçi qüvvəsi kimi təqdim olunur. Bu fikirlərlə bağlı V.V.Krasnıx yazır: *“Diskurs dedikdə prosesi və nəticəni özündə birləşdirən, əslində həm linqvistik, həm də ekstralinqvisti planda verballaşdırılmış və nitq düşündürü fəaliyyət nəzərdə tutulur”* [5, s. 203]. Fukonun fikrincə diskurs xüsusi ictimai-sosial təcrübənin ümumi şəkildə dildə ifadəsi dildə olan sözlərdən istifadə etməklə sistemləşdirilmiş və qaydaya salınmış və eyni zamanda həmin sistemləşdirilmiş və qaydaya salınmış dil parçasının arxasında xüsusi ideoloji və milli-tarixi mentallıq-əqlilik durur. T.van Deyk hesab edir ki, *“biz mətni o zaman başa düşürük ki, situasiyanın nədən ibarət olduğunu, söhbətin nə haqda getdiyini dəqiq bilək”*. İ.Qalperin isə vurğulamışdır ki, *“bədii mətndə estetik, koqnitiv və aktual informasiya funksiyalarının uğurla birləşə bilər”*.

Fikrimizcə, biz bunları digər növ diskurslara da şamil edə bilərik. Digər növ diskurslara aid N.Davidovanın gətirdiyi qənaətlər də olduqca maraqlı görünür. N.Davidova yazır: *“Siyasi diskursda mətnin müəllifinin məqsədi mətni qəbul edəni özünün haqlı olduğunu inandırmaq və dəqiq fəaliyyət planını təqdim etməkdən ibarətdir. Görünür, siyasi diskursda xaosluğun yoxluğu məhz bu amil ilə izah edilə bilər. Dəqiq planlaşdırma xaosluğun mahiyyətinə ziddir”* [2, s. 69].

Diskurs və mətn haqqında tədqiqatçıların fikirlərinə istinad edərək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, diskurs anlayışını dilçilər mətn anlayışı ilə müəyyənləşdirir. Böyük əksəriyyət dilçilər diskursu kommunikasiyanın nəticəsi kimi deyil, nitq (danışiq) tərzii kimi, bu da öz növbəsində danışanın nitqdə niyyətini, həmin niyyətin şərhinin konkret situasiyada vəziyyəti, kontekstin rolu, daha doğrusu ön plana dilin kommunikativ funksiyası keçir. Diskurs və mətn arasındakı hüduqları müəyyənləşdirmək üçün onların əsas əlamətlərinə daha çox diqqət çəkmək daha doğru, dəqiq və məntiqi olardı. Hesab edirik diskurs haqqında müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirə bildik və yazımızın ayrı bir məqsədi isə mətn və kontekst məsələsidir. Bu məsələni bədii ədəbiyyatdan gətirdiyimiz mətn parçası əsasında təhlil etməyə çalışaq. E.Heminqveynin bir əsərindən olan mətn parçası: *In the dark the old man could feel the morning coming and as he rowed he heard the trembling sound as flying fish left the water and the hissing that their stiff set wings made as they soared away in the darkness. He was very fond of flying fish as they were his principal friends on the ocean. He was sorry for the birds, especially the small delicate dark terns that were always flying and looking and almost never finding, and he thought, the birds have a harder life than we do except for the robber birds and the heavy strong ones. Why did they make birds so delicate and fine as those sea swallows when the ocean can be so cruel? She is kind and very beautiful. But she can be so cruel and it comes so suddenly and such birds that fly, dipping and hunting, with their small sad voices are made too delicately for the sea. He always thought of the sea as la mar which is what people call her in Spanish when they love her. Sometimes those who love her say bad things of her but they are always said as though she were a woman. Some of the younger fishermen, those who used buoys as floats for their lines and had motorboats, bought when the shark livers had brought much money, spoke of her as el mar which is masculine. They spoke of her as a contestant or a place or even an enemy. But the old man always thought of her as feminine and as something that gave or withheld great favours, and if she did wild or wicked things it was because she could not help them. The moon affects her as it does a woman, he thought.*

Qaranlıqda qoca dənizçi səhərin gəlməsini hiss edə bilirdi və o avar çəkdikə sol tərəf suda sanki uçan balıq titrəyirdi və onların möhkəm qanadları qaranlıqda havada vıyıldayırdı. O balıqların havada uçmasını çox sevirdi, çünki onun dənizdə ən başlıca dostları balıqlar idi. Ancaq quşlar üçün həmişə təəssüflənirdi, xüsusilə balaca zərif su qaranquşları üçün, çünki onlar bütüün vaxtı uçur və heç zaman bir şey tapmır və o fikirləşirdi ki, quşların həyatı çətin, nəinki quldur quşlar (vəhşi) və ağır və güclülərə nisbətən. Nə üçün quşlar belə zərif və gözəl yaradılıb dəniz qaranquşları kimi o zaman ki, dəniz olduqca qəddar ola bilir? O çox gözəl və mərhəmətlidir. Lakin o qəddar ola bilir və bu olduqca qəfildən baş verir və belə quşlar uçur, suya batır və ov edir özlərinin qəmgin balaca səsləri sanki zərifliklə dəniz üçün edirlər. O dəniz haqqında lamar kimi düşünürdü, çünki onu sevən insanlar ispanca belə adlandırırıldı. Bəzən onu sevənlər onun haqqında pis şeylər deyəndə vurğulanardı ki, o qadın olubdur. Cavan balıqçılardan bəziləri, kimlərin ki, dənizdə hərəkət etmək üçün işarələri var idi və motorlu qayıqları var idi, yaxşı pul gətirən akula (balina) ciyərləri olardı, onun haqqında elmar deyə danışardılar və o kişi cinsinə aiddir. Onlar onun haqqında rəqib kimi və yaxud yer (məkan), ya da düşmən kimi danışardı. Lakin qoca kişi (dənizçi həmişə onun haqqında qadın cinsi kimi düşünərdi və sanki nəsa ona ya möhkəm sevgi vermişdi ya da imtina etmişdi, o nə zaman vəhşilik və yaxud yamanlıq edirdisə, bu ona görə idi ki, o kömək edə bilmirdi. O düşünürdü ki, ay qadına təsir etdiyi kimi, ona da elə təsir edir.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz mətn parçası bir diskurs növü olaraq son nəticədə həm praqmatik, həm də koqnitiv funksiyaya yerinə yetirir. Birinci abzasda verilən, ötürülən informasiya ilə ikinci abzasda ötürülən informasiya arasında koqnisiya vasitəsilə əlaqə tapmaq mümkündür, məkan etibarı ilə praqmatik olaraq hadisələrin baş verməsi təsvir olunur, lakin hərəkətlərin (düşüncələrin) xarakterinə görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlidir. Belə ki, birinci abzasda qoca dənizçinin səhərin gəlməsini hiss etməsini, qaranlıqda balıqların sıçramasını, onun əsil dostlarının balıqlar olmasını, zavallı balaca su qaranquşları, dənizin gah mülayim, gah da qəfildən qəddar olması fikirlərini bildirməklə hər bir cümlə ayrılıqda sanki bir diskursdur və eyni zamanda konkret halda kiçik bir abzas daxilində məndir. Müəlliflərin yuxarıda qeyd etdikləri kimi diskurs daha geniş anlayışdır və bizə elə gəlir ki, yalnız dənizin “mülayim” və “qəddar” adlandırılması bir tərəfdən geniş diskurs (lakonik dildə ifadə olunmasına baxmayaraq), digər tərəfdən isə onu referensiya adlandırmaq olar, ona görə ki, həmin adlandırma həm də ümumi əlamətləri özündə ehtiva edə bilir, biz bunu koqnisiya vasitəsilə və praqmatik olaraq anlayıb dərk edə bilərik. Ən azı az-çox dünyagörüşü olan insanların dəniz haqqında fon bilikləri vardır və bu fon bilikləri hesabına ötürülən informasiyanı qəbul edən başa düşür, digər cəhətdən isə diskurs mətnini göndərən belə vasitələrdən istifadə etməklə praqmatik məqsədini informasiya qəbul edənə çatdırmağa çalışır və eləcə də bunların hamısı vurğuladığımız kimi informasiya qəbuledən üçün təbii olaraq müəyyən dərəcədə diskursun, ünsiyyətin uğurlu alınması üçün olduqca əhəmiyyətli koqnitiv mahiyyəti özündə əks etdirə bilər.

İkinci abzasda isə birinci abzasdan bir qədər fərqli mahiyyət daşıyan keyfiyyət haqqında diskurs tipi verilmişdir, baxmayaraq hər iki abzas bədii ədəbiyyatdan (eyni) götürülmüşdür, burada dənizin adlandırılması və ispan dilində ona ad verilməsi dənizi sevənlərin bəzən onu pisləməsi, bəzi dənizçilərin dənizin dərinliklərinin həm işarələrin köməyiylə, həm də motorlu qayıqlar vasitəsilə daha çox pul gətirən ovlar etməsi və dənizi “elmar” yəni kişi cinsinə aid olması informasiyası diskurs növü ilə ötürülür, lakin bütün bu əlamətlərin fəvqündə qoca dənizçi öz fikrində qalır və dənizin qadın cinsinə aid olması tərəfdarı olur və öz gəldiyi qənaəti “ayın qadına təsir etməsini” eyni ilə dənizə də “o tərdə təsir etməsi” ilə əsaslandırır. Göründüyü kimi bu abzasda diskurs dənizin başqa xüsusiyyətini praqmatik olaraq təsvir etmədə mətn parçası formalaşır, lakin burda da hər bir cümlə ayrılıqda bir diskurs kimi geniş anlamı ifadə edir. Məsələyə koqnitiv cəhətdən yanaşdıqda fon bilikləri hesabına diskurs mətnini göndərən, informasiyanı ötürən elə vasitələrdən istifadə edərək özünün praqmatik məqsədini informasiya qəbul edənə çatdırır ki, informasiya qəbul edən üçün həmin istifadə olunmuş vasitələr xüsusi koqnitiv önəm təşkil edir. Buraya biz dənizin dərinliyinə gedə bilmək (çünki orada cavan balıqçılardan bəhs olunur, motorlu qayıqdan bəhs olunur, işarələnmə sistemi vurğulanır), o ki, qaldı adlandırmaya, nə üçün məhz ispan dilində adlandırma məsələsi və nəhayətdə qoca dənizçinin dənizi qadın cinsinə aid etmə

ideyasını “dənizin” və “qadının” aya münasibətlərini eyniləşdirərək düşünməsi sanki burada mətni qapayır, ona görə ki, burada uzun illərin həyat təcrübəsi, müşahidələr və s. əlamətlər informasiya qəbul edən müəyyən dərəcədə inandırır və mətn formalaşır və diskurs alınır. Burada informasiya göndərən qoca dənizçinin vasitəsilə öz diskursunu arqumentləşdirir. Bizə elə gəlir ki, hər bir diskursda arqumentləşdirici faktor olmasa nə rəhbərlik nitq alınmaz, nə də mətn formalaşma bilməz və bununla da kommunikanter arasında kommunikasiya alınmaz.

Digər tərəfdən verbal kommunikasiya heç də informasiyanın göndərilməsi demək deyildir, bizim variantda “*The moon affects her as it does a woman, he thought*” – “*Ay qadına təsir etdiyi kimi dənizdə də edir o (qoca) düşündü*” ifadə etməklə həmçinin natamamlığı tamladır. Burada yeri gəlmişkən “Qoca dənizçi” sanki bir müdrik adam təsiri bağışlayır. S.Seyidov yazır: “*Alimin tarixə dalması öz mülahizələrini keçmişdə olanlarla dialoq zəminində irəli sürməsi, tarixi refleksiya yalnız “müdrəklik” ehtiyacından doğduğu zaman bəhrə verir. Obrazlı desək, problemin tarixi alimin təsəvvüründə hörmət ehtiramla yanaşdığı, məsləhət üçün üz tutduğu “müdrək qoca” qiyafəsində zühur edir. O “müdrək qocanın” köməyiylə alimin öz fikirlərinin dürüstlüyünü yoxlayır, çətin məsələlərin həllini onda axtarır, tədqiqatlarının “tənqidçisi” və “eksperti” kimi ona üz tutur*” [1, s. 24].

Bu sitatı təsadüfən burada işlətmədik, belə ki, birinci abzas “Qoca dənizçi” (The Old Man) ilə başlayır və bütün məsələlərə münasibətdə sanki o bir etalon rolunu oynayır və mətni-diskursu formalaşdıran hər bir halda ona istinadən hansısa informasiyanı ötürməyə çalışır və buna görə də ikinci abzas formalaşmış, yekunlaşarkən “Qoca dənizçi” artıq bir müdrəklik simvolu kimi təqdim olunur və təbii olaraq qeyd etdiyimiz kimi arqumentləşdirici bir bənzətmə ilə mətn “Qoca dənizçi”nin fikri ilə qapanır. Əlbəttə, bu da təsadüfi deyil ki, həmin əsərin adı da “*The Old Man and The Sea*” - “*Qoca və dəniz*”dir. Fikrimizcə burada koqnisiya vasitəsilə bütün əsər boyu bu adlandırmanın-referensiyanın heç də təsadüfi olmadığını hiss etmək olar. Verbal kommunikasiyanın funksiyalarından biri də ondan ibarətdir ki, bəzən öz aralarında fikirlərin, obyektlərin, təzahürlərin yanaşı gələrək birləşməsi mümkün olmayanda həmin verbal kommunikasiya arada əlaqələri birləşdirərək ümumiləşdirir, nizamlanır və həmçinin koqnisiya vasitəsilə həmin əlaqələrin məntiqiliyi təsdiqləyir və bununla da verbal kommunikasiya fərq etmək mətn şəklində, diskurs şəklində informasiya qəbul edənə ötürülür, ola bilər bu zaman onların bəziləri sadəcə referensiya olsun. Diskursdan bəhs edərkən Şerbanın bir fikrini qeyd etmək lazımdır. “*Verilmiş ictimai qrupun həyatının bu və ya digər dövründə müəyyən konkret şəraitdə danışılan və başa düşülən məcmusudur*” [6, s. 31].

Dilçilik ədəbiyyatlarında iyerarxik olaraq müəyyən strukturlu diskursların olması fikrinə rast gəlmək olur: ümumi diskurs-digər formada mətn ümumi diskursa onun “vahidi” kimi daxil olur. Fərdi, şəxsi konkret diskurs və mətn əslində bir temasituasiyanı özündə birləşdirir və təsvirin bir obyekt, vahid obyekt kimi çıxış edir. Məsələn, bizim variantda həm bir qədər öncə nümunə gətirdiyimiz diskursda həm də növbəti gətirəcəyimiz diskurs nümunələrində öz növbəsində isə konkret diskursda (məsələn, qocanın səhərin açılması zamanı balıqların sıçraması, su qaranquşları və dənizlə su qaranquşları arasında mövcud olan əlaqələr) temalar dəqiqliklə təqdim oluna bilər. Eləcə də ikinci abzasda təsvir olunan diskursda cavan balıqçıların fəaliyyəti və onların hərəkətlərinə yekun vuran müdrək qocanın söylədiyi aforizm kimi səslənən fikirlər daha başqa bir konkret diskurs olmaqla yanaşı özünün əsas teması vardır və bu da öz növbəsində hər bir diskursda yarımtemalar vasitəsilə reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Seyidov S.İ. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, Qanun 2013, 288 s.
2. Давыдова Н.А. Лингвостиллистический анализ англо-язычного дискурса. Вестник МГЛУ. Вып.593. Москва, 2009, с.62-72.
3. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Москва, 1989.
4. Кибрик А.А. и др. Дискурс и возникновение функционализации. В кн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. Москва, МГУ, 1997, с.307-309.
5. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. Курс лекции / В.В.Красных. Москва, ИТДГК “Гнозис” 2001, 270 с.
6. Щерба Л.П. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974.
7. Enkvist N.E. From text to interpretability: A Contribution to the Discussion of basic Terms in Text Linguistics. Connexity & Coherences. Analysis of Text and Discourse Ed. by W.Heydrich, Berlin, New-York, 369-382, 1989.
8. Hemingway E. The Old Man and Sea. Bakı, Qanun Pub-House, 2015, p.96.

Açar sözlər: *kontekst, sitasiya, əlaqə, pragmatika, semantika.*

Key words: *context, situation, correlation, pragmatics, semantics.*

Ключевые слова: *контекст, ситуация, взаимоотношения, прагматика, семантика.*

On correlation of discourse, text and context

Summary

In this article the author touches upon the problem of discourse text and context and their correlation. The article gives information on communicative peculiarities of discourse and context and the author tries to explain the correlation of context with separately take discourse and text. Besides with the help of original material the author studies these problems and depending on situation and context explain the changing of semantics of sentence, phrase even the whole context and comes to definite conclusion.

О взаимоотношении дискурса, текста и контекста

Резюме

В данной статье автор рассматривает проблем дискурса, текста и контекста и их взаимоотношение. В статье дается нормальные информация о коммуникативные характеристические черты дискурса и контекста и автор попытается

объяснят взаимоотношений контекста отдельно взятым дискурсом и текстом. Наряду с этими с помощью оригинального материала автор изучает (рассматривает) эти проблемы зависима от ситуация и контекста объясняет изменения значения предложений, фразе, также весь контекст и приходит соответствующие выводом.

Rəyçi: dosent A.M.Cəfərov

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN ROLU VƏ DİLİMİZDƏ İŞLƏNMƏ YERİ

Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir. Həmin söz birləşmələrinin tərkibində idiomlar xüsusi yer tutur. Hər bir idiomun özünün daxili strukturunu vardır – özünün sintaksisi, morfoloqiyası, semantikasi vardır. Beləliklə də, idiomlar sabit frazeoloji ifadələrdir, lakin heç bir xüsusiyyətə malik olmayan, heç bir dəyişiklik qəbul etməyən tamamilə daşlaşmış frazalar deyillər. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək; *drag lus fut* – yubatmaq, *he draqs lis fut*; *he is draqqing his fut*; *he draqqed his fut*. Bu misallardan görünür ki, artıq qrammatik forma dəyişdirilmişdir. Tellərin zaman baxımından bu cür dəyişikliyi ilk baxışdan minimum görünsə də, idiomların daxili strukturunun mövcudluğuna dəlalət edən ilkin xüsusiyyətlərdəndir. Əks təqdirdə idiomun bir hissəsini təşkil edən *draq* feli, təklidə müvafiq zaman dəyişikliyinə məruz qala bilməzdi. Eləcə də, ingilis dilində eyni qrammatik struktura malik bəzi idiomların məchul növdə istifadə edilə bilməsi, digərlərinin isə məchul çevrildiği təqdirdə artıq idiomatik mənasını itirərək hərfi mənə kəsb etməsi idiomun daxili strukturunun mövcud faktorlarındanıdır. *Spill the heans* – sirri yaymaq. *The heans were spilled* – birləşmə idiomudur. *Kick the bucket* – ölmək (Kazimov N.M. Müqayisə fikri fəaliyyətin əsasıdır, 1966, s. 4-6).

İdiomların öyrənilməsi nə üçün zəruridir? İlk əvvəl idiom nədir? – sualına cavab tapmaq lazımdır. İdiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalərini itirir və birləşmə tərkibində yeni mənə çalarlığı yaradır. Məsələn, *I could eat a horse*. Dəhşətli dərəcədə acam, –məcazi, acından ölürəm. İdiomlar struktur cəhətdən qrammatik dəyişikliyə məruz qala bildikləri kimi, leksik baxımdan da müəyyən dəyişikliyə məruz qala bilirlər. İdiom daxilində sinonim sözlərin istifadəsi buna ən bariz nümunədir. Tərkib hissədəki sözün digəri ilə əvəzlənə bilməsi idiomların öyrənilməsində törədən göstəricilərdəndir. Belə ki, idiomlar sabit ifadələr adlansalar da, sabitliyi pozan bəzi istisnalar vardır. Bəzi idiomlarda sinonim sözlər istifadə edilə bilər, lakin bu bütün idiomlara şamil edilə bilməz. Leksikologiya bəzi idiomlar barəsində geniş məlumat versə də, Azərbaycan dilində idiomları qruplaşdırən, ingilis dilindəki idiomların Azərbaycan dilində qarşılığını əks etdirən dərs vəsaitləri azlıq təşkil edir. Ali məktəb tələbələri gündəlik danışmada idiomların istifadəsi zamanı müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır, bəzən isə ümumiyyətlə, onlardan istifadə edə bilmirlər. İdiomları məcazi mənada işlənən ifadələr kimi qəbul edirik.

“Money doesn't grow on trees” – Pulun qədrinibilməklazımdır. Məsələn, pul yerdəniyığılmır (Pulözünəhormətistər). *“The are all at sixes and sevens”* (Biz çaş-başqalmış) (Adilov M.M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar, Bakı, 1974, s. 13-14).

İngilisdilində – *“lazily”* sözü mövcud deyildir. Söz öz morfemi ilə birlikdə sabit forma olmuş, lingistik vahid kimi qəbul edilir. Eynilə idiom daxilində də sözlərin sabitliyi onları isiom edir. Əgər hər hansı bir fərdi söz belə sabit forma olaraq, daxili strukturuna malik olursa, o zaman idiomların da daxili strukturunu barədə danışmaq olar. İdioma hər hansı leksik əlavələrin daxil olması və leksik ixtisarlar idiomların sabitliyini pozan xüsusiyyətlərdəndir. Belə halda idiom daxilində idiomatik ifadənin dağılması və onun hərfi mənaya keçməsinə səbəb olmayacaq hansı sözün daxili və ingilis dilinin frazeologizmləri mütəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu dilin frazeologizmlərinin əsas mənbələri Bibliya, bədii ədəbiyyat, mifik rəvayətlər və əfsanələrdir (Hacıyev Ə.K.. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologiyanın əsasları, 2015, s. 27-29).

Dilin lüğət tərkibində elə sözlər var ki, onlar artıq öz bədii mənada işlədilmə halını itiriblər və ancaq məcazi mənada işlənilir. Məsələn, *“to plough”* (əkmək) feli. Bu fel müasir ingilis dilində həqiqi mənada demək olar ki, istifadə olunmur. Biz ona ancaq idiomatik birləşmələrin tərkibində məcazi mənada rast gələ bilərik. Məsələn, 1) *He had to plaegh through hundreds of pages of American history to get ready for his test* – O Amerika tarixindən testi vermək üçün yorulmadan çalışırdı / O Amerika tarixindən testi vermək üçün kağızların arasında itib-batmışdı; 2) *You can plouhg into a business* – Sən bu işə sərmayə yatıra bilərsən? / Sən bu işə pul buraxa bilərsən? İdiomatik vahidlərin həm quruluşca, həm də mənə və ekspressivlik çalarlıqlarına görə rəngarəngliyi onların üslubi istifadə imkanlarının rəngliyini təmin edən əsas cəhətdir. İdiomlardan ədəbi dilin, demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur. Lakin bu vahidlərin ən geniş istifadə meydanı, əlbəttə ki, bədii üslub və ictimai-siyasi üslubdur. Məhəbbət, nifrət, istehza, kinayə, gülüş, qəm-qüssə, eyham və s. mənə çalarlıqlarının daha bariz olduğu idiomatik vahidlərə həm bədii üslubda, həm də ictimai-siyasi üslubda təsadüf edilir. Bədii üslubda təsirliyi artırmaq, canlı və obrazlı səhnələr yaratmaq üçün epitet, metanimiya və digər çalarlıqlara malik olan idiomlardan istifadə edilir (Ожеров С.И. О структуре фразеологии, 1974, с. 68,71).

«Hope aganist hope» – “Möcüzəyə ümid etmək”, “Möcüzələrə inanmaq” frazeologiyasını *“Who agaist hope beluved in hope”* – frazeologizmin müasir formasıdır. *“A lost sheer”* – “Yolunu azmış”, “Yolundan çıxmış” (adam) frazeologizmi Bibliyada *“for i found my sheep which was lost”* formasıdır. *“A group in the bucket”* *“For andfoundmy sheepwhich was lost”* formasıdır. *“A qrop in the bucket”* dənizdə bir damla çox az (Bibliyada as a drop of bucket).

Başqa dillərdən alınma frazeologizmlər ingilis dilində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız bu frazeoloji birləşmələrdən ibarət olsun. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq, xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqədədir. İdiomlar dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi istifadə olunmalıdır. Biz onları dəyişə bilmərik. İdiomları təşkil edən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malikdir. İdiomların özlərinə məxsus dəyişilməz qrammatik quruluşları olur. Biz onların quruluşunda ancaq zamanı və ya əvəzlilikləri dəyişə bilmərik. *“The watches of the night”* – “dəqiqvaxt”, *“Asnalce in the grass”* – “əfilan” (məkirli, hiyləgərinsan), *The sinews of war* – “pul, maddi vəsait”, *“A*

¹⁰ Azərbaycan Tibb Universiteti Xarici dillər kafedrası. asefixanova@amu.edu.az

bed of rose” – “xoşbəxt, dincəyat” idiomatic ifadələr mənaca sözlün ekvivalentidir. Buna görə də, idiomatikaya mürəkkəb sözlər, bəzi sözləri məcazi mənaları daxil deyildir (Hockett C.F.A Course in Modern English, 1968, p.31-32).

Yüksək təsir qüvvəsinə obrazlı mənaya malik olan idiomatic ifadələr istər nitqi, istərsə də bədii əsərlərin dilini gözəlləşdirir. Idiomatik ifadələrin komponentləri arasında qrammatik əlaqə hiss edilmir. Daha doğrusu, ifadəni meydana gətirən sözlər arasında leksik – qrammatik asılılıq silinmiş, mənaca parçalanmaz xüsusiyyəti kəsb edərək, söz birləşməsi və cümlə şəklində formalaşmışdır. Milli xüsusiyyət daşıyan idiomatic ifadələr xalqın ictimai həyat və tarixi ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Ona görə də idiomatic ifadələrin bu qismini başqa bir dilə hərfən tərcümə etmək mümkün deyildir.

Idiomatik ifadələrin böyük bir qismi sabit söz sırasına malikdir. Bu bütövlülük onun mənası ilə bağlıdır. Lakin bu əlamətlər daim dəyişilməz deyildir. Bir qrup idiomatic ifadə vardır ki, onun əsas mənasını pozmadan müəyyən dəyişikliklər etmək mümkündür. İngilis dilinin idiomları üzərində tədqiqat aparən A.Smit yazır: “Bizim ən yaxşı idiomlarımız canlı obrazlı ifadələrimiz kitabxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəxtlərdə, həyətlərdə yaranmışdır. Bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərdəki idiomları qarşılıqlı hərfi tərcümə olmadığından müşahidə edilən sturkrur fərqləri də təbiidir. İdiomatic ifadələrin bu məfhumun ifadə etməsi tərkibindəki sözlərin təhlil edilməməsi, məcazi mənə ifadə etməsi onları digər sabit söz birləşmələri qruplarından fərqləndirməsələr də, bu ifadələr özünə məxsus bir xüsusiyyətə malikdirlər (A.K.Hacıyeva “English Phraseology”, 2016, p. 48-50).

Beləliklə, ingilis dili idiom və idiomatic birləşmələrlə zəngindir və onları öyrənmək dil öyrənən hər bir şəxs üçün zəruridir. Bu yolda bizə istək, diqqət, zəhmət və təcrübə, köməklik göstərəcəkdir. Məhz, buna görə də idiomlar bu və ya digər sözlün ekvivalenti kimi, daha doğrusu məcazi mənə ilə verilən sinonim kimi dildə özünü göstərir. Digər sabit söz birləşməsinə eyni məfhumu ifadə edən hər hansı bir sözlə əvəz etmək mümkün olmadığı halda bir idiomun əvəzində onun sinonimi olan başqa bir sözü işlətmək mümkündür, yəni, idiomlar hər hansı bir məfhumun müstəqil şəkildə ifadə edən sözlərin həmin məfhumun daha qüvvətli və təsirli ifadə edən sinonimlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974, s. 13-14.
2. Kazimov N.M. Müqayisə fikri fəaliyyətin əsasıdır. Bakı, 1966, s. 4-6.
3. Hacıyeva Ə.K. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologiyasının əsasları. Bakı, 2015, s. 27-29.
4. Ожегов С.И. О структуре фразеологии. 1974, с. 68,71.
5. Hockett C.F. A Course in Modern English. 1968, p. 31-32.
6. Hacıyeva A.K. “English Phraseology”. “Elm və təhsil”, 2016, p. 48-50.

Açar sözlər: idiom, ingilis dili, semantika, zaman kateqoriyası.

Key words: idiom, english, semantics the category of tenses.

Ключевые слова: английский язык, семантика, выражение категории времени.

The role of idioms in English and their specific features in Azerbaijani

SUMMARY

The investigation of syntactic synonymy of the syntactic-synonymy problem in different system languages. The problems of linguistic languages and speech phenomenon of syntactic synonymy have been learned in the article. The investigation of theory literature shows that the problem of syntactic synonymy have been learned in different plan if has been known that the syntactic-synonymy unique, word combinations, simple sentence and complicated construction in frame of different subordinate clauses has carried out activity. The article deals with, the idiomatic expressions in the contemporary English language. Their equivalents in the Azerbaijan language and also some kinds of phraseological units in simple and compound sentences. The article deals with the processes of translation of phraseologisms from English into Azerbaijan lexical semantically difficulties and their solving also the functions of phraseologisms in simple and compound sentences. Phraseoreflexes usually are in the interjection form and grammatically can be in the structure of complete or incomplete sentences. This article deals with all definitions of the term “phrase” the history of learning of learning word combination. It means that this article emphasizes different forms of word combinations and shows the linguists’ opinions about word combinations. In the given article phraseoreflexes with emotive essence taking account their syntactic specificity are analyzed.

Спецификации идиоматических выражений и сложное синтаксическое целое в английском языке и эквиваленты в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются идиомы с эмотивной сущностью, принимая во внимание их синтаксические спецификации в английском языке. В статье рассматриваются идиоматические выражения в современном английском языке и их эквиваленты в азербайджанском языке, а так же некоторые виды идиоматических единиц. Идиоматические выражения обычно бывают в междуметной форме, в грамматической структуре может быть полное и неполное предложение. В статье исследуются сложное синтаксическое целое, как например, *perish the thought!*. *Thank heavens!* *Damn you're yes!* и др. автор отмечает, что такие, выражения рассматриваются как один и компонент текста и образуют вместилище с логической и грамматической структурой предложения. В статье рассматривается также процесс перевода идиом с английского языка на азербайджанский язык.

Лексические и семантические трудности и их про деление и также функции идиомов простых и сложных предложениях. Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификации лингвистика. Идиома особенность в речи, говор, местное наречие или особенность языка неразложимое словосочетание, значение которого не совпадает со значением составляющих его слов.

«Теории идиоматических выражений» – Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие идиомом. Чарльза Балли первым разработал классификацию словосочетаний в своей первой работе «Выводы о статистике». В своей второй работе «Стилистика английского языка» Чарльз отмечал, что использование идиомов было традиционным. А так же идиома может представлять собой воспроизведение в языке элементов семантически иного языка, которые в данном языке, тоже могут быть применимы, но не провоцируются самим языком.

İngilis dilində idiomların rolu və dilimizdə işlənmə yeri

XÜLASƏ

Hər bir dildə idiomlar özünəməxsus yer tutur. İdiomlar frazeoloji birləşmələr kimi cümlədə fərqli mənalarda işlədilir. Yazıçılar öz əsərlərində idiomların leksik mənasını müxtəlif formalarda göstəmişdir. İdiomlar bizim leksikonumuzun bir hissəsi kimi qeyd olunur. Onlar dilimizə xüsusi məna, rəngarənglik qatır. Dilçilikdə idiom termini xüsusi semantikaya malik sabit birləşmə kimi istifadə edilir. Burada əsas xüsusiyyət onların sematik cəhətdən qeyri-müəyyən tərkibindəki nitq hissələri əsasında təhlil edilməsi mümkün olmayan sabit birləşmələrdən ibarət olmasıdır. İdiomların semantik, morfoloji, **semantik** xüsusiyyətləri ilə əlaqəli bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Buna baxmayaraq, bu mövzuda bir sıra fikir müxtəlifliyi də olmuşdur. Məsələn, bəzi alimlər hesab edir ki, idiom mənasının mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır. Hər bir morfemin idiomatik xüsusiyyətə malik olması göstərilir. A.Makkay idiomları qruplaşdırarkən frazeoloji idiomlar termini irəli sürmüşdür. Lakin bəzi hallarda idiomlar hazır ifadələr kimi adlandırılır. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar mühüm daxili struktura malikdirlər. Hər halda idiomlar əhəmiyyətli birləşmələr kimi deyil, dil nəzəriyyəsində sabit birləşmələrin ən mühüm kateqoriyalarından biri kimi tətbiq edilməlidir.

Rəyçi prof. Məmmədova İ.Ş.

XVIII əsr AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TERMİNLƏR

(M.V.Vidadinin yaradıcılığında işlənən sahə terminləri əsasında)

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış M.V.Vidanın yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslıq və dini terminlərlə yanaşı, müxtəlif sahələrə aid xüsusi leksika da özünəməxsus yer tutur və XVIII əsr ədəbiyyatımızda qeydə alınan bu qəbildən olan leksemlərin toplanıb tədqiq olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Saat və il. Zaman ölçü vahidləri. Vidadi bu sözü termin kimi işlədərək iki zaman vahidi arasında qarşılaşdırma aparır. Yarından uzaq olmasının bir saati onun uçun illərə çevirilir:

Kəsilibdir, yoxdur səbrü qərarım,

Bir **saətim** olub uzun **illər** hey(1, s.8).

Bədiiləşdirmə və obrazlı dillə real gerçəklikdə zamanın “saat” və “il” ölçüləri arasındakı münasibətin pozulmasından xəbər verir. Məlumdur ki, “saat” və “il” zamanın sistemdənəkənar ölçü vahidləridir. 1 saat = 60 dəq.

İL əksər mədəniyyətlərdə bir mövsüm (yaz, yay, payız, qış) periodunu əhatə edir. Əksər ölkələrdə təqvimdə bir ilin uzunluğu 365 və ya 366 sutkaya bərabərdir. Sutka 24 saat hesab olunur. Bu faktlardan aydın olur ki, bir ildəki saatların miqdarı böyük rəqəmdir, daha doğrusu 1 ildə minimum $8760 (1 \times 24 \times 365 = 8760)$ saat vardır. Şeirdə şairin bir saati bir il deyil, illər kimi keçir.

Nümunədən göründüyü kimi burada saat-il qarşılaşdırması vardır. Bir misrada şair iki terminoloji vahiddən istifadə edir: saat və il. Oxşar qarşılaşdırmanı şair zamanın başqa sistemdənəkənar ölçü vahidləri arasında da aparır.

Vüsalından ayrılalı sanaram,

Yetə bilməm həftəsinə, ayına(1, s.22).

Maraqlıdır ki, zaman ölçü vahidləri arasında qarşılaşdırma apararkən, bir halda şair bir-birindən daha böyük aralıqda duran iki vahidi (saat–il) qarşı-qarşıya qoyursa, ikinci halda iki ardıcıl (həftə-ay) vahidin oppozisiyasına istinad edir və bu zaman kiçik vahiddən, böyük vahidə ardıcılıq gözlənilir.

Vidadi ölçü vahidlərinin variantlarından da istifadə edir. Onun şeirlərində bu vahidlər həm də sinonim kimi çıxış edir (sal - sənə-il). Sal və sənə sözləri il deməkdir. Hər iki söz terminoloji yükə malikdir.

Sənsiz mənə dolandıqca sal, sənə,

Əşkim dərya, cismim oldu sal sənə.

Nolur niqabını üzdən salsənə

Günəş göydə səcdə qıla, ay enə (1, s.22)

Məlumdur ki, təqvim göy cisimlərinə nəzərən müəyyənləşdirilir.

İl - Yerin Günəş ətrafında dövrünə bərabər vaxt ölçüsü vahididir. Təqvim ili 365, 25 günə bərabər olub 12 aya bölünür. Ay -zaman hesablama vahidlərindən biridir. Ayn yer ətrafında fırlanması dövrünə yaxındır(Bax: 2). Yerin öz oxu ətrafında tam bir dövrü gün adlanır. Həftə isə şərti zaman vahididir və bu qəbul olunmuşdur. İlk dəfə Misir təqvimində istifadə olunan həftə anlayışı yeddi planetin sayı ilə əlaqədardır.

Şair şeirdə dolanmaq felindən, günəş, ay sözlərindən istifadə edərək sal, sənə, günəş, ay sözlərinə terminoloji məzmun verməklə yanaşı, ilin uzun müddət olmasını da nəzərə çatdırır. O, bu terminlərin bir-birinə bağlılığını, göy cisimlərinin bir-birinə nəzərən hərəkətdə olmasını da diqqət mərkəzinə çəkir. Dörd astronomik termindən başqa yuxarıda verilmiş bənddə coğrafiya və naviqasiya terminləri də işlənmişdir. «Əşkim dərya, cismim oldu sal sənə.» Hər iki söz ümumişləkdir. Lakin bu misrada həmin sözlər terminoloji məzmun daşıyır. Burada salın dəryada üzməsi, onun müəyyən bir cisim (bu halda şairin bədəni) olması poetik şəkildə verilir.

Elmin inkişafı müxtəlif yollarla getmiş və fərqli sahələr yaranmışdır. Tədqiqatçılar elm və texnikanı da bir-birindən fərqləndirirlər. «Ən qədim dövrlərdən alimlərin fəaliyyəti iki istiqamətdə getmişdir: 1)təbiət qanunlarını öyrənmişlər (Arximed qanunu, Pifaqor teoremi); 2)maşın və mexanizmlər düzəltmişlər. Birinci istiqamətdən elm, ikincidən texnika yaranmışdır. Hər iki istiqamətdə adi adamlara bəlli olmayan anlayışlar meydana çıxmış, onlar xüsusi sözlərlə adlandırılmışdır (3, s. 29). Eyni zamanda ictimai-siyasi terminologiya da daim inkişaf etmişdir.

Vidadinin yaradıcılığında XVIII əsr üçün səciyyəvi olan ictimai-siyasi terminologiyaya geniş yer verilmişdir.

Ol Qarabağ **hakimi** dövlətli İbrahim **xan** (1, s.66)

Yuxarıda verilmiş misrada **hakim** və **xan** terminləri işənmiş və xanın müəyyən vilayətin hakimi olması qeyd edilmişdir. Bu misrada Qarabağ hakimi, əslində termin birləşməsi səciyyəvi daşıyır. Digər tərəfdən, konkret əraziyə aidlik termin birləşmənin nomenklatur olmasını iddia etməyə imkan verir. Şairin yaradıcılığında dövrün cəmiyyət strukturunda müxtəlif status daşıyan, idarəetməni həyata keçirən şəxsləri bildiren terminlər qeydə alınır ki, bunlardan ən çox rast gəlinəni **xan** terminidir. **Xan** termininin çox rast gəlməsi XVIII əsr Azərbaycan ictimai, iqtisadi-siyasi mühiti üçün səciyyəvidir.

Vəfa yoxdur, sultanına, xanına (1, s.84)

Xan gələr, yerindən dura bilməzsən

Qələbəyi qolundan tutar, ağlarsan. (1, s.85)

¹¹ AMEA Dilçilik İnstitutu

Sarı Çobanoğlu gözəl dindaşın (1, s.85)

Gəh düşər nisbət gədayə padişahın mənzili (1, s.68)

Verilmiş nümunələrdə işlənmiş **dindaş** termini nəzəri özünə çəkir. Vidadi -daş şəkilçisindən istifadə edərək yeni termin yaratmışdır. Belə termin yaradıcılığı bir tərəfdən, fikrin poetik ifadəsi, qafiyənin tapılması ilə əlaqələndirilə bilirsə, digər tərəfdən, sırf söz yaradıcılığı ilə əsaslandırılmalıdır.

Kəndxudalar göndərib oğlilə çox and eylədi,

Etmədi bir sud hərçənd əhd-peyvənd eylədi. (1, s.65)

Kəndxuda termininin işləndiyi bu misralarda daha iki ictimai-siyasi termin vardır. Bunlardan biri –“**and etmək**” siyasi mənə daşıyır onun terminoloji yükü danışıq aparmaq anlamıdır. Kəndxudalar müharibə apararı ikinci tərəflə danışıqlar aparırlar. Bu danışıqların nəticəsi isə **əhd-peyvənd** etməklə tamamlanır. Əhd-peyvənd - saziş, əhd-peyvənd etmək isə saziş bağlamaq mənasına sinonim mövqedə durur.

İctimai-siyasi anlayışları, bir sıra hallarda isə hüquqa, eləcə də hər bə aid anlayışlarını bildirən terminlərin istifadə edilməsi şairin toxunduğu mövzu ilə birbaşa əlaqədə meydana çıxır. Müharibə prosesində tərəflərdən birinin digərinə qarşı işlətdiyi taktiki gedişlər şeirdə təsvir olunarkən terminoloji vahidlərdən istifadə olunur. Bu terminlərin bir çoxu ümumişlək sözlərsirasından seçilir. Lakin onların işlənmə məqamları, daşdıqları semantik yük terminə xasdır. *And eləmək, əhd-peyvənd eləmək, tutmaq, fənd eləmək, bənd eləmək* kimi analitik feillərin termin kimi istifadəsinə aid konkret nümunəyə baxaq.

Kəndxudalar göndərib oğlilə çox **and** eylədi,

Etmədi bir sud hərçənd **əhd-peyvənd** eylədi,

Hacı Əbdülqadir ol dəm gör necə **fənd** eylədi,

Tutdu onların təməmin, yerbəyer **bənd** eylədi

Verdi İbrahim xanə, tez saldılar **zindanə** bax. (1, s.65)

Verilmiş nümunədə sülh məramı ilə danışıqlara gedən elçilər (danışıqları kəndxudalar aparır) əks tərəflə sülh sazişi (əhd-peyvənd) bağlayır lakin qarşı tərəfin rəhbəri taktiki gediş edir (fənd eylədi), danışıq iştirakçılarını tutur, həbs edir (bənd eylədi), sonra tutulanlar İbrahim xanə təhvil verilir. İbrahim xan bu adamları zindana (həbsxanaya) saldırır. Şərhdən göründüyü kimi, şairin işlətdiyi bütün bu sözlər terminoloji səciyyə daşıyır. Onlar ümumişlək söz məqamında işləndikləri halda malik olduqları mənə verilmiş kontekstdə terminoloji yükə malikdir. Məsələn, bənd etmək feili özünün müstəqim mənasını, yaxud bağlamaq sinonim mənasını daşımır, burada fel **həbs etmək** mənasını verir.

Hərb səhnəsinin poetik dillə ifadəsi termin variantlarının paralel işlənməsinə imkan yaratmışdır. Bəzi hallarda bu terminlər sinonim kimi işlədilir. İstifadə olunan terminlər Azərbaycan və alınma mənşəlidirlər, şeirdə müvazi işlənilir. Məsələn, *savaş, qovğa, cəng, səngü-cidal*:

Eylədi hər bir **qoşun** gəldikcə bir dürlü **savaş** (1, s.66)

Artdı **qovğa** üz verib hər ləhzə bir **cəngü-cidal** (1, s.66)

Eylə bir **cəngetdilər** kim, su yerinə axdı qan (1, s.67)

Bir günorta vaxtı xali buldular fürsət məgər (1, s.67)

Vuruş səhnəsinin təsviri də terminlərin istifadə olunması baxımından böyük maraq kəsb edir. Burada **qılnc** (tiğ) və **tüfəngyağdırmaq** termin birləşməsi diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, nə qılncı, nə tüfəngi yağdırmaq mümkün deyil. Aydın ki, şair qılnc çaldılar, tüfənglə atəş açdılar mənalərini vermək istəyir. Şair **aqibət** sözündən istifadə edir və bu sözün mənası əsgərlər anlamı verir.

Hər tərəfdən üstünə yağdırdılar **tiğü tüfəng**

Aqibət məcruh olub, qərç oldu əlvan qanə bax (1, s.68)

Etdilər **sülh** üzrə ol dəm bir neçə **qövlü qərar**,

Oldu razi, bildi yalan olduğun biixtiyar (1, s.68)

İkinci misrada **aqibətin** məcruh olması, əsgərlərin yaralanması mənasındadır. Yuxarıda verilmiş son iki misrada *sülh* və *dövlü qərar* sözləri də terminlərdir. Sülhə qərar verilməsinə tərəflər razı olur. Lakin zəif tərəf bu qərarın yalan olmasını bilsə də, onunla razılaşmalı olur.

Şeirdə müharibənin gedişi, bu prosesdə danışıqların aparılması, onun sonunda qalib tərəfin qərarət və talan etməsi də poetik dillə terminlərin köməyi ilə verilir.

Küllü-varın etdilər tərəcə yəğma, tarümar (1, s.68)

Qeyd etmək lazımdır ki, yağmalamaq «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da işlənmişdir.

Qoşun, ordu, ləşkər, cari terminləri şeirlərdə həm termin variantları kimi, bəzən isə terminoloji yükünə, fərqli anlayışları bildirməsinə görə fərqlənirlər. Məsələn, cari həm əsgər, həm də qoşun mənasında işlənir. Ləşkər, ordu tərkibə daxil olan əsgərlərin sayına görə fərqli terminoloji sem daşıyır. Ləşkər bütün əsgərlərin toplusunu bildirmək məqamında işlənir. Müasir hərbi terminologiya ilə müqayisədə əslində ordu və ləşkər eyni mənalıdır. Lakin müasir hərbi terminlərdə də bölük, tabor, polk, batalyon kimi qoşun birləşmələrini göstərən, əsgərlərin sayına və təyinatına görə fərqlənən birləşmələri bildirən terminlər vardır. Aşağıda verilmiş nümunədə müasir dil üçün daha səciyyəvi olan bir termin vardır. Bu **müttəfiq** terminidir. Maraqlıdır ki, XVIII əsrədək yazılmış abidələrdə, əlyazmalarda belə termin qeydə alınmır. Lakin Vidadinin yaradıcılığında bu termin işlənir.

Oldu Əbdülqadir ilə **müttəfiq** həm ol zaman,

Yığdılar bihədd ləşkər, car edib hər yanə bax.(1, s.66)

Vidadi şeirində terminlərin ümumişlək söz məqamında işlədilməsi, onlara əlavə semantik çalar verilməsi özünü göstərir. Bu da şairin poetik təxəyyülündən irəli gəlir.

Çərxi-fələk, mən hə köçdüm yurdundan,
Ayrı düşdüm qoşunumdan, ordumdan,
Vidadiyəm, aləm tanır dərdimdən,
Əgər ağlamanam, əgər ağlaram. (1, s.15)

Qoşun və ordu hərbi terminlərdir. Lakin Vidadi hər iki termini ümumişlək söz məqamında işlədir. Burada şairin ordusundan və qoşunundan aralı düşməsi, onun yaşadığı yerdən köçməsi ilə bağlıdır. Deməli, şair ordu və qoşun deyəndə öz el-obasını, qohum-əqrabasını nəzərdə tutur, onlardan ayrılmasını poetik dillə qələmə alır.

Terminlərin ümumişlək söz məqamında işlənməsi hadisəsi daha çox *ox*, *yay*, *cəllad* kimi terminlər üçün səciyyəvidir. Bu da lirik ovqatla bağlıdır. Həmin sözlərin istər Vidadinin, istərsə XVIII əsr və ondan əvvəl yazıb-yaratmış aşuqların, istərsə Vaqifin və ondan sonra yazıb-yaratmış aşuqların, şairlərin yaradıcılığında da özünü açıq-aşkar göstərir.

Vidadiyi-xəstə oxu miyandır.

Qur sən tər sadağan oxumu yandır.(1, s.22)
Deməm kim üşşaq qanın tökməyə qənzən kimi,
Qatilü cəllad tək xunxarə gəlmiş, gəlməmiş.(1, s.33)

Məlumdur ki, iqtisadi münasibətlərin inkişafı cəmiyyət tarixinin müəyyən dövrlərində bir-birindən fərqlənmişdir. Məhsulun ixrac edilməsi bir ölkədən digərinə göndərilməsi tarixən daha sonrakı dövrlərə aiddir. Əslində bu cür iqtisadi əlaqələr XVIII əsrdə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu baxımdan XVIII əsrdə olan mənbələrdə **ixrac etmək** termini qeydə alınmışdır. Vidadi isə belə bir sözü istifadə edir və birləşmədə terminoloji mənə özünü göstərir.

Ey fələk, əlindən dad etməyimmi,
Sən məni dərdə bac eyləmədinmi?
İtirdin gözümdən yarı-həmdəmi,
Taydan-tuşdan ixrac eyləmədinmi? (1, s.17)

Verilmiş nümunədə işlənmiş **bac** termini daha əvvəlki dövrlərdə **bac**, **bac almaq**, **bac vermək**, **bac-xərac** variantlarında istifadə edilmişdir. Ixrac termini isə yenidir. Doğrudur bu parçada terminoloji sem gizli şəkildədir və söhbət məhsuldan getmir. Lakin burada ayırmaq göndərməkmənası özünü göstərir və poetik dil üçün belə ifadənin işlənməsi səciyyəvi hal deyildir. Yəni ixrac, ixrac etmək Vidadi tərəfindən şeirə gətirilmişdir.

Çövkan Azərbaycan ərazisində yayılmış qədim oyun növlərindən biridir. Onun məhz Azərbaycan oyunu olması tədqiqatçılar tərəfindən göstərilir. Eramızın V əsrində türklər çövkan oynayıblar. Çövkan sözünün «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlənməsi həmin oyunun daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Qılıncını nə öyərən, mərə kafir!?
Əyri başlı çövkanımca gəlməz mənə (KDQ)

XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin əsərlərində *çövkan* sözü çox rast gəlinir. Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin», «İsgəndərnamə» poemalarında *çövkan* termini işlənmişdir. Nəsimi və Xətəinin əsərlərində başın topa saçın çövkana bənzədilməsi qeydə alınır.

Çövkan kimi zülfü var eşitdim,
Top olmağa bir sər olsa (Xətai, Dəhnamə)
XVII əsrdə yaşamış Qövsü Təbrizi də divanında *çövkan* oynundan bəhs edir:

Başın oldu kuyi-meydan
Qaməti xəmkəltə **çövkan**
İndi Qövsü eylər cövlan

Ərsəyi meydan sənindir (Qövsü Təbrizi)
M.V.Vidadi də baş-top bənzətməsindən istifadə etmiş və **çövkan** sözünü işlətməmişdir.

Mən ki, meydanı-bəla içrə sərım top edərəm,
Ta düşər əldə-ələ axırı *çövkanə* dəyər.(1, s.33)

Burada “çökən” topu vurmaq üçün istifadə edilən ağac – oyun ləvazimatı mənasındadır.

Vidadi yaradıcılığında bir sıra başqa sözlərin terminoloji məqamda işlənməsini göstərmək olar. Bu sözlərin əksəriyyəti ümumişlək sözlərdir. Lakin onların şeirlərdə işlənməsi zamanı terminoloji mənə açıq-aşkar görünür. *Tən*, *mar*, *qarınca* (*qarışqa*), *sünbül*, *bənövşə*, *kələz*, *əqrəb*, *mehr*, *mah*, *mehrumahın mənzili* terminləri bu qəbildəndir.

Rəxti-tərdən incinnən tən həmdəm oldu mar ilə,
Üz tutub qarınca yollara karvan oldu gəl! (1, s.54)

Seyri - gülşən etsən, ey gülüzarım,
Bülbül oxur, bağlar sədayə düşər.
Xəttinə baş əyər sünbül, bənövşə
Gül xaki -payinə fədayə düşər(1, s.13)

Kələz ilən, əqrəb ilən, mar ilən
Ağzınadək qəbrin dolar, ağlarsan. (1, s.79)

Ah kim ta aləm olmuş mehru mahın mənzili(1, s.68)

Verilmiş nümunələrdə hər bir ümumişlək sözün terminoloji səciyyə daşmasını təsdiq etmək mümkündür. Məsələn, “qarıncalar yollara karvan oldu” misrasında qarışqaların karvan kimi düzülməsi, onların sıra ilə hərəkəti oxucuya çatdırılır. Tarixi terminologiyanın müxtəlif dövrlər üzrə tədqiqi və tarixi terminoloji lüğətlərin tərtibi hazırda aktual elmi məsələlərdəndir. «Dünya sivilizasiyasının aynası olan terminoloji lüğət fondu müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. İstər qədim tarixə malik olan latın, yunan, çin, ərəb-fars dilləri, istərsə də son dövrlərdə dilimizin lüğət fonduna təsiri aydın şəkildə müşahidə olunan ingilis, fransız dilləri terminoloji anlayışları adlandırmaq ilə yanaşı, onların dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşması, unifikasiya məsələlərinin də dilçiliyin problemlərindən biri kimi meydana çıxmasına səbəb olur. Son dövrlərin terminologiyasında müşahidə olunan alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə nə səviyyədə cavab verməsi məsələlərini ortaya qoyur»(4, s.97). Bu baxımdan, ayrı-ayrı şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında işlənmiş terminlərin toplanması, onların lüğətlərinin tərtibi xüsusi maraq doğurur. M.V.Vidadinin yaradıcılığında işlənmiş terminlərə həsr etdiyimiz bu məqalədə ədəbiyyat və dini terminlər istisna olmaqla digər sahə terminologiyaları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, Vidadi yaradıcılığında işlənən terminlər çoxdur. Aşağıda həmin terminlərin bir qismi verilmişdir: asi- üsyançı, günahkar, bab -fəsil, hissə, bəhr-dəniz, şeir ölçüsü, bimar -xəstə, qıssə-hekayə, əhvalat, qövs-yay, dəndan-diş, dəhan-ağız, dərban-qarıçı, didə-göz, duzəx-cəhənnəm, ərəbab, nam- ad, əqba-təbəqələr, əşk - göz yaşı, zəban-dil, zənəxdan-çənə, zəxm-yara, zəxmi-naxun-dırmaq yarası, zəhr -öd, zünnar -xaç, İrəm-cənnət bağı, yazdan-allah, yəmin-and, kan-mədən, laf-söz, mehr-gunəş, mehrü mah -gün və ay, mərdüm-göz bəbəyi, muy-tük, navək - ox, nari-duzəx- cəhənnəm odu, naxun-dırmaq, nəbi-peyğəmbər, novinhal -fidan, cavan ağac, nuri-bəsər-göz işığı, rəncur-xəstə, rəhməti-qüfran - allahın mərhəməti, ruy-üzsətir-allah, sahibu-tiğü - qələm və qılınc sahibi, sərvəri-dövrən- hökmdar, səfsikən-cərgəpozan, sirişk-göz yaşı, tiğ-qılınc, fərzanə-bilici, xavər-günçixan, xurşid-günəş, həşəm -qulluqçu, nökar, həştü çar- səkkiz və dörd; on iki (on iki imam), hikməti-yazdan-allahın hikməti, cari-əsgər, qoşun, cahangərd -səyyah, şəmşirzən-qılıncvuran, şurbi-içki düşkününü və s.

Beləliklə, M.P.Vidadinin yaradıcılığında işlənmiş terminlərin əksəriyyətini ərəb-fars mənşəli terminoloji vahidlər təşkil edir. Ancaq bu dövrlərin axırlarına yaxın Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında bir mənbə kimi istifadə etmək meylı artmağa başlamışdır. Xüsusən, XVII-XVIII əsrlərdə yazılmış coğrafiya, tarix və tibb kitablarında terminlər bir sistem halında olmasa da, nəzərə çarpacaq dərəcədə Azərbaycan dilində verilmişdir. (5.s.48)

ƏDƏBİYYAT

1. Vidadi. Əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1977
2. Osmanov O., Abdullayev B. Məktəblinin izahlı coğrafiya lüğəti. Bakı: Maarif, 1979.
3. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. Москва, ЛИБРОКОМ, 2012. — 248 с.
4. Qasımova X. Müstəqillik illərində terminologiyada unifikasiya məsələləri//Terminologiy məsələləri. _Bakı: Elm, 2006. -S.97-102.
5. ГасымовМ. Азербайжан дили терминологијасынын əsasлары. Бакы, 1973, с.48

Açar sözlər: leksika, xüsusi leksika, termin, terminologiya, hərbi terminlər

Ключевые слова: лексика, специальная лексика, термин, терминология, военные термины

Key words: vocabulary, special vocabulary, a term, terminology, military terms.

Особенности употребления терминов в литературе Азербайджана XVIII века (на основе творчества М.В.Видати)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы употребления терминов различных научных областей в творчестве М.В.Видати, Художественная литература играет специфическую роль в развитии терминологии. В данной работе выдвигается задача изучить развитие и формирование терминологии в XVIII веке. Анализ показывает, что в стихах Видати были использованы термины различных сфер. Сюда входят термины астрономии, географии, военного дела, этнографии, географии и других сфер. Одна из главных целей исследования выявление всех терминов изучаемой области, определение особенности употребления терминов по сферам.

Way of use of terminology in Azerbaijan literature of XVIII (on basis of the work of M.V.Vidadi)

SUMMARY

Literature has special role in development of terminology. This work covers second stage of development of terminology and put forward a task of investigating the formation period of terminology in XVIII century. The research covers peculiarities of use of terminology in the work of M.V.Vidadi. The analyses show that terminology of various spheres was used in the poems of Vidadi. It includes terminologies of ethnography, jewelry, mathematical, geographical and other spheres. One of the main aims of the research is to reveal all terminology of the studied resource. After to study peculiarities of use of the terminology on their spheres.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Jalə Elman qızı Qəniyeva¹²
SOMATİK İFADƏLƏRDƏ FONETİK ÜSLUBİ VASİTƏLƏR
(ritm, qafiyə, alliterasiya, assonans)

Fonetik səviyyədə obrazlılıq daha çox səslərin hesabına yaranır. Dildə emosionallıq və ekspressivliyi tədqiq edən E.M.Qalkina-Fedoruk da ekspressivliyin dilin fonetik vasitələri ilə üzə çıxdığını qeyd edir [4, 115]. Dilçi alim Ə.Dəmirçizadə isə belə fonetik vasitələri fonetik-üslubi vasitələr adlandıraraq, bu cür tərif verir: “Sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənalari ilə səslənməsi arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi üçün istifadə olunan fonetik vasitə və imkanlar fonetik-üslubi vasitələr adlanır” [2, 44].

Zənnimizcə, həmin fonetik-üslubi vasitələr isə bədii üslubun fonetik göstəriciləri olan alliterasiya, assonans, daxili qafiyə, daxili ritm, təkrar, intonasiya, ahəng qanunu və sairidir. Obrazlılığa təkan verən sadaladığımız dilin fonetik səviyyəsindəki bu bədii göstəricilər somatik ifadələrdən də yan keçməyib. Belə ki, əsasən xalq dilinin məhsulu olan somatik ifadələrin də içərisində dilin fonetik səviyyəsindən göstəricilərindən məharətlə istifadə edilib. Məsələn, atalar sözləri də belə somatik ifadələrdəndir. Onların da bir çoxunun tərkibində də kifayət qədər fonetik-üslubi vasitələrə rast gəlinir. Belə fonetik üslubi vasitələrdən ən geniş yayılmışı ritmdir. Ritm nədir? Ritm hərəkətdə olan harmoniyadır. Dilçilikdə həmin sözün terminoloji mənası belədir: “Sürətlənmənin və ləngimənin, gərginləşmənin və zəifləşmənin, uzunluğun və qısalığın, oxşarlığın və müxtəlifliyin nitqdə bir bərabərlikdə əvəzlənməsi” [bax: 1, 264]. Ümumiyyətlə isə dünya tədqiqatçılarının ritm haqqında müxtəlif mülahizələri vardır. Belə ki, bəzi alimlər ritmi yalnız şeir üçün əsas götürürlər, yalnız nəzm əsərlərində olduğunu qeyd edirlər. Məsələn, V.Xolşevnikovun fikrinə görə, “Şeir nitqini nəsr nitqindən ayıran başlıca xüsusiyyət onun ritmik olmasıdır” [bax: 1, 264]. M.Yanakiyevin də ritm haqqında fikri təxminən bu fikirlə üst-üstə düşür: “Ritmiklik şeir nitqinin növ əlamətidir” [bax: 1, 264]. Ritm bərsində bu mülahizələrin tamamilə əksinə olan fikirlər də vardır. Məsələn, rus poetikasının görkəmli mütəxəssislərindən B.Tomaşevski yazır: “Biz ritm deyərək nitqin müəyyən səs təşkilini nəzərdə tutacağıq. Biz nitq ritmi haqqında danışarkən heç bir başqa münasibət deyil, səs sistemini, səs ardıcılığını nəzərdə tuturuq. Lakin özü-özlüyündə “ritm” sözü az şey deyil, çünki müəyyən qanunauyğunluq, müəyyən səs mütəşəkkilliyi nəzərdə də mövcuddur” [bax: 1, 264]. Bir çox şeir nəzəriyyəçiləri də ritmi heç də yalnız vəznli şeirlərə aid xüsusiyyət olduğunu hesab etmirlər. Dilçi alim A.Axundov da haqlı olaraq qeyd edir ki, ritm obyektiv bir hadisə olaraq istər vəznli, istərsə də “vəznsiz” şeirin mühüm əlamətlərindən sayılır [1, 264]. M.Adilov isə əsərlərinin birində atalar sözlərində özünü göstərən ritm fonetik üslubi vasitəsi məsələsinə toxunub. O, atalar sözlərində ritmin çox böyük əhəmiyyəti olduğunu, ritmik parçaların çox böyük rol oynadığını vurğulayır və qeyd edir ki, bu ritmik parçaların isə qafiyəli olmasının bir əhəmiyyəti yoxdur [3, 78]. Məsələn: *Nə yada sirrini ver, nə namərdə bel bağla* [6, 184]; *İstədi qaşın qayıra, vurdu gözün çıxartı* [6, 177]; *İstəyənin bir üzü qara, verməyənin iki üzü* [6, 177]; *Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır* [6, 184] və s. Misallardan da göründüyü kimi, ritm heç də yalnız vəznli şeirlərdə deyil, epik növün janrı olan atalar sözü və məsəllərdə də geniş şəkildə istifadə olunub. Ritm o qədər əhəmiyyətli fonetik üslubi vasitədir ki, hətta qafiyə olmasa belə həmin nümunədə ahənglik duyulur. Amma təbiidir ki, ritmik parçalar çox zaman bir-birinə qafiyə ilə bağlanır. Belə ki, fonetik-üslubi vasitə olan qafiyə də somatik ifadələrin tərkibində çox mühüm rol oynayır. Bəs qafiyə nədir? Məlumdur ki, qafiyə tələffüzçə, səs tərkibi etibarilə bir-birinə yaxın olan sözlərə deyilər. Məsələn: *Adam var gözdən qızar, adam var sözdən qızar* [6, 157]; *Allahdan buyruq, ağzıma quyruq* [6, 159]; *Alın açıq, üzü ağ, dərd-qəmi yox, kefi çağ* [6, 159]; *Alət işlər, əl öyünər, qılınc işlər, qol öyünər* [6, 158]; *Qonşu qonşuya baxar, camını oda yaxar* [6, 167]; *Eli dağlamaq olmaz, ağzın dağlamaq olmaz* [6, 173]; *İstədi çıxsa dağ başına, daş düşdü sağ başına* [6, 177]; *Ağıllı baş bəlasız olar, doğru yol qərəzsiz* [5, 35]; *Dəliyə yer ver, əlinə bel ver* [5, 44]; *Gözdən iraq, könlüdən uzaq* [5, 63]; *Qız qızıl alma, qızı gözdən salma* [5, 75] və s.

Bildiyimiz kimi, qafiyə əsasən şeirlərdə, nəzm əsərlərdə olur. Alliterasiya və assonans ayrı-ayrı səslərin həmahəngləşməsidirsə, qafiyə sözlərin həmahəngliyidir. Bu fonetik vasitə çox böyük əhəmiyyətə malik olub ahəngdarlığı artırır. Musa Adilovun qeyd etdiyi kimi, hətta atalar sözlərində qafiyə şeirdə işlənən qafiyədən çox zaman fərqlənir. Atalar sözlərində qafiyə daha təbiidir. Əgər şeirdə qafiyə hər misranın sonunda özünü göstərərsə, atalar sözlərində ifadələrin daxilindəki sözlər bir ahəngdarlıq yaradır. Emosionallığı artıran belə daxili qafiyələr atalar sözlərində fikrin daha dolğun ifadə olunmasına kömək edir [3, 81]. Məsələn: *Ağıl başda olar, yaşda olmaz* [6, 157]; *Başa dil gətirəni el gətirə bilməz* [6, 161]; *Göz görmür, üz utanmır* [6, 181]; *Yalvarmaqdan sözdən olduq, gözləməkdən gözdən* [6, 178]; *İstədi qaşın qayıra, vurdu gözün çıxartı* [6, 177]; *Mən baş vurduğum, sən ayaq, gəl onu ortalyağ* [6, 151] və s. Misallardan da göründüyü kimi həmqafiyə olan sözlər yüksək intonasiya ilə deyilir.

Alliterasiya da fonetik-üslubi vasitələrdən biri və daha geniş yayılmışdır. Alliterasiya samit səslərin həmahəngləşərək obrazlılığın, emosionallığın və ekspressivliyin əldə olunması üçün istifadə olunan ən münasib fonetik üslubi imkanlardandır. Tədqiqatımıza görə alliterasiya xüsusilə türk poeziyasında, türk üslubiyyatında daha çox yer alıb. Türk poeziyasında fonetik-üslubi vasitə olan alliterasiya dünya dilçilərindən V.V.Radlov, T.Kovalski, A.A.Leontyev və başqaları tərəfindən də tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində isə A.Axundov və M.Adilov alliterasiya hadisəsini daha dərinə tədqiq etmişlər. Alliterasiyaya yalnız şeirlərdə deyil, atalar sözləri, zərb-məsəllər, sabit birləşmələrdə də rast gəlinir. Dilçi alim Musa Adilov sabit birləşmələrdə alliterasiya məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, alliterasiya hadisəsi dedikdə, adətən, belə birləşmələrin tərkibindəki

¹² *Bakı Slavyan Universiteti, doktorant, Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim. email: jalegeniyeva@mail.ru*

sözlərdə (əsasən sözlərin əvvəlində) eyni samit səslərin və səs birləşmələrinin təkrarı nəzərdə tutulur. Eyni zamanda o qeyd edir ki, alliterasiya sabit frazeoloji birləşmələrin (idiomlar, zərb-məsəllər, atalar sözləri və s.) əsas ümumi xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir [3, 90]. Onu da qeyd etmək istərdik ki, belə sabit birləşmələrin, ifadələrin böyük bir hissəsini də məhz somatik ifadələr tutur. Demək olar ki, Azərbaycan dilində somatik ifadələrdə alliterasiya dil hadisəsi zamanı samit səslərin hamısı eyni dərəcədə həmahəngləşmir. Somatik ifadələrdə alliterasiya yaradan səslər:

B samit səsinin alliterasiyası: *bel bağlamaq, boynunu bükmək, bağına basmaq, bağına daş basmaq, başını batırmaq, bağına başı yarılmaq, başını batırmaq, boy-buxumuna biçilmək və s.*

C samit səsinin alliterasiyası: *ac qulağım, dinc qulağım,*

D, D-T samit səsinin alliterasiyası: *dadı damağında qalmaq, dili-dodağı qurumaq, başını daşa döymək, damağına dəymək, dizinə döymək, daşlar dilə gəlmək, döşünə döymək, damarı donmaq, , dilə-dişə düşmək, dişinin dibindən çıxanı demək, damarına düşmək, dabanına daş dəymək, dalını dağa dayamaq, dalını divara dirəmək, dildən-dilə düşmək, dildə-dilə dolaşmaq, dili dinc durmamaq, dili daşa dönmək, dili dilinə dəyməmək, dilinə diyiün düşmək, dil-dodağı dolaşmaq, dişi-dişinə dəymək, dilini dişinə tutmaq, tərs damarına düşmək, dişi-dirnağı ilə qazanmaq, dilindən bəlaya düşmək, dil-dodaq gəmirmək, dilinin bəlasına düşmək, dildən-dondan çıxarmamaq, döşünə döymək, dilindən düşməmək, tərs damarı tutmaq,*

S samit səsinin alliterasiyası: *saçını süpürgə etmək, saç-saqqal ağartmaq və s.*

Q samit səsinin alliterasiyası: *qanı qaralmaq, quyruğu qapı arasından qalmaq, qulağı darı dənlemək, qulağına qədər qızarmaq, qoltuğu qarqızlanmaq, qulağına qədər qızarmaq, ağız büzmək və s.*

G, G-K samit səsinin alliterasiyası: *gözündən gətirmək, gözünün kökü saralmaq və s.*

Z samit səsinin alliterasiyası: *üzdən-gözdən salmaq, ağız büzmək, dilə-ağıza söz olmaq və s.*

Alliterasiyanın türk üslubiyatında daha geniş yayılmasını folklor nümunəmiz olan atalar sözləri də sübut edir. Məlumdur ki, atalar sözlərinin də böyük bir qisminin tərkibi somatik vahidlərdən ibarətdir. Dilimizdə xüsusi ahənglik yaradan alliterasiyadan belə atalar sözlərində də geniş şəkildə istifadə olunmuşdur: *Daş daşa dirnaq daşa siz savaşa biz tamaşa; Oğru elə bağırdı ki, doğrunun bağı yarıldı; Bal tutan barmaq yalar* [6, 161]; *Barmağının beşini də bal elə, pis adamın ağına sal, yenə deyər acıdır* [6,161]; *Baş-başa verməyinsə daş yerindən qalxmaq* [6,161]; *Başı daşa dəyməyincə, ağı başına gəlməz* [6, 162]; *Başından böyük danışma* [6, 162]; *Bədəsili başa çəkərsən, sürüşüb ayağa düşər* [6,162]; *Qonşunun toyuğu qonşunun gözüne qaz görürdür* [6, 167]; *Dil yanılar, doğrusunu deyər* [6, 171]; *Əldən qalan əlli il qalar* [6, 175]; *Yalan söz üz qızardar* [6, 178]; *Özgəsinə göz qoyan özününkünü itirər* [6, 184]; *Deyirəm dilim yanır, demirəm ürəyim* [5, 31]; *Ağıl yaşda deyil, başdadır* [5, 31]; *Dəlinin dilinə pəhriz yoxdur* [5, 44]; *Pul əl çirkidir və s.*

Misallardan da bəlli olur ki, atalar sözləri şəklində olan somatik ifadələrdə də bəzi səslərin alliterasiyası daha genişdir, bəzi səslərin həmahəngləşməsi isə ya nadirən baş verib və ya heç yoxdur. Bunu da belə izah etmək olar ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi alliterasiya sırf milli dil hadisəsidir. Atalar sözləri də milliliyimizi, xəlqiliyimizi tərənnüm edən folklor nümunələrimizdən biri olduğuna görə burada alınma sözlərin miqdarı çox azdır və ya heç yoxdur. Bundan başqa bədən üzvləri adları olan somatik vahidlər də sırf milli sözlərimizdir. Və somatik ifadə formasında olan atalar sözlərinin əsasını da bədən üzvləri adları təşkil edir. Bu misallarda da əsasən *b, d, g, z, s, ş, ğ, l, q* samit səslərinin alliterasiyasını görürük. Zənnimizcə, bədən üzvləri adlarının əksəriyyətinin tərkibində bu samitlər daha çox işləndiyinə görə somatik ifadələrdə məhz həmin samitlərin alliterasiyası baş vermişdir. Deməli, somatik ifadələrdə bu samitlərin ahəng yaratma və melodiya yaradıcılığı daha qabarıqdır.

Somatik ifadələrin tərkibində səs ahəngliyi yaradan fonoloji ifadə üsullarından biri də assonansdır. Alliterasiya ilə yanaşı assonans da eyni dərəcədə ahənglik, obrazlılıq yaratma imkanına malik fonetik vasitədir. Alliterasiya samit səslərin həmahəngləşməsidirsə, assonans sait səslərin həmahəngləşməsidir. Məsələn: *ayağından daş asılmaq, ürəyi üzülmək, çətinliyə sinə gərmək, dalağı sancmaq, qürurunu ayaqlar altına atmaq, ürəyi üstünə gəlmək, ayaq basmaq, ayaq açmaq və s.* Misallardan da aydındır ki, somatik ifadələrdə assonans hadisəsini demək olar ki, bütün sait səslər yaradır.

Bir somatik ifadə tərkibində həm alliterasiyaya, həm də assonans fonetik vasitəsinə də rast gəlinir. Bu somatik ifadənin təsir gücünü, ahəngliyini daha da möhkəm edir. Məsələn: *gözü götürməmək, gözüne dönmək, başını batırmaq, ürək-dirək vermək, bağırının başı yarılmaq, başlı başın saxlamaq , başı daşdan-daşa dəymək və s.* Təbiidir ki, obrazlılığı ilə fərqlənən samtok vahidli atalar sözlərində də assonans və alliterasiya fonetik vasitələrinə istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Qarın qardaşdan irəlidir; El ağızı, yel ağızı* [5, 14]; *Keçəl çarə bilsə, öz başına eylər* [5, 40]; *Başlı başın saxlasın* [6, 175]; *Başı daşdan-daşa dəyməyincə ağı başına gəlməz* [6, 174]; *Keçəl başını yudumu? Yudu da, daradı da* [6, 115]; *Könlü balıq istəyən quyruğun suya vurur* [5, 63]; *Ağız yandıran aşı qaşiq tanıyar; Acıqlı başda ağıl olmaz; Açıq ağız ac qalmaz; Azacıq aşım, ağırılmaz başım; Artıq aş ya qarın ağırdar, ya baş; Azğının ağına vururlar; Ayağını yorğanına görə uzat; Bal tuan barmaq yalar; Başına gələn başmaqçı olar; Qarın toxun qayığı olmaz; Dil dolaşar doğrusunu deyər; Dilin kilidi dişdir; Yalan ayaq tutar, yeriməz; Qorxağın gözü kölgəli olar; Kimsə öz gözüne korluq istəmər; Göz görər, könlü istər; Lalın dilini yiyəsi bilər; Salam var baş kəsdirər, söyüş var ənam alar; Süd ilə gələn sümtüklə gedər; Sazlı aşığın sinəsi sözlə dolu olar; Sevdirən də dildir, söydürən də; və s.*

Bu fonetik vasitələrlə düzələn somatik ifadələrdən həm məişətdə, həm də əsərlərin dilində geniş istifadə olunur. Əlbəttə ki, ədiblərin belə somatik ifadələrdən bol istifadə etməsi istər nəzm əsərlərində, istərsə də nəsr əsərlərində xüsusi ahənglik, uyumluluq, ekpressivlik yaratmağa xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağamusa Axundov Seçilmiş əsərləri I cild, Bakı, 2012, 443 s.

2. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962, 271 s.
3. Musa Adilov, Gəray Yusifov Sabit sözbirləşmələri, Bakı, 1991, 152 s.
4. Галкина-Федорук Е.М Об экспрессивности и эмоциональности в языке/Сборник статей по языкознанию, Москва, 1958, 103-123
5. Əbülqasım Hüseynzadə Atalar sözü, Bakı, 1982, 366 s.
6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası 20 cildə, I cild Xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1982, 510 s.

Xülasə

Məlumdur ki, bədii üslub obrazlı dildir, emosionallığı və ekspressivliyi ilə də digər üslublardan seçilir. Obrazlılıq bədii əsərlərdə ifadəlilik, canlılıq yaradır və mətni bütünlükdə xarakterizə edir. Azərbaycan dilində obrazlılıq imkanları kifayət qədərdir. Sənətkarlar, söz xridarları bizi əhatə edən aləmi, varlığı bu üslubi imkanlar vasitəsilə daha da obrazlı şəkildə canlandırırlar. Və bu canlandırma əsasən dilin üç: fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrində özünü göstərir. Fonetik səviyyədə obrazlılıq isə demək olar ki, dilin digər səviyyələrinə nisbətən daha böyük imkanlara malikdir. Fonetik səviyyədə obrazlılıq əsasən səslərin hesabına yaranır. Bu məqaləmizdə isə biz somatik ifadələrin tərkibindəki səslərin, o cümlədən ritm və qafiyənin obrazlılıq yaratma imkanlarını araşdırmışıq. Onu da qeyd etməliyik ki, obrazlılıq yalnız bədii üslubda deyil, məişət və publisistik üslublarda da geniş yayılmışdır. Somatik ifadələrdən bu üslublarda da çox geniş şəkildə istifadə olunur. Və bu üslublarda da işlədilən somatik ifadələrdə dilin hər üç səviyyəsində, o cümlədən fonetik səviyyədə üslubi çalarlıqlar yaradılır.

Açar sözlər: səs, qafiyə, ritm, fonetik səviyyə, fonetk üslubi vasitə, bədii üslub

Phonetic stylistic devices in somatic expressions (rhythm, rhyme, alliteration, assonance)

Summary

It is known that artistic style is a figurative language, which differs from other styles by its emotionality and expressiveness. Imagery creates expressiveness, vitality in works of art and characterizes the text as a whole. There are enough possibilities of imagery in the Azerbaijani language. Artists enliven the world around us in a more figurative way through these stylistic possibilities. It occurs mainly at three levels of language: phonetic, lexical, an grammatical. Almost at the phonetic level, imagery has a much greater potential. At the phonetic level, imagery is mainly due to sounds. In this article, we explored the possibilities of creating sounds in somatic expressions, including rhythm and rhyme. It should also be noted that imagery is widespread not only in the artistic style, but also in other styles. In somatic expressions used in these styles, stylistic nuances are created at all three levels of language, including the phonetic level.

Key words: sound, rhyme, rhythm, phonetic level, phonetic stylistic means, artistic style

Фонетико-стилистические приемы в соматических выражениях (ритм, рифма, аллитерация, ассонанс)

Резюме

Как известно, художественный стиль - это образный язык, который отличается от других стилей эмоциональностью и выразительностью. Образность придает произведениям искусства выразительность, живость и характеризует текст в целом. Возможностей изображения на азербайджанском языке достаточно. С помощью этих стилистических возможностей художники оживляют окружающий мир более образно. Это происходит в основном на трех уровнях языка: фонетическом, лексическом и грамматическом. Почти на фонетическом уровне у изображений гораздо больший потенциал. На фонетическом уровне образы в основном связаны со звуками. В этой статье мы исследовали возможности создания звуков в соматических выражениях, включая ритм и рифму. Также следует отметить, что образность широко распространена не только в художественном стиле, но и в других стилях. В соматических выражениях, используемых в этих стилях, стилистические нюансы создаются на всех трех уровнях языка, включая фонетический.

Ключевые слова: звук, рифма, ритм, фонетический уровень, фонетико-стилистические средства, художественный стиль

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Günəl Mahmudova

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TOY MƏRASİMİ LEKSİKASI

Hər bir dövrün, zamanın özünəməxsus mərasimləri, adətləri var, dəbi var. Bu adətlər, mərasimlər formalaşır, nəsildən-nəslə ötürülür və dövrünün möhürü bu adətlərə və mərasimlərə hopur, bu günümüzdə gəlib çatır. Bunlar ona görə mənalıdır, əzizdir, uzunömürlüdür, əbədidir ki, xalqın mənəvi yaddaşını yaşadır, onun xarakterini təqdim edir, mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Mərasim leksikası özündə toy, yas, oyun adları ilə bağlı olan leksikayı əks etdirir.

Tarixə nəzər salsaq, məlum olur ki, XVI əsrdə evlilik ata və qəyyum tərəfindən düzəldilirdi. Qadın və kişi evlənməmişdən qabaq bir-birlərini görə bilməzdilər. Çox vaxt uşaqlar 3-6 yaş arası olarkən bir-birinə adaxlanırdı. Onlar öz evlərində yaşamaqda davam edirdilər, bayram və qonaqlıqlarda bir-biri ilə görüşürdülər. Bütün yazılanlara nəzər salsaq deyə bilərik ki, bu adət Azərbaycanda mövcud idi.

XVII əsrdə əvvəlcədən planlaşdırılmış evliliklər bir az qanuniləşdirildi. 7 yaşında olan uşaqlar bir-birlərinə ər və arvad deyir, bir-birlərindən hədiyyə belə ala bilirdilər. Sonra bir az böyüdükdən sonra qaçıb bir-birləri ilə yaşayırdılar. Bu da bir növ valideynlərə qarşı olan üsyanı göstərirdi. İngiltərədə 1653-cü il vətəndaş evlilik aktına əsasən evlilik 21 yaş nəzərdə tuturdu və valideynin razılığını tələb edirdi. Evlilik mərasimi kişinin qadına və qadının kişiye verdiyi sözlə müşayiət olunurdu, üzük qadağan idi. 1753-cü il Hardvik aktına görə, evlilik sertifikatları çıxandan sonra bu evlilik cəmiyyət tərəfindən qəbul olunurdu. Evlilik 8-12 saat arası baş verməli, ingilis kilsəsində və ingilis rahibi tərəfindən aparılmalı idi. İki və ya daha çox şahid olmalı, valideynin razılığı olmalı idi. 1990-cı illərə qədər İngiltərə və Şotlandiyada evlənmək çox çətin idi, belə ki, bu, hökmən kilsədə olmalı, kilsənin də xüsusi lisenziyası olmalı idi. Bir neçə il bundan əvvəl qanunda aparılan dəyişikliklər evlənənlərə böyük müstəqillik verdi, belə ki, indi evlənənlər hər bir yerdə, yəni yerli qeydiyyat ofislərində evlənə bilərlər. Çox vaxt toylar bazar günü günorta baş verir. Ənənəvi olaraq evlilik üçün ən yaxşı vaxt məhsul yığımı və Yeni il ərəfəsi sayılırdı. Qədim ingilis sözü deyir: "Marry in September's shine, your living will be rich and fine" (Sentyabrda evlən, həyatın varlıqlı və gözəl olsun). Evlənərkən gəlinə dekorativ bir at nalı verilir, nalın xoşbəxtlik gətirəcəyinə inanılırdı.

Əvvəllər evlənənlərin başının üstündə böyük keks kəsilirdi, bu, bərəkət bildirirdi. İndi evlənən cütlük kilsədən çıxarkən başlarına düyü və konfet atılır. Bu artıq adət halına çevrilmişdir. Əslində bu, Azərbaycan tor mərasimlərində də mövcuddur, lakin indi, demək olar ki, icra edilmir. Müasir dövr toy mərasiminə gəldikdə, ənənələrin çoxu saxlanılır. Evlənməmişdən qabaq evlənənlərin subay şənlikləri olur. Mərasimin məşqi olur, yeməyin məşqi olmur. Bəy əvvəlcədən best man (ən yaxşı adamı) seçir və bu, əsasən, ən yaxın dost olur. Bu yaxın dost da toy mərasimi zamanı üzüklərə göz-qulaq olur. Ənənəvi olaraq gəlin ağ paltar, bəy isə frak və silindr papaq geyinir. Bəyin gəlini toydan qabaq görməsi uğursuzluq sayılır. Əgər cütlük kilsədə evlənirsə, toydan 3 bazar əvvəl bu barədə elan verilir. Elan verilərkən cütlüyün kilsədə olması uğursuzluq sayılır. Toy günorta olur, sonra luncheon olur ki, bu da toy səhər yeməyi "wedding breakfast" adlanır. İndiki dövrdə hətta balaca şəhərlərdə də gəlinlik satılan mağazalar olduğundan seçim böyükdür. Müxtəlif rəngli gəlinliklər də mövcuddur, lakin ağ və fil sümüyü rəngli gəlinliklərə üstünlük verilir. Azərbaycandan fərqli olaraq, İngiltərədə kilsədə mərasim zamanı gəlinin yanında onun rəfiqələri və bəyin dostları durur. Gəlinin yanında duran rəfiqələrin geyimləri eyni rəngdə olmalıdır və bu rəngə uyğun bəyin dostlarının qalstukları və kostyumun döş cibində yaylıq da eyni rəngdə olur. Buna gəlin qərar verir və rəfiqələrin geyimləri də gəlin tərəfindən ödənilir. Gəlinlər öz gəlinliklərini qızlarına vermək üçün saxlamırlar, onlar ilk uşaqları olan zaman xaç suyuna çəkmə mərasimində uşağa ondan paltar düzəldirlər. Toyda nəşə təzə, nəşə köhnə, nəşə borc alınmış, nəşə mavi və ayaqqabıda altı pens olmalıdır.

- Nəşə köhnə gəlinin evlilikdən əvvəlki həyatını təcəssüm etdirir.
- Nəşə təzə onun yeni həyat yoldaşı ilə həyatını təcəssüm etdirir.
- Nəşə borc alınmış əsasən, xoşbəxt olan əvvəlki bir gəлиндən borc alındır ki, bir növ həmin gəlinin xoşbəxtliyinin ona da təsir etməsini göstərir.
- Nəşə mavi gəlinin saflığını və sadıqlığını göstərir (Bu yəhudi adət ənənəsidir ki, gəlin mavi geyinərək özünün paklığını göstərir).
- Ayaqqabıda gümüş altı pens gələcək həyatda evlənən cütlüyün varlı olmasının arzulanmasıdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, toy kilsədə baş verir. Gəlin bir çox adamla kilsəyə daxil olur, bu da qədim ənənələrdən biridir ki, gəlini şər ruhlardan qorumaq üçündür. Əvvəl gül daşıyan qız keçir, güllərin ləçəklərini yerə səpir, bu da gəlin və bəyin bütün həyat boyu xoşbəxt olmalarını təcəssüm etdirir. Sonra gəlinin rəfiqələri gəlir. Bəy və onun dostları gəlini artıq kilsədə gözləyir. Sonra gəlinlə atası gəlir. Daha doğrusu, gəlini atası gətirir və bəyə təhvil verir. Sonra qonaqların önündə bəylə gəlin bir-birlərinə söz verir, üzükləri taxır və rahib tərəfindən evləndirilir. Şəkillər kilsədə çəkilir, gəlinin ən yaxınları ona öz hədiyyələrini verir. Bu hədiyyələr, əsasən, lentlə bağlanmış at nalı, taxta qaşıqlar, saç sancaqları olur. Bütün bu proses başa çatdıqdan sonra qonaqlar "Wedding breakfast" - toy yeməyinə gedir (1, 15). Burada "Wedding Cake" (toy tortu) kəsilir. Keçmişdə qonaqlar özləri ilə balaca kekslər gətirirlər. İndi böyük bir tort sifariş edilir. Bu, əsasən, üstü marsipanla bəzədilmiş meyvə ilə bol olan üç və ya çox qatdan ibarət olan tortdur. Tortun ən üst qatı, qəribə də görünsə, ilk uşağın xaç suyuna çəkilməsi zamanına saxlanılır.

Hədiyyələrə gəlincə, bu gəlinin siyahısındakı əşyalar olur. Belə ki, toy hədiyyələri cütlüyün ehtiyacı olduğu şeylərdir. Hədiyyələr honeymoon-dan sonra açılır, sonra da hər bir nəfərə ayrı-ayrı çox sağ ol kartları göndərilir.

Toydan sonra gəlinlə bəy bal ayına (honeymoon) gedir. Əvvəl bu bir ənənə idi ki, gəlinlə bəyə toydan bir ay sonra baldan düzəldilmiş içki verilir. Sonradan bu honeymoon deyə adlanmağa başladı.

Bu, sadəcə olaraq toy mərasiminə bir nəzər idi. İndi bu mərasimlə əlaqədar işlənən leksikaya nəzər salaq. Bu qrupa daxil olan leksik vahidlər toy mərasimi leksikasında üstünlük təşkil edir. Bunlar *wedding*, *wedding band*, *wedding breakfast*, *wedding*

gown, wedding ceremony, wedding ring, wedding reception, ceremony rehearsal, bride, bridegroom, bridesmaid, groom, best man, horseshoe, banns, honeymoon, couple, engagement, marriage, priest, gold, registry office, witness, trousseau, toast-maker sözlərini özündə əks etdirir. **Wedding** – yemək və ya parti ilə davam edən evlənmə mərasimi (3, 1467). Azərbaycan dilində toy mərasiminin ümumi adı olan toy leksemi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi” (2, 194) mənalarında işləndiyi nəzərə çarpır, zaman keçdikcə dilin diferensiasiyası prosesi nəticəsində sözün mənası daha da genişlənməmişdir. **Wedding** sözündən *wedding band, wedding breakfast, wedding gown, wedding ceremony, wedding ring, wedding reception* birləşmələri əmələ gəlmişdir ki, bu sözlər də bilavasitə toyla bağlı olan leksemlərdir. Azərbaycan dilində bu leksemin qonaqlıq anlamında *toy-bayram, toy-biisat*, evlənmək anlamında *toy-düyün, toy-mağar, toy-nağara* kimi leksik paralelləri yüksək işlənmə tezliyinə malikdir (4, 35). **Wedding band** – qızıldan düzəldilmiş hörük şəklində olan toy üzüyü. **Wedding breakfast** – toy mərasimindən sonra olan yemək. **Wedding gown** – xüsusi hadisələr vaxtı, yəni toyda geyilən uzun qadın paltar, gəlinlik. **Wedding ceremony** – müəyyən formal və ənənəvi fəaliyyəti özündə əks etdirən ictimai və dini hadisə, toy mərasimi. **Wedding ring** – evlilik mərasimi vaxtı verilən, evləndikdən sonra taxılan, geyinərək evli olduğunu göstərən üzük. **Wedding cake** – üstü şəkər suyu ilə örtülən, bir neçə laydan ibarət toy yeməyində yeyilən tort. **Wedding reception** – kimisə salamlamaq və ya qeyd etmək üçün olan formal ictimai hadisə. Toy sözündən *toy süfrəsi, toy şirniyi, toy qoyunu, toy gecəsi, toy alayı, toy hamamı, toy xınası* və s. bu cür söz və ifadələrinin çoxluğu da toy sözünün dilimizin mərasim leksikasının zənginləşməsində müəyyən rolunu göstərir.

Bride – öz toy günündə olan qadın, gəlin (3, 146). Toy mərasimi leksikasında gəlin sözü də xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilində bu sözdən *gəlinbəzəmə, gəlin köçü, gəlinapardı* və s. sözlər əmələ gəlmişdir. **Bridegroom** – toy günündən əvvəl və ya sonra olan kişi, bəy. Bəy sözü Azərbaycan dilində çoxmənalı sözdür. Əsas mənası “toyu edilən, evlənen oğlan” mənasıdır. Bəy sözündən bəybaşı, bəydestəsi, bəydası, bəygörüşü, bəy hamamı, bəy xonçası və s. sözlər dilimizdə bu sözün zənginliyini bir daha sübut edir. **Bridesmaid** – gəlinə toydan qabaq və ya toy mərasimi vaxtı kömək edən gənc qadın və ya qız. **Best man** – toy mərasimi zamanı bəyə kömək edən kişi dostu və ya qohumu (3, 105). **Banns** – iki nəfərin bir-biri ilə evlənməsi barədə kilsədə verilən ictimai elan (3, 84). **Honeymoon** – iki nəfərdən evlilikdən sonra tətili, bal ayı (5, 755). **Couple** – ər və arvad, bəy və gəlin (5,352). **Engagement** – iki nəfərin bir-birinə evlənmək barədə söz verməsi zamanı razılıq, nişan (3, 415). Bu sözdən həm də *engagement ring* birləşməsi əmələ gəlir ki, o da nişan üzüyü mənasında işlənir.

Marriage – ər və arvad arasında leqal münasibət, nikah (3, 785). Bu sözdən *marriage bureau, marriage certificate, marriage guidance, marriage licence, marriage of convenience* birləşmələri törəmişdir ki, tərcümədə nikah sözü ilə tərcümə olunur. **Priest** – katolik, anqlıkan, ortodoks kilsədə dini ayin və ya mərasim aparmaqla məsul şəxs, rahib (3, 1033). **Gold** – kimyəvi element. Qəpik, cəvahirat, ornamentlər etmək üçün istifadə olunan sarı bahalı metal, qızıl (3, 665). **Registry office** – uşağın anadan olması haqqında şəhadətnamə, evliliklərin qeydiyyatdan keçirildiyi, vətəndaş evlilikləri icra olunan yer (3,1070). **Witness** – rəsmi sənədə imza atan şəxs, şəxsin həmin hadisənin olduğu imzası ilə təsdiqləyən şəxs, şahid (5, 1602). **Horseshoe** – atın ayağına mismarlarla vurulan bir parça metal, nal (5,760). At nalı xoşbəxtlik arzusu ilə verilən bir simvoldur. **Trousseau** – evlənəcək qadının paltar və ya digər şeyləri yığması, evləndikdən sonra özü ilə yeni həyata aparılan şeylər, cehiz (3,1391). **Toast-maker** – Azərbaycan dilində bu söz toy adamı, toyçu kimi verilir.

Ədəbiyyat:

1. Pierce P. Breakfast and Teas, 2010.
2. Rəcəbli. Ə. Dilçilik metodları. Bakı, Nurlan, 2003.
3. Oxford Advanced Learner's Dictionary . Fifth Edition/ Ed Jonathan Crowther.
4. Dənziyeva K. Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikası. Elm və təhsil Bakı, 2012.
5. English Azerbaijan Dictionary. “Qismət” Nəsr. Poliqrafiya, 2003.
6. Сосюр Ф. Труды по языкознанию, М., 1977, 697 с.
7. Щерба Л.В. «Избранные работы по языкознанию и фонетике», т.1, 1958, 182 с.
8. Ullmann S. Words and Their Use, Glasgow, 1951, 199 p.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, morfoloji, sema, ad düzəldən şəkilçilər, tabesizlik əlaqəsi

Ключевые слова: словообразование, морфологический, sema, именные аффиксы, сочинительная связь

Key words: word formation, morphological, sema, nominal affixes, coordinative connection

Словообразование в свадебной лексике на Английском и Азербайджанском языках

Резюме

Статья посвящена бытовой лексике в английском языке. Автор пытается исследовать бытовую лексику в морфологическом уровне. Она пришла к выводу, что наиболее продуктивным суффиксом в этом уровне суффикс -er, которого вы можете увидеть в словообразовании.

Word formation in wedding lexicon in the English and Azerbaijan languages

Summary

The article is dedicated to the household lexicon in English language. The author tries to investigate household lexicon in morphological level. She got to the conclusion that the most productive suffix in this level is -er suffix, which you could see in word formation.

Əliyeva Ağabikə İsmayıl qızı¹³
MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ RİTMİK VURĞUYA DAİR

Vurğunun danışıq zamanı bir hecanın digər hecalara nisbətən daha qüvvətli şəkildə tələffüz olunması fikri ümumdilçilikdə qəbul edilmiş bir fikirdir. Hər bir dildə vurğunun fiziki təbiəti və yerinə görə fərqli olması da mübahisə doğurmur və diçilər tərəfindən qəbul edilir. Mövcud fikirlərə söykənərək, məqalədə fransız dilində dilçilərinin vurğu haqqında fikirlərini tədqiq etməyə çalışaraq, əsasən fransız tələffüz normalarında xüsusi rolu olan ritmik vurğu üzərində dayanacağıq. Aydındır ki, vurğunun düzgün edilməsi sayəsində nitq daha anlaşıqlı və aydın olur. Danışan nitqində vurğunu tələffüz normasına müvafiq işlətmirsə, bu, onu dinləyən şəxsə normadan kənar, yad bir təəssürat yaradır. Xüsusən, fransız dilini bilməyənlər fransız dilində danışanın bir cümlədə neçə söz işlətdiyini müəyyənləşdirə bilməyəcəkdir. Belə ki, fransız dilində hər söz vurğu qəbul etmir. Ona görə də fransız dilini öyrənənlərin diqqətini təkcə səslərin, söz birləşmələrinin düzgün tələffüzünə deyil, eyni zamanda dilin vurğu sisteminə də yönəldilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Fransız dilində vurğunun yeri sabit olduğundan sözün mənasını fərqləndirmir. Lakin elə dillər vardır ki, vurğu sözü tanıma və başqa sözlərdən fərqləndirən fonoloji vasitə rolunu oynayır. Dildə vurğulu heca vurğusuzla qarşı qoyularaq sözü fonetik cəhətdən təchiz edərək onun tanınib dərk olunmasını təmin edir. (2:136) Məsələn, rus, polyak, italyan və ispan dillərində hər bir sözün vurğuyla seçilərək xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir hecası olur. Vurğunun birinci hecaya düşmə halına məsələn, rus dilində *зопод*, polyak dilində *ryba*, italyan dilində *domma*, ispan dilində *mesa*; ikinci hecaya düşmə halına rus dilində *собака*, polyak dilində *wysoki*, italyan dilində *mattina*, ispan dilində *cabeza* sözlərini misal göstərə bilərik. Beləliklə, tək - tək sözlərdə vurğunun hər zaman öz yeri vardır. (11:89) Dünyada mövcud olan müxtəlif dillərdə vurğu fərqli hecaların üzərinə düşərək hər bir dilə xas xüsusi ritmin yaranmasında iştirak edir. Vurğu altında tələffüz olunan heca vurğusuz hecalardan səsin tonuna, daha gərgin və daha uzun tələffüzünə görə fərqlənir. Lakin vurğunun təbiəti bir dildən başqa dilə görə dəyişir. Məsələn, portuqal dilində vurğulu hecadakı sait səsinin uzanmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi halda, ispan dilinin kastil dialektində vurğulu hecada olan sait səsinin vurğusuz hecada olan sait səsdən heç də uzun tələffüz olunmadığı ortaya çıxır. (11:90) N.A.Siqarevskaya (5:174) görə gərgin tələffüz olunan vurğulu hecalarda uzunluq və ton ikinci dərəcəli rol oynayır. Vurğulu hecanın daha gərgin tələffüz olunduğu dillərdə vurğulu hecanın gərginləşmiş əzələlərin sayəsində digər hecalara nisbətən daha güclü tələffüz olunur ki, buna görə də bu vurğu tipi *intensiv vurğu* və ya *dinamik vurğu* adlanır. O, bu vurğu tipinə alman dilindəki vurğunu misal gətirir. Belə ki, melodiklik parametri əsas götürülən dillərdə isə intensivlik və uzunluq ikinci dərəcəli hesab edilir. Bu vurğu tipinə isə o, nümunə olaraq isveç və litva dillərini misal göstərir. Sait səsin kəmiyyətcə uzunluğu hesabına başa gələn vurğulu heca digər hecalara nisbətən daha uzun tələffüz olunur. Onun fikrincə bu cür hecalarda sait səslərin tələffüzü vurğusuz hecalarda olan sait səslərə nisbətən daha aydın tələffüz olunur. Bəs fransız dilinə xas vurğu xüsusiyyətləri hansılardır? Fransız dilinin özünəxas vurğu xüsusiyyətlərini ortaya çıxartmaq üçün əvvəlcə fransız dilində mövcud olan vurğu növlərinə nəzər salaq. Fransız dilinin vurğu növlərindən bəhs edən dilçi alimlərin əksəriyyəti müasir fransız dilində iki ritmik (accent rythmique) və təkidi vurğu (accent d'insistance) növlərinin mövcudluğunu qeyd edirlər. Bu məqaləmizdə biz məhz ritmik vurğu, onun funksiya və xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Qədim dövrdə latın, ingilis, alman, ispan, italyan dillərində olan ton vurğusunun fransız dilində mövcud olmadığını hesab edirdilər. Yalnız XVIII əsrdə abbat Skoppa fransız dilində sözün və yaxud söz birləşməsinin sonuncu hecasının üzərinə düşən ton vurğusunun mövcud olduğunu bildirdi. Buradan demək olar ki, fransız dilindəki ton vurğusunun mənşəyi məhz latın dili ilə bağlıdır. Ona görə də fransız dilçiləri müasir fransız dilində vurğunun latın dilində olan eyni sözlərdə eyni hecaların üzərinə düşmüş olduğu fikrini irəli sürürlər. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, fransız dilində vurğu sonuncu hecanın üzərinə düşdüyü halda, latın dilində vurğu axırıncı hecadan əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Bunun səbəbini Qalliya sakinlərinin frankların təsiri ilə vurğunu axırıncıdan əvvəlki hecanın üzərinə salıb, növbəti hecanı həтта tələffüz etməmə səviyyəsinə qədər zəiflətmələri ilə izah edirlər. Məsələn, zamanla *parte* sonradan *part*, *perdit-perd*, *fundus-fonds*, *bonu-bon*, *mansione-maison*, başqa sözlə desək, son heca vurğusunu itirdiyindən nəticədə vurğu eyni hecaların üzərinə düşmüşdür. (6:96)

Dünyada mövcud olan dillərdə ton vurğusu müxtəlif hecaların üzərinə düşməklə bir-birindən fərqlənir. Buna ingilis və rus dillərindən misal gətirə bilərik. Sərbəst vurğuya malik ingilis və rus dillərində vurğu sözün müxtəlif nitq hissələrinə ("con'test" feil kimi mübarizə aparmaq, "contest" isim kimi mübahisə) və ya eyni nitq hissəsinə aid olub ("замок – qıl, за'мок- qəsir) məhz vurğunun sayəsində ayrı-ayrı mənalar kəsb etməsinə xidmət etməklə bərabər sözlərin heca saylarından, ismin halından, kəmiyyətindən ("сочны, соч'ны) asılı olaraq da müxtəlif hecalarda yer tutur. Məhz bu cür dillərdə vurğu söz səviyyəsində **fərqləndirici funksiyaya** malik olur. Adları çəkilən dillərdən fərqli olaraq fransız dilinin vurğusunun fərqləndirici funksiyası yoxdur. Fransız dilində ton vurğusunun yeri sabitdir, söz səviyyəsində vurğu həmişə tək-tək işlənən sözlərin sonuncu hecasının üzərinə düşür. Söz səviyyəsində fransız dilinin ton vurğusunun yeri o dərəcədə sabitdir ki, həтта fərqli vurğu xüsusiyyətinə malik dillərdən alınma sözlər də fransızlar tərəfindən fransız vurğusuna uyğunlaşdırılaraq tələffüz olunur. (10:92) Sonuncu hecanın üzərinə düşən söz vurğusu daşıyan tək-tək işlənən sözlər digər sözlərlə ritmik qrup daxilində birləşən zaman qrup vurğusunun xeyrinə vurğu daşımına hüququnu itirirlər. Qrup vurğusu əsas götürülən fransız dilində ritmik qrupun sonuncu hecasının üzərinə düşən ritmik vurğu **ayırıcı funksiya** daşıyır.

¹³ Azərbaycan Dillər Universiteti, agabikaaliyeva47@gmail.com

İstənilən cümlədə mövcud olub onun ritmini yaratdığına görə ritmik vurğu adlanan vurğu növü emosiyasız, normal nitqə uyğun olduğuna görə normal vurğu da adlanır. Vurğunun ayırıcı funksiyasından danışan Di Kristo fransız dilində ritmik vurğunu iki hissəyə ayırır. Birinci dərəcəli ritmik vurğu, ikinci dərəcəli ritmik vurğu. (7:195) Birinci dərəcəli ritmik vurğunun işlənməsi vacibdir və o, leksik vahidin axırıncı hecasının üzərinə düşərək ayırıcı funksiyaya malikdir.

la **table**

la petite **table**

la petite table **rouge**

la jolie petite table **rouge**

Misallardan görüldüyü kimi fransız dilində birinci dərəcəli ton vurğusunun yeri söz birləşməsində sözdən deyil, sözün yerindən asılıdır. Hər dəfə söz qrupu böyüdükcə, vurğu həmin söz qrupunun sonuna doğru irəliləyir. Bu qruparlarda vurğulu və vurğusuz hecalar bir-birini əvəz edərək ritmlik ifadə etdiyinə və bir məna daşdıqlarına görə ritmik qruplar da adlandırılır.

Pyer Leon və Part Batta görə fransız dilində ayırıcı funksiyaya malik vurğu olmasaydı nitq dinləyicidə tam anlaşsızlıq yaradardı. Buna misal olaraq onlar üç eyni cümlənin ikisi səhv, biri düzgün ritmik qruplara bölünməklə nəticədə düzgün və səhv hecalarda özünə yer tapmış ritmik vurğu nümunələrində fikirlərini izah etmişlər.(8:79)

Demain **matin**, je partira**i** vers huit **heures**.

Demainmatinje partiraivershuitheures.

Və yaxud:Demain matinje partiraivershuit heures.

Yunan dilində olduğu kimi, klassik latın dilində də ton vurğusunun əsas xüsusiyyəti melodikliyi yəni, yüksək tonla tələffüz olunması olub. Qalların danışdığı latın dilində yüksək tonlu vurğu gərgin vurğuyla əvəzlənib. Müasir, standart fransız dilində isə ton vurğusu daha çox uzun tələffüzü ilə xarakterizə olunur. (6:97) Bəzi alimlər ayrı-ayrılıqda müxtəlif dillərə xas olan vurğu xüsusiyyətlərinin (intensivlik, melodiya, uzunluq) hər birinin birlikdə fransız dili vurğusuna xarakterik olduğunu hesab edirlər. L.V. Şerba isə fransız vurğusunu dinamik, musiqili, kəmiyyətli xarakterə malik olmaqla yanaşı, vurğu altında tələffüz olunan saitin daha aydın tələffüz olunması səbəbindən onu həm də keyfiyyət vurğusu kimi dəyərləndirmişdir. O, fransız vurğusunun rus, ingilis, alman vurğularından fərqli olan bir xüsusiyyətini də nəzərə çatdıraraq bildirmişdir: “Adları çəkilən dillərdə hansı hecanın vurğu altında tələffüz olunduğu dərhal hiss olunur. Fransız dilində isə vurğulu heca az hiss olunandır və diqqətsiz müşahidəçi tərəfindən vurğusuz hecalarla arasındakı fərq hiss olunmur. (4:88) P. Dölatra görə də fransız vurğusunun əsas xarakteri kəmiyyətdir. Onun fikrincə, vurğulu hecalardakı sait səslərin gərginlik və musiqililiyi vurğusuz hecalardakı sait səslərdən fərqlənməyə bilsə də uzunluq daim mövcuddur. (5:175). Fonetist dilçilər Pyer Leon və Monik Leonun fikirlərinə görə bəzi dillərdən (german dillərindən) fərqli olaraq fransız dilində vurğu altında tələffüz olunan sait gücünə görə vurğusuz hecada olan saitlərdən fərqlənir. İtalyan dilini çıxmaq şərtilə digər dillərdən fərqli olaraq fransız dilində tonlu vurğunun əsas xarakterik cəhəti onun melodik dəyişikliyi. Cümlənin növündən asılı olaraq vurğulu sait səsi vurğusuz saitlərə nisbətən daha yüksək və ya enən tonla tələffüz oluna bilər. Amma onlar da vurğu saitin vurğusuz saitlərə nisbətən ritmik və tarixi uzunluq zamanı hətta iki dəfə uzun tələffüz olunduğunu qəbul edirlər. Vurğulu vəziyyətdə bütün saitlər [R],[v],[j],[z],[vR] samitləri qarşısında ritmik, bütün samit səsləri qarşısında uzun tələffüz olunan [A],[o],[E],[B],[C],[D],[I] saitləri isə tarixi uzunluğa malik olduğunu, vurğusuz hecada olan saitlərə nisbətən daha yuxarı tonla tələffüz edildiyini bildirirlər. (9:66). Vurğunun ritmik qrupun sonuncu hecasının qa bariqlığı kimi dəyərləndirən bəzi fransız alimləri bu qabarıqlığın uzunluq, gərginlik, melodik dəyişikliklə həyata keçdiyini bildirsələr də melodik yüksəkliyin` intonasiya fenomeni ilə əlaqəli olduğunu, vurğulu hecadakı sait səsinin gərginliyinin isə ritmik qrupun sonuna yaxın zəifləməyə meyilli olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə vurğu məhz yüksək artikulator enerji ilə müşayiət olunan uzunluq nəticəsində ortaya çıxır. (12:58).

İkinci dərəcəli ritmik vurğu:

İkinci dərəcəli və yaxud köməkçi vurğu ana dilimizdə və bizə tanış olan dillərin əksəriyyətində mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində əlavə vurğu iki-üç hecalı sözlərin əksərən baş hecasında, üçdən artıq hecadan ibarət sözlərin isə bəzən baş hecasında, bəzən də sonrakı hecasında olub, sözlərin morfoloji və leksik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif hecaların üzərinə düşür. (1:282) İngilis dilində ikinci dərəcəli vurğu sözlərin müxtəlif suffiks və prefiksli quruluşlarından asılı olaraq fərqli hecalarda özünə yer tapır. Fransız dilində isə ikinci dərəcəli vurğu üç hecadan artıq sözlərin və ritmik qrupların sonuncu hecasından başlayaraq söz və ya ritmik qrupun başlanğıcına doğru tək hecaların üzərinə düşür.

Məsələn: Audio"confé'rence

1 2 3 4 5

C'est "tout ce "qu'il m'a "fallu 'faire.

8 7 6 5 4 3 2 1

Əgər cümlə daxilində ritmik qrup üç hecadan ibarət olarsa bu zaman onun üzərinə ikinci dərəcəli vurğunun düşməsi qeyri-mümkündür. Çünki üç hecadan ibarət ritmik qrupun birinci hecasının üzərinə vurğu düşərsə bu zaman o, ondan əvvəlki ritmik qrupun əsas vurğusuyla yanaşı işlənmiş olar. Bu da fransız ritmində yol verilməz haldır. (3:65)

İkinci dərəcəli vurğu əsas vurğudan fərqli olaraq yardımçı (determinatflərin) sözlərin də üzərinə düşə bilər.

Avec "une a'mie

1 2 3 4 5

Di Kristoya görə üzərinə ikinci dərəcəli vurğunun düşdüyü hecalar daha qabarıq tələffüz olunsalar da heç vaxt birinci dərəcəli ritmik vurğunun düşdüyü hecalardan uzun tələffüz olunmur. (7:195) İkinci dərəcəli ritmik vurğu əsasən danışıq dilinə xarakterik olan vurğu növüdür. Standart tələffüz formasında və rəsmi danışıqda bu vurğu növünə az rast gəlinir. Elə bu səbəbdən də bu vurğu növü birinci dərəcəli məcburi ritmik vurğudan köntüllü halda işlənməsinə görə də fərqlənir və ümumilikdə bütün ritmik vurğu sistemi fransız dilinə xas ritmin yaranmasına xidmət edir. (3:65)

Müasir fransız dilində ritmik vurğu növü sahəsində aparılan araşdırmalar aşağıdakı ümumiləşdirmələri aparmağa imkan verir.

Fransız dilinin ritmik vurğusu həm intensiv, həm tonlu, həm də uzun tələffüz olunan vurğu xarakterinə malik olsa da, daha çox uzun və kəmiyyətli vurğu xüsusiyyətilə fərqlənir.

Müasir fransız dilində danışıq üslubundan asılı olmayaraq məcburi şəkildə işlədilən ritmik vurğudan əlavə əsasən danışıq dilində köntüllü şəkildə istifadə olunan ikinci dərəcəli ritmik vurğu növü də mövcuddur. Danışıq zamanı hər iki vurğu növü fransız dilinə xas ritmin yaranmasına xidmət edir.

Nitq zamanı fransız ritmik vurğusu vurğulu qrupları ayıraraq ayırıcı funksiya daşıyır. Ayırıcı funksiya daşıyan ritmik vurğu semantik əlaqələri olan leksik vahidləri sintaktik quruluşa uyğun şəkildə özündə birləşdirərək həmsöhbətə nitqin anlaşılıqlı olmasını imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1984.
2. Veysəlli F. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Mütərcim, 2018.
3. Рапанович А. Н. Фонетика Французского Языка. Москва, Высшая школа, 1973.
4. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Москва, Издательство литературы на иностранных языках, 1948.
5. Chigarevskaja N. Traité de phonétique française. Moscou, Ecole supérieure, 1973.
6. Deloffre F., Hellegouarc'h J. Eléments de Linguistique Française. Paris V^e, CDU SEDES, 1983.
7. Di Cristo A. Intonation in French. Intonation systems, A survey of twenty languages. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
8. Léon P. et Bhatt P. Structure du français moderne. Canada, Canadian Scholars, 2017.
9. Léon P. et Léon M. Introduction à la phonétique corrective, Librairies Hachette et Larousse, 1976.
10. Malmberg B. La phonétique. Paris, Presse Universitaire de France, 1993.
11. Martinet A. Élément de linguistique générale, Paris, Armand Colin, 1991.
12. Riegel M., Pellat J.-Ch., Rioul R. Grammaire méthodique du français, P. PUF, 2018.

Açar sözlər: *ritmik vurğu, vurğulu heca, vurğusuz heca, intensivlik, uzunluq*

Key words: *rhythmic stress, stressed syllable, unstressed syllable, intensity, length*

Ключевые слова: *ритмическое ударение, ударный слог, безударный слог, интенсивность, долгота*

ABOUT THE RHYTHMIC STRESS IN MODERN FRENCH

Summary

This article deals with the rhythmic stress which plays the main role in the norms of French pronunciation in modern French. Being investigated the physical character and place of the rhythmic stress in the French language the quotes have also been cited from the phoneticians who study this sphere. At the same time when talking about the tone stress in French in the article comparisons have been made with other languages, similar and different features have been discovered. Thus, the place of the tone stress from the Latin language of origin is stable, it has a separating function, not absolutely distinguishing, falling on the last syllable of the singular words and rhythmic groups. In addition to the rhythmic stress, the article deals with the presence of the secondary rhythmic stress, which is mainly used in spoken language. As a result, both types of the stress in speech serve to create the rhythm of the French language.

О РИТМИЧЕСКОМ УДАРЕНИИ В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена ритмическому ударению, которое играет ключевую роль в нормах французского произношения в современном французском языке. При изучении физической природы и места ритмического ударения во французском языке приводятся также цитаты фонетистов, изучавших эту область. В статье также приводятся сравнения с другими языками, выявляются сходства и различия. Таким образом, место ударения, имеющего латинское происхождение фиксировано, приходится на последний слог отдельных слов и ритмических групп, и выполняет не различительную, а разделительную функцию. Помимо обязательного ритмического ударения, в статье обсуждаются добавочные ритмические ударения, которые в основном используются в разговорной речи. В результате оба типа ударения в речи служат для создания ритма, типичного для французского языка.

RƏYÇİ: *prof.L.Əhmədova*

ƏRƏB DİLİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN BÖLGÜSÜ.

Nə klassik ərəb qrammatiklərinin, nə də xarici dilçilərin verdikləri ərəb dilində nitq hissələrinin bölgüsü müasir dilçiliyin tələblərinə cavab vermir, ya da bu sahədə deyilən fikirlər nitq hissələrinin mahiyyətini başa düşməyi çətinləşdirir. Nitq hissələri probleminin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, dilçiliyin bu mühüm kateqoriyasından nəzəriyyəçi linqvistlərdən tutmuş praktiki dilşünaslara, müəllimlərdən tutmuş tələbələrədək hamı istifadə edir.

Müasir dilçi alim Sibəveyhi öz "Kitab" əsərinin başlanğıcında ərəb dilində üç nitq hissəsi (isim, fel və ədatlar) olduğunu qeyd edir. O, burada nitq hissələrindən ətraflı danışır, bu qrammatik kateqoriyaların bir-birindən ayrılma prinsiplərini ibtidai formada göstərir. O, deyir ki: "İsim mahiyyətdir, fellər isə keçmiş qeyri-müəyyən gələcək və indiki zamanları bildirən və şəkil dəyişmələrini ifadə edən səs birləşmələrindən düzələn formanın mahiyyətidir."

Əbu Əli Əl-Farisi klassik ərəb qrammatikasının bütün məsələlərində Sibəveyhin arxasınca gedir. Əl-Farisinin qrammatik əsərində demək olar ki, ərəb dili qrammatikasının bütün məsələlərinə toxunulmuşdur. "Sibəbeyhdən fərqli olaraq Əl-Farisi bu və ya digər dil hadisəsi haqqında daha ətraflı yazıb, bu dil hadisələrini izah edib, bəzən hətta qrammatik kateqoriyaları təyin edib". Əgər nitq hissələrinin Sibəveyhi tərəfindən göstərilən prinsip ilə Əl-Farisinin göstərdiyi prinsipi tutuşdursaq Əl-Farisinin daha irəli getdiyini görürük. Sibəveyhi deyir: "İsim haqqında danışılan əşyadır, o abstract və konkret ola bilər. İsmi əsas xüsusiyyəti ona artikl və tənvinin birləşməsidir. Mübtədə olmayıb xəbər olan söz feldir". Sibəveyhinin dediyindən belə nəticə çıxır ki, ismi feldən ayıran əsas kateqoriya ikincinin zaman bildirməsidir. Əl-Farisi isə ismi feldən ayırarkən sözün semantikasına fikir verməklə onun morfoloji əlamətlərini birinci plana çəkir və artikli, tənvin ismi xüsusi bir nitq hissəsi hesab etmək üçün əsas əlamətlər kimi irəli sürür. Fel üçün isə onun sintaktik rolunu əsas götürür. Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Əl-Farisi nitq hissələrini onların semantikasına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik rollarına görə ayırır. Hal-hazırda müasir dilçilikdə nitq hissələrinin təyin edilməsində çox geniş yayılmış, demək olar ki, bütün dilçilər tərəfindən qəbul olunmuş üç prinsip: sözün semantikasi, morfoloji əlamətləri və sintaktik rolu - ərəb dilçilik tarixində Əl-Farisinin adı ilə bağlanmalıdır.

Əgər klassik ərəb qrammatikasının sonrakı inkişaf dövrünə nəzər salsaq görürük ki, Sibəveyhinin "Kitab"ında verilmiş qrammatik qaydalar eyni ilə qalmışdır. Dilçilik haqqında bu sambalı əsər əslər keçdikcə dilçi alimlər üçün rəhbər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı dövr dilçiləri Sibəveyhin bu əsərdə verdiyi qrammatik qaydalara heç bir şey əlavə etmədən və onların əsas məzmunlarını dəyişdirmədən, onun ayrı-ayrı maddələrini izah etməklə kifayətlənmişlər. Başqa qrammatik kateqoriyalar kimi, nitq hissələri bəzi keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalsalar da, kəmiyyətə elə Sibəveyhin verdiyi nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü (isim, fel, ədatlar) köməkçi olduğu kimi qalmışdır.

Görkəmli dilçi Məhəmməd ibn Malik özünün məşhur "Əlfiyyə" adlı qrammatik əsərində başqa qrammatiklər kimi hərəkət edərək ərəb dilində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsünü (isim, fel, ədatlar) qəbul etmişdir. İbn Malik əsas diqqəti bu qrammatik kateqoriyaların morfoloji əlamətlərinə (sözlərin fleksiyasına) verərək, onlar haqqında çox qısa danışır. V.A.Zveçinsev qeyd edir ki, bütün bunlara əsas mövzu olan nitq hissələrinin sintaktik münasibətlərini açıb göstərmək üçün giriş kimi baxmaq lazımdır. Ərəb qrammatikasının izahatında xüsusilə nitq hissələrinin bölgüsündə sintaktik prinsipi tətbiq etmək təşəbbüsünü ilk dəfə "Əlfiyyədə" ibn Malik etmişdir.

Müasir ərəb dilçiləri min il bundan əvvəl verilmiş "Nitq hissələrinin" ənənəvi bölgüsünü qəbul etmişlər. Belə dilçilərdən biri dörd cildlik "Ən-Nəhvul-Bafı" əsərinin müəllifi Abbas Həsəndir. Abbas Həsən deyir: Nitq hissələri üçdür: İsim (ad), fel və ədat. O, ismi xüsusi bir nitq hissələri kimi ayırmaq üçün beş əsas əlamət göstərir: 1) Yiyəlik halda olur: (كنت في زيارة صديق كريم); 2) Tənvin qəbul edir; 3) Müraciət olunur (يا محمد ساعد الضعيف); 4) Əlif-ləm (أل) artikli ilə başlayır; 5) Haqqında hökm verilir.

Abbas Həsən birinci misaldakı زيارة، صديق، və كريم sözlərinin üçünü də ön qoşmasından sonra yiyəlik halda gəldiyinə görə isim adlandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada كريم sözü isim deyil, sifətdir. Onun yiyəlik halda olması في ön qoşmasının təsirindən deyil, özündən əvvəl gəlmiş صديق sözü ilə uzlaşdığındandır. A.N. Sovçenkonun aşağıdakı fikri bunu sübut edir: "Bəzi dillərdə hal və kəmiyyət kateqoriyası (bəzi dillərdə cins kateqoriyası) sifətə də məxsusdur. Lakin bu sifətin öz mənası ilə deyil, onun uzlaşdığı isimlə şərtləşir. Sifətin xüsusiyyəti məhz onun həmişə "isimlə uzlaşmaqda özünü biruzə verir". Göründüyü kimi Abbas Həsən bu və ya başqa sözü hər hansı nitq hissəsinə daxil etmək üçün sırf morfoloji nöqtəyi-nəzərdən çıxış edir. Məşhur rus dilçisi L.V.Şerbanın da məşhur sözləri nitq hissələrini ayırarkən sırf morfoloji əlamətə əsaslanan dilçilərin fikrini alt-üst edir. O.P.Sunik qeyd edir ki, sözləri nitq hissələrinə bölərkən bunun əsasını nə leksik, nə də formal qrammatik xüsusiyyətləri deyil, əşya (isim), keyfiyyət (sifət) və dinamik keyfiyyət (fel) kimi dərin semasioloji əsası təşkil edir.

Bu deyilənləri bütün dünya dillərinə, o cümlədən ərəb dilinə də tətbiq etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Abbas Həsənin ilk plana çəkdiyi sözlərin morfoloji cəhəti ərəb dilinin daxili qanuna uyğunluğundan irəli gəlməyib, onun ənənəvi qrammatikaya sadıq qalmasından irəli gəlir. Lakin hal-hazırda müasir ərəb dilçiləri içərisində ənənəvi ərəb qrammatikasının ənənələrinin və nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsünün köhnəliyini başa düşən, ərəb dilinə müasir dilçilik mövqeyindən baxmağa can atan dilçilər də vardır.

Belə dilçilərdən İbrahim Mustafa, Yusif Əs-Saudə və Əli əl-Xoulini göstərmək olar. Demək olar ki, ərəb dilçilərindən ilk dəfə Yusif əs-Saudə əvəzliləri xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayırmışdır.

¹⁴ BDU

Müasir ərəb dilçisi Məhəmməd əl-Mudəvvir bu barədə deyir: “Biz Əs-Saudənin nisbi, işarə və sual əvəzliliklərini birləşdirib vahid bir əvəzlilik qrupu adı altında birləşdirməsi ilə razıyıq”. Deməli, Yusif əs-Saudə ərəb dilində nitq hissələrinin sayını dördə qaldırır: İsim; Fel; Əvəzlilik və Ədatlar.

Demək lazımdır ki, ərəb dilində nitq hissələri ənənəvi bölgüsünü müasir rus şərqşünası B.M.Qrande də qəbul edir və ərəb dilində nitq hissələrinin bölgüsündə ənənəvi üsulu özünə rəhbər seçir: “Ərəb qrammatikləri bütün sözləri üç böyük qrupa- üç nitq hissəsinə bölürlər: fel, ad (isim) və köməkçi hissəciklər. Ərəb dilinin bütün sözlərinin nitq hissələrinə bölünməsi səzlərin həm qrammatik, həm də semantic mənalarına əsaslanır”.

Qrande bu üç nitq hissələrinin bir-birindən ayrılması prinsiplərini göstərərək yazır: “Fel ərəb dilində şəxs və zamana görə dəyişməsi ilə çox asanlıqla ayrılır. Fel formaları özlərində həm morfoloji, həm də semantic cəhətdən adlarda olmayan hərəkətin zamana olan məlum münasibətini birləşdirir.

Mənasına görə fel birinci növbədə hərəkət bildirir. Qrande davam edərək deyir: “Felin morfoloji əsasda xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayrılması ərəb dilində həlledicidir”. Qrandenin dediyindən açıq-aydın görünür ki, felin xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayrılmasında sözlərin morfoloji əlamətləri əsasdır. O, feli başqa nitq hissələrindən ayırarkən yenidən klassik ərəb qrammatikasına istinad edir və deyir: “Ərəb qrammatikləri felin əsas xarakteristikasını onda olan “hadisənin zamanla əlaqəsi” hesab edirlər. Ərəb dilində ismi (adı) xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayıran müəllif qeyd edir ki, “isim də ərəb dilində bütöv bir söz qrupu kimi ayrılır, özü də morfoloji üsulla”. Feli ayırarkən morfoloji üsullu əsas tutan müəllif burada da morfoloji üsuldən çıxış edir: “İsmlərin (adların) əsas morfoloji xüsusiyyəti onların hallara görə dəyişməsidir.

Qrande öz əsərində sifəti, sayı və əvəzliyi nəinki xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayırır, bunları xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayırmağı rədd edir: “Sifət ərəb dilində ismə paralel və ya ona qarşı qoyula biləcək bir nitq hissəsi kimi ayrıla bilməz. Çünki sifətin hallanmasını ismin hallanmasından fərqləndirə biləcək heç bir morfoloji əlamət yoxdur. Bundan əlavə başqa dillərdə olan sifətlərə eyniləşdirilən sözlər öz mənalarına görə həm keyfiyyət, həm də əşya bildirə bilər. Bu sözün sintaktik əlaqəsindən və başqa isimlərə görə tutduğu üsuldən asılıdır. Məsələn: كتاب الإدارة -idarənin katibi; صبي كاتب yazan oğlan, mənalarını verir”. Qrandenin bu hökmündən belə bir nəticə çıxır ki, morfoloji əlamət yoxdursa, deməli həmin kateqoriya da yoxdur.

Bəzi dillərdə, məsələn ingilis dilində sözlərin morfoloji cəhəti az inkişaf etmiş və ya çin dilində morfoloji quruluşa heç rast gəlmək olmur. Çin dilində nitq hissələri ümumiyyətlə morfoloji cəhətdən çox az fərqlənir. Buna baxmayaraq bu dil ilə məşğul olan mütəxəssislər belə bir qərara gəlmişlər ki, nitq hissələri Çin dilində doğrudan da vardır. Nitq hissələri çin dilində əsasən sözlərin semantikasi və sintaktik roluna görə fərqlənilir. Bu deyilənlər sübut edir ki, sözdəyişdirici və sözdüzəldici formalar nitq hissələrinin əsas yeganə əlaməti deyildir. Cümlədə sözün morfoloji quruluşu hər şeydən əvvəl həmin sözün başqa sözlərə münasibət bildirmək xidmətini görür. Məsələn: rus dilində hal şəkilçiləri ismin felə obyektiv və subyektiv münasibətini ifadə edir.

Qeyd edildiyi kimi, ərəb dilində sifətin təyin etdiyi isimlə uzlaşması, ismin morfoloji əlamətlərini qəbul etməsi, elə bundan çıxış edib bu əlamətlərin sifətin özünə məxsus olmadığından onu xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayırmayan M.B.Qrande səhvə yol vermişdir. İkinci tərəfdən Qrandenin gəldiyi nəticəyə görə “ərəb dilində nitq hissələrini ayırarkən sözlərin sintaktik roluna heç əhəmiyyət vermək lazım deyil”- deyir. Onun başqa fikrinə görə ərəb dili sözlərinin nitq hissələrinə bölünməsi dildə olan həm morfoloji mənaya, həm də leksik mənaya əsaslanmalıdır. Lakin, deyilənlərdən aydın olur ki o, nitq hissələrini yalnız morfoloji əlamətlərə görə ayırır. Dilçilikdə nitq hissələrinin sırf morfoloji əlamətlərə görə ayrılması bir dəfəlik rədd edilmişdir. Qrande nəinki sifəti, həm də sayı və əvəzliyi xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayırmır və bunları nitq hissəsi hesab etmək üçün heç bir qrammatik əlamətin olmadığını deyir.

Bir çox dilçilər, məsələn, A.N.Sovçenko belə bir nəticəyə gəlir ki, “bir sözün bu və ya digər nitq hissəsinə aid edilməsi əksər hallarda onun sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərinə görə deyil, mənasına (leksik) və sintaktik xüsusiyyətlərinə əsaslanır.”

Sovet şərqşünası Q.Ş.Şarbatov ərəb dilində nitq hissələri məsələsinə daha düzgün yanaşır, ərəb dilinin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu dilçilik kateqoriyasını müasir dilçilik mövqeyindən izah edir: “Müasir ərəb dilinin semantikasına, morfoloji və sintaktik əlamətlərinə görə aşağıdakı nitq hissələrinə bölmək olar”:- deyir. İsim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf, qoşma, bağlayıcı, ədatlar, modal sözlər və nida. Şarbatov klassik ərəb qrammatikləri və qərbi Avropa ərəbşünaslarının “nitq hissələrinin” bölgüsünü tənqid edir: “Belə bir bölgü heç də özünü doğrultmur, çünki bu bölgü müxtəlif leksik-qrammatik əlamətlərə malik olan sözləri birləşdirir. O, sifəti xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayıraraq deyir: “Ərəb dilində sifəti xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayırdıqda morfoloji əlamətlərlə bərabər sözün semantikasi (əşyanın əlamətini bildirmək), və xüsusilə sintaktik rolu (cümlədə təyin olmaq) böyük əhəmiyyətə malikdir.”

Müasir ərəb dilçisi Məhəmməd əl-Mudəvvirin həmin məsələ haqqındakı fikirləri çox maraqlıdır. O, ərəb dilinin qrammatikasına müasir dilçilik mövqeyindən yanaşır və ərəb dilinin başqa məsələləri ilə yanaşı nitq hissələrini də müasir dilçilik nöqtəyi nəzərindən izah etməyə çalışır. Müəllif ərəb dilində əvəzliyi xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayıran Yusif əs-Saudəni təqdir edir, sayı və zərfi xüsusi nitq hissəsi kimi ayıraraq deyir: “Biz sayı mücərrəd say məfhumlarını ifadə etdiyinə görə və zərfi iki müstəqil qrupa (yəni nitq hissəsinə) ayırırıq”.

Məhəmməd əl-Mudəvvir hər iki nitq hissəsinə ayırarkən onların semantikalarını əsas götürmüşdür. Sonra müəllif dünya dillərində ümumi qanunauyğunluq olan nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi hadisəsini ərəb dilinə də şamil edir və misallarla göstərir.

O, ərəb dilində sözləri iki əsas qrupa bölür.

1) Müstəqil mənalı sözlər (الكلمات المستقلة المعنى)

2) Ədat sözlər (الكلمات الادوات)

O, sayı (العدد), zərflər (الظرف) və əvəzliyi (الضمير) xüsusi bir nitq hissəsi kimi ayırır və xüsusilə zərflər haqqında, onu başqa nitq hissələrindən - isim və sifətdən ayıran xüsusiyyətləri izah edir: “Zərfləri xüsusi bir qrup nitq hissəsi kimi isimdən və sifətdən iki əlamətə görə ayırır. Birincisi morfoloji cəhətdən, ikincisi vəzifəsinə görə (sintaktik roluna görə)”.

Daha sonra Məhəmməd əl-Mudəvvir “Müstəqil mənali sözlərə feli daxil edir və onun aşağıdakı qrammatik kateqoriyalarını göstərir: Fellərə məxsus qrammatik kateqoriyalar bunlardır: zaman, təsirlilik, təsirsizlik, qayıdış növü, məlum və məchul növ”. Sonra müəllif fel bölməsinə onun şəxssiz formalarını- məsdər, fail və məfulları daxil edir. Bunlardan məsdər ismə, fail və məful isə sifətə daxildir.

Azərbaycan şərqşünası Ə.Məmmədov məsdərin isim xüsusiyyətlərini qeyd edir. Ərəb qrammatikasında da iş, hərəkət və ya halın adını bildiren sözlərə məsdər deyilir. Məzmun etibarilə felləri xatırlatmasına baxmayaraq, məsdərlər ərəb dilində feli isimlərin xüsusi bir növünü təşkil edib, müəyyən və qeyri-müəyyən, müzzəkər və müənnəs olur, hallanır, cəmlənir, təsniyə şəkilçiləri, bitişən əvəzlik, ön qoşmalar və s. qəbul edir. Sonra əl-Mudəvvir nidanı müstəqil mənali sözlər qrupuna daxil edir. Müstəqil mənali sözlərə mənə cəhətdən müstəqil olan söz qrupu- cümlədə birinci və ikinci dərəcəli cümlə üzvü olmayan, öz-özlüyündə müstəqil olan, daxili hissə və həyacan bildiren sözləri nida hesab etməyi lazım bilir.

Beləliklə Məhəmməd əl-Mudəvvir müstəqil mənali sözlərə ismi (اسم الذات), sifəti (اسم الصفة), əvəzliyi (الضمير), sayı (اسم العدد), zərflər (الظرف) və nidaları (التهافت) daxil edir.

Müəllif ikinci qrupa ədat sözləri (الكلمات الادوات), ön qoşmaları (حروف الجز), bağlayıcılar (الصلة) və ədatı (الحرف الادوات) daxil edir və bu qrupa daxil olan sözləri aşağıdakı kimi xarakterizə edir: Ədat sözlər (الكلمات الادوات) müstəqil mənaya malik deyillər və söz və cümlələrə əlavə olunurlar.

Deyənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəllif ərəb dilinin bütün sözlərini semantik cəhətdən iki hissəyə: 1) Müstəqil mənali sözlər. 2) Ədat sözlərə bölmür. O, birinci qrupa daxil etdiyi nitq hissələrini bir birindən ayırmaq üçün isə sözlərin morfoloji quruluşuna və sintaktik roluna əsaslanır. Məsələn, o zərflər isim və sifətdən ayırarkən həmin prinsipə əsaslanır.

Məhəmməd əl-Mudəvvirin göstərilən əsərləri ərəb dilçiliyində ərəb dilinə müasir dilçilik mövqeyindən yanaşmaq təşəbbüsü kimi qiymətləndirilməli və ərəb dili qrammatikasının ayrı-ayrı hadisələrini, o cümlədən nitq hissələrini elmi surətdə öyrənmək sahəsində ilk addım sayılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. F.R.Zeynalov. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü, Bakı, 1957.
2. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1963.
3. N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1966.
4. Ə.Məmmədov. Ərəb dili, Bakı, 1962.
5. М.Т.Навроцкий. Опыт грамматики арабского языка, СПб, 1867.
6. М.О.Агтя. Практическое руководство к изучению арабского языка, Казань, 1884.
7. А.Ф.Хашаб. Грамматика арабского языка, СПб, 1910.
8. Н.В.Юшманов. Грамматика литературного арабского языка, Ленинград, 1928.
9. А.И.Смирницкий. Морфология английского языка, Москва, 1959.
10. А.Н.Савченко. Части речи и категории мышления, Изд.Ростовского Университета, 1959.
11. М.Гранде. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, Москва, 1963.
12. Р.Г. Рылова. Грамматика Сирийского языка, Палестинский сборник, Москва-Ленинград, 1965.
13. О.П.Суник. Общая теория частей речи, Москва-Ленинград, 1966.
14. عباس حسن، النحو الوافي، القاهرة ١٩٦٢.
15. محمد المنور، قواعد اللغة العربية و علم اللغة الحديث، من مجلة الطريق، سنة اعداد ١٠، ٩، ١١، ١٠.

Açar sözlər: nitq hissələri, bölgü, klassik dilçilər, müasir dilçilər, yenilik.

Ключевые слова: части речи, разделение, классические лингвисты, современные лингвисты, нововведение.

X Ü L A S Ə

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ərəb dilində nitq hissələrinin bölünməsi prinsipi göstərilən dövrlərdə müxtəlif dilçilər tərəfindən aydınlaşdırılmamış və ya onların göstərdikləri prinsiplərdə bu və ya başqa naqislik görünmüşdür. Məsələn, klassik ərəb qrammatikləri nitq hissələrini semantik cəhətdən- yəni nitq hissələri olan ismin əşya bildirməsi, felin isə zaman bildirməsi ilə ayırınırdılsa, bəzi şərqşünaslar, o cümlədən B.Grande nitq hissələrini sözlərin semantikasi və morfoloji quruluşuna görə bölməyi məsləhət görürdü.

O biri şərqşünaslardan Abbas Həsən nitq hissələrini isim, fel, ədat; O.P.Sunik isim, sifət, fel; Yusif əs-Saudə isim, fel, əvəzlik və ədat; Q.Şarbatov isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərflər, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida; Məhəmməd əl-Mudəvvir 1) Müstəqil mənali sözlər (yəni isim, sifət, əvəzlik, say, zərflər, nida), 2) Ədat sözlər (yəni ön qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar) qruplarına böldürlər.

Demək lazımdır ki, Q.Şarbatovun göstərdiyi bölgü daha düzgün, müasir ərəb dilçiliyi üçün qəbul edilməli olan bir bölgüdür.

Р Е З Ю М Е

Можно сделать вывод, что принцип разделения частей речи в арабском языке не был разъяснён разными лингвистами в указанные периоды или в указанных ими принципах наблюдались некоторые недостатки. Например, в то время как классические арабские грамматики различают части речи по семантике, то есть существительное как часть речи, обозначает предмет, а глаголы обозначают время, некоторые востоковеды, в том числе Б.Гранде рекомендовали разделять части речи в соответствии с семантикой и морфологической структурой слов.

Из числа других востоковедов, Абас Хасан, делил части речи на группы: существительное, глагол, частица; О.П.Суник - существительное, прилагательное, глагол; Юсуф ас-Сауда - существительное, глагол, местоимение и частица; Г.Шарбатов -существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие, приложение, союз, частица, модальные слова и восклицательный знак; Мухаммед аль-Мудавир 1) слова с независимыми значениями (т.е. существительные, прилагательные, местоимения, числительные, наречия, восклицания), 2) слова частицы (т.е. префиксы, союзы, частицы).

Следует отметить, что разделение, показанное Г.Шарбатовым, является более правильным разделением, которое следует принять в современной арабской лингвистике.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Ибрагимова Айтен Ферман кызы
ИМЕННЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ¹⁵

Современный турецкий язык является государственным языком Турции. Турецкий язык входит в семью тюркских языков (Türk dilleri, türk lehçeleri), на которых говорят многие народы Закавказья и Северного Кавказа, Средней Азии и Казахстана, Поволжья, Урала и Сибири. Наиболее родственными турецкому языку являются гагаузский, азербайджанский, крымско-татарский и туркменский языки, составляющие вместе с турецким юго-западную (или западно-огузскую) группу тюркских языков. В турецком языке выделяются, в общем, те же части речи (sözcük türü), что и в русском. Однако формальные различия между некоторыми, особенно именными, частями речи крайне незначительны или даже вовсе отсутствуют. Данная работа посвящена исследованию именных частей речи турецкого языка. Актуальность темы курсовой работы связана со значительным распространением исследуемого явления и заключается в необходимости разработки рекомендаций по совершенствованию работы в рассматриваемой области. Основная цель заключается в том, чтобы дать наиболее полное представление об именных частях речи и их грамматических категориях в турецком языке. Объектом исследования являются: имя существительное, имя прилагательное, имя числительное и местоимение. Турецкий язык относится к агглютинативным (или «приклеивающим») языкам и, тем самым существенно отличаются от индоевропейских. Это выражается в том, что в слове четко выделяется корень, а все грамматические формы выражаются (практически всегда однозначными) аффиксами, как бы приклеивающимися к корню справа. При этом друг за другом могут следовать несколько аффиксов подряд, каждый со своим значением. Части речи – это группы слов, объединенных на основе общности их признаков. Части речи бывают самостоятельными и служебными. В турецком языке самостоятельных частей речи 6:

1) Имя существительное-isim 2) Имя прилагательное-sifat 3) Имя числительное-sayı 4) Местоимение-zamir 5) Наречие-zarf 6) Глаголы-fiil
Самостоятельные части речи бывают отыменные и отглагольные. К именным частям речи относится: имя существительное, имя прилагательное, имя числительное и местоимение.

Имя существительное. Слова, которые служат названием предмета, то есть имеют значение предметности, называют именами существительными. Имена существительные, как части речи, могут быть названиями конкретных предметов, вещей, веществ, живых существ и организмов, явления объективной реальности (bahar,yaz ,qış). Морфологическими признаками имен существительных являются их изменяемость по падежам, а также наличие грамматических категорий числа, одушевленности и неодушевленности. Таким образом, значение предметности имен существительных выражается в том, что существительное может иметь или понятия (masa,kız), или формы множественного числа, обладающие значением множества (arkadaşlar,kitaplar). По признаку названия предмета как индивидуального, так и представителя целого класса, все существительные делятся на собственные и нарицательные. А также для имени существительного характера изменения по падежам. В современном турецком языке имеется 6 падежей: 1. Именительный, или основной (Yalın h.); 2. Родительный (İlgi h.); 3. Винительный (Yükleme h.); 4. Дательный (Yönelme h.); 5. Местный или предложный (Bulunma h.); 6. Исходный (Ayrıma h.). **Имя прилагательное** обозначает качество, свойства или признак предмета. Имена прилагательные в турецком языке являются неизменяемой частью речи. Однако они легко преобладают все морфологические свойства имени существительного, при этом становятся способными изменяться по падежам и числам. По-своему лексико-грамматическому значению бывают качественными (kalite sifat) и относительными (organlı sifat). Для имени прилагательного в турецком языке присуще 3 степени сравнение:

1. Степень неравенства или сравнительная;

2. Превосходная степень;

3. Положительная степень. Имя числительное- это самостоятельная часть речи, которая обозначает количество и порядок предметов при счете и отвечает на вопросы Kaç? - «сколько?», Kaçını? - «Который?». В турецком языке различают следующие разряды числительных: количественные, порядковые, разделительные и дробные. Количественные числительные отвечают на вопрос Сколько? - kaç?. Например: beş, iki yüz elli. Порядковые числительные отвечают на вопрос Который (по порядку)? Какой номер Сколький? - kaçını?. Например: On birinci, on ikinci. Разделительные числительные образуются при помощи аффиксов – ar,er;şar,şer. Например: Birer, ikişer. Дробные числительные образуются путем сочетания двух количественных числительных при чем знаменатель стоит на первом месте в местном падеже, а в числитель на втором в основном падеже. Например: onda bir 1/10, onda iki 2/10. Местоимения. Местоимения турецкого языка по значению делятся на следующие разряды: личные, указательные, вопросительные, возвратные, определительные и неопределенные.

Личные местоимения:

Ед.ч.	Мн.ч.
Ben	Biz
Sen	Siz
O	Onlar

¹⁵ BDU

Указательные местоимения : *Bu, şu, o* Вопросительные местоимения: *Kim? Ne?* .Возвратные местоимения: *Kendi* Определительные местоимения: *Her, her, bütün, cümle*.Неопределенные местоимения: *Kimse,hiç*.Имя существительное в турецком языке, как и в русском языке, обозначает одушевленные и неодушевленные предметы, явления, состояние, свойства и отвечает на вопрос кто? Что?- *kim?ne?*Собственные и нарицательные имена существительных (*Ortak ve uygun isimler*):По признаку названия предмета как индивидуальность , так и представителя целого класса, все существительные делятся на собственные и нарицательные. а) Наричательные имена существительные (*ortak isim*) : являются обобщёнными наименованиями однородных предметов , действий , состояний (*kalem , sandalye, çalışma*).Кроме нарицательных в языке есть не большая группа имен существительных собственных, которые служат для названия единичных предметов, отдельных лиц, животных, т.е. индивидуальных объектов (*Misir,Alpler, ‘Yaprak dökmü’*).К собственным именам существительным относятся :фамилии (псевдонимы, прозвища), имена, отчества людей, а так же клички животных;-географические названия;-астрономические названия;-названия праздников; - названия газет, журналов, произведений литературы и искусства;-заводов, кораблей и др.Категория рода (*cinsiyet kategorisi*): В турецком языке категория рода как определенного семантико-грамматического класса имен не существует. Турецкий язык знает только естественное различие полов. Естественное различие полов в турецком языке реализуется двумя способами:

1. Обозначение полов выражается при помощи особых слов, в которых уже заключено указание на принадлежность к определенному полу (русск. ”отец”, ”мать “).Этот способ обозначения пола встречается: а) в терминах родства ,названиях людей в их делении на мужчин и на женщин. Примеры:*baba, oğul, dayı, amca, teyze, hala, ana, kız* .

б) В названиях некоторых наиболее распространенных в хозяйстве животных. Название детенышей, так же как и название животных, не имеющих значения в хозяйственном обиходе, объединяются под общим родовым названиям образуя общий род. Примеры: *öküz, koç, horoz, inek, koyun, tavuk, dana, kuzu, piliç*.

2.Во всех других случаях, когда особых названий для представителей того или иного пола нет, а определить пол необходимо, прибегают к помощи специальных лексем ("женщина-врач", "женщина-адвокат" и т.п.), семантика лексемами, стоящими на правах определения перед обще родовым существительным, являются: *erkek 'мужчина'||самец, kadın 'женщина', kız 'девушка', dişi 'самка'*. Примеры: *erkek işçi-рабочий, kadın işçi - работница, kız işçi - молодая работница, erkek kurt - волк, dişi kurt – волчица*.Категория числа: Морфологическая категория числа существительного – это словоизменительная категория, выражающаяся в системе двух противоположных рядов форм – единственного числа и множественного. Большая часть имен существительных обозначает предметы, поддающиеся счету, и может сочетаться с количественными числительными. Такие имена существительные имеют соотносительные формы единственного числа (для обозначения одного предмета) и множественного числа (для обозначения нескольких или многих предметов):(ev-evler ; geldi-geldiler v.s.)Множественное число формально не выражается в следующих случаях:

1.При имени с предшествующим ему числительным или со словами,близкими по значению к числительным(«мало», «много» и т.п.);в этом случае форма единственного числа выражает «неопределенную коллективность», т.е. совокупность предметов не поддающихся членению,на составные части.Примеры: *üç talebe* “три студента” (индивидуально не выделенных из числа им подобных), *altı kitap* “шесть книг”, “*çok kişi*” много людей».2.При именах, обозначающих целый ряд лиц или предметов , когда понятие множественного несущественно и раскрывается из контекста(ср. русск., «ягода в этом году – хорошая»), т.е. в этом случае обращается внимание на предмет как таковой,а не его количество выражения.

3. При сочетании имен и причастий с аффиксами сказуемости 1-го и 2-го л.мн.ч.Примеры: *işçi – рабочий , işçiyiz-рабочие, işçiydiniz- мы были рабочими*.Множественное число имен типа: *üzüm-üzümlür,kömür-kömürler* и т.п указывает на столько на «множественность» в обычном понимании этого слова,сколько на различие сортов, пород(ср.русс. «масла» = различные сорта масла, вина = разные сорта вина и т.п).Примеры: *üzüm-виноград* (родовое понятие) *üzümler* «различные сорта масла».Имена существительные собственные в соединении с аффиксом множ.числа получают собирательное значение.Множ.число при именах людей широко известных выражает сравнение,имея значение русского прдлога «как», «подобно».Пример : *Namik Kemaller – как Намык Кемаль*.Согласование в числе подлежащего и сказуемого проводится не так последовательно как например в русском языке.Подлежащее-существительное неодушевленное , как правило, со сказуемым в числе не согласовывается.Категория падежа; В современном турецком языке имя существительное имеет падежей : основной ,родительный, винительный, дательный, местный,исходный падеж. В турецком языке выделяют грамматические и обстоятельственные падежи: Грамматические:Именительный или основной без специального показателя (суффикса).В турецком языке для выражения вопроса Кто это? Что это? Используются указательные местоимения *bu,şu, o* в сочетании с вопросительными словами *kim(кто),ne(что)*.Родительный с показателем *-ın/-nin/-in/-nin*. Если зависимым словом является неодушевленное – вопрос *Kimin?- Чья?*Винительный (*Yükleme h.*) с показателем *-ı/-yı/-i/-yi*.Основное значение винительного падежа в турецком языке совпадает с русским; прямой объект,на который направлено действие глагола.Винительный падеж отвечает на вопросы *Kimi?-Кого?, Neyi?-Что?*. В турецком языке различают два винительных падежа: первый называется неоформленным (неопределенной) ,основным, так как имя существительное не получает никаких

аффиксов и употребляется в той форме, в которой слово появляется в словаре, второй называют оформленным (определенным). Винительный неопределенный используется, если объект, на который переходит действие, является единичным и неопределенным. В этом случае используется слово *bir*, выполняющий роль неопределенного артикля. *O bir kitab okuyor.* - Он читает (какую-то) книгу. **Обстоятельственные:** Дательный (*Yönelme h.*) с показателем *-a/ya/-e/-ye*. Дательный падеж. Общее значение дательного падежа в турецком языке в целом соответствует значению в русском.

1. Адресат, к которому направлено действие, отвечает на вопросы *Kime?* - Кому?

2. Дательный падеж в турецком языке также обозначает конечный пункт движения и отвечает на вопросы *Nereye?* - Куда?

Местный, или предложный (*Bulunma h.*) с показателем *-da/ta/-de/-te*. Местный падеж используется при обозначении местонахождения предмета и отвечает на вопрос *Nerede?* - Где?, а также при обозначении обладателя предмета и отвечает на вопрос *Kimde?* - У кого? Например: *Kitap nerede?* - Где книга? *Kitap masada* - книга на столе. *Kimde kalem var?* - У кого есть ручка? *Bende kalem var* - у меня есть ручка. Исходный падеж (*Ayılma h.*) с показателем *-dan/-tan/-den/-ten*. Исходный падеж. Исходный падеж в турецком языке означает исходный пункт движения, действия и отвечает на вопрос *Nereden?* - Откуда? *Kimden?* - От кого? *Neden?* - От чего? Например: *Nereden geliyorsun?* - Откуда ты идешь? *Piknikten geliyorum.* - Я возвращаюсь с пикника.

Имя прилагательное - часть речи, обозначающая на процессуальный признак предмета (качества, свойства, принадлежность и т.д.) и отвечает на вопрос какой? (*nasıl?*). В турецком языке прилагательное не согласуется с существительным в роде, числе и падеже. *Buyuk ev.* - Большой дом. *Kalin kitap.* - Толстая книга. Качественные и относительные прилагательные (*Kalite ve oranli sifat*): В отличие от русского языка в турецком языке имеется только два вида прилагательных: качественные и относительные.

1) Качественные прилагательные выражают качество, присущее данному предмету в большей и меньшей степени, и потому это качество может быть свойственно предмету в положительной, сравнительной и превосходной степени.

2) К числу качественных прилагательных (по своему логическому значению) относятся:

а) слова, выражающие цвет:

Ak, beyaz - белый; *kara, siyah* - черный; *yeşil* - зеленый; *al* - алый; *sarı* - желтый

б) Слова, выражающие качественную характеристику (оценку) лица и предмета:

Iyi - хороший; *fena* - плохой; *güzel* - красивый; *çirkin* - безобразный

в) слова, выражающие качества, свойства вещей, воспринимаемые чувствами: *tatlı* - вкусный; *ekşi* - кислый; *acı* - горький; *sıcak* - горячий

г) слова, выражающие пространственные и временные качества и отношения: *yakın* - близкий; *uzak* - далекий; *derin* - глубокий; *uzun* - длинный; *geniş* - широкий; *büyük* - большой

д) слова, выражающие внешние физические или телесные качества: *topal* - хромота; *yaşlı* - старый; *koca* - толстый; *şişman* - толстый

е) слова различного значения: *uyuz* - тихий; *boş* - пустой

2. Относительные прилагательные (*Oranlı sifat*). Относительные прилагательные выражают признаки, указывающие на время, месторасположение, принадлежность, а также обозначают наличие или отсутствие чего-либо у лица или предмета. Относительные прилагательные по морфологическому составу всегда производные. Относительные прилагательные не обладают грамматическими и лексико-словообразовательными особенностями, характерными для качественных прилагательных. Например: *karlı dağlar* - снежные горы; *yaz yağmurları* - летние дожди; *anne sevgisi* и т.д. Относительные прилагательные соответствуют в турецком языке *Töreme sıfatlar* (производные прилагательные), которые образуются от существительных и глаголов при помощи различных аффиксов: *-ar, -er, -az*. Например: *yağınca* - горячий чай; *korukmaz asker* - бесстрашный воин. Имя числительное - это самостоятельная часть речи, которая обозначает количество и порядок предметов и отвечает на вопросы *kaç?* - сколько? *kaçıncı?* - который?. Начальная форма имени числительного - форма именного падежа. Числительный можно делить по способу образования и по значению.

1) Виды числительных по способу образования: Простые числительные, производные, сложные 2) Порядковые 3) Разделительные 4) Дробные Количественные числительные "*miktar*": *bir, yirmi, yüz, sıfır*. При числительных количественных имя существительное сохраняет форму единственного числа между числительными количественными и именем существительным могут вставляться специальные пояснительные слова - нумеративы: *adet* - число, *şu* - штука, *baş* - головка, *tane* - штука, *takım* - комплект, *çift* - пара, *parça* - кусок. 2) Порядковые числительные образуются от количественных числительных с помощью аффиксов *-ınca, -ınca, -ınca, -ünca*; при согласных основах; *psa-nsa-nsa* - при гласных основах. Например: *birinci, ikinci*. 3) Числительные разделительные (*kesme*) образуются с помощью аффиксов *-ar, -er* - при согласных основах, *şar, şer* - при гласных основах. Аффиксы разделительных числительных принимают также некоторые слова ближе по значению к числительным: *teker* - по одному, *azak* - по-малу, *kaçak* - сколько. с) Простые дроби выражаются конструкцией из трех компонентов, в которой сначала идет числительное, обозначающее целую часть, в основном падеже, затем числительное, обозначающее знаменатель

дробной части, в местном падеже, например (подчеркнут аффикс местного падежа у знаменателя). Кроме этого существуют и часто употребляемые специальные обозначения одной четвертой части и половины.

Местоимения. Местоимение определяется как лексико-грамматический класс слов, который включает в себя слова, указывающие на предметы, признаки, качества, количества, определяемые ситуации, но не называющие их. Они соотносятся с другими частями речи – с именами существительными, прилагательными, числительными, могут обладать качествами последнего. Местоимения делятся на следующие разряды: личные, указательные, вопросительные, возвратные, определительные и неопределенные. Личные местоимения: в турецком языке личные местоимения имеются только для первого и второго лица единственного и множественного числа: личного местоимения 3-го лица – нет, оно заменяется указательным местоимением – O. 2) Указательные местоимения: представлены тремя словами: *bu, şu, o*, которые служат для обозначения трех степеней удаления предмета от говорящего *Bu* – этот, эта, это – предмет находящийся в непосредственной близости, *şu* – тот, то предмет находящийся далеко, может быть вне поля зрения говорящего. Местоимения *bu, şu* используются так же и для указания на соотношения временного плана т.е. предмет, лицо о котором пойдет речь. 3) Вопросительные местоимения: *Kim?, ne?* – кто?, Что? – Употребляются как самостоятельно так и с аффиксами сказуемости, принадлежности в форме множественного числа. Некоторые имена существительные в соединении с местоимением *ne?* – что? образуют сложные слова, имеющие значение вопросительных местоимений или наречий. 4) Возвратные местоимения образуются через присоединение к слову “*kendi*” и аффиксов принадлежности: *kendim, kendin, kendi, kendimiz, kendiniz, kendiniz*. 5) Определительные местоимения. *Her* – всякий, каждый не склоняется, не принимает аффиксов принадлежности и функционирует всегда как определение: *her adam, her ev*. *Her-bütün-cümle dünya* – весь мир. *Filan, filanca, falan* – такой-то, некто, употребляется в случае указания на неопределенное лицо или предмет. 6) Неопределенное местоимение – могут быть разбиты на две группы: А) Неопределенно отрицательные: *kimse* – некто, кто-то, кто-нибудь (при положительной форме сказуемого), *nikti* (при отрицательной форме сказуемого). Б) Неопределенно-разделительные – употребляются имена существительные и местоимения и с аффиксами принадлежности 3-го лица. Части речи в турецком языке – то в первую очередь, грамматические классы слов, но в их формировании принимают участие и общие значения (обобщенно лексические и обще-грамматические), единые для всех слов данного грамматического класса.

Xülasə

Məqalədə Türk dilində əsas nitq hissələri haqqında bəhs olunmuşdu. İsim, sifət, say və əvəzliyin mənacə və quruluşca növləri nəzərdən keçirilmişdi.

Summary

The article discussed the main parts of speech in the Turkish language. The meaning and structure of nouns, adjectives, numbers and pronouns were considered.

Резюме

В статье рассмотрены основные части речи турецкого языка. Рассмотрены значение и структура существительных, прилагательных, чисел и местоимений.

Ключевые слова: части речи, грамматические категории частей речи, имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, и местоимение.

Key words: parts of speech, grammatical categories of parts of speech, noun, adjective, numeral. Açar sözlər: nitq hissələri, nitq hissələri qrammatik kateqoriyalar, isim, sifət, ədədi və əvəzlik.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Quliyeva Əfsanə Nəsimi qızı¹⁶
MÜASİR TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB FELLƏR

Fel bəhsi türkologiyada ən maraqlı və mübahisələrə səbəb olan bir kateqoriyadır. Türk dilində fel çox mürəkkəb və sabit bir nitq hissəsidir. Məlum məsələdir ki, fel bütün dillərdə iş, hərəkət və hal-vəziyyət bildirən sözlərdir. Türk dilində fel nitqin çox əsaslı və vacib bir hissəsidir. Fellərin iştirakı ilə ifadə olunan cümlələr çox canlı və konkret olub, fikrin daha asan çatdırılmasında böyük rol oynayır.

Türk dilində fel özünə məxsus lüğəti mənası (leksik, semantik) morfoloji xüsusiyyətli və sintaktik vəzifəsi olan bir nitq hissəsidir.

Türk dilində fellər quruluşuna görə 3 qrupa bölünür: 1. Sadə fellər - Basit eylemler. 2. Düzəltmə fellər – Türemiş eylemler. 3. Mürəkkəb fellər – Bileşik eylemler.

Türk dilçiləri mürəkkəb felə belə tərif verirlər: Birdən fəzla sözcükten oluşan eylemlere bileşik eylemler denir. Mürəkkəb fellər iki və daha artıq sözdən yaranırsa, demək hər iki sözün özünəməxsus leksik mənası, vurğusu və hansı nitq hissəsindən olması şərtidir.

Bundan başqa iki sözdən yaranan bir mürəkkəb söz də, ayrı-ayrı iki sözün necə birləşməsi, öz əvvəlki leksik mənasını saxlayıb-saxlamaması da əsas şərtlərdən biridir. Bu xüsusiyyətinə görə türk dili qrammatikasında felləri aşağıdakı qruplara bölürlər:

1. İki fəldən düzələn mürəkkəb fellər.
2. İki sözün mənacə birləşməsindən düzələn mürəkkəb fellər.
3. Köməkçi fellərlə düzələn mürəkkəb fellər.

İki fəldən düzələn mürəkkəb fellər əsasən feli bağlama və onlardan düzələn tərkiblərlə birlikdə türk danışq və yazı dilində işlənir. Məsələn: Hızlı hızlı soluyor, her soluyuşunda göğüsleri kalkır iniyordu. Bununla o büyük bir hamile yapmış olur.

İki fəldən düzələn mürəkkəb fellər, başqa nitq hissələrinin köməyi ilə düzələn mürəkkəb fellərdən o qədər də az deyildir. Məsələn.: gıdıvermek, almali olmak, yapabilmek, gidecek olmak, sevedurdu və s.

Arabacı yaşlı bir adamdı, olup bitenlerin farkına varmamış şaşır kalmıştı. Büyük ağa öfkeden mosmor oldu.

Yuxarıda göstərilən mürəkkəb fellər cümlənin mürəkkəb xəbərləridirlər. İki fəldən düzələn mürəkkəb fellərin içində təsviri fellər adlandırılan "xüsusi mürəkkəb fellər" də vardır. Türk və rus alimlərinin bir qismi belə felləri iki tərəfi fəldən düzələn mürəkkəb fellər kimi izah edirlər. Bir tərəfi başqa nitq hissələrindən düzələn mürəkkəb fellər türk dilində çox işlənir. Məsələn: ilgigörmek, hissetmek, reddetmek, yapabildi, hasta oldu və s.

Birinci tərəf isim, sifət, ikinci tərəf feldir. Bundan başqa birinci tərəfi isim, sifət, əvəzlik, ikinci tərəfi tutmaq, gəlmək, gitmək, vermək, vurmaq, açmaq və b. fellərlə də düzələn mürəkkəb fellər vardır. Məsələn: sözverdi, güzel oldu, güzel konuştu, açmak istedi, alıp kaçtı və s.

Türk canlı danışq dilində köməkçi fellərlə işlənən mürəkkəb fellərə daha çox rast gəlmək olur. Məsələn: Birkaç kişiler açığa, sefalete maruz kaldılar. Öğretmenler Birliğinin de genel merkez olmasına karar verildi. Tahir Nejat Gencan "Dilbilgisi" adlı əsərində fel bəhsinə geniş yer verir. O mürəkkəb felləri düzəlişlərinə yəni müəyyən qaydaya bağlanıb bağlanmadıqlarına görə iki yerə bölür: 1. Kurallı bileşik eylemler. 2. Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler. Kurallı bileşik eylemleri də müəllif iki yerə bölür: 1. Xüsusi mürəkkəb fellər - Özel bileşik eylemler. 2. Köməkçi fellərlə düzələn mürəkkəb fellər. Yardımcı eylemlerden türeyen bileşik eylemler.

Gencana görə başlıca köməkçi fellər aşağıdakılardır: etmek, eylemek, olmak, kılmak.

O, alınma sözlərin türk dilində bir yerdə yazılmasını qeyd edir. Məsələn. hissetmek, defetmek, keşfetmek, kahrolsun, sabreyle, şükrolsun və. s. 4 .s488

Onun fikrincə köməkçi fellin müstəqil mənası olmur. Biz bilirik ki müxtəlif nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik və s.) biri ilə bir fəldən törəyən mürəkkəb fellərdə hər iki tərəfin əvvəlki mənalarından fərqli bir mənə və ya mənə çalarlığı olmalıdır. Türk dilində "kaptıkaçtı" birləşməsinə vurğunun yerini dəyişməklə sabit söz birləşməsi kimi izah etmək olar. Lakin bu türk dilində iki fəldən düzəlmiş mürəkkəb isim kimi işlədilir. Mürəkkəb fellərin birinci tərəfi heç bir qrammatik dəyişikliyə uğramır. Bu baxımdan "kaptıkaçtı" mürəkkəb fel ola bilər. Çünki, bunlar analitik yolla düzəlmişdir.

Mürəkkəb fellər iki və bəzən ikidən də artıq sözlərin həm leksik, həm də qrammatik birləşməsindən qaynayıb - qarışmasından yaranır. Mürəkkəb fellərdə tərəflərin ikisindən birinin və ya ikisinin də öz mənasını itirməsi, müstəqil vurğuya malik olması və s. müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlərə malik olması əsas şərtidir. Hər hansı bir felin köməyi ilə müxtəlif mənalı mürəkkəb fellərin meydana gəlməsində, felin qoşulduğu nitq hissələrinin mənasından çox şey asılıdır. Məsələn: kardeş olmak, tatlı olmak, razı olmak, komşu olmak, insan olmak və s.

Hiçbir yararlı ödev yapmadan ölüme teslim oldu. Nermin kızına gözleriyle susmasını işaret etti. Bu cümlələrdə "olmak", "etmək" feli ilə düzələn mürəkkəb fellərin mənası "olmaq" köməkçi felindən qabaq gələn sözlərin mənası ilə bağlıdır. Beləliklə, "et, eyle" fellərinin köməyi ilə yaranan mürəkkəb fellər bir neçə mənə bildirirlər. "ol, bul" köməkçi fellərlə düzələn mürəkkəb fellər əlamət-keyfiyyət bildirirlər. Qohumluq, dostluq, yaxınlıq bildirməklə frazeoloji ifadələr yaradırlar.

"et, eyle" köməkçi fellərdən düzələn mürəkkəb fellər əsasən peşə, vəzifə, məşğuliyyət, hiss, həyəcan, iş, hərəkət, əlamət, keyfiyyət, təkrar, istiqamət kimi mənələrdə işlənirlər. Daha doğrusu, birinci tərəfin mənası ilə sıxı bağlanaraq onun mənasını ifadə etmiş olurlar.

¹⁶ BDU, f. ü. f. d.

Türk dilində “bul” köməkçi feli yuxarıda göstərilədiyi kimi işlənməklə bərabər, müstəqil fel kimi də cümlə üzvü olur.

Bundan başqa türk dilində sözlərin öz daxili mənalarını dəyişməsi ilə də mürəkkəb fellər yaranır.

Kendisini sevdirdi,dirisi de hoş tutuluyor.

Yuxarıdakı cümlədə mürəkkəb fel həyəcandan yaranan səs təqlidini ifadə edir.

Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler.

Bu fellər köməkçi fellərdən düzələn mürəkkəb fellərdən fərqli olaraq çoxdur(ancaq köməkçi fellərin sayı var). Onlarda birinci tərəf şəkilçisiz, ya da hal şəkilçisi ala bilər (köməkçi fellərdə şəkilçi olmaz). Məsələn: Köməkçi fellərlə - yardım etti, işatet etti, memnun oldu.

Mənaca qaynayıb qarışmış fellərlə -hasta düştü. Gözden düştü.imza attı.

Türk dilçiləri mənaca qaynayıb qarışmış felləri belə qruplaşdırırlar:

1. Mənaca birləşmiş mürəkkəb fellər, ya bir tərəfi öz mənasını itirir, ya da iki tərəf əvvəlki mənalarını itirib yeni məna kəsb edir.

Məsələn: Ağız yapmak, yardım göstermek, herbe zorba gelmek və.s.

2. Mənaca birləşən mürəkkəb fel köməkçi fellərlə də düzələ bilər. Məsələn: Kabul etti, yardım etti.

3. Bir qisim mürəkkəb fellər də feli bağlama, məsdərlərlə düzəlir. Mənaca birləşib düzələn mürəkkəb fellərində əsil mənası əsasən birinci tərəf mənasından asılı olur .

Gülmeği geldi - hiss həyəcan bildirir.

Hoşuma gitti - hal vəziyyət bildirir.

Param parça etti, haber verdi, oy verdik və. s.

Bu mürəkkəb fellərin hər iki tərəfi birləşib qarşılıqlı bir məna ifadə edir. Bu mürəkkəb fellər cümlədə cümlənin mürəkkəb xəbəri olurlar.

Odanın içini sessizlik bastı. Küçük bir karpuz koparıp yere vurdu.

Xüsusi mürəkkəb fellər - Özel bileşik eylemler.

Azərbaycan dilində qrammatikada hər iki tərəfi feldən ibarət olan mürəkkəb fellərin quruluşu və məna xüsusiyyətləri haqqında çox müxtəsər məlumat verilir. Yalnız M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “bilmək” feli ilə düzələn fellin bacarıq forması haqqında bir qeyd vardır.

Azərbaycan dilində xüsusi mürəkkəb fellər yoxdur. Türk dilində “Özel bileşik eylemler” adlandırılan xüsusi mürəkkəb fellər aşağıdakılardır.

1.Yeterlik eylemi.

2.Tezlik eylemi.

3.Süreklilik eylemi.

4.İsteklenme eylemi.

5.Yaklaşma eylemi.

6.Deneme eylemi.

Rus türkoloqu M.S.Mixayılov “Türk dilinin qrammatikası” adlı tədqiqatında türk dilində olan təsviri fellərin (perifrastik) üzərində geniş tədqiqat aparmışdır. Müəllif göstərir ki, feli bağlama ilə müstəqil və yaxud köməkçi fellərlə düzələn mürəkkəb fellər həm canlı danışıq dilində, həm də ədəbi dildə çox işlənir. Buna görə türk dilçiləri xüsusi mürəkkəb fellərə “Təsviri eylem” və yaxud “Ulaçlı bileşik eylem” deyirlər.7.212

Yeterlik eylemi

Hər hansı bir fellin əsasına “e”-“a” səslilərindən biri ilə “bilmək” feli gətirməklə düzələn mürəkkəb fellərə bacarıq bildirən mürəkkəb fellər deyilir. Məsələn: sevebilmek, okuyabilmek, yiyebilmek, alabilmek, yazabilmek və.s

Bütün bu mürəkkəb fellərdə işin öhdəsindən gələ bilmək mənası vardır. Başqa fellərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti onun inkar mənadı (mənfı) işlənməsidir. Yəni türkcə “olumsuz” şəklində işlənə bilər. Bu zaman “bilmək” fellı tamamilə düşər. Məsələn: alabildim - alamadım, sevebildim - sevedim.”bilmək” fellı özündən əvvəl gələn birinci fellə iş, hal və hərəkətin icrasını bacarmaq, eyləmək mənasını qüvvələndirmək bacarığı verir.

Süreklilik eylemleri

Türk dilində hal - hərəkətin işin davam etdiyini, sürüb getdiyini bildirən fellərə süreklilik feli deyilir. Türk dilində hər hansı bir fellin əsasına “a”-“e” səslilərindən biri ilə uyarına görə “gelmək”, “kalmak”, “durmak”, “koymak” fellərindən biri gətirilməklə süreklilik felləri düzəldilir.Məsələn: bak+a+kaldı, gid(t)+e+durdu , ara+(y)+a+gelmiş, otur+a+koymak. Belə mürəkkəb fellərin ikinci tərəfi öz əsil mənasını itirir, qoşulduğu fellərə işin,hərəkətin arası kəsilmədən davam etməkdə olduğunu bildirməkdə onlara davamlılıq mənasını saxlamaq qabiliyyəti verir. Belə mürəkkəb fellərin ikinci tərəfi, yəni ”kalmak” və s. felləri öz müstəqil mənasını tam saxlaya bilmədikləri üçün bir yerdə yazılırlar. Əgər mürəkkəb fellı təşkil edən birinci söz saitle bitərsə, adətən “y” “kaynaştırma” samiti əlavə olunur.

T.N.Gencan “İp”(ib)-lə düzələn feli bağlamaların “durmak” feli ilə birləşərək süreklilik (davamlılıq) yaratdığını izah edir. Məsələn: koşup durmak, anlatıp durmak, oturup durmak. 4.s488

Azərbaycan dilində də “durmaq” feli ilə bir çox feli bağlamalar işlənilib, işin hal hərəkətin davamlılığını bildirərək əsil tərz, dərəcə kateqoriyası yaradır. Məsələn:deyip durdu - baxıb durdu; bakıp kaldı - baxa - baxa qaldı.

Məlumdur ki, türk dilində olan feli bağlamaların hamısı müəyyən fellərlə bağlanıb xüsusi mürəkkəb fellər yarada bilmirlər. Mixayılovun tədqiqatında dolaşığı fikirlərə rast gəlmək olur.

Ağladı durdu, söylenip durdu, bakıp durdu, baka kaldı, yapa gördü, oynaya dursun və.s. kimi birləşmələrdə davamlılıq və onun çalarlığı vardır.

Annesi Alinin yüzünə baka kaldı. Çocuk işittiklerine dona kaldı. Annesi de babası gibi susup kaldı. Bu cümlələrdə də davamlılıq vardır.

Azərbaycan dilində olduğu kimi türk dilində də xüsusi mürəkkəb fellər iş, hal və hərəkətin kəmiyyətini, əlamətini, yəni onun davam edib etməməsini, təkrarlanmasını və ya bir anda qurtarmasını cəld, tez icra olunmasını bildirir. Elə buna görə də türk dilçiləri bunları öbəkləşirmişir adı ilə qruplaşdırırlar.

Azərbaycan dilində belə mürəkkəb fellər müxtəlif kateqoriyalara aid edilir. (tərz, şəkil kat.)

Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyasının özünün xüsusi şəkilçisi yoxdur. Xəbər şəklinin məzmunu zaman və şəxslə bağlıdır. Lakin türk dilçiləri bunları felin başqa kateqoriyalarına qarışdırıb izah edirlər. Sürərlilik felləri əsasən görülən işin sürüb getdiyini, davam etdiyini bildirməklə zaman kateqoriyasının sinonimi kimi qrammatik zaman anlayışı yarada bilirlər. Məsələn: bekleye durmaq - gözləyə - gözləyə qalıb, hələdə gözləyir .Uykuya kalmak- yuxuya qalmaq

Tezlik Fiilleri (Facil)

Türk dilində hər hansı bir felin əsasına mənaya görə incə səslilərdən -i;-ü,qalın səslilərdən -ı;-u əlavə etdikdən sonra “vermək” feli əlavə edilirsə, bunlar tezlik felləridir. Məsələn: dokuyuver, başlayıver, bakıver, söyleyiver, geliver.

Silkiver üstünü, bakıver Ahmet ağlamasın. Cümlənin birinci xəbəri tez üstünü təmizlə, ikinci xəbəri tez get bax mənasını verir. Burada “vermək” feli əsil mənasını itirib birinci tərəfi qüvvətləndirir.

Tezlik bildirən mürəkkəb fellər bir yerdə yazılır. Bəzən tezlik mənasından başqa, tezlik çalarlığı da yaradır. Neriman çabuk koşan çocuğa bakmadan bayılıverdi.

H.Dizdaroğlu qeyd edir ki, tezlik bildirən mürəkkəb fellər bəzən bir işə əhəmiyyət verməmək, gəlişi gözəl söz demək, yuxarıdan-aşağıya baxmaq və s. mənələrdə işlənir.

Məsələn: Bir iş yapıverdik : sormayın (Elə iş gördü ki, iş olsun). Bir kenarda ilişiverdi. (Bir kənardə ilişib oturdu). Kimserye sormadan olayları söyleyiverdi. (Heç kimdən soruşmadan hadisələri danışdı).

Azərbaycan dilinin qrammatikasında “vermək” feli ilə düzələn mürəkkəb fellərin mənası türk dilindən fərqlənir.

a) ”vermək” feli qeyri-müəyyən təsirlik halda olan bir qrup isimlərlə birlikdə işlənərək hər hansı bir yektə doğru yönəlmiş iş və hərəkəti ifadə edir.

Məsələn: haqq vermək, təhvil vermək

b) Müəyyən bir hadisə və ya hal vəziyyətin yaranmasını göstərən mürəkkəb fellər əmələ gətirir. Məsələn: üz vermək, baş vermək, can vermək və.s

c) ”Vermək” yönülük halda olan bir qrup isimlə yanaşı gələrək obyektə bu və ya digər təsirin göstərilməsini ifadə edən mürəkkəb fellər əmələ gətirir. Məsələn: biruzə vermək, yuxuya vermək və s.

İsteklenme eylemleri

Türk dilində istəklənmə mürəkkəb felləri hər hansı bir fellə “eəcəği”, ”esi” şəkilçilərdən biri ilə “gelmək” felini əlavə edərək düzəlir. İstək və bəzən arzu bildirir . Məsələn: Ata binesim geldi.Köye gidesim geldi.

İstəklənmə mürəkkəb felləri ayrı yazılır.

Gönlüme yare salasım geldi

Bahrine aşkın dalasım geldi

Azərbaycan dilində də “gəlmək” köməkçi fel kimi mürəkkəb fel yaradır. Məsələn: Dilə gəldi, gülməyi gəldi, yola gəldi, gözə gəldi, kələk gəldi və s.

Hər iki dildə “gəlmək” öz müstəqil mənasını itirir. Müxtəlif mənəli mürəkkəb fellər düzəldir.

Yaklaşma eylemleri

Bu fel iş, hal, hərəkətin icra olunmasının yaxınlaşmasını bildirdiyi üçün ona “yaklaşma” feli deyilir. İş , hal və hərəkətin icrası bitmir, bitməsi yaxınlaşır. Hər hansı uyğun felə ahəngə görə

“-a, -e, -ya, -ye” və “yazmaq” felini əlavə etməklə düzəlir.

“Yaklaşma” feli iş, hal və hərəkətin icrasının yaxınlaşmasını, lakin bitmədiyini göstərən mürəkkəb fellərdir.

Burada “yazmaq” feli öz əvvəlki mənasını tamamilə itirir və iki feldən yeni bir mənə kəsb edən mürəkkəb fellər yaradır.

Məsələn: Gideyazdı - Az qaldı getsin. Düşeyazdım - Az qaldı yığılam.

1918’de İstanbul elimizden gideyazdı. Bardak kırılazadı.

Türk dilində bu mürəkkəb fellər az da olsa danışq dilində işlənir, yazı dilində “az qaldı”, ”az qalsın” zərfləri bunu əvəz edir.

Deneme eylemi

Bu fellər iş, hal və hərəkətin icrasının gözlənilmədən bir nəticə verəcəyini bildirən mürəkkəb fellər yaradır. Ona görə də belə mürəkkəb fellərə yoxlama mürəkkəb felləri deyilir.

Hər hansı uyğun felə ahəngə görə - ı,- i,- u,- ü və “görmək “ felinin köməyi ilə düzəlir.

Məsələn: Söyleyigörün - Danış nəticəsini görərsən. Oynaygörün - Oyna nəticəsini görərsən.

Yoxlama bildirən mürəkkəb fellər bitişik yazılır.

Beləliklə , türk dilçiləri mənə xüsusiyyətlərinə görə mürəkkəb felləri: xüsusi mürəkkəb fellər, köməkçi fellərdən düzələn mürəkkəb fellər, bir də həm leksik həm də qrammatik cəhətdən qaynayıb - qarışmış və ya birləşib qaynamış mürəkkəb fellər adı altında izah edirlər

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.R.Ə.Rüstəmov "Türk dilinin morfolojiyası". Bakı 2007
- 2.M.Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili" Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşri 1964
- 3."Azərbaycan dilinin qrammatikası" . I hissə.Bakı 1966
- 4.T. N. Gençan "Dilbilgisi"İstanbul 1955
- 5.T. Banguoğlu "Türkçenin qrammeri" Ankara 1998
6. Mehmet Dursun Erdem . Mustafa Karataş "Yeni Türk Dili" Ankara 2015
7. М.С.Михайлов . «Исследования по грамматике турецкого языка. И . Перифрастические формы турецкого глагола. г. Москва. Издательство «Наука»-1965.
- 8.A.H.Кононов. Грамматика турецкого языка. М-Л.»Наука» 1941.г.
- 9.A.H.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М,Л. Из. «Наука»-1956.

Açar sözlər: Fel, köməkçi fellərdən düzələn xüsusi mürəkkəb fellər

Keywords: Verbs, special compound verbs made up of auxiliary verbs

Ключевые слова: Глаголы, особые составные глаголы состоящие из вспомогательных глаголов.

Müasir Türk və Azərbaycan dillərində mürəkkəb fellər

Xülasə

Məqalə Türk və Azərbaycan dillərində mürəkkəb fellərin məna xüsusiyyətləri ,xüsusi mürəkkəb fellər,köməkçi fellərdən düzələn mürəkkəb fellər həm leksik,həm də qrammatik cəhətcə qaynayıb qarışmış və ya birləşib qaynamış mürəkkəb fellərdən bəhs olunur.

Compound verbs in modern Turkish and Azerbaijani languages.

Summary

The article discusses the semantic features of compound verbs in the Turkish and Azerbaijani languages,special compound verbs,compound verbs composed of auxiliary verbs,both lexically and grammatically mixed compound verbs.

Сложные глаголы в турецком и азербайджанском языках.

Резюме

В статье рассматриваются семантические особенности составных глаголов в турецком и азербайджанском языках, специальных составных глаголов , составных глаголов , составленных из вспомогательных глаголов ,как лексически так и грамматически.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Manafli Xanimana, Ağakışiyev Əliheydər¹⁷ **QEYRI-VERBAL ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİ**

Ünsiyyət insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır. Nəzakətlik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabil dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərdinə şərik olmaq - bunlar ünsiyyət mədəniyyətinin əlifbasıdır. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri verbal ünsiyyəti tamamlayır, nitqin məzmununu təsdiq və yaxud inkar edir, ayrı-ayrı sözləri əvəzləyir, dinləyici ilə əlaqə qurulmasını asanlaşdırır. Qeyri -verbal ünsiyyət vasitələrinin müxtəlif tipləri var. Bizim indi söz açacağımız tipləri ünsiyyət mübadiləsində xüsusi rol oynayırlar: 1. Mimika və jestlər.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri arasında kommunikativlik baxımından mimika və jestlər daha çox diqqət çəkir.

Böyük alman şairi İ.Höte deyirdi: "Texniki ustalığı bütün sənətlərdən əvvəl gəlir". Yəni təkcə nitqin özü yox, həm də onun necə təqdim olunması, nitq texnikası da vacibdir. Nitq texnikası nitqin emosional və estetik zənginliyinə təsir göstərir. Nitqin asan və sərbəst olması üçün nitq texnikasına yiyələnmək lazımdır. Nitq texnikası bir sıra faydalı natiqlik priyomlarından ibarətdir, onlar nitqin müvəffəqiyyətini təmin edən başlıca amillərdir. İnformasiyanı dinləyiciyə daha yaxşı çatdırmaq, nitqi aydın, təbii və inandırıcı ifadə etmək üçün bu priyomlardan istifadə olunur.

Vaxtilə, bəşəriyyət tarixinin meydana gəldiyi ilk zamanlarda mimika və jestlər insanların bir-biri ilə ünsiyyət etməsi üçün başlıca vasitələr idi. Lakin sonralar ünsiyyət vasitəsi kimi söz yarandı və bu hərəkətlərin bir qismi nitqdən ayrıldı, onunla birlikdə yaşayıb öz hiss və duyğularını başqalarına bildirmək üçün insanlara xidmət göstərməkdə davam etdi. Əslində bu vasitələr şifahi nitqdə mühüm vəzifələri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir. Məsələn, danışan adam həmin vasitələrin köməyi ilə müəyyən məsələlərə öz münasibətini bildirir, onların vasitəsi ilə danışan dinləyicilərə sözlə ifadəsi mümkün olmayan hiss və duyğuları bildirməyə müvəffəq olur və s.

Natiq öz çıxışında dinləyicilərinə yalnız nitqinin ekspressivliyi ilə deyil, eyni zamanda müəyyən mimika və jestlərlə də təsir göstərir. Natiqin "xarici cəhəti" adlanan bu hərəkətlər, şübhəsiz, teatr məktəbinin vəzifəsinə daxildir. Danışmaq zamanı bədən hərəkətləri – qaş oynatmaq (təccüb, maraqlı), göz vurmaq (razılıq), başı aşağı və ya yuxarı, sağa-sola doğru hərəkət etdirmək (razılıq və narazılıq), üz-gözlünü turşutmaq (nədənsə narazılıq), barmaq silkələmək (qorxutmaq, hədə-qorxu gəlmək), əli sinəyə və ya gözlərin üstünə qoymaq (təşəkkür, razılıq) və s. sözün iştirakı olmadan nitqə əlavə çalar verir.

Bu hərəkətlər natiq öz fikirlərini daha parlaq ifadə etməyə, vacib anları vurğulamağa kömək edir, nitqinin təsirini artırır, dinləyicilərin diqqətini cəlb edir. Dahi aktyor Çarlz Çaplin öz filmlərində bir söz belə ifadə etmədən istənilən vəziyyəti yalnız mimika və jestlərin köməyi ilə aydın şəkildə, yüksək emosiya və məna çaları ilə öz tamaşaçılara çatdırıb bilmişdi: "Danışsam məni ancaq ingilis dili bilənlər başa düşəcək, amma səssiz filmi hamı anlaya bilər və dünya Amerikadan ibarət deyil".

Hər bir insanın öz xarakterinə uyğun mimika və jestləri vardır və bu hərəkətlərdən insan tələffüz etdiyi sözlərin əhəmiyyətini artırmaq üçün istifadə edir. Başın, boyunun, çiyinlərin, əl və ayaqların hərəkətlərinin mürəkkəb uzlaşması olmadan inamla, şövqlə danışmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Lakin jestin nitqi canlandırmasına baxmayaraq, ondan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. İfadəli jest (yəni, əlləri yuxarı qaldırmaq, yumruğu düyünləmək, kəskin və sürətli hərəkətlərə yol vermək) nitqdə irəli sürülən fikirlərə, söylənilən cümlə və ayrı-ayrı sözlərə uyğun olmalıdır, o zaman nitqin təsir gücü bir-iki dəfə artar. Natiq unutmamalıdır ki, yersiz edilən hərəkətlər onun nitqinin təsirini azaldar, hətta gülüş hədəfinə çevirir. (saçlara tez-tez sığal çəkmək, kitabı, qələmi stola çırpmaq, qalstukunu tez-tez düzəltmək, pencəyini düyməsini açıb- bağlamaq, dodağını çeynəmək və ya dişləmək, göz eləmək, ağızını marçıldatmaq kimi) Belə həddindən artıq edilən yeknəsəq hərəkətlər dinləyiciləri təngə gətirir və əsəbiləşdirir. Deməli, nitqi dinləyiciyə çatdırmaq üçün edilən hərəkətlərin hamısı istənilən təsiri göstərə bilmir. Mexaniki jest, yəni sözlərin mənası ilə əlaqəsi olmayan hərəkətlər heç bir şey ifadə etməz, dinləyicilərin diqqətini nitqin məzmunundan uzaqlaşdırır və onu dərk etməyə mane olar. Təsədüfi deyil ki, "Yaxşı natiq olmaq üçün nə etmək lazımdır?" sualına dahi yunan natiqi Demosfen "Jestlər, jestlər, jestlər!" – deyə cavab vermişdi.

Natiq qəlbindəki duyğuların ifadəsi üçün jestlərin müxtəlif növlərini tətbiq edə bilər. F. Şiriyev jestlərin təsviri jestlər, işarəverici jestlər, təqlidi jestlər kimi növlərini göstərmişdir. Müəllif həm də jestlərdən istifadə edərkən natiqin hansı qaydalara əməl etməli olduğunu da sistemli şəkildə izah etmişdir.[3, 249-250]

Mimika yunan sözüdür mənası "təqlid" deməkdir. Mimika hiss və düşüncələrimizin təsiri ilə üz əzələlərimizin mənalı hərəkətinə deyilir. Məsələn, gözlər yarı qapalı olarsa, qarşıdakı insanı kiçik görmə, göz qapaqlarını tam endirdikdə hörmət, utanma, gözlərin bərələməsi hiddət, heyranlıq, dəhşət, çəşqinlik, qaşları çatmaq dərin düşüncənin əlamətləridir. Dodaqların yarı açıq vəziyyətdə olması heyran və sevincin, dodaq kənarlarının aşağı enməsi üzüntünün, dodaqların bütülərək önə doğru uzanması susmağın, dişlərin sıxılması hiddətin, əsəbin, üzün alın hissəsinin qırıqdırılması təccüb, gərginlik, narahatlıq, dərin düşüncənin işarəsidir. Üz ifadələri içərisində gözlərin çox mühüm yeri var. Ümumiyyətlə, üzün ifadə edəcəyi bütün mimikalardan, demək olar ki, hamısı gözlər tərəfindən dəstəklənir. Gözlər bir insanın yaşaya biləcəyi bütün duyğuları əks etdirir bilir. Gözlərlə bir münasibəti başlamaq ya da bitirmək olar. Biri ilə söhbət edərkən onun bizi dinləyib-dinləmədiyini, münasibətini, səmimiyyətini gözlərinə baxaraq anlamaq mümkündür. Söhbət əsnasında baxışların başqa istiqamətə çevrilməsi danışılanların

¹⁷ Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası. Dosentlər

əhəmiyyətsiz olması mənasına gəlir. Nitq zamanı daha təsirli əlaqə qura bilmək üçün nətiq qarşısındakı insanların düz gözlərinin icinə baxmamalı, nəzərini həmişə bir tərəfə və ya müəyyən qrup dinləyiciyə çevirməməlidir.

Kommunikativliyi çox yüksək olan mimika elementlərindən biri də təbəssümdür. Kimsə sizə gülümsəyəndə özünüzü necə hiss edirsiniz? Yəqin siz də qeyri-ixtiyari gülümsəyir və qarşı tərəfin əhvali-ruhiyyəsinin sizə necə sirayət etdiyinin fərqi varırsınız. Bəli, təbəssümdən təbəssüm doğur və insanda xoş hisslər oyadır. Fərqi yoxdur gülümsəyən yaxınızdır, yoxsa tanımadığınız biri. ABŞ-ın Harvard Universitetinin tədqiqatçıları bir qrup ortayaşlı xəstə və onlara qulluq edən tibb işçiləri arasında araşdırma aparıblar. Tibb işçilərinin simalarında «mülayimlik, qayğıkeşlik, diqqət və şəfqət» əks olunanda xəstələr özlərini daha yaxşı hiss edirdilər və bu, onların fiziki, əqli sağlamlığına müsbət təsir göstərirdi. Tibb işçiləri soyuq münasibət göstərəndə isə bunun tam əksi olurdu.

Deməli, üz hissədə: alın, qaş, göz, ağız və dodaqla verilən mesajlara mimika, baş, əl-qol, barmaqlar, ayaq ya da bədənimizin bütövlükdə istifadəsi ilə verilən mesajlara isə jest deyirik. Mimika və jestlər bəzən bilərək, bəzən öz-özünə, yəni qeyri-ixtiyari, bəzən də istəmədən ortaya çıxar. Ancaq hamısında şüuraltı bir səbəb və məqsəd vardır. Üz ifadəsi ilə verilən mesaj bədənin digər hissəsinin verdiyi mesajdan daha təsirli və mənalıdır. Üz ifadəsi beş əsas, təməl duyğunu göstərə bilmə xüsusiyyətinə sahibdir: qorxu, xoşbəxtlik, kədər, əsəb və çaşqınlıq. Burdan belə nəticə çıxır ki, Allahın insana vermiş olduğu görünüş, xarici gözəllik başqalarına təsir göstərmək üçün kifayət deyildir. Onları hiss və duyğulara uyğun jest, mimika və davranışlarla dəyərləndirmək lazımdır.

Nətiqin qarşısındakı dinləyicilər belə onun nitqinin məzmunundan çox danışarkən nə qədər istəklili, həvəsli olmasına, səmimiyyətinə və inandırma qabiliyyətinə diqqətlərini cəmləyirlər. Çünki bu davranış dinləyicilərlə əlaqə yaratmağa və hazırlanmış materialı düzgün çatdırmağa şərait yaradır. Eyni mətni monoton oxuyub heç bir mimika və jestdən istifadə etməyən, bir də təbii şəkildə, bütün səmimiyyəti ilə danışan, mimika və jestlərdən istifadə edən iki nətiq düşünək. Dinləyici hansına qulaq asmaq istəyər?

Monoton (yeknəsək) nitq yuxarıda qeyd etdiyimiz belə əlavə ifadə vasitələrindən tamamilə məhrumdur. Bu cür vəziyyəti həyatda tez-tez müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, məhkəmə prosesində lazım olan sənədləri oxuyarkən, oradakı fikirləri tamamilə obyektiv şəkildə bildirmək tələb olunduğundan, həmin materiallara heç bir şey artırmadan, yəni onların qiymətini, əhəmiyyətini çoxaltmağa və ya azaltmağa səy göstərmədən olduğu kimi dinləyicilərə təqdim etmək tələb olunur. Şifahi nitq isə hər şeydən əvvəl canlı, ifadəli söz deməkdir. İnsanın fikir və hisslərini ifadə etməkdə yazılı nitqdən fərqli olaraq, şifahi nitq daha artıq imkanlara sahibdir.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə həm də bunlar daxildir: intonasiya, düzgün nəfəsalma, diksiya, temp, tembr, səs tonu, fasilə və s.

İnsanı bir çox canlıdan fərqləndirən ən önəmli əlamət səsi və bu səslə qurduğu ünsiyyətdir. Biz səsimizə duyğularımızı, qayğılarımızı, sevgimizi də əlavə edirik. Bir də bu səsi şəkilləndirərək qulağa daha xoş gələn bir hala gətiririk ki, bu da insanın özünəməxsus səs sənətini formalaşdırır.

Diksiya latın sözü olub tərcüməsi "səslərin tələffüzü" deməkdir. Düzgün diksiya – nitqə başlamamışdan qabaq alınan nəfəslə, nəfəsimizin yaratdığı səslərlə və bu səslərin artikulyasiyası ilə, yəni ağızda şəkilləndirilərək yaratdığı kəlmələrlə bağlıdır. Gözəl və təsirli danışmaq üçün diksiyanın, yəni sözlərin, səslərin düzgün tələffüzünün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Döğmə dilimizin fonetikasını ən doğru şəkildə öyrənməli və bundan düzgün istifadəni adət halına gətirməliyik. Diksiyanı insanın yazı xətti ilə müqaisə etmək olar: pis xətlə yazılmış yazını oxumaq çətin olduğu kimi diksiyası pis olan birinin də nə danışdığı çətin başa düşülür.

Səslə bağlı digər bir ünsür də artikulyasiyadır, yəni danışmaq üzvlərinin böğazdan çıxan səsə forma verməsidir. Küçə satıcıları nə satdıqlarını qışqırırlar ki, hər kəs eşitsin, lakin bununla belə yenə də onların nə dediyini anlamaq üçün bəzən sözümağa ehtiyac duyuruq. Deməli, əsas səs çıxarmaq deyil, söylənilənlərin anlaşılmasıdır. Söylənən sözlərin anlaşılması üçün təməl səslər saitlər deyil, samitlərdir. Buna görə də səslərin ağızdan çıxmasına və dilin vəziyyətinə diqqət etmək lazımdır.

Səs priyomlarından biri də nəfəsalmadır. Nəfəs canlıların yaşaya bilmələri üçün lazımdır, bu, onun əsas funksiyasıdır, ikinci funksiyası isə danışığı təmin etməsidir. Nəfəs olmadan səsdən bəhs etmək mümkün deyil. Səs qırtlağda əmələ gəlir. Əgər düzgün nəfəs alıb verməsək, səsin keyfiyyəti düşər. Nitqin təsirli, diksiyanın düzgün ola bilməsi üçün nətiqin nəfəsalmanı doğru tənzimləməsi lazımdır, yəni onu iradəsinə tabe etməlidir. Danışmaq zamanı hava ehtiyacını qarşılamaq üçün qısa-qısa fasilələr etmək lazımdır ki, daha dərinləndən nəfəs almayaq. Çünki nitq zamanı dərin nəfəs almaq qüsurlu hesab olunur. Yaxşı nitqdə nəfəsalma və nəfəsvermənin uzunluğu 1:15 – 1:20 nisbətində olmalıdır, yəni hər dəfə 15-20 söz deyilməlidir. Fasilənin həm də bizi dinləyən insanların eşitdiklərini qavramaq, dərk etmək üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Fasilədən sonra deyilən sözlər daha gözəl və inandırıcı səslənir.

Nətiqin söyləmək istədiyi şeylər nə qədər maraqlı və məzmunlu olsa da, nə qədər dəqiq, parlaq sözlərə və ifadələrə yiyələnmiş olsa da bütün bunlar hələ nitq deyildir. Nitqin varlığı üçün nətiqin sözləri dinləyicilər qarşısında səslənməlidir, intonasiya ilə onu dinləyiciyə çatdırılmalıdır. Nətiq ucadan danışmalıdır ki, onun səsi auditoriyanın arxa sıralarına gedib çata bilsin. Lakin bu ucadan danışmaq qışqırığa çevrilməməlidir. Həmişə aydın səslə danışmaq lazımdır ki, hər bir söz, səs dinləyiciyə çata bilsin, burada xüsusən cümlənin sonundakı sözün tələffüzünə diqqət edilməlidir. "Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağının yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Bəzi adamlar ehtiyatsızlıq üzündən sözləri

yapışdırıb mənasız və formasız kütləyə çevirəndə mən balın üstünə düşmüş milçəyi xatırlayır və tutqun dumanda payız pəlçığı və çiskinini təsəvvürümə gətirirəm". (K.S.Stanislavski) [4, 115].

Natiq nə qədər canlı, təsirli və qüvvətli danışsa, dinləyicilər ona bir o qədər maraq və inamla qulaq asar və dediklərinin düzgünlüyünə əmin olurlar. Şifahi çıxışda diksiya ilə bərabər tempin də mühüm rolu vardır. Natiq nə çox sürətlə, nə də həddindən artıq yavaş danışmamalıdır. Bunun üçün o, qabaqca öz çıxışını vaxta görə planlaşdırmalı və bu prinsipi möhkəm gözləməlidir. Əgər nitq uzanır və dinləyiciləri yorursa, dərhal onu ixtisar etmək lazımdır.

Hər natiqin özünəməxsus səs çaları vardır. Səs çaları tembr adlanır. "Səsin digər ünsürləri kimi tembr də natiqin psixi vəziyyətindən asılıdır. Əgər ideyalarınız aydın və canlı deyilsə və özünüz də bunu hiss edirsinizsə, səsiniz aydın və şəffaf səslənməyəcək. Siz yorğun, ruhdan düşmüş, utanmış, yaxud qəzəbli olduqda səsinizin necə səslənməsinə diqqət yetirin. Əlbəttə, səsin tembrini tamamilə dəyişmək mümkün deyil. Lakin onu yaxşılaşdırmaq üçün çox şey etmək mümkündür". [3, 240]

İntonasiya da nitqin ən mühüm cəhətlərindən biridir. İntonasiya danışmada sözlün canıdır. Onun iki əsas növü vardır. 1) məntiqi intonasiya, 2) emosional intonasiya. Məntiqi intonasiyada natiq səsinə ucaltmaqla, bəzən də alçalmaqla xüsusi diqqətə çatdırmaq istədiyi söz və ifadələri qeyd edir, onları digərlərindən ayırır. Emosional intonasiya isə natiqin daxili hissələrini, haqqında danışdığı insanlara, hadisələrə olan münasibətini bildirir. Belə intonasiyadan yalnız çıxış təbii və səmimi olduqda, natiq öz həqiqi duyğularını ifadə etdikdə istifadə oluna bilər. Əks halda belə nitq öz saxtılığı ilə dinləyicilərdə nifrət və ikrah hissi yaradır.

Bəzən insanlar sözlün birbaşa mənasına yox, onun deyiliş intonasiyasına inanırlar. İntonasiya mürəkkəb hadisədir. Bura səs tonunun yüksəlib alçalması, nitqin sürəti, cümlə daxilində fasilə və s. daxildir. İntonasiya təsdiq cümlələrini sual və nida cümlələrindən, tabesizlik əlaqəsini tabelilik əlaqəsindən fərqləndirmək üçün imkan yaradır. İntonasiya vasitəsilə şübhə, təəccüb, sevinc, kədər və s. kimi hissələr ifadə olunur. Ondən düzgün istifadə etmək nitqin mənasını yaxşı başa düşməyə kömək edir. Görkəmli şairlərin və bədii söz ustalarının şeir oxuyarkən intonasiyadan nə qədər böyük bacarıqla istifadə etdikləri bizə məlumdur.

"Natiqin əhval-ruhiyyəsi heç də həmişə nitqin məzmununa uyğun olmur. Bu, təbii ki, onun səsinə əks olunur. Eksperimentlər vasitəsilə sübut edilmişdir ki, danışanın intonasiyası nitqin məzmununa uyğun gəlmirsə, dinləyicilər onları maraqlandıran məlumatın 30%-ə qədərini mənimsəyə bilmirlər". [3, 242]

Daima eyni səs tonu ilə danışan insanlar dinləyiciləri sıxmağa başlayırlar və bir müddət sonra diqqət çəkici olmaqdan çıxırlar. Belə danışmaq tərzini hiss və duyğulardan uzaq olduğu üçün dinləyənlər usanır. Nitqin müvəffəqiyyətinin səbəblərindən biri də düzgün səs tonunun seçilməsidir. Belə nitq insanlara daha tez təsir göstərir. İnsan səsi üç əsas tonda olur: 1. Alçaq səs tonu 2. Orta səs tonu 3. Yüksək səs tonu. Yüksək səs tonu fiziki cəhətdən adamı yorur, alçaq səs tonu isə insanı qıcıqlandırır. Ona görə də çıxış zamanı tədricən və ahəngdar surətdə səs tonunu gah yüksəldib, gah da alçalmaq lazımdır ki auditoriya narahət olmasın. İnandırıcı olmaq istəyən natiq aramla və aşağı tonlarda danışır, lakin o, səsinin təbii diapazonunda qalmalıdır, yoxsa çıxışı qeyri-səmimi təsir bağışlayar.

F. Volter deyir ki, "ən gözəl fikir də pis ifadə edildikdə qiymətini itirir". İfadəli nitq ən təsirli nitqdır. Bu, müsahibin iradəsinə və hissələrinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, düşündürən nitqdır. "Dədə Qorqudun gücü ağıllı, ifadəli, musiqili danışığında, yerində söylədiyi nəğmələrdə, Koroglundun əzəməti onun təsirli müraciətində, səfərbəredici çağırışlarında, sazla söylədiyi qoşma və gəraylılarındadır". [4, 120]

Natiq çıxış edərkən öz ləyaqətini qoruyub saxlamaq üçün bütün etik normalara ciddi şəkildə riayət etməlidir. Onun ağzından çıxan hər kəlmə daxili aləmindən xəbər verir. Nə qədər yüksək səviyyədə danışsın, danışsın sonda bir ədəbsiz, təhqiramiz, söyüş xarakterli söz işlətsə, bütün nitqi dəyərdən düşər. Dinləyicisi ilə arasında əgər həm vəzifə, həm də yaşca böyük fərq olarsa, natiq yenə ən tənqidi məqamlarda belə etik normalardan kənara çıxmamalıdır. Natiqin və ya mühazirəçinin auditoriyada tez-tez o tərəf - bu tərəfə getməsi, yeknəsək hərəkətlər etməsi məsləhət deyil. O, auditoriyada baş verə biləcək hər cür xoşagəlməz hərəkətlərə qarşı soyuqqanlı olmalı və belə hallarda özünü ələ almağı bacarmalıdır. Digər tərəfdən mühazirədə diqqəti yayındıra biləcək hər cür səbəb ona təsir etməməli və işində müvazinəti pozmamalıdır. Natiq xarici görünüşünə də ciddi diqqət yetirməlidir. Onun geyimi zərərinə yox, xeyrinə olmalıdır. Natiq nə qədər adlı-sanlı olsa da, həddindən artıq dar, qısa paltarlar, rəngarəng ayaqqabılar geymək, üzü tüklü, yaxası, qalstuku əzik, üz-gözü şişmiş olmaq onu gözdən salar. Eyni zamanda həddindən artıq cəlbədedici geyimlər və bəzəklər də auditoriyanın diqqətinin dağılmasına səbəb ola bilər, həm də insanları öz nitqi ilə cəlb etmək üçün gözəl olmaq vacib deyil.

Deməli, bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, auditoriya ilə ünsiyyət zamanı natiqin nitq mədəniyyəti, səsi, xarici görünüşü, tərz, duruşu, mimika və jestləri, hətta üzündəki xəfif təbəssümündən yaranan ümumi təəssürat onun nitqinin uğurlu olması üçün vacib şərtlərdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında, Bakı 1968, 216s
2. Abdullayev A. Mütəllimin nitq mədəniyyəti haqqında, Bakı, 1966.
3. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika, Nurlar, 2014, 399s
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı Universiteti, 2003, 399s.
5. Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1988, 1992.

Açar sözlər: *verbal ünsiyyət, qeyri-verbal ünsiyyət, mimika, jestlər, intonasiya, pauza, nitq texnikası, səsin tempi, səsin tonu.*

QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Açar sözlər: *verbal ünsiyyət, qeyri-verbal ünsiyyət, mimika, jestlər, intonasiya, pauza, nitq texnikası, səsin tempi, səsin tonu, təbəssüm.*

Ünsiyyət insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır. Nəzakətlilik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabili dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərindən şərik olmaq - bunlar ünsiyyət mədəniyyətinin əlifbasıdır. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri verbal ünsiyyəti tamamlayır, nitqin məzmununu təsdiq və yaxud inkar edir, ayrı-ayrı sözləri əvəzləyir, dinləyici ilə əlaqə qurulmasını asanlaşdırır. Qeyri -verbal ünsiyyət vasitələrinin müxtəlif tipləri var. Bizim indi söz açacağımız tipləri ünsiyyət mübadiləsində xüsusi rol oynayırlar.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri arasında kommunikativlik baxımından mimika və jestlər daha çox diqqət çəkir. Vaxtilə, bəşəriyyət tarixinin meydana gəldiyi ilk zamanlarda mimika və jestlər insanların bir-biri ilə ünsiyyət etməsi üçün başlıca vasitələr idi. Lakin sonralar ünsiyyət vasitəsi kimi söz yarandı və bu hərəkətlərin bir qismi nitqdən ayrıldı, onunla birlikdə yaşayıb öz hiss və duyğularını başqalarına bildirmək üçün insanlara xidmət göstərməkdə davam etdi. Bu hərəkətlər nəticə öz fikirlərini daha parlaq ifadə etməyə, vacib anları vurğulamağa kömək edir, nitqinin təsirini artırır, dinləyicilərin diqqətini cəlb edir.

Deməli, bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, auditoriya ilə ünsiyyət zamanı nitqin nitq mədəniyyəti, səsi, xarici görünüşü, təzi, duruşu, mimika və jestləri, hətta üzündəki xəfif təbəssümündən yaranan ümumi təəssürat onun nitqinin uğurlu olması üçün vacib şərtlərdir.

NON-VERBAL COMMUNICATION

Summary

Keywords: verbal communication, nonverbal communication, facial expressions, gestures, intonation, pause, speech technique, tone

Communication is reflected in the inner beauty of human relationships. Politeness, restraint, friendliness, friendliness, benevolence, the ability and desire to listen to and understand the interlocutor, respect for his taste, judgments and mood, empathy for his joy and grief are the alphabet of the culture of communication. Non-verbal means of communication complement verbal communication, confirm or deny the content of speech, replace individual words, and facilitate the establishment of communication with the listener. There are different types of non-verbal communication. The types, which will be discussed below, play a special role in establishing communication.

The greatest attention among non-verbal means of communication, facial expressions and gestures attract the most attention in terms of communication. At the dawn of mankind, facial expressions and gestures were the main means of communication between people. Later, when the word became the main means of communication, some of these movements continued to exist in parallel with words. Serving the expression of feelings and sensations. They also serve to more clearly express thoughts, emphasize important points, enhance the impact of speech, and attract and consolidate the listener's attention.

Based on the listed features of non-verbal communication, it can be concluded that the culture of the speaker's speech, his voice, appearance, manner, behavior, facial expressions and gestures, even a fleeting smile on his face are important conditions for the formation of a general impression of him and the success of his speech ...

RƏYÇİ: *dos.J.Mustafayeva*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SÖZLƏR VƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRLƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Bütün dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dili də sistemli xarakter daşıyan dillərdən biridir. Dilin hər sisteminin özünəməxsus vahidlərinin olması dilin sistemliliyini şərtləndirən amillərdən biridir. Dilçiliyin fonetika bölməsinin vahidi fonem, morfologiya bölməsinin vahidi morfem, leksikologiya bölməsinin vahidi leksem, sintaktik sistemin vahidi isə sintaqm hesab olunur. Dil sisteminin ən kiçik vahidi fonem, ən böyük vahidi isə mətnədir. Mətn hər hansı bir məqsədlə göndərilən və ya qəbul edilən informasiyanın ötürülməsində əsas linqvistik vahid hesab olunur. İnformasiyanın göndərilməsində və qəbul edilməsində sözlər, söz birləşmələri və cümlələr mühüm rol oynayır. Sintaktik vahidlərdən hesab olunan söz birləşmələri Azərbaycan dilində dilçilərin daim tədqiqat mərkəzində olan mövzulardan biridir və hər zaman tədqiqinə ehtiyac duyulan məsələlərdəndir. Onun sözlərlə, cümlələrlə ortaq və fərqli cəhətləri, əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə növləri, quruluşuna görə növləri və s. kimi məsələlər ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmağa və tədqiqata cəlb etməyə imkan verir. Sözlərlə müqayisədə söz birləşmələri daha konkret mahiyyət daşıyır. Söz birləşmələri ilə müqayisədə isə cümlələr daha geniş məlumat ötürmək və qəbul etmək xüsusiyyətinə sahibdir. Cümlələrin formalaşmasında sözlərin və söz birləşmələrinin mühüm rolu vardır. Cümlə sadəcə müxtəlif sözlərdən ibarət olduğu kimi ancaq söz birləşmələrindən də ibarət cümlələr vardır. Məsələn, *Nizami Gəncəvinin dünyaya səs salan Xəmsəsi Azərbaycan ədəbiyyatının nadir incilərindəndir*. Bu cümlədə iki cümlə üzvü – mübtəda (Nizami Gəncəvinin dünyaya səs salan Xəmsəsi) və xəbər (Azərbaycan ədəbiyyatının nadir incilərindəndir) işlənmişdir. Söz birləşmələrinin linqvistik cəhətinə diqqət yetirsək onun söz və cümlənin hüdudunda dayan sintaktik vahid olduğunu görürük. Söz birləşmələrinin qeyd edilən cəhətinə diqqət yetirən Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov yazırlar ki, “söz birləşməsi bu silsilədə sözlə cümlənin sərhəddində dayanır. Buna görədir ki, söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahid olmaqla yanaşı, bir tərəfdən sözlə digər tərəfdən cümlə ilə bağlıdır. Lakin onlar müxtəlif, həm də bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və rolu vardır” (1, s. 35).

Qeyd etdiyimiz kimi söz birləşmələri sintaktik vahiddir və dilimizin sintaksis şöbəsində öyrədir. Söz birləşməsi ilə mürəkkəb və sadə sözlər, eləcə də cümlələr arasında fərqli cəhətlər olduğunu artıq qeyd etmişdik. Ancaq bunlar arasında mühüm əlaqənin də olduğunu unutmamaq olmur. Hər iki dil vahidi arasında ən mühüm əlaqə birinin digərinin yaranmasında iştirak etməsidir. Belə ki, sadə sözlər birləşərək mürəkkəb sözləri, eləcə də həm sadə həm də mürəkkəb sözlərin birləşərək söz birləşməsinə formalaşdırılması, söz birləşmələrinin də həm ayrılıqda həm də sadə və mürəkkəb sözlərlə birlikdə cümlələrin və mətnlərin yaratmasında iştirak etməsi dilçiliyin şöbələrinin bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu ortaya çıxarır. Deməli, söz birləşmələrinin formalaşmasında müəyyən sözlər iştirak edir, ancaq bu sözlərin müstəqil leksik məna daşması mühüm amildir. Buna əsasən qeyd edə bilərik ki, söz birləşmələrini formalaşdırın əsas nitq hissələridir, çünki köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası olmur. Söz birləşmələrinin bu cəhətinə diqqəti çəkən Q.Kazimov söz birləşmələrinə bu şəkildə tərif vermişdir: “Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir” (2, s. 39). Q.Kazimovun söz birləşmələri haqqında verdiyi tərifini dolğun hesab edə bilərik, çünki burada müəllif söz birləşmələrinin müstəqil sözlərdən yaranmasını, quruluşunu (iki və daha artıq sözdən yaranmasını), onların ancaq məna baxımından deyil eyni zamanda qrammatik baxımdan da birləşməsinə qeyd etməklə yanaşı, onları sintaktik vahid hesab etməsi də diqqətə layiqdir. Qeyd edək ki, söz birləşmələrinin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi dedikdə o nəzərdə tutulur ki, iki söz sadəcə məna baxımından birləşə bilər ancaq onda qrammatik bağlılıq olmazsa, söz birləşməsi yaranma bilməz. Məsələn, *universitet* və *kitabxana* sözlərinin məna baxımından birləşməsi söz birləşmələrinin yaranmasına şərait yaratsa da onların qrammatik məna baxımından da əlaqələnməsinə ehtiyac vardır. Hər iki mənanın əlaqəsi sayəsində universitetin kitabxanası söz birləşməsi yaranmışdır.

Söz birləşməsinə təşkil edən leksik vahidlərin məna və qrammatik cəhətdən bağlılığı məsələsinə B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında da rast gəlmək olar. “Söz birləşməsində və cümlədəki sözlər bir-birilə iki cəhətdən bağlı və əlaqəli olurlar: 1) Məna (semantik) cəhətdən 2) Qrammatik (morfoloji və sintaktik) cəhətdən” (3, s. 6). Sözlər arasında məna əlaqəsinin olması söz birləşmələrinin yaranmasına yol açır.

Söz birləşmələri ilə sözlər arasında oxşar və fərqli cəhətlərin olduğunu qeyd etmişik. Söz birləşməsi və sözlər arasındakı fərqli və oxşar cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

“Söz birləşməsi də söz kimi dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub əşyaları, hadisələri, prosesləri bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə tikinti materialı olaraq daxil olur” (1, s. 35). Verilən sitata əsasən söz birləşmələri ilə sözlər arasındakı oxşar cəhətləri belə qruplaşdırma bilərik:

1) Söz birləşmələri və sözlər dildəki əşyaları müxtəlif cəhətdən adlandırır.

Deməli, həm söz birləşmələri həm də sözlərin ən əsas xüsusiyyəti dildəki əşya, hadisə və prosesləri adlandırmaqdır. Məsələn, *kitab* ad bildirən sözdür, *kitab üzvi* söz birləşməsi də ad bildirir. *Ağ* əşyanın əlamətini bildirən sözdür, *ağ divar* söz birləşməsi də əşyanın əlamətini bildirir.

2) Digər tərəfdən yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi həm sözlər, həm də söz birləşmələri cümlələrin yaranmasında yaxından iştirak edir. Məsələn, *Oxu oradan yuxarıya tuşlayacağam!* (4, s. 198). *Ovqan çox əliaçıqdı* (4, s. 281). Bu cümlədə söz birləşmələri iştirak etməmiş ancaq sözlərdən yaranan cümlələrdir. Dilimizdə yalnız söz birləşmələrindən ibarət cümlələr, eləcə də həm söz birləşməsi, həm də sözlərdən ibarət cümlələr də var. Məsələn, *Dağın havası xəstənin canına rahatlıq verdi*. Bu cümlədə *dağın havası, xəstənin ruhu, rahatlıq vermək* söz birləşmələridir. *Bu söz-söhbətdən sonra Ovqanın boynuna ağır yük düşdü* (4, s. 284). Bu cümlədə *Ovqanın boynu* üçüncü növ, *bu söhbət, ağır yük* söz birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələridir.

3) “Adi sözlərin başlanğıc forması olduğu kimi, söz birləşmələrinin də başlanğıc forması olur” (3, s. 27). Məsələn: *ağacın yarpağı, ağacın yarpaqlarına, ağacın yarpaqların* və s. Qeyd edilən bu söz birləşmələrində *ağacın yarpağı* birləşməsi başlanğıc forma hesab olunur.

Söz birləşmələri ilə sözlər arasında fərqli cəhətlər də vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır.

1) “Söz leksik kateqoriyadır, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xaraktera malik olub əşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları təklikdə, təcrid olunmuş halda deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz müəyyən məfhumları ifadə edərkən öz-özlüyündə o məfhumun başqasına münasibətini göstərmir, lakin bütün söz birləşmələrinin mənasında belə bir əlaqə vardır. Söz birləşmələrinin ümumi mənası məhz bu əlaqələr əsasında meydana gəlir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da bununla əlaqədardır” (1, s. 35). Söz leksik vahid kimi leksikologiyada öyrənilir, ancaq söz birləşmələri sintaksisin vahidi hesab olunur. Sintaksis də qrammatikada öyrənilirdiyi üçün söz birləşməsi də qrammatik kateqoriya hesab olunur.

2) “sözlər səslər əsasında yaranır, söz birləşmələri isə sözlər əsasında formalaşır. Beləliklə, söz həm söz birləşməsi, həm də cümlə üçün tikinti materialıdır. Söz birləşməsi isə cümlə üçün tikinti materialıdır” (3, s. 28). Deməli, sözləri səslər yaradır, söz birləşməsinə isə sözlər yaradır. Söz birləşməsi isə cümlənin yaranmasında iştirak edir. Söz səslər əsasında yarandığı üçün söz birləşməsinə sözlərdən daha böyük sintaktik vahid hesab olunur. Söz birləşmələri cümlələri yaratdığı üçün cümlə də söz birləşmələrindən daha böyük vahiddir.

3) söz birləşmələri quruluş etibarı ilə də sözlərdən fərqlidir. Belə ki, söz səslərdən yarandığı üçün yalnız bir leksik vahiddən ibarət olur. Söz birləşmələri isə ən azı iki leksik vahiddən ibarət olmalıdır. “Söz birləşməsi azı iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olur. Həmin müstəqil sözlərdən birinin ixtisarı söz birləşmələrinin ixtisar olunması deməkdir. Lakin bu xüsusiyyət sözə aid deyil” (3, s. 28). Doğrudur, müasir Azərbaycan dilində iki müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər də ən azı iki müstəqil sözün birləşməsindən yaranır. Məsələn, *boyunbağı, dəvədabanı, itburnu, əliüzüyan* və s. kimi mürəkkəb sözlər iki və ya üç müstəqil leksik vahidin birləşməsindən yaranmışdır, ancaq onlar söz birləşmələrindən fərqli olaraq bitişik şəkildə yazılırlar. Söz birləşmələrində isə sözlərin ayrı şəkildə yazılması əsas şərtidir. Məsələn, *gecənin qaranlığı, ildırımın çaxması, evin həyatı, dünən yazdığım* və s.

4) sözlər yalnız bir leksemdən ibarət olduğu üçün onlarda asılı və ya əsas tərəf olmur. Ümumiyyətlə, leksikologiyada əsas və asılı tərəf anlayışından istifadə edilmir, çünki leksikologiyanın predimenti sözlərlə bağlıdır. Məsələn, *insan, ümid, dadlı, yaşamaq* və s. kimi sözlərdə əsas və asılı tərəf axtarmaq mümkün deyildir. Sintaksisdə isə daha böyük dil vahidləri araşdırıldığı üçün burada əsas və asılı tərəflər olur. Sözlərlə söz birləşmələrini fərqləndirən cəhətlərdən biri də məhz söz birləşmələrinin sözlərdən fərqli olaraq əsas və asılı tərəflərə malik olmasıdır. Q.Kazımov yazır ki, “söz səslərdən söz birləşməsi isə sözlərdən yaranır, buna görə də söz birləşmələrində asılı tərəf əsas tərəfi konkretləşdirmək və müəyyən cəhətdən dəqiqləşdirməklə bitkinliyin yaranması üçün dil materialını müəyyən məhələyə qədər hərəkətə gətirmiş olur” (2, s. 42). Məsələn, *Savalan dağı, qocalar evi, Üzeyirin musiqisi, ədəbiyyatın tədrisi, yaşıl çəmən, gözəl arzu, küsüb oturmaq* və s. kimi söz birləşmələrində *Savalan, qocalar, Üzeyirin, ədəbiyyatın, yaşıl, gözəl, küsüb* sözləri asılı tərəf hesab olunur.

5) söz leksik vahid olduğundan və leksikologiyada araşdırıldığından sözlərdə omonimlik, sinonimlik, antonimlik və məcazilik vardır. Sözlərlə söz birləşməsi arasında bu fərq diqqət yetirən Q.Kazımov qeyd edir ki, “söz təklikdə ümumi və geniş mənaya malik olur; məcazilik, çoxmənalılıq və omonimlik əsasında yaranmış bütün mənaları özündə cəmləşdirir, lakin birləşmə daxilində sözün mənası daralır, konkretləşir, dəqiqləşir, mümkün olan mənələrdən biri nəzərdə tutulur” (2, s. 42). Eyni fikirlərə biz B.Xəlilovun da dərsliyində rast gələ bilərik (3, s. 28). Məsələn, *şirin, acı* və s. kimi sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir, *ayaq, burun, göz* və s. kimi sözlər çoxmənalılıq, *kök, dolu, dan, aş* və s. kimi sözlər isə omonimlik bildirir. Söz birləşmələri isə daha konkret mənə ifadə edir. Məsələn, *şirin və acı* sözü ayrılıqda həm məcazi, həm də həqiqi mənə ifadə etsə də, *şirin söhbət, acı həyat* və s. kimi söz birləşmələrində onların mənası konkretləşərək yalnız məcazi mənə ifadə etmişdir. *Şirin çay, acı bibər* kimi söz birləşmələrində isə mənə konkretləşərək yalnız həqiqi anlam ifadə etmişdir. *Ayaq, burun, göz* kimi çoxmənalı sözlər müəyyən söz birləşməsinin tərkibində həqiqi mənada, yəni əsas mənada işlənir. Məsələn, *insanın ayağı, uşağın burnu, xəstənin gözü kimi* söz birləşmələrində həqiqi, yəni əsas mənada işlənmişdir. Bu sözlərin digər mənaları isə məcazilik bildirir və sözsüz ki, onların ifadə etdiyi məcazi mənə yalnız söz birləşməsi daxilində dəqiqləşir. Məsələn, *kəndin ayağı, ayaqqabının burnu, bulağın gözü* və s. söz birləşmələrində isə *ayaq, burun, göz* sözləri öz həqiqi mənasını itirərək konkretləşmiş və məcazi mənasını qoruyub saxlamışdır.

6) Söz birləşmələri ilə sözlər arasında digər mühüm fakt isə onların cümlə üzvlərinin quruluşuna təsir etməsidir. Belə ki, sözlər sadə cümlə üzvləri kimi, söz birləşmələri isə mürəkkəb cümlə üzvləri kimi cümlədə çıxış edir. “Söz birləşməsi cümlənin mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir” (5, s. 118).

Söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərlə də oxşar və fərqli cəhətləri vardır ki, bunlar da dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin aşağıdakı oxşar cəhətləri vardır:

1) “Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları təşkil edən sözlər hər iki halda müstəqil sözlərdir” (1, s. 37). Verilən bəndlə tam şəkildə razılaşmaq olmaz, çünki mürəkkəb sözlərin, həmçinin söz birləşmələrinin də tərəfləri ancaq iki müstəqil sözdən deyil iki və daha artıq müstəqil sözdən yarana bilər. Məsələn, *baramaqurdu, üçbucaq* və s. kimi mürəkkəb sözlər iki müstəqil mənalı *barama* və *qurd, üç* və *bucaq* sözlərinin birləşmələrindən yaranmışdır. *Azərbaycan dilçiliyi, əsgər məktubu, donub qalmaq* kimi söz birləşmələri də iki müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən yaranmışdır. Ancaq *əlüzüyan* kimi üç müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən də yaranan mürəkkəb sözlər vardır. *Həmidin qəmli hekayəsi, ananın xoş arzuları, şairin sonuncu bəstəsi* və s. kimi söz birləşmələri isə üç müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranmışdır.

2) Ə.Əbüllayev, Y.Seyidov, A.Həsənov “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin fərqi bəhs edərək onlar qeyd edirlər ki, “həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aiddir və eyni qrammatik formadadır” (1, s. 37). Bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki istər söz birləşməsi, istərsə də mürəkkəb sözlər olsun onların tərəfləri həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn, *itburnu, dəvədabanı, kəlikotu* kimi mürəkkəb, *taxta qapı, dəmir darvaza, gümtüş qaşığı* kimi söz birləşmələrinin hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuşdur. Ancaq *tozoran, sarıköynək, üçbucaq* və s. tipli mürəkkəb sözlərin tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuşdur. Belə ki, *toz* sözü isim, *soran* sözü feili sifət, *sarı* sözü sifət, *köynək* sözü isim, *üç* sözü say, *bucaq* sözü isə isimdir. *Gözəl hava, danışan adam, adamların çoxu, müəllimin oxumağı* və s. söz birləşmələrinin də tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarətdir. *Gözəl hava* – sifət, isim; *danışan adam* – feili sifət (feil), isim; *adamların çoxu* – isim, say; *müəllimin oxumağı* – isim, məsdərlə (feillə) ifadə olunmuşdur. B.Xəlilov isə söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında fərqlərdən bəhs edərək yazır ki, “hər ikisinin tərəfi nitq hissələri ilə ifadə olunur” (3, s. 28). Biz B.Xəlilovun fikirləri ilə tamamilə razıyıq, çünki mürəkkəb sözlər və söz birləşmələrinin tərəfləri hər zaman eyni nitq hissələri ilə ifadə olunmur, müxtəlif nitq hissələri ilə də ifadə olunur.

3) “Hər ikisinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr mövcud olur” (3, s. 29). Məsələn, çobanyastığı, şəhərlərarası kimi mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi vardır.

Bütün bunlarla yanaşı söz birləşmələri ilə sözlər arasında fərqli cəhətlər də vardır.

1) Mürəkkəb sözlər bitişik və ya defislə və ya ayrı yazılır, ancaq söz birləşmələri hər zaman ayrı yazılır. Məsələn, yorğan-döşək, qızılgül, on bir tipli mürəkkəb sözlər defislə, bitişik və ya ayrı yazılır. *Qanun naminə, isti çörək, müqəddəs borc, ananın nəfəsi, yaylaq festivali, səhər tezdən oyanmaq* və s. kimi söz birləşmələri isə ayrı yazılır.

2) Söz birləşmələrinin tərəfləri öz müstəqilliyini saxlaya bildikləri üçün hər birinə ayrı-ayrılıqda sual vermək mümkündür. Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqi bəhs edərək B.Xəlilov yazır ki, “söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil suallara cavab verir” (3, s. 29). Məsələn, *birinci (neçənci?) danışandan (kimdən?), maraqlı (necə?) hadisə (nə?)* və s.

3) Mürəkkəb sözlər leksikologiyada, söz birləşmələri isə sintaksisdə öyrənilir.

4) “Söz birləşmələrinin tərəfləri mütəhərrik olur. Onlar hər təsadüfdə yeni sözlərlə birləşərək, başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Bu cəhətdən ən vacib əlamət odur ki, söz birləşmənin komponenti olduğu vaxt eyni zamanda başqa birləşmənin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri isə belə xüsusiyyətə malik olmur. Mürəkkəb sözlərdə (əgər o, həqiqətən, mürəkkəb söz kimi tam formalaşmışsa) heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələndərək, yeni birləşmə və ya mürəkkəb söz təşkil edə bilmir” (1, s.38). Məsələn, *yaz səhəri, həmin ilin yaz səhəri, ucadan oxuyan, yan otaqda ucadan oxuyan* və s. Mürəkkəb sözlərlə bağlı söylənilən fikirlə tam razılaşmaq olmaz, çünki elə sözlər var ki, dilimizdə bir neçə mürəkkəb sözün yaranmasında iştirak edə bilər, ancaq belə sözlər dilimizdə azlıq təşkil edir. Məsələn, *Aygün* mürəkkəb sözünün tərkib hissəsindəki ay sözünü *Aytac, Aytən, Aygül* kimi şəxs adlarında da rast gələ bilərik. *Dəvədabanı* mürəkkəb sözünün tərkibindəki dəvə sözünü *quş* sözü ilə birləşərək *dəvəquşu* mürəkkəb sözü formalaşmışdır. Bəzi mürəkkəb sözlərdə isə, doğrudan da, tərəflər ancaq bir mürəkkəb sözün formalaşmasında iştirak edir. Məsələn, *stolüstü, itburnu, soyuqanlı* və s.

Söz birləşmələri ilə sözləri və mürəkkəb sözləri müqayisə etdikdə bir daha aydın olur ki, söz birləşmələri dilin sintaktik sistemində mühüm rol oynayır. Sözlər və mürəkkəb sözlər isə dilin leksik qatının məhsuludur ki, onlar söz birləşmələrindən kiçik vahid hesab edilir, ancaq dil sisteminin hər üç vahidi cümlələrin yaranmasında və eləcə də mətnlərin formalaşmasında yaxından iştirak edir. Söz birləşmələri sintaktik sistemin ən kiçik vahidi hesab olunsa da, cümlələrin və ən böyük sintaktik vahid olan mətnin yaranmasını təmin edir. Söz birləşmələrinin yaranmasında müstəqil leksik vahidlər iştirak edərək müxtəlif formalı və quruluşlu söz birləşmələri yaradırlar. Söz birləşmələri ilə bağlı araşdırmalarda onların dilin həm leksik, həm moroloji, həm də sintaktik sistemi arasında güclü bir əlaqə hesab etmək mümkündür.

Açar sözlər: *söz, söz birləşmələri, mürəkkəb sözlər, sintaksis*

Key words: *words, words combination, compound words, syntax*

Ключевые слова: *слова, словосочетания, сложные слова, синтаксис*

Xülasə

Məqalədə Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələrindən bəhs edilir. Söz birləşmələrinin sözlərlə, eləcə də mürəkkəb sözlərlə oxşar və ya fərqli cəhətləri araşdırılır və nümunələr əsasında izah edilir. Sözlər leksik sistemin vahidi hesab olunur, söz

birləşmələri isə sintaksisin vahididir. Söz birləşmələri cümlənin və mətlərlərin yaranmasında iştirak edir. Söz birləşmələri mürəkkəb sözlərlə də oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Belə ki, mürəkkəb sözlər bitişik yazıla bildiyi halda söz birləşmələri isə heç vaxt bitişik yazıla bilməz. Lakin hər üç dil vahidi dildə informasiyanın ötürülməsində və qəbulunda, nəhayət ünsiyyətin formalaşmasında xidmət göstərən dil vahidləridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə.Z.Abullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 424 s.
2. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010, – 500 s.
3. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili / B.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2017, – 428 s.
4. Rəhimov, S. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005, – 288 s.
5. Abdullayeva, G. Müasir Azərbaycan dili: [2 hissə]. – Bakı: Elm və təhsil, – h. 2. – 2013, – 308 s.

Summary

The article tells about word combination in modern Azerbaijani language. Similar or different aspects of word combinations with words are studied, as well as compound words and explained on the basis of examples. Words are considered a unit of the lexical system, and word combinations are considered a unit of syntax. Word combinations are involved in creating sentences and texts. Word combinations are similar and have different sides and with compound words. So if compound words can be written side by side, then phrases can never be written side by side. But all three linguistic units are language units that serve in the transmission and reception of information in the language and, finally, in the formation of communication.

Резюме

В статье рассказывается о словосочетании в современном азербайджанском языке. Изучаются сходные или различные аспекты словосочетаний со словами, а также сложные слова и объясняются на основе примеров. Слова считаются единицей лексической системы, а словосочетания – единицей синтаксиса. Словосочетания участвуют в создании предложений и текстов. Словосочетания похожи и имеют разные стороны и со сложными словами. Так что если сложные слова могут быть написаны бок о бок, то фразы никогда не могут быть написаны бок о бок. Но все три языковые единицы являются языковыми единицами, которые служат в передаче и приеме информации в языке и, наконец, в формировании коммуникации.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA ƏDƏBİ DİLİN LEKSİK NORMASININ POZULMASI HALLARI

(“Bakı Xəbər”, “Yeni Müsavat”, “Mövqe”, “Şərq” qəzetlərinin oktyabr-noyabr 2019-cu il tarixində çap olunmuş materialları əsasında)

Azərbaycan ədəbi dili son illər yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələ ədəbi dilimizin müasir səviyyədə leksik- semantik, qismən də qrammatik səviyyədə dəyişikliklərin baş verməsi ilə davam edir.

Əsas kütləvi təbliğat vasitəsi olan yazılı mətbuat gündəlik zəruri hadisələri, sosial-siyasi, ictimai-mədəni sahələrə aid bütün məlumatları işıqlandırdığından ədəbi dilin leksik-semantik qatında gedən dəyişimlər qəzetlərin dilində daha tez nəzərə çarpır. Qəzetlərdə ədəbi dilimizin leksik-semantik cəhətdən dəyişməsinə sürətləndirən başlıca amil qohum və qohum olmayan dillərin təsiridir. Son illər Türkiyə Türkcəsinin, ingilis və digər Avropa dillərinin dilimizə təsir imkanları artmışdır ki, bunun da müxtəlif obyektiv səbəbləri vardır. Azərbaycan dilinin leksik qatının zənginləşməsinə xidmət edən bu inkişaf özü ilə bərabər müəyyən problemlər də yaratmaqdadır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dil normalarının qorunmasında hər zaman öncüllük etmiş mətbuatda üslubi və leksik səhvlər kütləvi xarakter alır. Eyni zamanda mətbu orqanlarda söz və ifadələr bəzən heç bir gərəklə olmadan işlədilir. Avropa dillərindən, xüsusilə, Türkiyə Türkcəsindən bərhad çevirmələr Azərbaycan şifahi və yazılı mətbuatına yol tapır, ədəbi dilimizin leksik normasını əcaib formaya salır. Bu mənada A. Axundovun fikirlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: “...Görürsən hətta gözdənuzaq kiçik bir küçədə bir-iki uşaq maykası, uşaq corabı asılan kiçik satış yerinin adını “Beybi şop” (ingiliscə “Uşaq dükanı”) qoyublar. Söz yaradıcılığı sahəsində də ənənədən uzaqlaşma halları var Məsələn, həqiqətən çox gözəl, baxmalı kanal olan AZTV-nin ekranlarında kanalın özünü “baxımlı kanal” adlandırmaq təəssüf doğurur. Axı, biz içməli suya “içimli”, yeməli xörəyə “yeyimli”, oxumalı kitaba “oxuyumlu” v.s. demirik”. (1.) Mətbuatda leksik normanın pozulmasına səbəb təkcə alınmalar deyil, eyni zamanda Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olmamaq, redaktə işinin təşkil edilməməsi, dilin leksik, qrammatik qaydalarını bilməmək də bu səbəblər sırasındadır. Məsələn, “Bakı Xəbər” qəzetindən bir nümunəyə nəzər salaq;

“Məlum olduğu kimi, aparılan islahatlar çərçivəsində *hakimiyyət dəhlizlərinin gəncləşdirilməsi* prosesinin yeni mərhələsi başlayır”.(2, səh. 6) Müəllif Türkiyə türkcəsində işlədilən “hakimiyyət kulisləri” ifadəsini eşidib, həmin birləşməni dilimizə “tərcümə” edib belə bir ironik ifadə yaratmışdır: “*hakimiyyət dəhlizlərinin gəncləşdirilməsi*”. Bəlkə də, “hakimiyyət dəhlizi” ifadəsini qəbul etmək olardı, lakin “dəhliz” sözünün cansız isim olması, onun canlılara, xüsusilə, insanlara aid “gəncləşdirmək” feili ilə bir yerdə işlədilməsi leksik normanın pozulmasına gətirib çıxarır.

Eyni qəzetin digər nömrəsində əcnəbi sözün lüzumsuz işlədilməsi ilə qarşılaşırıq:

“Bələdiyyələr *srokun*” çıxmasına iki ay qalmış vergi məsələsində fəallaşdıblar, xeyirdimi...”. (3. səh.13.)

Nümunədə “*srokun*” çıxması” ifadəsi leksik normanın kobud surətdə pozulmasıdır. Əcnəbi söz və terminlərin işlədilməsi o zaman məqbul sayıla bilər ki, o sözün mənası hamı tərəfindən anlaşılсын, dildə qarşılığı olmasın. Burada işlədilmiş “*srok*” jarqonunun işlədilməsi məqalə müəllifinin savadsızlığının təzahürüdür. Bu hal bir çox mətbu orqanlarda təkrar olunur sanki yazarlarımız əcnəbi sözləri yeri gəldi-gəlmədi dilimizdə işlətmək üçün yarışirlər.

“AXCP sədri Əli Kərimlinin əmisi oğlu İncilab Kərimov, Məhəmməd Mirzəli, Seyran Rəfiyev avroları Avropada belə yerə səpələyir. Utanmadan *alkaşlıq edib, mahnı qoyub* kef məclisi qurur”. (4. səh.9) Bir cümlədə iki leksik norma pozuntusu qəzet səhifələrimizdə adi hala çevrilə bilər.

Milli, müasir mətbuatımızda leksik normanın pozulması təkcə jarqonlarla yadda qalmır, alınma sözlərin yersiz işlədilməsi də ədəbi tez-tez qarşılaşdığımız haldır.

“Birinci mərtəbədə qonaq otağı, qaz sobası olan mətbəx, *lavabo* və bütün lazımi əşyalar dəsti var”. (5. səh.16) B. Q. Belinski yazır ki, dildə var olan iki sözdən əcnəbi olanı işlətmək sağlam ağılı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir.(6. səh.49) Bu nümunədə “lavoba” sözü Azərbaycan dilinə Türkiyə Türkcəsindən keçmişdir. “lavoba” mənşə baxımından ingilis dilinə məxsusdur. Azərbaycan dilində bu sözün qarşılığı “ayaqyolu”dur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik normanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də söz və ifadələrin dəqiq seçilməsi, yerində işlədilməsidir. Lakin mətbuatda, qəzet və digər KİV-də bunun əksi ilə qarşılaşırıq. Aşağıdakı nümunədə müəllif, “hopmaq” və “oturmaq” feillərinin işlənmə yerini dəyişik salmışdır. Azərbaycanlılar heç bir halda cansız varlıqların, quşların oturduğunu söyləmir, biz iyin, qoxunun hopmasını, quşların qonmasını, insanların isə oturmağını və ya əyləşməsini bilirik.

---“Bundan başqa, avtobusda daim siqaret çəkildə *iy artıq oturur*”. (3. səh.15.) İy hopar, oturmaz.

“Bakı Xəbər” qəzetinin digər nömrəsində də eyni norma pozuntuları ilə qarşılaşırıq:

“Yaşlı məmurlardan *vəzifəni yerə qoyanlar oldu*, yaşlı deputatlar, nədənsə, hələ möhkəm dayanır”. (2. səh. 6.) Müəllif unudur ki, verilmiş vəzifədən imtina etmək, istefa vermək olar, vəzifəni yerə qoymaq olmaz.

“*Masaya təqdim olunan təamların* keyfiyyətindən şübhələnən qonaqlar zəhərlənməmək üçün meyvə-tərəvəzlə qidalanmağa üstünlük verirlər”.(2. səh. 13). “*Masaya təqdim olunan təam*” birləşməsində mənə uyğun gəlmir, təam masaya yox, qonaqlara təqdim olunur.

¹ ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ümumiyyətlə mətbuatımızda söz birləşmələrindən istifadə edən yazarlar, bəzən yazdıqları söz birləşmələrinin mənə cəhətdən uyğun gəlib-gəlməməsinin fərqi varmırlar. Aşağıda verilmiş nümunədə qarşılaşdığımız “qızgın sual” kimi yersiz, mənasız və leksik normaya xələl gətirən ifadələr də bu səbəbdən yaranır. Ola bilsin ki, hər hansı bir dildə “qızgın sual” ifadəsi aid olduğu dildə müəyyən mənə kəsb etsin, lakin Azərbaycan dilində belə bir ifadə yoxdur, “yaratmağa” çalışanlar da dilə zərbə vurmaqdan başqa heç nə etmir.

“Feminizim və multikulturalizm arasındakı əlaqə hər iki tərəfin tərəfdarları arasında *qızgın sual* doğuran məsələlərdən biridir”. (7, səh.14) “Şərq” qəzetinin eyni nömrəsində eyni məzmununda başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

“İranda Qarabağla bağlı *təxribatçı kitab* təqdim olundu” (7, səh.5.)

“Bu yol əvvəllər bərhad idi, yalnız *iri* maşınlar hərəkət edə bilirdi”. (8, səh.7.) Bu cümlədə “iri, böyük, yekə” sinonimlərindən “iri” sözünün “maşınlar” mübtədasına təyin kimi işlədilməsi nitqin dəqiqliyini pozur.

Göründüyü kimi “qızgın sual” birləşməsini “kəşf” edən yazar, “*təxribatçı kitab*” nümunəsini də dilimizə gətirmiş, digəri isə “iri maşın” nümunəsi ilə leksik normanın pozulmasına rəvac vermişdir.

Mətbuatda Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının pozulması səbəblərindən biri də yazarların hadisə və ya predmet haqqında məlumata malik olmamasıdır. Məsələn, yazarın Azərbaycanın coğrafi xəritəsi, ölkəmizin ərazisi haqqında bəsit bilgiyə sahib olmaması kobud üslubi səhvlərin yaranmasına gətirib çıxarır:

“Əvvəllər kənd camaatı çox əziyyət çəkirdi. Gördüyünüz bu yol da *yoxuydu*. Gədəbəy tərəfdən *1300 kilometr* yol gedərək Ağcaqalaya gəlirdilər”. (8, səh.7) Müəllif, bu nümunədə bir rayon daxilində 1300 kilometrlik yoldan bəhs edir. Halbuki, heç Azərbaycanın şimalından cənubuna qədər olan məsafə bu qədər deyil.

“Naxçıvan Azərbaycanla *qoruq sərhədi* olmayan ərazidir”. (9, səh.4.) “Qoruq sərhədi” ifadəsinin nə mənə kəsb etməsi aydın deyil.

“Belə olarsa, həm parlamentdə Rusiyanın təsiri artacaq, həm də *Ukraynanın qərb istiqamətindəki ipləri daima Rusiyanın əlində olacaq*”. (5, səh.7). Predmeti bilməmək, bəsit siyasi bilgiyə malik olmamaq siyasi mövzuda yazılmış bu məqalədə belə kobud səhvlərə gətirib çıxarır. Şübhəsiz ki, beynəlxalq münasibətlər mövzusunda yazılmış bir məqalədə bir dövlət haqqında qeyri-dəqiq ifadələrin işlədilməsi, publisistik üslub üçün məqbul deyildir.

Mətbuatda leksik normanın pozulmasına gətirib çıxaran qüsurlu cümlələrin qurulmasının bir səbəbi də sözlərin semantikasına bələd olmamaqdır. Məsələn, aşağıda verilmiş cümlədə “*ATƏT sədrliyinin əvvəllərində*” ifadəsi işlədilir. Müəllif, dilimizdə olan “ilin əvvəlində” işin əvvəlində” kimi birləşmələrdə əvvəl sözünün semantikasını təşkilatə sədrlik etmənin başlanğıcı kimi alqılamış və belə bir qüsurlu cümlə yaratmışdır. Bu tip nümunələr qəzet səhifələrində yüzlərlədir:

“*ATƏT sədrliyinin əvvəllərində* mən Şərqi Ukrayna üçün inamın artırılmasına yönəldilmiş bəzi tədbirlər müəyyənləşdirdim.” (5, səh.4)

“Müsavat partiyasının təməl prinsiplərindən biri də *ləyaqətçilikdir*”. (2, səh. 7) Məlumdur ki, “-çı” isim düzəldən leksik şəkilçi kimi sənət-peşə məzmunlu isimlər düzəldir. Burada “*təxribatçı*” sözünün təyin funksiyası yerinə yetirməsi leksik norma baxımından doğru deyildir.

“Eyni zamanda, kişi və ya qadın kimi cinsi rolların və hər hansı bir *cinsi üstünlüyün sökülməsinin əhəmiyyəti* qeyd edilməməlidir”. (5, səh.14) Bu nümunədə də müəllifin “*sökülmək*” feilinin semantikasına bələd olmaması, belə bir qüsurlu cümlənin işlədilməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dili zəngin dildir. Dil faktlarının müxtəlifliyi, zənginliyi imkan verir ki, yazılı ədəbi dilimizin normaları çərçivəsində fikir ifadə olunsun, hər hansı bir hadisə, predmet haqqında düşünəcə yazıya çevrilsin.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A. Axundov Nəsrimizdə hadisə. Ədəbiyyat qəzeti.12.03.2010
2. “Bakı xəbər” 22 noyabr 2019-cu il
3. “Bakı Xəbər” 11 oktyabr 2019-cu il
4. “Mövqe” 20 noyabr 2019-cu il
5. “Şərq” 30 noyabr 2019-cu il
6. N. Abdullayev, Nitqmədəniyyətinin əsasları, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017
7. “Şərq” 30 noyabr 2019-cu il
8. “Yeni Musavat” 23 noyabr 2019-cu il
9. “Mövqe” 20 noyabr 2019-cu il
10. F. Məmmədli Azərbaycan ədəbi dili (1990-2010-cu illər)Bakı, “ADPU nəşriyyatı”, 2012.

Açar sözlər: mətbuat, leksik, norma

Key words: press, lexical, norms

Ключевые слова: прессы, лексический, норм

Summary

Violation of lexical norm in Azerbaijan press

Functional, publicist style reflecting different positions is a form of speech that expresses national public opinion. This style known as "the language of the press" must meet the norms of the literary language. The key ingredient of the publicist style of dictionary content should be understood.

Although the publicist style is close the public, all three norms of the literary language must be protected. But in recent years the Azerbaijani press doesn't adhere to the norms of the literary language. In particular the lexical norm of the literary language is massively violated in the language of newspapers and websites. In the article sentences have been given which are not followed the requirements of the lexical norm of our literary language with concrete facts and the reasons for violation of the lexical norm are indicated in the above-mentioned sentences

Резюме

Нарушение лексической нормы в азербайджанской прессе.

Функциональный, публицистический стиль, отражающий различные позиции, является формой речи, которая выражает национальное общественное мнение. Этот стиль, известный как «язык прессы», должен соответствовать нормам литературного языка. Ключевым компонентом публицистического стиля содержания словаря должно быть понят.

Хотя публицистический стиль близок публике, все три нормы литературного языка должны быть защищены. Но в последние годы азербайджанская пресса не придерживается норм литературного языка. В частности, широко распространена лексическая норма литературного языка. нарушается на языке газет и сайтов. В статье приведены предложения, которые не соответствуют требованиям лексической нормы нашего литературного языка с конкретными фактами, а причины нарушения лексической нормы указаны в вышеупомянутых предложениях.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

MODAL SÖZLƏR VƏ NİDALARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan sözlər morfolojiyada əsas və köməkçi nitq hissələri adı altında təsniflənir. Həmin nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət isə onların müstəqim leksik məna ifadə edib-etməməsi ilə müəyyənləşir. Məhz onların arasında olan digər fərqliliklərin də hamısı elə leksik mənanın olub-olmamasından asılıdır. Yəni əgər müvafiq sözün leksik mənası yoxdursa, o, suala cavab verməyəcək, cümlə üzvü olmayacaq, söz yaradıcılığında iştirak etməyəcək və s.

Araşdırma mövzumuz olan köməkçi nitq hissələrini əsas nitq hissələrindən ayıran cəhət onların leksik mənaya malik olmamasıdır. Lakin onu da unutmamaq lazımdır ki, köməkçi nitq hissələrinin əksəriyyəti məhz əsas nitq hissələrindən formalaşmışdır. Bu mənada, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilində mövcud olan köməkçi nitq hissələrinə məxsus olan sözlərin heç də hamısı nitqdə daşdığı funksiyaya və digər xüsusiyyətlərinə görə eyni xarakterə malik deyildir. Belə ki, dilçiliyimizdə köməkçi nitq hissələri qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nidalar kimi bölünür. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri dəyərləndirilir. Pərvin Eyvazov köməkçi nitq hissələrini qrammatik mənasına və vəzifə yaxınlığına görə iki qrupa ayırır və yazır: “1. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, tərəfləri bir-birinə bağlayır. Bu qrupa qoşmalar və bağlayıcılar daxildir. Hər ikisi cümlədə sintaktik əlaqənin təminatçısı kimi çıxış etsə də, qoşmalar bu funksiyayı yalnız cümlə daxilində, bağlayıcılar isə mürəkkəb cümlə, mətn daxilində də yerinə yetirir. 2. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirir, cümlədə emosional və ekspressiv təsiri gücləndirir, sözlərə, cümlələrə müəyyən çalar verir. Bu qrupa ədatlar və modal sözlər daxildir. Ədatlar son dərəcə cansızlaşmış, lakin qrammatik cəhətdən çox ümumiləşmiş dil vahidləridir. Modal sözlər isə obyektiv reallığa modal münasibəti ifadə edir” (2, s. 76). Bu bölgü ilə biz də razılaşıırıq. Göründüyü kimi, köməkçi nitq hissələrinin ümumi cəhətləri ilə yanaşı, daşdığı qrammatik mənaya və nitqdəki vəzifələrinə görə bir qədər fərqlənilir.

Bu yazımızda biz modal sözlər və nidaların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən danışmağı qarşımıza məqsəd qoyduğumuza görə, təqdim etdiyimiz ümumi məlumatla kifayətlənirik.

Modal sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri. Əvvəla, qeyd etmək ki, modal sözlər ayrıca bir köməkçi nitq hissəsi kimi təxminən keçən əsrin əllinci illərindən başlayaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur, yəni modal sözlər digər nitq hissələrindən bir qədər sonra araşdırılmağa başlanılsa da, bu mövzu ilə bağlı mühüm elmi araşdırmalar aparılmış və bir neçə tədqiqat əsəri ərsəyə gəlmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində modal sözləri ilk dəfə A.Aslanov araşdırmaya cəlb etmiş və onların digər nitq hissələri kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu vurğulayaraq, yazmışdır ki, “Azərbaycan dilinin sintaksisində ara söz kimi izah edilən sözlər haqqında morfolojiyada bəhs edilməmiş və onlar səhv olaraq müxtəlif nitq hissələri içərisində verilmişdir” (1, s. 170). Modal sözlər haqqında bir az sonra daha geniş – monoqrafik araşdırma isə Z.Əlizadəyə (3) məxsusdur. Bunlardan sonra modal sözlərlə bağlı tədqiqatlara həm ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin morfolojiyası, həm də köməkçi nitq hissələri ilə bağlı araşdırmalarda rast gəlinir.

Qeyd etmək ki, modallığın ifadə vasitələrindən biri hesab edilən modal sözlər sintaktik vəzifə baxımından ara söz funksiyasını yerinə yetirir, cümlənin məzmunu ilə həmahəng olaraq modallığın yaranmasına xidmət göstərir. Deməli, modal sözlər cümlədə ara söz funksiyasında işlənir. Bu baxımdan da cümlədə ara söz vəzifəsində işlənən bütün ifadələrin hamısını, hətta söz birləşməsini belə modal söz hesab etmək düzgün olmazdı. Əvvəla, diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, bütün modal sözlər cümlələrdə işlənməyəndən əvvəl ara söz funksiyasını daşdığı halda, nitqdə ifadə edilən hər bir ara söz modal söz deyil. Buna görə də bütün ara sözlərin cümlədə yaratmış olduğu modallığı morfoloji göstərici kimi modal sözlərə aid etmək düzgün deyildir. Bundan başqa, biz əgər müvafiq bir nitq hissəsi haqqında fikir ifadə ediriksə, bilinməlidir ki, həmin kateqoriyaya daxil olan sözlər məhz ümumilikdə həmin qrupu xarakterizə etmiş olur. Ona görə də modal sözlər deyərək, ancaq müəyyən fonetik tərkibdən ibarət olan bir söz nəzərdə tutulmalıdır. Yəni ki iki ayrı, yaxud eyni nitq hissəsinə məxsus sözlərin birləşib (məsələn: deyilənə görə, sözün düzü, ola bilsin ki, elə bil, daha doğrusu və s.) ara söz kimi işlədilməsi həmin ifadələrin modal söz olması demək deyildir.

Yusif Seyidov yazır: “Modallıq müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Modal sözlər modallığın ifadə vasitələrindən biridir. Başqa nitq hissələrinə aid sözlər də cümlədə ara söz kimi işlənir və modal məna verir.

Məsələn:

Fikrimizcə, məsələ tezliklə həll olunacaqdır.

Məncə, hər şey qaydasındadır.

Demək, sən dərsdən sonra işləmək istəyirsən.

Deməli, dərsliklərin hamısını alıbsınız.

Deyərlər, soyuyacaq günəş bir zaman.

Bu cümlədəki *fikrimizcə, məncə, demək, deməli, deyirlər* sözləri cümlədə sintaktik cəhətdən ara sözlər rolundadır. Ona görə də onlar modal məna verir. Ancaq onlar modal söz olmur, əsas nitq hissələri olaraq qalırlar” (4, s. 234). Göründüyü kimi, modal sözlərlə modallıq eyni kateqoriya demək deyildir. Yəni modallığın ifadə vasitələri çox olduğu halda, məhz modal sözlər yalnız bu vasitələrdən biridir. Həmçinin modal sözlər köməkçi nitq hissələri arasında yeganədir ki, modallığı ifadə edən digər ara sözlər kimi müstəqil sintaktik vəzifə daşıyır – ara söz olur. Məsələn, nəhayət, erməni vəhşiləri tərəfindən işğal olunmuş doğma

¹⁹ BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının dosenti

torpaqlarımız, düşmən tapdağından azad olundu. Şübhəsiz, hazırda biz Azərbaycan xalqının həyatında mövcud şanlı tarixə şahidlik edirik. Əlbəttə, Azərbaycan xalqı bu möhtəşəm qələbəyə layıqdır. Təqdim olunan bu cümlələrdəki *nəhayət, şübhəsiz, əlbəttə* sözləri nitq hissəsi baxımından modal söz, sintaktik vəzifəsinə görə isə ara sözdür.

Modal sözlər dilimizdə qrammatik mənasına, ifadə etdikləri modallığa və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə digər köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, “Modal sözlərin məna əsasını modallıq təşkil edir. Danışan bu sözlər vasitəsi ilə öz fikrinə və ya başqasının dediyi fikrə münasibət bildirir. Bir halda fikrin həqiqətə uyğunluğu təsdiq edilir, bir halda fikrin doğru olmasına şübhə ilə yanaşılır və s.” (4, s. 231).

Qeyd edək ki, dilimizdə öz işləkliyinin tezliyinə görə diqqət çəkən modal sözlər aşağıdakılardır: *əlbəttə, yaqın, şübhəsiz, bəlkə, doğrudan, gərək, nəhayət, təxminən, həqiqətən, məsələn, deyəsan, ehtimal, beləliklə, guya, yoxsa* və s.

Biz dilçiliyimizdə modal sözlərin mövcud bölgü ənənəsinə uyğun olaraq modal sözləri qrammatik mənasına və ya ifadə etdikləri modallıq çalarlıqlarına görə şərti olaraq belə qruplaşdırmağı məqsədə uyğun hesab edirik:

- 1) Zərurilik, qətiyyət və ya təsdiq bildirən modal sözlər: *əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğrudan, sözsüz, şəksiz* və s.
- 2) Güman, şübhə və ehtimal bildirənlər: *bəlkə, ehtimal, deyəsan, yaqın, intəhası, gərək* və s.
- 3) Bənzətmə, müqayisə bildirənlər: *guya, sanki* və s.
- 4) Nəticə və ümumiləşdirmə bildirənlər: *nəhayət, beləliklə, xülasə, ümumiyyətlə* və s.

Modal sözlərlə bağlı bir məsələni də qeyd edək ki, “Modal sözlərin bir qismi heç bir köməkçi vasitə olmadan cümlədə işləyə bilər. Bunlar *təxminən, mütləq, hörkənən, əslində, mütləq* kimi modal sözlərdir. Məsələn, işğal altındakı torpaqları azad edəcəyikmi? Sualına söz-cümlə ilə cavab veririk: *hökmən, mütləq* və s.

Modal sözlərlə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, qeyd edək ki, modal sözlərin cümlədə yeganə vəzifəsi ara söz olmaqdır. Həmçinin köməkçi nitq hissələri arasında yalnız modal sözlərin müstəqil sintaktik vəzifəsi vardır.

Nidaların işlənmə xüsusiyyətləri. Dilimizdə hiss və həyəcan ifadə edən bir sıra sözlər var ki, onlar nidalar adı altında təqdim olunur. Həmin sözlərlə bağlı dilçiliyimizdə müəyyən fikir ayrılıqları (bəzən nidalar köməkçi nitq hissəsi kimi, bəzən də xüsusi bir nitq hissəsi kimi təqdim edilir) olmasına baxmayaraq, biz nidaların köməkçi nitq hissələrinin sırasında yer almasını məqsədəuyğun hesab edirik. Ona görə ki, digər köməkçi nitq hissələri kimi nidalar da müstəqil leksik məna daşımayaraq cümlədə müəyyən qrammatik məna və funksiyaya malik olur. Lakin nidalarla bağlı fərqli fikirlərin olmasını da təbii sayırıq. Çünki elmi mühtdə bu olmalıdır, digər nitq hissələri ilə bağlı da fərqli fikirlərin olduğunu nəzərə alsaq, haqlı olduğumuz aydın görünür. Həm də nidalar müəyyən hissi hallarla (məsələn, qürur, fəxarət, kədər, qəm, qorxu, sevinc, xoşbəxtlik və s.) əlaqədar tələffüz edilən, hissi halı adlandıran sözlərdir.

Yusif Seyidov yazır: “Azərbaycan dilində nidalar bir qayda olaraq cümlənin əvvəlində işləyir. Cümlənin əvvəlində işləyən nidalardan sonra, adətən, vergül işarəsi qoyulur; nida qüvvətli hiss-həyəcanla ifadə ediləndə nida işarəsi qoyulur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində nidanın cümlənin sonunda işənməsi səciyyəvi deyil. Ancaq şeirlərdə, sual tipli nida cümlələrində buna təsadüf edilir. Bu halda nidadan əvvəl vergül, nidadan sonra cümlənin tələbinə görə işarə qoyulur” (4, 139). Məsələn, biz bunu Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım” şeirində aydın görə bilirik:

Xəbər alsam Muğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakım, o neft qoxan gülümdən,
Kim demiş ki, düşmüş adı dilimdən,
Azərbaycan, mənim eşsiz yurdum, oy!..
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy! (5)

Onu da qeyd edək ki, nidalar cümlənin ortasında deyil, cümlələr arasında işləyir. Fikrimizcə, bu, nidaların cümlənin ortasında işlənməsinə bənzərsə də, həmin anlama gəlməməlidir.

Azərbaycan dilində nidalar köməkçi sözlər olaraq həyəcan, təəccüb, qorxu, təəssüf, narahatlıq, hiddət, sevinc, kinayə, qəmginlik və s. kimi hissələri ifadə edə bilər. Lakin nidaların konkret mənası cümlədə müəyyənləşir və intonasiya ilə fərqlənir. Buna görə də nidanın hansı hadisə ilə əlaqədar olması mövcud situasiyadan, ifadə olunduğu mətdən və ya deyiliş intonasiyasından bilinir. Buna uyğun olaraq, bir məsələni xüsusi vurğulamalıyıq. Şükür Allaha ki, bu günlərdə xalqımız sevinc içərisindədir, sevinc hissələri keçirir və ona görə də sevinc nidaları dilimizdən düşür. Səbəbi isə Şuşamızın düşmən tapdağından azad olmasıdır. İndi hər bir evdən sevinc nidaları səslənir. Onu da qeyd edək ki, hazırkı vətən savaşımızda yaşadığımız sevinc hissələri ilə bərabər, razılıq, xoşlanmaq, təəccüb, təəssüf, hiddət, ağrı, qəm, kədər, kinayə və s. kimi nidalardan da, hətta mən deyərdim nidaların bölgüsü kimi təqdim edilməyən qürur, fəxarət, heyrət nidalarından da istifadə edirik. Məsələn, oho (pəh-pəh), erməni əsgərləri döyüş meydanından necə də it kimi qaçır! (Bu cümlədə həm sevinc, həm qürur, fəxarət, həm də heyrət var); Of (ox, vay), erməni vəhşiləri yenə Bərdəmişə raket atıblar, on altı yaşlı gəncimiz həlak olub! (burada ağrı, təəssüf, kədər və həm də hiddət var). Oy, nə qəşəng, Allah Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevi qorusun, xarici jurnalistlərin qərəzli suallarına necə də tutarlı cavablar verib onları susdurur! (burada razılıq, minnətdarlıq, fəxarət, qürur, xoşlanmaq hissələri var). Ox, erməni vandalları 1992-ci ildə bilirsən Xocalıda necə bir faciə törədib!? (bu cümlədə isə ağrı, qəm, kədər özünü göstərir). Belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Lakin fikrimizi əsaslandırmaq üçün bunlar da kifayətdir.

Nəticə olaraq, deyək ki, nitqimizdə özünü göstərən emosionallıq nidaların sintaktik vəzifəsi deyil, morfoloji xarakteridir. Nidalar mədəni nitqə verilən tələblərdən biri olan nitqin ifadəliliyinin reallaşmasında mühüm rola malikdir.

Modal sözlər də, nidalar da heç bir köməkçi vasitələr olmadan, yəni müstəqil şəkildə işlənərək, söz-cümlə şəklində işləyə bilərlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər // Dilçilik məcmuəsi. Az. SSR EA-nın Dil və Ədəb. instit. əsərləri. – c. 10. – Bakı, – 1957. s. 170.
2. Eyvazov, P. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri / Türkoloji araşdırmalar – 1. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s. 67-146
3. Əlizadə, Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər / Z.Əlizadə. – Bakı: Maarif, – 1965, – 148 s.
4. Seyidov, Y. Əsərləri: [15 cildə] / – Bakı: Çaşıoğlu, – c. 10. – 2011. – 552 s.
5. <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/572/Almas-Ildirim-in-sheirleri>

Açar sözlər: Azərbaycan dili, nitq hissələri, köməkçi sözlər, nida, modal söz

Key words: Azerbaijani language, parts of speech, auxiliary words, exclamation, modal word

Ключевые слова: Азербайджанский язык, части речи, вспомогательные слова, модальное слово

Modal sözlər və nidaların işlənmə xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə əksər dilçilər tərəfindən köməkçi nitq hissələri hesab olunan modal sözlər və nidalardan bəhs edilir. Azərbaycan dilində modal sözlər və nidaların işlənmə xüsusiyyətləri konkret dil faktları ilə əsaslandırılır. Onların dilimizdəki morfoloji mənsubluğu və sintaktik vəzifələri, ifadə etdiyi qrammatik məna çalarlıqları nümunələr verilməklə şərh edilir. Həmçinin qeyd olunur ki, modal sözlər modallığın ifadə vasitələrindən biridir, yəni bütün modal sözlər ara söz olsa da, bütün ara sözlər modal söz deyil. Nidalarda özünü göstərən emosionallıq isə onun sintaktik vəzifəsi yox, morfoloji xarakteridir.

Development features of modal words and exclamations

Summary

The article deals with modal words and exclamations, which are considered by most linguists as auxiliary parts of speech. The features of the development of modal words and exclamations in the Azerbaijani language are based on concrete linguistic facts. Their morphological affiliation and syntactic functions in our language, and the grammatical nuances of their expression are explained by giving examples. It is also noted that modal words are one of the means of expression of modality, that is, although all modal words are intermediate words, not all intermediate words are modal words. The emotionality manifested in the exclamations is not its syntactic function, but its morphological character.

Особенности развития модальных слов и восклицаний

Резюме

В статье рассматриваются модальные слова и восклицания, которые большинством лингвистов рассматриваются как вспомогательные части речи. Особенности развития модальных слов и восклицаний в азербайджанском языке основаны на конкретных лингвистических фактах. Их морфологическая принадлежность и синтаксические функции в нашем языке, а также грамматические нюансы их выражения объясняются с помощью примеров. Также следует отметить, что модальные слова являются одним из средств выражения модальности, то есть, хотя все модальные слова являются промежуточными словами, не все промежуточные слова являются модальными словами. Эмоциональность восклицаний проявляется не в их синтаксической функции, а в их морфологическом характере.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

Hüseynova Aynur²⁰
ƏRƏB CÜMLƏSİNDƏ TƏSİRLİK HALDA OLAN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Məlum olduğu kimi, ərəb dilində ad qruplu sözlərin (isim, sifət, say) üç halı var. Bunlar ərəb qrammatikasında الحال المرفوع (adlıq hal), الحال المنصوب (təsirlik hal) ve الحال المجرور (yiyəlik hal) adlanır. Bu üç halın arasında təsirlik hal daha müxtəlif sintaktik funksiyaları əhatə etməsinə görə seçilir. Belə ki, o, bir çox dillərdə olduğu kimi təsirli feilin idarə etdiyi vasitəsiz tamamlığı təşkil etməklə yanaşı fərqli cümlə üzvlərinin çıxış etdiyi haldır. Mənbələrin birində təsirlik halın ismlə işlənməsinin on iki vəziyyəti bu şəkildə təsnif edilir.

ينصب الاسم في اثني عشر موضوعا وهي أن يكون مفعولا مطلقا ، مفعولا به ، مفعولا فيه ، مفعولا لأجله ، مفعولا معه ، حالا ، مستثنى بالا ، تمييزا ، خبرا لكان و أخواتها ، خبرا لكاد و أخواتها ، أسما لأن و أخواتها ، منادى .

İsim on iki mövqedə təsirlik halda işlənir və bunlar aşağıdakılardır: sərbəst tamamlıq, vasitəsiz tamamlıq, zaman və məkan zərfliyi, məqsəd və səbəb zərfliyi, birləşik bildirən tamamlıq, hal zərfliyi, “illə” ilə işlənən istisna, təmyiz, “kənə və əxəvatuhə” ilə düzələn xəbər, “kədə və əxəvatuhə” ilə düzələn xəbər, “innə və əxəvatuhə” ilə işlənən isim, nida. (8;152)

Burada qeyd olunmuş hallardan cümlə quruluşunda daha sıx rast gəlinən vasitəsiz tamamlıq (مفعول به) və zaman və məkan zərfliləridir (مفعول فيه).

Vasitəsiz tamamlıq (المفعول به) təsirli feillə (الفعل المتعدي) ifadə edilən xəbərlə idarə olunur, təsirlik halda olaraq vəziyyət və kəmiyyət cəhətdən sərbəstdir.

Məsələn:

Kitabı stolun üstünə qoydum.

O atasına (bir) məktub göndərdi.

Onlar yeni binalar inşa etdilər.

وضعتُ الكتابَ على المكتب

أرسل أحمد رسالةً إلى أبيه

أنشؤوا البنايات الجديدة

يترجم النصوص الفنية من العربية

O, ərəb dilindən bədii mətnlər tərcümə edir.

Lakin burada bir neçə məqamı qeyd etmək lazımdır.

1. Adı söz sırasında vasitəsiz tamamlıq mübtədadan sonra gəlir.
Məsələn: ترحم الطالبُ الجمَلَ Tələbə cümlələri tərcümə etdi.

2. Mübtədan əvvəl gəldiyi hallar:
- Əgər tamamlıq əvəzliliklə ifadə edilirsə.

Məsələn: زارني فريدُ Fuad məni ziyarət etdi.

- Əgər mübtədaya tamamlığa aid əvəzlilik əlavə edilərsə.

Məsələn: زار المعلمَ طالبُهُ Müəllimi tələbəsi ziyarət etdi.

- Əgər mübtədə istisna ədatı ilə işlənərsə.

Məsələn: ما عالجَ المريضَ ألا الطبيبُ Xəstəni yalnız həkim müalicə etdi.

Nəzərdən qaçırılmamalı daha bir məqam, ərəb dilində və bu dili öyrənənin öz dogma dilindəki təsirli-təsirsiz feil bölgüsünə diqqət etməsidir. Məsələn, ən çox işlənən feillərdən olan حضر , دخل , ركب ərəb dilində təsirli feil olduğu halda Azərbaycan dilində təsirsizdir. Və əksinə, Azərbaycan dilindəki bir sıra təsirli feil ərəb dilində öz tamamlıqlarını təsirlik halla deyil, ön qoşmaları vasitələrlə idarə edir. Belə feillər الفعل المتعدي بغيره yaxud الفعل المتعدي بحرف جر adlanır. Lakin onların idarə etdiyi tamamlıqlar vasitəsiz tamamlıq hesab edilmir. (6; 339)

Məsələn: شعر المريضَ بألمِ Xəstə ağrı hiss etdi.

“Əl-məfulu fihi” (المفعول فيه) zaman və məkan zərflilərlərini əhatə edən və təsirlik halda çıxış edən daha bir cümlə üzvüdür.

Zaman zərflilərinin bir qismi zərfdüzəldici təsirlik halda olan zərflərlə, digərləri isə təsirlik halda olan müxtəlif söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Zaman zərfliləri hərəkətin baş verdiyi zamanı və müddətini bildirir. Məsələn:

²⁰ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı Dövlət Universiteti

Səhər çıxdıq.

سافرتُ ألى تلك المنطقة هذا الشهر

O rayona bu ay səfər etdim.

أقول لهم الآن

Onlara indi deyirəm.

دخل أخي الجامعة عام ألفين و خمسة عشر

Qardaşım universitetə 2015-ci ildə daxil oldu.

نمْتُ طويلا ، سرتُ جمسة أيام

Xeyli yatdım. Beş gün getdim.

Bəzi hallarda həmin söz birləşmələrini ön qoşmalı sinonim variantlarla ifadə etmək mümkündür. Məsələn:

حرجنا في الصباح ، سافرتُ في هذا الشهر

Zaman zərfliklərini fərqləndirən mühüm bir cəhət onların digər cümlə üzvlərinə nisbətən daha hərəkətli, yəni cümlə içində daha sərbəst olmalarıdır. Zaman zərflikləri feildən əvvəl, ondan sonra, cümlənin sonunda işləyə bilər.

Məsələn: Bu gün evdən tez (erkən saatda) çıxdıq.

اليوم حرجنا من البيت في الساعة الباكرة ، حرجنا اليوم من البيت في الساعة الباكرة ،

حرجنا من البيت اليوم في الساعة الباكرة

Bu altıncı gün adı çəkilməmiş filmə baxacağam.

سأشاهد الفيلم المذكور يوم السبت هذا

Hər yay babamı və nənəmi ziyarət etmək üçün kəndə gedirəm.

كل صيف أذهب ألى القرية لزيارة جدي و جدتي

Məkan zərfliklərinə gəlincə, bunların təsirlik halda çıxış etməsini əksər hallarda zərflə ifadə olunanda müşahidə edirik. Məkan zərflikləri daha çox cümləyə müvafiq ön qoşmalarının köməyi ilə daxil edilir. Qeyd edək ki, bu ön qoşmaların bir qismi də təsirlik hal vasitəsi ilə düzələn zərflə ön qoşmalardır (خلف، وراء، أمام، فوق، تحت، بين،) . Məsələn:

جلستُ يمينا ، وقفتُ تلك الناحية

Sağda oturdum. O tərəfdə dayandım.

جلستُ في غرفة التدريس ، وقفتُ أمام بوابة المنتزه

Auditoriyada oturdum. Parkın alaqapısının qarşısında dayandım.

Ərəb dilində təsirlik halın xüsusi şəkildə işlədilməsi “innə və əxəvatuhə” adlı qrammatik qaydaya aiddir. “أَنَّ” qrammatik ailəsinə aid sözlərdən sonra cümlənin mübtədasi təsirlik halda çıxış etsə də, buradakı təsirlik hal adlıq hal kimi tərcümə edilir. Buraya altı söz daxildir: أَنْ (həqiqətən, doğrudan da), كَيْ (ki), لَكِنْ (lakin, amma, ancaq), كَأَنَّ (sanki, elə bil), عَلَّ (bəlkə, ola bilsin), لَيْتَ (kaşki, nə olardı). (6; 421)

Bu sözlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, özlərindən sonra ismin, yaxud isimləşmiş sözün işlənməsini və onun təsirlik halda olmasını tələb edir. Sözlərin bir qismi cümlənin əvvəlində işlənir, digərləri isə bağlayıcı vəzifəsini yerinə yetirərək, mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-biri ilə əlaqələndirir.

Məsələn:

أنا أغلبية الاقطار العربية أعضاء جامعة الدول العربية

Ərəb ölkələrinin əksəriyyəti Ərəb ölkələri liqasının üzvüdür.

أعرف أن هذا البلد الاسكندنافي شهير بالنفط و طبيعته القاسية

Bilirəm ki, bu skandinaviya ölkəsi nəft və sərt təbiəti ilə məşhurdur.

أجتمع معظم طلاب الصف لكن عددا منهم ما حضروا والجلسة

Kursun tələbələrinin əksəriyyəti topladı, lakin onlardan bir neçəsi iclasa gəlmədi.

Burada həmçinin كَيْ sözünün sinonimləri olan və eyni qayda üzrə ismin təsirlik halını tələb edən sözləri qeyd etmək lazımdır. Bunlar عَلَى أَنْ، بِيَدِ أَنْ، غَيْرِ أَنْ، إِلَّا أَنْ (9; 219). Məsələn:

غير أن هذا الشخص العظيم واحه في نشاطه بمقاومة بعض أقرابه

Lakin bu görkəmli şəxs öz fəaliyyətində bəzi qohumlarının müqaviməti ilə rastlaşdı.

Ərəb dilində tamamlığın daha bir növü (المفعول المطلق) mütləq, yaxud sərbəst tamamlıqdır. Azərbaycan dilinə tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi tərcümə edilir. (2; 236) Bu tamamlıq feillə eyni kökdə olan isim, əksər hallarda isə həmin feilin məsdəri ilə ifadə olunur və feilin mənasını dəqiqləşdirmək üçün işlənir, eyni zamanda, təsirlik halda olmaqla yanaşı təkdə və qeyri-müəyyənlikdə olur. Daha geniş araşdırmada görmək olur ki, sözü gedən isim-məsdər çox zaman tək deyil, uzlaşan və uzlaşmayan söz birləşmələrinin tərkibində işlənir. Bu söz birləşməsi uzlaşan təyini söz birləşməsi olduqda qeyri müəyyənlikdə olur, izafət tərkibi ilə ifadə olunduqda isə təsirlik halda olmasından başqa xüsusi bir tələb qoyulmur. Məsələn:

قرأ الولد الشعر قراءة حسنة

Oğlan şeiri yaxşı (oxumaqla) oxudu.

اجابوا على أسئلتي اجابة تامة

Onlar mənim suallarına tam (cavabla) şəkildə cavab verdilər

وصف الأحداث وصف الكاتب

O, hadisələri yazıçı (vəsfı ilə) kimi təsvir etdi.

جلس على مقعده جلوس الملك

O, öz yerində padşax (oturuşu ilə) kimi oturmuşdu.

Tək sözlə ifadə olunan mütləq tamamlıqla hərəkətin sayı bildirilir. (8; 152) Məsələn: ضربته ضربا ، ضربته ضربة

Hər iki cümlədə eyni köklü isimlərlə ifadə olunmuş mütləq tamamlıqlar var. Lakin, cümlələrin birindəki ضربته sözü اسم الوحدة olaraq hərəkətin bir dəfə baş tutduğunu bildirir. Bu şəkildə işləndikdə mütləq tamamlıq sözün təsniyəsi və sayla da ifadə olun bilər. (8; 106, 107) Məsələn:

ضربه ضربتين ، ضربه عشر ضربات

O ona iki zərbə endirdi. O ona on zərbə endirdi.

Təsirlik halda çıxış edən daha bir cümlə üzvü hal zərfliyidir. Ərəb qrammatikasında bu zərflilər hal cümləsi ilə bərabər الحال bəhsində öyrənilir. Bu zərflik cümlə mübtədasi (الفاعل) və tamamlığın (المفعول به) vəziyyətini bildirir. Halın aid olduğu sözə “hal sahibi” deyilir. (4; 195) Hal zərfliləri sifət, ismi fail və ya məfulla ifadə olunur, qeyri-müəyyənlikdə olur və aid olduqları sözlə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. (10; 116) Məsələn:

دخل الغرفة ضاحكا ، دخلت الغرفة ضاحكة

O (müz.) otağa gülərək daxil oldu. O (müən.) otağa gülərək daxil oldu.

دخلوا الغرفة ضاحكين ، دخلن الغرفة ضاحكات

Onlar (müz.) otağa gülərək daxil oldu. Onlar (müən.) otağa gülərək daxil oldu.

دخلنا الغرفة ضاحكين ، دخلتنا الغرفة ضاحكات

Onlar ikisi (müz.) otağa gülərək daxil oldu. Onlar ikisi (müən.) otağa gülərək daxil oldu.

قطفت التفاحة ناضجة

Almanı dəymiş dərdim.

Digər tərəfdən bəzi mənbələrdən halın başqa nitq hissələri ilə ifadə olunduğu barədə məlumat verilir və nümunələr getirilir. (4; 195) Məsələn:

علمته النحو بابا بابا

Qrammatikanı ona hərf-hərf öyrətdim.

رأيتهم في الحرب أسدا

Onu müharibədə şir olaraq gördük.

Təsirlik hal ilə ifadə olunan daha bir cümlə üzvü təmyiz (تمييز), yəni məhdudlaşdıran tamamlıqdır. Təmyiz feilin, ya da ad qruplu sözün (ismin yaxud sifətin) mənasını dəqiqləşdirmək, onların mənasını daha konkret şəkildə izah etmək üçün istifadə edilir. (6; 341) “Təmyiz” sözünün mənası “fərqləndirmə”, “seçilmə”, “məhdudlaşdırma”dır. Təmyiz ismin təkində və qeyri-müəyyən formasında olaraq aşağıdakı hallarda işlənir:

1) verilmiş feilin və ya ad qruplu sözün hansı cəhətə görə işləndiyini bildirmək üçün. Məsələn: شابة حسنة

وجها ، ولد أصغر سنا

üzü gözəl qız, yaşca daha kiçik oğlan

أعتدل الرجل قامة ، اشتهر التاجر أمانة

Kişi qamətini düz tutdu. Tacir düzgünlüyü ilə məşhurlaşdı.

2) ölçü bildirən sözlərdən sonra ölçülən maddəni bildirmək üçün.

Məsələn: رطلان زيتا ، كيلو لحم

iki ratl (maye) yağ, iki kilo ət

Bunlardan başqa kəm sözündən sonra işlənən, 11-90 miqdar sayları ilə işlənən isimlər, sifətlərin təsviri üsulla düzələn dərəcələrdə efalu qəlibindən sonra gələn isimlər də təmyizə aid edilir.

Tamamlığın digər növü “əl-məfulu li əclihı” (المفعول لأجله) və yaxud “əl-məfulu ləhu” (المفعول له) adlanır və səbəb və məqsəd bildirmək üçün işlənir. Bu tamamlıq qeyri-müəyyənlikdə işlənən məsdərin təsirlik halı ilə ifadə olunur, lakin məsdər izafət tərkibində də ola bilər. Belə məsdərlər adətən mübtədadan sonra gəlsələr də, ondan əvvəl də işlənir. (10; 116) Məsələn:

قام الجميع أحراما للضيف

Hamı qonağa hörmət olaraq (hörmət məqsədi ilə) ayağa durdu.

هربت الحيوانات خوفا للأسد

Heyvanlar şirdən qorxaraq (qorxdığı üçün) qaçdı.

استمرارا للحديث أود قول هذا

Söhbətin davamı olaraq bunu demək istəyirəm.

“Əl-məfulu məahu” (المفعول معه) adlanan daha bir tamamlıq növü “vav” bağlayıcısından sonra işlənən təsirlilik hal vasitəsi ilə ifadə olunur. Buradakı vav (واو المعية) “birgəlik vavı” adlanır və (مع) “məa” ön qoşmasının mənasını verir.

Məsələn:

Günəşin çıxması ilə yola çıxdıq.

Səninlə Zeydin arasında nə var?

أطلقنا و طلوع الشمس

ما لك و زيدا ؟

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Hüseynova S.N. Ərəb ədəbi dilində təsirli və təsirsiz feillər. Bakı, 2009
2. Məmmədov Ə. Ərəb dili dərsliyi. Bakı, 2013

Türk dilində

3. Dr.Ahmet Yaşar. Arapçanın Temel Kuralları. Anadolu Matbaacılık, 1996
4. Dr. Bekir Topaloğlu, Dr. Hayreddin Karaman . Sarf-Nahiv kitabı. İstanbul, 1994
5. D.R. Mustafa Meral Çörtü. Sarf-Nahiv, 2005

Rus dilində

6. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 2001
7. Ибрагимов У.Д. Интенсивный курс арабского языка. Москва, 2016
8. Лебедев В.В. Арабская грамматика. Москва, 2003
9. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 1980
10. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 1984

Ərəb dilində

11. 1968 عباس حسن، النحو الوافي، القاهرة،
12. 1980 مصطفى الغلايين، جامع الدروس العربية، بيروت،

Ключевые слова: винительный падеж, члены предложения, строение предложения

Açar sözlər: təsirlilik hal, cümlə üzvləri, cümlə quruluşu

Key words: accusative case, sentence members, sentence structure

Резюме

Члены предложения арабского языка, выступающие в винительном падеже

Как известно, в арабском языке у имен есть три падежные формы. Это именительный, родительный и винительный падежи. Из этих падежей самым многофункциональным является винительный падеж. Так, в статье говорится о 12 возможных вариантах использования данного падежа. Винительный падеж может использоваться как для оформления самостоятельных членов предложения, так и быть составной частью различных грамматических конструкций. В статье даются более подробные сведения об основных членах арабского предложения, выступающих в этом падеже. Из них прямое дополнение, абсолютное дополнение, обстоятельство места и времени, обстоятельство состояния, обстоятельство цели, тамйиз, подлежащее после определенных частиц.

Summary

Accusative sentence members of Arabic

As you know, in Arabic names have three case forms. These are nominative, genitive, and accusative. Of these cases, the accusative is the most multifunctional. So, the article talks about 12 possible options for using this case. The accusative case can be used both for the design of independent members of a sentence, and as an integral part of various grammatical structures. The article provides more detailed information about the main members of the Arabic sentence, acting in this case. Of these, direct complement, absolute complement, circumstance of place and time, circumstance of state, circumstance of purpose, tamyiz, subject after certain particles.

Rəyçi : dos.G.Mahmudova

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Dil millətin varlığının əsas şərtlərindən, göstəricilərindən biridir. Azərbaycan xalqının varlığını yaşadan Azərbaycan dili neçə yüz illərdir ki, onun milli, mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Ona görə də ana dili hər bir xalqın qürur mənbəyidir. Tarix boyu başı min cür bələlər çəkmiş Azərbaycan xalqı zaman-zaman repressiyalara məruz qalsa da öz ana dilini qoruyub saxlaya bildi. Müxtəlif illərdə Azərbaycan xalqı bütün istilalara, təzyiqlərə baxmayaraq, reallığının, ruhunun, həyatının təzahürü olan bu müqəddəs sərvətimizi qoruyub yaşadaraq, inkişaf etdirərək ən təkmil, mükəmməl dil səviyyəsinə qaldıra bildi.

Azərbaycan dili öz qrammatik quruluşuna görə zəngin, fonetik ahənginə görə qeyri-adi gözəlliyə malik bir dildir. Əcdadlarımızın bizə miras qoyub getdiyi bayatılarımızdan, laylalarımızdan, nağıllarımızdan, dastanlarımızdan, bizə gəlib çatan qədim abidələrimizdən başlayaraq İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.R.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun kimi dühaların zəngin irsi ilə bizə gəlib çıxan bu misilsiz sərvət müstəqillik qazandıqdan sonra əsas milli atributdan biri kimi inkişaf etdirilir. Zaman-zaman Azərbaycanın düşünən beyinləri dili xalqın yaşaması üçün ən mühüm atribut hesab etmiş, özünün bu dəyərli milli sərvətini kənar dillərin təsirindən qoruya bilməmişdir. (1, s. 15)

Azərbaycan dili xalqımızın özümlüyünü, tarixi keçmişini və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə yaşadan, əsrlərdən əsrlərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dövlət atributları sırasında özünəməxsus yeri və çəkisi olan ana dilimizə dövlət səviyyəsində daima yüksək qayğı göstərilmişdir.

Ulu öndər Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə çox ciddi yanaşır, bütün bunları elmi dəlillərlə əsaslandırır. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı görüş və mülahizələri çoxcəhətlidir. Onun çıxışlarında dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba məsələləri dərin məntiqi mühakimələrlə əsaslandırılır. O, Azərbaycan dilinə xalqımızın ən dəyərli mənəvi sərvəti kimi yanaşır. Elə bir ciddi toplantı olmurdu ki, orada dilimiz, milli mənlüyümüz, tariximiz, mədəniyyətimiz haqqında söz açmasın. Xüsusilə gənclərlə görüşlərdə bu məsələləri ön plana çəkir, çox dərin və ciddi mətləblərdən danışaraq, vətəndaş və rəhbər dəyanəti ilə həmin ideyaları gənclərin zəkasına həkk etməyə çalışır.

Ulu öndərin müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci forumundakı nitqindən bəzi seçmələri xatırlatmaq yerinə düşərdi: "Məni bu gün forumda sevindirən cəhətlərindən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər çox sərbəst, səlis Azərbaycan dilində danışdılar. Bir neçə il öncə bunu görmək mümkün deyildi. Keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımı qədər inkişaf edə bilməmişdi. Doğrudur, biz buna çox çalışmışıq, 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə bu barədə çox səylər göstərilmişdir. Ancaq Azərbaycan dili hakim dil ola bilməmişdi. Biz Sovetlər ittifaqının tərkibində idik. Sovetlər ittifaqının ümumi dili – rus dili hakim dil idi və o vaxt valideynlərin çoxu öz övladlarını rusdillə məktəblərə qoyurdu. Bu da təbii idi, çünki geniş təhsil almaq üçün, Azərbaycandan kənara çıxmaq üçün o dildə təhsil almaq lazım idi və bunu da qınamaq olmaz. Ancaq bunlar hamısı bizim Azərbaycan dilinin tam inkişaf etməsinə müəyyən qədər maneçilik edirdi. Mənim xatirimdədir, gənclərin çoxu, Azərbaycan dilində səlis, cazibədar danışmırdı. Amma bu gün burada çıxış edənlər məni heyran etdilər, bizim dilimizin zənginliyini, bu gün Azərbaycanda hakim dil olmasını nümayiş etdirdilər." (4, s. 79)

Ulu öndər daha sonra demişdi: "Bilirsiniz, hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini – rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini, ərəb, fars dillərini də mənimsəsin, öyrənsin. Bu lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi bu gün və gələcəkdə insanlardan bir çox dilləri bilməyi tələb edir. Amma bunlarla yanaşı, bunlardan əvvəl öz dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq, sevmək lazımdır."

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, millətin formalaşmasında başlıca amillərdən biridir və Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi-siyasi yolu məhz Azərbaycan dilində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının türksöylü və dilinin türk dilləri qrupuna aid olması, son illərdə dünya səviyyəsində inkişaf etməsi Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu göstərir. Bu barədə Ulu Öndərin artıq deyimə çevrilmiş fikirdə olduğu kimi: "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir". (3, s. 49)

Uzun illər boyu Sovet Birliyinin tərkibində olması Azərbaycan dili ciddi sınaqlara və təzyiqlərlə məruz qalmışdır. Bütün bunlar ölkəmizdə Azərbaycan dilinin inkişafını ləngitmiş və rus dilinə olan meyl artırmışdır. Hətta o dövrdə Azərbaycanda rus dilində danışa bilməyən insanlara geridə qalmış kimi baxırdılar.

Lakin bu, o qədər də uzun çəkmir. "90-cı illərdən sonra Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması və Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan dilinin dirçəlişinə səbəb oldu. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dili elan edildi və latın qrafikasına keçildi. Azərbaycanda bütün dövlət orqanlarında sənədlərin, təhsilin yüksək səviyyədə Azərbaycan dilində aparılması, KİV-də, elm sahəsində və kitab və əsərlərin yazılmasında Azərbaycan dilindən və latın qrafikasından istifadə etmək tələbi qoyuldu". (1, s. 26)

²¹ BDU

Hər bir insan ikidillilik məsələsinə olduqca ciddi yanaşmalıdır ki, öz ana dilini unutmasın. İnsan bir neçə dildə danışa bilər, lakin onun öz doğma dilini mükəmməl bilməsi mütləqdir. İkinci dilin öyrənilməsində belə ana dili ən vacib amillərdən hesab olunur. Çünki dillər müqayisə və tutuşdurularaq öyrəniləndə daha tez mənimsənilir. Yeni dilin öyrənilməsi təfəkkürün formalaşmasına, yeni ictimai-siyasi aləmə səyahətə, yeni bir mədəniyyətə, mental prosesə, dillə əlaqədar psixoloji məsələlərin araşdırılmasına və s. məsələlərin dərk olunmasına zəmin yaradır.

Dövlətin və fərdin inkişafı üçün ana dilindən başqa bir neçə dili bilmək çox vacibdir, ancaq bir çox sahələrdə hər iki dildə eyni səviyyədə fikir ifadə etmək çətinidir. Öyrənilən hər iki dildə müstəqil danışmaq olar, lakin müxtəlif elm, iqtisadi-siyasi, mədəniyyət və digər sahələrdə fikri tam ifadə etmək qeyri-mümkündür. Əgər axtarısa çıxsaq, cəmiyyətdə ideal ikidilliliyə (bilinqvizmə) malik çox az insana rast gələrik, çünki bütün situasiyalarda hər iki dildə eyni səviyyədə danışa bilən insandan bütün sahələrin terminlərini bilmək tələb olunur.

Dilçilikdə ikidillilik (bilinqvizmi) iki cəhətdən araşdırılaraq koordinativ və subordinativ şəkildə qeyd edilir. Koordinativ ikidillilikdən o zaman söhbət gedir ki, hər hansı bir fərd iki dili eyni dərəcədə dərindən bilir, hər iki dildə öz dil bölgülərini (kompetensiya) səfərbər edib, onları real danışmaq məqamında həyata keçirməyi bacarır (performans). Subordinativ ikidillilik dedikdə isə, bu zaman dillərdən biri digərinə tabe olur. İnsan bir dildə öz fikirlərini maneəsiz dilə gətirir, sevincini, kədərini və digər hissələrini ifadə etməkdə çətinlik çəkmir. İkinci dildə isə doğma dilində verə biləcəyi informasiyanın yarısını belə verə bilmir. Subordinativ ikidillilik dünyada və cəmiyyətimizdə daha geniş yayılmış dil formasıdır.

90-cı illərdən əvvəl Azərbaycanda qeyri-rəsmi olsa da, rus dili ikinci dil kimi qeyd olunurdu, amma insanlar bu dildə danışsalar da, müxtəlif sahələrdə fikirlərini tam ifadə edə bilmirdilər. Bu isə cəmiyyətimizdə Azərbaycan dilinin kölgədə qalmasına gətirib çıxarırdı, doğma dili dərindən öyrənməyə maneə yaradırdı. Bu səbəbdən ikinci dil öyrənmənin fəsadları zamanla üzə çıxmağa başladı. İnsanlar övladlarını rusdillə bağçaya, məktəbə, ali məktəblərdə oxumağa məcbur edirdilər və bu da doğma dilə olan münasibəti tam dəyişirdi. O dövrdə həmin insanlarda Azərbaycanın milli mədəniyyətinə, mentalitetinə də yadlaşma müşahidə edilirdi və onlar ana dilini ikinci dil hesab edilirdi. Müstəqillik dövründən sonra isə bu insanlar Azərbaycan dilində danışmaqda və anlamaqda çətinlik çəkdiqlərini özləri də etiraf edirdilər.

Heydər Əliyev sözün qiymətini, təsir gücünü dərindən bilən bir insan idi. O, məhz sözün qüdrəti ilə öz ideyalarını, arzu və istəklərini milyonlara çatdırır, insanları öz nitqinin təsiri altında saxlamağı bacarırdı. Bu böyük şəxsiyyətin nitqində sözlər, cümlələr, vurğu və intonasiya fəvqəladə bir təsir gücü ilə səslənirdi. Böyük rəhbərin ayrı-ayrı nitqlərində dil haqqında söylədiyi fikirlər onun Azərbaycan dilinin inkişafındakı rolunu, mövqeyini bir daha qabarıq şəkildə göstərir, dilimizin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir:

– Xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq onun qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

– Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir.

– Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.

– Azərbaycan dili bizi keçmişdə və indi olduğu kimi, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir.

– Füzulinin ən böyük xidməti öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini - ana dilini yaşatmasında, onu yüksəklərə qaldırmasındadır. (4, s. 105)

İştirak etdiyi elə bir tədbir olmazdı ki, ulu öndər orada Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləməsin. Dünya Azərbaycanlılarının Birinci Qurultayında o, bütün soydaşlarımıza üz tutaraq demişdi: “Əziz həmvətənlər! Ürəyimdən gələn fikirləri bir daha sizə bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən də həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi yaşatmalıyıq.

Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti özünəməxsus möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Professor Nizami Xudiyev bunları üç yerə ayırır:

1. Bu siyasət, hər şeydən öncə, demokratiklik prinsipinə əsaslanır. Bu demokratiklik isə, birinci növbədə hər bir məsələnin həllində xalqın, o cümlədən geniş ziyalı kütləsinin rəyinin nəzərə alınması zəminində yaranması ilə əlamətdardır.

2. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dəqiqlik, uzaqgörənlikdir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dil siyasətində də o, qlobal məqsədləri əsas götürür və hər hansı bir məsələnin həllində onun bütün cəhətlərini, keçmişini, bu gününü, gələcəyini nəzərə alaraq, həll olunmasına qərar verir. Hər bir məsələni hərtərəfli götür-qoy etmək, dərindən araşdırmaq, xeyir və zərərini dəqiq müəyyənləşdirmək Heydər Əliyevin dil siyasətinin mahiyyətini təşkil edir.

3. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dillə bağlı bütün məsələlərə münasibətdə obyektivlikdir. (2, s. 26)

Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin simvolu, qürur mənbəyidir. Bu gün müstəqil dövlətimizin mövcudluğu dilimizin qorunması, dünya dilləri içərisində layiqli yer tutması baxımından tarixi bir imkandır. Məhz

ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti bu sahədə əldə etdiyimiz uğurların əsasını təşkil edir. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, onun zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, dilin qayğısına qalması, saflığını qoruması, onunla fəxr etməyi, onu dərinlən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duyması, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olması öyrətdi. Heydər Əliyev qurub yaratdığı Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafının təməllərindən biri kimi, milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət vermiş, bu yolda bir əsgər kimi mübarizə aparmışdır və bizimdə borcumuz dilimizi qoruyub gələcək nəsillərə ötürməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova S., Seyidova S. Məmmədova N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Ləman Nəşriyyat Poliqrifiya. Bakı. 2019.
2. Nizami Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Elm və təhsil. Bakı. 2014.
3. Nizami Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. V cild. I cild. Bakı. Elm. 2007.
4. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı. Elm. 1998.

Açar sözlər: dil, dövlət, siyasət, xalq, milli, qayğı, tarix

Ключевые слова: язык, государство, политика, народ, национальность, забота, история.

Key words: language, state, politics, people, nationality, care, history.

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə olan qayğısından bəhs edilir. Dil hər bir xalqın milli mənəvi dəyəridir. Dilimizə olan dövlət qayğısı və Heydər Əliyevin Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qədər yüksəltməsi məqalədə əks olunub. Dilimizi yad ününlərdən təmizləmək uğrunda mübarizədə geniş planda məqalədə yer alıb. Ulu öndərin hər yerdə Azərbaycan dilində çıxış etməsi və doğma dilimizi böyük tribunalardan səsləndirməsi dilimizə olan sevgisinin qayğısın və diqqətinin bariz nümunəsi olmuşdur.

Гейдар Алиев и Азербайджанский язык

Резюме

В статье рассматривается забота Гейдара Алиева об азербайджанском языке. Язык - национальная моральная ценность каждого народа. В статье отражена забота государства о нашем языке и то, что Гейдар Алиев поднял азербайджанский язык до уровня государственного. В статье широко освещается борьба за очищение нашего языка от чужеродных элементов. То, что великий лидер повсюду говорил на азербайджанском языке и говорил на нашем родном языке с больших трибун, было ярким примером его заботы и внимания к нашему языку.

Heydar Aliyev and the Azerbaijani language

Summary

The article discusses the concern of Heydar Aliyev about the Azerbaijani language. Language is the national moral value of every nation. The article reflects the state's concern for our language and the fact that Heydar Aliyev raised the Azerbaijani language to the state level. The article broadly covers the struggle to cleanse our language of foreign elements. The fact that the great leader everywhere spoke Azerbaijani and spoke our native language from large tribunes was a vivid example of his care and attention to our language.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ələsgərova Yeganə İlyas qızı²²
ÜFÜQİ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN FELLƏR

İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində xüsusi mövqeyi və funksiyası ilə seçilən fellərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması, onların sistemləşdirilərək ümumi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi həmişə mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki, fellərin həmin xüsusiyyətlərinin araşdırılıb təhlil edilməsi bir çox dilçilik məsələlərinin izahına və fellərin bütöv şəkildə təsvir olunmasına yaxından kömək edə bilər. Ona görə istər ümumi, istərsə də ingilis və Azərbaycan dilçiliyində fellərin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırmalar aparmış, fellərin müxtəlif sayda leksik-semantik qrupları qeyd edilmişdir. Fellərin leksik-semantik qruplara bölünməsi və fellərin bu yolla araşdırılmasının əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd edilir. Çünki, dilin lüğət tərkibi bir-biri ilə sıx bağlı olan sözlərin məcmuyudur və bu sözlərin bizim təfəkkürümüzdən asılı olmayaraq müxtəlif qruplara, onlar da öz növbəsində leksik-semantik yarımqruplara bölünür. Fellər də öz növbəsində leksik-semantik baxımdan müəyyən qruplara və yarımqruplara bölünür. Dildə mövcud olan fellərin bir qrupu hərəkət felləridirsə, bu qrupa daxil olan bir qismi də üfüqi hərəkət bildirən yarımqrupa daxil olur. Bu yarımqrupu müəyyənləşdirərkən biz həmin fellərin üfüqi hərəkət bildirmə mənasına əsaslanırıq.

İngilis dilçiliyində fellərin bu cür leksik-semantik təsnifatına dair müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Ayırı-ayrı əsərlərdə fellərin leksik-semantik baxımdan müxtəlif sayda qrupları qeyd edilir, onların yarımqrupları da müəyyənləşdirilir. B.M.Stranq fellərin beş qrupunu M.Svan isə üç yarımqrup olduğunu fərz edirdi. Bununla yanaşı, ingilis dilinə aid yazılmış ayırı-ayrı əsərlərdə fellərin leksik-semantik baxımdan iki, dörd, altı və digər sayda qruplarının qeyd olunduğu əsərlərə də rast gəlmək olur ki, bu zaman müəlliflər öz bölgülərini müxtəlif prinsiplər əsasında aparmış və onlara fərqli adlar vermişlər.

Azərbaycan dilçiliyində də fellərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması xüsusi diqqət yetirilmiş, bu nitq hissəsinin müxtəlif sayda qrupları qeyd edilmişdir. Bu fellərin daha geniş və əhatəli tətqiq olunması, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilib üzə çıxarılması zəruriliyi ilə bağlı idi. Müxtəlif türk dillərinə aid yazılan əsərlərdə felin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir, fellər həmin dillərin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq leksik-semantik qruplara bölünürdü. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ayırı-ayrı türk dillərinə, xüsusilə oğuz qrupu türk dillərinə aid materiallar əsasında fellərin leksik-semantik bölgüsü təxminən Azərbaycan dilində də özünü göstərir ki, bu da fellərin çox hissəsinin ortaq semantikaya malik olması ilə bağlıdır.

Azərbaycan dili fellərinin semantikasının tədqiqinə xüsusi araşdırma həsr etmiş S.Ə.Rzayev və Q.Cəfərov fellərin leksik-semantik qrupları haqqında və bu təsnifata başqa meyarlarla yanaşmışlar. Q.Cəfərov fellərin on qrupunu müəyyənləşdirir və bu zaman bəzən düzəltmə və mürəkkəb quruluşu fellər də nümunə kimi verilir ki, bu da məsələyə yanaşmada düzgün yol hesab edilə bilməz. İngilis və Azərbaycan dilçiliyində fellərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş əsərlərin əksəriyyətində hərəkət felləri ayrıca bir qrup kimi qeyd edilir və onların bir çoxunda hərəkət fellərinin semantik yarımqruplarından biri kimi üfüqi istiqamətdə icra olunan hərəkət felləri göstərilir. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət mənalı fellərin ayrıca bir qrupda birləşdirilərək xüsusi tədqiqat obyektinə olması da qanunauyğun və təbii hesab edilə bilər.

Hərəkətin istiqamətini bildirən felləri sistemləşdirmək, onların funksional xüsusiyyətlərini, semantik tiplərini müəyyənləşdirmək təkcə tədqiq etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dilləri üçün deyil, bütövlükdə ümumi dilçilik üçün də faydalıdır. Ona görə də dissertasiyanın ikinci fəslinin birinci bölməsində ingilis dili üfüqi hərəkət fellərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir, bu fellərə xas olan səciyyəvi əlamətlər ayırı-ayrı fellər əsasında izah edilir. Məsələn, ingilis dilindəki çox işlək olan üfüqi hərəkət felin *to go* qoşulduğu bütün sözlərə birlikdə müstəqil mənası ilə yanaşı, bir sıra yeni məna çalarlıqları da kəsb edir. Bu fel çoxmənalı olmaqla otuzdan yuxarı məna ifadə edə bilər. *To go + prep. + noun* tərkibli birləşmə isə sayca daha çoxdur.

to go on a journey – səyahət etmək; to go on a world trip – dünyanı səyahət etmək; to go on a cruise – gəmi ilə səyahətə getmək; to go down to the sea – dəniz kənarına getmək və s.

Bu birləşmələrin birinci elementi olan *to go* felin fellərə xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir, yəni felin şəxs, kəmiyyət və zaman formalarına görə dəyişə bilər. Məsələn,

Children often go on a school trips (present indefinite Tense);

He had gone touring (Past Perfect Tense);

We are going to the country next week (present Continuous Tense) və s.

İngilis dilində üfüqi hərəkət bildirən *to go* felin ilə yaranan *to go + prep. + isim* tərkibi səyahət məzmunlu ifadələr felin məlum növündə işlənir və birləşmələri təşkil edən sözlərinin sinonimliyi onların üslubi çalarlığı ilə bağlı olur. Üslubi paradigmanı təşkil edən sözlər isə eyni əşya, hadisə, əlamət və s. əks etdirdiyindən onlar sinonim cərgə yarada bilirlər. Məsələn,

²² Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi
e-mail: yegish76@mail.ru

to go on a journey = to go on a trip;
to go on holiday = to go on vacation;
to go on an excursion = to go outing və s.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki üfqi hərəkət məzmunlu fellərin müqayisəsi göstərir ki, onlar hər iki dildə frazeoloji birləşmənin tərkibində işlənərək fərqli semantik çalarlara malik ola bilər, eyni fel müxtəlif mənalar ifadə edə bildiyi kimi, oxşar mənaları da müxtəlif üfqi hərəkət felləri bildirir və ifadə etdiyi mənaların rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu fellər üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətin xarakterinə, icra olunma üsuluna, hərəkətin icrası zamanı müəyyən maneələrin olub-olmamasına, hərəkətin irəli və ya geriyyə icra olunmasına və s. xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu zaman həmin fellərin quruluş müxtəlifliyi, kök sözün semantikasi, mürəkkəb üfqi hərəkət fellərin əmələ gəlməsində iştirak edən komponentlərin mənası və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan dilindəki üfqi hərəkət fellərin bir sıra leksik-semantik qruplarını qeyd etmək olar:

1. Hərəkətin istiqamətini bildirən üfqi hərəkət felləri. Bu qrupa daxil olan fellərin əksəriyyəti təsirsiz olmaqla obyekt tələb etmir və onun istiqaməti danışanın durduğu yerlə müəyyənləşir.
2. Hərəkətin adi qaydada və ya sürətlə baş sürətlə baş verməsini bildirən fellər bu mənaları ifadə edərkən üç qrupa bölünə bilər: hərəkətin sürətlə baş verdiyini bildirənlər, adi qaydada icra olunan hərəkətləri bildirənlər və hərəkətin asta icra olunduğunu bildirənlər.
3. Hərəkətin icra olunması zamanı maneələrə rast gəlmək baxımdan da üfqi hərəkət felləri iki qrupa bölünə bilər: müəyyən maneələrə rast gəlməklə icra olunanlar və heç bir maneə olmadan icra edilənlər.
4. Üfqi hərəkət felləri bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlər də ifadə edə bilər ki, bu baxımdan onları Q. Cəfərov dörd qrupa bölür və Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində ətraflı məlumat verir.
5. Üfqi hərəkət məzmunlu fellərin icrası zamanı hərəkətin icrasının müəyyən obyekt üzərində keçməsi və ya keçməməsi və ya hərəkətin müəyyən obyekt tələb edib-etməməsi baxımından da onlar iki qrupa bölünür. Obyektin yerinin dəyişməsi-obyektə yaxınlaşma və uzaqlaşma, obyektin istiqamətini dəyişməsi və s. münasibətlər nəzərə alınır.

Üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkətləri bildirən fellər də quruluşca müxtəlif formalarda özünü göstərir. İngilis dilində bu tip fellərin sadə, düzəlmə, mürəkkəb və tərkibi fellər, bəzən isə “phrasal verbs” kimi də adlandırılan növləri mövcuddur:

1. Sadə fellər ancaq bir kökdən ibarət olan və yaranma tarixi baxımdan dilin qədim dövrləri ilə bağlı olanlardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *to dive – cummaq (suya)*, *to drive – sürmək*, *to send – göndərmək* və c. Təbii ki, bu tipli fellər müqayisə olunan dillərdə fərqli quruluş xüsusiyyətinə də malik ola bilər.
2. Düzəlmə üfqi hərəkət fellərinə kök və affikslərdən ibarət olanlar daxildir. Müasir ingilis dilində düzəlmə fellər suffikslər və prefikslərin köməyi ilə yarana bilər. Fel düzəldən suffikslərə - *en*, - *fy*, - *ire*, - *ate* və s., prefikslərə isə *en -*, *mis -*, *dis -*, *re -*, *un -*, və s. misal göstərmək olar.
3. Mürəkkəb fellər iki komponentdən ibarət olur. Məsələn, *to oversee – izləmək*, *to overtake – ötüb keçmək* və s.
4. Tərkibi fellər isə bir fel və zərfdən törəmiş qoşmadan ibarət olur. Məsələn, *to go away – çıxıb getmək*, *to come in – içəri daxil olmaq*, *to go after – izləmək*, *to go by – yanından ölmək* və s.

Üfqi hərəkət felləri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində işləndikdə onların sintaktik funksiya baxımından müəyyən fərqləri özünü göstərir. Bu xüsusiyyəti təsirli və təsirsiz fellərdən sonra önlüklü tamamlıqların işlənməsi zamanı da göstərir. Belə ki, sadə cümlə strukturunda sözünü ilə işlənən tamamlıqla tamamlıq budaq cümlə komponenti həmişə uyğun gəlməyə bilər. Məsələn, *He went ahead the troop* – O, dəstənin önündə gedirdi.

Üfqi hərəkət fellərinin semantik-qrammatik baxımdan tipoloji-müqayisə yolu ilə araşdırılması sübut edir ki, onları digər söz qruplarından fərqləndirən bir sıra cəhətlər də mövcuddur. Məhz buna görə də fellərin semantik qruplarından birini təşkil edən üfqi hərəkət məzmunlu fellərin semantik və qrammatik baxımdan tətbiqi onların həm nəzəri, həm də tətbiqi dilçilik nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Üfqi hərəkət fellərinin semantik-qrammatik baxımdan tipoloji-müqayisə yolu ilə araşdırılması ingilis və Azərbaycan dillərində əşya və predmetlərin müəyyən məkan daxilində yerdəyişməsini ifadə edən hərəkət felləri hərəkətin icra istiqaməti baxımdan üfqi və şaquli hərəkət fellərinə bölünür. Üfqi hərəkət felləri üfqi istiqamətdə irəliyə və ya əks istiqamətdə icra olunan hərəkət məzmunu daşıyır və əksər fellərə xas olan qrammatik-kateqorial xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Üfqi hərəkət bildirən fellər struktur-qrammatik əlamətlərinə görə də fərqlənir. Azərbaycan dilində bu yarımqrupa daxil olan fellərin çox hissəsi təsirsiz olmaqla yanaşı xüsusi obyekt tələb etmir. Lakin əksər üfqi hərəkət fellərinə spesifik şəkildə artırmaqla həmin felləri təsirli felə çevirmək mümkün olur. İngilis dilində isə təsirsiz fellərin təsirliyə çevrilməsi həmin dilin qrammatik qanunuyğunluqlarından asılı olaraq baş verir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində üfqi hərəkət fellərin müxtəlif qrammatik mənalarının yaranmasında xüsusi sözlərdən istifadə olunur ki, bu da həmin dilin tipoloji quruluşu ilə bağlı olaraq özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı. Elm, 1984, s. 86-113
2. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində fəl. Bakı. Maarif, 1986, s. 15
3. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində fəllərin leksik sinonimliyi. Bakı. Maarif, 1991, s. 56-57
4. Вечер Н.Н. К исследованию лексико-семантической группы глаголов // Семантика языковых единиц. Л., 1975, с. 20
5. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, с.75
6. Жигалдо В.Н., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык. Теоретический курс грамматика. М., 1956, с.323.
7. Leech G., Svartvik S.A Communicative Grammar of English M., 1983, p.34
8. Strang V.M. Modern English structure. New York, 1965, p.53

Summary

The article is dealing with the investigation of lexico-semantic system of the verb in the English and Azerbaijani languages. The scientific-theoretical items achieved in this field, the analysis of the verbs in compared languages, their classification into lexico-semantic groups and information about the investigations connected have been considered in this article. Lexico-semantic features of the horizontal verbs in the English and Azerbaijani languages in compared languages are grouped and their specific features have been revealed, horizontal verbs are determined and their syntactic functions are mentioned.

Резюме

Статья посвящена изучению лексико-семантической системы глагола в английском и азербайджанском языках. В этой статье рассмотрены научно-теоретические моменты, достигнутые в этой области, анализ глаголов в сравниваемых языках, их классификация по лексико-семантическим группам и информация о связанных исследованиях. Сгруппированы лексико-семантические особенности горизонтальных глаголов в английском и азербайджанском языках в сравниваемых языках и выявлены их специфические особенности, определены горизонтальные глаголы и упомянуты их синтаксические функции.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Fatimə Əfəndiyeva İbrahim q.²³
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN KLASSİFİKASIYASI

Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir. Tabeli mürəkkəb cümlələr tərkib hissələri arasında semantik və qrammatik əlaqənin möhkəmliyi ilə fərqlənirlər. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissələrdən ibarətdir. Bura baş cümlə və baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissə, yəni, budaq cümlə daxildir. Budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə - xəbərinə aid olur, hərəkətin obyektini bildirir. Bu cür cümlələr tarixən bir sadə cümlədən - bir özəkdən ibarət olmuş, sonralar onların feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş üzvü kənara çıxaraq predikativlik qazanmış və ayrıldığı hissəyə intonasiya və ya bağlayıcılar vasitəsilə bağlanaraq analitik budaq cümləyə çevrilmişdir. Ona görə də bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə kənara çıxan üzvü yenidən yerinə qoymaq, cümləni sadələşdirmək, bir sadə cümlə - bir özək şəklinə salmaq olur. Tarixən bir sadə cümlədən, bir özəkdən yarandıqları üçün bu cür cümlələrə bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir. İkinci tabeli mürəkkəb cümlə (və bu qrupdan olan tabeli mürəkkəb cümlələr) başqa yolla əmələ gəlmişdir. Bu cür cümlələr tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən ibarət olmuş və ilk dövrlərdə nitq prosesində müstəqil cümlələr kimi ardıcıl işlənmişlər. Tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən yarandığı üçün bu cür cümlələrə iki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir. İki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əksərən bütövlükdə baş cümləyə aid olur və iki özəkdən əmələ gəldikləri üçün belə cümlələri sadə cümləyə çevirmək, sadələşdirmək olmur. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi, qarşılaşdırma, nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr iki özəkli, qalan bütün tabeli mürəkkəb cümlə növləri bir özəkli (2, 127).

Tərkib hissələri bağlayıcı və ya intonasiya ilə əlaqələndən tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzən baş cümlə budaq cümlənin daxilində yerləşir, yəni budaq cümlənin üzvlərinin biri və ya bir qismi baş cümlədən əvvəl keçir. Budaq cümləsi bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla baş cümləyə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə, ədəbi dil normalarına müvafiq olaraq, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Bağlayıcı cümlələrdən fərqli olaraq, "budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu cümlələrdə əsas məna yükü – yeni informasiya baş cümlənin üzərinə düşür. "Budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu qarşılıqlı şəkildə şərtlənmiş olur, bağlayıcı söz müvafiq qarşılıq bildiren söz tələb etməklə baş cümlənin lazımı istiqamətdə qurulmasına səbəb olur. Beləliklə də, budaq cümlələr baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları və ya intonasiya ilə bağlandıqda baş cümlədən sonra bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla bağlandıqda baş cümlədən əvvəl işlənir (3, 196-200).

Fars dilində tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlələrə görə müəyyənləşdirilir. Dildə mövcud olan tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı növlərə bölünür:

1. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو نهادی.
2. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو گزاره ای.
3. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو تعیینی.
4. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو زمانی.
5. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو سببی.
6. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو مقصدی.
7. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو نتیجه ای.
8. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو شرطی.
9. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو متممی.
10. جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو مطابقه ای. (3, 210)

جملات مرکب وابسته با فراكرد پيرو نهادی – Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə mübtədə budaq cümləsi, ya baş cümlənin buraxılmış mübtədəsi əvəzində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunur, mübtədəni izah edir. Bu növ mürəkkəb cümlələr 2 qrupa bölünür: 1) baş cümlədə mübtədə işlədilmir, onun vəzifəsini mübtədə budaq cümləsi ifadə edir; 2) baş cümlədə mübtədə işlənir, lakin bu mübtədənin leksik müstəqilliyi yoxdur;

معلوم بود که او به هیچ چیز علاقه نداشت

(Məlum idi ki, o heç nə ilə maraqlanmırdı)

هر کس می خواست به او بفهماند او گوش نمی داد

(Hər kəs onu başa salmaq istəyirdi, o qulaq asmırdı)

Nümunə gətirilmiş cümlələrdən birincisində "معلوم بود" budaq cümlə, " او به هیچ چیز علاقه نداشت " isə budaq cümlədir. Göründüyü kimi budaq cümlə mübtədəsizdir. Sual olunarsa ki, "چه معلوم بود؟ (Nə məlum idi?)", cavabında deyiləcək ki, " او به هیچ چیز علاقه نداشت " (O heç nə ilə maraqlanmırdı). İkinci cümlədə isə " هر کس می خواست به او " " هر کس می خواست به او " budaq cümlədir. Yəni baş cümlənin mübtədəsi işlənsə də heç bir müstəqilliyi yoxdur və mənanın aydın olması üçün budaq cümlədəki izaha ehtiyac duyulur.

²³ Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi. efendivevafatima@bsu.edu.az

(Başı elə ağradı ki ağrının şiddətindən gözündən qılgılcım qopdu)

Nümunə göstərilən mürəkkəb cümlədə " چنان سرش درد گرفت " baş cümlə, " برق از چشمش پرید " nəticə budaq cümləsidir.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə şərt budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin icrasının şərti olmasını göstərir. Bu mürəkkəb cümlələrdə qarşıya qoyulan şərt 2 cür ola bilər:

1. Şərt həqiqətə çevrilə bilər:

اگر به گفته ها و نصایح بزرگتران خود گوش ندهید و آنها را عمل نکنید، پشیمان خواهید شد

(Əgər özünüzdən böyüklərin sözlərinə və nəsihətlərinə qulaq asmasanız və onlara əməl etməsəniz, peşman olacaqsız)

Bu mürəkkəb cümlədə ifadə olunan işin gələcəkdə icrası mümkündür, yəni həqiqətə çevrilə bilər.

2. Şərt real olmaya da bilər:

اگر حقیقت را چنانکه بود می گفتمی، اکنون مردمنسبت به تو نظرشان بد نبود

(Əgər həqiqəti olduğu kimi desəydin, camaat sənə pis baxmazdı)

Bu mürəkkəb cümlədə ifadə olunan işin gələcəkdə icrası artıq mümkün deyil.

Nümunə göstərilən cümlələrdə " پشیمان خواهید شد " və " اکنون مردمنسبت به تو نظرشان بد نبود " baş cümlələr, " اگر به " budaq cümlələrdir. " اکنون مردمنسبت به تو نظرشان بد نبود " və " گفته ها و نصایح بزرگتران خود گوش ندهید و آنها را عمل نکنید " budaq cümlələrdir.

– Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tamamlayır. Bu mürəkkəb cümlənin 2 növü mövcuddur:

1. Vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi

نخواهم گذشت که مویی از سر او کم شود

(İmkan verməyəcəyəm ki onun başından bir tük əskik olsun)

Bu mürəkkəb cümlədə baş cümlədəki fel "نخواهم گذشت" təsirli fel olduğu üçün özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edir.

2. Vasitəli tamamlıq budaq cümləsi

من کوشیدم که خود را از خطر خلاص کنم

(Mən çalışdım ki özümü təhlükədən xilas edim)

Bu mürəkkəb cümlədə baş cümlədəki fel "کوشیدم" təsirsiz fel olduğu üçün özündən sonra vasitəli tamamlıq tələb edir.

Nümunədəki tamamlıq budaq cümlələrində " نخواهم گذشت " və " من کوشیدم " baş cümlələr, " مویی از سر او کم شود " budaq cümlələrdir. " خود را از خطر خلاص کنم " və " خود را از خطر خلاص کنم " budaq cümlələrdir.

– Güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə güzəşt budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin icrasının güzəştli olduğunu bildirir. Bu cümlələrdə baş cümlənin əvvəlində işlənən bağlayıcının ixtisara düşməsinə çox təsadüf edilir.

با آنکه همه او را خوب می شناسد، او از عملهای خود شرم ندارد

(Baxmayaraq ki, hamı onu yaxşı tanıyır, o, öz əməllərindən utanmır)

Nümunə gətirilmiş güzəşt budaq cümləsində baş cümlədəki bağlayıcını ixtisara salsaq və " همه او را خوب می " " او از عملهای خود شرم ندارد " budaq cümlə, " با آنکه همه او را خوب می شناسد " budaq cümlə, " او از عملهای خود شرم ندارد " budaq cümlədir.

Beləliklə də, tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, bir çox dillərdə olduğu kimi fars dilində də tabeli mürəkkəb cümlə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan baş və budaq cümlələrdən ibarətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Y.Seyidov, Ə.Abdullayev, H.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 1972, 424 s.

2. پرویز ناتل خانلری. دستور زبان فارسی. تهران، ۱۹۵۱، ۳۵۶ ص.

3. محمد جواد شریعت. دستور زبان فارسی. تهران، ۱۹۶۵، ۴۷۹ ص.

Классификация придаточных сложных предложений

Резюме

Подчиненное составное предложение - это синтаксическая единица, образованная путем объединения двух или более простых предложений в одно целое посредством семантического и грамматического подчинения. Подчиненные составные предложения различаются по силе семантических и грамматических связей между их составными частями. Подчиненное составное предложение состоит из грамматически независимых частей. Сюда входит основное предложение и часть, которая зависит от основного предложения, объясняет и поясняет его, то есть придаточные предложения. Придаточные предложения используются перед главным предложением, когда они связаны с основным предложением подчиненными союзами или интонацией, и после основного предложения, когда они связаны соединительными словами, суффиксами и прилагательными.

Ключевые слова: составное предложение - подчиненное составное предложение - синтаксическая единица - придаточные предложения - семантические и грамматические связи между составными частями - подчиненные союзы - соединительные слова

Classification of subordinate compound sentence

Summary

A subordinate compound sentence is a syntactic unit formed by combining two or more simple sentences into a single whole through semantic and grammatical subordination. Subordinate compound sentences differ in the strength of semantic and grammatical connections between their components. Subordinate compound sentence consists of grammatically independent parts. This includes the main sentence and the part that depends on the main sentence, explains and clarifies it, that is, the branch sentence. Branch sentences are used before the main sentence when they are connected to the main sentence by subordinate conjunctions or intonation, and after the main sentence when they are connected by connecting words, suffixes and adjectives.

Key words: compound sentence - subordinate compound clause - syntactic unit - clauses - semantic and grammatical relationships between constituent parts - subordinate unions - connecting words

Rəyçi: dos.N.Əfəndiyeva

Məmmədova Aynur, Mehdiyeva Aygün²⁴ DİLİN SÖZ YARADICILIĞI SƏVIYYƏSİ

Dilçilik ədəbiyyatında dilin yarım sistemləri *yarus*, *səviyyə*, bəzən *təbəqə*, *qat* da adlandırılır. Bunlardan Azərbaycan dili üçün *səviyyə* termini daha uğurludur. Y.S.Stepanov yazır: «*Səviyyə* son illər dilçilikdə ən müxtəlif, çox vaxt bir-birinə zidd mənalarda işlənən sözlərdən biridir. Əks sədaları indiyədək eşidilən bir sıra səmərəli mübahisələrdən sonra bu söz, nəhayət, dəqiq termin olmuşdur. Dil sisteminin eyniadlı vahidinə uyğun gələn hissəsi dil səviyyəsi adlanır». A.A.Axundov yazır: «*Dil səviyyəsi* terminini öz son həqiqi mənasını almış termin hesab etmək hələlik çətinidir. Belə ki, 1970-ci illərin hətta dərsliklərində və dərs vəsaitlərində onun müxtəlif mənalarda işlədilməsinə təsadüf olunur. V.İ.Koduxovun «Общее языкознание» («Ümumi dilçilik») dərsliyində *səviyyə* və *yarus* terminləri sinonim kimi işlədilir» (2, 125).

Dil vahidləri dil sisteminə müxtəlif xasiyyətlərlə daxil olur. Sistemyaradan xassələr sistem daxili əlaqə və münasibətləri təşkil edir. Sistemqazanan xassələr isə elə xassələrə deyilir ki, bunları dil vahidi sistem əlaqə və münasibətlərinə cəlb edildikdən sonra qazanır.

Dil sistemi xüsusi növ sistemdir. Dil sistemi süni yaradılan sistemlərdən fərqli olaraq, bir tərəfdən, özünün dil normaları, digər tərəfdən, şüur, təfəkkür, habelə cəmiyyətlə sıx əlaqədədir.

Dil sistemi ünsürləri arasında əlaqə və münasibətlərin böyük əhəmiyyəti vardır, belə ki, dil ünsürləri arasında əlaqə və münasibətlər olmazsa, dil vahid sistem olmaz, bir-biri ilə əlaqədar olmayan ünsürlər toplusuna çevrilər.

Dil bir sistem kimi müxtəlif səviyyələrində ünsürlərinə bölünür. Dilçilik ədəbiyyatında bu «ünsürlərdən» ən böyükləri, ən əhəmiyyətli kimi fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis, söz yaradıcılığı, bəzən isə əlavə olaraq frazeologiya və morfonologiya da göstərilir. Bunlar dil sisteminin, dil mexanizminin nisbətən müstəqil qollarıdır. Bunların arasında güclü əlaqə və münasibətlər mövcuddur. Əlaqə dedikdə bağlanmış ünsürlərin qarşılıqlı şəkildə hərəkəti, fəaliyyəti nəzərdə tutulur, münasibət dedikdə isə ünsürlər arasındakı oxşarlıq və fərqlər başa düşülməlidir. Bu oxşarlıq və fərqlər bütövün təşkilində iştirak edir, münasibət və müxalifət strukturunu yaradır ki, bunsuz bütövün də, ünsürlərin də fəaliyyəti mümkün deyildir. Əlaqə və münasibətlər arasında keçilməz hədd yoxdur.

Dilçilik elmi yarandığı, formalaşdığı dövrdən bu elm müxtəlif hissələrə bölünmüş, fonetika morfolojiya və s. məsələlər ayrıca öyrənilmişdir. Lakin dilə sistem və struktur münasibətlərindən yanaşma, dilin sistemlər sistemi olması, dilin ayrıca vahidlərdən təşkil olunan dil səviyyələrinin iyerarxiyası kimi qəbul edilməsi fikri son zamanlarda formalaşmışdır. Obyektiv şəkildə mövcud olan dil səviyyələri ilə dilçilik fikrinin məhsulu kimi yaranan dilçilik şöbələri arasındakı əlaqə və münasibətlər bu gün də birmənalı şəkildə qəbul edilmir və problem öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Söz yaradıcılığı səviyyəsi də bəzən aralıq səviyyə sayılır. Söz yaradıcılığı modelləri leksəm və sözfoma arasında durur. Söz yaradıcılığı bir proses kimi morfoloji prosesdir, lakin bu proses nəticəsində yaranan yeni sözlər artıq dilin leksik-semantik səviyyəsində fəaliyyət göstərir, həmin səviyyənin vahidi kimi çıxış edir. Buna görə də söz yaradıcılığı morfoloji və leksik-semantik səviyyələrin qovuşduğu yerdə fəaliyyət göstərən aralıq səviyyədir. Leksikada sözlər arasında semantik, morfolojiyada sözlər arasında formal münasibətlər mövcuddur, söz yaradıcılığında isə sözlər arasında formal-semantik münasibətlər vardır. B.N.Qolovin yazır: «Hər cür əsas vardır ki, desək, söz yaradıcılığı leksikaya da, morfolojiyaya da daxil olmur, o onlarla yanaşı durur. Leksika, morfolojiya, söz yaradıcılığı – sözlər arasında üç tip əlaqə əsasında təzahür edən dil strukturunun üç aspekti və onun üç müstəqil mexanizmidir. Buna görə də söz yaradıcılığı leksika və morfolojiya ilə bərabərhüquqlu linqvistik öyrənmə predmeti kimi qəbul edilməlidir» (1, 164).

Dilçilik ədəbiyyatında söz yaradıcılığının dörd üsulu haqqında danışılır.

Bu üsullar aşağıdakılardır:

1. Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi.

Bu üsul dilçilik ədəbiyyatında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı da adlanır. Şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığına ümumi dilçilikdə affiksəl söz yaradıcılığı da deyilir. Affiksəl yaradıcılığı, köksözlü dilləri çıxsaq, dünyanın, demək olar ki, bütün dillərində yayılmışdır, lakin müxtəlif dillərdə onun təzahür şəkli müxtəlifdir. Bu ondan irəli gəlir ki, dünya dillərində kökə münasibətdə işlənmə yerlərinə görə affikslər müxtəlifdir. Bəzi dillərdə söz yaradıcılığında kökün özünə bitişik ön şəkilçilərdən – prefikslərdən, bəzi dillərdə sözün və ya sözlərin ortasına, içinə daxil olan şəkilçilərdən – infiks və interfikslərdən, bəzi dillərdə isə sözün sonuna bitişdirilən şəkilçilərdən – postfikslərdən istifadə edilir. Bir sıra hallarda bu şəkilçilərin kombinasiyasından, xüsusən prefiks və postfikslərin kombinasiyasından istifadə edilir. Şəkilçilər vasitəsilə yaranan yeni sözlərə düzəltmə sözlər deyilir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında bunlara törəmə sözlər də deyilir. Lakin törəmə sözlər termini düzəltmə sözlər termininə nisbətən daha tutumlu, daha genişdir, çünki bu terminin tutumuna düzəltmə sözlərdən əlavə mürəkkəb sözləri də, hətta mürəkkəb adları da daxil etmək olar.

²⁴ BDU-nun Filologiya fakültəsi, Təbiət fakültələri üzrə Xarici dil kafedrasının müəllimləri

2. İki və daha artıq sözün birləşdirilməsi. Dilçilik ədəbiyyatında buna mürəkkəbləşdirmə də deyilir. Bu üsul sintaktik yolla söz yaradıcılığı da adlanır. Bəzi dillərdə bu üsulla ən çox iki sözü, nadir hallarda isə üç sözü birləşdirib yeni söz əmələ gətirmək olur. Azərbaycan dilində, əsasən, iki sözün birləşdirilməsi ilə yeni söz yaradılmasından istifadə edilir. Üç sözdən təşkil edilmiş yeni sözlərə nadir hallarda rast gəlmək olar. Güman ki, *əlüzüyan* sözü üç sözün birləşməsindən əmələ gələn sözlərə yeganə nümunədir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, alman dilində daha çox sözün birləşdirilməsi ilə yeni sözlər yaratmaq mümkündür. Müxtəlif dillərdə iki və daha artıq sözün birləşdirilməsi ilə əmələ gətirilən yeni sözlərin şəkli müxtəlifdir. İki və daha artıq sözün birləşdirilməsi ilə əmələ gələn sözlər mürəkkəb sözlər adlanır.

3. Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi. Dilçilik ədəbiyyatında söz yaradıcılığının bu üsuluna konversiya da deyilir. Konversiya nitq hissələri üçün xüsusi morfoloji əlamətlər olmayan dillərdə geniş yayılmışdır, lakin bu hadisəyə nitq hissələri üçün xüsusi morfoloji əlamətin mövcud olduğu dillərdə də təsadüf edilir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında konversiyayı eyni bir nitq hissəsinin cümlənin müxtəlif üzvləri vəzifəsində işlənməsi kimi qələmə verirlər. «Konversiyayı nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi kimi sintaktik hadisə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, konversiyanın yalnız bir növü, bəzilərinin göstərdiyi kimi, təsadüfi konversiya hesab edilə bilər» (2, 155).

Konversiyanın müxtəlif növləri vardır: substantivləşmə (isimləşmə), adyektivləşmə (sifətləşmə), pronominalaşma (əvəzlikləşmə), veballaşma (felləşmə), adverbiallaşma (zərfləşmə), konfeksionlaşma (bağlayıcılaşma) və s. Söz yaradıcılığı yollarından biri kimi konversiyanın bəzi növləri (substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma) tədqiq edilmiş, başqa növləri isə, demək olar ki, araşdırılmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konversiya hadisəsinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərin böyük əksəriyyətində bu hadisə bir nitq hissəsinin cümlədə başqa nitq hissəsinin icra etməli vəzifəni yerinə yetirməsi baxımından, A.A.Axundovun dili ilə desək, təsadüfi konversiya baxımından araşdırılmışdır. Konversiya hadisəsi dildə özünü dörd səviyyədə göstərir: a) sintaktik, b) morfoloji-sintaktik, c) semantik-sintaktik və ç) semantik.

a) Sintaktik konversiya bir nitq hissəsinə daxil olan sözün heç bir dəyişikliyə uğramadan cümlədə başqa nitq hissəsinə daxil olan sözün mövqeyində işlənməsinə deyil. Bu hadisə bütün nitq hissələrinə aiddir.

b) Morfoloji-sintaktik konversiya prosesində bir nitq hissəsinə mənsub olan söz digər nitq hissəsinə keçdikdə həmin nitq hissəsinə xas olan qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini də qəbul edir, başqa sözlə desək, substantivləşən söz ismi xarakterizə edən qrammatik göstəriciləri (hal, cəm, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçilərini), verballaşan söz feli səciyyələndirən qrammatik göstəriciləri (şəkil, zaman, növ, şəxs, habelə inkarlıq şəkilçilərini) qəbul etməlidir.

c) Semantik-sintaktik konversiya hadisəsi substantivləşmə və adyektivləşmədə özünü daha çox göstərir. Bu haqda A.A.Axundov yazır ki, «bu səviyyədə olan konversiya zamanı isim-sifət omonimliyində olan sözlər sintaktik cəhətdən isim və yaxud sifət yerində işlənir. Məsələn, *qoca, dəmirçi, kəndli* və s. sözlər bu qəbildəndir. *-çı...; -li...* şəkilçili sözlər Azərbaycan dilinin morfolojiyasına həsr olunmuş kitablarda həm düzəltmə isim, həm də düzəltmə sifət bəhslərində verilir» (2, 156). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konversiyanın bu tipi morfoloji sistemi yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dillərdə, yəni bir nitq hissəsinin özünə xas olan qrammatik əlamətlərə malik olduğu dillərdə zəif yayılmışdır. Yuxarıda adı çəkilən müəllif sözünə davam edərək yazır: «Semantik-sintaktik cəhətdən adyektivləşmə, xüsusən maraqlıdır. Burada eyni bir söz həm sintaktik, həm də semantik-sintaktik cəhətdən sifətləşə bilər. Məsələn, *daş divar, dəmir qapı* birləşmələrində birinci tərəflər ikinci tərəfin materialını bildirdiyindən öz həqiqi mənalarını saxlayır. Odur ki, biz burada yalnız sintaktik cəhətdən adyektivləşmə hadisəsi ilə qarşılaşırıq. *Daş ürək, dəmir bilək* birləşmələrində isə birinci tərəflər öz sintaktik-semantik mühitlərindən asılı olaraq, həqiqi mənalarını itirmişdir. Belə ki, bu birləşmələrdə *daş* «rəhmsiz», «insansız», *dəmir* isə «məhkəm», «qüvvətli» mənalarını qazanıb, semantik cəhətdən daha çox sifətləşmişdir» (2, 156).

ç) Semantik konversiya sözün aid olduğu nitq hissəsi ilə bütün əlaqələrini kəsib başqa nitq hissəsi kateqoriyasına keçməsinə deyilir. Bu zaman söz əvvəlki bütün semantik və qrammatik əlamətlərini itirir, yeni vəziyyəti ilə əlaqədar yeni semantik və qrammatik əlamətlər qazanır. Semantik konversiya ən çox özünü xüsusi adların ümumi adlara və əksinə, ümumi adların xüsusi adlara keçməsində göstərir. Dilçilik ədəbiyyatında semantik konversiyayı onomastikləşmə hadisəsi ilə əlaqələndirir, sifətlərin xüsusi şəxs adları kimi (Qara, Ağca, Zərif və s.) və fellərin xüsusi şəxs adları kimi (Anar, Qorxmaz, Qaryağdı və s.) təsvir edir və semantik cəhətdən substantivləşməsi və fellərin semantik cəhətdən substantivləşməsi növlərinin mövcud olduğunu yazırlar.

4. Sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi. Söz yaradıcılığında indiyədək təsvir edilən üsullar qrammatika ilə bağlı idisə, sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi leksika ilə əlaqədardır, daha doğrusu, semantika ilə bağlıdır. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında sözə yeni məna verməklə yeni sözlərin yaradılması tipini semantik üsulla (yolla) söz yaradıcılığı da adlandırırlar. Rus dilində *nozop* sözünün aldığı yeni – mənfi məna, Azərbaycan dilində *yoldaş* sözünün kəsb etdiyi yeni ictimai məna bu yolla söz yaradıcılığına nümunə ola bilər.

Söz yaradıcılığı təkcə dilin öz sözləri və öz sözyaratma vasitələri hesabına olmur, həm də alınma sözlərin mənimsənilməsi hesabına olur.

Söz yaradıcılığı prosesində bəzən iki və daha artıq söz birləşərkən sözlərdən bir və ya hamısı öz əvvəlki mənasını itirərək məcazi məna kəsb edir, yeni yaranan söz, yaxud söz birləşməsi də öz mənasında məcaziliyə üstünlük verir. Belə vahidlər söz birləşmələri modelləri əsasında yaransa və ayrıca tərtib edilmə xüsusiyyətlərini saxlasa da, onlar bir nominativ vahid kimi dərk edilir. Belə analitik nominativ vahidlər arasında hər şeydən əvvəl frazeoloji vahidləri və tərkibi adları göstərmək olar. Bunlar artıq xüsusi tədqiqat predmetidir, dilin başqa səviyyəsinin – frazeoloji səviyyənin vahidləridir.

Dil səviyyələrinin öyrənilməsi nəticəsində məlum oldu ki, hər bir səviyyənin özünün vahidlər və kateqoriyaları, daxili quruluşu, səviyyə daxili əlaqə və münasibətləri mövcuddur. Lakin səviyyələrin dəqiq və hərtərəfli tədqiqi nəticəsində aydın oldu ki, dilin bütün səviyyələri də heterogen sistemlərdir. Dilin səviyyələri əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir, lakin dilin səviyyələrinin bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq onlar həm ümumi dil sisteminin yarım sistemləri kimi bir-biri ilə sıx əlaqədə dilin quruluşunu yaradır, dilin bütövlüyünü təmin edir.

Dil səviyyələri ilə dilçilik şöbələrini eyniləşdirmək olmaz. Dil səviyyələri obyektiv mahiyyətlidir. Dilçilik şöbələri isə tədqiqatçıların obyektə subyektiv baxışından asılıdır. Hal-hazırda iki aralıq səviyyə dilçilik sahəsi kimi qiymətləndirilməkdədir: 1. Morfonologiya, 2. Frazeologiya. Bəzi halarda söz yaradıcılığı dilin aralıq səviyyəsi kimi qəbul edilir. Lakin söz yaradıcılığının ayrıca vahidi olmadığı üçün o ayrıca dil səviyyəsi kimi qəbul edilə bilməz. Dil səviyyələri ilə dilin daxili quruluşunu öyrənən dilçilik şöbələri bir-biri ilə bağlıdır, lakin onlar arasında paralellik yoxdur

Ədəbiyyat

1. Березин Ф.М. Головин Б.Н. Общее языкознание. Москва: Просвещение, 1979, 416 с.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 278 s.
3. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 206 s.
4. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər nəşriyyatı, 2006, 370 s.

Açar sözlər: dil, söz yaradıcılığı, konversiya, şəkilçi, düzəltmə söz, mürəkkəb söz, dil səviyyəsi

Ключевые слова: язык, словообразование, конверсионные, суффикс, производное слово, сложное слово, языковой уровень

Keywords: language, word formation, conversion, suffix, derivative word, a complex word, language level

Уровень словарного запаса на языке

Резюме

Словарный состав языка и словосочетания связаны и актуальны во многих и разных направлениях. Формирование новых слов в языке основано на существующих словах и схемах словообразования. Новые слова входят в словарный запас языка, изменяют, обогащают и развивают его.

Создание слова также связано с морфологией. Известно, что внутри разных частей речи каждая часть речи имеет свой независимый механизм словообразования. Таким образом, морфология подчиняется собственным требованиям и возможностям, меняя форму общих законов и способов создания новых слов.

Level of vocabulary in the language

Summary

The vocabulary of the language and word combinations are related and relevant in many and different directions. The formation of new words in a language is based on existing words and word formation schemes. New words enter the vocabulary of the language, change, enrich and develop it.

Word creation is also associated with morphology. It is known that within different parts of speech, each part of speech has its own independent word formation mechanism. Thus, morphology obeys its own requirements and capabilities, changing the form of general laws and ways of creating new words.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

DİLÇİLİKDƏ MƏNSUBİYYƏT KONSTRUKSIYALARININ YARANMASI

Mənsubiyyət münasibətlərini bəzən iki əşyanın mental kontaktı nəticəsində yaranan münasibət kimi də təyin edirlər. Mənsubiyyət münasibətinə belə baxış onunla əlaqədardır ki, məhz possessorun sayəsində mənsubiyyət münasibətinə girən başqa bir element, mənsub əşya barəsində hər hansı bir təsəvvür yaranır. Bu zaman possessor əsas referent rolunda çıxış edir.

Tədqiqatçıların bir qismi (bunlar əsasən funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələridir) mənsubiyyət münasibətlərini semantik baxımdan bu münasibətdən daha geniş olan relyativlik münasibəti çərçivəsində öyrənməyi təklif edirlər (14, 100). Bu baxımdan mənsubiyyət anlayışının geniş və dar mənada istifadə olunmasından danışmaq olar. O.P.Seliverstova bu fikirdədir ki, dünyanın bir çox dilləri mənsubiyyət anlayışının bütün spektrlərini ifadə etmək üçün uyğun forma və üsullardan istifadə edir. Bu forma və üsulların biri digərindən asılı deyil və biri digərindən nəşət etmir, lakin onları ümumi "semantik primitivə" yaxınlaşdırmaq olar (17, 25). A.V.Bondarko da mənsubiyyət anlayışını geniş mənada başa düşür. Onun fikrincə, "possessivlik bir semantik kateqoriya kimi hissə və bütöv münasibətləri də daxil olmaqla sahiblik, mənsubluq münasibətlərinin geniş dairədə dil interpretasiyasını özündə ifadə edir" (4, 99). D.Vays "possessivlik" termini tamamilə başqa cür şərh edir. Onun fikrincə, "possessivlik" termini qədim latın dilindəki *possidere* feli ilə əlaqədar olduğundan bir çox konstruksiyalarla bağlı düzgün olmayan təsəvvürlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Buna görə də "possessivlik" termini yerinə "mənsubiyyət münasibətləri" termini işlətmək daha düzgündür (6, 283). M.M.Brıkina da possessivlik terminini geniş mənada işlədir. O bu münasibətlə yazır ki, possessivliyin əsasında koqnitiv quruluşun təşkilinin ən vacib cəhətlərindən biri olan konseptlərin bir-birinə koqnitiv bağlanması durur (5, 8). Possessivlik anlayışını O.N.İsayeva da buna uyğun başa düşür (12, 7).

R.M.Qaysına belə hesab edir ki, relyativlik kateqoriyası sintaktik səviyyədə mənsubiyyət münasibətlərini də özündə ehtiva edə bilər (7, 41-42). İ.B Dolininanın fikrincə, possessivlik daxilində bir-biri ilə sıx bağlı olmayan iki mikrosahə - mənsubiyyət münasibətləri və partitivlik mövcuddur. Birinci mikrosahə *insan - ev, kənd, qohumlar* qarşılıqlıdır və, ikinci mikrosahə isə *insan - əl, baş, qarın* qarşılıqlıdır və təmsil olunur. Beləliklə də, possessivliyin göstərilən tipləri arasındakı əsas semantik fərq "özlükləşdirilə bilinən və özlükləşdirilə bilinməyən" qarşılıqlıdır deyil, birbaşa fiziki mənada "partitivlik və qeyri-partitivlik" qarşılıqlıdır göstərmək olar. Bu sistem daxilində "insan - onun hissləri, fikirləri, sözləri, rəftarı" xüsusi yer tutur. Sonuncular, bir tərəfdən, insandan ayrı deyillər və buna görə də "mülkiyyət, əlaqə" zonasına aid olunurlar, ikinci tərəfdən isə, onlar daimi deyillər, yəni dəyişməz tərkib hissəsi ola bilmirlər (8, 130).

M.A.Jurinskaya mənsubiyyət anlayışını "obyektin digər şəxs və obyektlərə münasibəti əsasında adının müəyyənləşdirilməsi" kimi başa düşür (10, 338).

Mənsubiyyət kateqoriyası semantik baxımdan yekcins deyil; onun daxilində kifayət qədər bir-birindən fərqlənən münasibətlər yer alır. Başqa sözlə desək, mənsubiyyət semantikasının semləri leksik və sintaktik vahidlərdə hakim mövqeyə malik olduğu kimi, olmaya da bilər. Mənsubiyyətin semantik əlamətləri başqa semantik əlamətləri də daşıya bilər, məsələn, mənsubiyyət situasiyası var olmaq və lokativlik situasiyaları ilə tez-tez birləşir. Bu zaman onun hakim, yaxud ikinci dərəcəli rol oynaması subyektin nitqinin intensiyasından asılıdır. Mənsubiyyət semləri bu iyerarxiyada istənilən mövqedə ola bilərlər. T.M.Nikolayeva problemin bu cəhətinə diqqət çəkərək yazır ki, mənsubiyyət semləri nitqin digər məzmun komponentləri ilə birbaşa koordinasiya çıxış edərək onlarla birlikdə əlaqəli mənə kombinasiyası əmələ gətirirlər (16, 74). Bu baxımdan da konkret ifadə planına malik olan hər hansı possessiv konstruksiya fərqli formalarda şərh oluna bilər.

Orxanın maşını konstruksiyasının semantik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Bu konstruksiyanın semantikasi müxtəlif cür şərh oluna bilər: 1) Orxana mənsub maşın; 2) Orxanın idarə etdiyi (sürdüüyü) maşın; 3) Orxanın icarəyə götürdüüyü maşın; 4) Orxanın layihələşdirdiyi (təmir etdiyi və s.) maşın; 5) Orxanın haqqında danışdığı maşın. Bu şərhlərin içərisində əsl mənsubiyyət münasibətini birinci şərh ifadə edir. Digər şərhləri əsl mənsubiyyət münasibəti hesab etmək olmur. Bu şərhlər geniş anlamda mənsubiyyət ifadə edirlər. Beşinci şərh isə yalnız assosiativlik əsasında mənsubiyyət münasibəti ifadə edir. Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu problemin həllində mənsubiyyət münasibətlərinin prototipinin, semantik nüvəsinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buraya sahiblik, qohumluq münasibətləri, eləcə də hissənin bütövə olan münasibətlərini daxil etmək olar.

Sahiblik və mənsubluq münasibəti öz növbəsində prototipdəki sahiblik və mənsubluq xüsusiyyətinə malik komponentlərin meydana çıxmasına yardım edir. Məlum olduğu kimi, sözlərin istənilən qaydada birləşməsi mənsubiyyət ifadə edən konstruksiyalar əmələ gətirmir. Bu xüsusiyyət daha çox prototipik elementlərə xasdır. Məsələn, azərbaycanca *Nigarın kitabı, ağacın budağı*; ingiliscə *the teacher's house* "müəllimin evi", *John's car* "Conun maşını"; rusca *моя машина* "mənim maşınım", *дом Ивана* "İvanın evi" və s.

Mənsubiyyət konstruksiyalarında possessorun prototipi əksər hallarda canlı, aktiv və korrelyata nəzarət edən element kimi müəyyənləşdirilir.

Mənsub əşyanın konkret, yaxud mücərrəd olması da possessiv konstruksiyaların formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Belə ki, söz daha mücərrəd anlayışları ifadə edirsə, onun possessiv konstruksiyada mənsub əşyanı ifadə etmək imkanları azalır. Çünki bu funksiyada konkret anlayışları ifadə edən sözlər daha geniş şəkildə təmsil olunur. Obyektin mücərrədliyi onun possessiv konstruksiyalarda mərkəzi yer tutmasına imkan vermir.

Korrelyatın leksik-semantik xüsusiyyətləri də mənsubiyyət konstruksiyalarının formalaşmasında xüsusi rol malikdir. Belə ki, possessiv konstruksiyaların formalaşmasında mənsub əşyanın possessorun ayrı təsəvvür oluna bilməməsi, yəni obyektin possessorun ayrılmaz, özgəninkiləşdirilə bilinməyən hissəsi olması əhəmiyyətli rol oynayır. Ayrılmaz, özgəninkiləşdirilə bilinməyən obyektlərə canlı və cansız olan elə əşyalar aid olunur ki, həmin əşyalar dil və insan mentaliteti baxımından vacib, yaxud çox yüksək səviyyədə mümkün sayılır. Ayrılmaz, özgəninkiləşdirilə bilinməyən münasibət mütləq və nisbi ola bilər. Məsələn, rusca: *У него есть глаза; У него есть жена*. Birinci nümunədə possessor və mənsub əşya arasındakı münasibət mütləq ayrılmaz münasibətdirsə, ikinci nümunədəki münasibət nisbi ayrılmaz münasibətdir. Rus dilindəki *Мы стояли у ее вагона* cümləsində isə possessor və mənsub əşya arasındakı münasibəti ayırma bilən, özgəninkiləşdirilə bilinən münasibət kimi xarakterizə etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə mənsubiyyət anlayışının nə məzmun planı, nə də ifadə planı baxımından sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Başqa sözlə desək, yalnız bu kateqoriyanı xarakterizə edə biləcək dil vasitələri məcmusu yoxdur. İ.İ.Mezentsevanın təbirincə, rus dilində sahiblik və mənsubluq anlayışını ifadə vasitəsi kimi təqdim olunan formal strukturların hər birinin (ismi birləşmələr, yiyəlik sifətləri, *без-ön* şəkilli sifətlər, *иметь* və *быть*felləri ilə formalaşan söz birləşmələri) məna strukturunun yalnız bəzi semləri sahiblik və mənsubluq kateqoriyasının semantikasına uyğun gəlir. Bu baxımdan mənsubluq mənasını sahiblik mənasından ayırmaq kifayət qədər çətinlik törədir (14, 93-94).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sahib şəxs və mənsub əşyanı potensial şəkildə ifadə etmək imkanına malik sözlərin ixtiyari şəkildə düzülüşü mənsubiyyət konstruksiyaları yaratmır. Mənsubiyyət konstruksiyalarının yaranması üçün mənsubiyyət situasiyası da mövcud olmalıdır. Məhz mənsubiyyət situasiyası sahib şəxslə mənsub əşya arasında mənsubiyyət münasibətlərinin yaranmasına şərait yaradır (19, 100-127).

Ən tipik mənsubiyyət konstruksiyalarında possessor insan anlayışı ifadə edən hər hansı bir sözlə, mənsub əşya isə canlı və yaxud cansız əşyanı ifadə edən sözlə ifadə olunur. Mənsub əşyanı ifadə edən sözün leksik-semantik mənası burada əhəmiyyətli rol oynayır. Bu qəbildən olan mənsubiyyət konstruksiyalarının aşağıdakı semantik tiplərini müəyyənləşdirmək olar:

1. Possessor insandır və a) mənsub əşya onun qanuni mülkiyyətindədir: azərbaycanca *Turalın papağı, Gülnarın donu, mənim kitabım, onun qələmi*; rusca *костюм Ивана*"İvanın kostyumu", *моя кепка*"sənin kepkən"; b) mənsub əşya onun sərəncamındadır: azərbaycanca *Həsənin ofisi, müəllimin evi*; c) mənsub əşya possessorun əməyinin məhsuludur: *yazığının romanı, rəssamın tablosu*; ç) mənsub əşya possessorun keyfiyyəti, xüsusiyyətidir: azərbaycanca *Orxanın cəsarəti, xəstənin istiliyi, pəhləvanın iradəsi*; rusca *наше отчество*"bizim yoxluğumuz", *ваш гнев*"sizin qəzəbiniz", *их предположение*"onların gümanı"; d) mənsub əşya possessorla bağlı sosial münasibət bildirir: *onun qonşusu*;

2. Possessor cansız olur və bu zaman korrelyatla birlikdə məkan (*şəhərin bankları*) və zaman (*bazar gününün tamaşası*) münasibəti ifadə edir.

B.Hayne dünya dillərinin materialları əsasında possessivlik semantikasının nüvəsini əks etdirən təsnifi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1) fiziki və yaxud ani possessivlik. Bu situasiyada possessor və mənsub əşya müəyyən zaman daxilində fiziki baxımdan bir-biri ilə bağlı olurlar. Müq. et: *I want to fill in this form; do you have a pen?*"Mən bu formanı doldurmaq istəyirəm; sizdə qələm varmı?"*My glass is empty...*"Mənim stəkanım boşdur";

2) okkozional (zaman) possessivlik. Bu situasiyada possessor mənsub əşyanın daimi sahibi olmur; possessor müəyyən zaman ərzində mənsub əşyanın sahibidir. Müq. et: *I have a car that I use to go to the office but it belongs to Judy*"Mənim ofisə getmək üçün maşınım var, lakin o, Cudiyə məxsusdur"; *You can't have my car because it belongs to my wife*"Sən mənim maşınımdan istifadə edə bilməzsən, çünki o, arvadıma məxsusdur";

3) permanent (inherent) possessivlik. Bu situasiyada mənsub əşya sahib şəxsin mülkiyyətidir; sahib şəxs onun qanuni sahibidir. Müq. et: *Judy has a car but I use it all the time*"Cudininmaşınım var, lakin ondan həmişə mən istifadə edirəm"; *My car had an accident*"Mənim maşınım qəzaya düşmüşdü";

4) özgəninkiləşdirilə bilinməyən possessivlik. Bu situasiyada mənsub əşya possessorun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi (məsələn, bədənzüvləri, qohumlar) başadüşülür. Müq. et: *I have blue eyes / two sisters*"Mənim mavi gözüm / iki bacım var"; *my father*"mənim atam"; *my eyes*"mənim gözüm";

5) mücərrəd possessivlik. Bu situasiyada mənsub əşya mücərrəd anlayışı (məsələn, xəstəlik, hisslərvə s.), yaxud mənsubluğa zidd olan məna ifadə edir. Müq. et: *I have a missing tooth*"Mənim tökülmüş dişlərim var = mənim dişim yoxdur"; *my flu*"mənim qripim"; *my thoughts*"mənim fikirlərim";

6) cansız özgəninkiləşdirilə bilinməyən possessivlik. Bu situasiyada hissə-bütöv

münasibətləri ifadə olunur. Possessorcansız olması bu sinifin xüsusiyyəti kimi müəyyənləşir; mənsub əşya possessorun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi düşünülür. Müq. et: *That tree has few branches* "Bu ağacın bir neçə budağı var"; *the ceiling of this room* "buotağintavanı";

7)cansız özgəninkiləşdirilə bilinən possessivlik. Bu situasiyada possessor cansız olur, mənsubəşyaisəpossordanayrılabilənəşyakimitəsəvvürolunur. Müq. et: *That tree has crows on it* "Bu ağacın üstündə qarğa var"; *the chairs of this room* "buotağinstulları" (20, 33-37).

Qeyd eləmək lazımdır ki, possessiv situasiya diskursiv xarakterə malik ola bilər. Yəni possessiv birləşməni əmələ gətirən ayrı-ayrı komponentlər situasiya ilə bağlı konkret semantika kəsb edə bilər. Yuxarıda *Orxanın maşını* birləşməsinin situasiyalarla bağlı konkret mənalarda işlənməsini göstərmişdik. C. Taylor ingilis dilindəki *the dog's bone* "itin sümüyü" birləşməsinə nümunə gətirərək yazır ki, bu ifadə tipik possessiv birləşmə deyil (Tipik possessiv birləşmələrdə possessor insan anlayışı bildirən sözlərlə ifadə olunur). Lakin bu birləşmədən əvvəlki məntdə itin sümük tapması haqqında məlumat verilsə, onda bu birləşmə tipik possessiv birləşməyə çevrilir (bax: 9, 19-20). Buradan aydın olur ki, possessiv birləşmələrin semantik strukturunun müəyyənləşməsində birləşməni əmələ gətirən komponentlərlə yanaşı, situasiya da böyük rol oynayır.

Mənsubiyyət kateqoriyasından danışan M. Hüseyinzadə yazır ki, mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasında atributiv əlaqə bildirir. Bu kateqoriyanın məzmununda anlayışın tərkibi dərk edilir: yəni mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sahib anlayışı və isimlə ifadə olunan mənsub əşya anlayışından ibarət olur. *Mənim kitabım* birləşməsində *mənim* sözü şəxs əvəzliyinin birinci şəxs təkli ilə ifadə olunmuş subyekt, *kitabım* sözü isə isimlə ifadə olunmuş obyektidir. Həmin birləşmədə hər iki məfhum (subyekt və obyekt) ayrı-ayrı müstəqil sözlə təzahür etdirilmişdir (1, 44). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, isimlərin mənsubiyyət kateqoriyası yalnız sahiblik məzmunu deyil, bir sıra başqa məzmunlar da yaradır. Bütün isimlər mənsub əşya olmur və onların qəbul etdiyi mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri (mənsubiyyət şəkilçiləri) başqa münasibətlər də bildirir. Məsələn, *qardaşım, atam, müəllimim, yoldaşım, rəhbərim, tələbəm* kimi sözlərdə mənsubiyyət kateqoriyası mənsub əşya (sahib olunan əşya) münasibəti bildirmir. Burada ailəvi, hüquqi, ictimai və sairə münasibətlər dərk edilir (1, 45).

S.N. İvanov da türk dilində mənsubiyyət şəkilçiləri adı altında öyrənilən morfemlərin tək-cə sahiblik və mənsubluq münasibəti deyil, eyni zamanda daha geniş münasibətlər ifadə etdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, türk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının xüsusi mənasının geniş dərəcəsi mümkündür: *deptərim* "dəftərim", *eserin* "əsərin", *ismi* "adı", *bakanımız* "nazirimiz", *bulunmamanız* "olmamanız", *memleketleri* "ölkələri" (11, 57).

Azərbaycan dilindəki mənsubiyyət birləşmələrini semantik struktur baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə canlı və cansız varlıqları bildirən sözlərlə ifadə olunarsa, birləşmə tipik sahiblik və mənsubluq anlayışı ifadə edir. Müq. et: *hökmdarın atı, Əlinin köynəyi, mənim kitabım, onun qələmi* və s.;

2. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərlə ifadə olunduqda birləşmə tipik sahiblik və mənsubluq anlayışı ifadə edir. Müq. et: *mənim başım, Həsənin gözü* və s. Possessor heyvan anlayışı bildirən sözlə ifadə olunduqda birləşmədə komponentlər arasındakı münasibət dəyişir. Müq. et: *itin qulağı, qoyunun ayağı, atın başı* və s.

3. Mənsubiyyət birləşməsinin hər iki tərəfi cansız əşyaları bildirən sözlərlə ifadə olunduqda birləşmə hissə-bütöv münasibətini bildirən tipik mənsubiyyət birləşməsidir. Müq. et: *ağacın budağı, kitabın vərəqi, köynəyin yaxası, qılıncın dəstəyi* və s.

4. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə qohumluq anlayışı bildirən sözlərlə ifadə olunduqda birləşmə insani münasibət ifadə edir. Müq. et: *onun qardaşı, sənin bacın, Əhmədin əmisi, Ulduzun xalası* və s.;

5. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə məkan semantikali sözlərlə ifadə olunduqda birləşmə nisbi sahiblik və mənsubluq anlayışı ifadə edir. Müq. et: *onun kəndi, bizim ölkəmiz, Həsənin ölkəsi, insanın vətəni* və s.;

6. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi məkan bildirən söz, ikinci tərəfi insan anlayışı bildirən sözlə ifadə olunduqda birləşmə nisbi hüquqi münasibət ifadə edir. Müq. et: *ölkənin rəhbəri, kəndin ağsaqqalı, yeməxananın xidmətçisi* və s.

Mənsubiyyət semantikasının strukturunun nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, tipik mənsubiyyət konstruksiyalarında possessor insan anlayışı, korrelyat isə cansız əşya anlayışı ifadə edən sözlə ifadə olunur. Belə konstruksiyalarda ifadə olunan semantika mənsubiyyət konstruksiyalarının nüvəsini təşkil edir. Korrelyat mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlərlə ifadə olunduqda onun bu tip konstruksiyalarda işlənmə imkanları azalır. Sahiblik və mənsubluq anlayışı yalnız hüquqi baxımdan sahiblik və mənsubluq deyil, eyni zamanda digər münasibətləri də - ailəvi, ictimai, hissənin bütövə olan münasibəti və s. - ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu zaman possessor və korrelyatdan əlavə mənsubiyyət situasiyası aparıcı rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Maarif, 1983. 320 s.
2. Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка, Санкт-Петербург, 2000. 243 стр.
3. Болдырев Б.В. Категория косвенной принадлежности в тунгусо-маньчжурских языках, Москва: Наука, 1976. 152 стр.
4. Бондарко А.В. Поссесивность (вступительные замечания) // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность, Санкт-Петербург: Наука, 1996. стр. 89-100.
5. Брыкина М.М. Языковые способы кодирования поссесивности (на материале корпусного исследования русского языка), АКД, Москва: 2009. 26 стр.
6. Вайс Д. Смысловой потенциал поссесивного отношения и его текстуальная обусловленность в современном русском языке // Сокровенные мысли: Слова. Текст. Культура, Москва: Языки Славянской Культуры, 2004. стр. 283-295.
7. Гайсина Р.М. Семантическая категория релятивности // Исследования по семантике: семантические категории в русском языке, Уфа: 1996. - Вып. 19. стр.6-8.
8. Долинина И.Б. Конструкции с поссесивными актантами // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность, Санкт-Петербург: Наука, 1996. стр. 127-136.
9. Едигарова С.В. Категория поссесивности в удмуртском языке. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии, Тарту, 2010. 290 стр.
10. Журинская М.А. Поссесивность // Лингвистический энциклопедический словарь, Москва: "Советская энциклопедия", 1990. стр.388-389.
11. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Часть 1. Грамматические категории имени существительного, Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1975. 100 стр.

XÜLASƏ

Mənsubiyyət universal məntiq kateqoriyasıdır və insan təfəkküründə digər kateqoriyalar ilə birlikdə dünyanın dərk edilməsində əsas pillələrdən biridir. Bu anlayışın strukturunda sahib şəxs (posessor), mənsub əşya (korrelyat) və mənsubiyyət situasiyası xüsusi seçilir. Hüquqi mənsubiyyətdən başqa hissənin tama olan münasibəti, qohumluq və ictimai münasibətlər də mənsubiyyət anlayışının strukturuna daxildir.

SUMMARY

Phonetic and grammatical standards gave the opportunity to study the importance of borrowings in enriching the vocabulary of a language he enriching of a language should be investigated at least in three layers of assimilation. Phonetic, grammatical, and lexical-semantic.

Açar sözlər: mənsubiyyət anlayışı, mənsubiyyət situasiyası, possessor, korrelyat

Rəyçi: dos.S.Abbasova

PHRASEOLOGICAL DERIVATION IN THE COLLOQUIAL SPEECH OF MODERN ENGLISH

In the modern world, much attention is paid to the study of foreign languages. Studying a foreign language and related disciplines, we often encounter difficulties in translating texts from English into our native language, with difficulties in understanding the interlocutor's speech, in which there are stable expressions, idioms, phraseological units.

Outlining the boundaries of the concept of "modern English" of the time from Shakespeare's time to the present day, one cannot but take into account the fact that many phraseological units could be perceived by writers of the last century differently than we perceive them now. They could then be included in the active reserve of the phraseological language, and now they are rarely used, they could once have one stylistic characteristic, now get another, have one meaning, now another, etc.

However, it should be noted that in the current state of the study of phraseological units of the English language, when there is no accurate data for the stylistic and historical-temporal assessment of both individual phraseological units, and whole series and varieties of phraseological units, when there is also no clear enough distinction between the styles of speech, only the most general stylistic and historical-temporal assessment of phraseological units is possible.

It is known that in modern language environment, phraseology is considered as the cultural code of the people. V.A. Maslova notes that, "...the echoes of bygone years, having survived centuries are preserved today in proverbs, sayings, phraseologisms, metaphors, symbols of culture...", etc. [7, p.3].

Phraseology is one of the most important sources of enrichment of the English language. The phraseology of modern English is very difficult for both learners of English and translators. The composition of English phraseology, which is very rich and diverse, has a large number of phraseological units, characterized by ambiguity and stylistic diversity, that is, those that can be used in various styles of speech.

Phraseology is the most important component, the treasury of any language. This is a section of linguistics that studies the phraseological composition of a language in its current state and historical development. Phraseology is an extremely complex phenomenon, the study of which requires its own method of research, as well as the use of data from other sciences - Lexicology, Grammar, Stylistics, Phonetics, History of language, History, Philosophy, Logic and Geography.

According to A.V. Kunin, phraseology is a linguistic discipline that studies phraseological units and the phraseological composition of a language, while phraseological units can be both phrases and sentences, including proverbs [4, p.11].

According to N.Ch. Valiyeva phraseology is a linguistic discipline that studies phraseological units, while they may be a word, phrases, word-combinations, unities, fusions, sentences, proverbs and sayings [8, p.109-119].

Such an association is quite legitimate, so the object of phraseology is the study of separately formed verbal groups with rethought meaning and stability at the phraseological level, regardless of whether they are units of nomination or communication, that is, phrases or sentences. Nomination or communication is so closely intertwined in the language that the removal of the communicative units from the phraseology is completely unjustified, unless one proceeds from the poorly fruitful theory of the equivalence of the phraseological unit to the word.

The easiest to distinguish in the phraseological units of modern English are archaic (obsolete) phraseological units, which are held in the passive supply of the language and are rarely used in stylized speech, construction "verb + noun", for example: "to make a certificate – приносить жертву"; "to hear resemblance – иметь сходство"; "adjective + noun", for instance: "blind path – заметная тропинка"; "the naked truth – неприкрашенная правда, голая истина"; "golden key – взятка, подкуп"; "wild train – поезд, идущий не по расписанию"; "bad actor" – подлый, злой человек, тёмная личность; "black dog – плохое настроение, уныние, хандра"; "golden opportunity – прекрасный случай"; фразеологизм "there's no love lost between them – они любят друг друга".

These phraseological units can be written both separately and through a hyphen: "gold brick - обман, надувательство"; "sky-pilot – поп"; "cannon-fodder - пушечное мясо"; "angel food - 1) род бисквита; 2) благочестивая речь"; "pocket pistol - карманная фляжка"; "skeleton key – отмычка".

For the most part, phraseological units are the phenomenon of colloquial speech. Therefore, they can be stylistically characterized as colloquial phraseological units. It is difficult to distinguish them from stylistically neutral phraseological units that are used in various styles of speech, including colloquial speech, for example:

a) manly art – бокс; absence of mind – рассеянность; flying adder – стрекоза; hoary age – старость; road agent – разбойник с большой дороги; assault and battery – оскорбление действием; Arab of the gutter – уличный мальчишка, беспризорник;

b) accident of the ground – неровность местности; the afternoon of life – вторая половина жизни (на склоне лет); The ball is with you. – Ваша очередь / Очередь за вами.

c) to be all abroad – находиться в замешательстве, растеряться; to bate an ace – сделать уступку, пойти навстречу партнёру; to play the advantages over somebody – обмануть кого-либо; to take advantage – эксплуатировать; to make / take adieu – прощаться; to have much ado – испытывать большое затруднение; to fix one's affection on somebody – полюбить кого-либо; to show to good advantage – выигрывать; to chance one's arm – рискнуть;

d) the ace of aces – лучший из лучших; up to the armpits – по уши (в долгах); much ado about nothing (W. Shakespeare.) – много шума из ничего; within an ace of – на волосок от, чуть не, вот-вот;

e) bowing / nodding acquaintance – шапочное знакомство; the act of God – стихийное бедствие; hall bedroom – небольшая дешёвая комната; banquet of brine – горькие слёзы;

f) on the ball – шустрый; You're a good man. Sergeant: Quick, and on the ball (S. Heym. "The Crusaders"). – Вы молодец сержант. Понятливы и расторопны.

More or less clearly delineated from colloquial phraseological units only phraseological units with a stylistically reduced characteristic. This is, firstly, colloquial idioms, for example:

a) to give a good account of oneself – хорошо себя зарекомендовать, успешно справиться с чем-либо; not to hold of much account – быть невысокого мнения (о ком-либо); to drop an acquaintance – прекратить знакомство; to plead the bad act – оправдываться неопытностью; to lend one's aid to – оказать помощь, поддержку; to take aim – прицеливаться; to clear the air – уладить недоразумение, разрядить атмосферу; to go up in the air – потерять самообладание, выйти из себя; to take up the ball – вступить в разговор; to come down to bedrock – добраться, докопаться до сути дела; to saw the air – сильно жестиковать; to take the air – получить огласку, стать известным; to eat the air – питаться обещаниями (W. Shakespeare. "Henry IV"); to draw the badger – заставить кого-либо проговориться; to jump at / rise to or swallow the bait – попасться на удочку; "But it may be that I am understanding the alacrity of human folly in rising to the bait" – "Но, возможно, я и недооцениваю способность глупцов попадаться на удочку" (J. Conrad. "Accident").

b) airs and graces – манерность, жеманство; blind alley – тупик; babes and suckling – новички;

c) the age of consent – брачный возраст; the full age – совершеннолетие (в Англии – 21 год); a green old age – счастливая старость; a knock-down argument – сногшибательный аргумент; smell of the baby – быть серьёзным;

d) a while ago – недавно; alive and kicking – жив и здоров, цел и невредим; bad is the best – впереди ничего хорошего не предвидеться; you must have come out of the art? – вы что, с луны свалились?; what's at the back of it? – что за этим кроется? "Well", - he said, "we are like any other people when it comes down to bedrock" (J. Galsworthy. "The Silver Spoon"). – "Ну что же", - сказал он, "мы такие же люди как и все остальные, если покопаться глубже".

Secondly, roughly colloquial idioms, for example: "bla-bla in the air – пустозвонить (попусту болтать); fish on the air – толочь воду в ступе (попусту стараться); agree like cats and dogs / harp and harrow – жить как кошка с собакой; to be pinned to one's wife's apron-strings – быть пришитым к юбке жены; to break the camel's back – переполнить чашу терпения; to empty the bag – выложить всё (рассказать всё); to answer back – дерзить (возражать); agony in red – ярко-красный костюм; hot air – болтовня, хвастовство, пустые слова; all and sundry – порознь и вместе, все без исключения; dog's age – долгое время, целая вечность; monkey's allowance – побои вместо еды; the answer's a lemon – этот номер не пройдёт; God's ape – идиот от рождения (дурачок); back and belly – одежда и пища"; and so on.

As part of the phraseological units of modern English, book phraseological units stand out that are held in the active reserve of the language, for example: to be at / of accord with someone – не спорить (соглашаться с кем-либо); to close / to conclude / to drive / to make / to seal / to settle / to strike a bargain – заключить сделку (прийти к соглашению); to say Amen to – соглашаться (одобрять); to give somebody the air – 1) уволить со службы; 2) прекратить отношения с кем-либо; to be in accord – сходиться во взглядах; to suit the action to the word – подкрепить слова делом; to be at the bar – быть адвокатом; balance of forces – равновесие сил; speaking acquaintance – официальное знакомство; act and deed – официальный документ, обязательство; social activities – 1) развлечения; 2) культурно-просветительские мероприятия; affair of honour – дело чести, дуэль; kid glove affair – банкет (официальный приём); lawful age – гражданское совершеннолетие; outdoor agitation – агитация вне парламента; aids and appliances – приспособления; the balance of power – политическое равновесие; secret ballot – тайное голосование; blood bank – кровь для переливания; the colour bar – расовая дискриминация; every boarder knows that – это всем известно, об этом знают все; means of production – средства производства; I've not seen you for ages – сколько лет, сколько зим? (я не видел(-а) вас целую вечность); etc.

Proverbs and sayings also belong to the phraseological units, for instance:

Actions speak louder than words. – О человеке судят по его делам, не по словам.

Adversity is a good discipline. – Несчастье закаляет человека. Что мучит, то и учит.

Agues come on horseback but go away on foot. – Беда к ним верхом, а от нас пешком. Болезнь входит пудами, а выходит золотниками.

All covet, all lose. – Многого желать – добра не видать.

Grasp all, lose all. – За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь.

Almost never killed a fly. – Никогда не вредно сказать почти.

A soft answer turned away wrath. – Кроткий ответ отвращает гнев.

Appearances are deceptive. – Наружность обманчива.

The rotten apple injures its neighbours. – Паршивая овца всё стадо портит.

Scratch my back and I'll scratch yours. – Рука руку моет.

A bargain is a bargain. – Уговор дороже денег.

Among the blind the one-eyed man is king. – На безрыбье и рак рыба.

Long absent, soon forgotten. – С глаз долой – из сердца вон.

Every cloud has a silver lining. – У каждой тучи есть луч надежды (света).

Thus, summing up the above-mentioned, we come to the conclusion that phraseological units enrich the vocabulary and phraseological compositions in two ways. On the one hand, the very fact of the presence of phraseological units in a language is enriched by its turns, often colorful, many of which are a product of folk art and are firmly included in the treasury of the language, on the other hand, phraseological derivation is also one of the sources of replenishment of the vocabulary and phraseological compositions of modern of English language. As a result of this process, complex words of different types are formed, homonyms or new meanings of words, new words - neologisms, stable combinations of non-phraseological words and phraseological units.

References:

1. Доронина, Ю.Г. (2018) Английский язык. Волгоград, 73 с.
2. Колодина, Н.И., Виглицкая, Е.В., Лябина, О.Г. (2006) Английский для повседневного общения. Тамбов, Изд-во Тамбовского Государственного Технического Университета, 73 с.
3. Коробка, П.Л. (1999) Идиоматическая фразеология как лингвистическая и культурологическая проблема. М., с.145-157.
4. Кунин, А.В. (2005) Курс фразеологии современного английского языка. Ростов-на-Дону, Феникс. 488 с.
5. Литвинов, П.П. (1981) Английская фразеология. Теоретический курс, М., с.56-58.
6. Литвинов, П.П. (2005) Англо-русский фразеологический словарь: идиомы, устойчивые выражения, иллюстративные примеры, раскрытие многозначности, частотный метод, алфавитная классификация, М., ВАКО, 336 с.
7. Маслова, В.А. (2008) Лингвокультурология. Москва, Академия, 208 с. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php
8. Valiyeva, N.Ch. (2014) Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Science and Education, Baku, 288 p.

Key words: phraseological unit, phraseological derivation, translation, cultural symbols.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая деривация, перевод, символы культуры.

Açar sözlər: frazeoloji vahid, frazeoloji derivasiya, tərcümə, mədəni rəmzlər.

Resume

Phraseological Derivation in the Colloquial Speech of Modern English

The phraseological foundation of the English language is so large that its full study would not fit into the framework of this work. Nevertheless, on the example of the considered phraseological units, one can clearly imagine how diverse in their semantics and expressiveness the phraseological units of modern English are. Phraseology is an extremely complex phenomenon, the study of which requires its own method of research, as well as the use of data from other sciences – Lexicology, Grammar, Stylistics, Phonetics, History of language, History, Philosophy, Logic and Geography. The opinions of linguists on a number of problems in phraseology differ, and this is quite natural. An important task of linguists working in the field of phraseology is to unite efforts and find common ground in the interests of both the theory of phraseology and the practice of teaching foreign languages. This article is devoted to the study of the specific features of phraseological derivation in the spoken language of modern English.

Резюме

Фразеологическая деривация в разговорной речи современного английского языка

Фразеологический фонд английского языка настолько велик, что полное его исследование не уместилось бы в рамки данной работы. Тем не менее, на примере рассмотренных фразеологизмов можно отчётливо представить насколько разнообразны по своей семантике и выразительности ФЕ современного английского языка. Фразеология – чрезвычайно сложное явление, изучение которого требует своего метода исследования, а также использования данных других наук – лексикологии, грамматики, стилистики, фонетики, истории языка, истории, философии, логики и страноведения. Мнения лингвистов по ряду проблем фразеологии расходятся, и это вполне естественно. Важной задачей лингвистов, работающих в области фразеологии, является объединение усилий и нахождение точек соприкосновения в интересах, как теории фразеологии, так и практики преподавания иностранных языков. Данная статья посвящена исследованию специфических особенностей фразеологической деривации в разговорной речи современного английского языка.

RƏYÇİ: prof.N.Vəliyeva

S.B.Bağirova
ƏRƏB DİLİNDƏ SİNONİMLƏR

Dillərin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər, kəlimələr özlərində müxtəlif mənaları ehtiva edirlər. Dildə yaxın, yaxud oxşar mənalar müxtəlif söz vahidləri ilə ifadə edilir, digər tərəfdən eyni konstruksiyaya, modelə malik olan sözlər vasitə ilə fərqli mənalar, mənə çalarları təşəkkül tapır.

Ərəb mənəvi dilçilik nümayəndələrinin bir hissəsi belə bir fikrin, rəyin tərəfdarları olub ki, dünya dillərinin hamısında, yəni onların lüğət tərkibində sinonimlər və ya oxşar mənəli sözlər mövcuddur, lakin onların özlərində ehtiva etdiyi mənaların tam şəkildə uyğun olması mümkün deyil.

Son dərəcə zəngin lüğət tərkibinə, saysız-hesabsız yaxın və oxşar mənalar keçməsinə malik olan ərəb dilində, bəzən mənə fərqlərini aşkar etmək çox çətin olur.

Digər tərəfdən ərəb dilçiləri belə hesab edirlər ki, sinonimlər kimi qəbul edilən sözlərin mənə fərqləri nəzərə çarpmırsa, deməli onlar mənşə etibarını ilə müxtəlif dialektlərdəndirlər. Eyni zamanda qeyd olunur ki, əsil sinonimlər bir-birindən asılı olmayaraq, yəni müxtəlif zamanlarda, məkanlarda dildə yaranmış, özlərinə yer tapmışlar. Yəni, başqa şəkildə ifadə etsək, ilkin olaraq əşyanın, hal-hərəkətin adları meydana gəlmiş, daha sonra mənəca onlara yaxın olan, sinonimlər dildə yaranıb təşəkkül tapmışlar və bu sözlərdən həmin söz vahidlərinin sinonimlər hesab etmək olar.

Müxtəlif rəylərə, fikirlərə, nöqtəyi nəzərlərə görə dildə sinonimlərin mövcudluğu bəzi hallarda inkar edilirdi, çünki isim, əşya, ad qruplu sözlər, hal-hərəkət adlarının müxtəlifliyi, mənə çalarlarının müxtəlifliyi ilə izah edilir.

Ərəb dilində belə bir fikir mövcud idi ki, sinonimlər dilin mənşəyi və əsasları ilə ziddiyyət təşkil edir, belə ki, dilin lüğət tərkibini təşkil edən yaxınmənəli sözlər arasında belə (təb:əyun), yəni mənə fərqləri vardır. Bu halda belə bir fikir irəli sürülür ki, dilin lüğət tərkibi formalaşarkən hər hansı iki sözdən hər biri mənəca tam uyğun ola bilməzdi, şüncü əşyanın adını bildirmək üçün bir söz kifayət edirdi.

İbn Dureyd, İbn Fəris kimi görkəmli alimlər sözün mənşəyini onun mənəsi ilə eyniləşdirir, eyni zamanda hesab edirdilər ki, sözlər öz daxili quruluşları müxtəlif mənələrə malikdirlər, yəni onların sinonimlər olduğu, mənə bənzərləri, oxşarlıqları olsa da, qəbul edilə bilməz.

Lakin ərəb dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti sinonimiyanın (tər:aduf) və sinonimlərin (mutər:adifət) mövcudluğunu qəbul etmiş, qərarlaşmışlar ki, sinonim sözlər quruluşuna görə fərqlənsələr də, formaları, konstruksiyaları müxtəlif olsa da mənəca tam uyğun gələn sözlərdir.

Məşhur alim İbn Cinni sinonimləri, eyni mənənin müxtəlif sözlərlə adlandırılması, eyni zamanda hər bir sinonimə məxsus söz kökünün mənəca oxşar olduğunu şərh etmişdir.

Böyük dilçi ədib Əbu Fərəc İsfahani belə hesab edirdi ki, sinonimiya hadisəsini inkar edənlərin fikrini, həmin söz vahidlərinin bir dialektə mövcud olması kimi qəbul etmək olar. Əgər nəzərə alınarsa ki, onlar iki müxtəlif dialektə mənsubdurlar, bu halda onların inkarı ağılabatan olmaz.

Qədim leksikologiya, leksikoqrafiya alimləri ərəb dilinin zəngin lüğət tərkibini araşdırır, sözləri qeydiyyata alır, sinonim sözlərin uzun bir siyahısını söz siyahısını təqdim edirlər.

Bir çox əsərlərdə qeyd olunduğuna görə (‘əsəd) “şir” sözünün 350-500 sinonim vahidi, (n:aqatun) “dişi dəvə” sözünün 255 sinonimi, (mə’un) “su” sözünün 170 sinonimi, (xəmrün) “şərab” sözünün 100 sinonimi, (birun) “quyq” sözünün 88 sinonimi, (‘asəlu) “bal” sözünün 80 sinonimi, (sah:abun) “bulud” sözünün 50 sinonimləri və s. vardır. Bu siyahıya daxil olan sinonim sözlərdən əlavə, digər sinonim sözlər də sitat gətirilə bilər.

Bu tipli siyahılarda daxil olan sinonimlər əşya adlarını, eyni zamanda, bu və ya digər əşyanın, təbiət hadisəsinin keyfiyyətini, əlamətini, mənşəyini bildirən sözləri, məcazi, yaxud, metaforik mənələrini və s. ifadə edirlər.

Ərəb poeziyasında, şer yaradıcılığında qafiyələrin oynaqlığı, axıcılığı, bəlağətli bir şəkildə ifadə olunması ilə əlaqədar olaraq, şairlər təkrarçılığa yol verməmək, sənəkarlıq nümunəsi göstərmək naminə isimlər, əşya adları ilə yanaşı, onların əlamətlərini, keyfiyyətlərini, mənə xüsusiyyətlərini bildirən isimlərdən, sözlərdən istifadə edərək onları sinonimlər cərgəsinə daxil edirdilər.

Ərəb mənəvi dilçiliyinin bir sıra nümayəndələri belə bir rəyin tərəfdarlarıdır ki, hər bir dil, özündə sinonimləri, oxşar mənəli sözləri ehtiva edir, lakin tam şəkildə sinonimiya mövcud ola bilməz.

Digər tərəfdən belə bir qanuna uyğunluq ərəb ədəbi dilinə məxsusdur, çünki çoxlu sayda yaxın və oxşar mənəli sözlərin mövcudluğu onları bir-birindən ayırmaqda çətinlik törədir.

Sinonim sözlərin mövcudluğu bəzi hallarda dilçilər tərəfindən tamamilə inkar edilirdi, çünki əşya, hal-hərəkət adlarının müxtəlifliyi mənə fərqi ilə əlaqələndirilirdi.

Sinonimlərin mövcudluğu inkar edilərkən, söz vahidlərinin leksik mənələrini incəliklərinə (əl-furuq əl-luğaviyyə) xüsusi diqqət yetirilirdi. Məsələn, məşhur dilçi alim İbn Quteybə bir bədəvi ərəbin şerinə istinad edərək izah edir ki, (fəqir) “nəyəmə malik olan” bir şəxs, (miskin) isə “hər nəyi olmayan bir şəxs” dir; (ruyətun) və (hulmun) “yuxu” sözləri arasındakı fərq, birincisinin xoş yuxu, ikincisinin isə xoşagəlməz yuxu kimi anlaşılmasıdır. Müasir ərəb dili lüğətində isə göstərilir ki, (ruyətun) yuxu, rəya; (hulmun) yuxuda olan şəxsin gördüyü yuxudur.

Uzun zaman kəsiyində ərəb dilinin lüğət tərkibinin sinonimlərlə zənginləşməsində, dilin təşəkkül tarixi boyu onda baş verən semantik dəyişikliklər xüsusi bir yer tutur. Bunun nəticəsində mənəca bir-birindən uzaq olan sözlər, artıq dildə öz yerini tapmış sözlərə nisbətə, mənə uyğunluğu varsa, sinonimlərə çevrilirlər. Məsələn, (mucəmun) “lüğət” sözünə, (q:am:usun) sözü,

(f:ul:əzun) “polad” sözü, (sulbun) sözü, (lihyətun) “saqqal” sözü, (zaqanun) sözü, (‘usratun) “ailə” sözü, (ailətun) kimi eyni mənalı sözlər əlavə edilmişdir.

Sinonimlərin dilin lüğət tərkibində cəmlənərək artmasında, keyfiyyət, əlamət bildirən sözlərdə incə semantik çalarların da silinib aradan qalxması böyük rol oynamışdır. Nəticədə, onlardan bəziləri bərabər hüquqlu mənalı olan sinonimlərə çevrilmiş, digərləri isə dildə istifadədən kənar qalmışdır.

Sinonim sözlərin formalaşmasının mühüm mənbələrindən biri də dildə söz yaradıcılığının daimi inkişafında olmuşdur. Mənası dəqiq ifadə edilmiş yeni sözlərin yaradılması yeni bir anlayışın müxtəlif tərəflərinin, məna çarlarının ifadə edilməsinə kömək edir. Məsələn, (dayfun) “qonaq” (z:’əirun) “ziyaret edən” “baş çəkən”; (məd:uvvun) “dəvət edilmiş”, “çağırılmış”; (mud:ıfun) “qonaq dəvət edən”; (də:in) “çağırın”, “dəvət edən”; (məz:urun) “ziyaretinə gedən adam”; sadalanan sözlər qonaq, ev sahibi kimi ümumiləşdirici mənaya əlavə olunaraq onlar arasındakı münasibətləri də aydın şəkildə ifadə edir.

Digər tərəfdən, leksik sinonimlər məfhumu elə sözlər, söz qruplarını ehtiva edir ki, onlar eyni bir nitq hissəsinə aid olmaqla daxil olduqları mətnlərin mənasını dəyişmədən onun söz tərkibinə əlavə edilə bilər.

Ayrı-ayrı sözlərin çoxsaylı mənalara malik olmasına da dildə çox təsadüf edilir. Belə sözlər qismən sinonimlər hesab edilir. Mənalara bölünməklə sinonim sözlər eyniləşdirilərkən qeyd etmək olar ki, çoxmənalı sözlərin özündə ehtiva etdiyi hər bir məna, digər bir təkmənalı sözdə, yaxud başqa bir çoxmənalı sözün müəyyən oxşar mənasında özünə sinonim kəsb edə bilər. Mənaca oxşar olsalar da intensivliyinə, hal-hərəkətin təkrarlanmasına görə fərqlənən fellər, yaxud formasına, strukturuna görə üst-üstə düşmədiyi hallarda sinonim hesab edilə bilməz. Məsələn, (amilə), (kədəha) “işləmək” sözləri sinonimlərdir. Lakin (kədə), (də’əbə) “ciddi cəhdlə çalışmaq” felləri yuxarıda sadalanan sözlərlə sinonim təşkil etmir. Eyni zamanda (cələsə), (qa:adə) “əyləşmək” felləri sinonimlərdir. Lakin (tərəbbə:a) “ayaqların altına yığıb oturmaq”; (‘istava) “rahat əyləşmək” felləri, xüsusi məna çalarlarına malik olduqlarına görə, yuxarıda göstərilən fellərlə sinonim təşkil etmirlər.

Ad qruplu sözlərdən (qamərun) “ay”, (hil:əlun) “təzə çıxmış ay”, (bədrun) “bütöv ay” bir-biri ilə sinonim təşkil etmirlər. Sinonimlər eynimənalı söz vahidləri kimi nəzərdən keçirilərkən qeyd olunmalıdır ki, sinonimlərin dildə istifadəsi, tətbiqi daha çox məntiqi məqamlarla, hissiyyat, duyğu ilə bağlı məqamlarla bağlıdır.

Ərəb ədəbi dilində bir çox söz vahidləri, gerçəkliyin müvafiq təzahürlərinin bilavasitə ifadəsi kimi nəzərdən keçirilir, bu halda onların etimoloji mənşəyi, müəyyən formaları, modellər əsasında formalaşması kimi xüsusiyyətlərə diqqət yetirilir.

Ədəbi dildə isim adlarının çoxluğu, nəinki başqa dillərdə danışanların, ərəb dilinin əsil daşıyıcılarının da çətinliyə düşməsinə səbəb olur. Dildə sinonim sözlər o qədər çoxdur ki, hətta yaradıcı insanlar, ədiblər, jurnalistlər belə çətinlik hiss edir, söz vahidlərindən öz qavrayışlarına, duyğularına görə istifadə edirlər.

Çox zaman ədəbiyyatda, dərslərdə və s. işlənən sözlər, danışq dilində istifadə olunmadığına görə, həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə işlənməzlə qarşı-qarşıya qoyulur. Bunun nəticəsində, bəzi emosiya, duyğu və stilistika fərqləri aşkar oluna bilər. Məsələn, əvvəl ədəbi, sonra danışq dilində istifadə olunan sözləri sıralasaq, aşağıdakı söz cütlükləri təqdim etmək olar: (diməğun)-(muxxun) “beyin”; (tabaqatun)-(t:abıqun) “mərtəbə”; (‘ənfəqa)-(sarafə) “sərf etmək”; (cələsə)-(qa:adə) “oturmaq” və s.

Müasir ərəb dilində yeni yaranan sözlər və alınma sözlər arasında da istifadə fərqləri var, birincilər ədəbiyyatda, ikincilər isə həm danışq dilində, həm də ədəbiyyatda işlənir. Məsələn, (sutratun)-(c:əkıtətun) “peşəkar”; (ribatətun)-(kıravatətun) “qalstuk” və s.

Digər tərəfdən müasir lüğət tərkibindəki sözlər, qədim və klassik ərəb dilindən alınma sözlərlə sinonimlər kimi qarşı-qarşıya qoyula bilər. Məsələn, əvvəldə dildə çox işlənən sözlər, qarşıda isə ədəbiyyatda işlənən sözlər qarşı-qarşıya qoyulur, məsələn, (qələmun)-(yar:a:un) “qələm”; (miz:ənun)-(qıstasun) “tərəzi”; (hibrun)-(mid:ədun)-(niqsun) “mürəkkəb”; (səf:inətun)-(fulkun)-(c:əriyətun) “gəmi” və s.

Hazırkı vaxtda da bir çox müəlliflər, ədiblər nadir sözlərdən istifadə edirlər. Dilçilərin fikrincə, hər hansı bir müəllif, məsələn, (varaqu) “kağız” sözünün geniş yayıldığı hesab etsə də (qırt:asun) sözündən istifadə edir, əgər o da geniş yayılıbsa, (kağıd) sözündən daha sonra (muhra) sözündən istifadə edəcək.

Ümumiyyətlə, ərəb ədəbi dilində elə sinonimlər mövcuddur ki, onlarda ekspressiv mənalı, məntiqi mənalı kimi mühüm rol oynayırlar. Həmin sözlərin meydana gəlməsi, dildə işlənməsi ədəbiyyat ənənələrinin sürəkli təşəkkül tarixi boyunca parlaq, məcazi mənalı söz ekvivalentlərinin yaranması, artıq dildə mövcud olan sözlərin ekvivalenti kimi istifadə edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bəzən ərəb müəlliflər dildə sinonimlərin həddən artıq çox olmadığından şikayətlənir, belə hesab edirlər ki, həmin sinonim sözlərin bir qismi dildən kənar olunmalıdır.

Lakin ərəb dilindəki sinonimlər məcmusunun xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, eynimənalı sözlər çoxluq təşkil edir ki, onları da mütləq, yaxud tam şəkildə uyğun gələn sinonimlər adlandırmaq olar.

Mütləq sinonimlər müxtəlif ad qruplu sözlərin, yaxud hal-hərəkət adlarının bir-birinə əvəz edə bilməmişdir. Lakin dilçi alimlərin bəziləri mütləq sinonimlər ifadəsini qəbul etmirlər, çünki onların fikrincə, istənilən sinonim sözlərin arasında oxşarlıq olduğu kimi, müəyyən məna fərqləri də olur.

Lakin sinonimlər arasında müəyyən məna fərqlərinin olması dil üçün obyektiv göstərici ola bilməz. Məsələn, aşağıda göstərilən sözlər bir-birinə əvəz edərək dildə istifadə oluna bilər:

(sənətun)-(‘:amun) il;
(xəbərən)-(nəbə’un) xəbər;

(da:un)-(n:urun) işiq
(xata’un)-(ğalatun) səhv

(vasənun)-(·asəlun) bal; (cər: idətun)-(sah: ifətun) qəzet
Ərəb dilində çoxsaylı, eyniköklü sinonim sözlər də mövcuddur. Məsələn:
(bədəə)-(ibtədə'ə) başlamaq; (ə·ləmə)-(·alləmə) öyrənmək
(zəkəra)-('iztəzkəra) qeyd etmək, yadda saxlamaq; ('əcləsə)-(cəlləsə) əyləşdirmək
('əkramə)-(kərramə) hörmət etmək və s.

Göründüyü kimi, ərəb dili sinonim sözlərlə zəngindir. Sinonim sözlər içərisində bəziləri dilin təşəkkül tarixinin ilkin dövrlərində yaranmışdır. Bu qisimdən olan sözlər sinonim sözlər içərisində dominantlıq, üstünlük təşkil edir. Lakin həmin söz vahidləri yaxınmənalı, sinonim sözlərin ön sırasında gəlir.

Dilin təşəkkül tarixi ərzində dil ona öz töhfələrini verən yaradıcı insanların, ədiblərin, şairlərin fəaliyyəti, eyni zamanda xalq yaradıcılığı sayəsində yaranan söz ehtiyatı nəticəsində zənginləşmiş, müxtəlif mənalı sözlərin, eynimənalı sözlərin, sinonimlərin geniş tətbiqat obyektinə ola bilən digər söz vahidlərinin xəzinəsinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Мəммədov Ə. Əрəб дили. Баки. Maarif. 1998
2. Мəммədəлиев V.M. Əрəб дилчилији. Баки. Maarif. 1985
3. А.А. Коволёв, Т.Ш.Шарбагов. Учебник арабского языка. Москва. 1960
4. Белов А.Т. Арбская лексология. Издательство МГУ. 1975
5. Гранде Б. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва. 1963

Ключевые слова: синонимия, единицы, структура, источник

Резюме

Синонимия является одной из интереснейших областей грамматики арабского языка. Данная статья изучает и рассматривает возникновения и появления в арабском литературном языке синонимов.

Рəуји: dos.N.Əfəndiyev

BASIC TRANSFORMATIONS IN THE PROCESS OF TRANSLATION

In the process of translation a SLT as a whole or its segments may undergo varied modifications that are known in the theory and practice of translation as translation transformations. The term ‘transformation’ is polysemantic and there are at least 6 meanings that are associated with this word in translation studies including intralinguistic translation. The discussion of translation transformations below includes the following: definition, causes, levels and techniques of translation.

Translation transformations are defined by L.S. Barkhudarov as numerous and varied in their quality inter-lingual changes which are made to achieve adequacy in translation in spite of discrepancies in the formal and semantic systems of a SL and a TL.

A.D. Shveitser stresses that the term ‘transformation’ is used in translation theory metaphorically as in fact we mean special inter-lingual operations of transpresentation of SL sense by means of TL. In keeping with this understanding he connects the character of transformations with his model of the levels of equivalence which is based on three aspects of a linguistic sign: syntactic, semantic and pragmatic.

The syntactic level favors substitutions which retain the syntactic invariant despite various other replacements, e.g. *The sun disappeared behind a cloud.* – *Солнце скрылось за тучей.* The students might remember that syntactic equivalence meant the structural similarity of the source and target texts. If the syntactic similarity is missing we observe a transformation. Transformation is any change of the source text at the syntactic level during translation.

The semantic level admits of a variety of transformations including passivization, nominalization, replacement of a word by a word group, etc. E.g. *Ваша жена прекрасно готовит* – *Your wife is a superb cook.* In such cases the invariant is retained on two sublevels: (a) componential – retains the componential structure of an utterance (as in the example above) and (b) referential – retains the invariant of the referential sense of a SL utterance and a TL utterance (*У меня стоят часы* – *My watch has stopped*).

The pragmatic level regarded as a top level in the hierarchy of levels exists irrespective of the other two levels and allows a wide range of transformations which cannot be described in terms of a single type (e.g. *Many happy returns of the day* – *С днём рождения*).

Learning languages is the process which involves not only linguistic peculiarities and features, but comparativeness and divisions among language families. We should like to mention that we can put the line “translation” into the consideration as to let some points in both languages be transferred.

Translating is what we are in the process of transposing words with varieties of one language into another one. It is never a mere transference of finding like or identical, similar or the same approximate correspondence in the target language and vice versa. That’s why translation is here tied to transformations.

Despite the differences in the formal and semantic system of the two languages, equivalency in translation requires a number of interlinguistic transformations – the so-called translation transformations, in order to convey the information contained in the source text to the target text as completely as possible by observing the norms of the TL. The following types of transformation are frequent in the process of translation.

- a) transposition
- b) replacement
- c) addition
- d) omission

Such classification of the types of transformation is conditional and approximate, because we may encounter lots of cases where one and the same transformation is explained differently. For example, a typical case is the replacement of combining of sentences with conjunctions by the omission of conjunctions in translation from English into Russian which on the same grounds may be defined as replacement and as omission. Secondly, the four types of transformation are seldom encountered in practice in a pure form, as a rule, the often function together assuming the forms of complicated and complex transformations.

Transposition as a type of transformation is the extensional replacement of the elements of the SL in the text of the TL. The elements, which are usually transposed in translation, are words, word combinations, clauses and independent sentences. The most ordinary case of transposition is the inversion of the order of words combinations in the sentence. We know that the word order in English and Russian are not alike which, naturally, influences the process of translation. The order of words of these two sentences is quite opposite. The common case in translation is explained by the fact the English word order is determined by the rules of syntax – that is, the subject is followed by the predicate which is also followed by the object, then adverbial modifier and so on. But in the Russian language the word order is determined not by the syntactical function of the word, but by the actual or communicative segmentation of the sentence. According to the theory of communicative segmentation of the sentence the words which are the carriers of the new information, are placed at the end of the sentence, but the secondary parts at the beginning with an exception when they turn to be carriers of the new information.

²⁷ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi e-mail: samxaliva79@inbox.ru

Communicative segmentation of the sentence is not the only reason, which determiners the choice in word order. For example: the places of subordinate clauses in the sentences of English and Russian are a good example to it.

Replacement is a widely spread type of transformation. Any language unit may be replaced by other in the process of translation. We may speak of grammatical and lexical replacements. Grammatical forms, for example: number of nouns, tenses of verbs may be replaced by others: 1) *oats* – *овес*; *potatoes* – *картофель*; *onions* – *лук*; 2) *Every saturday he went to the cinema* – *Каждую субботу он идет в кино пошел is wrong потому что совершенности вида.*

Parts of speech may be replaced by each other. The simple type of it is the replacement of noun by pronouns:

Сначала он висел в комнате деда, но скоро дед изгнал его к нам в чердак, потому что скворец научился, дразнит дедушки.

At first the bird hung in my grandfathers' room, but soon he outlawed it to the attic, because it began to imitate him.

We may observe the reverse:

"I took possession of his effects after his death", - I explained. "They were done up in a parcel and I was directed to give them to you." Все что осталось от него после смерти, отдали мне, - объяснил я. Письма, и портсигар были связаны в пакет. На нем было написано передать леди Кастеллан, лично.

A typical transformation is the replacement of a verbal noun by a verb: He had one of the very piercing whistles that were practically never in tune. Свистел он ужасно пронзительно и всегда фальшиво.

Parts of the sentence may be replaced:

His sister met him. Его встретила сестра.

He was given money. Ему дали денег.

Replacement of simple sentence by a complex one:

I like watching her dance. Я люблю смотреть, как она танцует.

Replacement of a complex sentence by a simple one:

I figured I probably wouldn't see him again till Christmas vacation started. Я сообразил, что до начала рождественских каникул я его не увижу.

Replacement of subordination by coordination:

He had A new father, whose picture was enclosed. У него новый папа – это он сияет на карточке.

Replacement of polysyndetic relations with asyndetic relations:

So I opened my suitcase and took out a clear shirt, and then I went into the bathroom and washed and changed my shirt. Я открыл чемодан. Вынул чистую рубашку, пошел в ванную, вымылся и переделался. (Salinger)

In lexical replacement separate lexical units of the SL are substituted by the lexical units of the TL which are not their dictionary equivalent, i.e. if taken in isolation they have quite different referential meanings. There are generally three types of lexical replacements – concretization, generalization and replacement of cause by effect and vice-versa.

Concretization of the SL with a broad referential meaning by a word or word combination in the TL with more narrow meaning. We may have language concretization and contextual concretization. In language concretization the replacement of a word with broad meaning by a word with less broader meaning is conditioned by differences in the structure of languages – either by the absence of an identical unit in the TL with the same broad meaning, or by the difference in their stylistic values, or by the requirements of the grammatical structure. For example: the English word thing is defined by the Oxford dictionary as an entity of any kind, which is or may be in any way an object of perception, knowledge, or thought is translated into Russian by concretization as *вещу, предмет, дело, факт, случай, обстоятельство, произведение, существо и др.*

Generalization is the reverse of concretization, opposite to it. It is the replacement of the unit of the SL with narrow meaning by a unit of the TL with broad meaning. For example: *Then the girl gets killed, because she is always speeding. А потом девушка гибнет, потому что она вечно нарушает правила.*

Replacement of cause by effect and vice versa. In the process of translation there are lots of cases of lexical replacement based on the effect and cause relations between the notions. Words and word combinations of the SL may be replaced by words and word-combinations of the TL in translation which logically express the cause of the action. For example: *I don't blame them. Я их понимаю.*

References

1. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика\Теория и методика учебного перевода, М., 1950, 304 с.
2. Лотман Н.М. Лекции по структурной поэтики.-<http://www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/speckurs/lotman-lections.pdf>
3. Швейцер А.Д. Современная социалингвистика: Теория, проблемы, методы. М., 1976, 175 с. 1940, 138 стр.
4. David Crystal. 2003. A dictionary of linguistics and comball. Phonetics lack well Publishing. 2003, 503 p.
5. Ghelly Chernov. 1987. Theory and practice of simultaneous interpreting: Moscow. 1987, 267 p.
6. Juger G. Translation und Translations linguistic. - Halle (Saale), 1975.
7. Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985.
8. Richard Oltec. Preface to Critical Reading. N.-Y., 1915, 350 p.
9. Riffater M. Criteria for Style Analysis, London, 1971, 364 p.

Ключевые слова: преобразования, многозначные, семантические, синтаксические, лингвистические
Açar sözlər: çevrilmələr, polisemantik, semantik, sintaktik, linqvistik

Резюме

В статье исследуются основные виды трансформации. В нашем глобализованном мире выбор и правильная трансформация является одним из основных профессиональных навыков переводчика. Успешный перевод в основном состоит из успешных преобразований. Достижение эквивалентности в переводе связано с возможностью правильно идентифицировать трансляционную проблему и произвести подходящее трансляционное преобразование для любой данной ситуации. К основным задачам, используемым для достижения этой цели в текущей работе, относятся следующие: выявление трансляционных преобразований в тексте; определить причины использования преобразований; для анализа грамматических преобразований.

Xülasə

Məqalədə əsas transformasiya (çevirmə) növləri araşdırılır. Qloballaşan dünyamızda düzgün transformasiyanı (çevirməni) və tərcüməçini seçmək əsas peşəkarlıq və bacarıq tələb edir. Uğurlu tərcümə əsasən uğurlu transformasiyadan (çevirmədən) ibarətdir. Tərcümədə ekvivalentliyə nail olmaq üçün tərcüməni düzgün müəyyənləşdirmək və uyğun transformasiya (çevirmə) etmək lazımdır. Bu məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan əsas vəzifələrə aşağıdakılar daxildir: mətnə tərcümə çevirmələrinin yəni transformasiyanın müəyyənləşdirilməsi; çevirmələrin istifadəsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək; qrammatik dəyişiklikləri təhlil etmək.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Aytən Arif qızı Hüseynova²⁸
MİLLİ MƏCLİSDƏ RƏSMİ MÜRACİƏT ETİKETLƏRİ

Azərbaycan dili rəsmi müraciət etiketlərinin həm norma, həm də funksional- üslub baxımından zənginləşib təkmilləşməsində Milli Məclis müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Məclis yarandığı günlərdən rəsmi ünsiyyətin elə bir canlı prosesidir ki, ənənəvi nitq normativlərini yaratmaqla yanaşı, hər cür mütərəqqi yeniliklərə açıq olub istər milli, istərsə də beynəlmiləl təşəbbüsləri geniş nümayiş etdirir.

Azərbaycan Prezidenti, Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev Milli Məclisin 24 noyabr 1995- ci il tarixli ilk iclasındakı açılış nitqində demişdir:

“Hesab edirəm ki, yeni seçilmiş parlament Azərbaycanın, xalqımızın intellektual səviyyəsini, mədəni səviyyəsini, xalqımızın mənəvi varlığını təmsil edən bir parlamentdir” (8, s. 32).

Milli Məclis ədəbi dilin rəsmi üslubunun inkişafı baxımından da Ulu Öndərin ümidlərini doğrultmuş, onun Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq daha da təkmilləşməsi barədəki ideyalarını həyata keçirməyə çalışmışdır. Rəsmi üslub isə, ilk növbədə, müraciət formalarının stabilliyini tələb edir.

“Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları” üzərində aparılmış təhlillər göstərir ki, rəsmi müraciətlər, ilk növbədə, 1) Məclis Sədrinin Məclis üzvlərinə, 2) Məclis üzvlərinin Məclis Sədrinə və 3) Məclis üzvlərinin Məclis üzvlərinə olmaqla üç səciyyəvi vəziyyəti əks etdirir.

Məclis Sədri Məclisə, bir qayda olaraq, *Hörmətli millət vəkilləri* deyərək müraciət edir; məsələn:

Xoş gördük, hörmətli millət vəkilləri. Xahiş edirəm, qeydiyyatdan keçək (2, s. 19).

Millət vəkillərinə adları ilə müraciət olunur, bu zaman kişi millət vəkili adına *miəllim*, qadın millət vəkili adına isə *xanım* sözü əlavə edilir; məsələn:

Əli miəllim, əlavəniz yoxdur ki? (2, s. 54);

Mələhət xanım, sual verirsiniz? (3, s. 70) və s.

Məclis üzvləri öz çıxışlarına, bir qayda olaraq, həm Sədrə, həm də Məclis üzvlərinə müraciətlə başlayırlar; məsələn:

Hörmətli cənab Sədr, hörmətli millət vəkilləri (5, s. 3); *Hörmətli Sədr, hörmətli millət vəkilləri* (6, s. 30); *Hörmətli cənab Sədr, hörmətli deputatlar* (6, s. 46); *Hörmətli Oqtay miəllim, hörmətli millət vəkilləri* (6, s. 24); *Hörmətli Sədr, hörmətli deputatlar* (6, s. 26); *Hörmətli Sədr, hörmətli həmkarlar* (6, s. 28); *Hörmətli cənab Sədr, dəyərli həmkarlar* (6, s. 36); *Hörmətli cənab Sədr, hörmətli deputat həmkarlarım* (6, s. 60) və s.

Lakin elə deputatlar da olur ki, onlar eyni zamanda Milli Məclisdəki mətbuat nümayəndələrinə müraciət edirlər; məsələn:

Hörmətli Sədr, hörmətli həmkarlar, əziz media nümayəndələri (6, s. 28); *Hörmətli Sədr, hörmətli Baş nazir, millət vəkilləri, hökumət üzvlərimiz, media təmsilçilərimiz* (10, s. 59); *Hörmətli cənab Sədr, dəyərli hökumət nümayəndələri, hörmətli millət vəkilləri, KİV nümayəndələri...* (10, s. 116) və s.

Əgər Milli Məclisin iclasında Baş nazir və hökumət üzvləri iştirak edirlərsə, Məclis Sədrinin müraciət etiketi aşağıdakı şəkildə olur:

Hörmətli cənab Baş nazir, hörmətli hökumət üzvləri, hörmətli millət vəkilləri! (1, s. 9).

Əgər Baş nazir yox, yalnız hökumət üzvləri iştirak edirlərsə, müraciətin strukturu dəyişir:

Xoş gördük, hörmətli millət vəkilləri, hörmətli hökumət üzvləri (9, s. 7).

Lakin bu struktura tam riayət olunmur, belə ki, bəzi deputatların çıxışlarında *hökumət üzvləri* əvvəl, *millət vəkilləri* sonra gəlir (məsələn. bax: 9, s. 57; 9, s. 79; 9, s. 89).

Həmin tərkibdə olan iclasda çıxış edən deputatların müraciət etiketi özünü belə göstərir:

Hörmətli cənab Sədr, hörmətli Baş nazir, hörmətli hökumət üzvləri, hörmətli millət vəkilləri! (1, s. 12).

Hökumət üzvlərinin müraciət etiketlərinə gəldikdə isə aşağıdakı variantlara rast gəlinir:

Hörmətli cənab Sədr, hörmətli millət vəkilləri, xanımlar və cənablar! (1, s. 27); *Hörmətli cənab Sədr, hörmətli millət vəkilləri!* (1, s. 38); *Hörmətli cənab Sədr, hörmətli cənab Baş nazir, hörmətli millət vəkilləri!* (1, s. 51) və s.

Milli Məclisin 7 mart 2017-ci il tarixli iclasında Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse- prezidenti Mehriban Əliyeva iştirak edərkən Məclis Sədrinin Məclisə müraciətləri belə olmuşdur:

Hörmətli millət vəkilləri, icazə verin, iclasa başlamamışdan qabaq deyim ki, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse- prezidenti ilk dəfədir Milli Məclisə təşrif buyurub.

...İcazə verin, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanıma söz verək. Buyurun, Mehriban xanım (4, s. 15- 17).

Mehriban Əliyevanın çıxışında aşağıdakı müraciət formulları işlənir:

Hörmətli Oqtay miəllim, hörmətli millət vəkilləri! (4, s. 17). *Əziz həmkarlarım* (4, s. 17). *Hörmətli Oqtay miəllim* (4, s. 17). *Hörmətli millət vəkilləri* (4, s. 18). *Əziz həmkarlar* (4, s. 20).

Birinci vitse- prezidentin iştirak etdiyi Məclis iclasındakı çıxışlarda müraciət formaları belə olmuşdur:

²⁸ Gəncə Dövlət Universiteti

Hörmətli Sədr, hörmətli Mehriban xanım, hörmətli deputatlar (4, s. 21). *Cənab Sədr* (4, s. 22). *Oqtay müəllim* (4, s. 24). *Hörmətli Oqtay müəllim* (4, s. 25). *Hörmətli millət vəkilləri* (4, s. 26). *Çox hörmətli Mehriban xanım* (4, s. 26). *Hörmətli cənab Sədr, hörmətli Mehriban xanım, hörmətli həmkarlarım!* (4, s. 27). *Hörmətli həmkarlar* (4, s. 28). *Cənab Sədr, möhtərəm Birinci vitse- prezident!* (4, s. 31). *Əzizi və möhtərəm Mehriban xanım* (4, s. 33) və s.

Müraciətlərin rəsmi üslub normalarından kənara çıxmaqla yanaşı hiss ediləcək qədər emosionallığı Mehriban Əliyevanın Birinci vitse- prezident təyin olunmasından əvvəl uzun illər Milli Məclisin üzvü olması, Məclis üzvlərinin ona hörmət və ehtiramı ilə bağlıdır.

21 sentyabr 2018- ci ildə Azərbaycan Parlamentinin 100 illiyi münasibəti ilə Milli Məclisin təntənəli iclası keçirilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti açılış nitqində aşağıdakı müraciət etiketlərindən istifadə etmişdir:

Hörmətli deputatlar! Hörmətli qonaqlar! Xanımlar və cənablar! (7. S. 7). *Əziz dostlar, deputatlar!..* (7, s. 21).

Prezident Məclisi tərk edəndən sonra Sədrin çıxışında müraciət formulları bu şəkildə olmuşdur:

Hörmətli millət vəkilləri, hörmətli xanımlar və cənablar! (7, s. 22). *Hörmətli qonaqlar, hörmətli xanımlar və cənablar!* (7, s. 22). *Hörmətli qonaqlar!* (7, s. 22). *Hörmətli deputatlar!* (7, s. 23). *Əziz qonaqlar!* (7, s. 25). *Hörmətli qonaqlar!* (7, s. 26).

Dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş nümayəndə heyətlərinin rəhbərlərinin müxtəlif dillərdə çıxışlarında istifadə etdikləri müraciət etiketlərinin azərbaycanca tərcümələri “Milli Məclis iclaslarının protokollar və stenoqramları”nda öz əksini aşağıdakı şəkildə tapmışdır:

Hörmətli deputatlar, hörmətli qonaqlar, xanımlar və cənablar! (7, s. 26). *Hörmətli cənab Əsədov* (7, s. 28). *Hörmətli spiker, möhtərəm millət vəkilləri* (7, s. 28). *Dəyərli qardaşlarım, dəyərli məclis spikerləri, dəyərli millət vəkilləri* (7, s. 28). *Dəyərli qonaqlar* (7, s.30). *Hörmətli spiker, hörmətli parlament üzvləri, xanımlar və cənablar* (7, s. 32). *Hörmətli Oqtay müəllim, xanımlar və cənablar!* (7, s. 33). *Hörmətli dostlar* (7, s. 35). *Hörmətli həmkarlarım* (7, s. 39). *Hörmətli dostlarım* (7, s. 40). *Sayın başqan* (7, s. 41). *Əziz dostum, Azərbaycan Milli Məclisinin Sədri cənab Oqtay Əsədov! Hörmətli tədbir iştirakçıları!* (7, s. 41). *Hörmətli qardaşım Oqtay Əsədov, hörmətli xanımlar və cənablar!* (7, s. 45). *Hörmətli Oqtay Sabir oğlu, hörmətli təntənəli iclas iştirakçıları!* (7, s. 49). *Hörmətli parlament Sədri, əziz azərbaycanlı dostlar!* (7, s. 58). *Cənab Sədr, əziz azərbaycanlı dostlarım!* (7, s. 70) və s.

Həmin iclasda Milli Məclis Sədrinin müraciətləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Çox sağ olun, xanım Sədr (7, s. 28). *Çox sağ olun, sayın Binəli bəy* (7, s. 32). *Çox minnətdarlıq edirəm, cənab Sancranı* (7, s. 33). *Çox sağ olun, cənab Sədr* (7, s. 35). *Minnətdaram, cənab Mərzuq əl Gənim* (7, s. 37). *Çox sağ ol, Dastanbəy* (7, s. 41). *Çox sağ olun, hörmətli Sergey İvanoviç* (7, s. 50) və s.

Maraqlıdır ki, Milli Məclisin Sədri bir çox çıxış edənlərə sadəcə *sağ olun* və ya *çox sağ olun* deməklə kifayətlənmişdir (məsələn, bax: 7, s. 43; 7, s. 45; 7, s. 63 və s.).

Həmin təntənəli iclas göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində işlənən müraciət modelləri, bir tərəfdən, milli tarixi ənənələrdən irəli gəlir, digər tərəfdən isə, beynəlmiləl tələblərə cavab verir. Lakin milliliklə beynəlmiləllik arasındakı bu münasibət zəruri inteqrasiya üçün nə qədər meydan açarsa, o qədər də təbii ziddiyyətlər və ya anomalialar yaranır ki, nəticə etibarilə, rəsmi müraciət texnologiyaları baxımından səciyyəvi olmayan fərdi üslubi təşəbbüslərin tendensiyalı aktivləşməsində təzahür edir.

Müraciət formalarının müqayisəli araşdırılması göstərir ki, müəyyən aparıcı meyllər, eləcə də həmin meyllərə uyğun stabil modellər qararlaşımaqdadır.

I.Məclis Sədrinin Məclisə müraciətində nümunəvi modellər aşağıdakı kimidir:

1. *Hörmətli millət vəkilləri* (son zamanlar: *Hörmətli deputatlar*).

2. *...müəllim, yaxud ... xanım.*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında *millət vəkilli* termini yoxdur, orada ancaq *deputat* işlənir. Təbii ki, iyirmi beş il ərzində müraciətlərdə birinci terminə mütləq üstünlük verilməsi Azərbaycan parlamentçiliyinin yaranması tarixinə ehtiramla bağlıdır. Həmin tarixi ehtiramı Türkiyə Cümhuriyyəti Böyük Millət Məclisininin təcrübəsi Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində daha da gücləndirmişdir. Lakin müasir dövrün tələbləri ikisindən birini seçməyi tələb edir: ya müraciətlərdə *deputat* işlənməli, ya da Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə dəyişikliklər edilməlidir.

Əlbəttə, ərəb mənşəli olsa da kifayət qədər azərbaycanlaşmış *müəllim* formasının rəsmi müraciətlərdəki yerinin stabil olacağı ona görə mübahisəlidir ki, pedaqoji mühitdə qazandığı semantikasından lazımi qədər uzaqlaşmadığından olduqca neytral, qeyri- rəsmi və kütləvi məzmun kəsb edir.

II. Məclis üzvlərinin Məclis Sədrinə müraciətində aşağıdakı modellər müşahidə olunur:

1. *Cənab Sədr.*

2. *Hörmətli Sədr.*

3. *Hörmətli cənab Sədr.*

4. *Hörmətli ... müəllim.*

5. *Çox hörmətli cənab Sədr, yaxud Çox hörmətli Oqtay müəllim.*

Bu modellər arasında ən mükəmməli, heç şübhəsiz, birincidir; ikinci və üçüncülər ciddi rəsmi yük daşımır; dördüncü ümumiyyətlə belə bir yükdən məhrumdur; beşinciyə gəldikdə isə əvvəlki müraciət formalarında işlənən, ruscadan kalka olan *hörmətli* sözünün “şiddətləndirmə” dərəcəsidir (müqayisə et: уважаемый – многоуважаемый).

III. Məclis üzvünün Məclis üzvlərinə müraciətində, adətən, aşağıdakı formalardan istifadə edilir:

1. *Hörmətli millət vəkilləri.*
2. *Hörmətli deputatlar.*
3. *Hörmətli həmkarlar.*
4. *Dəyərli həmkarlar.*
5. *Hörmətli (yaxud: dəyərli) deputat həmkarlarım.*

Bu müraciətlərdə əgər *millət vəkili – deputat* paralelizmini nəzərə almasaq, ən çox özünü doğrultmayan *həmkarlar və dəyərli* sözləridir ki, rəsmi üslubun tələblərinə heç cür cavab vermir.

Milli Məclisdə müraciət etiketi texnologiyaları baxımından ən mühüm prinsiplərdən biri, təbii ki, müraciətlərin sırasıdır ki, nümunəvi model bundan ibarətdir:

Hörmətli cənab Sədr, hörmətli cənab Baş nazir, hörmətli millət vəkilləri, hörmətli hökumət üzvləri.

Lakin yuxarıda verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi, adətən, bu modelə ardıcıl riayət olunmur.

Məclisdə iştirak edən KİV nümayəndələrinə müxtəlif formalarda (*mətbuat nümayəndələri, mətbuat mənsubları, mediya nümayəndələri* və s.) müraciətlərə gəldikdə isə belə bir müraciət Milli Məclis səviyyəsində məhz rəsmiyyətçilik baxımından özünü doğrultmur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, KİV “dördüncü hakimiyyət”dir, tamamilə müstəqildir, hakimiyyətin hər üç sahəsi ilə onun bilavasitə yox, yalnız ictimai münasibətlər vasitəsilə əlaqəsi ola bilər.

Göründüyü kimi, Milli Məclis rəsmi müraciət etiketlərinin təzahür etdiyi elə bir canlı orqanizmdir ki, bir tərəfdən, normaları yaradır, digər tərəfdən, müvafiq anomaliyalar üçün geniş meydan açır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları, 45- ci cild, Bakı, 2017, 128 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları, 85- ci cild, Bakı, 2019, 78 səh.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları, 61- ci cild, Bakı, 2018, 108 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları, 31- ci cild, Bakı, 2017, 152 səh.
5. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları, 63- cü cild, Bakı, 2018, 108 səh.
6. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları, 86- ci cild, Bakı, 2019, 76 səh.
7. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və sərəncamları (Təntənəli iclas), 64- cü cild, Bakı, 2018, 88 səh.
8. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. – Dürçəliş – XXI əsr, 2003, № 70, səh. 22- 32.
9. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi iclaslarının protokolları və stenoqramları, 25- ci cild, Bakı, 2016, 122 səh.
10. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin protokolları və stenoqramları, 71- ci cild, Bakı, 2018, 132 səh.

Milli Məclisdə rəsmi müraciət etiketləri

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (Parlament) rəsmi müraciət etiketlərinin həm normalaşmasında, həm də zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Məqalədə Milli Məclisdə işlənən rəsmi müraciətlər üç kontekstdə araşdırılır:

- I. Məclis Sədrinin Məclisə müraciəti.
- II. Məclis üzvlərinin Məclis Sədrinə müraciəti.
- III. Məclis üzvünün Məclis üzvlərinə müraciəti.

Hər bir kontekst üzrə müvafiq etiket nümunələri gətirilərək təhlil olunmuş, uğurlu və qüsurlu cəhətlər göstərilmişdir.

Nəticə olaraq onu qeyd etməyə olar ki, Milli Məclis rəsmi müraciət etiketlərinin təzahür etdiyi elə bir canlı orqanizmdir ki, bir tərəfdən, normaları yaradır, digər tərəfdən, müvafiq anomaliyalar üçün geniş meydan açır.

Açar sözlər: *nitq, natiqlik, rəsmi müraciət, norma, rəsmi üslub, dövlət dili*

Речевой официальный этикет в Милли Меджлисе

Резюме

Милли Меджлис (Парламент) Азербайджанской Республики играет важную роль как в нормализации, так и в обогащении официальных обращений.

В статье рассматриваются официальные обращения в Милли Меджлисе в трех контекстах:

- I. Обращение Председателя Милли Меджлиса к Милли Меджлису.
- II. Обращение членов Милли Меджлиса к Председателю Милли Меджлиса.
- III. Обращение членов Милли Меджлиса к членам Милли Меджлиса.

Соответствующие примеры этикета в каждом контексте были представлены и проанализированы, подчеркнуты успехи и недостатки.

В итоге следует отметить, что Милли Меджлис - это живой организм, что проявляется в официальных речевых этикетах, что, с одной стороны, создает нормы, с другой - открывает широкое поле для соответствующих аномалий.

Ключевые слова: речь, ораторское искусство, официальное обращение, норма, деловой стиль, государственный язык.

Official speech etiquette in the Milli Majlis Summary

The Milli Majlis (Parliament) of the Republic of Azerbaijan plays an important role in both the normalization and enrichment of official appeals.

The article examines official appeals to the Milli Majlis in three contexts:

I. Appeal of the Chairman of the Milli Majlis to the Milli Majlis.

II. Appeal of members of the Milli Majlis to the Chairman of the Milli Majlis.

III. Appeal of Milli Majlis members to Milli Majlis members.

Relevant examples of etiquette in each context were presented and analyzed, highlighting successes and shortcomings.

As a result, it should be noted that the Milli Majlis is a living organism, which is manifested in official speech etiquette, which, on the one hand, creates norms, on the other hand, opens up a wide field for corresponding anomalies.

Key words: speech, oratory, official address, norm, official business style, state language.

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov

LINGUISTIC ADVANTAGES AND DIVERSITY OF BILINGUALISM, MULTILINGUALISM, PLURILINGUALISM IN LANGUAGES

Introduction. The article deals with linguistics, such as evolutionary and historical linguistics, the origins of the language and opportunities of bilingualism, multilingualism and plurilingualism, differences between multilingualism and plurilingualism, multiculturalism and code-switching or language alternation. Scientific investigations about bilingualism, multilingualism are marked in this article. In a nutshell, the research results discussed in this chapter hold up bilingual or multilingual experiences in most instances as assets to both individual and the society that make use of it. Azerbaijan's national leader Heydar Aliyev's opinion about multiculturalism is used here. The importance of multiculturalism is emphasized in the article.

Linguistics is the scientific study of language. It involves an analysis of language form, language meaning, and language in context and the historical, cultural, social, political factors that impact language. Linguists commonly investigate human language by observing an interplay between meaning and sound. Evolutionary and historical linguistics focus on how languages grow and change specifically over an extended period of time. Historical linguistics is the study of language commutes over time especially with regards to a particular language or group of languages. Historical linguistics was between the first sub-disciplines to appear in linguistics, and was the most broadly practised form of linguistics in the late 19th century. There was a shift of focus in the early twentieth century to the synchronic approach (the systemic study of the current stage in languages), but historical research remained a field of linguistic inquiry. Subfields include language change and grammaticalisation studies.

The sociobiological approach to the study of language is Evolutionary linguistics. Evolutionary linguists pay attention to linguistics as a subfield of evolutionary biology and evolutionary psychology. The approach is closely connected with evolutionary anthropology, cognitive linguistics and biolinguistics. Studying languages as the products of nature, it is interested in the biological origin and growth of language. Evolutionary linguistics is contrasted with humanistic approaches, principally structural linguistics.

In Charles Darwins vision of the origins of language, early humans had already developed musical ability prior to language and were using it "to charm each other." This may not match the typical image that most of us have of our early ancestors as rather rude characters wearing animal skins and not attractive, but it is a gripping speculation about how language may have originated. We clearly do not know how language originated. We do not realize that the skills to produce sounds and simple vocal patterning (a hum versus a grunt for example) appears to be in an ancient part of the brain that se whare with all vertebrates, including frogs, birds, other mammals. It is not human language. We guess that some types of spoken language must have evolved between 100,000 and 50,000 years ago, well before written language (about 5,000 years ago). Yet, among the traces of earlier stages of life on the Earth, we never find any direct proofs or artifacts relating to the speech of our distant progenitors that might tell us how language was back in the early periods. There has not been shortage of speculation about the origins of human speech because of absence of direct physical evidence. [George Yule: 2010, p.3]

In the biblical tradition, as described in the book of Genesis, God created Adam and "whatsoever Adam called every living creature, that was the name thereof." On the other hand, following a Hindu tradition, language came from Sarasvati, wife of Brahma. In most religions, there seems to be a divine source who provides humans with a language. In an attempt to rediscover this original divine language, a few experiments have been accomplished. The basic hypothesis seems to have been that, if human infants were allowed to grow up without hearing any language around them, then they would naturally begin initiating the original God-given language.

The Greek writer Herodotus revealed the tale of an Egyptian pharaoh named Psammetichus or Psantik who attempted the experiment with two newborn babies more than 2,500 years ago. After two years of isolation except for the company of goats and a mute shepherd, the children were reported to have naturally pronounced, not an Egyptian word, bit something that was recognized as the Phrygian word bekos, meaning bread. The pharaoh concluded that Phrygian, an ancient language in part of what is modern Turkey, must be the original language. [George Yule:2010,p.2]

Some children grow up in a social surroundings where more than one language is utilized and are able to obtain a second language in circumstances similar to those of first language acquisition. Those lucky people are bilingual. The term acquisition is applied to refer to the gradual development of skills in a language by using it naturally in communicative situations with others who know the language. The term of learning, applies the conscious process of accumulating knowledge of the features, such as vocabulary, grammar of the language. In many countries, regional variation is not simply as a matter of two dialects of a single language, but can involve two quite distinct languages. Canada is a bilingual country, with both French and English as official languages. The recognition of the linguistic laws of the country's French speakers, mainly in Quebec, did not come about without a political upheaval. For most of its history, Canada was basically an English-speaking state, with a French-speaking minority group. In a such situation, bilingualism at the level of the individual tends to be a characteristics of the minority group. In this form of bilingualism, a member of a minority group grows up in one linguistic public, mostly speaking one language (e.g. Welsh in Britain or Spanish in the United States), but studies another language (e.g. English) in order to participate in the enormous dominant linguistic community. George Yule: 2010, p.244] Bilingualism in modern Europe and North America tends

²⁹ English Teacher at the Police Academy

to be found mostly among minority groups, many countries are often supposed to be monolingual. For many of those residents who are only capable of speaking one language (English), the United States would indeed seem to be a monolingual country.

Multilingualism is the use of more than one language, by an individual speaker or a group of speakers. Multilingual people outnumber monolingual speakers in the world's inhabitants. More than half of all Europeans use at least one language other than their native tongue and people who speak many languages are called polyglots. Plurilingualism is the ability of a person who has competence in more than one language to switch between multiple languages depending on the situation for ease of communication. Plurilinguals practice multiple languages. Although plurilingualism is derived from multilingualism there is a difference between them. Multilingualism is associated with situations where multiple languages appear side-by-side in a public but are used separately. In essence, multilingualism is the coexisting knowledge of separate languages while plurilingualism is the interconnected knowledge of multiple languages. In general, plurilinguals have had contact with languages not native to them through educational institutions, the education system plays only a small role in the linguistic competence of these individuals. Plurilingualism does not mean a speaker is fluent in multiple languages, it means that a person can interchange more than one language with each other when a situation calls for it. A person is considered competent in plurilingualism when they can communicate in one language while understanding another; and can switch between languages when appropriate or necessary. Sometimes people who speak more languages can use elements of multiple languages when conversing with one another. It is called code-switching or language alternation in linguistics.

Asserting that bilinguals or multilingual people have more developed cognitive skills than monolinguals is not a sentimental claim, but one substantiated by scientific investigation conducted to validate the point. The 1989 publication of Foster and Reeves, for example, details the use of the Ross test for cognitive function and the Butterfly and Moths test instruments for the assessment of metacognitive processes in a group of English-French bilinguals receiving instruction in French and the control group of English monolinguals. They came up with the findings that "the students who had acquired foreign language instruction scored higher on tasks including evaluation which is the highest cognitive ability according to Bloom's taxonomy. [Foster:1989, p.5] The linear trend analysis showed that the students who had studied French the longest, performed the best." That bilinguals and multilinguals have proven to be more creative and apt with respect to flexible thinking ability is now a widely accepted fact supported by Landry for whom bilinguals not only have "... the skills to depart from the traditional approaches to a problem, but bilingual competence also provides them with possible rich resources for new and various ideas." Landry's statement is a conclusion arrived after his exploration on the evaluation of thinking figural tasks assigned to both bilingual and monolingual groups of elementary students using both historiometric and psychometric investigation methods. At the end of his study, the bilinguals came out with notably higher grades than the monolinguals. [Landry:1973, p.111]

In appreciating some of the advantages of communicative abilities and communicative competence of bilinguals, Dickinson utilized the outcomes from their inquiry on "whether there is a cross-language transfer of phonological awareness" to support this added advantage for bilinguals. They engaged 123 Spanish-English 4-year-olds in a number of testing techniques such as the acronymic EPAP or Early Phonological Awareness Profile measurement technique [the Emergent Literacy Profile competence assessment task, shortened ELP and rhyme recognition tasks. Their findings go to support the fact that there is a remarkable transfer of phonological features from a speaker's first language to the second, chiefly when they share some phonological entry similarities. [Dickinson:2004, p.323] This positive transfer is no doubt a bonus to bilinguals since it grows their linguistic competence in other languages and enlarges their content exposures of various academic or literary materials across linguistic boundaries. Perhaps no other field so directly shows up the benefits of multilingualism as education and the academia. This is generated at the level of multicultural ideology of which Baker writes: Multiculturalism has, as one foundation, the ideal of equal, harmonious, mutually tolerant existence of diverse languages, and of different religious, cultural and ethnic groups in a pluralist society. A multicultural viewpoint is partly based on the idea that an individual can successfully hold two or more cultural identities; where it is possible to be Ukrainian and Canadian, Chinese and Malaysian, Mexican and North American. In a different sense, it is possible to be a Ukrainian-Canadian, a Chinese Malaysian or a Mexican-North American, sometimes called the hyphenated variety.... In this sense, identities are merged; the parts become a new whole.... and the person becomes a more or less integrated combination of the parts.[Baker: 2002, p.202]

Azerbaijan's national leader Heydar Aliyev said: "Azerbaijan's population's multinationality is our wealth, our advantage. We value and will always preserve that." Azerbaijan always approaches respectfully each nation, tradition and culture. Multiculturalism develops in the Republic of Azerbaijan.

The implication of Baker's ideology of multiculturalism is that individuals who have foreign language knowledge would lead a society to experience development in diverse domains, if allowed to operate in that society and to uninterruptedly use their linguistic and cultural competences. Academic advantages as a result of multilingual competence are succinctly captured in the Moore's follow-up report in *Language Matters*: "... the lack of language skills limits researchers in their ability to engage internationally in or with their research, and in their career opportunities." [Moore: 2011, p.531]

The advantage of national security in a multilingual setting is important to modern society where technology hacking in the context of a cold war is the norm, even in developing states. It is becoming more necessary for security or defense personnel to be able to effectively interact with diverse populations in the world. The power of foreign language for national security cannot be overemphasized. This is summarized by Garamone as follows:

Multilingualism also gives defense operations an edge in a multilingual society. The United States defense department is now encouraging its defense operation personnel to study a foreign language so that they can be more equipped in understanding the other culture that may be involved in the battlefield as well as in negotiations. [Garamone: 2010 p.5].

Conclusion. Bilingualism and multilingualism provide a large number of opportunities at both societal and individual levels. Financial services, chemical, pharmaceutical, automotive IT and other human contact services rely on language skills to manage for delivery and commerce. Some of the ramifications of multilingualism advantages stretch to diverse spheres of life for public individuals that practice them. Speaking different languages give people advantages in their educational sphere, career path and all social lives. The advantages of being bilingual are more visible in today's job market than in the past, especially with the advent of globalization and the rapid rate of technological advancement reaching all nooks and crannies of the world.

Literature

1. Bassetti B, Cook V. Language and Bilingual Cognition. Oxford, UK: Psychology Press; 2011.. p.591.
2. Baker C. Foundations of bilingual education and bilingualism. (Vol. 27). 2001. p.497. In: Multilingual Matters, Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney
3. Cook VJ. Using the first language in the classroom. Canadian Modern Language Review. 2001. p.423
4. Dickinson D, McCabe A, Clark-Chiarelli N, Wolf A. Cross-linguistic transfer of phonological awareness in low-income Spanish and English bilingual children. Applied Psycholinguistics. Cambridge University Press 2004;25 p.323-347.
5. Foster KM, Reeves CK. Foreign language in the elementary school (FLES) improves cognitive skills. FLES News. 1989;2(3):4 p11.
6. Garamone J. Official details foreign language program's progress. American Forces Press Services, U. S. Department of Defense press release, July 2, 2010.
7. George Yule. The study of language. Cambridge. The United Kingdom at the University Press. The 4th edn.. 2010. p.319
8. Grosse CU. The competitive advantage of foreign languages and cultural knowledge. The Modern Language Journal. 2004;88(3):351-373
9. Kramsch, C (1998) Language and Culture. Oxford University Press.p.134
10. Landry RG. The enhancement of figural creativity through second language learning at the elementary school level. Foreign Language Annals. 1973;7(1): p.111-115
11. Moore P. Collaborative interaction in turn-taking: A comparative study of European bilingual (CLIL) and mainstream (MS) foreign language learners in early secondary education. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2011;14(5): p.531-549
12. Murphy S. Second language transfer during third language acquisition. Teachers College, Columbia University Working Papers in TESOL & Applied Linguistics. 2003;3(1): p.1-21

Internet resources:

<http://dx.doi.org/10.1017/S0142716404001158>

https://multiculturalism.preslib.az/en_others-hpt5PRUsV3.html

Açar sözlər: dilçilik, dilin mənşəyi, ikidillilik və çoxdilliliyin faydaları, multikulturalizm, ikidilliliyin və ya çoxdilliliyin milli təhlükəsizlik üstünlükləri;

Ключевые слова: лингвистика, происхождение языка, преимущества индивидуального двуязычия и многоязычия, мультикультурализм, преимущества двуязычия или многоязычия для национальной безопасности;

Keywords: linguistics, the origins of the language, benefits of bilingualism and multilingualism, plurilingualism, multiculturalism, national security advantages of bilingualism or multilingualism;

Xülasə

Linqvistikada ikidillilik və çoxdilliliyin rolu

Məqalədə dilçilik, dilin mənşəyi, ikidillilik və çoxdilliliyin üstünlükləri, dil dəyişikliyi multikulturalizm haqqında məlumat qeyd edilir. Məqalə tədqiqatçıların linqvistika sahəsində ikidillilik və çoxdillilik bərsində araşdırmalarından bəhs edir. Müxtəlif dillərdə danışmağın sosial həyatın bütün sahələrində üstünlükləri haqqında məlumat verir. Multikulturalizmin əhəmiyyətindən və milli lider Heydər Əliyevin multikulturalizm haqqında fikirlərindən bəhs edilir.

Резюме

Роль двуязычия и многоязычия в лингвистике

В статье представлена информация о лингвистике, происхождении языка, преимуществах двуязычия и многоязычия, смене языка, мультикультурализме. Статья посвящена исследованию исследователей двуязычия и многоязычия в области лингвистики. Предоставляет информацию о преимуществах владения разными языками во всех сферах общественной жизни. Важность мультикультурализма и взгляды общенационального лидера Гейдара Алиева на мультикультурализм обсуждается.

Summary

The role of bilingualism and multilingualism and plurilingualism in linguistics.

Information about linguistics, the origin of language, the advantages of bilingualism and multilingualism, language alternation and multiculturalism are marked in this article. The article deals with the investigation of researchers on bilingualism and multilingualism in the field of linguistics. It gives information about the advantages of speaking different languages in all spheres of social life. It deals with the importance of multiculturalism and the national leader Heydar Aliyev's opinion about multiculturalism.

Rəyçi: f.e.n. dos. Məmmədova Rəhimə Vasif qızı

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ NİSBI SİFƏTLƏRİN SÖZDÜZƏLTMƏ STRUKTURU

Ərəb dilində isimdən müxtəlif vasitələrlə düzələn sifətlərdən söhbət edərkən ilk növbədə bu dildə geniş işlənmə imkanlarına görə xüsusi şəkildə seçilən nisbi sifətlərə nəzər salmaq lazımdır.

Nisbi sifət hər hansı bir şəxsə, əşyaya, ölkəyə, şəhərə, kəndə, xalqa, qəbiləyə və s. aidlik, nisbət və ya mənsubiyyət bildirir. Bu sifətlər vasitəsilə bir əşyanın digər əşya ilə əlaqəsi ifadə olunur və həmin əşyanın adına görə sifətdə kimə və nəyə aidliyi əks olunur. (2, 257).

Bu sifət forması isimlərin sonuna *يَ* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlir. Ərəb dilçilik ədəbiyyatında “ismu əl-mənsub” (اسْمُ الْمَنْسُوبِ və ya اسْمُ النَّسْبَةِ) adlanan bu sifətlərdə həmin şəkilçidən əvvəl ismin sonunda mütləq *يَ* [i] hərfi gəlməlidir. Bu şəkilçi ərəb dilində يَاءُ النَّسْبَةِ adlanır. (7, 490),

Bəzi isimlərdən nisbi sifət düzələn zaman onların tərkibində müəyyən fonetik dəyişikliklər baş verir (5, 91), məsələn:

مَرْوٌ *Mərv* – مَرْوَايٌ *Mərvli*, مَرْوَا *aid*

الرَّيُّ *Rey* – الرَّازِيُّ *Reyli*, رَيَا *aid*

Belə hallarda *زِي* (əzziyyun) sonluğundan istifadə olunur. (2, 259).

Bəzi hallarda da nisbi sifət düzəltmək üçün isimlərin sonuna arami dilinə məxsus olması bildirilən *يَ* şəkilçisi əlavə olunur. Bu forma vasitəsilə əmələ gələn nisbi sifətlər başqa mənə çalarları da əldə edir (4, 93), məsələn:

رُوحٌ *ruh* – رُوحِيٌّ *spirtili içki* – رُوحَانِيٌّ *ruhani*

Uç kök samitli isimlərdə ikinci kök hərfi qoşa, zəif [yə]-dən ibarət olarsa, həmin sözlərdən nisbi sifət düzəltmək üçün qeyd olunmuş qoşa samitlərdən biri düşür (3, 386; 8, 317), məsələn:

يَاقِيٌّ *yaxşı* – يَاقِيِيٌّ *yaxşıya aid*

يُونِيٌّ *yüngül* – يُونِيِيٌّ *yüngülə aid*

Bir tərəfi *Allah*, *din*, *ata*, *ana*, *oğul*, *qul* kimi sözlərdən ibarət xüsusi adlardan (kunyələrdən) nisbi sifət əmələ gətirmək üçün adı çəkilən sözlər düşür və digər tərəf [iyyun] şəkilçisini qəbul edir (8, 319), məsələn:

سَيْفُ اللَّهِ *Seyfullah* – سَيْفِيٌّ *Seyfullaha aid*

أَبُو بَكْرٍ *Əbu Bəkr* – بَكْرِيٌّ *Əbu Bəkrə aid*

أُمُّ كَيْسِمٍ *Um Küksim* – كَيْسِمِيٌّ *Um Küksimə aid*

إِبْنُ زُبَيْرٍ *Zubeyrə* və ya *Zubeyr ailəsinə mənsub*.

أَبُو الْفَضْلِ *Əbulfəzlə* və ya *Əbulfəzl ailəsinə mənsub*

İzafət tərkibli mürəkkəb isimlərdən nisbi sifət əmələ gətirərkən izafətin ikinci tərəfindəki sözə (müzafun) nisbi sifət şəkilçisi əlavə edilir, məsələn:

فَخْرُ النَّيْنِ *Fəxrəddin* – فَخْرِيٌّ *Fəxrəddinə aid*

عَبْدُ اللَّهِ *Abdulla* – عَبْدِيٌّ *Abdullaya aid*

عَبْدُ الدَّارِ *Abduddar* – عَبْدِيٌّ *Abduddara aid*, *Abduddar* sif. (2, 259).

Bir-birinə bitişmiş (məzci) isimlərin vasitəsilə əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərdən nisbi sifət əmələ gətirmək üçün ya bilavasitə həmin mürəkkəb sözün sonuna, ya da birinci və ya ikinci kəlmənin sonuna nisbət şəkilçisi əlavə olunur (6, 331):

بَعْلَبَكٌ *Bəalbək* – بَعْلَبَكِيٌّ , بَعْلَبَكِيٌّ *Bəalbəkli*

حَضْرَمَوْتٌ *Hadramövt* – حَضْرَمَوْتِيٌّ , حَضْرَمَوْتِيٌّ *Hadramövtlü*

Bəzi dəyişməz sözlərdən də (zərf və ya ön qoşma) *يَ* və *يَ* şəkilçiləri vasitəsilə nisbi sifətlər əmələ gətirilə bilər, məsələn:

كَمْ *neçə, nə qədər* – كَمِيٌّ *kəmiyyət, miqdar*

كَيْفٌ *necə* – كَيْفِيٌّ *keyfiyyətli*

فَوْقٌ *üzərində, yuxarıda* – فَوْقِيٌّ *yuxarı*

تَحْتٌ *altında, aşağıda* – تَحْتِيٌّ , تَحْتِيٌّ *aşağı*. (2, 259).

Misallardan görüldüyü kimi, bu sözlər nisbi sifətlərə çevrilməklə yanaşı, həm də konkretləşərək müəyyən dərəcədə semantik cəhətdən də dəyişikliyə uğrayır.

Nisbi sifətlər isimlərin cəm formalarından da düzələ bilər, məsələn:

عَمَالٌ *fəhlələr* – عَمَالِيٌّ *fəhlələrə aid*, *leyborist* sif.

دَوْلَاتٌ *dövlətlər* – دَوْلَاتِيٌّ *beynəlxalq*

أُمَّمٌ *millətlər* – أُمَّمِيٌّ *beynəlmiləl*

Professor Ə.C. Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, nisbi isimlərin yaranması üçün ismin tək və ya cəm halının seçilməsi daha çox həmin formanın semantikasının xüsusiyyətlərindən asılıdır. (5, 91). Məsələn:

دَوْلَةٌ (cəm: دَوْلَاتٌ) *dövlət* isminin hər iki kəmiyyət formasından nisbi isim əmələ gəlsə də, bunlar ayrı-ayrı mənalar daşıyır. Belə ki, دَوْلَةٌ *dövlət* ismindən yaranan دَوْلِيٌّ sözü ilə “*dövlət* sif., *dövlətə aid*” mənə ifadə edildiyi halda, دَوْلَاتٌ *dövlətlər* ismindən yaranan دَوْلَاتِيٌّ sözü ilə *beynəlxalq*, *internasional* mənəsi bildirilir. Buna misal olaraq aşağıdakı sözlərə də diqqət yetirək:

صَحْفَاتٌ *səhifələr* – صَحْفَاتِيٌّ *qəzet satan*

³⁰ BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının müəllimi. Mob.: 050 357 77 73 / ev: 012 449 70 60 / khayalarahman@gmail.com

كُتِبَ kitablar – كُتِبَ kitab satan

Bəzi cəm isilərinin öz cinsindən müfrədi yoxdur. Belə sözlərin mənsubu elə cəm formalarından düzəlir:

امْرَأَةٌ qadın / نِسَاءٌ qadınlar – نِسْوَةٌ qadına aid

هُوَازُنْ Həvazin qəbiləsi – هَوَازِنِيْ Həvazin qəbiləsindən

كِلَابٌ Kilab qəbiləsi – كِلَابِيْ Kilab qəbiləsindən

أَنْصَارٌ mədinəli müsəlmanlar, yardımçılar – أَنْصَارِيْ mədinəli müsəlmanlardan biri

مَدَائِنٌ Mədain şəhəri – مَدَائِنِيْ mədainli

Bəzi nisbət formaları bütün yuxarıdakı qaydalardan kənara çıxır:

صَيْدَلَانِيْ əczaçı

نَصْرَانِيْ xristian

فَاكِهَانِيْ meyvəçi

بِنْتَانِيْ ikili

ثَلَاثَانِيْ üçlü

أَدَانِيْ yekəqulaq

نَفْسَانِيْ nəfəsə aid

رَبَّانِيْ ilahi

مَنْظَرَانِيْ mənzərəli

بِيْخَانِيْ biçaqçı

Beləliklə də yuxarıda göstərdiyimiz bütün misallarda qeyd olunmuş əlamətin müəyyən predmet, hərəkət və ya vəziyyətə aid olduğu görünür. Belə bir münasibətin əmələ gəlməsi isə məhz يِْ şəkilçisi və ya onun müxtəlif variantları rolunda çıxış edən وَيْ və وَيْ sonluqlarının vasitəsilə həyata keçirilir.

Lakin bu faktı da qeyd etmək lazımdır ki, sözün sonunda gələn يِْ (يِّ) suffiksi heç də hər zaman nisbi isim əlaməti olmur. Məsələn, عَجِيْ varlı, zəngin sözü keyfiyyət bildirən sifət olaraq nisbi sifətlərin əmələ gəlməsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan müəyyən fonetik dəyişikliklər nəticəsində yaranmışdır.

Məlumdur ki, digər sifətlər kimi nisbi sifətlər də substantivləşərək ismin bütün xüsusiyyətlərini ehtiva edir və isim kimi işləyə bilər.

Konkret isimlər kimi onlar aşağıdakı mənaları bildirir:

1. Bu və ya digər obyektədən düzəldiyini və ya onlarla müəyyən bir əlaqəni göstərir, məsələn:

لُبْنَانِيْ – Livanlı

بَغْدَادِيْ – Bağdadlı

سَقْفِيْ – Səqifəyə mənsub

2. Toplu isimlə bildirilən adamlardan birini bildirir, məsələn:

عَرَبٌ ərəblər – عَرَبِيْ ərəb, ərəbə aid

رُوسٌ ruslar – رُوسِيْ rus, rus sif. (5, 93).

3. Müəyyən daimi sənət növünü bildirir, məsələn:

حَوَازِيْ – çarvadar

فَلَكِيْ – astronom

4. Müxtəlif ictimai istiqamətli şəxsləri bildirir, məsələn:

عَمِيْ – nihilist

إِسْلَامِيْ – reformator (3, 388)

5. Obyektinə görə şəxslərin məşğuliyyətini, sənətini bildirir, məsələn:

بَحْرِيْ – dənizçi, matros

لُغَوِيْ – dilçi

بَلَاغِيْ – bələğətçi, üslubçu

Abstrakt mənalı sözlər kişi (müzəkkər) cinsli nisbi isimlərin sonuna “tə mərbutə”nin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir (4, 93), məsələn:

وَطْنِيْ vətənpərvər – وَطْنِيَّةٌ vətənpərvərlik

أَبُوِيْ ata sif., ataya aid – أُبُوِيَّةٌ atalıq

Beləliklə də, ərəb dilində nisbi sifətlərin yaranma yollarını nəzərdən keçirərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, burada əsas funksionu يِْ (iyyun) şəkilçisi və onun bir sıra variantları (يَانِيْ, اَوِيْ) yerinə yetirir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, nisbi sifətlər öz növbəsində bir sıra hallarda substantivləşərək isim xüsusiyyətini daşıyır və buna görə də isim kimi qəbul olunur.

Bu üç sözün ərəb dilində üç formada nisbi sifəti vardır:

عِيسَى, عِيسَاوِيْ, عِيسَوِيْ – عِيسَى İsa – İsayaya aid

مُوسَى, مُوسَاوِيْ, مُوسَوِيْ – مُوسَى Musa – Musaya aid

دُنْيَا, دُنْيَاوِيْ, دُنْيَوِيْ – دُنْيَا diinya – diinyaya aid

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ism məlumi şəkilçinin artırılması ilə onun sonu hərəkə baxımından müəyyən dəyişikliyə uğradığından onun fleksiya əlamətləri [iyyun] şəkilçisindən sonraya keçir, məsələn:

ذَهَبَ الْمَشَقِيُّ إِلَى مِصْرَ – Dəməşqli Misirə getdi.

رَأَيْتَ الْمَشَقِيَّ – Dəməşqlini gördüm.

مَرَزْتُ بِالْمَشَقِيِّ – Dəməşqliyə çatdım.

Mübaligə formaları sayılan (فَعَالٌ) vəznindəki sənət sahiblərini bildirən isimlərlə, ismi-mənsub mənasına gələn (فَاعِلٌ) vəznindəki isimlər də nisbət formalarından sayılır və bunların sonuna qoşa “yə” hərfinin əlavə edilməsinə ehtiyac duyulmur:

كَاتِبٌ – kitabçı, تَمْرٌ – xurmaçı, خُرْمَا سَاهِبِي – xurma sahibi, لَائِنٌ – südçü, خَيْاطٌ – dərzü, خَبَّازٌ – çörəkçi və s.

Bununla yanaşı, nisbi sifətlər bu şəkildə də bölünür:

1) “yə”li olanlar:

مَشَقِيٌّ – Dəməşqli;

2) “yə”siz olanlar:

a) فَاعِلٌ vəznində olanlar: تَمْرٌ – xurmaçı, لَائِنٌ – südçü və s.

b) فَعَالٌ vəznində olanlar: جَرَّاحٌ – cərrah, بَوَّابٌ – qapıçı

Qeyd etmək lazımdır ki, nisbət [yə]-si ilə əmələ gələn nisbi sifətlərin yaranma şəklinə “isimi-mənsub”a aid ümumi qaydaya görə yarananlar, bundan kənar qalan ismi-fail və mübaligə formalarına isə ümumi qaydadan kənar ismi-mənsublara deyilir.

Nisbi isimlərin məhz hansı isimlərdən düzəldilməsinə gəlincə, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Qəbilə, tayfa adlarından:

رَجُلٌ هَاشِمِيٌّ – Haşimi qəbiləsinə mənsub kişi

2) Ölkə, məmləkət, şəhər, kənd və s. yerləri bildirən isimlərdən:

رَجُلٌ مَكِّيٌّ – Məkkəli kişi

3) Sənət bildirən isimlərdən:

سُكَّرِيٌّ – Şəkərçi

4) Şan və şöhrət bildirən isimlərdən:

رَجُلٌ مَالِكِيٌّ – İmam Malikə (Maliki məzhəbinə) mənsub şəxs

5) Məslək, bir elm sahəsini bildirən isimlərdən:

لُغَوِيٌّ – dilçi, نَحْوِيٌّ – linqvist

6) Durum və keyfiyyət bildirən isimlərdən:

تَجْرِبِيٌّ – təcrübəyə aid

7) Bir qrup və ya toplumu bildirən isimlərdən:

صَحَابِيٌّ – səhabə, səhabəyə aid

Nisbi sifətlərin istifadə qaydalarına gəldikdə isə, ənənəvi ərəb dilçiliyində onları, əsasən, iki qismə bölmüşlər:

a) Nisbi sifət özündən əvvəlki isimlə birləşirsə (uzlaşsın), təyin (sifət) olur:

جَاءَ الرَّجُلُ الْقُرَوِيُّ (رَجُلٌ قُرَوِيٌّ) مِنَ الْمَدِينَةِ

Kəndli kişi şəhərdən gəldi.

b) Nisbi sifət özündən əvvəlki isimlə birlikdə işlənmirsə, cümlənin üzvlərindən biri olur:

جَاءَ الْمَكِّيُّ – Məkkəli gəldi.

Nisbi sifətlərin cəm formalarının müxtəlif şəkilləri vardır:

1. Bəzən “nisbət yəsi”ndən sonra gələn qapalı tə (tə mərbutə) ilə cəmlənir:

الْحَنَفِيُّ – الْحَنَفِيَّةُ hənəfi, hənəfi məzhəbinə mənsub – hənəfilər.

2. Bəzən qeyri-müəyyənlikdə olan nisbi sifətin əvvəlinə müəyyənlik ədatı (ال) artırılmaqla “nisbət yəsi”nin düşməsi ilə cəmlənir:

تُرْكِيٌّ – التُّرْكُ türk, türk millətində mənsub – türklər.

3. Nisbi sifətin cinsindən asılı olaraq onların sonuna müvafiq cəm şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə düzəlir:

لُغَوِيٌّ – لُغَوِيَّاتٌ – لُغَوِيَّةٌ – لُغَوِيُّونَ dilçi kişi – dilçi kişilər, dilçi qadın – dilçi qadınlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tək (mufradı) nisbi şəkilçi olan [iyyun] vasitəsilə əmələ gələn nisbi sifətlərin müzəkkər cəmləri iki şəkildə düzələ bilər (1, 494):

عَرَبِيٌّ – عَرَبٌ və ya عَرَبِيُّونَ

Bütün bunlarla yanaşı, nisbi sifətin aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır:

1. Nisbi sifətlər isimdən əmələ gəlir;

2. Nisbi sifətlər cümlənin müxtəlif üzvləri qismində çıxış edə bilər;

3. Özündən əvvəl gələn isimlə bağlılığı varsa, onun sifəti olur.

XÜLASƏ

Məqalədə ərəb dilində nisbi sifətlərin yaranma yollarını nəzərdən keçirilir və qeyd olunur ki, burada əsas funksiyanı ئِيّ şəkilçisi və onun bir sıra variantları اِيّ , اِيّ yerinə yetirir. Həmin şəkilçilər müxtəlif isimlərə əlavə olunaraq onlardan nisbi sifətlər əmələ gətirir. Məlum olduğu kimi bu sifətlər hər hansı bir əşyanın və ya halın digər əşya ilə münasibətini ifadə edir, ona nisbətini bildirir və ola bilsin ki, məhz buna görə də həmin sifətlər nisbi sifətlər adlanır. Artıq qeyd olunduğu kimi, nisbi sifətlər öz növbəsində bir sıra hallarda substantivləşərək isim xüsusiyyətini daşıyır və buna görə də isim kimi qəbul olunur. Belə proses bir

çox hallarda adətən ismin öz adının onun sifət vasitəsilə ifadə olunmuş əlamətini bildirən mənaya keçdiyi zaman uzlaşan təyini söz birləşmələri əsasında baş verir.

РЕЗЮМЕ

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются способы образования относительных прилагательных в арабском языке; в частности, отмечается, что здесь основную функцию выполняет суффикс **يَ** и ряд его вариантов **يَ** и **وَيَ**. Данные суффиксы, присоединяясь к различным существительным, образуют имена прилагательные. Как известно, такие прилагательные обозначают отношения предметов к элементам окружающей действительности, т.е. указывают на признак предмета не прямо, а через отношение к другому предмету, и, возможно, поэтому они называются относительными прилагательными. В свою очередь, относительные прилагательные в некоторых случаях субстантивируются и приобретают особенности существительного и в силу этого воспринимаются как существительные. Данный процесс чаще всего происходит на основе атрибутивных словосочетаний. Трансформируясь в относительные прилагательные и конкретизируясь, слова в определенной степени подвергаются и семантическим изменениям.

SUMMARY

THE WORD-FORMATIVE STRUCTURE OF RELATIVE ADJECTIVES

The article deals with study of ways of formation of relative adjectives in the Arabic language; in particular, it is noted that the suffix **يَ** and a number of its variants **يَ** and **وَيَ** carry out the main function here. Attaching to various nouns these suffixes form adjectives. It is known that such adjectives denote the relationship of objects to elements of the surrounding reality, i.e. they indicate the attribute of an object not directly but through its relation to another object, and perhaps, that is why they are called relative adjectives. In turn, in some cases relative adjectives are substantiated and acquire the features of a noun and, therefore, they are perceived as nouns. This process most often takes place on the basis of attributive word-combinations. Being transformed into relative adjectives and becoming more specific, these words are also subjected to semantic changes to a certain extent.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

- 1) Dr. Meral Çörtü. Arapça dilbilgisi – Sarf. İstanbul, 2001.
- 2) Гранде В.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М., 2001.
- 3) Кариев У.З. Словообразовательная функция суффикса «iyuun». М.: Сб. Семитские языки, вып.2, издательство Наука, 1965.
- 4) Ковалёв А.А., Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. М., 1961.
- 5) Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 1984.

- (6) أوضح المسالك، ج 4، ص 331
- (7) شرح ابن عقيل، بيروت، 2002، ج 2، ص 490
- (8) عبد الله أمين. الإشتقاق. القاهرة، 1956.

Açar sözlər: sifətlər, əlamət, model.

Ключевые слова: прилагательные, признак, модель.

Key words: adjectives, sign, model.

Rəyçi: fil. elm. dok. Məmmədov N.N.

Ализаде А.Я.³¹
**ЕГИПЕТСКИЙ ФИЛОЛОГ ШАУГИ ДАЙФ И ЕГО ВЗГЛЯДЫ НА РЕФОРМЫ
АРАБСКОЙ ГРАММАТИКИ**

Попытки реформы традиционной арабской грамматики начались спустя некоторое время после ее формирования и становления. Появление же науки о грамматике у арабов относится к периоду после появления ислама, и оно тесно связано с желанием арабов уберечь язык священной книги – Корана - от искажений, которые могли просочиться в него в результате вхождения различных народов и национальностей в состав исламского государства.

Учеными- семитологами установлено, что арабский язык принадлежит к семейству семитских языков. Несмотря на многочисленные попытки установления групп родственных языков, это стало возможно определить только после появления сравнительно-исторического метода в XVIII в. Было установлено, что арабский язык принадлежит к северной части южной ветви семитских языков. Основанием для названия этой группы языков «семитскими языками» послужила библейская таблица народов, которые отнесены к потомкам Сима, сына Ноя. Название это вошло в науку благодаря своей краткости и удобству.

Некоторое время недавно сформировавшийся арабский литературный язык развивался параллельно с местными диалектами, которые тогда не очень сильно отличались от него. На первых порах литературный язык еще не был распространен среди арабского населения. Им пока пользовались только поэты, ораторы и некоторые грамотные люди. А после появления священного Корана, затем и исламского государства, арабский литературный язык стал государственным языком во всем исламском халифате. В этот период он сильно развивался и обогащался, т.к. он должен был идти в ногу с развитием политической и экономической жизни в халифате. В результате арабский литературный язык стал международным языком на всем Ближнем и Среднем Востоке.

Основоположителем арабской грамматической науки почти всеми средневековыми арабскими учеными считается четвертый рашидидский халиф Али ибн Абу Талиб, который был большим знатоком многих наук своего времени. Как сообщается в источниках по арабскому языкознанию, он был первым, кто создал, изобрел и составил науку о грамматике. Он определил основные направления изучения правил арабского языка. «Именно у него обучалось первое поколение арабских грамматиков элементарным принципам грамматики». Одним из них был Абу-л-Асвад ад-Дуали, который в дальнейшем развил эти принципы и дал теоретическую разработку некоторых правил арабской грамматики.

Последующие поколения арабских грамматиков, продолжая дело, начатое халифом Али и Абу-л-Асвадом, внесли огромный вклад в сокровищницу арабской грамматической науки. Их вклад стал той платформой, на которой утвердилась и развивалась эта наука. Трудно достойно оценить труд этих ученых, который они вложили в исследование арабской грамматики. «Их работы отличаются часто тончайшими наблюдениями и описаниями мельчайших деталей». Они проникли почти во все области этого языка. «Они до того подробно описали грамматические явления, что последующим грамматикам не оставалось ничего, кроме как повторять в той или иной форме их мысли и высказывания».

После Абу-л-Асвада исследованием арабского языка, выявлением его закономерностей и норм занимался выдающийся ученый-энциклопедист второго столетия хиджры ал-Халил ибн Ахмад ал-Фарахиди. Благодаря своей великолепной памяти, он владел многими языками своей эпохи. Как сообщают, некоторые арабские филологи, он знал ассирийский язык и с его помощью имел доступ к культуре других народов. Он был знаком с логикой Аристотеля, музыкальной теорией греков, учением фонетики индусов, прекрасно знал грамматику, математику, музыку и некоторые другие науки. Он был основоположником науки о метрике - аруда. Ему принадлежит большая заслуга в разработке теоретических основ арабской грамматики. Правда, он не посвятил ей специального произведения, однако его лингвистические взгляды, мнения и принципы нашли свое выражение в известном труде «*الكتاب*» его талантливого ученика Сибавейхи.

Абу Башр Амр бин Осман бин Канбар Сибавейхи является той славной личностью арабской филологии, которая внесла огромный вклад в развитие арабского языкознания. Он считается основоположником арабской научной грамматики. Его грамматические учения, идеи и взгляды по сей день, сохраняют свою актуальность, находятся в центре внимания ученых и являются объектом обсуждения и полемики. Именно его обвиняют и упрекают некоторые средневековые и современные арабские филологи в усложнении арабской грамматики. Якобы это он ввел в нее такие нормы и правила, которые не свойственны арабскому языку. В основном его обвиняют в том, что он искусственно применил в арабской грамматике логико-философскую теорию *العامل* (управляющий фактор), подчиняя ей грамматическую категорию *الأعراب* (флексия) и придавал ей большое значение в разъяснении языковых явлений. Некоторые средневековые арабские филологи такие, как ал-Мубаррад, ал-Джахиз, аз-Замахшари, ибн Мада ал-Куртуби и др. и современные ученые Ибрагим Мустафа, Амин ал-Хоули, Ибрагим Анис, Шауги Дайф и др., выступая против этой теории, предлагали упразднить ее и, тем самым, упростить арабскую грамматику и провести в ней реформу.

³¹ Доц. БГУ

Многие ученые средневековья традиционно строили свои грамматические учения под заметным влиянием «Книги» Сибавейхи. Говоря, словами Ибрагима Мустафы, «они и следовавшие за ними другие люди увлеклись Сибавейхи и его грамматикой, были очарованы им полностью». Но, следует отметить также, что как в средние века, так и в современности нашлись ученые, выступившие против этой тенденции, и пытались сломать ее. Они сетовали на сложность арабской грамматики, выступали с конкретными предложениями ее пересмотра с целью облегчения. Эти ученые в первую очередь предлагали изъять из грамматики теорию العامل (управляющий фактор) и связанные с ней категории العلة (причина) и القياس (аналогия). По их мнению, необходимо ограничить сферу действия теории العامل, которая в арабской грамматической науке охватывает, чуть ли не всю область синтаксиса. Ибо, как считают приверженцы этой теории, она является тем фактором, который вызывает изменения окончаний слов, называемый в арабской грамматике الاعراب (флексия), которая охватывает изменения окончаний как имен, так глаголов и частиц. Как будто весь арабский синтаксис состоит из выявления окончаний слов и определения их правил. Даже «некоторые арабские грамматики – пишет Ибрагим Мустафа в своей книге «احياء النحو» («Возрождение грамматики») – весь синтаксис назвали наукой о флексии».

Одним из тех, кто выступил против традиционной тенденции описания арабской грамматики и предложил провести в ней реформу, был андалузский ученый XII века н.э. ибн Мада ал-Куртуби (1119-1196). В своей книге «الرد على النحاة» («Ответ грамматикам») он подвергает критике всех предыдущих арабских грамматиков, в частности последователей басрийской грамматической школы, учения которых в ту пору были очень широко распространены. В предисловии этой книги автор, выражая свою общую позицию относительно мнений предыдущих грамматиков, пишет: «Я считаю, что грамматики, да смирится над ними Аллах, изобрели грамматику, чтобы уберечь речь арабов от искажений. Они достигли цели, к которой стремились и добились того, чего желали. Однако они стали обременять себя ненужными идеями».

С начала XX века в арабских странах, особенно в Египте, наряду с антиколониальным движением началось движение за реформу старой системы арабской грамматики и утверждения арабского языка в стране в качестве государственного. Начало этого движения было положено книгой «احياء النحو» («Возрождение грамматики») Ибрагима Мустафы, который был одним из первых египетских ученых, выступивших с подобной инициативой. За ним последовали ливанский писатель Юсуф ас-Сауда и Амин ал-Хули – автор книги «Обновление грамматики и риторики». Проект реформы арабской грамматики, предложенный Ибрагимом Мустафой, был первой попыткой и вызвал большой интерес в системе образования. Известному египетскому филологу доктору Шауги Дайфу принадлежит большая заслуга в области реформы традиционной арабской грамматики. Он долгие годы вплотную занимался этой проблемой и посвятил ей несколько исследований. Его первая работа - издание книги «الرد على النحاة» («Ответ грамматикам») ибн Мада ал-Куртуби, которая в свое время вызвала большой резонанс среди общественности Египта.

В 1977 году Шауги Дайф представляет в Академию арабского языка проект облегчения грамматики. Академия в свою очередь направила этот проект для рассмотрения в Комитет по методике. Большая часть проекта была принята. Комитет в 1979 году представил его на обсуждение конференции Академии, и она утвердила его.

Этот проект и некоторые другие вопросы реформы традиционной арабской грамматики нашли свое подробное отражение в книге «تيسير النحو التعليمي قديما و حديثا مع نهج تجديده» («Облегчение учебной грамматики в прошлом и в новое время с методикой ее обновления»). Судя по дате, указанной в конце предисловия, первое издание книги вышло в свет в апреле 1986 года. А в грифе, данном в конце книги, указано, что второе издание вышло в свет в 1993 году. Книга всецело посвящена вопросам облегчения традиционной арабской грамматики для учеников средних школ и для широкого круга читателей. Излагая свою главную цель в составлении этой книги, он пишет в предисловии: «Если в период расцвета арабского языка ал-Джахиз призывал учителей арабского языка к упрощению грамматики для подростков, то, спустя несколько веков, мы тоже должны призывать к ее упрощению для подростков нашего времени».

В книге излагаются конкретные предложения и причины облегчения. Автор, в первую очередь, предлагает пересмотреть последовательность глав грамматики. После этого он переходит к принципам этого облегчения и считает необходимым упразднить виртуальную флексию и флексию по месту, версию о слове, поясняющем наречие или предложное сочетание, вспомогательных показателей флексии и многое другое. О слове, поясняющем наречие или предложное сочетание, например, говорится, что многие поздние грамматики считали, что в предложениях со сказуемым, выраженным наречием или предложным сочетанием типа «محمد في المنزل» (Мухаммед в доме) настоящим сказуемым является слово «كون» или же какое-то элиминированное слово, а не само наречие или предложное сочетание, которое считается зависимыми от элиминированного слова. По мнению грамматиков в предложении محمد المنزل сказуемым считается элиминированное слово «مستقر». А Шауги Дайф вслед за ибн Мада ал-Куртуби и Ибрагимом Мустафой считает что в подобных предложениях наречие или предложное сочетание сами являются сказуемыми, и нет необходимости в поясняющем слове и элиминировании.

В целях упрощения грамматики Шауги Дайф так же, как и предыдущие ученые, предлагает упразднить главу «التزاع». По словам автора, Сибавейхи назвал ее «Глава двух действующих и двух подлежащих, каждая из которых связывается с управляющим словом, так же как и другая». Последующие грамматики назвали эту главу «

«التنازع» (букв. «борьба»), т.к. два глагола борются за управление одним именем. Один из глаголов может потребовать постановки имени в именительный, а другой – в винительный падеж.

Шауги Дайф предлагает также упразднить в арабской грамматике главу «الاشتغال». Он считает эту главу одной из сложнейших глав синтаксиса ввиду наличия в ней множества вариантов и разногласий между учеными. Большинство грамматиков определяет «الاشتغال» следующим образом: это имя, предшествующее глаголу и управляющее его возвращающимся местоимением или же именем, принявшим это возвращающееся местоимение», например: الكتاب قرأته (Книга - я прочел ее). Часть грамматиков считала, что препозитивное имя должно находиться в именительном падеже, поскольку оно отвлечено от управления глагола. А другие утверждали, что оно непременно должно употребляться в винительном падеже, потому что оно является дополнением. Таким образом, эти споры бесконечно и безрезультатно продолжались и мешали изучать арабскую грамматику и арабский литературный язык. Поэтому Шауги Дайф тоже счел необходимым изъять эту главу из арабской грамматики.

Книга «تجديد النحو» («Обновление грамматики») Шауги Дайфа также посвящена проблеме реформы арабской грамматики. Она носит характер грамматического очерка. В ней автор как бы претворяет в жизнь свои теоретические мысли, высказанные в предыдущих трудах. Здесь наблюдается отличная от традиционной арабской грамматики последовательность изложения тем. Кроме того, автор включил сюда некоторые новые темы, такие, как «Значение времени в глаголах прошедшего времени», «Значение времени в глаголах настоящего-будущего времени» и т.д. Однако кроме этих добавлений и некоторых сокращений в книге не наблюдается существенного различия ни в структуре, ни в способе изложения грамматических материалов.

Таким образом, после 60-х годов прошлого столетия в целях реформы старой арабской грамматики были выпущены многочисленные учебники, учебные пособия и грамматические очерки, которые представляли различные реформистские течения в арабских странах. Конечной целью всех попыток арабских филологов - реформистов по облегчению и упрощению арабской грамматики было восстановление господства литературного языка и его распространение в качестве основного средства общения.

Литература:

1. إبراهيم السامرائي. دراسات في اللغة بغداد: مطبعة العاني. 1961، 264 ص.
2. إبراهيم محمد نجا اللهجات العربية. القاهرة. مطبعة السعادة. 127 ص.
3. إبراهيم مصطفى. إحياء النحو. القاهرة. مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر. 1959. 20 ص.
أمين الخولي. الاعمال الكاملة. مناهج تجديد في النحو والبلاغة والتفسير والأدب. ج 10. القاهرة. الهيئة المصرية العامة للكتاب. 1995. 284 ص.

A. Alizadeh, Senior Lecturer, Baku State University
The Egyptian philologist Shaugy Dayf and his views on reforms regarding Arabic grammar
Summary

Keywords: Shaugy Dayf, views, reforms, Arabic grammar, flexion

The article contains the detailed analysis of the famous Egyptian philologist Shaugy Dayf's scientific views and reforms to simplify Arabic grammar who highlighted the modern stage of the Reforming Movement, made a valuable contribution to this sphere with his activities from the middle of the XX century. The influence of his book "Facilitation of educational grammar with an updated methodology in the present and the past" on the modern reformist trends in the Arabic language is highlighted in the article. It is known that Shaugy Dayf's reformist ideas aroused great interest in the Arabic academic circles; they were discussed in Egyptian Language Academy, in the other scientific and educational enterprises; some scientific theses of this book were officially adopted by the state.

Misir filologu Şövqü Dayf və onun ərəb qrammatikasına aid islahatlara baxışları

XÜLASƏ

Məqalədə ərəb dilçiliyində reformist hərəkatın müasir mərhələsini işıqlandırılan, XX əsrin ortalarından başlayaraq bu sahədə kifayət qədər məhsuldar fəaliyyət göstərmiş və məşhurlaşmış Misir filologu Şövqü Dayfın ərəb qrammatikasını sadələşdirmək istiqamətində layihələri və elmi mülahizələri geniş təhlil olunur. Onun «Keçmişdə və indiki zamanda tədris qrammatikasının yeniləşmə metodikası ilə yüngülləşdirilməsi» kitabındakı müddəaların ərəb dilində müasir reformist cərəyanların inkişafına təsiri işıqlandırılır. Məlum olduğu kimi, Şövqü Dayfın reformist müddəaları ərəb elmi dairələrində böyük maraq doğurmuş, Misir Dil Akademiyasında, digər elm və tədris müəssisələrində müzakirə edilmiş, kitabdakı bir sıra mülahizələr dövlət tərəfindən rəsmi qəbul edilmişdir.

Açar sözlər: Şövqü Dayf, baxışlar, islahatlar, fleksiya, ərəb qrammatikası

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Nailə Kamil qızı Məmmədova³²
ALİ MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ İKİNCİ TƏRƏFİN İFADƏ VASİTƏSİNƏ GÖRƏ FELİ
BİRLƏŞMƏLƏR

Feli birləşmələrin formalaşmasında asılı-birinci tərəflər nə qədər böyük rol oynasalar da, bu birləşmələrin bünövrəsi əsas, yəni ikinci tərəf təşkil edir. Məhz əsas tərəfin iştirakına görə, bu birləşmələr “feli birləşmələr” adlanır. Ali məktəb dərslərlərində və dərslər vəsaitlərində feli birləşmələrin ikinci tərəfinin tədqiqinə və izahına geniş şəkildə yer verilmişdir. Cümlə daxilində təhlil prosesi zamanı məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri kimi qruplara ayrılır. Bu baxımdan ali məktəb dərslərlərində də feli birləşmələrin ikinci tərəfinin ifadə vasitələri ətraflı izah edilmiş, semantik məna çalarları və işlənmə mexanizmləri geniş planda dərslərlərdə və dərslər vəsaitlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu birləşmələrin öyrədilməsi prosesində ilk növbədə morfolojiya bəhsində bu barədə məlumatlar ali məktəb səviyyəsində tədris edilməlidir. Yəni, ali məktəbdə tədris prosesi zamanı feil və feli birləşmə anlayışı orta məktəbdə proqrama sıxışdırılmış dar çərçivədən çıxarılaraq, müxtəlif aspektlərdən araşdırılmalı, lakin öyrədilmə prosesində biliklərin tam şəkildə mənimsədilməsi üçün yeri gəldikcə verilən məlumatlar praktik materiallar üzərində tətbiq edilməlidir. Bu yolla ali məktəbdə öyrənlərin əldə etdikləri biliklər bacarıq və verdişə çevrilir, Azərbaycan dili sahəsində mütəxəssis hazırlığı prosesinin gedişatında müsbət dəyişikliklər özünü göstərir.

Yuxarıda bəhs edilən “Müasir Azərbaycan dili” dərslərində feli birləşmələrin ikinci tərəfinə xüsusi bölmə və ya yer ayrılmamışdır. Əsas tərəf barədə baza məlumatlar “Feli tərkiblər və sadə geniş cümlə” başlıqlı hissədə verilmişdir. Bu məlumatda görmək olar ki, dərslərdə feli birləşmənin ikinci tərəfi anlayışı cümlə daxilində tutduğu mövqeyə əsasən dəyərləndirilmiş, əsas tərəfin funksiyaları birləşmənin cümlədəki roluna görə işıqlandırılmışdır. Y.Seyidov feli birləşmələr barədə bildirir: “Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır. Bu adlar altında başa düşülən söz qrupları feli daxil olan, öz-özlüyündə heç bir predikativlik bildirməyən sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı feli daxil olub onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir” (1, 225). Dərslərdə verilmiş bu fikirlə həqiqətən də razılaşmaq olar, çünki feli birləşmələrin əsas tərəfinin ifadə vasitələri-məsdər, feli sifət və feli bağlama tam olaraq müstəqil mənada işlənmir. Bunu ilk olaraq, bu formaların feil tərkibində daxil olduğu qrupdan görmək olar. Bu formalar “felin təsriflənməyən formaları” adlandırılır. Məlum olduğu kimi, təsriflənmək dedikdə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmək nəzərdə tutulur və şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmək Azərbaycan dilinin qrammatikasında feli məxsus olan kateqoriyadır. Felin haqqında bəhs edilən formaları, təsriflənən formalardan-felin şəkillərindən fərqli olaraq, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Bunun başlıca səbəbi Y.Seyidovun da qeyd etdiyi kimi, həmin formaların feillə yanaşı, ikinci bir nitq hissəsinin də xüsusiyyətlərini daşmasıdır. Məsdər, feli sifət və feli bağlama barədə ətraflı məlumatlar morfolojiya bəhsində əks olunmuşdur. M.Hüseynzadənin müəllifi olduğu, morfolojiya bəhsinin öz əksini tapdığı “Müasir Azərbaycan dili” dərslərində felin təsriflənməyən formalarında feil bəhsinin içində təhlil edilmişdir. Məsdərin, feli sifətin və feli bağlamanın feillə və digər nitq hissələri ilə ortaq xüsusiyyətləri izah edilmiş, ətraflı müqayisə aparılmışdır. Eyni zamanda V.Əliyevin “Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları” adlı monoqrafik tədqiqatında felin haqqında danışılan formaları barədə ümumi məlumat verilmişdir. Lakin tədqiqat əsəri bütünlükdə məsdərin əsas xüsusiyyətlərinin açıqlanmasına həsr edilmişdir. Həmçinin N.Vəliyevanın “Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili” adlı kitabında feli birləşmələrin əsas cəhətlər, xüsuslə də ikinci tərəfin qrammatik və semantik xüsusiyyətləri bir neçə kontekstdən araşdırılmışdır. Ali məktəblərdə feli birləşmələrin tədrisi zamanı dərslər və dərslər vəsaitləri ilə yanaşı, monoqrafik tədqiqatlar və bu mövzuda yazılmış ayrı-ayrı elmi məqalələrə də yer verilməsi, araşdırmalara nəzər yetirilməsi tədris prosesinin səmərəliliyini artıran amil kimi öz müsbət təsirini göstərir.

Ümumiyyətlə feli birləşmələrin əsas tərəfinin ifadə vasitələri Azərbaycan dili üçün yazılmış bütün qrammatika kitablarında, dərslər və dərslər vəsaitlərində eyni qəbul edilmişdir. Daha doğrusu, feli birləşmələrin ikinci tərəfi rolunda felin təsriflənməyən formalarının işlənməsi konkret qrammatik qaydadır. Professor Q. Kazımov “Müasir Azərbaycan dili-sintaksis” adlı kitabının feli birləşmələrdən bəhs edən hissəsində qeyd edir ki, feli birləşmələrin əsas tərəfi ikili xüsusiyyətə malik olan feli sifət, feli bağlama və məsdərlə ifadə olunur; məsələn: *elləri dolayan, tarixi vərəqləyən, insanı düşündürən; şəhəri gəzdikcə, yaşillığı seyr etdikcə, göylərə baxdıqca; tələbəni dinləmək, uşağı dindirmək, körpəni güldürmək və s.* Bu hissədə əsas tərəfin felin ikili xüsusiyyətlərə malik formalardan ibarət olmasını göstərməsinə baxmayaraq, alim feli birləşmə anlayışının tərifini belə verir: “Əsas tərəfi - tabe edən sözü feillərdən (feli sifət, feli bağlama və ya məsdərdən) ibarət olan birləşmələrə *feli birləşmələr* deyilir. Feli birləşmələrin sadə şəkli iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olur; məsələn: *teatra baxdıqca, mahnını dinlədikdə; ucadan oxuyan, həmişə işləyən; danışdıqca coşmaq, tez-tez danışmaq və s*” (4, s. 21). Bu tərifdə isə, feli birləşmənin əsas tərəfinin ifadə vasitəsi kimi, əlavə mötərizə içində, felin təsriflənməyən formalarının adlarının çəkilməsinə baxmayaraq, birbaşa feil göstərilir. Məlumdur ki, qeyd edilən formalar felin xüsusiyyətlərini tam şəkildə özündə ehtiva etmir. Belə olan təqdirdə, ikinci tərəf rolunda bilavasitə feillərin işlənməsini göstərməklə üslub baxımından yanlışlığa yol verilmişdir. Çünki, feli birləşmələrin məna xüsusiyyətlərinin formalaşmasında ikinci tərəfdə ifadə olunan feil formalarının məhz feillə yanaşı daşdığı ikinci nitq hissəsinin əlamətlərinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ikinci tərəfin hərəkətin özünə, hərəkət icra edən müəyyən bir əlamətinə və ya icra edilən aktın yerinə, zamanına, tərzinə və yaxud başqa bir semantik xüsusiyyətinə yaxınlığı məhz həmin feil formasını feillə yanaşı daşdığı ikinci nitq hissəsinin verdiyi hüquqlar əsasında müəyyənləşir.

³² BDU. Dosent

Ali məktəb dərslərlərində feli birləşmənin əsas tərəfini əmələ gətirən şəkilçilərə də toxunulur və hər birləşmənin əsas tərəfinin ifadə vasitəsinin-məsdər, feli sifət və feli bağlamanın əmələ gəldiyi şəkilçilərdən də bəhs edilir. Məlumdur ki, məsdər yalnız –maq, -mək şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Lakin, feli sifətin əmələ gəlməsində -an (2 variantlı), -dıq (4 variantlı), -mış (4 variantlı), -acaq (2 variantlı), -ası (2 variantlı) və -malı (2 variantlı) şəkilçilərdən istifadə edildiyi deyilir. Eyni zamanda birinci tərəfin ismin hansı halında işlənməsindən asılı olaraq, hansı şəkilçidən daha çox istifadə edildiyi məsələsinə də toxunulur. Feli bağlamaların yaranmasında daha çox -anda (2 variantlı), -dıqda (2 variantlı), -dıqca (2 variantlı), ar-maz (2 variantlı) və digər şəkilçilər iştirak edir. Y.Seyidov adı çəkilən kitabında bu şəkilçilərin işlənmə məqamlarına toxunmuş, birinci tərəfin ismin hansı halında işlənməsindən asılı olaraq, bu şəkilçilərdən hansından istifadə olunması məsələsinə də toxunmuşdur.

Q.Kazımovun fikrincə məsdərin məzmununda substantivlik, feli sifətdə adyektivlik (atributivlik), feli bağlamada isə adverbiallaşma öz əksini tapır. Buna görə də müstəqil surətdə bu birləşmələrin əsas tərəflərini yuxarıda göstəriləndi kimi əvəz etmək mümkün olduğu halda, cümlə daxilində bu prosesi həyata keçirmək mümkün olmur. Məsələn: *Hər dəfə o bu məkana gələndə bazar hay-küyündən qismən kənarda yerləşən bu dəvışlər dəstəsinə qaribə bir maraqla baxırdı* (4, 130). Bu cümlədə “hər dəfə o bu məkana gələndə” feli bağlama tərkibi və “bazar hay-küyündən qismən kənarda yerləşən” feli sifət tərkiblərindən istifadə olunmuşdur. Hər iki tərkib məzmununa daxil olan sözlərin sayına görə mürəkkəb tərkiblər sayılır. Və əgər bu iki feli birləşmədə əsas tərəfləri digər bir təsriflənməyən feil forması ilə əvəz etsək (“hər dəfə o bu məkana gəlmiş” və yaxud da “bazar hay-küyündən kənarda yerləşmək”) həm birləşmənin, həm də cümlənin ümumi məzmununda dəyişiklik əmələ gəlir. Bu tip dəyişikliklər bir çox hallarda cümlədə qrammatik normanın pozulmasına səbəb olur. Bu baxımdan bir daha sübut olunur ki, feilin təsriflənməyən formalarının ortaqları nə qədər çox olsa da, bu onları eyniləşdirmək hüququnu vermir. Və feli birləşmə daxilində əvəzlənmələrin olması prosesinin düzgünlüyü də həmin birləşmə cümlə daxilində işlənməyə qədər davam edir. Əgər feli sifət, məsdər və ya feli bağlama cümlənin tərkib hissəsinə çevrilirsə, artıq əvəzlənmə aparmaq mümkün olmur. Çünki, hər birləşmənin cümlədə öznəməxsus vəzifəsi vardır - feli sifətin köməyi ilə düzələn birləşmələr əsasən təyin, feli bağlama birləşmələri zərflilik, məsdər tərkibləri isə mübtədə, tamamlıq və ya ismi xəbər vəzifəsində işlənilir. Buna görə də birləşmələrin əsas tərəflərinin bir-birini əvəz edilməsi onlar cümlə üzvünə çevrildikdə mümkün olmur.

Ali məktəblərdə feli birləşmələrin tədrisi zamanı yuxarıda göstərilən bütün məsələlər nəzərə alınmalı və tədris prosesində proqrama uyğun olaraq, ən önəmli xüsusiyyətlər əhatə olunmalıdır. Lazım gəldikdə dərsləklə yanaşı, ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikirlərinə və müxtəlif materiallara diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda verilən nəzəri məlumatlar praktik olaraq tətbiq edilməli, nitqdə işlənmə cümlələr və birləşmələr üzərində araşdırma aparılmalıdır. Alınan nəticələr müqayisə edilməli və öyrənmə tərəfin fikirləri də nəzərə alınmalıdır. Bu işlər ali məktəbdə feli birləşmələrin öyrənilməsi üzrə tədris prosesinin daha səmərəli keçməsinə və məlumatın öyrənmə tərəf tərəfindən daha dərinlən mənimsənilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Abdullayev Ə.Z., Həsənov A.Q., Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili, dörd cildə, 4-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
- 2.Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində yeni metodların tətbiqi. Bakı: Təhsil EİM, 2009, 44 s.
- 3.Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Cümlə üzvləri. Bakı: Azərəşq, 1947, 85 s.
- 4.Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Elektron vəsait. <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/7.htm>

Ключевые слова: вуз, учебник, глагол, предложение, фраза, языкознание

Keywords: high school, textbook, verb, sentence, phrase, linguistics

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается классификация спряжения глаголов по способам выражения второй стороны в школьных учебниках. Изучение и объяснение второй части глаголов широко освещено в школьных учебниках и учебных пособиях. Внутри предложения процесс анализа разделен на группы, такие как инфинитивы, прилагательные и наречия. С этой точки зрения средства выражения второй части глагольных сочетаний подробно разъясняются в школьных учебниках, смысловые значения и механизмы развития широко отражены в учебниках и учебных пособиях. В статье отражены мнения таких лингвистов, как Юсиф Сейдов, Мухтар Гусейнзаде, Газанфар Кязимов.

SUMMARY

The article deals with the classification of verb conjugations according to the means of expression of the second party in high school textbooks. The study and explanation of the second part of verb combinations is widely covered in high school textbooks and teaching aids. Within the sentence, the analysis process is divided into groups such as infinitives, adjectives and adverbs. From this point of view, the means of expression of the second part of verb combinations are explained in detail in high school textbooks, semantic meanings and mechanisms of development are widely reflected in textbooks and teaching aids. Opinions of linguists such as Yusif Seyidov, Mukhtar Huseynzade, Gazanfar Kazimov are reflected in the article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Könül Rauf qızı Məhərrəmova³³
HÜSEYN CAVIDİN YARATDIĞI İBLİS OBRAZI
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Qüdrətli şair və dramaturq, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının ən tanınmış imzası Hüseyn Cavidin zəngin ədəbiyaşar yaradıcılığında “İblis” mənzum faciəsi ən möhtəşəm əsərlərdən biridir. Bu pyesdəki İblis obrazı, onun mifoloji səciyyəsi, əsərdə onun dilindən verilən monoloq, dialoq və replikaların bədii və fəlsəfi məzmunu bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. “İblis” əsəri kimi İblis obrazı da müxtəlif yönümdən araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

İblis surəti ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda ən maraqlı cəhətlərdən biri də bu obrazın mənşəyi haqqında mülahizələr, onunla dünya ədəbiyyatındakı digər oxşar personajlar arasında aparılan paralellərdir. Tədqiqatçıların bir çoxu onu başqa şair və yazıçıların, xüsusən də Qərb müəlliflərinin yaradıcılığında mövcud oxşar obrazlarla müqayisə etmişlər. Filologiya elmləri doktoru, professor Əjdər Tağıoğlu “Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi” adlı monoqrafiyasını məhz bu problemə həsr etmişdir. Həmin kitabda H.Cavidin təkcə “İblis” pyesini deyil, digər əsərlərini də müqayisəyə cəlb edən alim bu obrazı yunan mifologiyası ilə də əlaqələndirir. O, demon anlayışının ilk təfəkkür qaynağının zarvançılıq fəlsəfi məktəbi olduğunu hesab edir (10, s.17-18, 35, 42).

Ə.Tağıoğlu H.Cavidə qədər İblis obrazına müraciət edən bədii nümunələr və müəlliflərdən də söz açmışdır. O, ingilis şair-dramaturqu Corc Bayronun (1788-1824) “Qabil”, İ.Frankonun “Qabilin ölümü” adlı əsərlərini də xatırlatmış, onları H.Cavidin “Hübuti-Adəm” poeması ilə müqayisə etmiş və bu əsərlərin hamısında şər qüvvənin iştirak etdiyini göstərmişdir (10, s.65).

Ə.Tağıoğlu da bir çox tədqiqatçılar kimi böyük alman şair-dramaturqu Yohan Volfqanq Qötenin (1749-1832) “Faust” əsərindən söz açmış, ancaq bu əsərlə

“İblis”in mövzu və problemi arasında böyük fərqlər görmüşdür (10, s.147). Rus şair, yazıçı və dramaturqu Mixail Lermontovun (1814-1841) yaratdığı demon obrazından da bəhs edən alim onun dərin məhəbbətlə sevə bilməsi, bəzən bu obrazın fikirlərinin öz müəllifinə yaxın olmaqla H.Cavidin İblisindən fərqlənməsini xüsusi qeyd edir (10, s.204). Müəllif rus ədəbiyyatında A.Puşkinin (1799-1837) “Demon” şeirini də yada salır (10, s.218), H.Cavidin İblisi ilə rus şairi N.Nekrasovun (1821-1878) Demonu arasında oxşar xüsusiyyətlərin daha çox olduğunu göstərir (10, s.223). Görkəmli tədqiqatçı Ə.Tağıoğlu İblis obrazlarının dünya ədəbiyyatında H.Cavidə qədər də geniş yayıldığı, ancaq dahi sənətkarımız H.Cavidin İblisinin öz düşüncəsi və fəaliyyəti ilə bu obrazların hər birindən fərqləndiyi fikrində olmuşdur.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Səlahəddin Xəlilov İblis surəti haqqında danışarkən müqayisə prosesində Bayronun “Qabil” poeməsindəki Lüsifer, Qötenin “Faust”undakı Mefistofel obrazlarına, həmçinin Lermontovun Demonuna müraciət edir (4, s.43) və göstərir ki, bu obrazların əksəriyyəti ələ almağa çalışdıqları şəxslərə idrak, həqiqəti dərk etmək bacarığı vəd etmişlər. O, bunlarla yanaşı F.M.Klincerin “Faust, onun həyatı və cəhənnəmə atılması” adlı əsərindən də bəhs etmişdir (4, s.18).

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, tanınmış cavidşünas alim Azər Turan dünya ədəbiyyatında demonik tiplərin iştirak etdiyi digər əsərlərin: Belmontun “Təbliğçi İblis”, Kalderonun “Ecazkar sehrbaz”, Ben Consonun “Şeytan”, Bayronun “Qabil”, Lermontovun “Demon” əsərlərinin də adlarını çəkmişdir (11, s.108). Ancaq müəllif bu fikirdə olmuşdur ki, ulu Turan yolçusu H.Cavidin İblisi bütün bu əsərlərdəki obrazlardan fərqlənir, o daha çox türk düşüncəsindən, dünyagörüşündən qaynaqlanan bir obraz kimi seçilir. Onun fikrincə: “İblis obrazı ilə də H.Cavid türk etnik yaddaşını və islam təsəvvürlər sistemini birləşdirirdi” (11, s.90). O həmçinin qeyd etmişdir ki, mütəfəkkir ədibimiz H.Cavid bu əsərdə müxtəlif dinlər və teoloji görüşlərdən bəhrələnmişdir.

İblis obrazı türk mifologiyası və dünyagörüşü ilə də əlaqələndirilmişdir. A.Turan İblis obrazında sələflərindən fərqli olaraq, Zərdüşt təliminin təsirini görmüş və bunun qaynağını türk xalqlarının dünyagörüşü ilə bağlamışdır. A.Turan IX-X əsrlərdə uyğur əlifbası ilə yazılmış “İblis Atabaki haqqında hekayət” adlı əsərin mövcud olduğunu göstərmişdir. Görkəmli tədqiqatçı A.Turan Türkiyənin məşhur ictimai xadimi, şair, yazıçı, alim Ziya Göyalpın (1876-1924) qeyd etdiyi Savaş Tanrısı İblis haqqında da danışmışdır (11, s.88, 90).

Ədəbiyyatımızın şah əsərlərindən sayılan H.Cavidin “İblis” mənzum faciəsi Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərləri ilə də müqayisə edilmişdir. Ə.Tağıoğlu Azərbaycan ədəbiyyatında da İblis obrazından istifadə məsələsinə toxunmuş, bu münasibətlə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Pəri-cadu” faciəsinin (1901) adını qeyd etmişdir (10, s.119). A.Turan Əli bəy Hüseynzadənin “Faust”dan parçaları tərcümə etməsini də xatırlatmış (11, s.97), Əli bəy Hüseynzadənin müxtəlif şeirlərində və məqalələrində irəli sürdüyü fikirlərlə H.Cavidin “İblis” pyesindəki ideyalar arasında böyük oxşarlıq olduğu qənaətinə gəlmişdir.

“İblis” faciəsi və İblis obrazı filosof şair-dramaturq H.Cavidin fəlsəfi fikirlərinin ifadə vasitəsi kimi də səciyyələndirilmişdir. S.Xəlilovun “Cavid fəlsəfəsi (1-ci kitab: “İblis”də fəlsəfi motivlər)” (1996) adlı kitabında H.Cavidin “İblis” faciəsinə diqqət yetirilmiş, bu pyesdə bədii təcəssümünü tapmış fəlsəfi mülahizələr yaxın mövzuda yazılmış digər əsərlərlə müqayisə edilmişdir. Qeyd edək ki, müəllif H.Cavid fəlsəfəsinin Nitşe fəlsəfəsi ilə eyniləşdirilməsinin əleyhinə çıxır. Onun

³³ AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. konulmeherremli7@gmail.com

razılaşmadığı məqamlardan biri də bir çox tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən “İblis insanın özündədir” fikridir. Filosof alim S.Xəlilov qeyd edir ki, H.Cavid heç də pessimizə qapılıb, insanı İblislə eyniləşdirmir. Bu mülahizə onun yazdıqlarını öz təfəkkür süzgəclərindən keçirən, İblisə öz fikir prizmasından baxan tədqiqatçıların şəxsi qənaətləridir.

O, bu məsələ barədə başqa bir tədqiqatında yazır: “Nitşeyiliyin, freydizmin təsiri altında insanın xislətində iblislik və canavarlıq axtaranlar, təəssüf ki, böyük klassiklərimizin yaradıcılığına da bu nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar. Bu gün H.Cavidin “İblis” əsərinin də məhz həmin mövqeyin təsiri altında şərh edilməsi geniş yayılmışdır” (5, s.17). S.Xəlilov bəzi insanlarda naqis xüsusiyyətlərin olduğunu qəbul edir, ancaq onun etiraz etdiyi cəhət bütün insanları eyniləşdirmək cəhdi və hər kəs barədə “İblis insanın içindədir” qənaətinə gəlməkdir. Çünki alim İnsan dedikdə “bəşəriyyətin, insanlığın rəmzi” olan insanın nəzərdə tutulduğunu düşünür (5, s.19).

Bəzən tədqiqatçılar H.Cavidin dram əsərlərindəki obrazların mülahizələrini eynilə müəllifin öz ideyaları hesab edirlər. S.Xəlilovun “İblis” əsəri barədə aparılmış araşdırmalarla bağlı narazı olduğu bir cəhət bəzi müəlliflərin İblisin düşüncələrini H.Cavidin fikirləri kimi təqdim etmələridir (4, s.7). Famil Mədət də oxşar fikir bildirərək yazır ki, İblis bir güzgü kimi insanın iç üzünü göstərsə də, bu güzgü obyektiv deyil, ancaq mənfi cəhətləri əks etdirir, yüksək mənəvi keyfiyyətləri isə gizlədir (6, s.46).

A.Turan isə “İblis” pyesində təsəvvüflə Nitşe fəlsəfəsinin əlaqəsini görür: “Təsəvvüfdəki Kamil insanın yerinə burada Nitşenin fəvqəl insanı çıxmışdı. Təsəvvüfdəki kamil insan şərə qarşı öz ilahi əxlaqla müqavimət göstərirdi. Üstün isə şərə qarşı şərə çıxdı” (11, s.24). Müəllif bu əsərdə təsəvvüf ideyalarından Nitşe fəlsəfəsinə keçid görür və keçidin İxtiyar Şeyx obrazında daha dəqiq əks olunduğunu qeyd edir, eləcə də “insanın üstməninin oyanmasına rəvac verən” obraz kimi Elxanı qəbul edir.

Elxan obrazına münasibətdə maraqlı fikirlərdən birini şair, nasir, dramaturq, həmçinin ədəbi tənqidçi Abdulla Şaiq (1881-1959) irəli sürmüşdür. O, Elxan obrazının əsərdə oynadığı rolun əslində Arifə aid olduğunu, inkişaf edən, İblisə qalib gələn Arifin bu rolu oynamağa qadir olduğunu göstərmişdir (8, s.61).

Elxan bir çox tədqiqatçı tərəfindən İblisə qarşı qoyulan bir obraz kimi başa düşülür. AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Səlahəddin Xəlilovun fikrincə, burada ideal obraz kimi yaradılan Elxan və onun qurduğu real ədalət dünyası İblisə və onun hər cür fitnə-fəsadla qarışdırmaq istədiyi dünyaya qarşı qoyulur. “Elxan – öz gücünü dərk etmiş və gücə istinad edən həqiqətin – ictimai inqilabın rəmzidir” (4, s.60). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəmil Sadiq yazır ki, Elxanın ədalət divanının olduğu yerdə İblisə yer yoxdur, ona görə İblis oranı tərk edir (7, s.190). F.Mədət də bu düşüncədədir ki, İblisin fəaliyyətini dayandırmasının səbəbi Elxanın iradəsidir (6, s.43). Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu fikirdə olmuşdur ki, H.Cavid İblisdən xilas olmağın yolunu Elxanın istifadə etdiyi vasitələrdə görmüşdür.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nəzakət Əzizova “H.Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı (“Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”)” monoqrafik əsərində H.Cavidin fəlsəfi fikirlərinə də nəzər salmışdır. O, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər” əsərlərinə əsaslanmaqla onun “İnsan – İblis – Tanrı” konsepsiyasından bəhs edir. Vaxtilə Baloqlan Şəfiyev də H.Cavidin “İnsan – Allah – İblis” konsepsiyasından söz açmışdı (9, s.153).

Qeyd edək ki, filosof dramaturqumuz H.Cavidin İblis obrazı ilə kimi və kimləri nəzərdə tutması da ədəbiyyatşünaslığımızda mübahisəli məsələlərdən biri olmuşdur. A.Turana görə, bu əsərdəki insan-İblis “Ən-Nas” surəsində işarə olunan insan-şeytanlardandır və təsəvvüfdəki təlvin sahibi insana oxşayır (11, s.94). Prof. S.Xəlilov İblis obrazını insanla eyniləşdirməyi H.Cavid fəlsəfəsinə başa düşməmək, insana pessimist yanaşmaq kimi izah etsə də, A.Turan kimi bir çox başqa tədqiqatçılar müəllifin İblis dedikdə insandakı pis tərəfləri, yaxud bu pisləkləri özündə birləşdirən insanı nəzərdə tutduğunu qeyd etmişlər. Fə.ü.f.d Müstəqil Ağayev bu barədə yazır: “İnsan gözəl işi, əməli, mədəniyyəti, əxlaqi-mənəvi zənginliyi ilə mələk adını alır, zülmkarlığı, qəddarlığı, paxıllığı, acgözlüyü ilə İblis ləqəbini qazanır. ... Bu mənada İblis ən alçaq, ən rəzil insanların ümumiləşdirilmiş obrazıdır” (1, s.116). F.Mədətə görə isə İblis insanın daxilində mövcud olan mənfi əlamətlərin məcmusudur (6, s.47).

Görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi Məsud Əlioğlu prof. S.Xəlilov kimi alimlərdən daha əvvəl H.Cavid “insandakı ülvyyətdə daha çox inanır, “...bu müdrik optimizm, onun şərəfinə, insan ləyaqətinə və insanın xeyirxah əməllərinə bəslədiyi tükənməz məhəbbətindən irəli gəlir” (2, s.95), - fikirlərini öz tədqiqatında xüsusi qeyd etmiş, şair-dramaturqun yaradıcılığında iki növ insanı əks etdirdiyini göstərmişdir (2, s.96). Alimə görə, bunlardan biri müsbət keyfiyyətlərin qorunması ilə səciyyələnir, digəri isə onun əksini təşkil edir.

N.Əzizova İblisi insanla eyniləşdirməsə də, bəzi məqamlarda onların birləşdiyini söyləyir və bunun səbəbi kimi insanın içindəki xəbəsliliyi, hiyləgərliyi göstərir və insanın öz nəfsinə tabe olduqda İblisləşdiyi qənaətinə gəlir. O həmçinin yazır: “Cavidə görə ağıllı, fəhmlı insan əgər o, xeyirxahdırsa, uzaqgörəndirsə, İnsan, bədxahdırsa, zülmkardırsa, İblisdir” (3, s.104). N.Əzizova tədqiqatın başqa bir hissəsində isə yazır: “İnamsız insan – İblisdir” (3, s.116). Onun bu fikri Azər Turanın yuxarıda qeyd etdiyimiz “insan-İblis”lə bağlı tezisində uyğun gəlir. N.Əzizovanın “İblis” böyük Cavidin şübhələrindən yaranmışdır” ifadəsi də (3, s.116) bu faktı təsdiqləyir.

Ş.Sadiqın bu fikri ilə razılaşmaq olar ki, İblis insanın öz içindədir və Arifin ona məğlub olmasının əsas səbəbi İblisi özündən kənarda aramasıdır (7, s.175).

Maraqlıdır ki, İblisə daha konkret yanaşanlar, onu müəyyən bir xalqın və ya cəmiyyətin nümayəndəsi hesab edənlər də olmuşdur. Məsələn, şair, dramaturq və tənqidçi Abdulla Şaiq İblisin Qərb mədəniyyətinin yetişdirməsi olduğunu söyləmiş, onu Qərb millətlərinin təmsilçisi hesab etmişdir (8, s.59). Bu əlamətlər uzaqgörən ədibimiz H.Cavidin artıq II Cahan Savaşı

ərəfəsində qələmə aldığı “İblisin intiqamı” əsərindəki İblisə daha çox uyğun gəlir. Nəzərə alsaq ki, A.Şaiq H.Cavidin yaxın dostu olmuş və onun yaradıcılıq prosesi ilə daha əyani tanış olmaq imkanına sahib imiş, o zaman söylənən fikirlərlə razılaşmaq da olar.

Tədqiqatçılar arasında İblis obrazı ilə bağlı başqa bir geniş yayılmış fikir də mövcuddur. Bu da onun mühitin, şəraitin ümumiləşdirilmiş obrazı olmasıdır (1, s.116). Ş.Sadiq monoqrafiyasında bunu konkret şəkildə ifadə etməsə də, şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolundan danışarkən H.Cavidin yaratdığı İblisi mühitin təmsilçisi kimi təqdim edir (7, s.172).

O da məlumdur ki, İblisi insanla eyniləşdirməyin insana pessimist yanaşma sərgilədiyini söyləyən tədqiqatçılar onu mühitlə eyniləşdirir. Bu zaman da müəyyən suallar doğur: Bəs insanı əhatə edən mühitin özü də insanlardan ibarət deyilmi? Onda İblisi mühitlə eyniləşdirmək onu insanla eyniləşdirməkdən nə ilə fərqlənir? Naqis, bədxah insanların varlığını qəbul etdiyimiz halda ümumiyyətlə, insan anlayışını iblisənəliklə damğalaya bilmiriksə, nə üçün mühitdəki naqis insanların mövcudluğuna əsaslanıb bütöv ictimai mühiti (insanların cəmini) iblislikdə günahlandırırıq?

N.Əzizova isə İblisə başqa bir mövqedən yanaşır: “H.Cavidin “İblis”i nifaq salmaqla insanın həqiqiliyini, haram həzz verməklə onun nəfsinin zəifliyini imtahan edən sərt, mətin ruhdur. Yəni pisə, şərə meyl edənə qarşı cəza verəndir. O, öz ağıl və zəhmətindən deyil, başqasının zəhməti və təcrübəsi ilə əldə etdiyi ağıldan asanlıqla istifadə etmək istəyən dırnaq içindəki ariflərə gülür və onların tez-gec bədbəxt olmasındakı qanunauyğunluğa haqq qazandırır” (3, s.73). Tədqiqatçı həmçinin insana xas olan mənfi cəhətlərin İblisin dili ilə ifşa olunduğunu, İblisin “bəşəriyyətin, zamanın narahat rəmzi” kimi çıxış etdiyini göstərir (3, s.92).

Əsərdə İblis obrazının Ariflə münasibəti və münaqişəsi də tədqiqatçılar üçün maraqlı olmuş və təhlil obyektinə çevrilmişdir. N.Əzizova əsərdə Arifin İblisə məğlub olduğunu güman edir və bu məğlubiyyətin səbəbini “İblis”in öz ağılından, Arifin isə başqasının – İblisin ağılından istifadə etməsində görür (3, s.73-74). Onun fikrincə, başqalarında əxz edilən, öz təcrübəsi, ağıl ilə əldə olunmayan bilik zəifdir, unudulandır. Arifin də zəif nöqtəsi məhz budur (3, s.79). M.Əlioğlu da Arifin zəifliyini onun əsaslandığı fikirlərin yarımçıqlığında, obrazın tərəddüdlərində görmüşdür (2, s.104). Ş.Sadiq isə Arifin İblisə yenik düşməsinə birincinin gənc, təcrübəsiz olması ilə bağlayır, həmçinin iradəsinin zəif olması ilə əlaqələndirir (7, s. 50, s.175).

Bir çox tədqiqatçılar Arifin yüksək fikirlərə sahib, pislilyə qarşı barışmaz mövqedə duran bir obraz olduğunu xatırlatsalar da, onun fəaliyyətsizliyini, istəklərini həyata keçirmək üçün cəhd etməməsini də xüsusi qeyd etmişlər. Ş.Sadiq də bu fikirdədir ki, Arif şərdən uzağa qaçmağa çalışır, amma xeyirə də xidmət etməyə cəhd göstərmir (7, s.177).

İblisin Arifi özünə tabe edə bilməsinə dini nöqtəyi-nəzərdən yanaşanlar da olmuşdur. F.Mədətə görə, bunun əsas səbəbi Arifin Allahdan uzaqlaşmasıdır, çünki “Tanrısını tanıyana, haqqa doğru can atana İblis yaxın dura bilməz” (6, s.44).

Əsərdəki əsas ideyalardan biri yaşamaq uğrunda mübarizədir. H.Cavidin yaşamaq üçün mübarizə aparmağa verdiyi qiymət N.Əzizovanın da nəzərindən qaçmamışdır. O, “İblis” əsərindəki İxtiyar Şeyx və Xavər obrazlarının faciəsini onların zəif məxluqlar olmasında görmüş və bu bərdə belə yazmışdır: “Bunca güzəştə getmək olmazmış. Bu güzəşt, bu mübarizəsiz həyat, təslim olma Allaha da xoş getməmiş, nəticədə İxtiyarın nəvəsi öz əcəli ilə yox, vaxtından əvvəl qətlə yetirilmiş və bu səbəbdən də cənnətlik olmamışdır” (3, s.106). Müəllifin fikri öz-özlüyündə maraqlı olsa da, onun nə üçün Xavər “cənnətlik olmamışdır” deməyinin səbəbi aydınlaşmır.

Məlumdur ki, “İblis” bir çox tədqiqatçılar tərəfindən müharibə əleyhinə yazılmış bir əsər kimi qiymətləndirilir. S.Xəlilov da H.Cavid yaradıcılığında müharibə əleyhinə fikirlərə nəzər yetirmişdir. Ancaq digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, S.Xəlilova görə, H.Cavid müharibənin özünü ifşa etməklə yanaşı, bu mövzuya toxunmaqla daha iki məqsəd güdmüşdür: 1. İnsanla ictimai mühit arasındakı ixtilafı göstərmək; 2. Gücə münasibətini ifadə etmək (4, s.5). Müəllifin fikrincə, H.Cavid İblis dedikdə məhz ictimai mühiti nəzərdə tutmuşdur və “İblis” pyesində müharibə dövrünə müraciət etməklə mühitlə, yəni İblislə insan arasındakı konfliktə dərinləşdirmişdir. Gücə münasibətə gəldikdə isə mütəfəkkir sənətkar H.Cavid heç də gücü inkar etmir, o, həqiqətə arxalanan gücün-qüvvətin tərəfdarıdır.

Dahi dramaturq Hüseyn Cavidin əbədiyaşar “İblis” pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında unikal ədəbi hadisədir. Bu mənzum faciədə qoyulan problemlər və xüsusi ustalıqla yaradılan İblis obrazı bu gün də oxucuları və tədqiqatçıları dərinləndirən maraqlandırır. İblis obrazının fəlsəfi-mifoloji mənşəyi və mənbələri, əsərdəki rolu, digər obrazlarla, əsasən Arif və Elxanla münasibəti və onun həm milli ədəbiyyatımızda, həm də dünya ədəbiyyatında oxşar surətlərlə müqayisəsi bir çox ədəbiyyatşünasların araşdırma obyektinə çevrilmiş, bu mövzuya aid çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev M. Hüseyn Cavidin dünyagörüşü. Bakı: Təknur, 2005, 188 s.
2. Əlioğlu M. Məslək qardaşları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, 160 s.
3. Əzizova N. H.Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı (“Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”). Bakı: Elm, 2007, 153 s.
4. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi (1-ci kitab: “İblis”də fəlsəfi motivlər). Bakı: Qanun, 1996, 112s.
5. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi (2-ci kitab: klassik Şərq və müasirlik). Bakı: Nurlar, 2009,128 s.
6. Mədət F. H.Cavidin “İblis” faciəsində insan azadlığı. Bakı: Elm, 2013, 138 s.
7. Sadiq Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2011, 364 s.
8. Şaiq A. Cavidin “İblis” nam hailəsi haqqında duyğularım / Cavid xatırlarkən. Bakı: Gənclik, 1982 s.51-62.
9. Şəfiyev B. “Peyğəmbər” pyesi haqqında qeydlər / Cavidşünaslıq. IV (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, s.140-155.
10. Tağıoğlu Ə. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 296 s.
11. Turan A. Hüseyn Cavid: yaradıcılığının ədəbi, elmi, tarixi, məfkurəvi və dini qaynaqları. Bakı: Vektor, 2007, 288 s.

The Character Iblis Created by the great playwright

Huseyn Javidin Azerbaijan Literary Criticism

Summary

Iblis (Devil) is one of the most popular works of the renowned Azerbaijani poet and playwright Huseyn Javid. There have been lots of researches regarding to this play and its characters. Being the main antagonist of the tragedy, Iblis and his role in the events were among the most interesting matters for researchers. Some of them regarded him as the symbol of the evil nature of humanity, while the others accepted him as the symbol of evil social environment.

Key words: *Philosopher Huseyn Javid, the verse tragedy "Devil", the character Devil, mythology, philosophical ideas, religion, fight, war*

Персонаж Иблис создан великим драматургом Гусейном Джавидом в азербайджанской литературной критике

Резюме

Иблис (Дьявол) - одно из самых популярных произведений известного азербайджанского поэта и драматурга Гусейна Джавида. По поводу этой пьесы и её персонажей было проведено множество исследований. Иблис как главный антагонист трагедии и его роль в событиях были одними из самых интересных вопросов. Некоторые из них считали его символом злой природы человечества, а другие считали его символом злой социальной среды.

Ключевые слова: *Философ Гусейн Джавид, стихотворная трагедия, "Дьяволь", образ Дьявола, мифология, философские идеи, религия, борьба, война*

Rəyçi: AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya elmləri doktoru, **Gülbəniz Babaxanlı**

Nigar Ağayeva³⁴
“UŞAQLIQ DÖVRÜNÜN SONU”NDA
İNSAN PROBLEMİ

XX əsri xarakterizə edən iki əsas faktlardan biri əgər elmin sürətli inkişafıdırsa, digəri, birmənalı olaraq mənəviyyatın, mənəvi dəyərlərin sürətlə deformasiyaya uğramasıdır. Məhz bu ifadəni işlətməklə biz bu dəyərlərin birdən birə hər hansı kənar hücumun nəticəsində qəflətən və zorla məhvə düşər olmadığına işarə edirik. Bu tənəzzülü mühitin, şəraitin təsiri ilə, təfəkkürdə gedən dəyişiklik nəticəsində ilk baxışda məntiqli görünən təcridi bir prosesin sonu, bəlkə də, növbəti mərhələsi adlandırmaq olar.

Bu enmə, deqradasiya prosesi ilk növbədə sitayiş obyektlərində və yaradıcılıqda özünü göstərməyə başlayıb. XIX əsrdən XX əsrə elmin və texnikanın qüdrətli nüfuzu ilə yanaşı, insanın tənəzzülə gedən mənəviyyatı da miras olaraq ötürülmüşdü. Bu zəncirvari reaksiyanın nəticəsi olaraq yeni təhlükələr meydana çıxırdı ki, bunların özü də şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Filosof və alimlər bunların sırasında ilk olaraq iki dünya müharibəsini, elmin və texnikanın inkişafı ilə yeni silahların yaradılmasını, insanların ünsiyyətində avtomatlaşmanın sürətlə inkişaf etməsini, beyinlərin müəyyən maraq çərçivəsində idarə edilməsini və s. belə halları göstərirlər. Əsərdən də gördüyümüz kimi Qurandan xəbərsiz insanlara Şeytanın aydınlıq gətirməsi. Yer kürəsində artıq vəzifəsinin bitdiyini söyləyən Karella insanlara sonlarının gəlmə səbəbini açıqlayır. Yerdə qalmaqlarının yarısını gizlətdikləri kimi gizlətdikləri çox şey var idi. Sirri açmaqda icazələri olmadığından zamanı çatana qədər insanlara deyə bilmədilər. Uzun əsrlərdən bəri güc toplayıb gələn bu dalğa kifayət qədər güclü idi. Anri Berqson, Alfred Nort Uaytxed və Pyer Təyyar de Şarden kimi alim-mütəfəkkirlərin elm və fəlsəfəni birləşdir-mək cəhdlərini yüksək qiymətləndirən Tarnas yazır: “Baxmayaraq ki, mənəvi başlanğıcla dolu bu təkamül prosesinin nəzəriyyələrindən hər biri böyük rezonans doğurdu və sonrakı müasir dövrün düşüncəsinə əhəmiyyətli təsir göstərdi – ümumi mədəniyyət barometrinə, xüsusilə akademik dai-rələrdə ox başqa tərəfə əyildi”. [7, s. 325] Bunun bariz nümunəsini Freud fəlsəfəsində görmək mümkündür. Onun görüşlərini təhlil edən Yunq yazır: “Freudun böyük nailiyyətlərinə mən onun ... zalımcasına dünyaya müasir dövrün çürüklərini göstərməsini aid edirəm ki, bu da ona populyarlıq gətirmədi. ...Şüuraltına müəyyən yollar açmaqda Freud bizim yeni sivilizasiyaya yeni təkan verdi.[13, s.28] Həqiqətən də Freud cəmiyyətə çürükləri göstərmişdi, lakin bu, sözün hərfi mənasında xəstə insanların mənəvi aləmlərinin çürükləri idi. Qəribədir ki, xəstə, psixoloji problemləri olan insanların mənəviyyatı, hissləri, düşüncələri etalon səviyyəsinə qaldırılırdı. Oxşar nümunələri bir neçə il sonra Fukunun “Qeyri-normalları”nda da görmək mümkündür.

Müharibələr, silahlar, xəstəliklər işin görünən tərəfi idi. Məsələnin daha əhəmiyyətli tərəfi isə insanların mənəvi aləmlərinin durumu idi.

Burada gedən prosesləri bir neçə qrupa bölmək olar: əvvəla, mərkəz nöqtəyə mənfə qəhrəmanlar keçirdi. Qədimdəvrdə, Orta əsrlərdə, hətta Yeni dövrün başlanğıcında da nümunə müsbət obyekt idi. Heykəltəraşlar, rəssamlar gözəlliyi təcəssüm etdirməyə, yazıçı-şairlər müsbət qəhrəmanları, fədakarlığı, cəsarəti, xeyirxahlığı tərənnüm etməyə çalışırdılar. İndi isə mənfilik əsas diqqət mərkəzi və tədqiqat obyektinə çevrilməyə başladı. Bu səbəbdən meyarlar dəyişərək istər-istəməz nümunə olaraq göz qabağında daim mənfə qəhrəmanlar idi. Hətta müsbət qəhrəmanların özlərinin də mənfiliyini tapmaq bir kəramətə çevrildi. Heç kimin ideal olmaması, ən nümunəvi şəxsiyyətin də naqis keyfiyyətlərə, uğursuzluqlara malik olmasını açıb göstərmək təcridən müsbət keyfiyyətlərin tərənnümünü ümumiyyətlə sıradan çıxartdı. Məsələn, Joli yazır: “dahiliyin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər çox nadirdir; ... onların əksəriyyəti, demək olar ki, həmişə böyük adamların qəbahət və zəifliklərini üzə çıxarmağa can ataraq, öz predmetlərini aşağılamağa, ... cismani və ruhi xəstəliklərin rüşeymini aşkar etməyə çalışırlar” [2, s.11-12] Dahinin “iç üzünün” gündəmə gətirilməsi və dövrə səsləşdirilməsi Moro dö Turun nəticəsindən o qədər də fərqlənmədi: “düha – nevrozdur”, yaxud da çoxlu dahi insanların ruhi xisləti əslində eynilə səfəhlərinki kimidir” [2, s.63] Bəlkə də belə bir məntiqin nəticəsi idi ki, XXI əsrdə bu fikri əsas tutaraq Klark öz romanında bunu da qeyd etməyi unutmadı:

“As you doubtless know, sir, one of the great problems of our culture has been the dichotomy between art and science. I'd very much like to know your views on the matter. Do you subscribe to the view that all artists are abnormal? That their work — or at any rate the impulse behind it — is the result of some deep-seated psychological dissatisfaction?”

Professor Chance cleared his throat purposefully, but the Inspector forestalled him.

“I've been told that all men are artists to a certain extent, so that everyone is capable of creating something, if only on a rudimentary level. At your schools yesterday, for example, I noticed the emphasis placed on self-expression in drawing, painting and modelling. The impulse seemed quite universal, even among those clearly destined to be specialists in science. So if all artists are abnormal, and all men are artists, we have an interesting syllogism...” [16, p.17] “Şübhəsiz bildiyiniz kimi, cənab, mədəniyyətimizin ən böyük problemlərindən biri sənət və elm arasındakı dixotomiya olmuşdur. Məsəl ilə bağlı fikirlərinizi bilmək istərdim. Bütün sənətçilərin anormal olduğu qənaətinə bələd oldunuz? Onların işi - və ya hər halda bunun arxasında duran hansısa dərin psixoloji narazılığın nəticəsidir?”

Professor Şans boğazını məqsədyönlü şəkildə təmizlədi, ancaq Müfəttiş ona mane oldu.

“Mənə deyildi ki, bütün insanlar müəyyən dərəcədə sənətkardırlar, buna görə hamı bir şey yaratmağa qadirdir. Məsələn dünən məktəblərinizdə rəsm, rəngləmə və modelləşdirmə sahələrində özünü ifadə etmənin önəmli olduğunu gördüm. Elm

³⁴ Azərbaycan memarlıq və inşaat unv.müəllim. Nigar.aa@mail.ru

sahəsi üzrə mütəxəssis olmaq üçün müəyyən edilmişlər arasında da niyyət olduqca universal görünürdü. Bütün sənətçilər anormal və bütün insanlar sənətkardırsa, maraqlı bir hekayə var ...”

Təəssüflə bir daha vurğulayaq ki, XX-XXI əsrlərdə cəmiyyət, onun dəyərləri və meyarları dəyişdiyinə görə, nümunə olan insanlar da dəyişdi. Naqislik kamilliyi üstələdi, eybəcərlik geniş yayılmağa, tərənnüm olunmağa başladı. [16, s.17]

You are accustomed to our presence; you can no longer imagine how your ancestors would have reacted to us.

‘Siz bizim varlığımıza öyrəşdiniz; atalarınızın bizə necə reaksiya verəcəyini artıq təsəvvür edə bilməzsiniz.’ cümləsindən bizə aydın olur ki, insanlar artıq dindən, imandan və Qurandan o qədər ayrı düşüb ki, adəm oğlunun düşməni tanıdır.

Bir əsr öncə nüvə silahının qarşısını alaraq insanları təhlükədən qoruyan üst qüvvələr əslində onları digər təhlükə üçün qoruyurlar. Bir çox dünyalar nüvə gücünün qovşağına gəlmiş, fəlakətdən qaçmış, dinc və xoşbəxt sivilizasiyalar qurmağa davam etmişdir və bundan sonra heç nə bilmədikləri qüvvələr tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. XX əsrdə əvvəlcə bu qüvvələrin işinə ciddi şəkildə qarşımağa başladılar. Bütün bu əsr boyu bəşər övladı yavaş-yavaş varlığından şübhələnmədiyi uçuruma yaxınlaşırdı. Adəm övladının anlaması üçün keçmişə qayıtmalı və atalarının tanış olduqları, ancaq onların unuduğu bir şeyi bərpa etməliydilər. Həqiqətən də onların unutmağına şər qüvvələr qəsdən kömək etdi, çünki insanların burada yaşadığı bütün həyat böyük bir aldatma, həqiqətləri gizlətməyə əsaslanırdı. Maraqlıdır ki, bu prosesin başlanğıcında, daha doğrusu, belə bir fəlakətli nəticəyə gətirən hadisələri Berdyayev belə şərh edir: “Biz mədəniyyətin və ictimai həyatın bütün sahələrində dehumanizasiya prosesinin iştirakçısıyıq. Və hər şeydən əvvəl mənəvi şüur humanistlikdən uzaqlaşır. İnsan artıq nəinki ali dəyər deyil, o, ümumiyyətlə, daha dəyər deyil.” [4, s.325] Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, insan təfək-kürünün məhdudlaşdırılması və ilahi ələmlə arasında sədd qoyulması, digər tərəfdən, insanın müqəddəslik duyğusunu, imanını itirməsi, nəhayət, bənzəmək, çatmaq üçün özünə nümunə olaraq, özündən daha ali birinin olmaması, əksinə kamil nümunələrin özlərində də nöqsanların tapılması insanın şəxsiyyətinin cırlaşmasına, mənəviyyətinin kəsəlməsinə gətirdi. Bütün bunların kökündə ilk növbədə insanların din inamlarının itməsi dururdu. Eyni zamanda, elm və texnika məhz belə bir dünyagörüşün hakim olduğu mühitdə inkişaf etdiyinə görə, bu inkişafın hər mərhələsi sanki insanlığın tədricən məhvinə aparırdı. Berdyayev buna işarə edərək yazır: “Bizim dövrümüzdə mədəni və ideya cərəyanlarında dehumanizasiya iki istiqamətdə gedir – təbiətə tərəf və texnikaya tərəf. İnsan ya kosmik qüvvələrə tabe olur, ya da texniki sivilizasiyaya. Tabe olur demək azdır, o, ya kosmik həyatda, ya da qüdrətli texnikada əriyir və yox olur, o, ya təbiətin formasına və surətinə girir, ya da texni-kanın. Amma hər iki halda da o, öz sürətini itirir və ele-mentlərə parçalanır. İnsan bir bütöv varlıq kimi, daxilən mərkəzləşmiş, mənən toparlanmış, əlaqə və vəhdətini qoru-yan varlıq kimi yox olur. ...İnsan yoxdur, ancaq insanın funksiyaları var”. [4, s.328]

Belə bir hal, yəni “kamil insan” nümunəsinin dəyişməsi, başqa keyfiyyətlərə malik olması həm də insanların kamillik haqqında fikirlərinin təhrif olunmasına səbəb olurdu. Bu isə öz növbəsində məntiqi olaraq, digər bir prosesin əsasını qoydu – yaradıcılığın əsas obyektinə eybəcərlik oldu. Məsələn, 30-cu illərdə İspaniya həbsxanalarında sürrealizm üslubunda çəkilmiş əsərlər məhkumun psixikasını pozmaq üçün istifadə edilirdi. Ən yaxşı işgəncə üsulu isə Salvador Dalinin və Luis Bunyuelin çəkdiyi “Əndəlüs köpəyi” adlı səssiz filmi, xüsusilə Dalinin o filmə çəkdiyi reproduksiya hesab edilirdi. [6] Yəni həmin dövrdə və elə sonralar da sənət əsərlərinin insan psixikasına neqativ təsirdən bacarıqla yararlanırdılar, bu istiqamətdə “yeniliklər” axtarırdılar, sınaqdan çıxarırdılar. Burada Salvador Dalinin XX əsrin dahilərindən biri adını qazanmasını, insanların hələ də onun əsərlərində “ümumbəşəri həqiqətlər” kəşf etməsini xatırlatmaq yetər ki, bəşəriyyətin hansı dəyərlər axtarışında olmasını aydın görək. Umberto Eko “Eybəcərlik fəlsəfəsində” yazır: “...Avanqardçı rəssamlar hərdən öz idbarlıqlarını və formal idbarlığı təsvir edirdilər, hərdən sadəcə öz surətlərini deformasiya edirdilər, lakin tamaşaçılar onların əsərlərində bədii idbarlığın nümunəsini gördülər. Onlar bunu idbarlığın gözəl təsviri kimi yox, reallığın eybəcər təsviri kimi qəbul edirdilər.” [14, s.364] Belə məlum olur ki, Klarkın yaratdığı Karallen surəti dediklərimizin bariz nümunəsidir.

Qədim Çin fəlsəfəsinə görə, müdriklik, fəlsəfə cəmiyyətə xidmət etməlidir. İnsan yalnız cəmiyyət arasında kamillik dərəcəsinə çata bilər, ondan kənar isə insan lazımsızdır və məhv olur. Quan İn-sı yazır: “Kamil müdriklər insan cəmiyyətini tərk etmirlər, bu səbəbdən başqa varlıqlar (şər qüvvələr – K.B.) onları zəbt edə bilmirlər”. [8, s.40] Alimlərin fiziki dünyanın sirlərini açaraq insanları buxar enerjisindən atomun enerjisinə yönəldilər. Elm bəşəriyyətin yeganə həqiqi dini idi. Bu, qərb azlığının bəşəriyyətin qalan hissəsinə verdiyi hədiyyə idi və sayəsində bütün digər inancları məhv etmişdi. İmanın yox olduğu dövrdə şər qüvvələrin gəlməsi qaçılmazdı. Hələ mistiklərin öz xəyallarına qapılısalar da həqiqətin bir hissəsinə görmüşdülər. Aqlın gücləri və ağıldan kənar güclər var ki, bunların hamısı tamamilə sarsıdılmadan elm daxilində gətirilə bilməzdi. Bütün əsrlər boyu qəribə hadisələrin - poltergeistlərin, telepatyanın, paranormal halların - adını çəkdiyimiz, lakin izah etmədiklərimiz barədə saysız-hesabsız məlumatlar var. Əvvəlcə elm bunlara məhəl qoymadı, hətta beş min illik şahadətdə baxmayaraq varlığını rədd etdi. Ancaq onlar mövcuddur və kainatın hər hansı bir nəzəriyyəsi bunları hesab etməlidir. XX əsrin birinci yarısında bir neçə elm adamı bu məsələləri araşdırmağa başladı. Bununla özləri də bilmədən Pandoranın qutusunun kilidini açdılar və çıxardıqları qüvvələr ilə atomun gətirə biləcəyi təhlükələri belə aşdılar. Fiziklər yalnız Yer kürəsini xarabalığa çevri bilirdi, amma parafiziklər ulduzlara xələl gətirə bilirdilər. Bununla yaratdıqları təhlükə yol verilməzdi. İnsan tərəqqisini hər bir mədəniyyət səviyyəsində kəsən üst qüvvələr, xüsusilə paranormal hadisələrə dair bütün ciddi işləri yoxlayırlar. İnsanlardan zəkali olduqlarını deyən şər qüvvələr Allahın ancaq insana verdiyi qabiliyyət qarşısında acizdilər. İnsana istədiklərini verərək yolundan azdıran şər qüvvələrin təsviri bu cümlələrdə aydın hiss olunur:

We held the clock back, we made you mark time while those powers developed, until they could come flooding out into the channels that were being prepared for them. What we did to improve your planet, to raise your standards of living, to bring

justice and peace — those things we should have done in any event, once we were forced to intervene in your affairs. But all that vast transformation diverted you from the truth, and therefore helped to serve our purpose.

Saati geri saxladıq, o güclərin inkişaf etdiyi müddətə qədər hazırladıqları kanallara tökülə bilənə qədər vaxt verdik. Planetinizi inkişaf etdirmək, həyat səviyyənizi yüksəltmək, ədalət və barışıq gətirmək üçün etdiyimiz işlər - hər dəfə sizin işlərinizə müdaxilə etmək məcburiyyətində qaldığımız şeylər. Ancaq bütün bu geniş çevrilmə sizi həqiqətdən döndərdi və buna görə məqsədinizə xidmət etdi. Onlar insanlardan üstə olduğunu söyləsələr də, onları da idarə edən üst ağılın olduğunu inkar etmirlər. Bununla da Allaha şərikin qoşan insanda fərqli olduqlarını vurğulayırlar. [16, s. 20]

Həyat bir yoldur. Doğulandan düzəlişən bu yola və Aşiq Veysel demiş, gecə-gündüz gedirsən. Başlanğıc bəlli, son bəlli. Amma bu iki bəlli nöqtənin arası fərqli, müəmmalı, enişli-yoxuşlu olur. Ustadlarımızdan birindən kiçik bir hekayə dinləmişdim və yol haqqında bu həqiqət açılmışdı mənə. Hər kəs dağın zirvəsinə qalxmağa çalışır. Bu yolda başlıca şərt bələdçidir. Bələdçisiz qalxanda yol çox çətin, hətta qorxulu olur. Adam aza bilər, qayadan uça bilər, vəhşi heyvanlara tuş gələ bilər. Bəlkə də sən özbaşına, hansı isə üsullar tapıb məqsədə çatmağa bilərsən, lakin bu, o qədər əzablı və çətin olur ki, yolun sonuna çatanda sənə nə öz məqsədindən faydalanmağa gücün çatır, nə də bir başqasına özündən sonra bələdçilik etməyə həvəsin. Halbuki bu yolu sona vurmağın əsas ləzzəti də məhz bu ikisidir. O boyda dağa qalxmaq üçün kifayət qədər savadlanan, özündə əzm, iradə toplayan bir insanın dinməz-söyləməz bir başqasına tabe olması, onun dediyi ilə oturub-durması, tənbəhlərinə dözməsi çox ağırdır. Bu səbəbdən yolu sona vurmaq kamillik və cəmiyyət üçün digər şərt sənə fərasətin, təvəzökarlığın, iradə, söz dinləmək, gördüklərindən, yaşadıklarından ibrət götürə bilmək bacarığıdır. Yolun sağ-salamat keçilməsi və sona varılması üçün bunlar çox əhəmiyyətlidir. Bələdçinin vicdanlı, dinli-imanlı, təcrübəli olması da bu yolun keçilməsində əsas şərtədir. Bələdçilər çoxdur. Niyətlər müxtəlifdir. Romanda da gördüyümüz kimi özlərini insanlardan üstün tutan bələdçilər fərqli niyyətdə olsalarda insanlara verilənlər onlara daim əl çatmaz olur:

“We are your guardians — no more. Often you must have wondered what position my race held in the hierarchy of the universe. As we are above you, so there is something above us, using us for its own purposes. We have never discovered what it is, though we have been its tool for ages and dare not disobey it. Again and again we have received our orders, have gone to some world in the early flower of its civilisation, and have guided it along the road that we can never follow — the road that you are travelling now. [16, s. 21]

“Biz sizin qəyyumunuzuq — artıq deyilik. Çox vaxt mənim irqimin kainatın iyerarxiyasında hansı mövqə tutması ilə maraqlanmışız. Biz sizdən üstünü, bizi öz məqsədləri üçün istifadə edən bir şey var. Əsrlər boyu onun vasitəsi olsaq da, itaət etməməyə cəsarət etsək də, nə olduğunu heç kəşf etməmişik. Dəfələrlə sifarişlərimizi aldıq, mədəniyyətinin ilk çiçəyində hansısa bir dünyaya getdik və heç vaxt gedə bilməyəcəyimiz yola - indi gəzdiyiniz yola rəhbərlik etdik.

S.Xəlilov “insanın ilk növbədə yaşadığı cəmiyyətin bir üzvü” olduğunu və kamilləşmə yolunun “...onun cəmiyyətə inteqrasiyasından və ictimai təkamüldə iştirakından” [1, s. 120] keçməli olduğunu vurğulayaraq bildirir ki, “Dərvişlik zəmanəsi keçmişdir. Və sufilik də müasir insanın həyat fəlsəfəsi olmaq şansına malik deyil”. [1, s. 120] Müəllifin bunları məhz sufilikdəki zahidlik, özünəqapanmaq, şəxsin özündə Haqqı tapandan sonra bu fani dünyadan uzaqlaşmaq istəyinə istinadən yazdığını nəzərə alsaq, haqlı iradə kimi qəbul etmək mümkündür. Romanda gördüyümüz kimi Allah yolunu azan qövümü yox etsə də saflıq və paklıq rəmzi olan uşaqları qoruyur. Haqqı tapmasında uşaqlara kömək edir. Böyükləri isə bundan məhrum edir. Allah Təala deyir: «Onlardan bəziləri nəfsinə zülm edənlərdir, bəziləri ortadadır, bəziləri isə xeyirləri ilə önə keçənlərdir» (Quran 35/32), ortada olanlar xüsusilə, önə keçənlər — xüsusən xüsusiləridir”. [3, s. 413-414] Seçilmişin seçilmiş idrak prosesini tamamlamış, dərk etdiklərini həyat tərzində də tətbiq edən, vahid Yaradana xidmət edən bir insandır. Yəni tövhidə əsaslanan idrakı və həyat təzi bir-birini tamamlayan insandır.

“When our race is forgotten, part of yours will still exist. Do not, therefore, condemn us for what we were compelled to do. And remember this — we shall always envy you.”

“İrəqiniz unudulduqda, sizin bir hissəniz hələ də mövcud olacaq. Buna görə də məcbur olduğumuz işimizə görə bizi qınama. Bunu da unutma - biz həmişə sənə həsəd aparacağıq. ” [16, s.17]

İnsanların sonunu görən şər qüvvələr bu halda belə ona həsəd apardığını gizlətmir. Baş verən hadisələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanlığın çoxu ölümə məhkum olsa da, onların davamçıları övladları sağ qalır və göyə qalxaraq Üst ağılın yəni Allahın yanına gedir. Bir daha xatırlatmaq yəqin ki, yerinə düşər — insan özünün ilahi aləmlə əlaqəsini kəsməklə yanaşı, mənəvi aləmindən də müqəddəslik duyğusunu silib atmışdı. Yunq yazır: “İnsan üçün əsas sual onun sonsuzluğa bir aidliyinə olub-olmamasıdır? Bu, onun əsas meyarıdır. Lakin biz anlayanda ki, ancaq sonsuz olanın mahiyyəti var və bu sonsuz öz növbəsində var, bizim kiçik və heç olan şeyə marağımız itir” [11, s.135] Maraqlı bir paradoks, eyni zamanda, qorxunc bir nə-ticə alınır: ilahi aləmlə əlaqəsini kəsmiş insan özünü heçliyə düşür edir və özünə də marağı itir.

Filosoflar tez-tez bəşəriyyətin qısa müddətdə iki dünya müharibəsinə şahid olmağını onun təfəkkür tərzində, psixikasında müəyyən dəyişikliklərə, pozuntulara səbəb olmasından yazırlar. Məsələn, Fromm yazır ki, “Qərbin birinci dünya müharibəsindən başlayan, Hitler və Stalindən, Koventri və Xirosimadan keçib, hazırkı ümumi məhvə hazırlığa gətirən mənəvi iflası təsir göstərdi ki, insan yenidən güclü şəkildə eybəcərə meyilləndi”. [9, s.18] Fromm bu eybəcərliklər sırasında insanın şərt törətməyə meylli olmasını diqqətdən kənar saxlamağı, daha betəri isə inamlı insanların gülüş hədəfinə çevrilməsini, onların düşüncələrinin bilərəkdən təhrif olunmasını da qeyd edir. XXI əsrin insanı hər iki müharibədən xəbərsiz olsa da, həm XX əsrin dəhşət dolu təfəkkürünü, təhrif olunmuş kamillik idealını miras almaqla yanaşı, özü də daha dəhşətli hadisələrin şahidi

olur. Gündəmə terror, bioloji silahlar, qətliaclar gəldi. Berdyayevin də dediyi kimi, insan bir dəyər olaraq artıq yox olub. Fromm bu halı bir qərblı kimi şərh edir:

“Bəlkə də insan özünə, öz yaxınlarına, təbiətə yadlaşdı. O, mala çevrilib, öz həyat gücünü ona bazar şəraitində mümkün olan maksimal gəlir gətirən yatırım kimi qəbul edir”.[10, s.154] Onu da əlavə etmək lazımdır ki, Qərbin gücü onun coğrafi məkanının da böyüməyinə imkan verirdi. Dünyada gedən bu proseslərə istinad etsək, iddia etmək olar ki, yalnız Qərb var. Veber yazır: “Ruhdan məhrum mütəxəssislər, ürəkdən məhrum sensualistlər: bu heçlik elə təxəyyülüdür ki, gıyay sivilisasiyanın elə səviyyəsinə çatıblar ki, hələ heç kim ora çata bilməyib”. [15, s.182] Və bu proses o qədər güclüdür ki, Qərb tərəkürünə bənzəməyən və ya uyğunlaşmayan tərəkürlərdə sanki özünüməhv proqramı işə düşür.

Beləliklə, XX-XXI əsrlərdə dəyərlər sistemi dəyişdiyindən, kamillik, kamil insan anlayışları da yeni mənə qazandı. Bir neçə kəlmə ilə bu “məntiqli yekunu” tezis şəklində təqdim edək:

1. Maddi dünyada məhdudlaşdırılmış insanın kamillik nümunəsi də bu çərçivə daxilində salındı.

2. Bənzəmək üçün uca nümunəsi olmayan insanların nümunəsi yenə də insan özü olduğuna görə insanlar, cəmiyyət, nəhayət, dövlətlər arasında liderlik uğrunda rəqabət yarandı.

3. Mənəviyyət əsas göstərici olmadığından, maddi tələbatlar hakim mövqeyə sahib oldu. Yunq təsadüfən demir ki, “Bizim intellektimiz bizim mənəvi evimizin yıxılmağı ilə görünməmiş şəkildə zənginləşdi... Və halımız riyazi fizikanın sonsuz kiçik aləmdə kəşf etdiyindən heç də yaxşılaşmayacaq”. [12, s 88]

4. Tərəkürlər yalnız üfqi istiqamətdə hərəkət və inkişaf edə bildiyinə görə, tərəkürlərdəki mənzərəni təsvir edən ifadələr xaos, inkar və məhdudiyət oldu. Yunq yazır: “Bizim ərimizə ümumi dağıtma və yeniləmə əhval-ruhiyyəsi... möhür qoyub. Bu hal özünü hər yerdə göstərir – siyasətdə, cəmiyyətdə və fəlsəfədə.” [17, s . 585-856] Bütün bunlara baxmayaraq, dövrün tələbi – kamil insan tələbi yenə də var. Sadəcə kamil insan yeni dövrün tələblərinə cavab verir, müasir şəraitin yetişdirdiyi bir insandır. Dyüi də bildirir ki, “artıq bir təhlükə deyil, əyani faktor olan anarxiya və xaos qarşısındakı qorxu avtoritet prinsipinin nümayiş etdirilməsini yeni bir ısrarla tələb edir”. [5, s. 261] Əslində, bu tezislər yalnız bizim yazdıqlarımızın yekunu deyil, bu günün mənzərəsinin sadəcə bir neçə anının təsviridir.

Təhlillərimizin bu notla bitməsi təsadüf deyil. Əvvəla biz kamillik anlayışının müasir dövrdə artıq qat-qat fərqlənən bir mahiyyət qazandığını qeyd edirik. İkincisi, daha çox Qərb mütəfəkkirlərinə istinad etməklə, müasir dövrü meyarlarının məhz Qərb tərəkürünün məhsulu olduğunu göstəririk. Nəhayət, bugünkü mənzərənin bir təsadüf, hansı iş iqtisadi, siyasi hadisələrin deyil, uzun bir tarixi prosesin məntiqli nəticəsi olduğunu vurğulayırıq. Deməli, bugünü anlamaq üçün kamilliyini tarixinə bir nəzər salınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilov S. Sufi zirvəsi: son, yoxsa başlanğıc // Fəlsəfə və sosioloji elmlər jurnalı. № 3-4, 2006, s.120.
2. Joli A. Böyük adamların təbiəti. Bakı, “Zəkioglu” nəşriyyatı, 2008, s.11-12.
3. Tusi Sərrac. Lümə”, s. 413-414
4. Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. К пони-манию нашей эпохи. // Философия свободного духа. М.: Респуб-лика, 1994, s. 325.
5. Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека. М., Республика, 2003, с. 261.
6. Пьпка искусством // http://vk.com/id159463488?z=photo-37078895_338188993%2Fwall159463488_1418
7. Тарнас Р. История западного мышления, М., Крон-пресс, 1995, с. 325.
8. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха просвещения. Москва, Из-во полит. Лит., 1991, s. 364.
9. Фромм Э. Душа человека, М., Республика, 1992 s. 18.
10. . Фромм Э. Искусство любить, s. 154.
11. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени, s. 135.
12. Юнг Карл Густав, Фуко Мишель. Матрица безумия, с. 88.
13. Юнг Карл Густав. Фуко Мишель . Матрица безумия. М., Эксмо, 2007, s. 28.
14. История уродства. Под редакцией Умберто Эко. М., Слово/ SLOVO, 2007, с. 364.
15. Weber Max, «The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism», translated by Talcot Parsons (New York: Charles Scribner's Sons, 1958), s. 182.
16. <https://www.bookscool.com/en/Childhood-s-End-289234/17>
17. Jung Carl G., The Undiscovered Self in: «Collected Works of Carl Gustav Jung», vol. 10, trans. by R. F. C. Hull, ed. by H. Read et al. (Princeton: Princeton University Press, 1970), pars. 585-586.

Резюме

Если одним из двух основных фактов, характеризующих двадцатый век, является быстрое развитие науки, то другим однозначно является быстрая деформация морали и духовных ценностей. Используя это выражение, мы подразумеваем в статье, что эти значения не внезапно и принудительно уничтожаются в результате любой внезапной внешней атаки. Это вырожденное окружение под влиянием обстоятельств можно назвать концом, возможно, следующей стадией постепенного процесса, который на первый взгляд кажется логичным в результате изменения мышления.

Summary

If one of the two main facts characterizing the twentieth century is the rapid development of science, the other is unequivocally the rapid deformation of morality and spiritual values. By using this expression, we mean in the article that these values are not suddenly and forcibly destroyed as a result of any sudden external attack. This degenerate environment, under the influence of circumstances, can be called the end, perhaps the next stage, of a gradual process that seems logical at first glance as a result of a change in thinking.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Bədəlova Aynur Zahir qızı³⁵
1960-1980-ci İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ PSIXOLOGİZM

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında insanın mənəvi aləminə maraq daha çox özünü büruzə verməyə başladı. İnsanın düşüncə və duyğularının mürəkkəb sahəsinin kəşfi, ictimai mühitin təsirlə psixoloji cəhətdən açıqlanması yazıçıların yaradıcılığında əsas məqsəd olaraq önə çıxdı. Əlbəttə ki, bu yazıçıların bədii dünyagörüşündən, insanın daxili aləminə nüfuz etmək ustalığından irəli gəlirdi. Müxtəlif və rəngarəng obrazlar bədii əsərlərin qəhrəmanına çevrilmiş və hər biri ayrı-ayrılıqda təkrar olunmaz və qiymətlidir. Həqiqətən də bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatına parlaq istedadlar bəxş etdi. Ərsəyə gələn əsərlərin təsir gücü olduqca böyükdür. Qəhrəmanlar oxucuların yaddaşında həkk olunmuş və bəziləri örnək olaraq insan həyatında böyük iz buraxmağa müvəffəq olmuşdur. Bu dövrdə ədəbiyyatda nəsr önə çıxmışdı. Hekayələr, povestlər və romanlar aparıcı janr olaraq ayrı-ayrı xarakterlərə həyat vermiş və olduqca maraqlı əhvalat və hadisələri əks etdirməklə psixoloji təsvirin Azərbaycan ədəbiyyatında yüksək inkişaf səviyyəsini göstərmişdir. Və beləliklə, psixoloji nəsr əsərlərinin istedadlı nümunələri meydana gəlməyə başladı. Xalqın sadə, zəhmətkeş nümayəndələri hekayə və povestlərin qəhrəmanına çevrildi. Əsərlərdə psixoloji tərəf böyük əhəmiyyət daşıyaraq müəllif üçün əsərin məqsədinin açılmasında əsas vasitəyə çevrildi. Beləliklə, “Dəli Kür”, “Qarlı aşırım”, “Xudafərin körpüsü”, “Ağ liman”, “Macal”, Dantenin yubileyi”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Mahmud və Məryəm”, “Beş qəpiklik motosikl”, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”, “On ildən sonra”, “Bir görüşün tarixçəsi”, “Quyu”, “Dədə palıd”, “Gümüşgöl əfsanəsi” və s. əsərlər psixoloji analizin əsas obyektinə olmaqla hər bir sənətkarın yaradıcılığında özünəməxsusluq prinsipini də ortaya çıxardı. Sənətkarların əsərlərində psixoloji portret dərinə inkişaf etməyə başladı. Və bu portretlərin əsas dəyəri onda idi ki, bu dövrün yazıçıları bir neçə tipik cəhətləri birləşdirərək parlaq, yaddaqalan, eyni zamanda qeyri-adi obrazlar yarada bilmişlər və realist olmuşlar. Təhminə, Zaur, Mahmud, Məryəm, Cahandar ağa, Kərbəlayi İsmayıl möhtəşəm və unudulmaz bədii obrazlardır. Əlbəttə, bu cür xarakterlərin ərsəyə gəlməsi böyük sənətkarlıq tələb edirdi.

Bu dövr yazıçılarının F.Kərimzadə, İ.Şıxlı, Anar, Elçin, İ.Məlikzadə, İsa Muğanna, S. Azəri və b. əsərlərinin mövzusu da mənfi və müsbət keyfiyyətləri ilə, daxili dünyalarının özünəməxsusluğu ilə fərqlənən sadə görüntüsüylə mürəkkəbliyin bütün konsepsiyasını özündə birləşdirən insan idi. İnsan, onun hiss və həyəcanları, mənəvi yaşantıları, sevinci və kədəri, keçirdiyi psixoloji vəziyyətləri əsərlərin əsasını təşkil edirdi.

1960-1980-ci illər nəsrinə bağlı ədəbiyyatşünaslıq və tənqid sahəsində kifayət qədər araşdırmalara rast gəlirik. Tədqiqatlar və yanaşmalar olduqca maraqlı, müxtəlif və fərqli fikirlərə əsaslanır. Bu dövrü tədqiq edən ədəbiyyatşünaslardan İ.Şıxlı, Y.Qarayev, A.Hüseynov, T.Salamoğlu, N.Cabbarov, T. Əlişanoğlu, S. Bəşirov, N.Cəfərov, İ.Əliyeva, İ. Həbibbəyli, P. Nuraliyeva, N.Əliyeva və digərlərinin adını çəkmək olar.

Psixologizmin məsələləri ilə bağlı ən yaxşı tədqiqatlardan biri Muxtar İmanovun “Azərbaycan nəsrində psixologizm” adlı kitabıdır. Ayrı-ayrı personajların xarakterlərini psixoloji analiz edən M.İmanov yazırdı: “Dolğun xarakterlər yaratmaq istəyən yazıçı süjet xəttini qəhrəmanla daha çox bağlamağa, əsərin kompozisiyasını personajların daxili-mənəvi meyilləri çərçivəsində qurmağa səy göstərir. Nəticədə öz fərdi cizgiləri ilə bir-birindən seçilən Sultan Əmirli (İ.Hüseynov Yanar ürək), Qılınc Qurban (İ.Hüseynov Saz), Cahandar ağa (İ.Şıxlı Dəli Kür), Nemət (Anar Ağ liman), Laçın (S.Əhmədov Yamacda nişanə), Kərbəlayi İsmayıl (F.Kərimzadə Qarlı aşırım) və b. dolğun xarakterlər yaradılır.” (4. səh.8)

Bu dövr yazıçılarının psixologizmin müxtəlif metodlarından istifadə edərək gözəl əsərlər ərsəyə gətirmək ustalığı mürəkkəb bir reallıq idi. Çünki psixologizmlə bağlı artıq bir çox forma və üsullar dünya ədəbiyyatında öz təsdiqini tapmış, damğasını vurmuşdu. L.Tolstoy və onun simasında bir çox digər sənətkarların yaradıcılığında psixoloji analiz öz zirvəsinə çatmışdı. Azərbaycan nəsrində isə psixologizmin zirvəsi XX əsrin sonlarını əhatə etdi. Yəni dəqiqliyi ilə 1960-1980-ci illəri. Yazıçılar obraz üçün qəhrəmanlar seçməklə kifayətlənmir, həmin qəhrəmanlara özünəməxsus yanaşmağa başladılar. Deməli yazarlarımız seçilmiş ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə deyil, adi insanların mənəvi aləminə və daxili inkişafına diqqət yetirməyə başladı. Müxtəlif səbəblərə görə gündəlik maddi həyatın axımında batırılan, insanın fəlsəfi konsepsiya (İsa Muğanna yaradıcılığında) və insanın mənəvi inkişafı ilə maraqlandılar. Bir sözlə, yazıçıların məqsədi bədii tədqiqat aparmaq, sözdə daxili mənəvi inkişafı dərk etmək oldu.

Bu dövrün obrazındakı şəxsiyyətin ideoloji və mənəvi inkişafının vacib xüsusiyyətlərindən biri bu inkişafın məqsədyönlü, şüurlu və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməməsi idi, "adi" bir insanın gündəlik həyatında baş verdiyi kimi təsadüfən idi. Onun üçün səbəblər ayrı, əlaqəsiz və çox vaxt əhəmiyyətsiz idi. Bu müddətdə həlledici rol düşüncələrə deyil, emosional sferaya, bəzən hətta qeyri-müəyyən, şüursuz və ya yarı şüurlu psixoloji vəziyyətlərə aid edilirdi. Şəxsiyyət mənəvi olaraq düşüncənin təsirindən deyil, əhval-ruhiyyə və təcrübələrin toplanması yolu ilə dəyişirdi. Bu dövrün əsərlərində xarakterin mənəvi dəyişiklikləri qəhrəmanın həyatında baş verən mühüm hadisələrin təsiri deyil, gündəlik həyat axımı səbəb olurdu. (Elçin “Sarı pencək”). Əsərlərdə əhəmiyyətli olan psixoloji vəziyyətlər deyil həmin vəziyyətlərin yaranmasına dəlalət edən səbəblər idi. Lakin elə bu səbəblərin nəticəsi olaraq obrazın psixoloji dünyası açılır, mənəvi aləmi bütün gerçəklikləri ilə özünü ifadə etmiş olur. Sevgi, narahatlıq, qorxu, narazılıq, peşmançılıq və s. emosional vəziyyətlər insanın daxili aləmindəki müsbət dəyişikliklərdir. Və bu dəyişikliklər insanın daxili aləminin əsasını təşkil edir və yazıçı məhz bu vəziyyətlər üzərində fərdi düşüncələr və təcrübələr qurur. Və insanın daxili aləminin bu şəkildə özünü göstərməsi xüsusi prinsip və priyomlar tələb edirdi.. Bu dövr nəsrimizin sənətkarlarının

³⁵ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Ədəbiyyat” kafedrasının əyani doktorantı

psixologizmindəki vacib xüsusiyyətlərdən biri ondadır ki, yazarlarımız qəhrəmanın daxili aləmini ətraflı açıqlamır, yəni yazarlar analitik üsuldən istifadə etməzlər, hər mənəvi hərəkəti, daxili aləmin hər bir elementini ayrı-ayrı təsvir etməyə, izahını verməyə çalışmırlar. Yazıçı qəhrəmanın daxili aləminin əsasını yaradır, bədii şəkildə canlandırır, xarakterin psixoloji əhvalını çatdırır. Daha çox hekayə və povestlərdə bu formadan istifadə edilir. Çünki kiçik bir hekayədə hadisələri və qəhrəmanların psixologiyasını tamamlamaq lazım idi. Lakin mətn məhdudluğu problemi var idi. Diqqət mənəvi aləmin detallarına deyil təcrübənin əsasına yönəldilir. Psixoloji vəziyyət bir anda hər hansı bir hadisənin, detalın təsirindən aydınlaşır. Elçinin “Baladadaşın ilk məhəbbəti” hekayəsində olduğu kimi. Baladadaş Sevdanın nişanlısını gördükdən sonra reallıqla üz-üzə qalır. Və ya “On ildən sonra” hekayəsində qəhrəmanın Sənubərlə sonuncu görüşündən sonra onun psixoloji aləmində dönüş nöqtəsi baş verir.

Deyərdim ki, hekayədə və ya povestdə psixoloji görüntü yaratmaq daha çətindi. Çünki burada psixoloji təsvirin hər bir elementi maksimum dərəcədə düzgün, dəqiq və yerində verilməlidir ki, xarakterin daxili aləmi dolğun və aydın ifadə edilmiş olsun. Hekayə və povestlərdə psixologizmin əsas xüsusiyyəti bir çox məqamların gizli olaraq qalmasıdır, beləliklə insanın psixikası tam aydınlaşdırılmamış qalır. (İsi Məlikzadə yaradıcılığında)

Bu dövrdə yazan yazıçıların yaradıcılığında eyni zamanda gizli, mətnaltı, dolayı psixologizm də özünü ifadə edir. Daha çox İsi Məlikzadə yaradıcılığında psixologizmin bu formaları öz əksini tapmışdır. Onun hekayələrinin demək olar ki, hamısı tamamlanmamış qalır. Oxucuya çox məsələlər gizli qalır. Yazıçının məqsədi oxucunu düşündürməkdir. Onun yaradıcılığında uzun, geniş, ətraflı daxili monoloqlara rast gəlmirik. O, əhvalatları, qəhrəmanların xarakterik xüsusiyyətlərini, mənəvi aləmini oxucuya özü nəql edir.

Yazıçının ən maraqlı hekayələrindən biri “Gümüşgöl əfsanəsi”dir. Hekayədə qəhrəmanların daxili aləmi dialoqlarla, yazıçı dilindən, yuxu və xəyallar vasitəsilə açılır. Əsərdə psixoloji təsvirlərin əsas hissəsi Orxan və Bənövşənin dialoqları ilə bağlıdır. Lakin yazıçı hər dialoqda yazıçı fikrini də izahlı ifadə etmişdir. Beləliklə, obrazlar və onların düşüncələri ilə bağlı oxucuya aydı olmayan heç bir şey qalmır.

1960-1980-ci illərdə əsərlərdə xarakterlər obrazlılığı ilə, sadəliyi, yüksək mənəvi və etik keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Bəzən mübahisə edirlər, sevinirlər, ağlayırlar, gülürlər, yaranmış ziddiyyətli hallardan əziyyət çəkirlər, amma onların mənəvi aləmi o qədər möhtəşəmdir ki, oxucunun rəğbətini qazanmağı bacarmışdır. Yazıçı qəhrəmanların ən gizli daxili dünyasına nüfuz edir. Bu yazıçıların hərəkətlərini təhlil etdiyi və lazım gəldikdə səhv addımlarını qınamağa hazır olduğu qəhrəmanlarının cazibəsidir.

Bu dövr əsərlərində psixologizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri daxili nitqdır. Daxili nitqin inkişafı qəhrəmanların təcrübələrini, düşüncələrini və duyğularını ötürmək üçün əsas vasitədir. (Anar. “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” Zaur obrazı) 1960-1980-ci illər nəsrinin qəhrəmanları adi, cəmiyyətin içindən çıxmış sadə insanlar idi və onlar daha çox hekayələrin və povestlərin baş qəhrəmanına çevrilmişdir. Böyük bir ideyanı, mənəvi ruhu, obrazın mürəkkəb xarakteristikasını kiçik bir hekayəyə sığdıran gözəl sənətkarlarımızdan Elçin və İ.Məlikzadənin adını xüsusilə qeyd etməliyik. Onların hekayələrini oxuyarkən oxucu obrazların dünyasına nüfuz edir, onlarla birlikdə kədərlənir, sevinir, ağlayır və gülür. Bu qəhrəmanların hər birinin özünəməxsus xarakteristikası, həyat yolu, maraqlı əhvalatları vardır. Elçinin hekayələrinin qəhrəmanları S.Qayıblı (“Sarı pencək”), C.Səlimov (“Qırmızı ayı balası”), Sənubər (“On ildən sonra”) Tolik, Sürəyya (“Beş qəpiklik motosikl”) aerodrom kepkalı Baladadaş (Baladadaşın ilk məhəbbəti) Məmmədağa, Mirzoppa, Səfər (“Bir görüşün tarixçəsi”), Zibeydə, Ağagül (“Toyğunun diri qalması”) və b. hər biri ayrı-ayrılıqda müsbət və mənfi keyfiyyətlərlə psixoloji təsvir predmetinə çevrilmiş personajlardır. Elçinin hekayələrinin bir çoxu müxtəlif yollarla, fərqli insan talelərində təcəssüm etdirilən yazıçının düşüncələrində formalaşdırdığı fikirlərlə reallaşır. Onun qəhrəmanlarından bəzilərinin hekayələrdə adı çəkilir. Çünki çox vaxt qəhrəmanlar şəxsi əhvalatlarını özləri nəql edirlər. Elçin yaradıcılığında psixologizm bir neçə formada təzahür edir. Qəhrəmanların şəxsi təhkiyə üsulu ilə, yazıçının dilindən, dialoqlarla və qəhrəmanlardan biri digəri haqqında danışarkən və s. Yazıçının hekayələri sadə, anlaşılıqlı dildə yazılmış, oxucu üçün xarakterlə bağlı heç bir qaranlıq məqamlar qalmır. Bu da yazıçının sənətkarlığının nəticəsidir.

“Beş qəpiklik motosikl” hekayəsinə nəzər salsaq hekayədə təhkiyəçi qəhrəmanın özüdür. Həyatı ilə bağlı məqamları nəql edir. Baş vermiş hadisələrdən, olmuş əhvalatlardan, keçirdiyi hislərdən danışır. Obrazın hisləri və düşüncələri mətnin çox hissəsini təşkil edir. Qəhrəmanın düşüncələri daim müxtəlif detallar və hadisələrin təsirindən dəyişir. Lakin qəhrəman yenə də düşünməkdən, analiz etməkdən əl çəkmir. “On ildən sonra” adlı hekayədə isə qəhrəman haqqında yazıçı özü nəql edir. Mövzusu 8-ci sinif şagirdinin ilk məhəbbətindən bəhs edən bu hekayədə oxucu sanki qəhrəmanın keçirdiyi hiss və həyəcanı, yaşadığı sevgini duyur, anlayır, hadisələrin şahidinə çevrilir. Hekayədə psixoloji təsvirlər ətraflı yer almışdır. Yazıçı qəhrəmanın daxili aləmi haqqında sevə-sevə oxucuya nəql edir. Elçin burada mühitin insanın daxili aləminə təsirini sənəkarlıqla nümayiş etdirmişdir. Elçinin “Sarı pencək” hekayəsi də maraqlı xarakterin kiçik bir həyat əhvalatını əhatə edir. Hekayənin əsas xarakteri cavan bəstəkar S.Qayıblıdır. Hekayədə qəhrəmanın daxili aləmi yazıçı dilindən açılır. Burada yazıçı xarakterin daxili aləmini xarakterizə edən hadisələri hekayənin bir hissəsində cəmləşdirmir. Psixoloji obraz, süjet və obyektiv aləmin təfərrüatları mətn boyunca səpələyir. Və sonda əldə edilən nəticə mətnin məzmununa əsaslanmış, dəqiqdir və müəyyənlik bildirir. Elçinin ən məşhur romanlarından biri “Mahmud və Məryəm” romanıdır. Roman Mahmud və Məryəmin bir-birinə qarşı olan səf məhəbbətləri üzərində qurulub. Onların sevgisinə mane olan din ayrılığı, mühit və insanlardır. Romanda mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter olan Mahmud gerçəkliklərlə xəyallar arasında çirpənən, hislərinin və arzularının dalınca addımlayan bir xarakterdir. Yazıçı xarakteri haqqında sevə-sevə nəql edir. Onun qeyri-adiliyini, dövrünün gəncliyindən fərqli düşüncəyə və xüsusiyyətlərə malik olduğunu təsvir edir. Reallıqlarla çox da bağlı olmayan, mifik və xəyal tendensiyasını özündə cəmləşdirən bu roman

dövrünün romanlarından fərqlənməyi, Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmağı bacardı. Romanda yazıçı xarakterin psixoloji vəziyyətinin əsas tərəflərini açıqlamış və psixoloji təsvir yazıçının təhkiyəsi, dialoqlar, monoloqlar vasitəsilə ifadə edilmişdir. Yazıçı romanda bəzi məqamlarda qəhrəmanın psixoloji durumunu, daxili aləmini bir cümlə ilə ifadə edir və personajın yaşadığı prosesləri təkcə özünün psixoloji aləmi ilə deyil, qarşılaşdığı həyatın müxtəlif təfərrüatları ilə əlaqələndirir.

Romanda yazıçı psixologizminin əsas xüsusiyyətlərindən biri qəhrəmanın psixoloji dünyası, mənəvi aləminin görüntüsü üz ifadələri, hərəkətlər, nitq vasitəsilə ifadə edilməsidir. Və qəhrəmanların daxili aləmi ilə xarici aləmi çox vaxt uyğunluq təşkil edir. Məsələn: Mahmud xaraktercə saf, təmiz, kövrək idi. Əsərdə tez-tez onun gözlərinin şəffaf olması ifadəsinin işlənməsi onun xarici görünüşü ilə daxili aləmindəki eyniliyi göstərirdi. Anar yaradıcılığı ilə psixologizm hesab edirəm ki, Azərbaycan ədəbiyyatında psixoloji təsvirin ən yüksək mərhələsini təşkil etdi. Müəllif psixoloji görüntünün dərinliyini və incəliyini göstərməyə nail olmuşdu. Anarın sənət sahəsində xarakterə münasibətdə xüsusi bir müəllif və oxucu mövqeyi var. Yazıçı oxucunu ixtiyarsız olaraq xarakterin yerinə qoymaq, qismən hətta onunla tanış olmağa, xarakterin hekayədə özünü tapdığı psixoloji vəziyyətdə hiss etdirməyi bacarmışdır. Yazıçı obrazın xatirələrini, təəssüratlarını fəal şəkildə ifadə edir - bir sözlə, oxucunu heyran etməyi bacarır. Məsələn: “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında Təhminənin xalq mahnıları ilə bağlı təəssüratlarını və xatirələrini misal göstərmək olar. Yazıçının dili anlaşılıq və axıcıdır. Anar əsərlərində psixologizmi aydın, dəqiq, gözəl və ətraflı təsvir etməyi bacarmışdır. Oxucu xarakterin əhval-ruhiyyəsinə nüfuz etmək üçün xüsusi səy göstərməyə ehtiyac duymur, bu öz-özünə, daha doğrusu, xüsusi mərhələlər sisteminin köməyi ilə yəni analitik yolla istədiyi əhval-ruhiyyəyə nüfuz edən səbəblərin köməyi ilə əldə edilir.

Anarın ən uğurlu hekayələrindən biri “Dantenin yubileyi” dir. Əsərin baş qəhrəmanı Feyzulla Kəbirlinskidir. Hesab etmək olar ki, Feyzulla Kəbirlinski Anar yaradıcılığında psixologizmin ən uğurla ifadə edildiyi obrazlardan biridir. 40 ildir aktyorluq edən zavallının əsas faciəsi vaxtında özünə uyğun sənət seçməməsidir. Yazıçı qəhrəmanı haqqında xüsusi bir nəvazişlə danışır. Bəli, hekayədə obraz dəfələrlə gülünc vəziyyətə düşür. Amma oxucuda onun düşüldüyü vəziyyət gülüş doğurmur, əksinə oxucu onun halına acıyır. Yazıçı xarakterin hiss və həyəcanlarını oxucuya məharətlə çatdırır.

1960-1980 illər nəsrinin psixologizmin inkişafında rolu insanın daxili aləminin müxtəlif, bənzərsiz formalarının sənətkarlıqla nümayiş etdirməsidir. Yazıçıların gündəlik psixoloji həyatın axınına ortaya qoyan psixologiyası adı bir insanın daxili dünyasıdır. Və bu psixologiya ciddi həyat nəticələrinə səbəb ola biləcəyini, nəticədə insanın mənəvi məzmununu dəyişdirən ideoloji və mənəvi axtarış formasına çevrildiyini göstərdi.

Ədəbiyyat

1. Anar. Əsərlər. Bakı: Nurlan, 2003, I cild
2. Elçin. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-Çap, 2005, I cild
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Elm, 1991.
4. Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Açar sözlər: yazıçı, qəhrəman, mənəvi aləm, psixologizm, xarakter.

Ключевые слова: писатель, герой, духовный мир, психологизм, персонаж.

Key words: writer, hero, spiritual world, psychologism, character.

Резюме

Начиная с 1960-х годов главными темами произведений стали человек и его внутренний мир, его подход к себе и обществу, его психологические потрясения. Основная цель писателей этого периода глубже проникнуть в характер главного героя, раскрыть скрытые стороны его действий и показать читателю глубокую художественную структуру персонажа. И в этой статье были изучены методы проявления психологизма в прозе Азербайджана в 1960-1980 годов и проведен психологический анализ произведений писателей. Роль прозы этого периода в развитии психологизма мастерская демонстрация разнообразных, уникальных форм внутреннего мира человека. Психология писателей раскрывающая течение повседневной психологической жизни - это внутренний мир обычного человека. И эта психология показала, что она может привести к серьезным жизненным последствиям, и в результате стала формой идеологического и духовного поиска, меняющего духовное содержание человека.

Summary

Since the 1960s, the main themes of the works have become a person and his inner world, his approach to himself and society, his psychological upheavals. The main goal of the writers of this period is to penetrate deeper into the character of the protagonist, to reveal the hidden sides of his actions and to show the reader the deep artistic structure of the character. And in this article, the methods of manifestation of psychologism in the prose of Azerbaijan in 1960-1980 were studied and a psychological analysis of the works of writers was carried out. The role of prose of this period in the development of psychologism is a masterful demonstration of various, unique forms of a person's inner world. The psychology of writers revealing the course of everyday psychological life is the inner world of an ordinary person. And this psychology has shown that it can lead to serious life consequences, and as a result it has become a form of ideological and spiritual search that changes the spiritual content of a person.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Аббасова Ульвия Вагиф гызы³⁶
СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОТИВНОГО ПРОСТРАНСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ
ЧИНГИЗА АБДУЛЛАЕВА
(на материале англоязычного романа)

Анализ любого текста (научного, документального или художественного) схематично являет собой переходы от материальных пространств линейной структуры к абстрактным и нелинейным пространствам. Это две полярные точки зрения на лингвистический анализ, соответственно отображающий разные пространственно-временные модели. Вместе с тем, как указывает видный современный лингвист Лукин, их объединяет несколько признаков. Во-первых, «денотат пространства», во-вторых, его связь с архетипами национальной культуры, в-третьих, его эмоциональная сфера [8,192]. К сожалению, Лукин в своей работе (см. сноску) не конкретизирует искомое понятие, однако, ключевое выражение «эмоциональная сфера», безусловно, наталкивает нас на мысль об эмотивном пространстве текста. Денотат же – это один из признаков, маркеров, или индикаторов текста.

Одним из литературных свойств времени и пространства является их дискретность, то есть прерывность [3]. Нам думается, что применительно к категории времени это особенно важно, поскольку Ч. Абдуллаев выбирает наиболее существенные моменты, обозначая их только самими готовыми формулами, сколько специфическими приёмами, к примеру, междометиями или другими звукоподражательными звуками, обозначающими гонг городских часов на башнях и т.п. Матвейчева пишет, что «дискретность эмотивного пространства проявляется прежде всего в том, что она не описывается подробно, а лишь обозначается с помощью отдельных экспрессивных деталей» [9,219], остальная же часть, чаще всего достраивается в воображении читателя.

Характерно, что в романах Чингиза Абдуллаева эмотивное пространство нередко расширяется за счёт времени действия. Реальная действительность, изображённая в текстах его произведений, приобретает знаковый характер, т.е. она сама осмысливается как текст и вместе с этим несёт определённую а порою и очень важную эмоциональную информацию для общего понимания замысла автора. В условиях реального хронотопа времени, в котором выдающийся азербайджанский писатель раскрывает чужую жизнь, формируются грани образа героев и их жизни.

Хронотоп в таком пространстве становится той характеристикой текста, которая позволяет отнести его к некоторому множеству текстов с общими для них пространственно-временными признаками... Поэтому хронотоп площади, дороги, города, «пастушески-идиллический хронотоп» свидетельствует о жанре текста, в котором он имеет место» [8,193]. М.М. Бахтин утверждал, что жанр и жанровые разновидности определяются именно хронотопом...» [2, 235]. Далее, говоря о композиции, необходимо указать на текстовые границы. Те есть, рамка романа «Суд неправых» отличается от границ другого художественного текста тем, что она обозначает не столько начало и конец «конструкции мира в целом» [7,255], сколько начало и продолжение условной первой ситуации или явлений – в другие. Так, например, в названном романе нетрудно наблюдать своеобразное движение по спирали. Если расположить события романа последовательно, то мы увидим зарождение отношений между Дронго и сотрудницей, затем их некоторое осложнение, далее на протяжении всего» произведения мы сталкиваемся с «началом - концом» раскручивания детективной пружины, а также отношений центрального действующего лица с некоторыми другими героями, активно помогающими ему в розыском деле. Показательно для расширения эмотивного пространства художественного текста, что всё это вырисовывается автором романа на фоне матримониальных (хотя и достаточно редких) взаимоотношений героев в их воспоминаниях, внутренних переживаниях. И в финале произведения мы наблюдаем за возрождением их жизни. Можно констатировать, что такая объёмность эмотивного пространства в целом и общем характерна для всего мировидения писателя. Отталкиваясь от приведённых теоретических положений, укажем на некоторые стилевые особенности в романе Чингиза Абдуллаева, выдвинутом в заголовок нашей статьи. Нам представляется, что в этом романе в качестве главного смысло-образующего принципа, который и позволяет говорить о специфических особенностях стилевой манеры письма автора, является противопоставление, выраженное в борьбе. Спешим заметить: это вовсе не то противопоставление характеров, которое в литературоведении заменяют синонимом – «антитеза». Филологи понимают под этим термином принцип контрастного противопоставления действующих лиц как носителей различных мировоззренческих концепций и в то же время представителей разных позиций или традиций.

Но непременно надо помнить и о таком правиле: стилевые особенности эмотивного пространства романного текста – это не элемент общей языковой системы, а свойство художественных форм в произведении. Поэтому, он слабо или вообще не локализован, но словно бы разбросан по всей структуре текста. Вот почему, как отмечал Есин, «организующий стилевой принцип возможно обнаружить фактически в любых фрагментах текста, где каждая такая текстовая точка способна нести на себе отпечатки единого целого [5,353]. Целостность с характерными особенностями ярче, отчетливее проявляется именно в стилевых доминантах. Это те признаки стиля, которые характеризуют в основном его качественную сторону. В этом, главным образом, сказывается художественное, а также языковое своеобразие. В качестве наиболее ярких и информативных стилевых особенностей следует выделить субъективность и

³⁶ Бакинский славянский университет, Abbasova_u@mail.ru

объективность оценок соответственно. Но если мы говорим в статье о стилевых особенностях именно эмотивного текста, то органично следует, на наш взгляд, добавить ещё изображение, экспрессию, тип художественных условностей, камерность и монументальность.

Мы собираемся выдвинуть гипотезу, согласно которой анализ эмотивного поля текстового пространства по указанным признакам позволяет опереться на три основополагающих пункта. А). Художественное мировидение Чингиза Абдуллаева воплощается в романах на базе различных стилевых доминант. В). Столкновение таких противоположных признаков, как динамика и статика, внешнее и внутреннее, конкретика и описательность. Эти стилевые доминанты, как правило, характерны для весьма подробного воспроизведения внешнего художественного мира героев – их наружности, пейзажа, городов, интерьера, вещей и т.д. С). Особое внимание к внутреннему миру героев, чьи поступки мотивированы чрезвычайными обстоятельствами. Может показаться странным или даже парадоксальным для автора политических детективов, что именно последнее в особенности характеризует его стиль. А между тем мы убеждены в том, что из трёх вышеуказанных пунктов Ч. Абдуллаев обращает преимущественное внимание на внутренний мир тех персонажей, с которыми судьба сводит Дронго. Из этого можно сделать вывод, что описательность для идиостиля азербайджанского писателя в целом не характерна. Но этот факт позволяет нам утверждать, что эмотивное пространство текста названного романа только расширяется. Автор по ходу разворачивающегося расследования уголовных дел стремится, насколько это вообще возможно, освободить жизнь и похождения Дронго от описания «материальных» подробностей существования человека – метод обычный в поэзии, но относительно новый в лице Ч. Абдуллаева. Для сравнения: если обратиться к романам Натига Расул-заде конца 1980-х годов – «Всадник в ночи», «Среди призраков» и некоторым другим, то станет очевидным особое засилье в них именно «материальных подробностей существования человека». Это никоим образом нельзя ставить в вину другому нашему писателю. Цель и задачи здесь совершенно иные: Натиг Расул-заде пишет о фетишизме вещей, заполонивших дома «золотой молодёжи». Но с лингвистической точки зрения такой текст не располагает к анализу эмотивного пространства и стилевых признаков соответственно. Работая над названным романом, Ч. Абдуллаев практически полностью отказался от роли рассказчика. Автор ведёт за собою Дронго (и то, ненавязчиво, без излишней дидактики), попутно объясняя те или иные его поступки. Вместе с тем тут же подчёркнём, что по законам классического детектива, который модифицируется отечественным писателем в связи с острой политической тональностью произведений, по необходимости сохраняется и некоторая недосказанность, то есть тайна.

Видный современный лингвист М.А. Карп утверждает, что тайна – «это один из важнейших атрибутов экспрессии в тексте» [6,131]. Следовательно, он организует и его эмотивное пространство. В самом деле, анализируя текст этого и многих других произведений Абдуллаева, нетрудно видеть, что в их основе, как правило, лежит тайна, правда, далёкая и непостижимая, часто связанная с недоступностью нормального человеческого общения или жизненными неурядицами. Однако она вполне ясна центральному герою-сыщику. Важно разобраться в том, в каком языковом окружении чаще всего употребляется данная лексема. Выясняется, что элементы случайности либо божественного прозрения в них крайне малы, а потому мы имеем возможность трактовать выборочный контекст не в экзистенциальном, но, скорее, эмотивном аспекте. Тайна расследования для окружающих, точнее, непосвященных превращается в символ, и он до ясного истолкования чаще не доводится. Но в недосказанности (недоговорённости), таким образом, сохраняется открытость финала в романе и соответственно продуцируется специфический эмотивный подтекст. Как это конкретно реализуется в тексте? С одной стороны, объективные сведения о жизни главного героя, разбросанные по страницам романа, редки и словно пародируют традиционные детективные романы без политической направленности [6,99-100]. С другой стороны, «тайна» в истолковании автора должна быть верно переведена на другие языки мира, в частности, – на английский. В романе «Суд неправых» мы неоднократно встречаемся с этой лексемой и почти везде, по нашим наблюдениям, она переведена как «mystery». Но это не вполне точно. Под словом «mystery» англоязычный читатель, бесспорно, подразумевает нечто мистическое, фантастическое или божественное. Все эти определения можно вместить в единое эмотивное поле с общим значением – «нереальное». Но об этих стилевых признаках мы уже сказали в статье выше. Они к данному контексту не применимы. Ведь Ч. Абдуллаев не имеет в виду «неопознанные объекты», и в тайну расследования не вкладывается мистический смысл. Это вполне реальное юридическое (или же уголовное) дело и как следствие государственная тайна. Собственно говоря, это костяк политического, а не приключенческого детектива. Поэтому гораздо уместнее здесь использовать лексему «secret» или, ещё точнее, – «top secret». Нам представляется, что внешнее и внутреннее, о чём мы сказали в статье выше, обладают особым потенциалом. Так, внешне сюжет анализируемого романа уместается в относительно короткий промежуток времени, в течение которого Дронго ищет и наказывает «судом Линча» убийцу. Однако внутренне он гораздо богаче, так как насыщен сменой разных душевных потрясений, а также логически обоснованными переходами из одних психологических состояний – в другие. Более того, гамма различных настроений, словно по цепи, передаётся от одного героя к другому. За счёт внутренних потенциалов и борений, находящих своё языковое выражение в переживаниях, чувствах, эмоциях, сюжет становится динамичным. Сопровождающий эти стилевые признаки общий эмотивный фон дополнительно вовлекает внимательных читателей в мастерство «детективной игры». Например: в первой главе Дронго приглашают в качестве опытного эксперта. Необходимо предварительно «прозондировать почву», то есть проверить алиби нескольких человек. Казалось бы,

вполне обыденная проверка, очень, которая очень часто осуществляется в крупных финансовых кругах. И поначалу во время превентивного диалога сыщика с представителем компании всё, действительно, выглядело элементарно. Но на деле, оказывается, всё обстояло гораздо сложнее. А именно, собеседника беспокоят прежде всего сомнения в непредусмотрительности легкомысленно затеянной проверки. Приведём один из иллюстративных отрывков на английском языке. «If only it was that simple, the former statesman thought. Question all four and find out the truth. Are we really dealing with people too careless to have envisaged this eventually» [11,14]. Итак, во внутреннем монологе героя мы выделяем так называемый фрагментный эмотивный смысл, ядром которого служит «сомнение». Он же, в свою очередь, в современном языкознании репрезентируется такими словами, как «неверие», «недоверие», «недоступность к реализации». В сложившейся ситуации это постепенно переходит у героя романа в эмоциональное состояние неудовлетворённости, а также отчасти волнения, внутреннего беспокойства, эмоциональной напряжённости, наконец, раздражительности. Действительно простой, то есть рядовой допрос членов клуба, за плечами которых колоссальный опыт работы и сотрудничающих в особых условиях предосторожности, не может дать удовлетворительного результата. К этой мысли в своих размышлениях и приходит один из героев – государственный деятель, по тексту романа Ч.Абдуллаева. В целом и общем эмотивный смысл переводчиком передан верно, однако, у нас вызывает некоторое сомнение употребление лексемы «careless», что дословно обозначает «небрежливый», «неосторожный». Правда, данная сема в известном смысле тоже вписывается в приведённый эмотивный ряд слов. Но в переводе на английский язык его пространство несколько, уже, нежели в подлиннике, где оно обозначено лексемой «безалаберные». Вот что, между прочим, приводит государственного деятеля к сомнениям в рядовой проверке. Уточним: безалаберность – это крайняя степень проявления неаккуратности, совершенно недопустимая в деловой сфере, описываемой автором в романе. Более того, по смыслу оно граничит отчасти со скудоумием. Ясно, что приведённые стилевые признаки ярко и образно отражают эмотивное поле «сомнения» во внутреннем монологе размышляющего. Отсюда, на наш взгляд, протягивается нить к такой стилевой доминанте «Суда неправых», как психологизм, то есть умение азербайджанского писателя на материале, объективно весьма далёком от любовных коллизий (а это, по признанию многих современных лингвистов есть самый достоверный признак эмотивности текста) достаточно полно, подробно и глубоко изображать чувства, мысли и переживания героев. Впрочем, учитывая рамки статьи, мы предупредительно обобщаем отмеченное на одном-двух примерах, но это подтверждается и в дальнейшем. Здесь следует прежде всего указать на характерные способы и приёмы психологического воздействия автора и его персонажей на читателей. Скажем, вводить их во внутренний мир персонажа и показывать его наиболее подробно и глубоко. Достигается такой эффект с помощью дифференциации тех или иных семантических компонентом отдельных микро-тем, входящих в состав фразовых эмотивных смыслов.

Одним из них, к примеру, в «Суде неправых» является дихотомия доверия/недоверия. К такого рода эмотивным смыслам отнесём стилевые признаки разноречия, связанные с частой сменой своих убеждений. Люди, чьи внутренние принципы долгими годами выработаны в сыском деле, поначалу предлагают одно решение, но только правда жизни неумолимо диктует другое. Внутренняя художественная деталь, выделяемая Чингизом Абдуллаевым, преобладает над внешней, так сказать, психологизируется, органично отражая ту или иную степень перехода от доверия к недоверию. В целом же читатель наблюдает различные всплески эмоциональных настроений и впечатлений героя. В «Суде неправых», по нашим наблюдениям, они чаще всего носят спонтанный, хаотический характер. То или иное убеждение, вызывающее доверие, неожиданно превращается в недоверие, скачкообразно выражая изменения внутреннего душевного состояния героев. Иногда такие переходы в романе столь часты и непредсказуемы, что ассоциативно напоминает нам знаменитый джойсовский «поток сознания», в которых слова, сплетаясь друг с другом, образуют единое эмотивное поле, главной семой которого и становится доверие либо недоверие. А это, в свою очередь, приводит к реализации в тексте не менее широко известного принципа полифонии. В литературоведении – это разноголосица в едином хоре, а в лингвистике – особый тип повествования, при котором слова или даже целые фразы передаются автором всё с большей активностью и напряжённостью. В романе Абдуллаева эта напряжённость нередко не покидает читателя, держит его на уровне сверхфразового единства, а порою и в более расширенном контексте вплоть до конца раздела. Заметим, что в таких случаях внимание, как правило, в минимальной степени бывает сосредоточено на композиции и в максимальном – на содержании. Характерный эпизод встречается в конце второй главы романа. «The main principle in their line of work was never to trust anyone. Check out everyone who works with you, who might know about you or help you. Only then can you do a good job without fear of betrayal» [11,38].

Итак, одним из персонажей (это киллер Нельсон, анти-герой, у которого есть задание убрать Дронго, но для лингвистического анализа это не играет роли) дана твёрдая установка «проверять слова и дела каждого знакомого или даже малознакомого ему человека» [1,53-54]. Доверие укрепляет известная французская поговорка «Только свои и предадут». Но уже в следующем абзаце сопряжение эмотивных смыслов подрывает доверие. Делается это с помощью тонкой иронии. Как бы не переусердствовать в надзоре! Запретный плод, как известно, сладок. Усиленная слежка может привести к обратной реакции, обернуться большой бедой. Стивенс, за которым наблюдали, посмеивается: «The old fool followed me to the bar to find out who exactly I was meeting and what I was saying» [11,38]. И далее следует ряд лексем, выражающих радость, а точнее, злорадство Стивенса и его благодарность любимой женщине, которая ловко сумела разыграть Нельсона («...You played a blinder»). Доверие переходит в стадию сомнения, а недоверие

осмеивается. («Верят тебе или не верят» - повисает немой вопрос). Оказывается, всё же верит. («If he didn't trust me, he would have got rid of me long since, or shot me») [11,38]. И далее в том же духе с постоянными «перескоками» от доверия к недоверию. Здесь логика осознанно превращается в анти-логику, тем не менее обретая смысл. Один тезис, наполненный словами с эмотивным содержанием, противоречит другому. Но в этой словесной эквилибристике заключена вся нравственная позиция киллера. («Он умеет только убивать» - фиксирует Чингиз Абдуллаев). И так в рамках противоположностей идут и все последующие абзацы, вплоть до окончания второй главы романа. Очень напоминает «набор слов, наполненных эмоциональным содержанием в драмах Э. Ионеско или С. Беккета, где в центре внимания анти-логика, закономерно оборачивающаяся логикой» [4,77]. В нашем случае – от ложной радости – к откровенному злорадству при переходе доверия в недоверие, а от них – к исполнению замысла.

Итак, подведём краткие итоги статьи. Изложенный нами выше набор эмотивных смыслов на материале романа Ч.Абдуллаева «Суд неправых» даёт возможность констатировать, что стилевые признаки отечественного писателя не вписываются ни в одну из общепринятых рамок. «Мастер политического детектива, - как подчёркивает С. Мир-Багирова, - создавал между тем романы простые и доступные каждому, так как речь в них шла не только о прославленном сыщике по прозвищу Дронго, но и обычных людях, правда, в той или иной степени втянутых в розыскные дела» [10,77-78]. Нас интересовали прежде всего стилевые особенности широкого эмотивного пространства текста. В результате выборки отдельных фрагментов романа в переводе на английский язык, в частности, выяснилось, что эмоционально-экспрессивная аура текста состояла из хронотопа времени и пространства (перемещения Дронго из одной страны в другую и его окружения), в котором характер действующих лиц раскрывается разными гранями с эмотивной точки зрения.

Среди наиболее рельефных стилевых особенностей романа отмечено отсутствие внутренней структурной целостности (необходимости расчленения текста на отдельные куски). Далее, тесное сцепление одних лексем с другими по принципу «слоёного пирога» и их выделение в составе фразовых и фрагментарных эмотивных смыслов. Это требовало выявления некоторых опорных слов. В таком качестве и выступили эмотивные смыслы (семы) сомнения, тайны, недосказанности, доверия/недоверия с сопутствующими словами как дополнительные фоновые сведения. В целом и общем было также указано, что человек по своей природе противоречив, невероятно сложен и многогранен. Следовательно, и форма повествования не могла быть простой. Таким образом, перед нами текст романа, по сути своей простой, однако, обладающий значимыми особенностями сложного.

Использованная литература:

1. Абдуллаев Ч.А. Суд неправых. Роман. М.: Эксмо, 2018, 320 с.
2. Бахтин М.М. Слово о романе // Вопросы литературы и эстетики. М.: Искусство, 1975, с. 89-95.
3. Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины / под ред. Л.В. Чернец. М.: Высшая школа, 2000, 556 с.
4. Дадашева И.И. Поиск смысла бытия в «анти-драмах» Сэмюэля Беккета и Эжена Ионеско (на материале творчества писателей 50-80-х годов XX века)
5. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения М.: Высшая школа; Издательский центр «Академия», 1998, 329 с.
6. Карп М.А. Новое зрение. СПб.: Азбука-классика, 2004, 224 с.
7. Лотман Ю.М. Текст в тексте // Уч. Зап. Тартуского гос. ун-та. Вып. 567. Тарту: ТГУ, 1981, с. 3-17.
8. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Ось-89, 2005, 560 с.
9. Матвейчева Т.В. Понятие модели мира: сказочный дискурс // Прагмалингвистика и практика речевого общения: сборник научных трудов международной научной конференции (24 ноября 2007 г.). Ростов н/Д: ИПО ПИ ЮФУ, 2007, с. 216-220.
10. Мир-Багирова С.А. Детективный жанр в азербайджанской литературе в контексте мировой литературы. Баку, 2002, 152 с. (на русском языке).
11. Abdullayev Chingiz. Judge, Jury and executioner. Baku, 2018, 223 p.

Ключевые слова: стилистические особенности, художественный мир, Ч.Абдуллаев, текст, анализ.

Açar sözlər: üslubi xüsusiyyətlər, bədii aləm, Ç.Abdullayev, mətn, təhlil.

Keywords: stylistic features, art world, CH. Abdullayev, text, analysis.

Çingiz Abdullayevin bədii dünyasında emotiv məkanın üslub xüsusiyyətləri (ingilisdilli romanın materialında)

XÜLASƏ

Məqalə Çingiz Abdullayevin bədii aləmin ymotiv məkanının üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunub. Təhlil müəllifin ingilisdilli romanlarının materialında aparılır. Səciyyəvi haldır ki, Çingiz Abdullayevin romanlarında emotiv məkan fəaliyyət müddəti hesabına tez-tez genişlənir. Onun əsərlərinin mətnlərində təsvir edilən real həqiqət əlamətdar xarakter alır, yəni o, mətn kimi özünü dərk edir və bununla birlikdə müəllifin niyyətinin ümumi başa düşülməsi üçün müəyyən və bəzən çox mühüm emosional məlumat daşıyır. Görkəmli Azərbaycan yazıçısının özgə həyatını açıqladığı real zaman xronotopası şəraitində qəhrəman obrazının və onların həyat tərzinin hüdudları formalaşır.

Stylistic features of emotive space in the artistic world of Chingiz Abdullayev (based on an English-language novel)

SUMMARY

The article is devoted to the study of stylistic features of the emotive space of the artistic world of Chingiz Abdullayev. The analysis is based on the material of the author's English-language novels. It is characteristic that in the novels of Chingiz Abdullayev, the emotional space is often expanded at the expense of the time of action. The real reality depicted in the texts of his works becomes symbolic, i.e. it is interpreted as a text and at the same time carries certain and sometimes very important emotional information for a General understanding of the author's intention. In the conditions of a real chronotope of time, in which an outstanding Azerbaijani writer reveals someone else's life, the edges of the image of heroes and their lives are formed.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Rafik Manaf oğlu Novruzov

КОНЦЕПТ «БЕЖЕНЦЫ» В УЧЕБНИКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Общеизвестно, что ситуация в семантических системах языков мира складывается непосредственно под влиянием социальной, культурной и исторической ситуации. Само по себе понятие «беженец» исторически находит выражение во всех языках мира, что всецело обусловлено экстралингвистическими факторами. Беженцы были всегда, т.е. на протяжении всей истории человечества людям приходилось вынужденно покидать родину, постоянное место проживания. Причинами бегства становились войны, стихийные бедствия, религиозная нетерпимость и др. негативные факторы. XX в. с его многочисленными войнами сделал это явление почти постоянным. Конец прошлого и начало нынешнего столетия еще более усугубили ситуацию с беженцами. Толерантная Европа, как, впрочем, и весь мир столкнулись с резким неприятием людей, хлынувших в благоустроенные и благополучные страны. Само слово *беженец* и его соответствия в других языках приобрели чрезвычайно высокую частотность употребления. Профессор университета Эмори в Атланте (США) Михаил Эпштейн проводит уже несколько лет конкурс на слово года. В 2015 г. словом года стало *беженец*. Иными словами, в 2015 г. слово *беженец* употреблялось больше всех других слов русского языка, больше какого бы то ни было другого.

Слово *беженец/беженцы*, азербайджанское *qacqin*, английское *refugee* попадают в самые разные тексты с разной стилистической характеристикой, в различные сферы употребления. Азербайджанский язык в этом отношении особенно показателен, поскольку слово *qacqin* встречается в текстах любого типа, от детских песен до официальных правительственных документов. Такая ситуация вполне понятна и объяснима, поскольку для Азербайджана проблема беженцев одна из самых животрепещущих.

В английском языке слово *refugee* также встречается в текстах различной социальной и стилистической направленности. В этой статье анализу подвергается учебная литература. Обратимся к примерам.

Nation P. 4000 Essential English Words 5, 2009, p.18

At first only a few families arrived, **seeking food and shelter**. Then there was ample food. The monks fed them and let them sleep in the small cathedral. - Сначала только несколько семей прибыли в поисках еды и жилья. Тогда было достаточно еды. Монахи накормили их и позволили им спать в маленьком соборе.

В этом тексте ключевыми словами являются **food** и **shelter**. Сама ситуация делает актуальным и семему «искать/поиск», поскольку человек, вынужденный в спешном порядке покинуть родной дом, находится в постоянном напряженном поиске и прежде всего в поиске жилья и пищи. Поэтому все три слова выступают в контексте ключевыми, хотя на первом месте и стоит слово **shelter**. В семантической структуре данного слова выделяются такие семы, как «защита», «укрытие», «спасение», «убежище». В тексте актуальна историко-культурная аллюзия, поскольку монастырь, помимо того, что это место проживания людей, ушедших из мира и посвятивших себя служению богу, является прибежищем. В данном тексте эта историко-культурная информация реализуется на имплицитном уровне, но подразумевается, что она понятна любому читателю. Фактически понятия «беженец» и «укрытие» составляют единую и устойчивую семантическую конфигурацию. Места же проживания людей, посвятивших свою жизнь богу, считаются святыми и неприкосновенными. Таким образом, монастыри приобрели известность как места спасения.

All here are in need, so all are eligible to receive our food and **shelter**. - Все здесь нуждаются, поэтому все имеют право на получение (нашей) еды и крова.

В этом предложении повторяются слова **food** и **shelter**, но в контекст вводится такое серьезное понятие, как «право». «Право» непосредственно связывается с «нуждой». Таким образом, текст представляет собой не простое описание событий, но утверждение высоких нравственных ценностей.

By the end of winter, there was still enough food and **shelter for everyone**. - К концу зимы все еще было достаточно еды и жилья для всех.

Характерно несовпадение английского текста с переводом, но иначе невозможно было бы передать точный смысл. В этом предложении **shelter** означает именно «помещение», поскольку актуально наличие свободных мест для размещения людей. В английском тексте повторяется та же конструкция: **food and shelter**. В русском буквальном переводе это звучало бы как «было достаточно еды и убежища для каждого». Но здесь уже актуально не качество (убежище), а количество (место, пространство). Использование и в этом предложении слова **shelter** свидетельствует об актуальности данного понятия, которое не исчезает из тематического горизонта автора, хотя в данном контексте значение «укрытие» отходит на задний план, а на передний выходит значение «место».

Yule G. Oxford Practice Grammar. Oxford University Press, 2006,

None of us will ever understand the unspeakable suffering of the **refugees**. (p.61) - Никто из нас никогда не поймет невыразимых страданий беженцев.

В этом предложении актуальное для дискурса слово **refugees** образует единое семантическое пространство с понятием «страдание». Если в предыдущих предложениях тема страдания носила относительно имплицитный характер, здесь она обозначена дискурсивно. Причем фраза выглядит максимально экспрессивной, поскольку

³⁷ Бакинский славянский университет

утверждается, что фактически сочувствовать беженцам, т.е. чувствовать то же самое, просто невозможно. Со+чувствие становится нереальным, поэтому адресант дискурса категоричен. Экспрессия усиливается такими компонентами текста, как *никто, никогда, невыразимый*.

There were reported to be thousands of **refugees** in camps all along the border. (p.63) - Сообщалось, что в лагерях вдоль границы находились тысячи беженцев.

Предложение выглядит относительно нейтральным на фоне рассмотренных выше, но здесь экспрессия связана с обозначением количества беженцев – тысячи. Слово *camp* (лагерь) составляет устойчивую конфигурацию со словом **refugees**. То же самое в русском языке, например, *лагеря беженцев*. В азербайджанском – *qacqın düşərgələri*. В русском и азербайджанском языках эти выражения являются кальками с английского языка. Можно предположить, что соответствующие кальки употребляются во всех языках мира, в которых актуален дискурс о беженцах. Следовательно, можно говорить о появлении новейших интернационализмов, появление которых мотивировано политической ситуацией в современном мире.

With Feng Shui in your bedroom, you can create a peaceful sanctuary(святилище) from the stresses of contemporary living. (p.110) - С фен шуй в вашей спальне, вы можете создать мирное убежище (уголок) от стрессов современной жизни.

Своеобразная метафора. Здесь понятие «убежище» носит глобальный характер, т.е. независимо от социальных условий современному человеку время от времени следует убежать и прятаться в каком-либо убежище.

Woolard G. Key words for Fluency. Thompson ELT, 2004

The **refugee** gave such a graphic account of his torture that I thought I was going to be sick . How can human beings do such terrible things? (p.7) - Беженец так наглядно описал свою пытку, что я подумала, что меня стошнит. Как люди могут совершать такие ужасные поступки?

Экспрессия в этом предложении также связана с дистрибуцией слова *refugee*, которое само по себе уже воспринимается как нейтральное. Компоненты контента представлены на эксплицитном уровне: «пытка», «ужасный», «стошнит».

Thousands of **refugees** are fleeing from the war-torn area. (p.17) - Тысячи беженцев бегут из разрушенных войной районов.

Следует отметить, что устойчивость в дискурсе приобретает и выражение *thousands of refugees*. Понятно, что обозначение количества спасающихся носит экспрессивный характер, хотя само по себе слово *thousands* не является гиперболой, беженцев действительно тысячи.

The government needs to adopt all necessary measures to stop the influx of **asylum seekers**. (p.85) - Правительство должно принять все необходимые меры, чтобы остановить приток лиц, ищущих убежища.

The authorities are still taking a hard line on **asylum seekers**. They show no signs of softening their position. (p.103) - Власти по-прежнему занимают жесткую позицию в отношении лиц, ищущих убежища. Они не показывают признаков смягчения своей позиции.

Дискурс обогащается представлениями об отношении властей к беженцам. Экспрессия здесь связана с использованием своеобразного парафраза: *asylum seekers*.

Kampa K., Vilina Ch. Oxford Discover. Student Book 4, Oxford University Press, 2014

The family stayed in the **storm shelter** during the tornado. (p.156) - Семья осталась в штормовом укрытии во время торнадо.

The government was ready to help people leave the area. For those who couldn't leave, there were 530 local **storm shelters** with food, blankets, and medicine. However, families also had to protect themselves. Luis checked the emergency list in the storage room and gathered the following items. (p.158) - Правительство было готово помочь людям покинуть этот район. Для тех, кто не мог уйти, было 530 местных штормовых укрытий с едой, одеялами и лекарствами. Тем не менее, семьи также должны были защитить себя. Луис проверил список предметов первой необходимости в складном помещении и собрал следующие предметы.

They drove many kilometers inland and stayed at a **storm shelter**. (159) - Они проехали много километров в глубь страны и остались в штормовом убежище.

В данном предложении мы также встречаем характерное для контента «беженцы» слово *shelter*, однако здесь оно не связано непосредственно с рассматриваемой тематикой. Все три последних текста объединяет сочетание актуального понятия со словом *storm*. Таким образом, современный дискурс о беженцах обнаруживает еще одно устойчивое сочетание *storm shelter*.

Анализ учебников со всей очевидностью показывает, что рассматриваемая тема стала достаточно устойчивой. Вообще сам факт проникновения ее в учебную литературу служит свидетельством ее чрезвычайной актуальности для современного общества. Характерно также, что концепт «беженцы» организует собственную микросистему, распространяющуюся как по оси парадигматики, так и по оси синтагматики. Следует также отметить, что рассматриваемая система является чрезвычайно динамичной и обрастает новыми связями. Она затрагивает все процессы, характерные для языков мира, принимает участие в словообразовании и фразеобразовании. Следовательно, и изучаться она может в самых разных аспектах.

ЛИТЕРАТУРА

1. www.golos-ameriki.ru/a/slovo-goda-2017.
2. Kampa K., Vilina Ch. Oxford Discover. Student Book 4, Oxford University Press, 2014
3. Nation P. 4000 Essential English Words 5, 2009
4. Yule G. Oxford Practice Grammar. Oxford University Press, 2006
5. Woolard G. Key words for Fluency. Thompson ELT, 2004

Ключевые слова: беженцы, фоновая информация, дистрибуция, частотность, концепт, понятие

Açar sözlər: qaçqınlar, fon informasiyası, distribusiyası, tezlik, konsept, məfhum

Key words: refugees, background information, distribution, frequency, concept, notion

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПТ «БЕЖЕНЦЫ» В УЧЕБНИКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена вербализации концепта «беженец\беженцы» в учебниках английского языка. Примечателен сам факт встречаемости вербализаторов данного концепта в учебной литературе. Социолингвистическое осмысление данного факта однозначно свидетельствует о чрезвычайной актуальности самого явления в жизни современного западного общества. Слово *refugee* является базовой лексемой, вербализующей данный концепт. Даже в учебной литературе она характеризуется высокой частотностью употребления. Анализ учебников английского языка свидетельствует о том, что лексема *refugee* формирует собственную устойчивую дистрибуцию. Фактически на современном этапе формируется семантическое поле «беженец» в английском языке.

XÜLASƏ

İNGİLİS DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ “QAÇQINLAR” KONSEPTİ

Məqalə ingilis dili dərsləklərində “qaçqın/qaçqınlar” konseptinin verballaşmasına həsr olunub. Bu konsepti verballaşdıran vasitələrin dərsləklərdə rast gəlinməsinin özü səciyyəvi fakt kimi dəyərləndirilməlidir. Bu faktın sosiolinqvisistik dərki birmənalı olaraq hadisənin müasir Qərb cəmiyyətinin həyatındakı böyük əhəmiyyətindən xəbər verir. *Refugee* ləksemi bu konsepti verballaşdıran baza ləksemidir. Hətta dərsləklərdə *refugee* ləksemi işlənmə tezliyi ilə seçilir. İngilis dili dərsləklərinin təhlili göstərir ki, bu ləksem özəl və sabit distribusiyası formalaşdırır. Faktiki olaraq müasir mərhələdə ingilis dilində “qaçqın” semantik sahəsi formalaşır.

SUMMARY

THE CONCEPT “REFUGEES” IN ENGLISH LANGUAGE TEXTBOOKS

The article is devoted to the verbalization of the concept "refugee / refugees" in English textbooks. The very fact of the occurrence of verbalizers of this concept in educational literature is noteworthy. The sociolinguistic understanding of this fact unambiguously testifies to the extreme relevance of the phenomenon itself in the life of modern Western society. The word *refugee* is the basic lexeme that verbalizes this concept. Even in educational literature, it is characterized by a high frequency of use. An analysis of English textbooks suggests that the *refugee* lexeme forms its own stable distribution. In fact, at the present stage, the semantic field “refugee” is being formed in the English language.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

İfrat Səlim qızı Əliyeva³⁸ ƏLİ KƏRİMİN BƏDİİ NƏSRİ

“60-cı illər” ifadəsi ədəbiyyat tariximizə XX əsrin ədəbi hadisələrindən birini ehtiva edən anlayış kimi daxil olmuşdur. Lakin 60-cı illərin ədəbi nəslində kifayət qədər orijinal və istedadlı qələm sahiblərinin meydana çıxmasının şahidi oluruq. Anar, Elçn, S.Azəri, Musa Yaqub, Fikrət Qoca, İsi Məlikzadə, Cabir Novruz, Nəriman Həsənzadə və b. məhz bu nəslin nümayəndələridir. Bu ədəbi nəsil sənətin, o cümlədən ədəbiyyatın varlığa estetik münasibətində yaxın 30 ilin yox, XX əsrin əvvəllərində ədəbi təcürbə kateqoriyasını əsas götürüb, böyük Mirzə Cəlil məktəbinin dərslərinə üstünlük verirdi. Bu nəslin sırasında Əli Kərim özünün geniş yaradıcılıq diapozonu – şeir, nəsr, dram, publisistika və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində əsaslı nailiyyət və axtarışları ilə diqqəti cəlb edir.

T.Alışanoğlunun yazdığı kimi “yeni nəsr mövzusunda bəhslər bu günün özündə davam etməkdədir. Öz qələm dostları kimi Əli Kərim də ədəbi mühitdə baş verən hadisələrə biganə qalmamış, təbii ki, bu ictimai dəyişmə onun dünyagörüşünə hələdici təsir göstərmişdir” (T.Alışanoğlu).

Əli Kərim ədəbiyyatın bütün janrlarında olduğu kimi, nəsrdə də qələmini sınaşmışdır. Bunlar sayca az olsa da, şairin gördüyü hiss etdiyi hadisələrin təcəssümüdür. Şairin ilk nəsr əsəri olan “Bərbər” hekayəsi 50-ci illərdə hekayələr üçün elan edilmiş müsabiqədə ikinci mükafata layiq görülmüşdür. Hekayədə oxucu çox qəribə bir bərbərlə görüşür. Elə bir bərbər ki, başqalarına əsla bənzəmir. Bərbər Seyfinin tərcümeyi-halı kolxoz həyatı ilə bağlıdır. Əgər işdə qabaqcılsansa, Seyfi sənin başını, üzünü elə qırxaq ki, heç ruhun da inciməyəcək. Vay o gündən ki, tənbel və işdən, zəhmətdən boyun qaçıran olasan, vay onda sənənin halına.

“Seyfi axırda saçına ətri də köntülsüz tökəcək. Ona “sağ ol” deyib gedəndə Seyfinin “xoş gəldin”i “rədd ol” xəbəri isə yarım saata bütün kəndə yayılacaqdır” (1, 65).

Məhz elə bu bəmərəliyinə görə “Bərbər” hekayəsi Əli Kərimin digər hekayələrindən fərqlənir.

Müəllifin “Kayutada iki alma” hekayəsində isə ipək kimi zərif bir qızın gündəliyini varaq layıb ötən günlərini xatirə süzgəcindən keçirməsindən, şirinli-acılı həyat səhifələrindən söhbət açılır. İlk baxımda bir-birinə bağlanan bu gənclərin nəinki, məhəbbəti, heç görüşləri də baş tutmur. Qız cəsurları sevir, oğlan isə dovşan kimi qorxaqdır. Burada hansı sevgidən danışmaq olar? Görəsən, bu çoban “Pələng” hekayəsindəki Sədi kişinin yerinə olsaydı, neynərdi? Axı yaralı pələnglə üz-üzə gəlmək hər oğulun işi deyil.

“Güllə lülədən, pələng fısılıqdan çıxdı. Güllə dəymiş pələng havada idi. Barıt tütüsünü yarıb, düz qocanın üstünə gəlirdi. Bu vaxt qayanın o biri tərəfinə çıxıb onları seyr edən briqadər və başqaları dalın-dalın çəkilib qışqırırdılar: “Qoooooca qaç! Qoca qaç!” Qoca qaçmırdı. Qoca yanıla bilməzdi. Güllə pələngi tutmuşdu. Qocanın indiyə qədər nişangah qabağına minlərlə quş, heyvan çəkib gətirmiş qara bir alovla yanan gözləri görürdü ki, pələng öz qüvvəsilə ancaq yarı yola qədər tullanmışdı.

Pələng düz qocanın ayaqları altına düşdü. O sanki bilə-bilə qocanın qara çəkməli ayaqları üstünə qoydu” (86-87).

Predmetə yanaşma sənəti Əli Kərimin nəsrində də öz orijinallığını göstərir. Onun nəsrindəki epiklik povestlərindəki məzmun təfərrüatları, poetik süjet psixologiyasına çox uyğundur. Bu nəsrə bölmələrin keçidi, hadisələrin kompozisiya daxilində əlaqəsi, bədii lövhələrin mənzərə sistemi poemalarındakı kimidir, şeir silsiləsi təşkil edir. Bu mənada, “Mavi nəğmənin sahilində” povesti fikrimizi təsdiq edir.

Bu povest aydın süjeti, mükəmməl quruluşu, hadisələrin ardıcılığı, bitkinliyi və bütün lirikası ilə əsl nəsr nümunəsidir. “Mavi nəğmənin sahilində” lirik povestdir. Bu lirika əsərin adından başlayır və axıracan epik lövhələri müşayiət edir. Lirik-poetik müşayiəti süjetin gedişində nəsr aydınlığına kölgə salmır.

Bu “Mavi nəğmə” bir çaydır ki, Aydıngilin evinin yanından axır və Səfa ilə onun ürəyindən keçənləri daimi zümzümə kimi müşayiət edir. Həmin çay – həmin mavi nəğmə povestin bir pak, munis, səmimi obrazıdır ki, Aydınla Səfanı bir-birinə bağlayır, hər ikisinin qulağına eyni melodiyı pıçıldayır” (T.Hacıyev).

Povest müharibənin başlanması xəbəri ilə başlayır. Bu xəbəri ilk eşidənlər dəhşətə gəlməyib, onu zarafat bilir, təbəssümlə qarşılayır, “dava” sözünü bəzisi ərə arvad arasındakı narazılıq, bəziləri də qonşu ilə qonşu arasındakı söz-söhbət kimi başa düşür. Bir an sonra aydınlaşır ki, bu dava o davadan deyil. Qəribədir ki, bu xəfif başlanğıc, bu mülayim kədər povestin sonuna qədər davam edir. Yalnız son epizod bu mülayimliyi alt-üst edir və əsər qurtarır.

Müharibə xəttindən çox-çox uzaqlarda yerləşən kənddə ölüm-itim yoxdur. Bu kənddən müharibəyə gedənlərdən hələ qara xəbər gəlməyib. Bu davalı günlərdə hələ təbiət səfəlidir – nə müddətdir başlanan müharibə insanların ürəyinə girmiş, ancaq hələ çöllərin hərəkətinə, təbiətin naz-nemətinə, gül-çiçəyinə nüfuz etməmişdir. Bu hüzn yeli əsən mühitdə Əli Kərim sevinc, sevib-sevilmək duyğuları görür. Bu, düşməne qarşı insanları səfərbər edən poeziyadır. Əli Kərim bu poeziyanı görür – kədər dəryasında mülayim pərdə tapır, lirik mənzərə seçir; povest şeiriyətlə doludur. Bu şeiriyət povestin dilində də boldur və aşkarca görünür ki, bu nasir şeirdəki Əli Kərimdir.

“... Səfa dikəlib eynəyini bərk-bərk gözlərinə basdı. Baxışları Aydının şəhadət barmağının göstərdiyi səmti diqqətlə gəzdi. Orda qarlı, dumanlı dalğa göylərlə birləşirdi. Bu göysulu çay sanki göydən bir yaşıl şalalə kimi tökülür, nəğmə oxuyur, axıb dağlara enir, ordan da dərələrə dağılıb çaya dönürdü. Aydın qıza ayaqları altında axan suyu göstərdi. Suyun dibi al-əlvan

³⁸ Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan, ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru

daşlarla dolu idi. Səfa çox baxdı, gözlərini su aparanda elə bil daşlar rəngli yarpaqlar kimi çayın üzünə çıxdılar. Aydın: - Xoşuna gəlirmi? – deyib, Səfanı fikirdən ayıranda isə daşlar çayın dibinə cumub yerlərində dondular...” (2, 10).

Əli Kərimin nəsr yaradıcılığında “Pillər” romanının xüsusi yeri vardır. Onun mövzusu müasir həyatdan, tələbə gənclərin gündəlik təhsil güzəranından alınmışdır. Ali məktəb auditoriyasını – müəllim heyəti və tələbələrini təsvir edən müəllif onlar arasındakı ixtilafı ilk plana çəkir. Lakin romanda qələmə alınan münaqişə geniş mənada müəllim-tələbə konfliktidir deyil, müəllim – insan adını ləkələyən tək-tək antipodlarla xeyirxah, təmiz adamların konfliktidir. “Pillər”i həm də təmiz, kristal təbiətli Azərin romanı adlandırmaq bilirik. Onu seçiyələndirən başlıca cəhət mənəvi bütövlükdür. Kəndin ab-havasında böyümüş Azər şəhərə gəldikdən sonra da mənəvi təmizliyini qoruyur, hətta institutdan qovulmaq təhlükəsi olanda belə öz mövqeyini qətiyyətlə müdafiə edir. Ali təhsilə, oxuduğu məktəbə, dərslərdə aldığı müəllimlərə yüksək tələblərlə yanaşan Azəri onlar qane etmir; o hələ ilk addımlarından birində “dahiyanə mühafizəkar” Osmanlı ilə toqquşur. Tələbələr üzərində “hökmranlığa” öyrənmiş Osmanlı Azərin şəxsində daş qayaya rast gəlir.

Osmanlı yeniliyə düşmən, istedadla laqeyddir. O öz alçaq niyyətlərini yalnız başqaları vasitəsilə həyata keçirməyə çalışır, bu gərgin anlarda belə, soyuqqanlılığını saxlayır. “Həyatda hər şeyi öyrənmək lazımdır. Hər şey qanunidir. İnstitutda oxuyan olduğu kimi, qovulan da olmalıdır”. Məharətlə maskalanmış, öz qüvvəsindən ehtiyatla istifadə edən bu pedant professoru yazıçı Azər və onun atası ilə toqquşdurur.

Azərlə Zərifin münasibətləri romanın əsas emosionallıq xəttidir. Sevgilisinə böyük inam bəsləyən Azərdə qıza qarşı şübhə baş qaldırır. Həmişə səbatlı, sevgilisinə böyük inam bəsləyən Azərdə qıza qarşı şübhə baş qaldırır; o, elə bilir ki, Zərif artıq dəyişib. Bu dəyişiklik qızın “orijinalıq” sevnən Elmana xüsusi diqqət yetirməsi ilə əlaqədardır. Zərifin ittiham edərək Azərin mənəvi zənginliyi, xəyalpərvərliyi və düşüncə tərzini daha aydın şəkildə üzə çıxır.

Ona elə gəlir ki, sevgilisi artıq onu “kəşf edib”, o, daha qız üçün maraqlı deyil. Buna görə də o, məzəmmətini, giley-güzaranını çox kəskin şəkildə deyir. Qızı Azərin ittihamından çox, mənəvi maksimalizmi qorxudur. Azər Zəriflə həddən ziyadə ağıllı söhbət edir: bundan məqsəd ona günahlarını xatırlatmaqdır. Müəllif Azərin şübhələrinə haqq qazandırmır, biz Zərifin də sevgilisinə xəyanət edən görmürük. “Mühafizəkarlıqdan, ədəbiyyatı xalturaya çevirən, yaltaqlıqla başını girdiyən “alimlərdən” zəhləsi gedən daim mütaliə və axtarışla məşğul olan Azərin mübahisəsi fikirlərini, bircə onun zamanla ayaqlaşmaq istəyində, yeniliyə həssaslığında axtarmaq lazımdır”.

Azər və Elman başqa-başqa adamlardır. Azərin özündən bədgüman, xudbin, “çərçivəyə” sığmayan bu novatorluğu əlində bayraq edən oğlana münasibəti əvvəlcə adi həmrəylik olsa da, sonralar onun kimliyini başa düşür. Elman tək-cə tələbə yoldaşlarına deyil, müəllimlərə də yuxarıdan aşağı baxır, işi-peşəsi ona-buna istehza etməkdir.

Nihilist gənclərin tipik nümayəndəsi olan Elman ədəbi irsə xor baxır, milli ədəbiyyatı sevmir; vaxtını beletristika oxumaq, dadsız-duzsuz şeirlər yazmaqla keçirir. O, bir fərd kimi puçdur. Onun daxili siması Azərin komsomol biletini oğurladıqdan sonra açılır. Lakin ifşa olunduqda belə daha da sirtılması, nihilizminin daha da artması onun mənəvi müvazinətini itirdiyini göstərir.

Osmanlı kimi, Elmanın da yüksək insani sifətlərə hörməti yoxdur. Xeyirxahlıq, düzlük, dostluq, inam və s. onların hər ikisi üçün “köhnə”, “primitiv” məfhumlardır. Osmanlının və Elmanın daxili monoloqları mənəvi eybəcərliyi cəhətdən çox səsləşir.

“Pillələr” poeması ahəngi, zəngin həyat materialı ilə müasir nəsrimizdə özünəməxsus nümunələrdən biridir. Pomanın qəhrəmanı Azərin ədəbi əsərdən tələb etdiyi sadə, yığcam təhkiyə, psixologizm əsərin mühüm məziyyətləridir.

“Pillələr” çap olunduqdan sonra akademik T.Hacıyev yazırdı: “... Romanda süjet xətt konflikt üstündə qurulmur, geniş həyat səhnələri yoxdur, obrazlar əsərdə təkamül keçirmir, elə bil hərə bir şeirdə təqdim olunan obrazdır. Ancaq özlüyündə gözəl dramatik təsvirlər var, dərin psixoloji anlar roman boyu səpələnmişdir, oxucunu ayırılmağa qoymayan gözəl bədii dili romanı şeir kimi oxutdurur. Bu həm də əsil ədəbi, normativ dildir. Bütövlükdə şairanə dili romanın hər səhifəsində elə mühakimələr, elə düşüncələr, elə təsvirlər, ayrı-ayrı elə ifadələr var ki, şeir kimidir və məhz şeir emosiyası daşıyır” (2, 7).

Akademikin söylədiyi kimi, əsərin bir səhifəsində elə ifadələr var ki, şeir kimi oxunur. Məsələn: “Mürəgü kipriklərində tor oxunurdu”. “Gözlərin lal musiqisi pianonun səsinə batırırdı. Gözlər özləri barədə oxuyurdu”, “O birdən durub sanki otağını doldurmuş sirri, sevinci, məhəbbəti çölə buraxmamaq üçün pəncərəni bağladı” (3, 127).

Göründüyü kimi, bu nümunələr romandan çox müasir şeir dilinə bənzəyir, ancaq romandakı psixoloji anların lirizminə uyğundur. Əli Kərim yaradıcılığının ən coşğun və yetkin çağlarını yaşamışdır. Onun qələmə aldığı əsərlər bugünkü şeirimizin, nəsrimizin ən gərəklisi məsələlərindəki: realizm və xəlqilik, ənənə və novatorluq lirik xarakter və bədii sənətkarlıq kimi ciddi problemlərdən söz açmağa imkan verən materiallardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov N. Həyata aparan yollar. “Ədəbiyyat” qəzeti, 10 fevral 1979
2. Hacıyev T. Əli Kərim poeziyası (Ön söz). Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
3. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild (şeirlər və poemalar). Bakı: Azərşəf, 1991, 271 s.

Açar sözlər: Əli Kərim, bədii nəsr, hekayə, roman, sənətkarlıq

Key words: Ali Karim, artistic prose, story, novel, crafts

Ключевые слова: Али Карим, художественная проза, повесть, Роман, ремесла

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yaradıcılıq diapozonu ilə diqqət çəkən sənətkarlardan biri Əli Kərim irsindən, xüsusilə də onun nəsr yaradıcılığından bəhs olunur. Göstərilir ki, Əli Kərim qələmini həm şeir, həm dram, həm nəsr, həm də publisistika sahəsində sınınamışdır və hər birində də uğurlu alınmışdır. Əli Kərimin nəsr əsərləri sayca nisbətən az olsa da, onun dünyagörüşü və həyata baxışı məlum əsərlərdə dolğun şəkildə əks olunmuşdur. Həmçinin burada onun “Bərbər”, “Kayutada iki alma” hekayələri, “Mavi nəğmənin sahilində” povesti, “Pillələr” adlı romanındakı bəzi məsələlər təhlil edilərək elmi şəkildə fikir bildirilmişdir.

THE LITERARY PROSE OF ALI KARİM

SUMMARY

The article deals with the heritage of Ali Kerim, one of the artists who draws attention to the wide range of creativity in Azerbaijani literature, especially his prose. It is shown that Ali Karim's pen has been tested in poetry, drama, prose and publishing, and has been successful in each. Although little is known of Ali Karim's prose works, his outlook and view of life are fully reflected in certain works. It also analyzes and scientifically analyzes some of his stories, “Barber”, “Two apples in the Kayuta”, the story “The Blue Shore”, “The Stairs”.

ЛИТЕРАТУРНАЯ ПРОЗА АЛИ КАРИМА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается наследие Али Керима, одного из художников, который обращает внимание на широкий спектр творчества в азербайджанской литературе, особенно на его прозу. Показано, что перо Али Карима было испытано в поэзии, драматургии, прозе и издательском деле и было успешным в каждом из них. Хотя о прозаических произведениях Али Карима известно немного, его мировоззрение и взгляд на жизнь полностью отражены в некоторых произведениях. Она также анализирует и научно анализирует некоторые его рассказы: “цирюльник”, “два яблока в каюте”, рассказ “голубой берег”, “лестница”

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ MAARİFÇİ - REALİST NƏSRI

Yarım əsirlik ədəbi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ələ Azərbaycan realist maarifpərvər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi sayılan Sultan Məcid Qənizadə uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında da misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

S.M.Qənizadə pedaqoji fəaliyyətə başlarkən uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin çatışmazlığını görüb çıxış yolu axtarıb, sənətkarlar qarşısında xalq nağılları əsasında mənzum hekayələr yazmaq təşəbbüsünü irəli sürürdü.

Orjinal və realist bədii əsərlər, bir də təbdil və tərcümələr sənətkarın yaratdığı bu əvəzsiz bədii nümunələr uşaqların hərtərəfli inkişafında, onların bir şəxsiyyət kimi boya-başa çatmasında əsaslı rol oynamışdır.

S.M. Qənizadə bədi metod və məfkurə etibarlı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının maarifçi-realist qanadını təşkil edir. Azərbaycan maarifinin tərəqqisi yolunda böyük xidmətləri olan S.M. Qənizadə bütün xalqın, o cümlədən, uşaqların bədii ədəbiyyat vasitəsilə tərbiyə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. S.M.Qənizadənin qələmə aldığı uşaq ədəbiyyatı mövzusu əsasən iki istiqamətdə nəzər-diqqəti cəlb edir: orjinal və realist bədii əsərlər, bir də təbdil və tərcümələr. Hələ 1893 –cü ildə sənətkar xalq nağılıının sujeti əsasında “Tülkü və Çaq-çaq bəy” adlı bir mənzum yumoristik poemasını yazıb və məzmununa uyğun gələn beş şəkillə birlikdə Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində kitab halında nəşr etdirərək kiçik oxucularının ixtiyarına vermişdir. X.Məmmədov yazır ki, “Tülkü və Çaq-çaq bəy” mənzum hekayəsinin əsasında “Tülkü və Armudanbəy nağılı durur. Lakin ədib xalq nağılıını eynilə deyil, üzərində bir sıra yaradıcılıq əməliyyatı aparıb pedaqoji görüşlərinə və estetik prinsiplərinə uyğunlaşdırdıqdan sonra nəzmə çəkmişdir. 1906-cı ildə Azərbaycanda “Dəbistan” və “Rəhbər” kimi uşaq mətbuatı orqanlarının nəşrə başlaması ilə maarifçi sənətkar yenidən uşaq ədəbiyyatı cəbhəsinə qayıdır.” Allah xofu” (1906, №11,18), “Qurban bayramı” (1907, №1-4) kimi klassik hekayələrini “Dəbistan”da, “Körpə uşaqlar tərbiyəsi” (1906, №3) adlı fiziki tərbiyəyə dair elmi – kütləvi məqaləsini isə “Rəhbər” də nəşr etdirir. “Allah xofu” 1916-cı ildə, “Qurban bayramı” isə 1916 və 1919- cu illərdə ayrıca kitabça halında da işıq üzü görmüşdür.

S.M. Qənizadə adını çəkdiyimiz uşaq əsərlərində maarifçi-realistmin ideya- estetik prinsiplərdən çıxış edir, əsərlərin mövzu və ideya ahəngini eyni ədəbi məfkurənin parametrlərinə uyğunlaşdırır.

“Allah xofu” klassik nəsimizin dəyərli nümunələrindən olsa da, onun barəsində ədəbiyyatşünaslıq baxımından az danışılmış, əsər müəyyən qədər diqqətdən kənar qalmışdır. Hekayə barədə bəzi yığcam fikirlər söylənsə də, bunları yetərli hesab etmək olmaz. (4, 170)

Umumiyyətlə hekayə haqqında ilk elmi-nəzəri fikir söyləyən M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O, 1916 cı ildə (7 sentyabr) “Açıq söz” qəzetində “Allah xofu” adlı nəzəri- tənqidi məqalə çap etmiş, burada əsərin bir sıra məziyyətlərindən söhbət açmış, onun ideya-məzmun xüsusiyyətləri barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir. Rəsulzadə buradakı mətləbi yazıçının “Gəlinlər həmayili” nin qəhrəmanı Şeyda bəy öz namus və iffətini Şeyda bəyə təslim etmək istəyən rus gözəli Sofiya Mixayilovnanın bu təklifini qəbul etmir. Rus gözəlinin öz şəhvətini söndürmək naminə etdiyi bu təklifə Allah qarşısında edilən cinayət kimi baxır. Allah xofu onu qorxudur. Ərlə bir qadının ismətinə əl uzmağı nəfsin toruna düşmək, ilahi qarşısında böyük günah işlətmək sayır, öz əxlaqi saflığını qoruyub saxlayır. Məhəmməd Əmin bəy onu da qeyd edir ki, istər yazıçının “Gəlinlər həmayili” romanındakı, istərsə “Allah xofu” hekayə sindəki Allah qorxusu ideyasının (ilahi xof) əxlaqi saflaşmağa, ideal mənəvi-əxlaqi keyfiyyətə gətirib çıxardığı realizm nöqtəyi – nəzərindən ağlabatan deyil. Amma bu, maarifçi sənətkarın bir ideya rüporudur ki, yaradıcılığında bir xətt kimi ardıcıl şəkildə davam etdirilir (11). Tənqidçi S.M. Qənizadənin yaradıcılığında “tolstoyçuluq” ruhunu da çox dürtüst sezmişdir.

Deyilən məsələlərlə bağlı M.Ə Rəsulzadə öz fikirlərini belə ifadə edir: “Bəlkə də, bir takım realizmə ”tərəfdarı olanlar Soltan Məcid üsundakı oynaq, hekayəsindəki şux və şənlik ilə hürurlarının təbiətindəki bu ruhaniliyi təbii bulmazlar. Fəqət bu ibi kibi münəqqidlər “gəlinlərə” bəxş olunacaq ” ən gözəl “həmayilin” ismətdən başqa bir şey olacağına nə kibi bir dəlil iqamə edə bilirlər?

“Gəlinlər həmayili”ndəki xof “Allah xofu”nda daha açıq bir surətdə təsvir olunmuş, ”Əvvəlinci şərəbçi ” mürəciimi öylə görünür ki, tamamilə Tolstoy mənəviyyətinə təslim olunmuşdur”(11).

M.Ə.Rəsulzadə hekayəyə tənqidi mövqedən yanaşır. Buradki bəzi məsələlərə irad tutur və onlarla razılaşmadığını bildirir. Məsələn, Tolstoyun xırda hekayələrində “göstərdiyi üsul çox yaxınlaşmış” olan Azərbaycan yazıçının “yürütdüyü fəlsəfə və aldığı nəticələrində məqsədə “çox da müvəffəq” olmadığı qənaətinə gəlir. Əsərdə Sədrəddin bəyin timsalında “ideal bir məmur tipi” in, “ideal bir silisitiçi” obrazının yaradıldığını deyən tənqidçi həyatda dövlət məmurlarının heç də belə olmadığını da nəzərə çatdırır. O, hekayənin dilində “mövcud şivələrin heç birində həqqi- bəqası olmayan və rabitə və tərkiyələr” də irad tutur.

“Allah xofu”nda maarifçi illuziyaları ilə “tolstoyçuluq” ideyalarının qovuşduğunu S.M.Qənizadə irsinin tədqiqatçısı X.Məmmədov da izhar edir: “Maarifçi dünyagörüşün prinsiplərindən irəli gələrək ədib fəhləni xoşbəxtliyə qovuşduran səbəbləri hüquq uğrunda mübarizədə, umumiyyətlə, siyasi ixtilafarda deyil, onların şəxsi keyfiyyətlərində, mənəvi paklığında, pis adət və vərdislərdən ikrah edib özünü təkmilləşdirməkdə, təmiz vicdanın hökmünə, insafın səsinə tabe olmaqda axtarırdı. Bu, maarifçi illuziyaların təzahürü olsa da, burada X əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış və ədibin yaxşı bələd olduğu tolstoyçuluğun da təsiri yox deyildir”(8, 85).

“Allah xofu” maraqlı və gərgin bir sujetə malikdir. Əhvalatların gedişatı anbaan dəyişir, gərgin və dramatik bir vəziyyət alır. Ona görə də oxucunu əsər boyu gərginlikdə saxlayır. Oxucu hadisələrin dinamikası və qəhrəmanın taleyi ilə o qədər cəzb olunur

ki, itər-istəməz bu cazibənin təsiri ilə onların gedişatını və nəticəsini izləməli olur. Maraqlıdır ki, yazıçı “sınıqqol muzdurun oğurluq əhvalatı”, yəni qəhrəmanın bütün həyatı boyu baş verən bir məcburi oğurluq detallı fonunda onun həyatının böyük mərhələsinə, demək olar ki, ömür yolunun əsas mənzərəsinə işıq sala bilir. Əlbəttə, bu, maarifçi ədəbin yüksək sənətkarlıq məharəti ilə əlaqədardır.

Hekayə dolğun bir peyzala – Bakının, qaranlıq, küləkli, bir az da vahiməli və bir payız gecəsinin təsviri ilə başlayır. Təbiətin bu mənzərəsi ilə hekayənin qəhrəmanı Məşədi Əsgərin hal-hazırda düşdüyü niskilli vəziyyət arasında bir oxşarlıq vardır. Qırx yaşına çatmış Məşədi Əsgər qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənddə doğulmuş, uşaq ikən atasını itirib yetim qalmışdır. On iki yaş olanda bir təsəlüf nəticəsində Bakıya gəlib varlı burjuva, gəmi sahibi Hacı Ağarəsulun gəmisində muzdur kimi işə düzəlmişdir. İndi iyirmi səkkiz ildir ki, həmin gəmidə muzdur kimi çalışır. Bu müddət ərzində cəmi iki ay ağasından icazə alıb Məşhədə İmam Rza ziyarətinə getmişdir. İşdə, gücdə bərkiyib bişmiş bir fəhlə fiziki cəhətdən güclü və işgüzdür. Eyni zamanda ailə-uşaq sahibidir. Kasıbçılıqda da olsa ömrünü namusla yaşayır. Qəfil bir faciə onun talryini büsbütün dəyişir. Qırx yaşında ikən təsadüfən yelkən açdığı zaman ayağının altından nərdivan qaçır, kişi yıxılır və qolu sınır. Artıq onun qolu sağalana qədər bir işə yaramayacağını görən sahibkar Hacı Ağarəsul muzdur Məşədi Əsgəri işdən qovur. Bununla da hekayədəki hadisələr düylünlənir. Sujetin ekspozisiya mərhələsi başa çatır və yeni bir situasiya yaranır. Hadisələr daha gərgin, dramatik məcrada davam edir. Arvad-uşağı çörəyə möhtac qalan sınıqqol muzdur ailəsini dolandırmaq üçün çıxış yolu axtarır. Nəhayət, vağzala gəlib hərbəlliy etmək fikrinə düşür. Bununla da sujet yüksələn xətt boyunca inkişaf edir. Məşədi Əsgərin qatardan düşən əcnəbi bir müsafirin çamadanını oğurlaması ilə hadisələr daha da gərginləşir qəflətən “məlum şeytana uyub” oğurluq edən oğru Məşədi Əsgərlə bütün həyatını halal, namusla yaşayan dürüst Məşədi Əsgərin daxili mübarizəsi başlanır. Allah xofu ilə yaşayan doğru Məşədi Əsgər nəhayətdə oğru Məşədi Əsgərə qalib gəlir və çamadanı öz sahibinə qaytarmaq fikrinə düşür. Bu qərarında qəti olan Məşədi mehmanxanaya gəlib düşbərəpapaq əcnəbi müsafiri axtarır. Amma çox keçmir ki, həmin müsafirin özünün də oğru olduğu, içərisində yetmiş iki min manat pul və qızıl olan çamadanı başqasından – Petrovskidə tacir Hacı Məhəmmədin evindən oğurladığı bəlli olur. İndi hadisələrin məcrası Məşədi Əsgərin xeyrinə dəyişir. Müstəntiq Sədrəddin bəyin köməyi ilə o çamadanı divanxanaya təhvil verir. Nəhayət məhkəmə keçirilir. Oğru qəhrəman bəraət qazanır. Pul sahibi tacir Məhəmmədn xahişi ilə tapılan pulun iyirmi faizi, yəni on dörd min dörd yüz manatı rəsmi yolla Məşədi Əsgərə verilir. Bununla da sujet zirvə nöqtəsinə (kulminasiyaya) çatır.

Bundan sonra hekayədə qəhrəmanın varlı, sahibkar həyatı qısaca şəkildə təsvir olunur. Böyük məbləğdə sərvət sahibi olan Məşədi Əsgər gəmi şirkəti açır və sərvətini daha da artırır. Öz keçmiş iş yoldaşlarını şirkətində işə götürür. Mərhəmətli bir sahibkar olur.

Beləliklə, baş qəhrəmanın az qala bütün ömür yolunun əsas mənzərəsi göz önündədir. Bir ömür yolu üç mərhələyə ayrılır. Sənətkar eyni şəxsiyyətdə üç xarakteri, üç insanı qovuşdurur: 1. Muzdur, yoxsul Məşədi Əsgər; 2. Oğru cinayətkar Məşədi Əsgər; 3. Gəmi şirkətinin sahibi varlı və humanist Məşədi Əsgər. Birinci mərhələdən – məzlumluqdan, maddi səfalətdən üçüncü mərhələyə - imkanlı sayılıb - seçilən, hörmətli bir zat olmaq mərhələsinə keçidi təmin edən marifçiliyin və Tolstoyçuluğun qovuşduğundan ibarət mənəvi - əxlaqi təmizlənmə, Allah qarşısında öz günahını dərk etmə və ondan tövbədir. Maraqlıdır ki, Məşədi Əsgər rəsmən dövlət məmurlarından, silisçidən, “prikul”dan, pristavdan fiziki mənada nə qədər qorxsada da, onu mənən saflaşdıran, onun daxili aləmində özgə bir nur işıqlandıran məhz ilahi qanunlar və buyruqlardır. Deməli, maarifçiliyin və “tolstoyçuluğ”un ideya-estetik tezislərinə görə insan şərdən, pis əməldən, əyri yoldan çəkindirən nəzarətçi onun daxilində olmalıdır. Cəmiyyətin, dövlətin qanunları nə qədər ideal olsa da, insan xislətini bütünlükdə şərdən xilas etməyə yetərli deyil, naqis və qeyri-kamildir.

Məşədi Əsgər bədii qəhrəman olsa da, onun yaşadığı zaman XIX-XX yüzilliklərin hüdudları, məkan sənaye Bakısı, mühit isə burjuva – kapitalist cəmiyyətidir. Məşədi Əsgər daxili mənada Allahla, zahiri anlamda isə burjuva – kapitalist mühitin istismarı, eybəcərlikləri, insanın haqq və hüququnu pozan, şəxsiyyəti əzən, üzən qanunları ilə üz – üzədir. əslində qırx yaşına qədər halal, öz əməyi hesabına yaşayan qəhrəmanı indiki cinayətə, haqq yoldan çıxmağa sövq edən sosial – iqtisadi və siyasi mühit, onun qeyri-humanist qanunlarıdır. Hacı Ağarəsul kimi burjuva əxlaqına malik sahibkarları da bu mühit yetişdirmişdir. Sosial mühit bütünlüklə kəsafətlə doludur, ya gücsüzü əzir, ya da onu cinayətə təhrik edir. Beləliklə, yazıçı Məşədi Əsgəri ictimai-iqtisadi mühitin istismara, zülmə məruz qalan minlərlə fərdlərindən biri kimi təsvir edir. Amma bu fərd ilahi xof və sevgi ilə yaşadığından müvəqqəti olaraq düz yoldan çıxsada da, yenidən düz yola qayıdır. Deməli, maarifçiliyi ideya-estetik qayəsinə uyğun olaraq “zəka səltənəti” yaratmağın bir yolu da hər kəsin öz daxili aləmində ilahi nəzarətçi yarada bilməsindədir.

“Allah xofu” psixoloji hekayədir. Müəllif əsərdə qəhrəmanın daxili hislərini, keçirdiyi istirabı, qorxu xofunu psixoloji cəhətdən çox ustalıqla təsvir edir. Çamadanı oğurladıqdan sonra daxili böhran, sarsıntı və tərəddün keçirən Məşədi Əsgərin daxili nitqini ədib bu cür tədim edir. “Xudavəndə, bu nə qələt idi mən elədim, bu nə zülm idi ki, məndə baş verdi!” Mənim qolum sındı, əlbətdə günahım var imiş ki, sındı, yoxsa nahaq yerə Allah adam qolunu sındırmaz... İndi yenə mən bu günahı eləyirəm, Allah mənim qıçımı çolaq edər, gözümü kor edər. “Allah, sən mənim təqsirlərimdən keç, çamadan sahibini mənə yetir ki, əmanətin qaytarıb halallıq alım, yoxsa məlun şeytan məni aldadıb cəhənnəm oduna yandıracaqır... Əstəğfürullah, tövbə, Allahın lənətinə gəlsin şeytan!” (8, 109).

S.M.Qənizadənin maarifçilik missiyası bədii qəhrəmanın təhsilə, məktəbə, maarifə münasibətində də özünü bürüzə verir. Məşədi Əsgər varlanıb sahibkar olduqdan sonra hər iki oğlunu gimnaziyaya qoyur. İstəyir ki, oğlanları da oxuyub Sədrəddin bəy kimi “obrazovanni” olsunlar. Övladlarına yaxşı oxumağın təhsil aldığından onlara axşamlar türk ədəbiyyatı oxutdurur ki. Öz milli ədəbiyyatlarını, ana dillərini bilib milli hissədən məhrum qalmasınlar.

Ədibin maariçilik ideali Sədrəddin bəy obrazının həyata baxış və cəhalətdən qurtuluş fəlsəfəsində özünün daha dolğun ifadəsini tapmışdır. Bu obrazın təmsalında müəllif vətənpərvər, humanist bir məmur və ziyalı obrazı yaradır. Müstəntiq Sədrəddin bəy öz xalqını sevmə, vətən övladlarının taleyini düşünən, mümkün qədər onlara kömək etməyə çalışan millətsevər bir məmurdur. Məcəburiyyət üzündən oğurluq edib bunun peşmançılığını çəkən Məşədi Əsgərə dərhal yardım əli uzadır. Onu vəziyyətdən çıxarmağa çalışır. Hətta ailəsinin maddi sıxıntısını, ehtiyacını bilib ona öz cibindən on manat pul da verir. Onun qənaətinə görə cinayətin cəhalətin tənəzzülün, bir sözlə, hər cür naqisliyin səbəbi insanların həqiqi şəriət və maarif yolundan uzaq düşməsidir. İnsanlığın şərhdən qurtuluş yolu şəriətə və elmə bağlıdır. Sədrəddin bəq bu barədə öz fəlsəfəsini belə izah edir: “Əgər insanlar Allah qoyduğu şəriətlə zindəganlıq etsələr, əlbət ki, dünyada hərgiz oğurluq ola bilməz, çünki heç kəs oğurluqda olan mürdar qəbahəti boynuna götürməz... Amma çifayda! Elm və şəriət hala o dərəcədə inkişaf tapmayıbdır ki, hamı insanlar insanlıq şərafın anlayıb, vicdan isməti saxlaya bilsinlər” (5, 121).

S.M. Qənizadə elm və maarif nuru yaymaq, bu nurla cəmiyyəti işıqlandırmaq yolu ilə “zəka səltənətini”. Azad, nöqsanlardan xali, hürr bir cəmiyyət yaratmağın mümkün olduğuna inamını Sədrəddin bəyin dili ilə ifadə edir: “Amma bir vaxt olar ki, maarif məşəlinin işığı ələmi basar; ölkələrdə. Şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə, obalarda məktəblər bina olunar, qıraətəxanalar açılıar, əsl ürf tiryəki insanların təbiətinə yerləşib vicdanlarına sirayət edər... Onda əl “kəsmək” məsələsi o mənada istemal olur ki, hər kəsin başı üstündə öz vicdanı qılinc olub dayandıqda əlləri hərgiz oğurluğa uazana bilməz...” (5, 122).

Göründüyü kimi, bu maariçiliklə “tolstoyçuluğu”un sintezindən ibarət bir düşüncə və əxlaq kodeksidir.

Hekayədəki Hacı Ağarəsul əsl burjua tipidir. Bütün insani hissələrini şəxsi mənfəətpərəstliyin burulğanında itirmiş bu adam üçün müqəddəs bir şey yoxdur. Onu nə insan, nə insanlıq düşündürür. Hər şeydə qazanc, şəxsi gəlir axtarır. İyirmi səkkiz il ona sədaqətlə xidmət etmiş muzdur Məşədi Əsgərin bu qədər xidməti onu mraqlandırmır. Sınıqqol fəhlənin qolu bir neçə həftəyə sağala bilər və o, yenidən işinə qayıda bilər. Ancaq bu bir neçə həftə gəmi sahibi Hacı Ağarəsul üçün cüzi də olsa, maddi itki deməkdir. Ona görə də kapitalist sahibkar bu kiçik itkini də güzəştə getmək istəmir. Məşədi Əsgərin nə iyirmi səkkiz illik xidməti nə məzlumluğu, nə ailə səfaləti nə də ismani əzabı onu düşündürmür. Bu iki şəxsin – mənfəi tiplə zavallı muzdurun görüşündə yazıçı zaim-məzlum münasibətlərinin son dərəcə təsirli bir səhnəsini yradır. Hacı Ağarəsulun sınıqqol fəhləyə dediyi aşağıdakı sözlər onun əxlaqını, mənaəviyyatını, daxili ələmini, həyta və insanlığa baxışını, amal və məsləkini, qabalığını bütün təfərrüatı ilə açıb ortalığa qoyur: “Axır, a bədbəxt oğlu bədbəxt, nə üçün iş görəndə ayağının altına yaxşı baxmayırsan ki, belə olur? Kor deyilsən, Allah sənə göz verib, ay heyvan! İndi qolunu boynundan asıb mənim üstümə gəlmisən, de görüm tay qol ilə sən nə iş görəcəksən ki, mənim barjım ondan yarısın?..” (5, 103).

Beləliklə Hacı Ağarəsul Məşədi Əsgəri işdən qovur və bu Allah adamını, cərəsiz, halal bəndəni məcburi cinayət meydanına göndərir. Çünki, onun daxilində nə Allah qorxusu vardır, nə də insanlıqdan bir zərrə əsər qalmamışdır. Həm şəriətdən, həm də elm və mərifətdən uzaq düşmüşdür.

Sağlam dünyagörüşə malik olan gənc nəslə tərbiyə etmək fikri həm bədii yaradıcılığında, həm də elmi metodik əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ədibin fikrincə o əsərlər yaşamağa qadirdir ki, həyatı bəzək düzəksiz - təhrif olunmadan əks edir. Müəllifi parlaq istedad, dərin bilik və rəvan sənətkarlıq təbinə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). Məmmədov X. Həsənov A. II cild Bakı 2002.
2. Bəktəşi İ. XX əsr Uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: ADU 1995.
3. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı. Yazıçı 1986.
4. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı. ADPU, 1984.
5. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərlər. Bakı. Azərənşr. 1965.
6. Mir Cəlal Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. 1974.
7. Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi. Bakı. Yazıçı. 1984.
8. Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı. 1983.
9. Məmmədova Ş. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı. ADPU 2019.
10. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı. ADPU, 2006.
11. Rəsulzadə M.Ə. Allah xofu. “Açıq söz” qəzeti. Bakı. 1916, 7 sentyabr.

Açar sözlər: Pedaqoji, maariçilik, klassik, nəsr, hekayə, gənc nəsil, burjua, kapitalist, poema

Ключевые слова: Педагогически, просветительство, классический, проза, история, молодое поколение, буржуазия, капиталист, поэма

Key words: Pedagogical, enlightenment, classical, prose, story, young generation, bourgeois, capitalist, poem

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının maariçisi - realist nəsr

Yarım əsrlik ədəbi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə Azərbaycan realist maariçipərvər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi sayılan Sultan Məcid Qənizadə uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında da misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan maariçisinin tərəqqisi yolunda böyük xidmətləri olan S.M. Qənizadə bütün xalqın, o cümlədən, uşaqların bədii ədəbiyyat vasitəsilə tərbiyə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. S.M. Qənizadənin qələmə aldığı uşaq ədəbiyyatı mövzusu əsasən iki istiqamətdə nəzər-diqqəti cəlb edir: orijinal və realist bədii əsərlər birdə tərcümələr. Hələ 1893-cü ildə sənətkar xalq nağılıının sujeti əsasında “Tülkü və Çaq-çaq bəy” adlı bir mənzum yumoristik poemasını yazıb və məzmununa uyğun gələn beş şəkillə birlikdə Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində kitab halında nəşr etdirir. “Allah xofu” (1906, №11, 18), “Qurban bayramı” (1907, №1-4) kimi klassik hekayələrini “Dəbistan”da, “Körpə uşaqlar tərbiyəsi” (1906, №3) adlı fiziki

tərbiyəyə dair elmi – kütləvi məqaləsini isə “Rəhbər” də nəşr etdirir. “Allah xofu” 1916-cı ildə, “Qurban bayramı” isə 1916 və 1919- cu illərdə ayrıca kitabça halında da işıq üzü görmüşdür.

Məqalədə ədibin “Allah xofu” əsəri elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əsər sənətkarlıq baxımından təhlil edilərək müxtəlif tədqiqatçıların əsərlə bağlı dəyərli fikirlərindən sitatlar verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Просветительская реалистическая проза азербайджанской литературы

Султан Маджид Ганизаде, который считается выдающимся представителем реалистической просветительской литературы Азербайджана с его полувековой литературной, педагогической и общественной деятельностью, оказал беспрецедентные услуги в развитии нашей детской литературы.

Внесший большой вклад в развитие азербайджанского образования С.М.Ганизаде уделял особое внимание воспитанию всего народа, в том числе детей, с помощью художественной литературы. Тема детской литературы, написанные С.М.Ганизаде, привлекает внимание в основном в двух направлениях: оригинальные и реалистические произведения и переводы. Ещё в 1893 году художник написал стихотворную юмористическую поэму «Лисица» и «Чаг-Чаг-бей» на сюжет народной сказки и издал её в виде книги в типографии Бакинского губернского управления с пятью картинками, соответствующими её содержанию. Классические рассказы, такие как «Страх перед Богом» (1906, №11,18), «Праздник жертвоприношения» (1907, №1-4). были опубликованы в «Дебистане», «Воспитание младенцев» (1906, №3). Он также опубликовал массовую статью в «Рахбар». «Страх пред Богом» был опубликован в 1916 году, а «Праздник жертвоприношения» - в 1916 и 1919 годах в отдельном буклете.

Авторская работа «Страх перед Богом» задействована в научных исследованиях. Работа была проанализирована с точки зрения искусства, и были приведены ценные мнения различных исследователей о работе.

Summary

Enlightenment-realist prose of Azerbaijani literature

Sultan Majid Ganizadeh, who is considered a prominent representative of the realist enlightenment literature of Azerbaijan has rendered unparalleled services in the development of our children's literature with his half-century literary, pedagogical and public activity.

S.M. Ganizadeh, who made great contributions to the development of education in Azerbaijan, paid special attention to the education of the whole nation, including children. The topic of children's literature written by S.M. Ganizadeh attracts attention in two main ways: original, realistic works of art and translations. In 1893, the writer wrote a verse humorous poem "Fox and Chag-Chag bey" based on the subject of a folk tale and published it in the printing house of Baku provincial administration with five pictures corresponding to its content.

He publishes his classic stories as "Fear of God" (1906, №11,18), "Feast of Sacrifice" (1907, №1-4) in "Debistan", "Education of infants" (1906, №3). - in "Rahbar". "Allah khophu" ("Fear of God") was published in 1916, and "Gurban bayrami" ("Feast of Sacrifice") in 1916 and 1919 in a separate booklet.

In the article the author's work "Allah khophu" "Fear of God" is involved in scientific research. The work was analyzed in terms of art and quotes the valuable opinions of various researchers on the work.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

CƏMALİ TƏBRİZİNİN “XƏMSƏ”SİNƏ DAİR

XIV-XV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər tarixində sonrakı inkişafına güclü təkan vermiş ən maraqlı və məhsuldar dövrlərdən biridir. Bu dövrdə söz yaradıcılığı öz genişliyi və müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Kiçik formalı şeirlər və iri epik əsərlər, bədii nəsr və poetoloji traktatlar, fəlsəfi, didaktik, dini, tarixi və digər əsərlər dünyanın dərkə və onun müəllif sözü ilə çatdırılması prosesini əks etdirirdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii və mədəni dəyərləri ilə sıx bağlı şəkildə bir neçə dildə yaradılırdı. Xüsusilə, əsərlərin böyük bir qismi əvvəlki yüzilliklərin ənənəsini davam etdirməklə fars dilində yaranırdı.

Fars dilində orta əsr ədəbiyyatı və mədəniyyətinin çoxsaylı məşhur nümayəndələri yazırdılar və Azərbaycan şair və mütəfəkkirlərinin bütöv bir pleyadasını qeyd etmək mümkündür ki, fars və türkdilli ədəbiyyatın inkişafına həlledici təsir göstərmişdir. Onlardan Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Əfzələddin Xaqani, Mücirəddin Beyləqani, İmadəddin Nəsimi və başqaları təkcə Azərbaycan xalqının sərvəti olmamışlar və Şərq ədəbiyyatı sözün əsl mənasında bu şairlərlə qürur duya bilər. Nizami Gəncəvinin əsərləri isə dünya mədəniyyətinin nəhəng əsərləri ilə eyni sırada durur.

Tarixin müxtəlif dövrlərində farsdilli ədəbiyyatın həcmi dəyişirdi, lakin uzun müddət ərzində bədii ənənələri inkişaf etdirən, əvvəlki nəsillərin ideya-estetik nailiyyətlərini zənginləşdirən şeir sənətinin yeni ustalarının meydana gəlməsi stabil olaraq qalırdı.

Hazırkı dövrdə dünyanın müxtəlif kitabxana fondlarının öyrənilməsi və onlara daxil olan yeni əlyazmaların kataloqlaşdırılması zamanı naməlum və az öyrənilmiş adların açılması davam edir. Bunun bariz nümunəsi Azərbaycan şairi Cəmalî Təbrizinin (1351-1420/25) (1) əsərlərinin elm aləminə daxil edilməsidir.

Cəmalî Təbrizinin həyat və bədii yaradıcılığının təsadüf etdiyi XIV əsrin II yarısı-XV əsrin birinci rübünü əhatə edən dövr (2) Azərbaycan müəlliflərinin çoxsaylı ədəbi əsərlərinin yazılması dövrüdür. İmadəddin Nəsimi, Nizaminin davamçısı Arif Ərdəbili, şair və dövlət xadimi Qazi Bürhanəddin və ya fəlsəfi-poetik əsərlərin müəllifi Qasım Ənvari xatırlamaq kifayətdir. Təbii ki, lirik və epik poeziya müvafiq əsasə malik olmaqla poetik forma və üslub sahəsində varisliyi qoruyaraq əvvəlki ədəbiyyatla sıx bağlı idilər. Bu Qətran və Şirvan poetik dairəsindən başlayaraq həm ayrı-ayrı zaman kəsiklərinə, həm də XIV əsrin I yarısına aiddir ki, bu dövr də Cəmalinin həyat illərini qabaqlayır.

Övhədi Marağayi və ya Mahmud Şəbüstəri kimi məşhur müəlliflərin adı məhz bu dövrlə bağlıdır. Elə bu dövrdə də epik poeziyanın ən parlaq nümunələrindən biri Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri” poeması meydana gəlir. XIV əsrin I yarısına maraqlı lakin, təəssüf ki ümumiyyətlə öyrənilməmiş şair Ətiqi Təbrizinin (1343-cü ildə vəfat etmişdir) yaradıcılığı təsadüf edir. Onun Britaniya Milli Kitabxanasında (3) qorunan “Divan”ı həcm baxımından böyükdür.

Şübhəsiz, farsdilli poeziya XIV əsrin Azərbaycan dilində olan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Məsələn, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemaları farsdilli epik yaradıcılığa Övhədi Marağayinin poemalarından az təsir göstərməmişdir. Bu qarşılıqlı təsir ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında daha çox əks olunurdu, belə ki, onlar öz əsərlərini həm fars, həm də Azərbaycan dillərində, bəziləri hətta üç dildə həm də ərəb dilində yazırdılar. Bu planda İmadəddin Nəsiminin lirikası xüsusilə maraqlıdır.

Lakin bizi ilk növbədə epik poeziya maraqlandırır, çünki dövrümüzə gəlib çatmış Cəmalinin irsini böyük poetik formalar - “Xəmsə”sinin tərkibinə daxil olan beş poeması təşkil edir. Nizaminin məşhur məsnəvilərindən sonra həmin “Beşlik” poetik məharətin simvoluna çevrilmişdir. Onun yüksək səviyyədə yazılması fərdi görkəmli bacarıqları tələb edirdi.

Cəmalinin “Beşliyi” haqqında müasirlərinin dedikləri bizə gəlib çatmamışdır. Peşəkar şair və oxucuların ona münasibəti haqqında da məlumatlar yoxdur. Lakin əsərlərinin yaradıcılıq baxımından əhəmiyyəti heç bir şübhə doğurmur. Bundan başqa, Cəmalî tam “Beşlik” yaratmışdır ki, özü-özlüyündə əlamətdar bir hadisədir, çünki nəzirə müəlliflərinin böyük sayı arasında tam “Beşlik” yaradan müəlliflər o qədər də çox deyil. Adətən onlar məşhur, bəziləri isə Əmir Xosrov və Əlişir Nəvai kimi söz sənətinin görkəmli ustalarıdır.

Cəmalinin “Xəmsə”si farsdilli ədəbiyyatda erkən tam “Beşlik” və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində zaman baxımından Nizamidən sonra ilk yazılmış “Xəmsə”dir. Nəzirə ənənələrinin funksionallığı nöqtəyi-nəzərindən bu əhəmiyyətli bir məqamdır. Bununla belə Cəmalinin poemaları orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı faktı kimi müstəqil dəyərə də malikdirlər.

Bu iki şərt Cəmalinin “Beşliyinə” təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirir. Digər əsərlər kimi “Beşlik” özündə Azərbaycan ədəbiyyatının əvvəlki dövrünün bütün xarakterik xüsusiyyətlərini cəmləşdirmişdir. Həmçinin epik poeziyanın janr formaları, məsələn Övhədinin “Dəhnamə” və “Cam-e Cəm”, Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri”, xüsusilə Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə”si Cəmalî əsərləri ilə uyğunluq təşkil edirdi.

XIV əsr “Xəmsə”yə nəzirə yazılması planında çox da məhsuldar deyildi, bu da yəqin ki, ənənələrin formalaşması ilə izah olunurdu. Əvəzində isə bu yüzillik XV əsrdəki inkişaf üçün baza hazırlamışdı. Belə ki, çoxsaylı məşhur və az tanınan şairlərin hesabına nəzirələrin axını artdı. Bu dövr bütün ədəbiyyat sistemini müəyyən edən normativliyin hökmranlığı zamanı idi, buna baxmayaraq məhz bu dövrdə parlaq fərdilik və istedadla seçilən nəzirə müəllifləri meydana gəldi. XV əsrdə Katibinin əsərləri, “Yeddiliyi” təşkil edən Əbdürrəhman Caminin poemaları, Əlişir Nəvainin məşhur “Xəmsə”si, Məktəbi Şirazinin Nizaminin “Leyli və Məcnun”una ən yaxşı nəzirələrdən olan eyni adlı poeması, məşhur şair Abdullah Hatifinin dörd poemadan üçü yazılmışdır. Amma Azərbaycan ədəbiyyatının nəzirə ənənələrinə tövhəsi bununla tükənmir və onun epik poeziyası öz

⁴⁰ BDU.prof.

sərhədlərini təkcə Cəmalinin hesabına genişləndirməmişdir. XV əsrdə daha bir bütöv “Xəmsə” yaradıcısı olan görkəmli Azərbaycan şairi Əşrəf Marağayinin yaradıcılığı da inkişaf etmişdir.

Müxtəlif müəlliflərə aid olan “Xəmsə”lər, nəzirə kimi yazılmış ayrı-ayrı poemalar demək olar bütün Şərqi əhatə edən ədəbi əlaqələrin bariz nümunəsi sayılırdı. Mütləq komponentlərə malik olan nəzirələr Şərq ədəbiyyatlarında, xüsusən fars və türkdilli regionlarda intensiv şəkildə zənginləşən müstəqil təbəqə sərhədlərini göstərirdi. Bu təbəqəyə daxil olan əsərlər tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində xalqların ədəbi və mədəni ənənələrini çatdırır, ənənəvi xüsusiyyətlərlə yanaşı yeni mədəni mühitdə yaranan təmayülləri təcəssüm etdirirdilər.

Şairin həyatı haqqında çox az məlumat qorunmuşdur. Bizə Cəmalinin uşaqlıq və gənclik illərinin necə keçməsi, harda oxuması, necə təhsil alması məlum deyil. Yəqin ki, təhsili ənənəvi olmuşdur, birinci növbədə Quranı və dini ədəbiyyatı öyrənmişdir. “Xəmsə”yə əsasən demək olar ki, Cəmalini həm də tarix, coğrafiya, astronomiyaya yaxşı bilmiş, ana dili ilə yanaşı fars dilini və görünür ərəb dilini bilmişdir, fəlsəfə, sufizmin nəzəriyyəsi, həm də hürufilik təlimi ilə tanış olmuşdur.

Cəmalinin şeirin incə ustadı kimi əvvəlki ədəbi və folklor ənənəsindən yaxşı başı çıxır, qədim rəvayət və əfsanələri, poeziyanın məşhur nümayəndələrinin yaradıcılığını, nəsr əsərlərini bilirdi. Şair topladığı intellektual təməl və zəngin həyat təcrübəsindən “Xəmsə”də istifadə etmişdir. O öz poemalarına yaradıcı şəkildə yanaşmış və bir az sonra yaranmış Əşrəf Marağayinin “Xəmsə”si kimi onları ən yaxşı nəzirə nümunələrindən biri saymaq olar.

Cəmalini beş poemasında “Beşliyə” aid olan elə yeniliklərə istiqamətlənir ki, hələ əsas nəzirə ənənəsinin banisi Əmir Xosrovun “Xəmsə”sində qoyulmuşdu. Cəmalinin “Beşliyin” janrı tərkibi pozulmur və ona didaktik, aşiqanə-romantik, qəhrəmanlıq-didaktik əsərlər daxildir. Onun əsərlərində həmçinin haşiyəli nəzm povesti də görmək olur ki, təqlid seriyasından daha çox prototipə yaxındır.

Cəmalinin ilk poeması “Töhfətül-əbrar” (1390-cı ildən sonra) məzmun və forma parametrlərinə görə Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ı ilə sıx bağlıdır. Poemada toxunulan məsələlər kifayət qədər geniş olsa da, didaktik problematika, təlimatlar və nəsihətlər üstünlük təşkil edir. Müəllif ictimai həyatın müxtəlif sferalarına nəzər salır, ictimai quruluşun aktual problemlərinə, insanların davranışına müraciət edir, orta əsr cəmiyyətinin ierarxiya strukturuna toxunur, dünyanın yaranışını müzakirə edir, fəlsəfi tematikanın dərinliklərinə gedir.

“Töhfətül-əbrar”ın çox motiv və məzmunları sonra digər poemalara ötürülür və ümumilikdə şairin ictimai-siyasi, ədəbi-estetik baxışını xarakterizə edir. O, xüsusilə diqqəti hakimiyyət və onun ədalətli olmasına yönəldir ki, bütün “Xəmsə” boyu ardıcıl şəkildə şərh olunur.

Bədii əhəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən “Töhfətül-əbrar”ın daha maraqlı hissələri novellalardır. Bir sıra yazılı abidələr və folklor süjetlərini daxil etməklə onlar janrı xüsusiyyətlərini qoruyur və bununla yanaşı təhkiyənin gücləndirilməsi, dünyəvi reallıqlara yaxınlıq, vəziyyətin adiliyi və onun həllinin müstəsnalığı cəhətləri ilə fərqlənilir. Bu cəhətlər nəzirədə baş verən və eyni zamanda ifadə üslubunu da əhatə edən dəyişikliklərlə yanaşı bütün ədəbiyyat sistemində özünü göstərən proseslərlə də şərtlənirdi.

“Töhfətül-əbrar”da başlayan prototipin interpretasiyası sonra “Məhr və Nigar”da (1403) davam edir ki, aşiqanə-romantik eposu “Məhzun və Məhəbub”la (1412) birləşmə təmsil edir. Bu nəzirələrin süjet xətti Nizaminin “Xosrov və Şirin” və “Leyli və Məcnunundan” fərqlənir. Buna baxmayaraq, çoxlu epizod və süjet vahidləri, mətnin ayrı-ayrı parçaları, kompozisiya elementləri, personajlar sistemi və onların hərəkətləri Cəmalinin böyük xələfini izləməsindən xəbər verir.

“Məhr və Nigar”ın struktur-məzmun quruluşu, konfliktin xarakteri, obrazların təsviri çoxsaylı orta əsr məhəbbət əsərlərini xatırladır. Hadisələrin gedişatının mərkəzində sevgili cütünü durur. Müəllif qəhrəmanların hissələri və romantik təmayüllərini əks etdirərək onların psixologiyasını açır. Lakin obrazların tərkovkası stereotip başlanğıca uyğun olaraq özünü portret, emosiyaların təsvirində biruzə verir ki, eşq konsepsiyası ilə bağlı olan dünyəvi məqamları nəzərdə tutur.

Dünyəvi çaları ilə seçilən məhəbbət mövzusu da “Xosrov və Şirin”ə nəzirədə normativ komponenti təşkil edir. Bu poemaya nəzirə yazan müəlliflər bir qayda olaraq məhəbbət və onun dünyəvi dərkisi haqqında danışmışdılar. Bu fərdi təşəbbüsün daralması mənasında deyildi. Belə ki, konkret tematik həllər çox müxtəlif idi və bəzən elə cəhətlər arasında əlaqələr kəşf edirdi ki, buna “Məhr və Nigar”da ifadə üslubunun “aşağı düşməsinə” misal göstərmək olar.

Aydındır ki, belə “tənəz”zül” Cəmalini “Xəmsə”sinin tendensiyalarından biri kimi çıxış edir. O, sonradan “Məhzun və Məhəbub”da özünü biruzə verir ki, burada “Məhr və Nigar”dan fərqli olaraq başqa bir ifadə tələb edən digər məhəbbət modeli işlənir. Üçüncü poemada məhəbbət eposunun normativliyi daha güclü göstərilir. Amma baş qəhrəmanların obrazlarının şərhli və onların əlaqələri artıq dünyəvi ruhda deyil, ilahi məhəbbət prizmasından göstərilir.

“Məhzun və Məhəbub”da məhəbbət hissələri mistik çalar qazanır və bu ümumi tonallıq bütün əsəri əhatə edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən müəllif qeydləri və hətta ayrı-ayrı beytlərin bədilliyi aktuallaşır. Eyni zamanda “Məhzun və Məhəbub”un dərin təbəqəsi sanki dünyəvi istiqamət məqamlarını əhatə edən daxili təhkiyəyə qarşılıqlı təsir göstərir. Bunlar poemanın sinkretikliyi, özünəməxsus “rassionallığa” gətirib çıxarır ki, personajların hərəkətlərinə təsir edir və mistik motivləri gündəlik reallıqlarla yaxınlaşdırır.

Mənəvi-etik mövzulara qayıdış “Xəmsə”sinin dördüncü hissəsi “Həft ourəng”də (1418) baş verir. Əsər Nizaminin “Həft peykər”i kimi haşiyəli kompozisiyadan istifadə ilə qurulmuşdur və iki komponentdən ibarətdir: haşiyə və yeddi əlavə olunmuş hekayəsi.

Əgər Cəmalinin aşıqanə-romantik nəzərəsində prototipin birbaşa müşayiətindən imtina olunursa, “Həft ourəng”də fərdi üslubun başqa xüsusiyyəti və materiala yanaşma görünür. Şair ardıcıl olaraq tanış olan süjeti işləyir, amma personajları, o cümlədən əsas qəhrəmanı dəyişir.

Haşiyəli povest olan “Həft ourəng”də şeirin formal göstəriciləri digər davamçılardakı kimi sadə və bitmiş deyil. Bunun öz üstünlüyü vardır. Belə ki, qəhrəmanın xarakterinin daha tam açılması və əsərin ideya əsasının genişlənməsi üçün imkan yaranır.

Şairin diqqəti haşiyədə şaha – hakimiyyətin daşıyıcısı obrazına yönəlir ki, həmçinin burda mənə vurğusu hakimiyyət ideyası ilə bağlı olan ədalət, şərin mütləq cəzalandırılması, zorakılığın uğursuzluğu kimi aspektlərdə açılır. Öz növbəsində hökuməti idarə edən şəxsin görünüşü detallaşdırılır və monarxa uyğun insani xüsusiyyətlərlə təsvir olunur. Bundan başqa, şahın timsalında epik qəhrəman və romantik personajın xüsusiyyətləri qarışır.

Haşiyəli şeir povestinə xas olan didaktik əyləncəli başlanğıc “Həft ourəngin” hər iki komponentində aşkar olunur, lakin bununla münasibətdə şübhəsiz novellalar üstünlük təşkil edir. Onlarda insanların şərəf və ləyaqət, ağıla tabeçilik, düzgün davranış məsələləri qaldırılır; xəyanət, əyrilik kimi alçaq vərdişlər tənqid olunur.

Novellalar “Həft peykər” süjetlərindən, digər mənbələrdən iqtibas olunmuş, nağıl modellərinə əsasən qurulmuşdur. Onlarda şəhər həyatının, saray məişətinin əlamətləri və eyni zamanda fantastik elementlər əks olunur. Geniş və rəngarəng material nizamsız görünür, orta əsr novellistikasına yaxşı tanış olan üsullardan istifadə ilə əyləncəli formada təqdim olunur.

“Həft ourəng”də prototipin işlənmə xüsusiyyətləri “Xəmsə”nin sonuncu hissəsi “İskəndərnəmə”yə nəzərdə izlənilir. Əsər öz məzmununa əsasən digər poemalarda işlənməmiş, daha da zənginləşdirilmiş və dərinləşdirilmiş (qorunan mətnə əsasən mühakimə yürütmək olar) eyni ideyalar çərçivəsində yerləşir. Bu xüsusilə monarx obrazı və hakimiyyət ideyasına aiddir.

Nizaminin digər ardıcılıarı kimi Cəmalinin əzəmətli şahın qeyri-adi şəxsiyyətinin taleyinə müraciət edir, bu və ya digər problemləri “İskəndərnəmə”nin qəhrəmanlıq-fəlsəfi aksenindən bir qədər fərqlənən qəhrəmanlıq-didaktik səviyyədə həll edir. Onun baş qəhrəmanı özündə elə xüsusiyyətləri cəmləşdirir ki, fərdi xarakteri, personajın hərəkətləri və psixologiyasını aydınlaşdırmaqla yanaşı hökmdarın şəxsiyyətinin dərki və təqdim olunması cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Sonuncu əsərin janr spesifikasiyası kompozisiya quruluşunda da əks olunur, belə ki dinamik ifadə, zəngin qəhrəmanlıq fraqmentləri, döyüşlərin təsviri, didaktik funksiya daşıyan statik saqınamələrlə əvəzlənir.

Cəmalinin “Xəmsə”si digər nəzirlərdə olduğu kimi eyni prinsip və poetik materialının təşkili üsullarına əsaslanır. Bunlar bütün əsər boyu süjet sahəsində müşahidə olunan mütənəsiblik, yerdəyişmə, seçicilikdən ibarətdir. Eynitipli nəzirlərlə oxşarlıq məkan-zaman münasibətlərində, həmçinin bədii stereotiplərin o cümlədən təbiətin təsviri, personajların portreti və s.də müşahidə olunur. Onlarda aparıcı rol bədii kütlələrin seçimi ilə yanaşı fraqmentlərin semantikasını və onların sonrakı hadisələrlə qarşılıqlı əlaqəsi oynayır.

Cəmalinin Təbrizinin poemaları orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox mühüm hadisə xarakterini daşıyır. Ustadın əli ilə yaranmış əsərlərdə müvafiq dövr poeziyasının xarakterik cəhətləri əxz olunmuşdur, eyni zamanda onlar Nizami əənələrinin inkişafına və nəzərə məcrasında bədii dəyərlərin irəliləyişində mühüm rol oynamışdır.

Qeydlər:

1. Onun “Xəmsə”si Londonun India Office kitabxanasında qorunan hələlik yeganə nüsxədə məlumdur. (bax. Ethe H. Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office – Oxford, 1903, vol.1, №1284)
2. Dəqiq deyilsə onun yaradıcılığının böyük hissəsi XV əsrə təsadüf edir; bu dövrlə onun poemalarında olan tarixlər bağlıdır. Amma aydındır ki, şair öz əsərlərini XV əsrin II yarısında da yaratmışdır.
3. Rieu Ch. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum – London, 1895, p. 170

РЕЗЮМЕ

К "Хамсе" Джамали Тебризи

XIV-XV вв. в истории средневековой азербайджанской литературы один из самых интересных и плодотворных периодов, давший мощный толчок её последующему развитию. В это время словесное творчество выделялось своей широтой и разнообразием, что нашло отражение в многочисленных произведениях азербайджанских поэтов, мыслителей. Одним из малоизвестных авторов XIV-XV вв. явился поэт Джамали Тебризи. Дошедшее до нас его художественное наследие – это крупные поэтические формы, пять поэм, составляющие «Хамсе». Джамали продолжил традиции Низами. Его «Хамсе» - одна из ранних полных «Пятерниц» в персоязычной литературе и первая по времени написания из известных в истории азербайджанской литературы.

Ключевые слова: Джамали, азербайджанская литература, персоязычная литература, «Хамсе»

SUMMARY

TOWARDS "Khamseh" of Jamali Tabrizi

XIV-XV cc. in the history of medieval Azerbaijani literature is one of the most interest and fruitfulness period which gave a powerful intensive to its following development. At this time creative work was notable for breadth and variety, which were reflected in the many works of Azerbaijan poets and thinkers. One of the little known authors of the XIV-XV cc. was the poet Jamali Tabrizi. His literary heritage reached to our days are the big poetical forms, five poems which compile “Khamseh”. Jamali continued traditions of Nizami. His “Khamseh” is one of the earliest full “Khamseh” in Persianlanguage literature and the first according to the time in the history of Azerbaijan literature.

Keywords: Jamali, Azerbaijani literature, Persianlanguage literature, "Khamseh"

HACI İBRAHİM QASIMOVUN PUBLİSİSTİKASINDA TEATR MÖVZUSU

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-ədəbi fikir tarixində yeni mərhələdir və bu yenilik bütün xüsusiyyətləri ilə həmin dövrdə yazıb- yaradan ədəbiyyat xadimlərinin fəaliyyətində də bu və ya başqa şəkildə öz əksini tapmışdır. Milli mətbuatın sürətli inkişafı və ictimai həyatın əsas təsiredici faktorlarından birinə çevrilməsi yeni mərhələni səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri idi. Az bir zaman içərisində bir-birinin ardınca müxtəlif istiqamətli mətbuat orqanlarının nəşri eyni zamanda müxtəlif məsləhətli, müxtəlif istedadla və savada malik mətbuat xadimlərinin, publisistlərin, tənqidçilərin yetişməsi və fəaliyyəti üçün geniş şərait yaratmışdı. Gəncliyini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində neft sənayesi mərkəzinə çevrilmiş Bakının qaynar, ziddiyyətli ədəbi mühitində keçirən, milli mətbuatın inkişafına çalışan, bu sahədə qızgın fəaliyyət göstərən onlarla Azərbaycan publisist və jurnalistlərindən biri də Hacı İbrahim Qasimov (1886-1936) olmuşdur.

H.İ.Qasimovun həyatı və fəaliyyəti haqqında əlimizdə olan çox kiçik məlumatla istinad edərək, onun dövrünün fəal, ədəbi mühitə bağlı, mədəni ehtiyac və vəzifələrlə həssas münasibət bəsləyən şəxsiyyətlərindən biri olduğu qənaətinə gəlmək olar. Həm bədii yaradıcılıqla, tərcümə işi ilə məşğul olmuş bu mədəniyyət xadimi həm də ictimai-siyasi mövzularda məqalələr yazmış, ədəbi, mədəni təşkilatlarda çalışmış, bir çox ictimai-mədəni tədbirlərin keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. Bununla bərabər H.İ.Qasimov mədəniyyət tariximizdə daha çox peşəkar jurnalist, bütün ömrünü teatr işinə həsr edən teatr tənqidçisi və publisist kimi tanınır.

Həyatına dair faktlar H.İ.Qasimovun “Leyli və Məcnun” adında pyes yazdığını [1; s.561], Leonid Andreyevin (1871-1919) “Həyatı-bəşər” əsərini ana dilinə tərcümə etdiyini təsdiqləyir [2; B-937/153].

XX əsrin ilk onilliyində teatr aləmi ilə sıx əlaqə saxlayaraq o, “Nicat” cəmiyyətinin “Teatr heyəti”nin katibliyinə seçilmiş, “Səfa” cəmiyyətinin katibi olmuş, bir sıra tamaşaların ilk dəfə səhnəyə buraxılmasında fəal iştirak etmişdir. Mətbuatın verdiyi xəbərə görə 1917-ci ildə “Mühərrirlər cəmiyyəti”nin sədri seçilmişdir [3; s.155].

H.İ.Qasimovun həyatında jurnalistika çox mühüm yer tutur. O, “Məlumat”, “Bəsirət”, “İqdam”, “Kəlhiyyət”, “Sədayi-Qafqaz” kimi qəzet və jurnallarda redaktorluq etmiş, “Sədayi-xəlq” adında gündəlik qəzet, “Zağlağı” adında həftəlik satıra jurnalı çıxarmağa rəsmi razılıq almışdır [5; № 90]. Lakin adları çəkilən son iki orqanın heç birinin nəşrinə təəssüf ki, nail olmamışdır.

H.İ.Qasimov məqalələrini “Yeni İrşad”, “Həqiqət”, “Həqiqəti-əfkar”, “İqbal”, “Yeni İqbal”, “Tarə xəbər”, “Məlumat”, “Bəsirət”, “Azərbaycan fəqərəsi”, “İqdam”, “Sədayi-Qafqaz”, “Zənbur”, “Kəlhiyyət”, “Babayi- Əmir”, “Məzəli” və s. müxtəlif mətbuat orqanlarında mövzuya uyğun olaraq H.İ.Qasimov, H.İbrahim, Hacı, H.Q.-ov, Q ov, H.İ.Q., H.İ., H.Q.İ., Həq, Diplomat, Açar, Xərabəti, Qırmızı saqqal, Həftə becar, Həcəmət, Kəlhiyyət, Cüm-cüm əyyar kimi müxtəlif imzalarla məqalələr dərc etdirmişdir [4]. Vaxtaşırı bədii tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. O, Amerika yazıçısı Mark Tvenin (1835-1910) “İyirmi beş milyonluq bir çek “(1910), Z.N.Folstoyun “Rəhmanəmi yoxsa şeytanəmi sitayiş etməli?” (1910), İ.F.Mustafanın “Qatilikərimə” (1909), V.Lukyanskayanın “Ümmülfəsəd və yaxud şərab” (1911) əsərlərini ana dilinə çevirmiş (bəzilərini təbdil etmiş) və nəşr etdirmişdir.

H.İ.Qasimovun publisist məqalələrinin mövzu dairəsi geniş və hərtərəfli idi. O, tez – tez redaktoru olduğu qəzetlərin günün siyasi, mühüm ictimai-mədəni hadisələrinə həsr olunmuş məqalələr yazır [3; № 151; 154], qadın azadlığına aid müzakirələrdə fəal iştirak edir, “təsəttüri-nisvan” tərəfdarlarını satıra atəşinə tuturdu [9; s.6]. Dindar qoçular tərəfindən öldürülən Axund Molla Ruhullaya həsr olunmuş eyni adlı məqaləsindən görünür ki, din xadimlərinin özlərini belə H.İ.Qasimov fərqləndirə bilməmiş, gözüaçaq ruhaniyə qarşı çıxan irticaçıları “Bakı ölümləri” adlandırmışdı [10; № 16].

H.İ.Qasimovun məqalələrinin böyük bir hissəsi ədəbi problemlərə, teatr və dramaturgiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. Xüsusən teatr tamaşaları haqqında onun nəşr etdirdiyi məqalələr sayca o qədər çoxdur ki, bunlar müəllifi dövrünün teatr tənqidçisi kimi tanıtdırmışdır. H.İ.Q. asimov 1910-cu illərin peşəkar teatr tənqidçisi idi. O, teatra oyanan ictimai meyli cəmiyyətin tələbləri ilə, maarif, tərəqqiyə oyanan ehtiyac ilə şərh edirdi: “Teatr zülmətdə qərq olmuş, adab, nəzakətdən məhrum millət üçün bir ibrət aynasıdır, daha doğrusu, darül-ədəbdir. (“Teatr və sənaye,” “İqbal” qəzeti, 17 may 1912, №62)

Bakıda teatrın inkişafı üçün tez-tez müxtəlif təkliflərlə çıxış edən H.İ.Qasimov teatr işlərilə məşğul olan cəmiyyət və dram truppalarını birləşdirmək və mərkəzləşdirmək ideyasını irəli sürmüşdü. O, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, indiki vəziyyətdə səhnəyə qeyri-peşəkar aktyorların, rejissorların yol tapdığı, səhnə mədəniyyətinin geridə qaldığı bir vaxtda mütləq qüvvələri bir yerə toplamaq lazımdır. H.İ.Qasimov təklif edirdi ki, teatr truppalarına istedadsız, savadsız aktyorların gəlməsinə mane olmaq, ideya-bədii cəhətdən zəif pyesləri səhnəyə buraxmamaq üçün mötəbər mütəxəssislərdən ibarət iki komissiya təşkil olunmalıdır. (Müsəlman teatrosu niyə tənəzzül edir. “İqbal” qəz, 4 iyun 1913, №376).

H.İ.Qasimov Azərbaycan teatrı və draturgiyasının inkişaf mərhələləri ilə müntəzəm məşğul olurdu. Onun cəmiyyətlərin teatr şöbələrində katib vəzifəsində çalışması, pyeslər tərcümə etməsi, ümumən teatr aləmi ilə, ayrı-ayrı məşhur aktyorlarla tanışlığı, dostluğu bu sahədə daha uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradırdı. Yüzdən artıq resenziyanın müəllifini əsasən teatr sənəti, rejissor işi, aktyor oyunu, səhnə dili və texnikası kimi məsələlər daha çox maraqlandırır. Resenziyalarında Hüseyin Ərəblinski, Cahangir Zeynalov, Hüseyinqulu Sarabcki, Mirzəağa Əliyev, Hacıağa Abbasov, Yunis

⁴¹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Yeni Dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi Dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nərimanov, Göyərçin xanım, Gülsabah, Əlvəndi, Əhməd Qəmərinski, Vəli, Mehdi bəy Hacinski, Əbülfət, Süheyli kimi dövrün məşhur səhnə ustalarının fəaliyyəti təhlil olunurdu.

Lakin bütün bunlarla yanaşı H.İ.Qasimov bütün teatr tənqidçiləri kimi səhnəyə qoyulan pyeslərin özlərinə bir sənət əsəri kimi biganə münasibət bəsləmirdi.

O, bir tənqidçi kimi pyeslər və onların müəllifləri haqqında da fikir söyləyir, əksər hallarda qabaqcıl mövqedə dururdu. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” tamaşası ilə əlaqədar başlanan mübahisələrdə onun tutduğu mövqe buna nümunə ola bilər.

H.İ.Qasimovun resenziyaları nəinki oxucu və tamaşaçılara, hətta pyes müəlliflərinə də təsir göstərir, ədəbi aləmdə əks-səda oyadırdı. Belə fakt məlumdur ki, tənqidçi 1912-ci ildə Ə.Haqverdiyevin “Pəri cadü pyesini kəskin tənqid etmiş, onun məzmununun qarışıq, bir çox hadisələrin dolaşığı və anlaşılmaz olduğunu yazmışdı [6; № 49]. Bir qədər sonra isə pyesin yeni tamaşasına yazdığı resenziyada o, deyirdi ki, əsərin müəllifi Ə.Haqverdiyev tənqidi qeydlərdən nəticə çıxarmış, pyesin qüsurlarını islah etmiş və buna görə də tamaşa müvəffəqiyyətli çıxmışdır: “Pəri cadü” pyesini müəllif cənabları bir qədər təgyir və təbdil etdiyi üçün daha parlaq, daha gözəl oynandı [6; № 350].”

H.İ.Qasimov resenziyalarında bir qayda olaraq pyeslə aktyor işini vəhdətdə təhlil edir, ancaq hərəsinin ayrılıqda qiymətini verməyə çalışırdı. O, oxucularını başa salmağa çalışırdı ki, istedadlı aktyor zəif pyesdə yaxşı oynaya bildiyi kimi, əhəmiyyətsiz bir pyesi də istedadlı aktyor meydana çıxarır [6; № 60].

H.İ.Qasimov bir tənqidçi kimi komediya janrına xüsusi maraq göstərirdi. O, “Vəzir-xani Lənkəran”, “Ölülər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Vurhavar”, “Ağa Kərim xan Ərdəbili” kimi onlarla komediyanın tamaşaları haqqında rəy söyləmişdir. Hətta özü də “Leyli və Məcnun adı ilə “məzhəkəli opera” yazmış və nəşr etdirmişdir [11]. Əgər N.Vəzirovun böyük fransız komedioqrafı Molyerin “Xəsis” pyesinə yazdığı Ağa Kərim xan Ərdəbili” adlı iqtibası H.İ.Qasimovu xəsisliyi, acgözlüyü tənqid edən bir əsər kimi cəlb edərsə [6; № 151], Ağa Kazimovskinin “Vurhavar” resenziyasının əvvəlində pyesin ideyasını belə qiymətləndirir: “Kazimovski cənabları operettasında camaatımız arasında möhkəm bir bina salmış olan aşnabazlıq kimi möhlük bir mərzədən bəhs edib müsəlmanların bu mərzəyə nə cür giriftar olduqlarını parlaq bir surətdə göstərir.” [3; № 133].

Mövzunun aktuallığını və müasirliyini qeyd etdikdən sonra tənqidçi operettanın süjetini qısaca nəql edir, diqqəti maraqlı konfliktə cəlb etməyə çalışır. Müəllifin uğuru əxlaqca pozulmuş, məhəbbət hissini ucuz tutan Laçın bəy kimi neft sahiblərinin canlı obrazlarının yaradılması ilə müəyyənləşdirilir.

H.İ.Qasimovun ədəbi-jurnalistik fəaliyyətinin bu sahəsi- onun Azərbaycan teatrına dair məqalələri xüsusi tədqiqata möhtacdır.

Yeni əsrin onuncu illərində “teatr işləri”nin, milli dramaturgiyanın geridə qalmasının əsas səbəblərindən birini tənqidçi ideya-bədii cəhətdən dəyərsiz pyeslərin səhnəyə yol tapmasında, səhnə texnikasını, dramaturgiya qanunlarını bilməyən “dramaturqların” meydana çıxmasında, hər əlinə qələm alan şəxsin pyes yazmasında görürdü. “Vaxtı ilə bir parlaq dövrəyə malik teatrlarımız, səhnəmiz doğrudan da, indi qayət təəssüflü bir haldadır. Vaxtı ilə “Nadir şah”lar, “Gavə”lər və “Qəzavat”lar və bu kimi ibrətamiz pyeslər qoyulub teatrlar labələb məmlüv olub, xalq o kimi ibrətli pyeslərdən ibrət aldığı halda, indi hər həftə oynanmaqda olan bu opera, operetta taslaqları cəmətdə o kimi tarixi pyeslərə olan meyl və həvəsi öldürdü və qayət fəna bir hala qoydu. Hərgah bu mövsümdə oynanan opera və operettaları zikr edəcək olsaq, şübhəsiz, sayı bəlkə otuz da keçəcəkdir... Deyə bilərik ki, musiqiçilikdə birinciliyi qazanan İtaliyanın Roma şəhərində nə bu qədər opera müəllifləri və nə bu qədər opera və operettalar yoxdur. Bəli, bir çox “müəlliflər” operanın rəvacda olduğunu görüb “Xırdavat alan”, “Məhr və mah”, bilməmiş dəxi nə alan kimi şeylər düzəldib gözəl səhnəni büsbütün bir balağan halına gətirdilər və müqəddəs saydığımız səhnədə elə mənzərələrə təsadüf edildi ki, o mənzərələrə “Kazino”, “Renessans” kimi meyxana və ... xanalarda təsadüf etmək olar... Xülasə, demək istəyirəm ki, gözəl səhnəmiz cəmətə əxlaq təlim edəcəyi əvəzinə daha da onların əxlaqını pozdu” [3; № 94]. Odur ki, H.İ.Qasimov səhnə əsərlərinin ideya-bədii keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirirdi, bu ədəbi problemin düzgün istiqamətləndirilməsini dramaturgiyanın və teatrın inkişafı üçün zəruri amillərdən biri hesab edirdi. Onun fikrincə bəzi tamaşaların soyuq qarşılınmasının, tamaşaların hiss və həyəcan oyatmamasının səbəbi budur. H.İ.Qasimovun məqalələrində bu məsələ əsas yerlərdən birini tuturdu.

1916-cı ildə “Ölülər” in ilk tamaşası ətrafında gedən mübahisələrdə H.İ.Qasimovun tutduğu mövqe tənqidçinin məqalələrinin ümumi ideya-bədii istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün çox səciyyəvidir. H.İ.Qasimov məqalələrindən birində yazırdı ki, “Ölülər”in əleyhdarları İskəndər surətini təhrif etdikləri, onun məqsədini aydınlaşdırma bilmədikləri üçün pyesə doğru yanaşa bilməmişlər. Əslində bu pyes “ictimai işlərimizdən” bəhs edən, “milləti ayıldı b hüşyar edən” əsərdir, məhz belə səhnə əsərlərlə müasir teatrı yüksəltmək, tamaşaçılara təsir göstərmək olar. İndiki halda şəxsi mənfəət üçün, milli inkişafa mane olan hər cür əsərin oynanmasına yol açmaq ictimai cinayətdir: ...cib mənfəətinə milləti fəda etmək böyük cinayətdir. Burasını onlar anlamalıdır ki, bu bədbəxt millətin zurna səsinə eşitməyə ehtiyacı yoxdur. Dərdləri, çox nöqsanları vardır ki, doğrudan da məktəb məqamında olan səhnə ilə onu düzəltmək, o nöqsanları dəf etmək mümkündür. İştə müsəlman səhnəsinə “Molla Nəsrəddin” müdiri-möhtərəmi Cəlil Məmmədquluzadə cənabları tərəfindən olan “Ölülər” kimi pyeslər lazımdır. Həm bu cür pyeslər bu cahil, bu avam, bu bədbəxt milləti ayılda, hüşyar edər, həm də bəzi şarlatanların nə olduğunu açıqcasına meydana qoyar...” [3; № 94] Hər iki məqalədə komediyanın ideyası ətrafında müəllif çox maraqlı, o zamankı ədəbi tənqidin mütərəqqi istiqamətini səciyyələndirən fikirlər söyləyir, avamlığın, fırıldaqçılığın xalqa gətirdiyi fəlakətləri sayır, əsərə münasibətini belə yekunlaşdırır: “Molla Nəsrəddinin “Ölüləri” ölü fikirləri dirildəcək qədər mahirənə bir üsulda yazılmışdır. İştə ona görə də yaşasın Molla Nəsrəddinimiz. H.İ.Qasimov “Ölülər”in təhlilində əsas diqqətini İskəndər obrazına verirdi. O, göstərirdi ki, bu mürəkkəb, həm komik, həm də tragik planda işlənmiş obrazı aydın şəkildə təhlil etmədən əsərə ümumilikdə qiymət vermək

olmaz. İskəndər əsərin əsas ideyasını daşıyan obrazdır, o ictimai haqsızlıqlarla dolu, mövhumatın törətdiyi rəzalətləri ifşa edən bir surətdir: “Bu qaranlıq mühitdə bir ulduz parlayır, o da iyirmi iki yaşlı, ali təhsilli İskəndərdir. Tamaşaçı bütün əsər boyu İskəndərin qaranlığı əridən ildırım, şimşəkli qəhqəhələrini, paslanmış beyinlərin paxırını açan ağıllı sözlərini, din şəriət adından alver edən lotuların maskasını yırtan öldürücü kinayələrini eşidir” [7].

H.İ.Qasimov İskəndərə baş qəhrəman kimi birmənalı yanaşmamışdır... “Çünki kefli İskəndər: “Mən heç, mən bədbəxtəm və heç bir şeyə iqtidarım yoxdur”-sözünü deyirdi. O, bir qədər də irəliləyib özünü vəqifən ölü hesab edirdi və deyirdi ki, “... ya Şeyx, hərgah sən ölünü diriltməyi bacarırsansa, buyur, mənı dirilt, çünki, mən də ölüyəm.” Bundan görünür ki, Şeyx hiyləsinə uyan avam camaat ölü isə, mey aludəsi olan bir intelligent də ölüdür [3; № 94]. H.İ.Qasimov başqa janrdə yazılmış səhnə əsərlərinə də, eləcə də faciə janrına eyni tələbkarlıqla yanaşırdı. Məsələn, o, Yusif Ziya Talıbzadənin “Əmir Xəlid ibn Vəlidi” tarixi dramını sənətkarlıq cəhətdən zəif işlənmiş və səhnələr arasında təbii ardıcılıq olmayan əsər kimi tənqid edirdi. Tənqidçi göstərirdi ki, bir çox səhnə əsərlərinin sənətkarlıq cəhətdən qüsurlu olması tamaşaçıların teatrdən soyumasına, tamaşaların “soyuq” keçməsinə səbəb olur:

“Hüseynqulu Rzayevin (Sarabski), “Cəhalət” faciəsinin də təleyi belə olmuşdur. Bir neçə dəfə tamaşaya qoyulduqdan sonra repertuardan çıxarılmış, tənqid əksər hallarda susmuşdur. H.İ.Qasimovun bir məqaləsindən öyrənirik ki, pyes həm məzmunca, həm də sənətkarlıqca zəif imiş: “Birinci dəfə səhnəyə qədəm qoyan bu faciənin barəsində ancaq bunu deyə bilərik ki, faciənin məzmunu bu günkü gün müsəlmanların düçar olduqları bəla və müsibətdir. Nahaq bir işin üstündə neçə xanımın bisəri-saman qalmasıdır.

Lakin faciənin bir çox yerlərində nöqsan olmamış deyildir. Zira ki, bir mətləbi bir neçə dəfə təkrar etdiyindən ziyadə faciəyə xələl yetirmişdir və bir də nökrə uzun bir monoloq vermişdir ki, çox ədəbiyyat və gözəl sözlərlə doludur. Halbuki nökrənin heç bir vəchlə öylə bir ədəbiyyat və gözəl sözlər ağına gəlməz. Başqa nöqsanları da az deyildir” [8; № 51].

Tədqiqatçı-alim Rauf Sadıxovun qeyd etdiyinə görə “H.İ.Qasimovun tənqidi fəaliyyəti təkcə Azərbaycan dramaturqlarının orijinal əsərlərini deyil, həmçinin Qərbi Avropa dramaturqlarının tərcümə və ya təbdil olunmuş əsərlərinə qoyulmuş tamaşaları da əhatə edir” [12; s.13].

Yeni əsrin tənqidində təbdil və tərcümə olunan dramatik əsərlərin seçilməsinə də diqqət yetirilirdi. Məsələn, bu mövzuda tez-tez çıxış edən Seyid Hüseyn göstərirdi ki, təbdil və tərcümə olunan pyes hər cəhətdən, xüsusən öz ideya istiqaməti ilə xalqın milli mənafeyinə uyğun olmalıdır. Məhz bu mövqedən o, Səkinə xanım Axundovanın fransız bəstəkarı Leo Delibin (1836-1891) “Lakme” operasının librettosu əsasında təbdil etdiyi “Zülmün səmərəsi” pyesini nöqsanlı sayırdı [10; № 520]. S.Hüseyn göstərirdi ki, avropalı müəllifin “qərblilər”, “şərqlilər” qarşı qoymasını, “qərblilər” üstünlük verməsinə Axundova nəzərə almamış, orijinala ideyaca tənqidi yanaşmamış, nəticədə “qərblilər” müsbət, “şərqlilər” mənfi əxlaqi sifətlərə malik insanlar kimi təqdim olunmuşlar [13; s.511]. Bu məqaləni görünür S.Hüseyn iki gün əvvəl nəşr olunmuş H.İ.Qasimova cavab olaraq yazmışdı. Çünki o, tamaşaya tamamilə başqa cəhətdən yanaşmış, pyesin ustalıqla təbdil edildiyini tərifləmişdi. Ancaq eyni nöqsan cəhət H.İ.Qasimovunda nəzərindən qaçmamışdı. O, yazırdı ki, pyesdə “Avropa ruhu” güclüdür: “Pyesin məzmunu Avropa ruhunda olub müsəlmanları hər cəhətdən cəbbar və xunxar sifətlə qələmə verir. Biz inanmaq istəyirik ki, Səkinə xanım Axundova cənabları bizzat özü bu ruhda əsər tərtib etmiş olsun... biz ümid edirik ki, Səkinə xanım cənabları bundan sonra yazacağı yaxud tərcümə və təbdil edəcəyi əsərlərini müsəlman-türk ruhuna müvafiq və onlara “nəfə” bir üsulda yazacaqdır” [3; № 135].

H.İ.Qasimovun tənqidçilik fəaliyyətində teatr və dramaturgiya məsələləri yeganə sahə deyildi, onu dövrün ümumi ədəbi məsələləri də maraqlandırır və onlara öz münasibətini bildirirdi. Xüsusən böyük Sabirin təleyi, şəxsiyyəti və yaradıcılığı onu xüsusilə məşğul edirdi. İstər onun 1912-ci ildə çap etdirdiyi “Şairi-milli Ə.Sabir” [14; № 22] və istərsə də bir az sonra yazdığı “Ə.Sabir vəfatının iki illiyi” [6; №109] məqalələrindən öyrənirik ki, tənqidçi inqilabçı satirikin şəxsiyyəti və poeziyası haqqında çox yüksək fikirdə imiş, onu əsrin əvəzsiz bir siması kimi qiymətləndirmiş. Tənqidçi yazırdı ki, Sabir xalqın arzu-istəklərini, dərini, ağrıları görə və göstərə bilən milli şairdir, o, öz əsərlərini elə sənətkarlıqla, elə aydın və sadə yazı bilirdi ki, dərhal xalqın malı olurdu, Sabir milli şeirin inkişafında “yeni bir cığır açan” dahi sənətkardır: “Sabir şair idi, həm də milli bir şair idi. Yazdığı əsəri türk ruhunda yazılırdı və bu milli şeir üsulunda yürüdülməsinə yeni bir cığır açmış, yeni bir təməl atmış, türklüyü, türk ruhunu milləti arasında nəşr etməyə yeganə, həm də müqtədər bir tərcüməçi idi”.

H.İ.Qasimov XX əsrin əvvəllərində qızgın fəaliyyət göstərən, öz ədəbi görüşlərinin demokratizmi, qabaqcılığı ilə seçilən, çox hallarda demokratik tənqidi mövqeyini müdafiə edən tənqidçilərimizdən olmuşdur. Onun dövrün nəbzinə uyğun milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliğinə yönəlmiş, maarifçi ruhlu məqalələri müasir teatrimizin inkişaf yoluna işıq salmaq aktuallığını itirməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920), Bakı Azərbaycan Dövlət nəşr.1975.
2. 1923-cü ilə aid olan Əlyazması, Respublika Əlyazmalar İnstitutu şifri B 937/153
3. “Bəsirət” qəz., 1917; 1916
4. Qulam Məmmədli. İnzalar, Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşr, 1977
5. “Sədayi-Qafqaz” qəz, 1915
6. “İqbal” qəz., 1912; 1913
7. “Açıq söz” qəz., 1916
8. “İrşad” qəz., 1908
9. “Babayi-əmir” jur. 1915.
10. “Yeni İrşad” qəz., 1912, 1917

11. H.İ.Qasimov "Leyli və Məcnun", nəzirə, məzhəkəli opera, Bakı, 1912.
12. Sadıxov Rauf "Hacı İbrahim Qasimov teatr tənqidçisi kimi" (Metodik vəsait), Bakı, Mütərcim, 2006.
13. Kamal Talibzadə "XX əsr Azərbaycan tənqidi" Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşr. 1966
14. "Tazə xəbər" qəz., 1912.

Açar sözləri: mətbuat xadimləri, Azərbaycan publisistləri, "Səfa" cəmiyyəti, teatr tənqidçiləri, Hacı İbrahim Qasimovun ədəbi-jurnalistik fəaliyyəti

Ключевые слова: представители печати, Азербайджанские публицисты, общество «Сафа», театральные критики, литературно-журналистская деятельность Гаджи Ибрагима Касимова

Keywords: representatives of press, Azerbaijani publicists, society "Safa", theater critics, literary and journalistic activity of Haji Ibrahim Gasimov

Theatrical theme in the publicity of Haji Ibrahim Gasimov

SUMMARY

One of the actual issues of our modern literary criticism is the study of the life and work of the out-of-research representatives of our national literary criticism in the light of new methodologies.

The article examines the life and work of Haji Ibrahim, as a journalist, publicist, critic and translator who wrote at a new stage in the history of socio-literary thought in Azerbaijan in the early 20th century, through the prism of modern literary criticism. He was engaged in literary creation and translation, write articles on socio-political issues, worked in literary and cultural organizations, and took an active part in many socio-cultural events. At the same time, H.I.Gasimov is known in our cultural history as a professional journalist, theater critic and publicist who has devoted his entire life to theatrical work.

H.I.Gasimov was regularly deal in the stages of development of Azerbaijani theater and drama. His work as a secretary in the theater departments of the societies, translating plays, acquaintance with the world of theater in general, with some famous actors, his friendship created conditions for more successful work in this field. The author of more than a hundred reviews was mainly interested in issues such theater, directing, acting, stage language and technique.

H.I.Gasimov was one of our most active critics of the early 20th century, distinguished by the democracy and pioneering nature of his literary views, and in many cases defending critical position. His enlightening articles aimed at promoting our national and spiritual values in accordance with the pulse of the time have not lost their relevance to shed light on the development of our modern theater.

Тема театра в публицистике Гаджи Ибрагима Касимова

Резюме

Одной из актуальных проблем современного литературоведения является исследование творчества представителей отечественной литературной критики, которые оказались за пределами внимания исследователей, на основе современной методологии.

В статье анализируется жизнь и творчество Гаджи Ибрагима Касимова – журналиста, публициста. Критика и переводчика, творившего в начале XX века, в новый период в истории азербайджанской общественно-литературной мысли, с призм современного литературоведения. Г.И.Касимов занимался художественным творчеством, переводом, вместе с тем писал статьи на общественно-политические темы, являлся деятелем культуры, работал в организациях, занимавшихся вопросами литературы и культуры, активно участвовал в общественно-культурных мероприятиях. В историю азербайджанской культуры Г.И.Касимов вошел как профессиональный журналист, публицист, и театральный критик, посвятивший этому делу всю жизнь.

Г.И.Касимов постоянно занимался изучением этапов развития азербайджанского театра и азербайджанской драматургии. Он работал секретарем театральные отделов разных организаций, переводил пьесы, был знаком лично с разными известными актерами, был близок к театральному миру, безусловно, все это создавало условия для успешной работы в этой области. Он написал более ста рецензий, его больше интересовали режиссерская работа, игра актера, сценическая речь и техника.

Г.И.Касимов является активным творцом, одним из лучших критиков начала XX века, автором выделявшимся демократизмом своих литературных взглядов, передовыми идеями, защищавшим демократическую позицию в критике.

Статьи Г.И.Касимова не теряют актуальности и сегодня, так как в них присутствует просветительский дух, эти произведения направлены на пропаганду наших национально-духовных ценностей, они соответствуют требованиям времени, освещают пути развития современного театра.

Rəyçi: dosent, fil.ü.f.d. GÜLDƏNİZ QOCAYEVA

REAL TARIXİ HƏYAT VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT NÜMUNƏSİ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının klassik sənətkarlarından olan Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının bədii nəsrinə haqqında danışıqların, fikir və mülahizə söyləyənlərin əksəriyyəti xüsusilə “Dəli Kür”, “Ayrılan yollar” və “Ölən dünyam”dan bəhs edən filoloji qələm sahibləri bu qüdrətli nasirin həm geniş oxucu kütləsi, həm də müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elmi tərəfindən yüksək, birmənalı şəkildə qarşılınmasının əsas səbəbini düzgün və təbii olaraq onun həm tarixilik, həm də müasirlik prinsiplərinə ciddi əməl etməsi, məsuliyyətlə yanaşması ilə izah etmiş, bədii nəsrinin qüvvətli həyatilik və bədiiliklə bağlı olmasında görmüş, həm də “Dəli Kür”-ü yeni, müasir, yaradıcı təfəkkürün təzahürü kimi qiymətləndirmişlər. Bu haqda müxtəlif və çoxsaylı qələm sahiblərinin qəzet və jurnal səviyyəli yazıları mövcuddur. Görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas Y. Qarayev “Tarix-yaxından və uzaqdan” əsərində yazır ki, “Sınıf və milli dəyərlər belə kəskinliklə ilk dəfədir ki, “Dəli Kür”də üz-üzə gəldi və milli kolorit, milli epik səciyyə həm formada, həm məzmununda nihilist, beynəlmiləl abstraksiyanı üstələdi” (1, s. 499). İsmayıl Şıxlı nəsrinin ümumilikdə təsvir-təbliğ, mündəricə və mövzu, dövr, zaman və şərait təbiiliyinin aktuallığını və inandırıcılığını “Dəli Kür” bütün məziyyətləri, ədəb-ərkanı, ideya-məzmununu və bədii siqləti ilə göstərən səviyyəli tarixi və müasir romandır. “Dəli Kür” kimi məşhur olan, əslində qürur-qüdrət-vüqar rəmzi sayılan Kür çayı, bütün əzəməti ilə Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının, eləcə də aşiq sənətinin, mahnı-nəğmə-bəstəkarlar yaradıcılığının nümunəvi mövzularından olmuşdur. Bu qüdrətli Vətən sərəvəti təbii olaraq müxtəlif adlar altında; “Ana Kür”, “Dəli Kür”, “Dədə Kür”, “El-oba-Vətən yaraşığı”, “təbiətin vüqarı, əzəmət nümunəsi”, “tarixilik-müasirlik faktı” kimi təbliğ və tərənnüm olunmuşdur. Bu haqda yazılı və şifahi mənbələrdə çoxsaylı nümunələr və faktlar mövcuddur. Bütün mülahizə və dəlillər Kürün Vətən-xalq-el-oba, tariximizin, müasir qürur hissimizin rəmzi kimi təqdim olunması ilə bağlıdır. Böyük xalq şairi Səməd Vurğun haqlı yazırdı ki,

Kiçik bir sudur yer üzündə Kür,
Baxsan bu dünyanın xəritəsinə.
Bəs niyə qəlbimdə ümman dpyünür,
Hər qulaq asdıqca Kürün səsinə...

Tarixi mövzuda, ümumən tarixi romanlardan yazmaq həm də güclü müasir sənətkar olmaqla bağlı məsələdir. Böyük ustad alimlərin dediyi məşhur kəlamları, haqlı mülahizələri bu yerdə yada düşür. Böyük alim M.Arif haqlı yazırdı ki, “Yazıqlar tarixi hadisələri yalnız tarix xətinə təsvir etmir, onları müasir problemlərin həllinə köməyə çağırırlar.” Bu problemlə bağlı deyilmiş mülahizələrdən çoxsaylı misallar, iqtibaslar gətirmək olar. Mən tarixi romanlar mövzusunda yazarkən “tarix və sənətkar” problemi ilə bağlı olan çoxlu istiqamətverici mülahizələrlə rastlaşdım, belə nəticəyə gəldim ki, “Dəli Kür” o qədər də uzaq olmayan tariximizin, o dövr insanların düşüncə-şüur tərzini, psixologiyasını, haqq səsidir. “Real həyat və bədii həqiqət nümunəsi, XX əsrin bədii sənət faktıdır” (2, s. 70).

“Dəli Kür”-də əksər obrazların səciyyələnməsində, xüsusilə insan, onun mənəvi aləmi kimi mühüm bir problemin konkret və qabarıq mərhələ kontekstində ümumiləşdirməsində yazıçı nümunə göstərdiyi üçün əsər kamil bədii nəsr hüququ qazanmışdır. İsmayıl Şıxlı romanın əksər obrazlarının; Şamxal, Əşraf, Şahnigar, Rus Əhməd, Molla Sadiq və s, xüsusilə Cahandar ağanın, ictimai xarakterinə görə, sət, çətin, ziddiyyətli və mürəkkəb bir tarixi mərhələnin, fərdi və milli mənsubiyyəti və özünəməxsusluğu ilə müsəlman əxlaqı və tərbiyəsinin yetişdirdiyi tipik bir tarixi dövrün adamı, obrazı kimi səciyyələndirməkdə tamamilə haqlı idi. Belə yaradıcılıq-sənətkarlıq yolu ilə ədib, əslində real-canlı obraz-xarakter yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirdi. Cahandar ağanın şücaətindən, fərdi xüsusiyyətlərindən, qonaqpərvərliyindən, mahir ovçu, sərrast atıcı olmasından, milli qürur hissindən, əsil-tipik müsəlman kişisi olmasından danışmaqla onu idealizə etmədi, əksinə, hər şeydən əvvəl tipik tarixi şəraitə uyğun, tipik obraz-xarakter yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirir, realizmə-sənətkar andına sadıq qalırdı. Üstəlik onun sonda, milli zəmində deyil, rus kazakları ilə döyüşdə öldürülməsi faktı ilə müsbət idealına haqq qazandırır. Odur ki, “Dəli Kür”-ün süjet xəttində, konfliktində, ümumən bütün bədii həyat materialında tipik şərait-tipik insan-tipik zaman-tipik müsəlman adət-ənənələri çox aydın görünür, sənətkar məsuliyyəti, yazıçı prinsipliliyi aparıcı mövqedə dayanır, yazıçının müşahidə, axtarış və məşqlərinin hüdud və imkanları bütünlüklə müsbət idealın təbliğ və tərənnüm vasitəsinə çevrilir, nəinki insanlar, adi detal və əşyalar da, bəhs olunan dövrün, hadisə-əhvalat və vəziyyətlərin təbiiliyini təsdiq etməyə yönəlir. Real tarixi həyatla bədii həqiqət bir kökdə, bir vurğu altında birləşir. Bu mülahizələrin hər biri haqqında “Dəli Kür”-də kifayət qədər bədii nümunələr vardır.

“Xalqın istəkliyi” məqaləsində deyilirdi ki, “Dəli Kür” Azərbaycan bədii nəsrinin arsenalına daxil olmuş elə bir samballı-siqlətli nümunədir ki, onu həmişə müasir təfəkkür işığında daha mükəmməl, daha dərinlən tədqiq-təhlil etməyə ehtiyac var” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1989, 7 aprel). İsmayıl Şıxlı real tarixi həyat kimi, son dərəcə qlobal bir fakt, obyekt, tale yüklü bir mövzu ilə üz-üzə qaldığı, əlavə heç bir hadisə və məlumatlara ehtiyac duymadığı üçün, romana artıq, deyək ki, təmtəraqlı, zahirən yaraşığı material, hadisə-obraz əlavə etmir. O, yalnız tipik vaxt-şəraitlə bağlı olan, tarixi zaman kəsiyində yaranan situasiyanı bədiiləşdirir. Bu da yazıçının tarixi dövrün xarakteri və səviyyəsinə uyğun həyat hadisələrini səciyyələndirməyə, obrazları fərdi və ictimai cəhətdən fərqləndirməyə meylini artırır, hadisə və insanlara tənqidi münasibətini üzə çıxarır.

İsmayıl Şıxlıya görə, doğma Ana dili kimi ulu keçmiş də, sələflər dünyası, müqəddəs tarix də Vətəndir. Odur ki, romanda fərdi həyəcanlar, səksəkə və narahətçılıqlar zahirən insanların subyektiv taleyi, həyat tərzini kimi görünsə də düzgün olaraq

⁴² BDU. Professor

mövcud tarixi şəraitin, dövr və zamanın xarakteri-səviyyəsi kimi ümumiləşdirilir. Ədib “Dəli Kür” romanı ilə sübut edə bilir ki, müasirlik və tarixilik sadəcə olaraq tarixdən və müasir həyərdən yazmaq deyil. Bunların hər ikisi yazıçının estetik idealında, müşahidə-axtarış və məşqlərinin əsasında, məsuliyyət hissini mərkəzində, sənətkarlıq və vətəndaşlıq ruhunda dayanan dinamik bir keyfiyyətdir. Hər iki obyektə-subyektin güclü-haqlı meyli və vətəndaş münasibəti ulu tariximizə hörmət müasir tələb və ehtiyaclara xidmətdir, el-oba adətlərini, dini və milli dəyərləri qorumaq, itməyə, azalmağa, ləkə düşməyə qoymamaqdır.

“Dəli Kür”-ün konflikti əsasən insan və zaman, nadanlıqla maarifçilik, hüriyyətlə əsarət arasındakı ziddiyyətlər üzərində qurulsada, ədib istiqlal məfkurəsinin tez bir zamanda şüurlarda hakim mövqə tutacağı məfkurəsinə bədii həyat materialının axını ilə əsaslandırır, sübut edə bilir ki, hər bir tarixi dövrün, hər bir tarixi mərhələnin özü də gələcək inkişafın başlanğıcı-irəliyə bir addımıdır. Bu inkişaf prosesi ilə əbədlilik adı qazanan dünya nizam-intizam ilə davam edir. Bu yolda dünyanın yalnız bir mühüm amilə ehtiyacı var. O amil də ağıllı, əsl vətəndaş İnsandır. Dünyanı düzəlməyə qoymayan insandan xilas olmaqdır...

“Dəli Kür”-də bəhs olunan tarixi mərhələnin milli ruh, milli zövq, milli adət-ənənələrinə diqqətin güclənməsi, nəinki ideya-məzmun, həm də əsərin bədii cəhətdən kamilləşməsində əsas vasitələrdən olmuşdur. Ədib daxili bir həyəcan, vətəndaş yangısı ilə bəhs olunan tarixi dövrün tez bir zamanda qəflətdən, şəxsi həyəcan və narahatçılıqdan qurtarıb ictimai xarakter alacağına, alovlanaraq atəşə dönəcəyinə olan inam və ümid hissini bütün həyat materialı ilə əsaslandırma bilmiş, bu labüd və zəruri fakta vətəndaşlıq idealına xüsusi yer ayırmışdır. Bu da əsərin müasirlik ruhunu əsaslı surətdə güclənməsinə səbəb olmuşdur. Görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim A.Hüseynov “Müxtəlifliyin birliyi” əsərində yazır ki, “Dəli Kür”lə yarışan ikinci bir əsər tapmaq çətindir. Təbiətlə insanın qovuşmasını bir çox məqamlarda, xüsusilə əsərin iki baş qəhrəmanının- Cahandar ağanın və Kür çayının xarakterindəki yaxınlıqda, səsləşmədə daha aydın duymaq olur, hər iki surət mühüm səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir, qələmə alınan həyat tərzinin koloritinin təəssümünə çevrilir” (3, s. 143-144).

“Dəli Kür”-ə əbədi rəğbət qazandıran məziyyətlərdən biri də, bədii dili, kamil üslubu, klassik və müasir mədəniyyət ənənələrinə səmimi münasibəti, qayğı və diqqətidir. İsmayıl Şıxlı “Dəli Kür”-ü yalnız oxumaq, ekranda görmək üçün yox, duymaq, düşünmək, nəticə çıxarmaq, müqəddəs ana dilini-vətəni-xalqı-milləti, onun tarixini sevmək, indisi ilə fəxr etmək, qüdrətli müasir Azərbaycana vətəndaş xidməti göstərmək üçün yazmışdır. “Dəli Kür”-ə uğur qazandıran həm də, füsunkar-əzəmətli təbiətə, doğma yurda, el-obaya olan səmimi münasibətdir. İsmayıl Şıxlı romanın həyat materialında əsas yerlərdən birini tutan təbiətə, onun əsrarəngiz mənzərəsinə heç nə əlavə etmək fikrində olmamışdır. Təbiəti olduğu, göründüyü kimi vəsf etməklə-bədiiləşdirməklə estetik idealını zənginləşdirmişdir.

Hərtərəfli inkişaf etmiş insan, rahat zaman-şərait arzusu tarixən də ədəbi proses və mərhələlərin əsas mövzusu olmuşdur. Bu arzu və ehtiyac bütünlüklə sənətin-bədii yaradıcılığın diqqətini cəlb etmiş, nəinki müxtəlif ədəbi növ və janrlarda fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı sənətkarların, ümumiyyətlə mövcud ədəbi mühitin vacib problemi kimi qəbul edilmişdir. Bu baxımdan İsmayıl Şıxlı “Dəli Kür” romanı ilə sübut edə bildi ki, yeni, kamil və tipik insan və zamanın bədii obrazını yaratmaq yalnız ayrıca götürülmüş ədəbi mərhələ ilə bağlı olan məsələ deyil. Bu zəruri ehtiyac və tələb bütün ədəbi proseslər üçün vacib olan, tarixən bədii yaradıcılığın, humanist sənət dünyasının diqqət mərkəzində dayanan, ustad Nizami Gəncəvidən gələn nümunəvi təcrübə yolu olmuşdur. Bu müqəddəs yola sədaqətli olmağın nəticəsidir ki, “Dəli Kür”-ün həyat materialına daxil olan ən adi detallar, bədii ifadə və təsvir vasitələri, ricətlər, folklor nümunələri, bəhs olunan zamanın-insanların xarakterinin-psixologiyasının açılmasına, şərhinə yönəlir, müsbət-estetik idealın ətrafında birləşir. “Dəli Kür” romanının estetik idealında əsas və xüsusi yer tutan məsələlərdən biri də, Kür və Kür ətrafı ərəzilərdə baş qaldıran, irili-xırdalı arzu və diləklərin təsirindən yaranan istiqlal məfkurəsi, nisbi də olsa azadlıq ideyaları bu diyarın gələcək uğurlu dünyası haqda inam və ümidləri artırır, Azərbaycanın bütünlüklə vahid- azad-müstəqil-qüdrətli bir dövlət olacağı ilə bağlı təsəvvürləri möhkəmləndirir. “Dəli Kür”də real arzu-istək şəklində qoyulan bu məfkurə, bugünkü qüdrətli, əzəmətli Azərbaycanın timsalında reallığa çevrildi, özünün real, təbii həllini tapdı. Bu mühüm, ciddi-məsuliyyətli, arzu-istək xarakterli mülahizələr konkret bədii hadisə-əhvalatlar şəklində verilməsə də romanın bədii-ruhi təsirində bütün həyat materialının hərəkət istiqamətində, dinamikasında, təbliği-təsir ruhunda əridilərək “Dəli Kür”ün həm də güclü-müasir roman olmasına haqq qazandırır. Məhz buna görə də, həm də XX əsr Azərbaycan romançılığında “Dəli Kür”lə yarışa bilən ikinci əsər tapmaq çətindir...” Bu təbii, real fakt, romanın son dərəcə təbliği-təsir gücü, ona əbədi yaşamaq-var olmaq hüququ və şöhrəti qazandırmışdır...

İsmayıl Şıxlı “Dəli Kür” romanı ilə əsrinin bədii nəsr mərhələsinə qüdrətli sənət nümunəsi bəxş etdi. Ona görə də “Dəli Kür”-ün bədii-estetik təsir gücü, tarixə yanaşmaq taktı bu gün də nümunə kimi qəbul olunur. Bu əsəri bədii nəsrimizin zirvəsinə qaldıran ədibin sənətkar-vətəndaş andına sədaqəti oldu. Bu məqbul, şəərəfli sənət və sənətkarlıq yolunu ədib sonradan jurnalistlik və ictimai fəaliyyətində də uğurla davam etdirdi. Bu roman eyni zamanda İsmayıl Şıxlıya böyük “klassik sənətkar” hüquq və şöhrəti qazandırdı. Klassiklər isə həmişə müasir olurlar...

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Y.Qarayev. Tarix-yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996, 710 s.
2. M.A.Dadaşzadə. Sənətkar qocalmır. Bakı, 1980, 700 s.
3. A.Hüseynov Müxtəlifliyin birliyi. Bakı, 1983, 216 s.

Ключевые слова: *реальная жизнь, искусство, мастерство, классическая традиция*

Key words: *real life, art, craftsmanship, classical tradition*

Пример реальной исторической жизни и художественной правды

Резюме

В статье рассматривается роман «Кура неукротимая» как образец Азербайджанской прозы XX века, факт истории и современности. Дается содержание идеи романа, научно-теоретические объяснения мира образов. В статье подчеркивается убедительность прозы И. Шихли в целом, ее описание, содержание и естественность сюжета, периода, времени и условий. В то же время широко анализируется образ Джахандар ага.

An example of real historical life and artistic truth

Summary

The article examines the novel "The indomitable Kura" as an example of Azerbaijani prose of the 20th century, a fact of history and modernity. The content of the idea of the novel, scientific and theoretical explanations of the world of images are given. The article emphasizes the persuasiveness of I. Shikhli's prose as a whole, its description, content, and naturalness of the plot, period, time, and conditions. At the same time, the image of Jahandar Agha is widely analyzed.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

ƏBƏDİ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİ

Söhbət, Ə.Haqqverdiyev hekayələrinin hüdud və imkanlarından, bu kiçik janrlı əsərlərə olan böyük, dərin məna-məzmun məsələlərindən gedir. Ə.Haqqverdiyevin hekayələrini oxuduqca istər-istəməz düşünürsən ki, ey ulu, müqəddəs klassik irsimiz, sənət və sənətkarlıq dünyamız! Yaxşı ki, siz varsınız! Bu sirlə-soraqlı sənət dünyasını xatırladıqca ucu-bucağı görünməyən-sonsuz, ədəbi-bədii bir mühitin sehri-tilsimi ilə üzləşirsən. Bu pak aləm səni ana yurdun hər qarşını daha dərinə sevməyə, indiki, müstəqil vətənlə-Azərbaycanla, onun müqəddəs tarixini, sənət və sənətkarlıq dünyasını yaradan dahiləri ilə fəxr etməyə vadar edir. Hər bir əsrdə böyük dahilər yetişdirən Azərbaycan xalqı indi də öz müqəddəs-sənət yolu ilə irəliləyir, öz dahiləri; Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Üzeyir Hacıbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Səməd Vurğun, Bəxtiyar Vahabzadə və s. kimi söz xəzinəsi yaradan ustaları ilə fəxr edir. Belə müqəddəs söz-fikir xəzinəsi yaradan ustalardan biri də Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev idi. Bu adı eşitməyən, bu ada hörmət etməyən, bu adla fəxr etməyən bəlkə də bir azərbaycanlı tapmaq olmaz. Bu reallıqdır. Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevdən danışan, yazan bütün qələm sahiblərinin səmimi etirafları-fikridir. Ə. Haqqverdiyevi, “canlı yeriən Azərbaycan” adlandıran Mir Cəlil kimi ustadlar onu, ana dilimizin, tariximizin, vətənimizin, XX əsr və gələcək əsrlərin sənət və sənətkarlıq dünyamızın canlı korifeyi hesab etməkdə tam haqlı idilər. Mir Cəlil, Ə.Haqqverdiyevin bədii nəsrindən, xüsusilə “Şeyx Şəban” əsərindən danışarkən yazıcının ana dilinə olan bələdçiliyini, söz tapmaq, söz qoşmaq, söz düzmək sənətkarlığını, səliqə-səhmanlı, obraz, hadisə, əhvalat, vəziyyət yaratmaq ustalığını, mətləb, aydın fikir, təbliğ və təənnüm bacarığını nümunə kimi təqdim edir. “Burada, (“Şeyx Şəban” əsərində Ş.A.) yeknəsəqlik, yoruculuq, quruluq yoxdur. İfadələr su kimi axır, rəngdən rəngə düşür. Cümlələrin sadə və aydınlığından başqa suallar, təkrarlar, müxtəlif ədalətli ibarələr o qədər ustalılıqla işlənmişdir ki, Şeyx Şəbanın bütün əməlləri oxucunun gözü önündə canlanır. Əsər elə şirin oxunur ki, oxucu cümlələrin qrammatik cəhətinə diqqət yetirməyə ehtiyac hiss etmir” (1, s. 4-5).

Ə.Haqqverdiyev görkəmli Molla Nəsrəddinçi, böyük hekayələr ustası, mahir dramaturq, güdrətli teatr və incəsənət xadimi idi. Bu sahələrin hər birində Ə.Haqqverdiyevin böyük imzası, möhürü çox aydın görünür. Əlbəttə, bu nəhəng sənətkarın ədəbi-bədii irsinin araşdırılması nəinki bir məqalənin, həmçinin bir neçə tədqiqat üçün də çətin bir işdir. Bu faktı müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elmi də təsdiq etməkdədir. Biz sadəcə olaraq onun bəzi hekayələrindən müxtəsər şəkildə danışmağı vacib saydıq. Əvvələn, onu deyək ki, Ə.Haqqverdiyevin özünəməxsus, bənzərsiz təhlil və təsvir üsulu vardır. O, real zamana, tipik şəraitə uyğun mövzu seçməkdə, hadisə, əhvalat və vəziyyət yaratmaqda bənzərsiz sənətkarlığa malik yazıçı idi. Onun tipik şəraitə uyğun tipik obraz yaratmaq bacarığı, mövzusunun, satirik və lirik olmasından asılı olmayaraq, bütün hekayələrində öz aktuallığı, reallığı və tipikliyi ilə seçilir-nümunə kimi qəbul edilirdi. Ana dilinin bütün hüdud və imkanlarına dərinə bələd olduğu üçün Ə.Haqqverdiyev hər bir hekayəsində ana dilinin gözəlliyini, imkanlarını, müasir dövrün psixologiyasını, zamanə insanlarının şüur və əxlaq tərzini ümumiləşdirməklə sənət və sənətkarlıq-müasir vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirirdi. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”-ndan başlayaraq, “Marallarım” silsilə hekayələrində “Bomba”, “Pir”, “Şeyx Şəban”, “Mirzə Səfər”, “Keçmiş günlər”, “Uca dağ başında”, “Seyidlər ocağı”, “Çeşmə”, “İt oyunu”, “Qoca tarzən”, “Pristav və oğru”, “Diş ağrısı” və daha başqa əsərlərində Ə.Haqqverdiyev “insan və zaman” problemləri ilə bağlı sərrast münasibət bildirərkən yaşadığı günlərin psixologiyası ilə bağlı bir sıra aktual problemlərə toxunurdu.

Ə.Haqqverdiyevin hekayəçiliyində diqqətə cəlb edən məsələlərdən biri də, portret-hadisə, əhvalat-vəziyyət yaratmaq, onu bədii gülüşün əhatəsində təqdim etmək bacarığı-sənətkarlığı idi. O heç bir hekayəsində yaratdığı obraza-zamana-şəraitə yaxşı və ya pis demirdi. Ana dilinin güdrətindən, bədii gülüşün imkanlarından məhərətlə istifadə edərək obrazların hərəkəti, fəaliyyəti, fərdi və sosial vəziyyətləri kontekstində tipik zaman və şəraitə münasibət bildirirdi. Belə məhərətli münasibətdən oxucu Ə.Haqqverdiyevin mövqeyini, həyata-insana münasibətini asanlıqla görə və duya bilirdi. Hətta onun bir çox hekayəsindən əxz etdiyi zərb-məsəl xarakterli nümunələrlə oxucu özünün də amal və məqsədini aydınlaşdırmaq üçün istifadə edirdi. Məs: “De, sən öl Həsən ağanın qohumusan?!”; “Onda gəl min boynuma” və yaxud “Dom Feyzulla bomba rabatay” və s. Bu tipli nümunələr ədibin felyetonlarında daha çoxdur.

Ə.Haqqverdiyevin hekayəçilik dili müasirlərindən fərqli olaraq daha çox milli, canlı xalq, müdrük və mübariz folklor dilinə daha yaxın və təsirli idi. Bu dil vasitəsilə o, həm güdrətli portret, həm tipik və təbii hadisə, həm mənalı və səviyyəli vəziyyət, həm lirik-həm də satirik gülüş-xüsusilə də tipik insan-xarakter, güdrətli konflikt yaratmağa nail olurdu. Bu dil eyni zamanda Ə.Haqqverdiyevin əlində mövcud zaman, şərait yaratmaq, oxucuları ələ almaq, sənət və ədəbiyyata məhəbbət bəsləmək vasitəsi idi. Ə.Haqqverdiyevin hekayələrini oxuyarkən oxucu nəinki bədii həyat materialında bəhs olunan dövrü-zamanı, obrazların fiziki və idrakı, zahiri və batini xarakterlərini aydın görür, eyni zamanda ədibin dil sənətkarlığına, məlahətli üslubuna heyran qalır. Bu ovsunlu bədii dil Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığının daha kamil, daha qabarıq bir cəhətini üzə çıxarırdı, ədibin psixoloji portret yaratmaq, obrazların zahiri görünüşünü təbii şəkildə təqdim etmək bacarığını nümayiş etdirirdi: “Cavad uca boylu, başı, saqqalı ağarmış, göyçək simalı bir kişi idi. Qocalığına baxmayaraq, cavanlığında geydiyi libasının tərzini dəyişməzdi. İpək arxalıq, mahud çuxa, boz və qiymətli buxara dərisindən papaq, şavro çəkmə, belində qızıl kəmər, döşündə çarpaz asılmış qızıl saat zənciri... Onun libası həmişə bu idi.”⁴¹ Ə.Haqqverdiyev obrazların zahiri portretini yaratmaqla kifayətlənməyərək daha çox daxili-hissi-psixoloji, mənəvi-əxlaqi vəziyyətlərini, fərdi və nisbətən də ictimai xarakterlərini yaratmağa üstünlük verirdi. Bununla da

⁴³ Dosent, BDU

hekayənin ümumi ahənginə, bədii siqlətinə, müsbət idealın təbiiyyətinə, bədii həyat materialının tipikliyinə olan inamı artırır, real həyat-bədii həqiqət qanununa, tələb və prinsiplərinə sadıq qalırdı. Bu baxımdan Ə.Haqqverdiyevin XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyinə gətirdiyi ən böyük, ən uğurlu yeniliklərdən biri də tipik zaman-tipik şərait-tipik insan, bütövlükdə real və canlı həyat idi. Ə.Haqqverdiyevi belə bir kamil-uğurlu mövqeyə gətirib çıxaran vətəndaşlıq borcu, sənətə, bədii yaradıcılığa, sədaqəti, vətəni Azərbaycana, onun tarixinə-ənənələrinə, doğma ana dilinə məhəbbəti idi. Ə.Haqqverdiyevin ədəbi-bədii irsi bu ruhda kökləndiyi üçün o, bütün türk-Azərbaycan dünyasının, gələcək əsrlərin ədəbi sənətkarı, klassiki hüququ qazanmışdır. Bu mülahizələr bütünlüklə Ə.Haqqverdiyevin bədii irsindən, xüsusilə hekayələrindən qaynaqlanır. Hekayələrinin ümumi ruhundan çıxan nəticələrə, müsbət idealın tələb və prinsiplərinə, vətəninə, müqəddəs tarixinə, milli-mənəvi dəyərlərinə olan sədaqət hissənə, Azərbaycanı indiki kimi güclü, sağlam, mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamil görmək arzu və istəklərinə əsaslanır. Ədibin çoxsaylı hekayələrini dolaşan bu istək-arzu-ruh ona, bədii gülüş kimi güclü bir silah bəxş etmişdir. Bu mənalı vətəndaşlıq silahı ilə o, vətəni-millətini aydın, nöqsansız görmək, istək və arzularını həyata keçirmək üçün uğurlu bir imkan qazandırmışdır. Ə.Haqqverdiyev bu mənalı imkanın nəticəsi olaraq yazırdı ki, “Hər yer mənim marallarımın doludur, gözəl marallarım, göyçək marallarım, hacı marallarım, kərbəlayı marallarım, məşədi marallarım, molla, rövzəxan, bəy-xan marallarım, keçəl marallarım, qotur, bitli marallarım, başları qapazlı, üzlləri tüpürçəkli marallarım” (2, s. 286-287). Ə.Haqqverdiyevin “Marallarım” hekayəsinin qayə və əsas məqsədi əksər əsərlərinin ümdə mövzusu olmuş, nadanlıq, cəhalət, avamlıq kimi mənfi hallar, müxtəlif adlar altında, bədii gülüşün bilavasitə iştirakı ilə ciddi tənqid atəşinə tutulmuşdur. “Bomba”, “Pir”, “Həmşəri pasportu”, “Seyidlər ocağı” və s. hekayələrin marallarım ruhunda yazılmasına baxmayaraq, onları təsir gücü, milli zəminlə, milli nöqsanlarla, nadanlıq, cəhalət, avamlıq və s. ilə bağlı olduğu üçün ciddi satirik gülüşlə yanaşı, həm də islahedici yumorla müşayiət olunur. Ə.Haqqverdiyevin ciddi satirik və yumoristik xarakterə malik olan əksər hekayələri tipik şərait, tipik zaman, tipik insan kimi qlobal mövzularda yazıldığı üçün onların konflikti həmin üçlüyün insan-zaman-şərait ziddiyyətləri üzərində qurulmuş, nəticə etibarilə hər cürə mənfilik və pisləklərin ifşasına-islahına ünvanlanmışdır.

XX əsrin ilk iki onluğunda daha çox ciddi satirik gülüşlə bağlı olan Azərbaycan hekayə janrı, Ə.Haqqverdiyevin bədii nəsr yaradıcılığında daha ciddi, daha yeni və mənalı formada üzə çıxdı. O, XX əsrin satirik hekayəçilik çərçivəsindən kənara çıxaraq ona bir sıra yeniliklər əlavə etdi. Əvvələn, satirik hekayə janrına lirik-romantik üslub gətirdi, hekayənin hədd və imkanlarının daha geniş sonsuz olduğunu bir daha sübut etdi, doğma ana dilinin zəngin bədii ifadə vasitələrinin, ümumən folklor nümunələrinin bədii həyat, zaman, şərait və tipik insan yaratmaq sahəsindəki tükənməz xidmətlərini nümayiş etdirdi. Ən əsası da “sənətkar və zaman”, “yazıçı və vətəndaşlıq borcu” prinsiplərinin müqəddəsliyini bədii nəsr, hekayələri ilə bir daha sübut etdi. O, fəaliyyət göstərdiyi bütün yaradıcılıq sahələrində, dramaturgiyasında, teatr sənətində, publisistik-felyeton yaradıcılığında pedaqoji-müəllimlik fəaliyyətində başladığı müqəddəs təcrübə yoluna sadıq qaldı. Dönə-dönə təkrar etdi ki, “İnsan nəfsi-əmmarə dalınca gedərsə, bələlərə uğrayıb fəvt olar”. Ə.Haqqverdiyevin maarifçi-demokratik ruhlu tərbiyə və islah edici hekayələri yalnız ideya-məzmun yeniliyi və gözəlliyi ilə deyil, bədii səliqə-səhmanı, sadə-aydın oxunaqlığı, dilinin gözəlliyi, ahəngdarlığı, qüdrətli təsir gücü ilə oxucunu düşündürmək, nəticə çıxarmaq qüdrəti ilə də nümunədir. Ə.Haqqverdiyevin janr etibarilə kiçik, məna və məzmunu ilə böyük olan hekayələri bütünlüklə Azərbaycan dilinin əzəmətinə, hər şeyə qadir olan qüdrətini, gözəlliyini, incəliyini, bələğətini göstərən, təbliğ və tərənnüm edən sənət nümunələridir. Onun hekayələrində insana məxsus çox şey: sevinc də, kədər də, kin də, nifrət də, hiss-həyəcan və sədaqət də, xalqına-millətinə-Azərbaycana dərin məhəbbət də var, özü də yüksək səviyyədədir...

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mir Cəlil. Klassiklər və müasirlər. Bakı, Azəməşr, 1973
2. Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı, Azəməşr, 1971

Açar sözlər: *əsər, bədii, sənətkarlıq, yaradıcılıq, hekayə, nəsr.*

Ключевые слова: *произведение, искусство, мастерство, творчество, рассказ, проза.*

Key words: *work, art, craftsmanship, creativity, story, prose.*

Xülasə

Məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının əksər yaradıcılıq sahələrində nümunəvi xidmətlər göstərən ustad sənətkar Ə. Haqqverdiyevin hekayələrinin dil-üslub sənətkarlığına həsr olunmuşdur.

Məqalədə ədibin hekayələrinin dil-üslub yaradıcılığı elmi-nəzəri cəhətdən təhlil olunur. Ə.Haqqverdiyevin bədii nəsrində, xüsusilə hekayələrində obrazların fərdi və sosial xarakterini açan monoloq, dialoq və digər bədii təsvir vasitələri haqda ətraflı elmi-nəzəri məlumatlar verilir. Ədibin ana dili-bədii dil xüsusiyyətləri sərhədlənir.

Dövrün ictimai-siyasi hadisələri hekayələrdə sətir altı mənalılar ilə oxuculara çox böyük ustalıqla çatdırılır.

Резюме

Статья написана мастером-художником А., оказавшим образцовые заслуги в самых творческих сферах азербайджанской литературы. Он посвящен языку и стилю рассказов Хагвердиева.

В статье анализируется языково-стилистическое творчество писателя с научно-теоретической точки зрения. Проза А. Хагвердиева, особенно его рассказы, дает подробную научно-теоретическую информацию о монологах,

диалогах и других средствах художественного описания, раскрывающих индивидуальную и социальную природу образов. Разъясняются особенности родного литературного языка писателя.

Социально-политические события того периода передаются читателям с большим мастерством с помощью шести смысловых строк в рассказах.

Summary

The article is written by master artist A.Hagverdiyevs who has rendered exemplary services in most creative fields of Azerbaijani literature. It is dedicated to the language and style of Hagverdiyev's stories.

The article analyzes the language and style of the writer's stories from a scientific and theoretical point of view. A. Hagverdiyev's prose, especially his stories, provides detailed scientific and theoretical information about monologues, dialogues and other means of artistic description that reveal the individual and social nature of images. The features of the writer's native language-literary language are explained.

The socio-political events of the period are conveyed to the readers with great skill with six meanings in the stories.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Sevinc Abdulla qızı Abdullayeva (Abasova)⁴⁴
AQŞIN BABAYEV YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

XX əsrin sonu, XXI əsrin ilk onilliklərində ədəbi-bədii fikrin, bütün yaradıcılıq sahələrinin, xüsusilə də poeziya və bədii nəsrin diqqətini cəlb edən əsas məsələlərdən biri də, mənəvi-əxlaqi- kamilliyin atributlarından sayılan, yeni, azad və müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarakterinə tam uyğun olan milli-bəşəri ruhun, güclü vətəndaşlıq hissinin haqqa, ədalətə söykənən düzlük, sədaqət, səmimiyyət, müqəddəs vətəndaşlıq borcunun yeni-müasir kamil insan tipi-xarakteri yaratmaq üçün əsas yaradıcılıq-sənətkarlıq faktı kimi seçilməsinə – qəbul olunmasına artan marağın, həvəs və ciddi-cəhdlərin çoxalması, hər şeydən öncə müstəqil – azad Azərbaycan dövlətinin xarakteri, onun arxalandığı- söykəndiyi istiqlal məfkurəsinin tələb və prinsipləri ilə bağlıdır.

Bütün sahələrdə olduğu kimi müasir Azərbaycan ədəbiyyatı da bu müqəddəs, prinsiplial yolu əsas yaradıcılıq vəzifəsi kimi seçmiş və ona bugün də sədaqətli olduğunu sübut etməkdədir.

Bu zəruri və vacib yaradıcılıq yolunda əsas obyekt-şah mövzu kimi müstəqillik dövrünün kamil, yeni insanını, onun mənəvi-əxlaqi borcunu, psixologiyasını, vətəndaşlıq həqiqətlərini dövrün-zamanın milli-bəşəri, ictimai xarakterini, yeni tələb və prinsiplərə uyğun, tam fərqli surətdə, yaradarkən bu yaradıcılıq prosesini adi-sadə insandan, zəhmətkeşdən başlamağı, müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bədii ədəbiyyatın-bütün sənət sahələrinin əsas vəzifəsi hesab etmişdi.

İnsanın mənəvi-əxlaqi portretini yaratmaq həmişə ədəbiyyatın əsas vəzifəsi olmuşdur. Bu sahədə ustad şairlərin: S.Vurğunun, R.Rzanın, N.Rahimin, F.Sadıqın, B.Vahabzadənin, N.Həsənzadənin; Mir Cəlal, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, Ə.Əbüllhəsən, İ.Şıxlı, İ.Muğanna, S.Rəhimov, A.Babayev və digər ustad nasirlərin xidmətləri danılmazdır. Söhbət yeni, adi, sadə müstəqil insandan, onun vətəndaşlığından, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin, yüksək bədiiiliklə obrazlaşdırılmasından, müasir insan xarakterləri yaratmaqdan gedir. Bu məsələlərlə bağlı ədəbiyyatımızda kifayət qədər bədii nümunələr vardır. Bu sahədə həmişə olduğu kimi yenə də poeziya və bədii nəsr öndə gedir. Əlbəttə, mövcud olan çox saylı ədəbi-bədii nümunələri yığib-yığışdırmaq, bir və bir neçə məqalənin, monoqrafiyanın işi deyildir. Bu fakta aydınlıq gətirmək məqsədilə, biz yazıçıya – bir əsərə müraciət etməyi məsləhət bildik. İ.Muğannanın, İ.Məlikzadə, İ.Şıxlı, F.Kərimzadə, Anar, Elçin, S.Əhmədov, A.Babayev, M.Suleymanlı və digər müasir nasirlərin yeni insan xarakteri yaratmağa olan marağı, güclü meyli, bütünlükdə sənətkarlıq cəhdlərinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. «Yamacda nişanə», «Zəlzələ», «Kişilər az yaşadı», «Xallı gürzə», «Doğma və yad adamlar», «Dədə palıd», «Günəşli payız», «Ağ qoç, qara qoç», «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi», «Ox kimi bıçaq», «Mən gecədən biri», «Toyuğun diri qalması» və s. kimi əsərlərinin ilk növbədə oxucu diqqəti və marağının artmasına müsbət təsir göstərməsi danılmazdır. Belə sənət və yaradıcılıq yolunda nümunə göstərən sənətkarlar sırasında böyük yazıçı, şair, dramaturq, jurnalist, xüsusilə dəqüdrətli vətəndaş, ictimai xadim Aqşın Babayevin ustad sənətkar kimi əbədi yaşar ədəbi-bədii irsi bugün də nümunə kimi qəbul edilir.

Böyük yaradıcı alim və peşəkar tədqiqatçıların tövsiyələrinə, mülahizə və elmi-nəzəri məsləhətlərinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, klassik və müasir sənətin, ədəbi-bədii yaradıcılıq-təcrübə yolunun, sınaqdan çıxmış tələb və prinsiplərinə etibar etmək, güvənmək, mövcud zamanın inkişaf axınına, ritminə, ahənginə dərinlən duymaq və mənimsəmək, milli ruhlu, milli zövqlü, zəkali vətəndaş – ziyalı olmaq, gündən-günə təkmilləşən, inkişaf edən, ictimai-siyasi-hüquqi münasibətlərdən kənar, uzaqdadurmadan, yalnız sənətin, elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olanların yox, cəmiyyətdə yaşayıb, ondan kənar qalmayan hər bir vətəndaşın, fərdin ictimai borcu, təbiilik-orijinallıq baxımından vəzifəsi, ümumən haqqa-həqiqətə bağlanan, iman gətirən bütün yaradıcı qələm-fikir sahibinin, xüsusilə də, elm, sənət, bədii ədəbiyyat fədailəri və xadimlərinin ümdə, ali məqsədi, məramı olmuş və olmalıdır.

Əslinə qalanda insansız dünya boş və mənasız varlıqdan başqa bir şey deyil. Dünyanın əşrəfi insan olduğu kimi, sənətin, bədii yaradıcılığın da əşrəfi insandır. Bəşər mədəniyyəti və ədəbiyyatını, eləcə də klassik və müasir Azərbaycan – Şərqi, Türk və islam, mərifət dünyasının səhifələrini vərəqləsən, görərsən ki, insana münasibət, onun həyatı, taleyi, bir fərd-ictimai varlıq kimi ömrünün mənası daima diqqət mərkəzində olmuş, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmaq; şansı və cəhdi bəzən dahi M.Füzulinin dediyi kimi:

...Eylər birisini sahibi tac,

Ol birisini dəxi ona möhtac”- olaraq bədii yaradıcılığı düşündürən, əsas tarixi fakt, obyekt-mövzu kimi uzun əsrlər boyu qəbul edilmişdir. Bu haqda istənilən qədər elmi-nəzəri-bədii nümunələr mövcuddur. Dünyanın böyük ağıl-zəka sahibləri, tarixən özlərini «İnsan faktı-insan mövzusu» ilə sınağa çəkmişlər, həm insanla fəxr etmiş, həm də insandan qorxmışlar. Gah «İnsanla yaşamaq mərd, kişidir, kimsəni sevməmək namərdiştir», gah da, «İnsan əməlinə kaş dözə dünya» demişlər. Böyük, dahi ustadlardan başlanan «insan» mövzusu, müqəddəs təcrübə yolu bugün də bədii sənət və ədəbiyyatın şah mövzusu olaraq qalmaqdadır. Bu məqbul sistemlə inkişaf edən Azərbaycan sənəti və ədəbiyyatı müqəddəs «haqq yolunda sabit qədəm olduğunu əzmlə sübut etməkdədir. Bütün məramını, məqsədini Azərbaycan xalqının – hər bir vətəndaşın müdafiəsinə həsr edən ulu öndər H.Əliyevin ənənələrinə, sadıq qalan Azərbaycan rəhbərliyi və onun tövsiyələri əsasında öz imkanlarını səfərbər edən müasir sənət və ədəbiyyatımız «insanla» bağlı tələb olunan təcrübə yolunu uğurla davam etdirməkdədir. Odur ki, yaranan, dövrüyyəyə buraxılan əksər, deyək ki, «Bir gəncin manifesti», «Yolumuz hayanadı», «Dəli Kür», «Ölən dünyam», «Ağ liman», «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi», «Mahmud və Məryəm», «Ölüm hökmü», «İdeal», «Məşhər», «Gələcək gün», «Pərvanə», «Alovlu qış», «İki günün qonağı», «Axırıncı aşırım», «Çaldıran döyüşü», «Vətənə qayıt», «Bakı-1501», «Zəlzələ», «Dünya

⁴⁴ BDU. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

vəfalıdır» və s. kimi bədii sənət nümunələri bütünlükdə «Tarixdə insan, insanda tarix» (1, s. 14) faktı ilə kamilləşmiş, hörmət və rəğbət qazanmışdır. Bütün ədəbi növ və janrlarda yazılan bədii nümunələr, minnətsiz və təmənnəsiz olaraq «İnsan və təbiə tədəbiyyatı» sözün-səsin, rəngin, hissini-duyğunun-düşüncə və idrakin məhsulu kimi qəbul edilmişdir. Digər tərəfdən adların çəkdiyimiz sənət əsərlərində, baş-əsas-müstəqil amil obyekt kimi insanın təbiətlə təmasda, təbiətlə ünsiyyətdə dərkəni və səciyyəyəndirilməsi, insanı təyin edən hissələrin, düşüncə və duyğuların söz-rəng -səs-musiqi nümunələrində müsbət idealın təmsilçiləri, daşıyıcıları kimi çıxış etməsi, humanitar bədii sənətin insan-insanşünaslıq ədəbiyyatı olduğu tarixən də, indi də sübut və təsdiq edilmişdir. Əlbəttə, bu qədər vacib, çox problemlə məsələlərini şərh-izahını vermək bir məqalədə qeyri-mümkündür. Bununla yanaşı böyük nasir və şair, ustad alim və jurnalist, qüdrətli ziyalı və vətəndaş Aqşin Babayevin bədii yaradıcılığından bəhs edərkən bəzi problem məsələlərə tezislər şəklində toxunmağı vacib hesab etdik.

Bu danılmaz faktları onun yüksək bədii həqiqətlərə aydın cavab bədii nəsrinin bəzi nümunələri kontekstində şərh etməyi vacib saydıq.

Aqşin Babayev coxcəhətli yaradıcılığa malik sənətkardır. Ədəbi-bədii irsinə əsasən demək olar ki, o, gözəl şair, ustad nasir, görkəmli dramaturq, tanınmış ədəbiyyatşünas alim, mahir jurnalist və publisist, ictimai xadimdir. Yaradıcılığa ötən əsrin 50-ci illərindən başlayan Aqşin Babayev çoxşaxəli fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər uğurla davam etdirmiş, ədəbi irsini əsərdən -əsərə yeni yaradıcılıq meylləri, ədəbi-bədii axtarışlar, müşahidələr və sənətkarlıq nümunələri ilə zənginləşdirmişdir. Bu da Aqşin Babayev yaradıcılığının mahiyyətini axtarış və müşahidələrinin miqyasını, sənətkarlıq səviyyəsini həyat və bədii həqiqət qanunauyğunluqlarını görməyə imkan verir.

Aqşin Babayev məhsuldar alim, yazıçı, jurnalist kimi sənətkar və zaman, yazıçı və vətəndaşlıq borcu prinsiplərinə hər bir əsərində sədaqətli olduğunu nümayiş etdirə bilmişdir. 1978-ci ildə Nazim Hikmətin həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi «Nazim Hikmət» monoqrafiyası Nazim Hikmət şeirinin Türkiyədə yasaq olduğu illər üçün cəsarətli, məsuliyyətli bir hadisə idi. Bu əsərin təsiri qurtarmamış «Bir ürəyin hərərəti» (1979), «Kişilər az yaşadı» (1981), «Aydınlıq» (1982), «Dünya vəfalıdır» (1984), «Sünbül ətri» (1986), «Söz gülləsi» (1989), «Dünyanın axırı» (1992), «Başımıza gələnlər» (1994), «Azərbaycan və türk dünyası» (1998), «Müasir türk dramaturgiyası» (1998), «Yanan Zürafə» (1999) və digər elmi-nəzəri, ədəbi-bədii monoqrafiyaları çap olunur.

Aqşin Babayev yaradıcılığının əsas və mühüm bir sahəsini türk ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaları təşkil edir. Azərbaycan-türk ədəbi-bədii əlaqələrinin nkişafı və möhkəmlənməsində, Türkiyə mövzusunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında geniş yer tutmasında Aqşin Babayevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

A. Babayev elə sənətkarlardandır ki, ilk əsərlərindən nümunəvi realizmi, müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun nəsrində müasirlik həyatın mürəkkəbliyində, hissələrin, duyğu, düşüncə və əməllərin müxtəlifliyində, hadisələrin sayında, çoxluğunda yox, dərinliyində, estetik-təsir gücündə özünü göstərir. Hər iki romana əsasən demək olar ki, istər mühitin, dövrün, istərsə də xarakterlərin təəssümündə, ictimai və fərdi cəhətlərin ahəngdarlığına nail olmaq cəhdləri tələb olunan səviyyədədir. Mənfi və müsbətliyindən asılı olmayaraq, Zahir, Gülşən, Şahpələng, Şəhla, Bəbir, Ayaz («Zəlzələ» romanı) və digər obrazların səciyyənaməsində yenə də «insan və zaman» amili öz işini görür. Uçurum ərəfəsində olan bir dünya üçün kiçik bir zəlzələ də «kifayətdir» məfkurəsi roman boyu davam etdirilir. Zəlzələ amili pislikləri məhv etmək, sökmək, dağıtmaqla yanaşı, həm də həyatı yenidən qurmaq, təmiz yaşamaq mənası kəsb edir. «Zəlzələ dəhşətli şeydir. Mən zəlzələ deyəndə bilirsən nə demək istəyirəm?...dəyişiklik. Möhkəm dəyişiklik. Məsələn mənim həyatım kimi. Zəlzələ oldu ömrümdə. Hər şey dəyişdi, hər şey yaxşı oldu. Mən işimi, məsləyimi tapdım» (2, s. 71).

Hadisələrə, hətta adi əşya və detallara müasirliyi şərtləndirən məna və məzmun vermək, bədiiliklə reallıq arasındakı əlaqələri tipik faktlar kimi əsaslandırmaq «Zəlzələ»ni güclü sosial romanlar səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Bu əsərdə Aqşin Babayevin yazıçı-alim obrazı aydın görünür. O, sanki öz müəllifliyini unudaraq, «Zəlzələ»yə ötən əsrin son ədəbi proseslərinin sənət əsəri, məhsulu kimi yanaşır, roman boyu yazıçı və tənqidçi kimi çıxış edir. «İnsan və zaman» problemi əhatəsində sosial və psixoloji mühiti, şəraiti ortaya qoyur. Konflikt buradan başlayır. «İnsan halal-təmiz yaşamaq» istəyir-mühit, şərait isə mane olur» nə etməli?!» «Zəlzələ»də hərşey, bütün həyat materialı bu sual ətrafında fırlanır...Aqşin Babayevin sinkretik sənətkar xarakterini, sağlam, müxtəlif mövqeyini və vətəndaşlığını, zamanəyə münasibətini üzə çıxarır.

Aqşin Babayev «Dünyanın axırı» romanında bədii sözün qüdrətilə söhbət açdığı dövrün real mənzərəsinin yüksək bədiiliklə, güclü tarixçi, müasir sosioloq, mahir psixoloq, dərin müşahidəçi, ustad rəssam kimi tablosunu yarada bilib.

«Dünyanın axırı» yaxın keçmişimizin bədii sözün qüdrəti ilə yaradılan hikmət dolu tarixi, ayıq-sayıq olmaq, nəticə çıxarmaq kitabıdır. «Dünya çətin düzələ...Müqəddəslik ki, itdi, dünya düzəlməz. Dünyanın axırındır...» (3, s. 35).

Aqşin Babayevin bədii nəsrini əgər bir cümlə, bir fikirlə qiymətləndirmək mümkün olsaydı mən onu, hər şeydən əvvəl qüvvətli həyatilik, bədii həqiqətlər, əqidələr, təbii ehtiraslar və səciyyənamələr nəsrini adlandırardım. Onun bütün hekayə, povest və romanlarında yüksək bir mədəniyyət, təbiilik, səmimiyyət, sözünə xüsusi sahiblik, yürütdüyü fikrin çəkisinə cavabdehlik vardır. Aqşin Babayevin əsərlərini oxuduqda belə qənaətə gəlicən ki, həyatda mənəvi-əxlaqi saflıq, doğru haqq söz, qüdrətli saf kəlam qədər güclü heç nə yoxdur. Aqşin Babayev məhz saf söz-qüdrətli fikir yazıçısıdır

Əvvələn, onu deyim ki, Aqşin Babayevin ədəbi-bədii irsi, xüsusilə bədii nəsrini klassik yaradıcı ustadlar səviyyəsinə qaldıran qüdrətli sənət nümunələridir.

Aqşin Babayevin elmi-nəzəri mülahizələrindən çıxan nəticələrə əsasən deyə bilərik ki, o sənətə, elmi və bədii yaradıcılığa özünə məxsus bir formada yanaşmış, ona xalqın əmanəti kimi baxmışdır. Aqşin Babayevə görə tarixi və müasir mövzuda yazmaq hər bir sənətkardan, bir çox problem məsələlərə bələd olmaq, tarixi-müasir həyatı dərinləndirən öyrənməyi öhdəsinə

götürdüyü vəzifə borcunu ləyaqətlə yerinə yetirməyi, vətəni, anadilini, dinin, adət-ənənələrini sevməyi, yazılmış və yazılmamış qanunlara hörmət etməyi, oxucuların və müasir ədəbiyyatşünaslıq elminin rəğbətini qazanmağı tələb edir. Sənətkar, sözün, geniş mənasında böyük-müasir vətəndaş, xalqın sevimlisi olmağı bacarmalıdır. Aqşin Babayevin özünə gəlincə o, həm şəxsiyyəti, həm vətəndaşlığı, qüruru, bədii nəsr-jurnalistik və ictimai fəaliyyəti ilə son dərəcə təbii-səmimi təvazökar ziyalı, insani keyfiyyətləri ilə nümunə olmuşdur. Onun sənətkar şəxsiyyətini, böyük ictimai xidmətlərini, həm doğma vətəninə, həm xaricdə vətəni-dövləti-milləti ilə bağlılığını, mərd-mübariz vətəndaşlıq qürur hissini aydın görmək, təsəvvür etmək üçün tərcümeyi-hal ilə yanaşı böyük, yaradıcı sənətinə-ədəbi-bədii irsinə bələd olmaq, oxumaq-öyrənmək-duymaq və nəticə çıxarmaq kifayətdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A.Ə.Abasov. Ədəbi yadigarlar. Bakı, 2013
2. A.Babayev. Söz gülləsi. Bakı, 1989
3. A.Babayev. Dünyanın axırı. Bakı, 1992

Ключевые слова: *история, современная тематика, литература, искусство.*

Key words: *history, contemporary theme, literature, art.*

Взгляд на творчество Акшина Бабаева

Резюме

Статья посвящена художественному творчеству – романам одного из выдающихся представителей современной Азербайджанской литературы Акшина Бабаева. В статье два романа писателя – «Землетрясение» и «Конец света» обобщены и проанализированы с точки зрения смысла, содержания и характера. На основе этих двух романов обращено внимание на мужественную творческую позицию Акшина Бабаева, самобытный писательский талант и огромную жизненную силу, характеризующую его прозу.

A look at the creation of Akshin Babayev

Summary

The article is devoted to artistic creation - the novels of one of the outstanding representatives of modern Azerbaijani literature Akshin Babayev. In the article, two novels of the writer - "Earthquake" and "End of the World" are summarized and analyzed in terms of meaning, content, and character. Based on these two novels, attention is drawn to the courageous creative position of Akshin Babayev, the original talent of writing, and the enormous vitality that characterizes his prose.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

NAĞI NAĞIYEVİN DİLİ VƏ SƏNƏTKARLIĞI HAQQINDA QEYDLƏR

Nağı Nağıyev 70 il ömür sürdü. Lakin o, orta insan ömründə bir neçə tam yaradıcı şəxsiyyət həyatı yaşadı: nasir, dramturq, tərcüməçi, rəssam, pedaqoq, ictimai xadim, əsl vətənpərvər həyatı. Yazıçılarının ömrü illərlə deyil, yaratdığı əsərlərlə, əməlləri ilə ölçülür. Hər bir sözdən, ifadədən yerli-yerində, qədərincə istifadə etməyi bacaran Nağı Nağıyev öz adını əsərləri, maraqlı obrazları ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yazdı, özünə layiqli yer qazandı.

Nağı Nağıyev Azərbaycan ədəbi-bədii fikir tarixində özünəməxsus düşüncə tərzini, yaradıcılıq qabiliyyəti, təhlil etmə bacarığı olan sənətkardır. O, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri, həyat tərzini, folkloru, tarixi, etnoqrafiyası və psixologiyasını tam təfərrüatı ilə bilən və onları böyük ustalıqla, mükəmməl əks etdirən yazıçılarımızdan biridir. Onun əsərlərini: roman, povest, dram əsəri, xatirə, очерк, hekayə, hətta bir neçə cümlədən ibarət olan miniatür yazılarını oxuduqda istər-istəməz tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz, milli dəyərlərə bağlılıq, dilimiz - bir sözlə, Azərbaycan xalqına məxsus nə varsa, onların hamısı barədə düşünməli olursan. Çünki Nağı Nağıyevin bütün bunlara dərinləndirən bələd olması, ondan faydalanması, xalqın qəlbinə, ruhuna nüfuz etməsi, dərdinə şərik olması, yüksək sənətkarlıqla təəssümü bizi düşünməyə sövq edir. Sözlün həqiqi mənasında, Nağı Nağıyev düşündürən sənətkardır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nağı Nağıyevin bədii əsərlərinin dili olduqca təbii, həyatı, canlı, sadə, səmimi, lakonik və poetikdir. Sadəlik, səmimilik və inandırıcılıq onun dilinə məxsus əsas keyfiyyətlərdəndir. Obrazların canlı danışığı, milli təfəkkür, adət-ənənələrin hər şeydən üstün tutulması, milli kolorit bu əsərləri sevdirən əsas keyfiyyətlərdəndir. O, həm də həyatı hərtərəfli və dərinləndirən müşahidə etmək, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə, fəal müdaxilə etmək bacarığına malik bir yazıçı idi.

Hər bir sənətkarı digərlərindən fərqləndirən keyfiyyətlər, özünəməxsus deyim tərzini, ifadə formaları, fərdi üslubu olur. “Hər adamın adı yazı xətti necə fərqlənirsə, yazıçının da üslubu eləcə seçilir və onun yaradıcılıq şəxsiyyətini səciyyələndirir” (3, 206). Sənətkar sözü seçir, cilalayır, onun poetik imkanına, aydınlıq və sadəliyinə xüsusi fikir verir. Nağı Nağıyevin də “bədii əsərlərinin səlis dili öz sadəliyi, rəvanlığı, parlaq və cilalıq, obrazlılığı ilə seçilir. Bir nasir kimi səliqə-səhmanlı, qayda-qanunlu dili və üslub tərzini oxucunu özünə bağlayır. Nizam-intizama tabe olan cümlələr insan aqlına mirvari kimi süzülür, yaddaşa həkk olur” (4).

Nağı Nağıyev sözlə insanın əxlaqi-mənəvi aləmini, fikir və düşüncəsini açır, yaşadığı dövrə hərtərəfli münasibət bildirir, bir fərdlə yox, xalqla danışır, gələcək nəsillərə müraciət edir. Belə məqamlarda, yəni canlı və təsvir prosesində o, bir müdrikə – filosofa çevrilir, bil-bilə sözü qanadlandırır, onun bütün imkanlarını işə salır. Söz söyləməyin şirinliyi oxucunu alır, onda təzə hislər, təzə duyğular, bəşəri arzular oyanır. Bu baxımdan Nağı Nağıyevin bütün əsərlərində onu başqalarından fərqləndirən bir orijinallıq, özünəməxsusluq vardır. Bu orijinallığı isə əsərlərimin dilinin spesifikliyini və zənginliklərini bütün genişliyi və dəyəri ilə əks etdirməklə aydınlaşdırmaq olar.

N. Nağıyev bədii ədəbiyyatın məziyyətlərindən birini dil sadəliyində gördü, özü bunun nümunəsini göstərdi – sadə yazırdı. O nədən yazırsa, yazsın, həmişə sadə olmağa çalışmış, mənə və formanın vəhdətinə daha çox fikir vermişdir. Əsərlərinin uğur qazanmasının əsas səbəbi də məhz bu olmuşdur. Onun bədii dilinin sadəliyi fonunda bir şəffaflıq var; bu dil bulaq suyu kimi aydındır. Bu, ədibin hekayələrinin də, povestlərinin də, romanlarının da dilinə aiddir. Bu dilin lüğəti tərtəmizdir; orada ürəyə yatmayan, oxucunu incidən söz yoxdur. Orada artıq söz, öz lazımsızlığı ilə cümləyə, nitqə ağırlıq gətirən söz yoxdur. Ədibin əsərlərində sözlə çəkilmiş tablolar, obrazlar oxucunun təsəvvüründə dərin izlər buraxır və uzun zaman yaddan çıxmır. Yalnız məzmun gözəlliyinə deyil, həm də forma gözəlliyinə malik olduğundan oxucu onun əsərlərini sanki birməfəsə oxumaq istəyir. Bəlkə də bu. Onun rəssamlıq bacarığından irəli gəlirdi. N.Q.Çernişevski deyirdi: “Siz o zaman rəssam təsiri bağışlayarsınız ki, cəmi beş sətir vasitəsilə oxucunun fikir dünyasında əşya haqqında həmin təsəvvürü tam şəkildə yaradasınız” (3, 73-74). Bu, Nağı Nağıyevin əsərlərinə də aiddir, peyzajlar, bədii portretlər o qədər ustalıqla yaradılıb ki, incə zövqlü rəssamın ruhu duyulur.

Dil gözəlliyi yazıçının bədii fəaliyyətinin daha möhtəşəm tərəflərindən xəbər verir. Yazıçının şirin nitqi, xoş deyim tərzini, uğurlu deyim formaları, hər bir söz-obraz epitet, müqayisə, metafor, yaxud müxtəlif üslubi fiqurların arxasında söz sənətkarının gerçəkliyi obrazlı qavramasının və münasib üsullarla ifadəsinin bütöv konsepsiyası dayanır. Nağı Nağıyevin bir yazıçı kimi şöhrətlənməsi və çoxsaylı pərəstişkar qazanması ilk növbədə, onun zəngin Azərbaycan dilinin geniş imkanlarından yaradıcılıqla istifadə məharətinə borcludur. “Fikrimizcə, Nağı Nağıyevin 30 il (1951-1981) Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında – “Azərənşr”də bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri kimi məsuliyyətli bir vəzifəni icra etməsi dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına dərinləndirən bələd olmaq kimi xarakterik xüsusiyyətləri, özünəməxsusluğu elə təcrübədə qazandırmışdır. Bu, həmçinin onun səlis, axıcı, bəzən də həzin dilində ədəbi dilimizin normalarının mühafizə olunmasına zəmin yaratmışdır”(4). Doğrudan da, onun bütün həyatı: əvvəl müəllim, məktəb direktoru, daha sonra Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan filialının yaradıcısı və sədri, Naxçıvan MSSR mətbuat idarəsinin rəisi, Azərbaycan Nəşrkomunun Naxçıvan mətbəsinin müdiri, 1951-ci ildən isə Azərənşrdə redaktor və bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri kimi çalışması onu bilavasitə Azərbaycan ədəbi dili normalarının keçikçisinə çevirmişdir. Nağı Nağıyevin “səliqə-səhmanlı”, “qayda-qanunlu” dili bu dilin saflığı, bədii vüsəti, təmizliyi, milli keyfiyyətləri ədibin Azərbaycan dilinə münasibətinin ifadəsidir. O, dil haqqında bir söz deməyə idi də, (bu mövzuda yazılmış miniatür hekayələri var) onun ifadə tərzini o haqda çox şey deyə bilərdi.

⁴⁵ BDU

Bədii ədəbiyyat üçün dilin əhəmiyyəti və rolu əvəzsizdir. Bədii üslubda obrazı – surəti daha canlı təsvir etmək üçün ən əlverişli sözü və ya ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur. Bədii mətnin əsas materialı olan sözün geniş aspektlərdə araşdırılması həm də ona görə vacibdir ki, bunsuz yazıçının yazılarında poetik toxumalara nüfuz etmək mümkünsüzdür, bu məsələ bədii əsərin ideya məzmununun, poetik qayənin və onun estetik mahiyyətinin aşkarlanması ilə birbaşa bağlıdır. Yazıçının obrazlı dilinin zənginliyinin təsdiqləmək üçün ən kiçik detallı belə ayrılıqda təhlil etmək lazım gəlir, əsərlərində poetiklik yaradan vasitələrin hər birinin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi zərurəti yaranır.

Ədəbin dil və üslub sənətkarlığı xalq yaradıcılığından, milli folklorumuzdan qaynaqlanır və onun bədii əsərlərinin dili xalq ədəbiyyatının leksikasından gələn üslubi çalarlarla zəngindir. El ədəbiyyatından gələn dərin hikmət, hər bir sözü yerində işlətmək, yüksək ideya-məzmun, fəlsəfi dərinlik, sistemli sintaktik düzüm, bədiilik, obrazlılıq, axıcılıq bu əsərlərin təsirliliyini, estetik dəyərini, bədii hüsnünü və məna dərinliyini daha da artırır. Obrazların dilindəki xalq deyimləri, ifadələr əsərlərin bədii dəyərini artırmaqla yanaşı, dil baxımından emosional və axıcı olmasını təmin edir.

Mənəvi qidasını şifahi xalq ədəbiyyatından almayan yazılı ədəbiyyat nümunəsinə rast gəlmək çətindir. Folklor elə bir mənbədir ki, heç bir yazıçı ondan yan keçə bilməz və xalq yaradıcılığından bəhrələnmək, bu qaynar çeşmədən istifadə etmək istedadı o sənətkara nəsis olmur ki, xalq ruhunu dərinləndirən duysun, ona qırılmaz tellərlə bağlı olsun. Bu cəhət Nağı Nağıyevin əsərlərində də qabarıq görünür. Onun bədii əsərlərinin dili atalar sözləri, məsəllər, bayatılar, xalq mahnıları, əfsanə, rəvayət, nağıl və dastanların leksikasından gələn üslubi çalarlarla zəngindir. El ədəbiyyatından gələn dərin hikmət, hər bir sözü yerində işlətmək, yüksək ideya-məzmun, fəlsəfi dərinlik, sistemli sintaktik düzüm, bədiilik, obrazlılıq, ləngərlı deyim ekspressivliyi, axıcılıq və yüksək şeiriyət bu əsərlərin təsirliliyini, estetik sığlğını, bədii hüsnünü və məna dərinliyini daha da artırır. Belə ki, onun əsərlərində atalar sözləri, məsəllər, bayatılar, xalq mahnıları və əfsanələr kimi şifahi ədəbiyyat nümunələrindən birbaşa istifadəyə rast gəlinir. O, folklorun bəhrələnməklə əsərlərində məna dərinliyi və məntiqi tutum yaradır. İstədiyinə nail olaraq həm onları oxuculara sevdirmiş, həm də gənclərdə xalq ədəbiyyatına dərin məhəbbət oyada bilmişdir.

Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, əcdadlarının onunla bağlı müdrik kəlamlar, əsrlərin sınaq və təcrübəsi nəticəsində gəldikləri qənaətləri ümumiləşdirən obrazlı atalar sözü söyləmiş olmasınlar. Elə bir insan yoxdur ki, danışq zamanı xalqın bu xəzinəsindən az-çox istifadə etməsin. N.Nağıyev atalar sözü və məsəllərdən təbii formada, yerli-yerində, məharətlə faydalanan sənətkarlardandır. Əsərlərində işlədilmiş xalq deyimləri və ifadələr əsərin bədii dəyərini artırır, dil baxımından daha axıcı və emosional olmasını təmin edir, dialoqların daha canlı və məzmunlu olmasına xidmət edir. İstər müsbət, istərsə də mənfi obrazların dilində bu nümunələrin işlədilməsi əsərin bədii cəhətdən daha səviyyəli olmasına səbəb olur. Obrazların atalar sözlünə, zərbi məsəllərə münasibəti onların kimliyi, amalı ilə sıx bağlıdır. O, bu incilərdən istifadə edərək obrazın real vəziyyətini, arzu və istəklərini əks etdirməyə çalışmışdır. Söylədiyi fikirlərin, təsvir etdiyi hadisələrin daha inandırıcı olması üçün onları atalar sözləri ilə tamamlamışdır.

Yazıçı epik obrazların monoloq və dialoqlarında ifadə edilən fikirlə onu qüvvələndirən atalar sözləri arasında, əsasən, atalar deməyibmi, bir məsəl var, deyirlər kimi rabitə yaradan, əlaqələndirici sözlərdən istifadə etmişdir. Əsərlərinə daxil edilmiş atalar sözləri surətlərin dilinə uyğunlaşdırıldığı üçün ahəngdar və poetik səslənir. N.Nağıyev yaradıcılığının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş atalar sözlərinin əksəriyyəti surətlərin dilində müşahidə olunur və əsrlərinin poetik strukturunu zənginləşdirən ən mühüm vasitələrdəndir. Yeri gəlmişkən, onun özünün yaratdığı bir sıra hikmətli sözlər də həmin atalar sözləri ilə səsləşir. O, xalq kəlamlarından bir neçə formada yararlanmışdır və onları işlənmə yerinə, məzmununa, üslubi funksiyasına görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Əsərə epiqraf seçilən atalar sözləri: Bəzən yazıçı ya əsərin əvvəlində, yaxud fəsilin başlanğıcında ifadə etdiyi məna ilə oxucunun diqqətini əsərin məzmununa, ideyasına yönəltmək, tanış etmək üçün epiqraftan istifadə edir. Görkəmli alimlərin, yazıçıların aforizmləri, atalar sözləri, bayatıdan ibarət olan epiqraftan sonra başlayan əsər epiqrafta aşılana fikrin açılmasına xidmət edir. Nağı Nağıyev hikmətli sözlərdən epiqraf kimi cəmi iki hekayəsində istifadə etmişdir.

Nağı Nağıyevin bədii nəsrində yüksək bədii təsiri və ədəbi keyfiyyətləri ilə seçilən “Məhəbbətini aparacağam” hekayəsi Nağı Nağıyevin özünün yaratdığı “Xoşbəxtlik gətirməyən bir məhəbbət kimə gərəkdir?” hikmətli epiqrafı ilə başlayır və hekayənin sonuna yaxın bu cümlənin təkrarı diqqəti cəlb edir. Bu hekayənin əsas qəhrəmanı olan Səmədin anasının ayrılığına dözməyib işini ötürüb qaçmaq istəyən gənc şagirdi Nəcəfə dedi: “*Xoşbəxtlik gətirməyən bir məhəbbət kimə gərəkdir?*”- sözləri, ümumiyyətlə, gənc nəsillərə ünvanlanmış, onları məsuliyyət və ictimai vəzifəyə, insanlıq borcuna qarşı sədaqətli olmağa dəvət edən ibrətamiz məsləhət, müdrik öyüd-nəsihət kimi səslənir.

“Paxıllıq” adlı satirik hekayəsi də “Paxıl adam artıb ağarmaz” atalar sözü epiqrafa çıxarılmqla başlayır və “Qonşu qonşuya baxar, özünü oda yaxar” hikmətli ifadənin hakim olduğu məntiqlə sona çatır” (4). Xalqın müdriklik çeşməsindən müvəffəqiyyətlə faydalanan yazıçı öz məqsədini tam mənasında açmaq və ifadə etmək üçün “Qonşu qonşuya baxar, özünü oda yaxar”, “Əli aşından da olar, Vəli aşından da”, “Koru körpüdə yaxaladı”, “Haynan gələn, huynan gedər”, “Çölmək diyirlənib qapağını tapar” kimi atalar sözlərindən məharətlə faydalanmışdır. Yazıçının bədii məqsədini dəqiq ifadə etməyə yönələn bu müdrik sözlər oxucuya özünün dərin mənəvi əhəmiyyəti ilə təsir edərək onu pis xüsusiyyətlərdən çəkinməyi, müsbət keyfiyyətlərlə yaşamağı təlqin edir.

1. Müəllifin təhkiyəsində işlənən atalar sözləri ədəbi dilin normalarına uyğun, xalqın yaratdığı formadadır və müxtəlif fikirlər ifadə edir. “Tökülən dolmaz!”(1,27), “Gah belə bir oğlana könül vermədiyi üçün qızını məzəmmət edir, gah da öz-özünə “oğlan ha vaxt asqırdı ki, yazıq qız “ilahi şükür” demədi?” kimi mühakimələrlə Gülnara yazdığı gəlirdi (1,52), “Nə yardan

doyurdu, nə əldən qoyurdu" (1,61), "Öz-özünə eləyəni el yığlsa, eləyə bilməz!" (1,64), "Atılan daş geri qayıtmaz" (1,108), "Haşa! Dilşad aydan arı, gündən duru idi" (1,137).

2. Obrazların dilində işlənən atalar sözləri: Ayrı-ayrı obrazların dili ilə söylənilən, insanın mənəvi tərbiyəlilik səviyyəsini müəyyənləşdirən mərdlik, mübarizlik, igidlik, kişilik, namus, birlik kimi əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin gənc nəsildə formalaşdırılmasına təhrik edən atalar sözləri ustalıqla yerində işlədən sənətkar təmkinli, səbirli, tədbirli və ehtiyatlı olmağı tövsiyə edir. Çünki bu keyfiyyətlər insanda məqsəd aydınlığı yaradır. Məhz məqsədə çatmaq üçün təmkinli, ehtiyatlı olmağı, ağılla, səbirlə, düşüncə ilə hərəkət etməyi, son nəticəni əldə etməyin vacib şərti sayır. Yoldaş Babayev: "Hər şey vaxtı gözlər, vaxt heç nəyi", "Birə dözən minə də dözər!" (1,31), "Əziz ölüb, ağız ölməyib". Bir də, oğul: "Ölənə ölmək olmaz." (1,34), "Deyəsən, özüm özümü işə salmışam! Bəlkə elə "haray bu başdan" deyib, geri qayıdam?" (1,42), "Özü yıxılan ağlamaz!" Bəli, ağlamaz! Həm də qaydadır: ağlayan döyülər" (1,42), "Göndərir bitməz işə, adımı qoyur yarıtmaz" (1,54), "Nəhayət, "Nə balını istəyirəm, nə də bəlasını!" qərarına gəlib (1,63), "Kişi də tüpürdüyünü yalayar? (1,63), "Tas yerə düşməsə cingildəməz"(1,68), "Məşədə armudun yaxşısı çaqqala qismət olar!" (1,72), "Kişisiz ev suyu sovuşmuş dəyirmandır", "Kişisiz arvadın günü isə heç nə... ah, uf..." (1,72), "Elə bilirsən bundan sonra yel əsəcək, qoz töküləcək, sən yığacaqsan", "Təzə kuzə suyu sərin saxlar (1,97), "İlanı görənlə lənət, görüb öldürməyənlə lənət!", "Eh, kiminin zahiri, kiminin batini! Hünər bunları seçməkdədir!" (1,98), "Atan sarımsaq, anan soğan, hardan oldun belə gülməşəkər" (1,108), "Keçəl qız bəzənincə toy qurtarar!" (1,110), "Nə ölüyə haydı, nə də diriyə pay! (1,110), "Bu oldu dəryada balıq sevdası" (1,112), "Aşığı yığarlar oynamağa!" (1,114), "Məsləhətli don gen olar" (1,122), "Örkən nə qədər uzun olsa, gəlib doğanaqdan keçər", haraya getsən, axırı bura gələcəksən (1, 123), "Balam, gəlin əyri oturaq, düz danışsaq, kişinin oğlu düz deyir də", "Qurdlar qarıyanda itlər hürər" (1,147), "Nə olar, acığı gələn sərin su içər (1,147)", "Dünyada can insanın öz canıdır!" (1,164), "Özgə üçün ağlayan göz kor olar! Amma unutmayın ki, işi kim böyüdü? - Sahibi! (1,193), "Demə, dəvədən böyük fil varmış" (1,193), "Gördün yemək, daha nə demək, otur!.. "(1,209), "Adın nədir - Daşdəmir, yumşalsan, yumşalı" (1,224), "İyidin başı qalda gərək" (1,226).

Nağı Nağıyev özünəməxsus, orijinal, təkrarsız xalq deyimlərindən istifadə edərək ədəbi-bədii dilimizi öz hikmətli kəlamları ilə zənginləşdirmişdir. "Hörmət hörmətdən qalıb. Qonağa verilən çörək itməz. Çörək verərsən, sonra mənfəətini görərsən"(1,65), "Eldar adamın gərək başı işləyə, ürəyi yana... (1,73), "Filankəs ölər, ya qalar, mənə nə? Mənim öz aləminim düz olsun", "Hm! Dünən bir, bu gün iki, talan başlandı" (1,90), "Yox, qaradan artıq rəng olmaz!" (1,94), "Yatanın dalınca oyaq olar" (1,99), "Bərk bərkədən qayıdar!" (1,146), "Atalı gəlinə söz deyib küsdürmə, çıxıb gedər, ev süpürülməmiş qalar! (1,109), "Arvad şalonnandır, kişi talonunan" (1,164), "Hərə əlindən gələnindən... (1,164), "Zora çürük dayanmaz! Bunu sən yaxşı bill!" (1,166), "Ağacın ki, içinə qurd düşdü, nə qədər zorba da olsa, çürüyəcək2 (1,168), "Allah min dərd veribsə, min bir-iki də dərman verib2 (1,180), "Qaydadır, arvadın yalağı səməni bişirər, kişinin yalağı bostan bağlar" (1,188), "Duz duzluqda, eşşək naxırda, səsləyir: ay duz alan!" (1,189), "Əgər cavanlıqda heç bir çətin işə düşməsən, başın qəzavü-qədər çəkməsə, ömrün elə belə ölmədiril keçsə, heç kəsə bir mənfəətin dəyməsə, çoxundan casarətli bir iş görməsən, daha nə üçün yaşayırsan?" (1,226)

Bəzən surətlər arasındakı dialoqlar atalar sözləri ilə verilir. "Həsərət" romanından olan bu nümunələr ədibin canlı xalq dilinə yaxından bələdliyi haqqında təsəvvür yaradır. Bu xüsusiyyət fikrin obrazlı ifadəsi ilə bərabər, cümlələrin quruluşunda, ahəngində üslubi keyfiyyət qazanır:

"- Ay Nemət, deyərlər: atan sarımsaq, anan soğan, hardan oldun belə gülməşəkər. Mən bir işə məəttəl qalmışam: axı özün bir şey deyilsən, oğlun haradan belə fərasət sahibi oldu? Deyəsən burada bir balaca dolaşılıq var.

Nemət sözdən qalmaq:

- Dolaşılıq niyə deyirsən, ay Təvəkkül, düz danışsan olmaz? Məsəl var deyərlər: kiminin özü, kiminin törəməsi...

İşləyənlər onun nə demək istədiyini başa düşüb güllüşdülər. Mehnazoglu söhbətə qarışdı:

- Elə demə, Nemət dayı, "ot kök üstə bitər". Hünər səndən gəlmədir.

- Əlbəttə. Kök var ki, bitməsə yaxşıdır" (1,108)

N.Nağıyevin əsərlərində müşahidə olunan mahnıların hər biri daha çox sevgi, məhəbbət məzmunudur. Bəzən müəllifin təhkiyəsi xalq mahnısının məntiqi davamı kimi çıxış edir; bəzən isə xalq mahnısının semantik yükü ilə obrazın taleyi eyni xətdə birləşir. Məsələn: "Həsərət" romanında əsərin qəhrəmanı Gülnar sevgilisinin gəldiyini eşidib neçə illik həsrətinə son qoymaq üçün onlara gedəndə Cəmilin bacısı Reyhanın oxuduğu "Qaragilə" mahnısının semantik yükü ilə obrazın taleyi eyni xətdə birləşir:

...Tökmə göz yaşın, qaragilə,

Ağlama, bəsdü...

Və yaxud sevgilisinin görüşünə tələsən Cəmilin oxuduğu:

"Ahu-zar eləyib qəm yemə, könlüm,

Səni yetirərəm yara bu gecə..." mahnısından onun keçirdiyi hiss-həyəcanı daha qabarıq əks etdirmək üçün istifadə edir. Cəmilin mahnını qurtarandan sonrakı düşüncələri daha maraqlıdır: "O, mahnını qurtaranda birdən öz-özünə güldü: "Deyəsən mən hələ bu qoşmanı deyən aşiqin getdiyi yolun yarısında da deyiləm! Bir əməlli görüşüb dərdləşməyi də bacarmıram!"

Xalq ədəbiyyatını dərin dəyərləndirən N.Nağıyev xalqımızın həyatını, dünyagörüşünü, mənəviyyatını əks etdirən, dərin mənalı, əxlaqi, ictimai fikirləri ifadə edən bayatılardan da öz əsərlərinin dilini bədii cəhətdən zənginləşdirmək məqsədilə xüsusi üslubi vasitə kimi istifadə etmişdir. "Həsərət" romanında cəmi bir *bayatıya* təsadüf olunur:

Əzizim bağı qara,

Bir quş var bağı qara.

Lalə kimi gül olmaz,
Onun da bağı qara.

Məcəzlarla zəngin olan, həm də dərin mənaya malik belə bir bayatının romanın poetik strukturuna daxil edilməsi təsadüfi deyil. Belə ki, personajın dilindən verilmiş obrazın – Reyhanın anasızlığının kədərini, acısını, psixoloji vəziyyətini obazlı ifadə etmək üçün əlverişli üslubi vasitə olmuşdur. Bayatının sözlərindəki kədər əsərdə təsvir olunan epizodun kədəri ilə səsleşmiş və daha təsirli təsvirinə şərait yaratmışdır.

N.Nağıyevin əsərləri mənəvi qidasını təkcə şifahi xalq ədəbiyyatından deyil, həm də özünəqədərki yazılı ədəbiyyatımızdan alır. Bu ədəbiyyatımızı bütöv şəkildə yaddaşına, ruhuna, ən əsası isə əsərlərinə hopdurmuş N.Nağıyevin “Həsərət” romanında yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən M.Ə.Sabirin satirasına və N.Gəncəvinin “Sənsiz” qəzəlinə Ü.Hacıbəyovun yazdığı romansa, H.Cavidin “İblis” faciəsindən İblisin son monoloquna rast gəlinir ki, bunlardan surətin daxili aləminin açılması üçün istifadə edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, yazıçıların bədii əsərlərinin onun əsərlərinə birbaşa təsirindən, ümumiyyətlə, bəhs etmək olmaz. Amma bu da var ki, o, ümumən Azərbaycan yazılı ədəbiyyatını dərindən mənimsəyərək təfəkkür süzgəcindən keçirən yazıçılardandır.

Nağı Nağıyevin əsərləri çoxlu sayda məcazlarla bəzənmiş, mərtəbəli bəlağət vasitələrini öz mətnində hifz edən, yalnız məzmun gözəlliyinə deyil, həm də forma gözəlliyinə malikdir.

Nağı Nağıyev doğma xalqını yaxşı tanıyan, onun tarixinə, milli psixologiyasına və xarakterinə, mənəvi sərvətinə dərindən bələd olan bir qələm sahibi idi. Odur ki, yazıçının yaradıcılığında xalqilik onun məhz bu köklərə və qaynaqlara, folklor və yazılı ədəbiyyata dərindən bələd olmasının, xalqının kədərinə də, sevincinə də şərik çıxmasının nəticəsidir. Ədib Azərbaycan folklor ənənələrindən yetərincə faydalanaraq ədəbi dilimizin saflaşdırılmasına, milliliyin qorunmasına xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Nağı Nağıyev. Əsərləri. 3 cildə külliyyat, I cild Romanlar, Bakı, Şirvanneşr 2009, 562 səh.
2. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1963.
3. Hacıyev T. Şeirimiz. Nəsimiz. ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı 1990. 360 səh.
4. Zülfiyyə İsmayıl. Görkəmli yazıçı Nağı Nağıyevin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri http://www.science.gov.az/news/publikatsii_13.07.2020

NAĞI NAĞIYEVİN DİLİ VƏ SƏNƏTKARLIĞI HAQQINDA QEYDLƏR XÜLASƏ

Məqalədə nasir, dramturq, tərcüməçi, rəssam, pedaqoq, ictimai xadim Nağı Nağıyevin dili və sənətkarlığına aid bəzi qeydlər, xüsusən yaradıcılığının bədii qaynaqları, əsərlərində Azərbaycan folklor ənənəsindən faydalanaraq ədəbi dilimizin saflığının, milliliyin qorunmasından bəhs edilir.

Açar sözlər: Nağı Nağıyev, bədii qaynaq, sənətkarlıq, folklor, atalar sözləri, xalqilik.

ЗАМЕТКИ О ЯЗЫКЕ И ТВОРЧЕСТВЕ НАГИ НАГИЕВА РЕЗЮМЕ

В статье говорится о творчестве писателя, драматурга, переводчика, педагога, общественного деятеля Наги Нагиева, который мастерски связывает тонкости и чистоту литературного языка с азербайджанским фольклором, в котором язык и берет свое начало.

Ключевые слова: Наги Нагиев, художественная связь, мастерство, фольклор, пословицы.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

**ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ДУХОВНО – КУЛЬТУРНОМ
СТАНОВЛЕНИИ УЗБЕКСКОГО НАРОДА**

Культурные ценности народа, его духовное наследие на протяжении многих веков служили мощным источником духовности народов Мавераннахра.

Духовность и просвещенность всегда были отличительными чертами среднеазиатских народов на всем протяжении его многовековой и богатой истории. Он обладает своеобразным искусством, уникальной классической литературой, неповторимыми духовными ценностями, обычаями и традициями.

Передача накопленных поколениями знаний и культурных ценностей осуществляется посредством образования. Его содержание сегодня черпается и пополняется прежде всего из наследия культуры и науки. В связи с этим нами рассматривается история развития национального просвещения узбекского народа и роль учебных заведений в духовно – культурном становлении народов Узбекистана.

История возникновения и развития школ для детей как узбекского народа, так и других народов Средней Азии, хотя изучена в XX веке с политики того периода, после приобретения независимости представляет большой интерес к изучению. Только в начале XIX в. в связи с оживлением экономики в Средней Азии наметились некоторые изменения и в области образования. Возобновилось строительство мектабов и медресе, особенно в таких городах, как Коканд, Ташкент, Бухара. Большое развитие получила здесь книготорговля. Об этом писали путешественники, посещавшие Среднюю Азию в начале XIX в.: «Туркестанцы имеют разные книги, как-то: ботанические, врачебные, гадательные, местословные, исторические, летописи, и землеописание разных государств»⁴⁷

В начале девятнадцатого столетия у узбеков было несколько типов школ: мектаб, медресе, карыхана, далаилхана.

Мектабы представляли собой начальные школы, где детей обучали грамоте и письму, а также сообщали первоначальные сведения о религии. Медресе были учебными заведениями повышенного типа, карыхана и далаилхана готовили низших служителей религии. Отметим, что мектабы у народов Средней Азии существовали еще до арабского завоевания. Об этом свидетельствуют многочисленные материалы археологических раскопок. В то время школы этого типа именовались дабиристаном (школы писцов). По определению академика В.В. Бартольда, этот термин, заимствованный от «зороастрийского, был перенесен в Туркестан из Персии, где письменность и грамотность, по всей вероятности, были более распространены»⁴⁸.

Обычно мектабы открывались при мечетях, имевших вакуфные (Вакуф — в мусульманском праве имущество, переданное государством или отдельным лицом на религиозные или благотворительные цели. В вакуф может входить как недвижимое, так и движимое неотчуждаемое имущество...) доходы. Хотя некоторые авторы работ по истории развития школьного образования в Средней Азии и пишут о существовании «вакуфовладений мектабов»², нам кажется, что такие утверждения далеки от истины, ибо вакуф учреждался пожертвователем при мечетях, пользуясь лишь частично доходами вакуфа. Кроме того, мектабы могли открываться и содержаться самим населением. Занятия в таких случаях происходили в доме у учителя-мектабдара. В архиве кокандских ханов XIX в. в Государственной публичной библиотеке им. М.Е. Салтыкова – Щедрина сохранились сведения о мектабах для детей сирот – сагиров, открывавшихся при дворцах беков и ханов. Эти школы содержались за счет государственных средств.

Так, среди материалов архива имеются материалы под названием «Сагиры» и «Рабы», содержащие переписку казначея и управителя хозяйством Султана Мурадбека, брата хана, являвшегося беком самого обширного и богатого из округов Кокандского ханства – Маргеланского во время третьего правления Худаярхана.

Это сообщение привлекает наше внимание тем, что в переписке часто встречаются слова мектаб и сагиры мектаба:

از برای جامشوی صغیر های مکتب خانه پنجاه پیسه صابن و یک تنگ پول بدهید مرزا محمد یوسف
школы пятьдесят пейсе мыла и одну тенге

деньгами. 1289 г. Печать: Мирза Мухаммад Юсуф)⁴⁹. Из содержания другого документа мы узнаем о том, что отдельные школы были и для мальчиков – рабов.

به مکتب خانه غلام بچه گان نو نمده قیر غیزی خوب گرفته بدهد ملا عبد جلیل مرزا اباشی

(Для школы детей – рабов купите и выдайте две хорошие киргизские кошмы. 1288 г. Печать: Мирза Абдужалил Мирзабоши)⁵⁰.

Разумеется, невозможно окончательно определить численность мектабов по количеству махалли, ибо не во всех кварталах были мектабы. Так, в одной из статей А.П. Хорошхин отмечает, что «нередко дети двух – трех

⁴⁶ Узбекистан. КГПИ им. Мукими преп. кафедры начального образования

⁴⁷ Иакинф (Н.Я. Бичурин). Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. Спб., 1829, стр. 133.

⁴⁸ См.: К.Е. Бендриков. Очерки по истории народного образования в Туркестане. М., 1960, стр. 35.

⁴⁹ А.Л. Троицкая. Сагиры в Кокандского ханстве (XIX в.). В кн.: «Исследования по истории культуры народов Востока», Л., 1960, стр. 271.

⁵⁰ А.Л. Троицкая. Сагиры в Кокандского ханстве (XIX в.). В кн.: «Исследования по истории культуры народов Востока», Л., 1960, стр. 271.

махаллей посещают одну школу, находящуюся в центре соседних кварталов»⁵¹. А. Миддендорф, например, обследовавший в 70-х годах XIX в. Ферганскую долину, писал о том, что в Маргелане функционирует 70 мектабов с 780 учащимися, а мечетей – значительно больше. В Андижане мечетей было 328, а мектабов – 93 и т.д.⁵²

Обобщение всех разрозненных данных о количестве мектабов в крупных городах Узбекистана в первой половине XIX в. выглядит следующим образом:

Города	Число мектабов	Число учащихся
Ташкент	120	2000
Бухара	360	6000
Коканд	300	5500
Андижан	90	1700
Самарканд	80	1000
Маргелан	70	800
Наманган	60	900
Джиззах	10	150

Во всех населенных пунктах имелись специальные духовные лица – райсы или мутаасибы, в обязанность которых входил надзор за исполнением верующими религиозных предписаний. Райсы следили за тем, чтобы мальчики посещали мектаб. По шариату, каждый отец обязан был посылать сына в школу начиная с 5-6 летнего возраста, а дочь – к жене имама. Учебных классов в мектабах не существовало. Ученики делились на группы в зависимости от изучаемых предметов: «тахтаханы» (т. е. изучающие алфавит, написанный на особую дощечку – тахту), «абджадохны» (чтецы абджада), «хафтиякханы» (чтецы хафтияка), «коранхоны» (чтецы корана) и т. д. Каждый ученик мектаба должен был иметь дощечку размером примерно 30×15–20 см рукояткой в нижней части. Такие доски приобретались родителями, но иногда они могли быть у учителя, который раздавал их новым ученикам.

На этой дощечке учитель писал в несколько рядов и в определенной последовательности все буквы арабского алфавита, иногда, однако, затрудняясь сделать это самостоятельно, и тогда он вынужден был прибегнуть к помощи писаря. Учащиеся должны были заучивать все буквы по рядам, повторяя их за учителем.

ا ب ت ث
ج ح خ د

Обучение чтению велось буквосла-гательным методом. Учителя требовали, чтобы ученики с самого начала твердо знали все названия букв, поэтому ребенок каждый раз должен был называть букву ее полным названием.

Так, встретив в тексте слова باغ «бог» (сад), ученик читал: бе – алиф – гайн. Этот буквослагательный метод, то есть حجه хиджа, в узбекских мектабах оставался неизменным в течении многих столетий.

После овладения первоначальными навыками чтения ученики узбекских мектабов получали в руки книгу «Хафтияк» (по – персидски 1/6 часть Корана). В старых узбекских мектабах чтение «Хафтияка» продолжалось до двух лет, а иногда и дольше. Закончив – чтение «Хафтияка», ученики приступали к чтению «Чор китоб» (четверокнижие)⁵³. Чор китоб» проходилась с начала до конца с объяснениями учителя в течение полутора – двух лет, в зависимости от успеваемости ученика. После этого ученики узбекских мектабов приступали к изучению книги «Сабои ул -ожизин» (Укрепление убогих)⁵⁴, носившую чисто религиозный характер. Обычно эту книгу называли по имени ее автора – Суфи Алляяр. Окончив эту книгу дети по выбору учителя переходили к изучению Хафиза, Бедилия, Навои и других классиков узбекской и таджикской поэзии. Для учащихся мектабов были специально составлены сборники избранных газелей указанных авторов.

Обучение письму в мектабах являлось самым трудным делом. В качестве методического пособия при обучении письму использовалась книга «Муфрадот», написанная на таджикско – персидском языке⁵⁵. Автором ее является современник А. Навои хаттот (каллиграф) из Хорасана Мирали Герати.

⁵¹ А.П. Хорошкин. Сборник статей, касающихся Туркестанского края, стр. 33,40.

⁵² А. Миддендорф. Очерки Ферганской долины. Спб., 1882, приավление X.

⁵³ پهار كتاب «Чоркитоб», Хивинская литография, 1880, стр. 277.

⁵⁴ ثبات العا جزين «Сабот ул-ожизин», Казань, 1886, литография.

⁵⁵ مفردات «Муфрадот» (араб. – один, единственный) некоторые буквы пишутся с заглавной буквы в алфавитном порядке согласно шаблону

В этой книге даются правила написания букв, образцы каллиграфического письма, а также упражнения для выработки красивого почерка.

В связи с трудностями обучения узбекских детей арабской грамоте многие каллиграфы и переписчики книг для упрощения чтения вводили в арабский алфавит различные знаки, пытаясь приспособить его к узбекскому языку.

Первую и, единственную попытку составить пособие, приспособленное к нуждам обучения узбекских детей арабской грамоте, сделал Хорезмский поэт-просветитель Мунис, создавший трактат «Саводи таълим» (Обучение грамоте), написанный уже на узбекском языке. Эта работа явилась важной в развитии педагогической мысли в Узбекистане.

Все это свидетельствует о том, что до завоевания царской Россией, в Среднеазиатских государствах были свои сети школ.

Литература

1. Абдуллаев Ю. Очерки по методике обучения грамоте в старых узбекских школах. Ташкент, 1966, 171 с.с илл.
2. Айний С. Школа. М. – Л., 1949, 64 с. С илл.
3. Бабаханов А.А. Ўзбекистонда педагогика фикр тараққиёти тарихидан (Из истории развития педагогической мысли в Узбекистане)Ташкент,1967,136 с.
4. Бендриков К.Е. Народное просвещение в Туркестане в 1918-1920 годах. “Советская педагогика”, 1956, № 12, с. 36-50.
5. Граменицкий С. М. О преобразовании средних учебных заведений, Спб., 1901, 24 с.
6. Мухамеджанов О.М. Школа и педагогическая мысль в конце XIX и в начале XX вв. в Туркистанском крае, Ташкент, 1980, с.10-16.
7. Ганиев А. Садриддин Айнийнинг педагогик фаолияти ва таълим-тарбия тўғрисидаги фикрлари. Т., “Ўқитувчи”, 1965, с. 10-13.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся сведения о существующей системе школ в Туркестанском крае в конце XIX и начале XX веков и их местонахождении в стране. На основе конкретных источников анализируются учебники, предназначенные грамотному обучению учащихся в школах того времени. Показаны методы, применяемые при обучении грамоте учащихся начальной школы.

Ключевые слова: Туркестан, мактаб, медресе, карихана, вакуф, чтецы карана, учебное пособие, “тахтахан”, “абджадхан”, “хафтиякхан”, “карихан”, муфрадот, саводи таълим

SUMMARY

The article provides information about the existing system of schools in the Turkestan region in the late XIX and early XX centuries and their location in the country. Textbooks designed for children's literacy in schools of that period are analyzed on the basis of specific sources. The methods used for literacy in primary schools are shown.

Keywords: Turkestan, maktab, madrasah, karihana, wakuf, readers of the karana, study guide, “takhtakhan”, “abjadhan”, “haftiyakhan”, “karikhan”, mufradot, savodi talim

XÜLASƏ

Məqalədə XIX sonu və XX əsrin başlanğıcında Türkiстан vilayətində mövcud sistem əsasında məktəblərin mövcudluğu və yerləşməsi haqqında məlumat verilir. Konkret mənbələr əsasında o dövrün məktəblərində təhsil alanların savadı olması üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklər təhlil edilir. Eyni zamanda ibtidai məktəblərin şagirdlərinin savadlı təhsil alması üçün tətbiq olunan metodlar şərh olunmuşdur.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Sevda Rzayeva⁵⁶
**FEİLİN ŞƏKİLLƏRİNİN İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI İLƏ
TƏDRİSİ**

Dilin lüğət tərkibinin dinamik hissəsi olan feillər danışanın işə, hərəkətə münasibətinə görə bir-birindən fərqlənir. Bəzi feillərdə hərəkət əmr, xəbər formasında, digərlərində arzu və ya şərt formasında ifadə olunur. Bir qrup feillərdə işin icrası lazım bilinir, digərlərində vacib hesab edilir, bir qrupunda arzu olunur və s. Feillər hərəkətin hansı münasibətlə icra edildiyini bildirməklə yanaşı, bu hərəkətin hansı şəxs tərəfindən və nə vaxt icra edildiyini də əks etdirir. Feillərin böyük bir qrupu şəxs və zaman şəkilçiləri vasitəsi ilə dəyişərək işin icrası haqqında məlumat verir. Belə feillər təsriflənən, yəni zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən feillərdir. Təsriflənən feillərdə iş və hərəkətin aid olduğu şəxs dəyişdikcə feilin şəxsi də dəyişir. Digər qrup feillərdə şəxsi dəyişsək də, qrammatik forması dəyişməz olaraq qalır. Nümunələrə baxaq:

Şəxsə (və kəmiyyətə) görə dəyişən feillər

Mən deyirəm	Biz deyirik
Sən deyirsən	Siz deyirsiniz
O deyir	Onlar deyir(lər)

Şəxsə (və kəmiyyətə) görə dəyişməyən feillər

Mən deyəndə	Biz deyəndə
Sən deyəndə	Siz deyəndə
O deyəndə	Onlar deyəndə

Deməli, təlim prosesində şagirdlər nəticə çıxara bilərlər ki, feillər şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişməsi baxımından iki qrupa ayrılırlar: 1) dəyişən (təsriflənən) feillər; 2) dəyişməyən (təsriflənməyən) feillər.

Feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları haqqında bu deyilənlər şagirdlər üçün aydın izah olunmasa, onlar məsələnin mahiyyətini tam başa düşə bilməzlər. Yalnız bu mərhələdən sonra feilin təsriflənən və təsriflənməyən formalarının adı sadalanaq bunların yadda saxlanması istiqamətində iş aparılır:

Təsriflənən feillər bunlardır:

1. Əmr şəkli;	4. Lazım şəkli;
2. Xəbər şəkli;	5. Arzu şəkli;
3. Vacib şəkli;	6. Şərt şəkli

Feilin əmr şəklinin tədrisinə başlamazdan əvvəl şagirdlərə belə bir cümlə təqdim olunur: “Feil şəkilləri arasındakı mənə fərqi modallıq fərqi” (2, 152). Təbii ki, şagirdlər bu cümlənin mənasını dərk etməkdə çətinlik çəkirlər, çünki onlar modallıq anlayışı haqda ümumi də olsa, təsəvvürə malik deyillər. Bunu nəzərə alaraq, müəllim yığcam şəkildə modallığın mahiyyətini onlara izah edərək aydınlaşdırmalıdır ki, hər bir cümlədə danışan şəxs söylənən fikrə öz münasibətini də ifadə edir. Bu münasibət, əsasən, feillərlə yerinə yetirilir. Modallıq münasibət demək olub, feil şəkillərini bir-birindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət kimi çıxış edir. Bundan sonra feilin əmr şəklinin əsas mənasını, əmr bildirmək olması qeyd edilərək göstərilir ki, bu şəkil həm də xahiş, istək, göstəriş, təklif və s. də ifadə edir. Əmr şəklini digər şəkillərdən fərqləndirən başlıca əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Əmr formasının xüsusi şəkilçisi olmur, feilin kökü əmr formasına uyğun gəlir; 2. Feilin əmr şəkli zamanlar üzrə dəyişə bilmir, lakin hərəkət hələ icra edilmədiyi üçün onu mənacə gələcək zamana bağlamaq mümkündür.
 3. Feilin əmr şəkli (II şəxsin təkindən başqa) şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilir, bu zaman aşağıdakı şəkilçiləri qəbul edir:
I şəxsin təkində: -im⁴ – *oxuyum, bilim, danışım, gəlim.*
I şəxsin cəmində: -aq,-ək – *oxuyaq, bilək, danışaq, gələk.*
II şəxsin cəmində: -aq,-ək – *oxuyun, bilin, danışın, gəlin.*
III şəxsin təkində: -sın⁴ – *oxusun, bilsin, danışsın, gəlsin.*
III şəxsin cəmində: -sın⁴+lar² – *oxusun(lar), bilsin(lər), danışsın(lar), gəlsin(lər).*
- Əmr formasının inkarında I şəxsin tək və cəmində **-ma²** inkar şəkilçisi [-m⁴]şəklində tələffüz edilir: bilmiyim, bilmiyəx¹, danışmıyax və s.

Feilin əmr şəkli şəxslər üzrə dəyişməsinə görə digər şəkillərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn:

Əmr şəkli: *gedim, get, getsin, gedək, gedin, getsinlər;*

Xəbər şəkli: *gedirəm, gedirsən, gedir, gedirik, gedirsiniz, gedirlər.*

Nümunələrə diqqət yetirdikdə görmək olur ki, əmr şəkli I şəxsin təkində *-im*, digər şəkillər *-əm²*, cəmində əmr şəkli *-ək²*, digər şəkillər *-iq⁴* şəkilçisini qəbul edir. Əmr şəklinin II şəxsin təkində şəkilçisi yoxdur, digər şəkillərin isə bu şəxsədə şəkilçisi *-sən²*-dir. II şəxsin cəmində əmr şəklinin şəkilçisi *-im⁴*, digər şəkillərinki *-sınız⁴*-dir. III şəxsədə əmr şəklinin şəkilçisi vardır: *-sın⁴*, lakin digər şəkillərin şəkilçisi yoxdur.

Əmr şəkli ilə bağlı bu xüsusiyyətlər dərslikdə və müəllimin tərtib etdiyi əlavə çalışma və tapşırıqlarda təcrübi şəkildə öyrədildikdən sonra müəllim onların bu mövzu ilə bağlı biliklərini suallar və testlərlə möhləmləndirə və yoxlaya bilər. Atalar sözlərinin, alqış və qarğışların əksəriyyəti əmr cümləsi şəklində formalaşdığından şagirdlərə bu istiqamətdə də iş aparmaq olar.

⁵⁶ Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

Feilin xəbər şəklinin tədrisi. Feilin xəbər şəklinin icrası müəyyən zamanda baş verir. Bu şəkil ona görə xəbər şəkli adlanır ki, burada hərəkət və ya işin icrası haqqında xəbər verilir. Xəbər şəklinin xüsusi bir şəkilçisi yoxdur, zaman şəkilçiləri həm də xəbər şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, zaman şəkilçisi qəbul etmiş hər bir feil xəbər şəklində olur. Xəbər şəkli digər şəkillərlə müqayisədə ən çox işlənən şəkildir, çünki istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə əsasən, nəqli cümlələrdən istifadə edilir ki, bu cümlələrin feili xəbəri xəbər şəklində qurulur. Xəbər şəklini daha dərinədən mənimsəmək üçün bir neçə xəbər şəkilli feili cümlələrdə işlətmək və ya mətndən xəbər şəklində olan feilləri seçib tərkibinə görə təhlil etmək yaxşı olar.

Feilin vacib şəkli hərəkətin icrasının vacib olduğunu, yerinə yetirilməsinin zərurliyini bildirir və $-mal^2$ şəkilçiləri ilə düzəlir: *yazmalıyam, yazmalısan, yazmalıdır, yazmalıyıq, yazmalısınız, yazmalıdır(lar)*. Feilin vacib şəkli şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bildiyi halda, zamana görə dəyişmir, lakin vacib şəklində olan feillərdə hərəkət hələ icra edilmədiyi üçün gələcək zamana aid olur.

Feilin vacib şəkli formaca *yeməli* (tərəvəz), *içməli* (su), *yazılmalı* (məqalə) və s. kimi feili sifətlərə bənzəyir. Şagirdlərin bunları qarışı salmamaları üçün müəllim mövzunu aydın izah etməli, həmin mövqeləri şagirdlərə fərqləndirməyi bacarmalıdır. Əsas məqam budur ki, vacib formada olan feil cümlədə bir qayda olaraq şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir: *meyvəni yeməliyəm, suyu içməliyik, məktub yazılmalıdır* və s.

Feilin lazım şəkli hərəkətin icrasının lazımlılığını, gərəkliliyini bildirir və $-asr^2$ şəkilçisi ilə düzəlir: *yazasıyam, yazasısən, yazasıdır, yazasıyıq, yazasısınız, yazasıdırlar*. Lazım şəkli də vacib şəkli kimi zamana görə dəyişmir, lakin məzmunca gələcək zamana aid olur. Lazım şəklinin inkarı həm $-ma^2$ şəkilçiləri, həm də “deyil” inkar ədatı vasitəsilə düzəlir: yəni inkarlıq *yazmayasıyam, oxumayıyam...* şəklində yox, *yazası deyiləm, oxuyası deyiləm...* şəklində ifadə olunur. Və burada “deyil” ədatı şəxsə görə dəyişir. Onu da əlavə edək ki, lazım şəkli “olmaq” feilinin köməkliliyi ilə də formalaşır. Məsələn, *Gələsi oldum. Baxası olduq. Gələsi olmadım. Baxası olmadıq.*

Lazım şəklində olan bəzi feillər formaca mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş bəzi isimlərə də bənzəyir. Bunların hansının isim və ya feil olması cümlə daxilində müəyyənləşir. Məsələn: qalası sözü müstəqil şəkildə formaca feil və isim kimi işləyə bilər. Bunu yalnız cümlədə daxilində işlətməklə aydın izah etmək olar: *Hər şey yerində qalasıdır (feil). Bu gördüyünüz Koroghlunun qalasıdır (isim).*

Feilin arzu şəkli iş və ya hərəkətin icrasının arzu edildiyini bildirir və $-a^2$ ($-ya^2$) şəkilçiləri ilə düzəlir: *danışam, danışasan, danışa, danışağ, danışasınız, danışalar*. Feilin arzu şəkli də zamana görə dəyişmir, lakin feilin arzu şəkli də hərəkəti gələcək zamanla bağlayır, hələ yerinə yetirilməmiş işin gələcəkdə baş verə biləcəyini nəzərdə tutur.

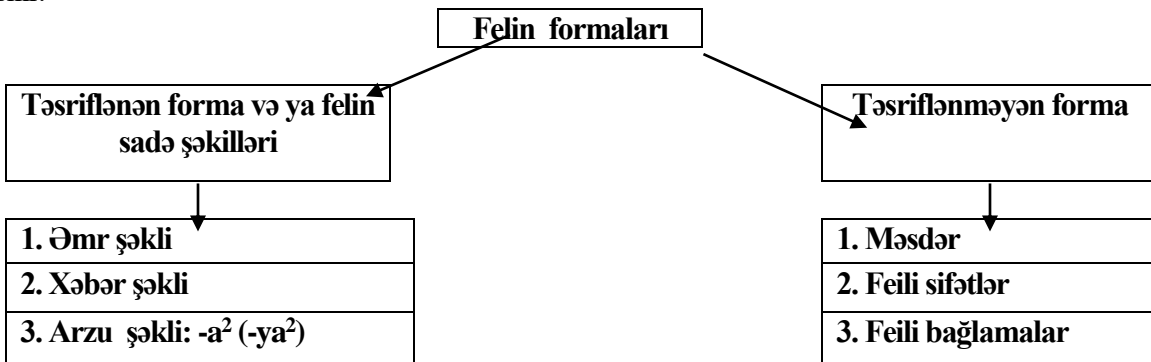
Cümlədə arzu şəklinin məzmununu çox vaxt “kaş, gərək, bari” arzu ədatları vasitəsilə də gücləndirilir. Bu söz arzu formasına qətilik çaları əlavə edir: *gərək gedəm, gərək görəsini, gərək baxasınız, gərək başlayalar, gərək bila*.

Şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, xəbər şəklinin bəzi zamanlarında (şühudi keçmiş, qeyri-qəti gələcək) olduğu kimi, arzu şəklində də III şəxsin təkində şəxs şəkilçisi işlənmir. İrəlində görəcəyimiz kimi bu xüsusiyyət şərt şəklinə də aiddir. Bundan başqa birinci şəxsin cəmi əmr şəkli ilə formaca eynidir. Bunları yalnız mətnə müəyyənləşdirmək olar. Məsələn: *biz oxuyaq* – feili *oxu+y+aq* modelində əmr, *oxu+y+a+q* formasında isə arzu şəklinə aiddir.

Feilin şərt şəkli hərəkətin, işin müəyyən şərtlə icra olunacağını bildirir və $-sa$, $-sə$ şəkilçiləri ilə yaranır: *desəm, desən, desə, desək, desəni, desələr*. Şərt şəklində olan feillər şəxsə görə dəyişsə də, zamana görə dəyişmir, lakin işin icrası gələcək zamanla bağlı olur. Feilin digər şəkillərindən fərqli olaraq, şərt şəklində olan feillər sadə cümlənin müstəqil xəbəri ola bilmir, yəni “Biz bir az da çalışsaq...” yazıb cümləni bitirmək olmaz. Ona görə də şərt şəklində işlənən feildən sonra başqa bir feilin işlənməsi lazım gəlir. Məsələn, Biz bir az da çalışsaq, ona çatırıq. Göründüyü kimi, şərt şəklində olan feildən sonra cümlədə həmişə vergül qoyulur. Bəzən nitqdə emosionallıq məqsədilə elliptik şəkildə şərt formasında cümlə qurula bilər. Məsələn: *Siz də işə gedəcəksiniz? – Əgər karantin bitsə...*

Feilin şəkilləri və feil şəkillərinin strukturunu göstərən cədvələ əsasən şagirdlər yadda saxlayırlar ki, yalnız xəbər şəkli həm şəxsə və kəmiyyətə, həm də zamana görə dəyişə bilər. Qalan şəkillərdə zaman məzmununu (gələcək zaman) olsa da, bunun ifadə forması kimi zaman şəkilçilərindən istifadə edilmir. Deməli, təsriflənəyən feil şəkilləri kimi əmr, vacib, lazım, arzu və şərt şəkilləri də zamanlar üzrə dəyişə bilmir.

Bizim yeni mövzumuz “Feilin təsriflənən formaları” adlanır. Sonra aşağıdakı formada hazırladığım əyani vəsaiti lövhədən asılır.

4. Vacib şəkli: -mal²

5. Lazım şəkli: -as²

6. Şərt şəkli: -sa²

Əyani vəsait əsasında feilin formaları haqqında məlumat verirəm: Təsriflənən feillərə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalar daxildir ki, bunlara feilin sadə şəkilləri deyilir. Feilin sadə şəkilləri danışan və ya yazan şəxsin görülən işə münasibətini bildirir. Danışan və ya yazan şəxsin münasibətinə görə işin icrası tələb oluna bilər. Belə feillər əmr şəklində olur. İşin icrası müəyyən şəxs tərəfindən müxtəlif zamanda yerinə yetirilə bilər. Bu, xəbər şəklində olan feillərdir. İşin icrası arzu oluna bilər ki, bu da arzu şəkli adlanır. Hərəkətin icrası vacib sayılanda vacib şəkli, lazım bilindikdə isə lazım şəkli yaranır. Hərəkətin icrası müəyyən şərtlə əlaqələndirildikdə isə feilin şərt şəkli yaranır.

Bunlarda əmr və xəbər şəklinin müəyyən şəkilçisi yoxdur. Əmr şəklində ancaq şəxs sonluqları, xəbər şəklində isə zaman və şəxs şəkilçiləri işlənir. Lazım şəkli -a² (-ya²), vacib şəkli -mal², lazım şəkli -as² (-yas²) və şərt şəkli isə -sa² şəkilçilərinin köməyi ilə düzülür, lakin feilin sadə şəkillərinin şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir.

Sonra tələb edirəm ki, kitabları açın və yeni dərsimizi oxuyun. 2 dəqiqədən sonra aşağıdakı şəkildə müsahibə təşkil edirəm:

M.: Feillər neçə qrupa ayrılır?

Ş.: Feillər 2 qrupa ayrılır: təsriflənən və təsriflənməyən feillər.

M.: Hansı feillər təsriflənən feillər adlanır?

Ş.: Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən feilin formalarına təsriflənən forma deyilir.

M.: Feilin təsriflənən formaları daha necə adlanır?

Ş.: Feilin təsriflənən formaları feilin şəkilləri də adlanır.

M.: Kim deyər feilin neçə şəkli vardır?

Ş.: Feilin 6 şəkli vardır: 1. əmr şəkli, 2. xəbər şəkli, 3. arzu şəkli, 4. vacib şəkli, 5. lazım şəkli, 6. şərt şəkli.

Daha sonra yeni dərsin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar olan kartoçkalı qrup liderlərinə paylayıram. İşgüzar səs-küyə başlanır. Kartoçkalardakı suallar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. “Əmr” qrupunun sualları:

1. Feillər neçə böyük qrupa bölünür?
2. İşin icrasının arzu olduğunu bildirən feillər hansı şəkildə olur?
3. Feilin təsriflənən formaları daha necə adlanır?

2. “Xəbər” qrupunun sualları:

1. Təsriflənən formalara hansı feillər daxildir?
2. İşin icrasının vacib olduğunu bildirən feillər hansı şəkildə olur?
3. Xüsusi şəkilçiləri olan feil şəkilləri hansılardır?

3. “Arzu” qrupunun sualları:

1. Feilin şəkilləri nəyi bildirir?
2. İşin icrasının lazım olduğunu bildirən feillər hansı şəkildə olur?
3. Arzu şəklinin şəkilçisi hansıdır?

4. “Vacib” qrupunun sualları:

1. İşin icrası tələb olduqda feil hansı şəkildə olur?
2. İşin icrası müəyyən şərtlə əlaqələndiriləndə feil hansı şəkildə olur?
3. Vacib növün şəkilçisi hansıdır?

5. “Lazım” qrupunun sualları:

1. Müəyyən vaxtda müxtəlif şəxslər tərəfindən işin icra olduğunu və ya icra olunmadığını bildirən feillər hansı şəkildə olur?
2. Hansı şəkillərin xüsusi şəkilçisi yoxdur?
3. Lazım şəklinin şəkilçisi hansıdır və feilin sadə şəkillərinin şəkilçiləri leksik, yoxsa qrammatik şəkilçilərdir?

İşgüzar səs-küy şəraitində şagirdlər suallara hazırlaşırlar. Qruplar suallara cavab hazırladıqdan sonra qrup nümayəndələrinin cavabını dinləyirəm. Onların cavabları aşağıdakı kimidir.

1. “Əmr” qrupunun cavabı:

1. Feillər iki böyük qrupa bölünür: 1) Təsriflənən formalar. 2) Təsriflənməyən formalar.
2. İşin icrasının arzu olduğunu bildirən feillər arzu şəklində olur.
3. Feilin təsriflənən formaları “feilin şəkilləri” də adlanır.

“Xəbər” qrupunun cavabı:

1. Feilin təsriflənən formalarına şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən formalar daxildir.
2. İşin icrasının vacib olduğunu bildirən feillər vacib şəklində olur.
3. Xüsusi şəkilçiləri olan feil şəkilləri: arzu, vacib, lazım, şərt.

3. “Arzu” qrupunun cavabı:

1. Feilin şəkilləri danışan və ya yazan şəxsin görülmə işə münasibətini bildirir.
2. İşin icrasının lazım olduğunu bildirən feillər lazım şəklində olur.
3. Arzu şəklinin şəkilçisi -a² (-ya²)-dır: yaz-a-m, yaz-a-san.

4. "Vacib" qrupunun cavabı:

1. İşin icrası tələb olduqda o, feilin əmr şəklində olur.
2. İşin icrası müəyyən şərtlə əlaqələndiriləndə feil şərt şəklində olur.
3. Vacib növün şəkilçisi -mal² şəkilçisidir: oxu-malı-yam,oxu-malı-san və s.

5. "Lazım" qrupunun cavabı:

1. İşin icrası müəyyən vaxtda müxtəlif şəxslər tərəfindən icra olduğunu və ya icra olunmadığını bildirən feillər xəbər şəklində olur.
2. Əmr və xəbər şəkillərinin xüsusi şəkilçisi yoxdur.
3. Lazım şəkilinin şəkilçisi -ası² (-yası²)-dır və feil şəkillərinin şəkilçiləri qrammatik şəkilçi hesab olunur.

Qrup nümayəndələrinin cavablarını qiymətləndirib, qiymət cədvəlinə yazıram. Yeni mövzunu möhkəmləndirmək məqsədilə hazırlanmış sualları şagirdlərə verirəm.

- *Təsriflənmə nə deməkdir?* – Təsriflənmə ərəb sözü olub, "dəyişmə" deməkdir.
- *Təsriflənən feillər nəyə deyilir?* – Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən feillərə deyilir.
- *Təsriflənməyən feillər nəyə deyilir?* – Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilməyən feillərə deyilir.
- *Feilin dəyişən formaları hansılardır?* – Əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt formaları.
- *Bas təsriflənməyən feil formaları hansılardır?* – Məsdər, feili sifət, feili bağlama.
- *Feilin hansı şəkli kökünə bərabər tutulur və heç bir xüsusi şəkilçisi yoxdur?* – Əmr şəkli: gəl, get, gör, gül, yaz, poz, gəlir, gələk, gəlsin.
- *Gəlir, gedim, baxım, görüm feilin hansı şəklinə aiddir?* – Əmr şəklinin I şəxsinin təki.
- *Əmr şəklinin şəxs sonluğu hansı şəkilçiyə oxşayır?* – Mənsubiyyət və hal şəkilçilərinə: kitabım - alım, kitabın vərəqi, sənin kitabın - alım, gəlin.
- *Əmr şəklində olan feil hərəkəti hansı zamana bağlayır?* – Gələcək zamana, iş hələ icra olunmayıb.
- *Ən geniş yayılmış feil şəkli hansıdır, nə bildirir?* – Xəbər şəklidir, iş, hərəkət barədə məlumat verir.
- *Xəbər şəklinin xüsusi şəkilçiləri varmı?* – Yoxdur, lakin zaman şəkilçiləri bu funksiyanı da yerinə yetirir.
- *Arzu şəkli nə üçün belə adlanır?* – İşin icrası arzu edildiyi üçün: kaş, gələ, baxa, görələr, eşidək.
- *Arzu şəklinin hansı şəxsə şəkilçisi əmr şəkli ilə eynidir?* – I şəxsin cəmi: gəl gedək (əmr), kaş gedək (arzu).
- *-mal² şəkilçisi hansı feil formasının şəkilçisidir?* – Vacib şəklinin: getməliyəm, görməliyəm, baxmalıyıq.
- *Hansı feil şəklinin inkarı "deyil" ədatı ilə formalaşır?* – Lazım şəklinin: gedəsi deyilik, baxan deyiləm.
- *Lazım şəklinin şəkilçisi hansıdır?* – ası² şəkilçisi: oxuyası, tutasıdır, almasıyam.
- *Hansı feil şəklinin inkarı həm -ma² inkar şəkilçisi, həm də "deyil" inkar ədatı ilə işlənir?* – Vacib şəklinin: gəlməliyəm - gəlməməliyəm - gəlməli deyiləm.
- *Feilin hansı şəkilləri zamana görə dəyişməyə də, zaman ifadə edə bilir?* – Xəbər formasından başqa hamısı. Bunlarda gələcək zaman anlayışı olur.
- *"Köçür" feilinin əmr forması, yoxsa xəbər forması olmasını necə bilmək olar?* – Əmr formasıdırsa, "ür" təsirsizdən təsirli feil düzəldən şəkilçi, xəbər formasıdırsa, "ür" zaman şəkilçisidir. I-də vurğu əvvələ, II-də sona düşür. Bunu cümlədə bilmək olur: Kitabı köçür(t) - əmr şəkli; El yaylağa köçür - xəbər şəkli.
- *"Oxunmalıdır" sözünün tərkib hissələrini göstərin.* – Oxu sözün kökü, "n" məchul növ şəkilçisi, -malı vacib formasının şəkilçisi, -dır III şəxsin (xəbərlik) şəkilçisi.
- *Feilin hansı təsriflənən şəkli sadə cümlənin xəbəri ola bilmir?* – Şərt şəklinin.

Sınıf nümayəndələrinin cavablarını qiymətləndirib, qiymətləri qiymət cədvəlinə yazıram. Əgər vaxt qalarsa, hər qrupa iki, üç test də icra etdirib qiymətləndirirəm. Qiymətləri yekunlaşdırıb elan edirəm və yeni dərəcəyə aid ev tapşırıqları verirəm.

Mövzu ilə bağlı xüsusi forma əlaməti olmadığı üçün əmr və xəbər formalarının öyrədilməsindəki, arzu və lazım formalarının fərqləndirilməsindəki çətinlikləri göstərirəm:

Bildiyimiz kimi, əmr və xəbər formaları digər formalardan xüsusi forma şəkilçisi olmaması ilə fərqlənir. Bunların əlamətsizliyi, bir növ onların əlamətinə çevrilir. Əmr və xəbər formaları isə yalnız bir cəhətə görə fərqlənir. Əmr forması yalnız şəxsə görə dəyişdiyi halda, xəbər forması şəxsə görə dəyişməklə yanaşı, zamana görə də dəyişir. Şəxsə görə dəyişmə bütün formalara xas olan əlamətdir. Əmr forması, əslində formal əlamətə malik deyildir.

Əmr forması=feil kökü+şəxs şəkilçisi.

Xəbər forması isə=feil kökü+zaman+şəxs şəkilçisi.

Arzu və lazım formalarını öyrəndikdə isə ilk növbədə arzu və lazım anlayışları arasındakı mənə fərqi şagirdlərə başa salmaq lazımdır. Bundan başqa, *gərək* sözü də ayırma vasitəsi kimi şagirdlərə çatdırmaq olar. Yalnız arzu formasında olan feillərə *gərək* sözünü artırmaq mümkündür. Başqa sözlə, yalnız belə feillərə *gərək* sözü yanaşdırıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, APİ, 1978
2. Bayramov İ. Azərbaycan dili morfolojiyası tədrisinə dair metodiki göstəriş. Bakı, APİ. 1974

3. Balyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003
4. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 2003
5. Paşayev A. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dilindən program materiallarının planlaşdırılması (Metodik tövsiyyə). Bakı, 2002

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, təlim üsulları, interaktiv metod, feil, orta məktəb.*

Ключевые слова: *азербайджанский язык, методы обучения, интерактивный метод, глагол, средняя школа.*

Keywords: *Azerbaijani language, teaching methods, interactive method, verb, high school.*

Резюме

Спорные вопросы с интерактивных методов преподавания спряжения форм глагола в средней школе

Автор данной статьи рассматривает спорные моменты преподавания частей речи Азербайджанского языка в средней школе. В данном случае рассматриваются, особенности с интерактивных методов спряжения форм глагола предлагаются способы решения этих спорных моментов. Статья представляет большой интерес для методистов средней школы.

Summary

Problems of teaching by interactive training methods of the conjugation forms of the verb

The author of this article looks through moot points of teaching parts of speech of Azerbaijan language in secondary school. In this chance are looked through peculiarities of verbs conjugation and offered ways of solution of these moments. The article is of interest to secondary schools methodologists.

Рәуфи: R.Quliyeva

Pəri Şəmsəddin qızı Paşayeva, Sevda İslam qızı Abbasova¹ İBTİDAI SINIFLƏRDƏ NİTQ İNKİŞAFINA DAİR

Nitq inkişafı bütün dövrlərdə təlimin qarşısında duran ümumpedaqoji problem olmaqla, dili tədris edən müəllimləri və metodist alimləri də düşündürən bir məsələdir. Çünki gələcəyin qurucuları olan hazırkı şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, cəmiyyət üçün faydalı olması müəyyən qədər onların nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə sahib olmasından asılıdır. Nitqi inkişaf edən şagirdin təbii ki, təfəkkürü də inkişaf etmiş olur. Bilirik ki, nitq və təfəkkür bir –birindən asılı olan, biri – birinin inkişafına təkan verən amillərdir. Mükəmməl nitqə yiyələnən şagird ətraf aləmi öz yaş səviyyəsinə uyğun dərk edir, öz fikir və duyğularını sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacırır.

I sinif qədəm qoyan şagird müəyyən qədər söz ehtiyatına malik olur, öz yaşadları və böyükklərlə ünsiyyət qurmağı, onu maraqlandıran suallar verməyi və cavab almağı bacırır. Bu dövrdə uşağın lüğət ehtiyatı genişlənilir, nitqin qrammatik quruluşu təkmilləşir, dilin morfoloji sistemi mənimsənilir. İnkişafda olan nitq digər əqli proseslərə də, məsələn, dərk etmə, diqqət, yaddaş, təfəkkür, təsəvvür kimi proseslərə də hazır olur. Psixoloqlar və metodist alimlər qeyd edirlər ki, nitqin hərtərəfli inkişafı uşağın həyat şəraitindən və tərbiyəsindən də birbaşa asılıdır.[6, 7,8,9]

Məktəbə gəldiyi gündən uşağın lüğət ehtiyatı o dərəcədə inkişaf edir ki, o başqaları ilə müstəqil şəkildə (öz yaşadları, valideynləri, ətraf aləmdə gördükləri əşya və hadisələr haqqında danışır) ünsiyyət qura bilir. Hələ məktəbə hazırlıq dövründə uşaqda fonematik eşitmə bacarığı inkişaf edir, sözdə hər hansı bir hərfi müəyyələşdirir bilir, səsi işarə ilə müəyyən edir, sözün mənasını başa düşür. (8, 9)

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların nitqi sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həmçinin dərk etmə obyektı olub, kommunikatıv, tənzimləmə və planlaşdırma funksiyalarını da yerinə yetirir. Məktəblərdə apardığımız təcrübələrə əsasən deyə bilərik ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlar nitqin inkişafını müəyyələşdirən ünsiyyətə daha çox ehtiyac duyurlar. Bu təlim prosesində sual-cavab, dinləmək, mübahisə etmək, öyrənmək və s. vasitəsilə asanlaşdırılır. İbtidai məktəb dövründə nitq quruluşuna görə daxili və xarici nitq kimi də istifadə edilə bilər. Bəzən uşaqlar egocentrik nitqdən istifadə edirlər. Bu uşağın özünə yönəlmiş nitqidir. Kiçik məktəblilər tez-tez etdiklərini yüksək səslə söyləyir, onun köməyi ilə uşaqlar (bəzən böyükklər də) özünün praktik fəaliyyətini tənzim edir və ona nəzarət edir. Egosentrik nitq xarici (kommunikativ) nitqdən bəhrələnir, onun qismən interiorizasiya olunmuş məhsulu kimi özünü göstərir. (Interiorizasiya latınca- interior sözü olub mənası daxili deməkdir. Psixologiyada maddi (əşyavi) əməliyyatların fikri əməliyyatlara çevrilməsinə interiorizasiya deyilir. (Bax: P. Y. Qalperin və b.)

«Daxili» sözü təsvir etdiyimiz qanunauyğunluğun mahiyyətini dəqiq ifadə edir: maddi əməliyyatlar (çöplərlə saymaq) xarici, fikri əməliyyatlar (fikrən saymaq) daxili əməliyyatlardır. Deməli, burada söhbət xarici əməliyyatların daxili əməliyyatlara çevrilməsindən gedir. Interiorizasiya termini də məhz bu cəhəti ifadə edir (2, 3, 5)

Egosentrik nitq bir növ xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir.(2, 3) (Egocentrik nitq, yəni uşağın praktik fəaliyyətini tənzimləyən və idarə edən) Bu, o demək deyil ki, egosentrik nitqin istifadəsi artıq dayanır. Uşağın inkişafı ilə əlaqədar egosentrik nitq getdikcə səssiz daxili nitqlə əvəz olunur. Bu da özü ilə dialoq, xəyali tərəfdaşla söhbət, praktik və nəzəri fəaliyyətlərdə planlaşdırma mərhələsi kimi çıxış edir. Daxili nitqin köməyi ilə, sensor məlumatların məntiqi şəkildə yenidən qurulması, uşaq tərəfindən dərk edilməsi həyata keçirilir.

Daxili nitqdə düşüncə (fikir) və dil ayrılmaz kompleks yaradır ki, bu da düşüncə nitq mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir. Daxili nitqin köməyi ilə kiçik məktəbli ətrafdakı gerçəkliyin qavranılması proseslərini, öz hərəkətlərini və təcrübələrini şifahi şəkildə ifadə edir. Daxili nitq sayəsində uşaqlarda ətraf ələm haqqında müəyyən münasibətlər formalaşır, onların davranışları özünü tənzimləmə qabiliyyəti inkişaf edir.

İbtidai təhsil illəri dövründə uşaqlarda daxili nitqin üç əsas növü tədricən inkişaf edir:

Daxili tələffüz - "özünə danışma"; xarici nitqə bənzər, lakin fonasiyasız (səslərin tələffüzü olmadan) nitq, bu mürəkkəb zehni problemlərin həlli üçün xarakterikdir;

Xüsusi daxili nitq – təfəkkür vasitəsi olan, xüsusi vahidlərdən (şəkillərin, obyektlərin və sxemlərin kodları, mövzu dəyərləri) istifadə edən və xarici nitqdən fərqli bir quruluşa sahib olan daxili nitq;

Daxili proqramlaşdırma – nitq sözləmlərinin, bütöv mətnin və onun məzmun elementlərinin vahid məqsəd ətrafında formalaşması və möhkəmlənməsi (konsolidasiyası - birləşmə, həmrəy olma və müştərək hərəkət etmə; vahid ideya və maraqlar uğrunda mübarizə aparən qüvvələrin ümumi məqsəd naminə birləşməsi deməkdir)

Lakin iş təcrübədən çıxış edərək qeyd edək ki, I sinifdə şagirdlərin heç də hamısı öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmir, təlim prosesində danışmağa, yeni anlayışları dərk etməyə hazır olmur. Evdə, həyətdə, ailədə “dil-dil ötən” uşaq məktəbdə, sinif kollektivi qarşısında danışa bilmir, utanır ki, bu da onların lüğət ehtiyatının azlığı və nitq inkişafının zəifliyi ilə izah oluna bilər.

Xarici nitqin daxili hala çevrilməsi xarici nitqin quruluşunda azalma ilə müşayiət olunur. Daxili nitqdən xarici nitqə keçid (eksteriorizasiya) daxili nitqin quruluşunu, onun məntiqi və qrammatik qaydalara uyğun yerləşdirməyi əhatə edir. Bəs, eksteriorizasiya nə deməkdir? Eksteriorizasiya latınca - *exterior* sözündən əmələ gəlmişdir: mənası xarici, zahiri deməkdir. Yəni xarici əməliyyatlar daxili əməliyyatlara çevrilir, onlar isə öz növbəsində yenidən xarici əməliyyatlarda təcəssüm etməyə başlayırlar)

Yazılı və şifahi xarici nitq ibtidai sinif şagirdlərində intensiv şəkildə inkişaf edir. İbtidai məktəb çağında situasiya və kontekstli nitqin mövcudluğu qalmaqdadır ki, bu da onların inkişaf normasına uyğundur. Rəhbərli nitqin təkmilləşməsi xarici

nitqin vacib bir komponenti olaraq nitq əlaqəsini yaxşılaşdırır, danışan və ya yazan şagirdin nitq tərtibatında adekvatlığı artırır. Xarici nitqin aktiv inkişafı düzgün nitq nümunələrinin, müxtəlif və linqvistik materialın qavranılması, habelə şagirdin dilin müxtəlif vasitələrindən istifadə edə biləcəyi öz nitqi sayəsində həyata keçirilir.

Kortəbii şəkildə öyrənilən nitq çox vaxt primitiv və səhv olur. Buna görə tədris prosesi və ona yönəldilmiş təlim fəaliyyətləri şagirdin nitqinin inkişafı üçün başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Tədris prosesində ədəbi dil normalarının mənimsənilməsi baş verir. Uşaqlar ədəbi dili ləhcələrdən və jarqonlardan ayırmağı, ədəbi dilin bədii, elmi və danışiq variantlarını öyrənirlər. Kiçik yaşlı şagirdlər bir çox yeni sözləri, artıq bildikləri sözlərin və ifadələrin yeni mənalarını, yeni qrammatik forma və quruluşlarını, müəyyən situasiyalarda bu və ya digər dil vasitələrindən istifadənin məqsədəuyğunluğunu öyrənirlər. Sözdən istifadənin əsas normalarını, nitqin sürətini, qrammatik vasitələrini, eləcə də ortoepik və orfoqrafiya normalarını dərk edirlər.

İbtidai sinif şagirdlərində sisteməlik tədris işləri, oxumaq və yazma bacarıqları, yazılı nitqin xüsusiyyətləri haqqında fikirlər formalaşır, tədrisən nitq mədəniyyəti inkişaf edir. Bu zaman nitqin inkişafında aşağıdakı əsas istiqamətlər fərqləndirilir:

- söz üzərində işləmək (leksik səviyyə);
- söz birləşməsi və cümlə üzərində işləmək (sintaktik səviyyə);
- rabitəli nitq üzərində işləmək (mətn səviyyəsi);
- tələffüz işi - diksiya, orfoepiya, ifadəlilik, prosodu (**prosody** vurğu, intonasiya və tələffüzə yönəlmiş qrammatikanın bir sahəsi), tələffüz qüsurlarının düzəldilməsi.

Bu istiqamətlər tabelilik əlaqəsində olmasına baxmayaraq paralel olaraq inkişaf edir: lüğət işi söz birləşmələri (ifadələr) və cümlələr tərtib etmək üçün material verir; birinci və ikinci istiqamətlər şagirdin rabitəli nitqini hazırlayır. Öz növbəsində rabitəli mətnlər (hekayə və esselər) söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

Nitq inkişafı xüsusi metodik vasitələrdən, müxtəlif növ məşqlərdən istifadə etməklə baş verir, bunlardan ən əsası rabitəli nitq üzrə məşğələlərdir ki, bura hekayələr, inşa, esselər və s. daxildir. Çünki belə məşğələlər bütün növ nitq bacarıqlarını - leksik, sintaktik səviyyədə, məntiqi, kompozisiya baxımından inkişaf etdirir. Məsələn: müxtəlif növ mətnlərin yenidən yazılması dərslərə canlanma gətirir, şagirdin maraq və duyğularını tədris prosesinə cəlb edir. Belə mətnlər öz məzmununa görə nümunə mətninə yaxın olmalıdır. Mətnin yenidən yazılması məntədəki xarakterlərdən birinin adından yazıla bilər. Dramlaşdıraraq yenidən yazıla bilər. Mətnə əlavələr və dəyişikliklər etməklə yaradıcı şəkildə yenidən yazıla bilər. Məntədəki açar sözlərdən, illüstrasiya və şəkillərdən istifadə etməklə yenidən yazıla bilər.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişafı ana dili tədrisinin əsas vəzifəsidir. Nitq inkişafının elementləri hər dərslərin və ya hər bir fənnin məzmununa (ana dili, riyaziyyat, təsviri incəsənət və s.) və dərslərdən tədbirlərə daxil edilir. Tədris prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafı nitqin müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına yönəldilmişdir ki, bu da uşaqların yazılı və şifahi nitqinin qiymətləndirilməsi meyarı hesab edilir:

- nitqin məzmununu orada ifadə olunan düşüncələrin, hissələrin və istəklərin sayı, onların əhəmiyyəti və reallığa uyğunluğu ilə müəyyən olunur;
- nitqin məntiqiliyi təqdimatın ardıcılığı, əsaslandırılması, etibarlılığı, yersiz təkrarların, mövzu ilə əlaqəli olmayan məlumatların olmaması, məzmunun çıxan nəticələrin olması ilə müəyyən olunur;
- nitqin dəqiqliyi; danışan və ya yazan şagirdin yalnız müəyyən faktları çatdırması ilə yanaşı bu məqsəd üçün ən uyğun dil vasitələrini - sözlər, ifadələr, frazeoloji vahidlər, cümlələr seçmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur.
- nitqin aydınlığı onun dinləyici və oxucu üçün əlçatanlığı, auditoriyanın maraqlarını və digər keyfiyyətlərini nəzərə almağı nəzərdə tutur;
- nitqin ekspressivliyi - ifadəli vasitələrdən (intonasiya, faktların seçimi, sözlər, onların emosionallığı, ifadələrin qurulması və s.) istifadə etməklə, məntiqə deyil, həm də təsir göstərməyə imkan verən canlılığın, düşüncənin əks olunmasının inandırıcılığı, şüurun emosional, estetik sahəsini nəzərdə tutur.
- nitqin düzgünlüyü – onun ədəbi normaya uyğunluğu, qrammatik düzgünlüyü (morfoloji formaların yaranması, cümlələrin qurulması), yazılı nitq üçün orfoqrafiya və durğu işarələrini, tələffüzü, şifahi nitq üçün ortoepik düzgünlüyü nəzərdə tutur.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, ibtidai sinif şagirdinin nitqinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: nitqin məzmunu; nitqin məntiqiliyi; nitqin aydınlığı; nitqin ifadəliliyi, nitqin düzgünlüyü.

Sadələndirən bu xüsusiyyətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və ibtidai siniflərlə iş sistemində kompleks halda çıxış edir. Onlara riayət etmək istəyi şagirdlərdə nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək, şifahi və yazılı nitqlərindəki səhvləri aşkar etmək və onları düzəltmək bacarığı inkişaf etdirir.

Nitq mədəniyyəti sahəsində tədqiqat aparan alimlər (N. Abdullayev, Z. Məmmədov, V. Qurbanov və b.) nitq mədəniyyətinin formalaşması üçün aşağıdakı metodlardan istifadənin səmərəli olduğunu qeyd edirlər:

1. Nəzəri metodlar (söhbət, müəllimin nitqi, dərslərdəki materialın müstəqil öyrənilməsi);
2. Nəzəri və praktik metodlar (fonetik, morfoloji, etimoloji təhlil, qrammatik quruluş, leksik təhlil);
3. Praktik metodlar (mənası anlaşılmayan sözlərin izahı, müxtəlif sorğu kitabçaları ilə işləmək, lüğətlərin aparılması, söz birləşmələri və cümlələrin tərtib edilməsi, səhvlərin düzəldilməsi).

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi **aksentoloji** və tələffüz normalarının, nitqin leksik və qrammatik quruluşunun yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş məşqlər vasitəsilə asanlaşdırılır. (*aksentologiya* vurğunu sözdə düzgün ifadə etməkdir və mədəni nitqin zəruri əlamətidir.) Vurğu sözün bir növ fonetik "pasportu"dur. Təkcə vurğunu dəyişdirmək

kifayətdir ki, söz tanınmaz hala düşsün, başqa məna bildirsin.) Bu məşqlərdə istifadə olunan didaktik material aşağıdakılar ola bilər:

1. İbtidai sinif şagirdlərinin yaşına uyğun ədəbi material;
2. Müxtəlif bədii əsərlər (Azərbaycan və xarici müəlliflərin əsərləri ola bilər);
3. İdraki materiallar;
4. Öyrənilən hadisələrlə zəngin materiallar.

Müxtəlif təmrinlər sayəsində ibtidai sinif şagirdlərində nitq mədəniyyətinin ilkin elementlərini yaradan xüsusi qabiliyyətlər inkişaf edir. Bunlar sözləri ortoepik və aksentoloji normalara uyğun tələffüz etmək; sözün leksik mənasını müəyyənləşdirmək, təkmənalı və çoxmənalı sözləri ayırd etmək, verilmiş sözlərə sinonim və antonimlər seçmək; sözlərdən düzgün qrammatik formada istifadə etmək, başqalarının nitqini keyfiyyət baxımından qiymətləndirə bilmək; vurğulu intonasiya vasitələrindən istifadə edərək düşüncə və hissləri çatdırmaqla bilmək.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafının amilləri təkcə təhsil fəaliyyəti deyil, bütövlükdə uşağın ətrafındakı nitq mühitidir. Burada kütləvi informasiya vasitələri də mühüm rol oynayır. Dilçi və metodist alimlərin fikrincə indiki mərhələdə mediaya iki tərəfdən qiymət vermək olar. Bir tərəfdən, media ümumi dünyagörüşün genişlənməsi, ekran vasitəsilə ədəbi əsərlərlə tanışlıq və şübhəsiz ki, uşağın nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi probleminin həlli mənbələrindən biridir. Digər tərəfdən, bir çox müasir radio və televiziya proqramlarının forma və məzmunu aparıcıların və iştirakçıların nitqində qeyri mədəni və şivə komponentin olduğunu göstərmək olar.

Aparılmış bir çox tədqiqatın nəticələri şagirdlərin kütləvi informasiya vasitələrinə (xüsusilə televiziya) çox maraqlı göstərdiklərini, asudə vaxtlarının əhəmiyyətli bir hissəsinin televiziya şoularını, videoları, kompüter oyunlarını seyr etməyə həsr etdiyini göstərir. Bunun səbəbi onlarla ünsiyyətin asanlıq və əlçatanlığı, passiv istehlakçı kimi qaldıqlarına görə olduğu söylenebilir. Uşağın audiovizual təcrübəsi "danışma" təcrübəsindən daha zəngindir (bu çox vaxt təsadüfi, kortəbii baş verir). Uşağın "çıxışı" və tamaşaçı təcrübəsi bir-biri ilə əlaqəlidir: uşaqlar proqramlarda görünən yeni sözlərə diqqət yetirir, mənalı ilə maraqlanır. Buna baxmayaraq, medianın onları ana dili və oxu dərslərində tədris materialı kimi istifadə etmək üçün böyük potensialı var. Tədqiqatların nəticələri medianın təsiri altında nitq mədəniyyətinin formalaşmasının əsas sahələrində sistemli işlərin məqsədəuyğunluğunu sübut edir. Bu işin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: müxtəlif növ lüğətlərdən istifadə edərək bir sözlə işləmək ("Bir sözün ensiklopediyası" nı yaratmaq); televiziya proqramlarını müstəqil seçmək qabiliyyətinin formalaşdırılması; uşaq jurnalları ilə tanışlıq, seçim qabiliyyətinin formalaşması.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, kütləvi informasiya vasitələri uşaqların nitq mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Məsələn, kiçik məktəblilərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına yönəlmiş "Bir sözün ensiklopediyası" layihəsinin yaradılması, hər bir uşağın seçdiyi sözlə işləməsi, lüğətlərdən istifadə etməsi, sənət əsərlərinin adlarında, folklor nümunələrində, aforizmlərdə, uşaq jurnallarında, radio və televiziya proqramlarında "axtarış" etməsi faydalı ola bilər. İbtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişafının əsas istiqamətləri bunlardır:

I. Ədəbi dil normalarına yiyələnmə: bura lüğət ehtiyatını genişləndirilməsi; qrammatik konstruksiyaların tərkib hissəsinin zənginləşdirilməsi; dil vahidlərindən istifadə zamanı çevikliyin təmin olunması; dili hiss etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi daxildir.

II. Dilin funksional üslublarını mənimsəmək və nitqin keyfiyyətinin formalaşdırılması: bura danışmaq və kitab üslubunun stilistik xüsusiyyətlərini bir-birindən ayırmaq; dil və nitqin stilistik növləri haqqında biliklər və bacarıqlar formalaşdırmaq; dilçilik instinktini inkişaf etdirmək; danışmaq və kitab üslublarının stilistik xüsusiyyətlərini seçmək bacarığı; ünsiyyət prosesində nitq fəaliyyətinin motivlərini, ünsiyyət şərtlərini və vəzifələrini təhlil etmək bacarığı formalaşdırmaq daxildir.

III. Rabitəli nitq vərdislərinin inkişafına xidmət edən bacarıqların formalaşdırılması: bura inşa yazının mövzusunun həcmi və sərhədlərini müəyyənləşdirmək (başla düşmək); ifadə və inşa yazılarda əsas ideyanı birləşdirmək; inşa yazı üçün material toplamaq; inşa yazı üçün toplanan materialı sistemləşdirmək, yəni lazım olanları seçmək və ardıcılığı müəyyənləşdirmək; müxtəlif növ kompozisiyalar (hekayə, təsvir, əsaslandırma) qurmaq; düşüncələri ədəbi normalar baxımından dəqiq, düzgün və aydın şəkildə ifadə etmək daxildir.

Beləliklə demək olar ki, ibtidai təhsil dövründə uşaqların nitqinin bütün növləri təkmilləşir və inkişaf edir. Uşaqlar ədəbi dilin normalarını, dilin funksional üslublarını mənimsəyir, bu da onların nitq mədəniyyətini formalaşdırır, rabitəli nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir, nitqin tənzimləmə və planlaşdırma funksiyalarını inkişaf etdirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. 2008.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004.
4. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2012.
5. Quliyeva A., Soltanov M. Məktəblinin orfoqrafiya - orfoepiya-qrammatika lüğəti, Bakı, 2009.
6. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyasının əsasları. – Bakı, 2003, səh.212-257
7. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. 642 – Bakı, 2004.
8. Kərimov Y. Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı 2013.
9. Kərimov. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası Bakı, Maarif, 1996.
10. Психологическая служба в школе / Под ред. И.В. Дубровина. – М., 1984
11. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. – М., 1995.

Açar sözlər: nitq inkişafı, lüğət ehtiyatı, nitq fəaliyyəti, ədəbi dil normaları, nitq xüsusiyyətləri, ünsiyyət prosesi

Ключевые слова: развитие речи, словарный запас, речевая деятельность, литературные языковые нормы, речевые особенности, процесс общения.

Keywords: speech development, vocabulary, speech activity, literary language norms, speech features, communication process.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NİTQ İNKİŞAFINA DAİR

Xülasə

Gələcəyin qurucuları olan hazırkı şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, cəmiyyət üçün faydalı olması müəyyən qədər onların nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə sahib olmasından asılıdır. Nitqi inkişaf edən şagirdin təbii ki, təfəkkürü də inkişaf etmiş olur. Bilirik ki, nitq və təfəkkür bir –birindən asılı olan, biri –birinin inkişafına təkan verən amillərdir. Mükəmməl nitqə uyğunlaşmış şagird ətraf aləmi öz yaş səviyyəsinə uyğun dərk edir, öz fikir və duyğularını sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacarır.

İbtidai sinif şagirdinin nitqinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: nitqin məzmunu; nitq məntiqi; nitqin aydınlığı; nitqin ekspressivliyi, nitqin düzgünlüyü. Bu xüsusiyyətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və ibtidai məktəb ilə iş sistemində kompleks şəkildə fəaliyyət göstərir. Bunların ardınca uşaqlar nitq mədəniyyətini, şifahi və yazılı nitqin səhvlərini müəyyənləşdirmək və düzəltmək bacarığını inkişaf etdirir.

О РАЗВИТИИ РЕЧИ В НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

Формирование нынешних учеников как строителей будущего как личности и их ценности для общества зависит от того, насколько они овладевают культурой речи. Во время начального образования расширяется словарный запас ребенка, улучшается грамматическая структура речи, осваивается морфологическая система языка. Развивающая речь также готова к другим психическим процессам - восприятию, вниманию, памяти, мышлению, воображению. Основными особенностями речи ученика начальной школы являются: содержание речи; логика речи; ясность речи; выразительность речи, правильность речи. Эти особенности тесно связаны друг с другом и сложным образом действуют в системе работы с начальной школой. Следуя им, дети развивают культуру речи, способность выявлять и исправлять ошибки в устной и письменной речи.

ABOUT THE DEVELOPMENT OF SPEECH IN PRIMARY SCHOOLS

Summary

The formation of young students as builders of the future as their personality and their value to society depends on how much they master the culture of speech. During primary education, the vocabulary of the child expands, the grammatical structure of speech improves, the morphological system of the language is assimilated. Developing speech is also a preparation for other mental processes - perception, attention, memory, thinking, imagination. The main features of the speech of a student of primary school are: the content of speech; logic of speech; clarity of speech; expressiveness of speech, correctness of speech. These features are closely related to each other and act in a complex way in the system of work with the primary school. Following them, children develop a culture of speech, the ability to identify and correct errors in oral and written speech.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Иманова Рена Сади кызы, Джафарова Саида
РАЗВИТИЕ РУССКОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

При обучении русскому языку студентов неязыковых групп необходимо определить роль и место письма и письменной речи в практическом курсе русского языка для иностранных студентов. Обучение письменной речи студентов будет более эффективным и результативным, если оно базируется на следующих положениях: обучение письменной речи иностранных студентов осуществляется на базе в русле коммуникативно-деятельностного подхода и ориентировано на учебно-коммуникативные потребности учащихся и профессиональные письменно-речевые умения, необходимые преподавателю русского языка в его педагогической деятельности. Проблема обучения письменной речи рассматривается как органическая часть общей профессиональной подготовки преподавателя русского языка. Отбор материала и организация учебной работы должны проводиться с учётом национальных особенностей обучаемого контингента. Необходимо научное обоснование и разработка оптимальной методики обучения русской письменной речи студентов-иностранцев. Анализ процесса обучения даст возможность определить место и роль письменной речи в конечных и поэтапных целях обучения. Для этого необходимо использовать следующие методы исследования:

- анализ психологической, методической и лингвистической литературы, относящейся к обучению письменной речи.
- научное наблюдение обучения иностранных студентов письменной речи и обобщение опыта работы преподавателей русского языка как иностранного.
- анализ письменных работ студентов с целью выявления типичных ошибок и установления их причин.
- целенаправленные беседы со студентами для выяснения потребностей в письменной речи в процессе обучения и в будущей профессии.

Письменная речь, как и устная, является продуктивным видом речевой деятельности, имеющим целью передачу информации в соответствии с ситуацией общения. На первый взгляд, разница между двумя видами речевой деятельности – говорением и письмом – заключается только в том, что при устном общении информация передаётся по слуховому каналу и кодируется в виде звуков, а при письменном общении – по визуальному каналу, в письменной форме. На самом деле письменная речь имеет свои особенности, своё строение и является отдельной речевой функцией.

Современная методика преподавания иностранного языка использует два термина: «письмо» и письменная речь». Под обучением письму обычно понимается обучение технике письма, т.е. графическим и орфографическим навыкам. Письмо – это «овладение графической и орфографической системами языка для фиксации отдельных слов и предложений», а умение сочетать эти слова в письменной форме для выражения мысли в соответствии с потребностями общения называют письменной речью. То есть, письменная речь – это продуктивный вид речевой деятельности, целью которого является изложение мыслей в письменной форме (письмо, сочинение, изложение и т.д.).

Письмо имеет трёхчастную структуру. Программа по иностранному языку предусматривает разные задачи обучения письму на разных этапах обучения: а) на начальном этапе идёт овладение графикой букв, формируются каллиграфические умения и навыки; б) на среднем этапе главное внимание уделяется орфографии и формируются навыки письменного оформления высказывания (ответы на вопросы, описания, небольшие рассказы и т.д.); в) на продвинутом этапе обучение письменной речи (сочинение, письмо, деловые бумаги и др.).

Развитие речевой деятельности иностранных студентов предполагает выработку умений слушать, говорить, читать и письменно излагать свои мысли. Письмо в методическом плане очень долгое время было почти полностью устранено из процесса обучения. В последнее время роль письма в обучении иностранному языку постепенно повышается, и письмо начинают рассматривать как резерв в повышении эффективности обучения русскому языку. Нужно учитывать и практическую значимость письменного речевого общения в связи с активным развитием современных средств коммуникации, таких как электронная почта, интернет и т.п. Обучение русскому языку иностранных студентов предполагает умение делать записи на русском языке, заполнять анкеты, писать заявления о приеме на учёбу или на работу, писать краткую и развёрнутую автобиографию, писать личные и деловые письма, при этом употребляя нужную форму русского речевого и делового этикета.

Письмо и письменная речь в методике обучения русскому языку как иностранному выступают не только как средство обучения, но и как цель обучения иностранному языку. Письмо, как мы отметили выше, – это процесс овладения графикой и орфографией иностранного языка для фиксации языкового и речевого материала, т.е. это технический компонент письменной речи. Письменная речь наряду с говорением представляет собой продуктивный вид речевой деятельности и выражается в фиксации определённого содержания письменными знаками. Психофизической основой письменной речи является взаимодействие двигательного, зрительного и слухового и речемоторного аппаратов. По данным психологов услышанный материал усваивается на 10%, увиденный на 20%, услышанный и увиденный на 30%, записанный на 50%, при проговаривании на 70%. Психологи считают, что базой письменной речи является устная речь. И говорение и письмо можно проследить от замысла (что говорить) к отбору необходимых средств (какие необходимы слова, как их сочетать в высказывании) и до реализации замысла средствами языка – устно или письменно.

Как известно, письмо тесно связано с чтением. В их основе лежит одна графическая система языка. При письме идёт кодирование или зашифровка мысли с помощью графических символов, при чтении – их декодирование или расшифровка. Если правильно определить цели и обучения письму, и письменной речи, учитывая роль письма в развитии других умений, использовать упражнения, полностью соответствующие цели, выполнять эти упражнения на подходящем этапе этого обучения, то устная речь постепенно становится богаче и логичнее. Вспомогательную роль письмо выполняет при выработке грамматического навыка, при выполнении письменных заданий от простого списывания до заданий, требующих творческого подхода, что создаёт необходимые условия для запоминания. Без опоры на письмо студентам трудно удержать в памяти грамматический и лексический материал. Вся система языковых и условно-речевых упражнений, выполняемых в письменной форме, относится к учебной письменной речи. Письменные изложения, сочинения, творческие диктанты, составление планов и тезисов для сообщения на заданную тему, написание личного и делового письма, то есть письменные рассказы по заданным ситуациям, относятся к коммуникативной письменной речи.

Обучение письменной речи включает в себя различного рода упражнения: речевые упражнения для обучения составлению письменного сообщения; письменно-речевые упражнения для работы с печатным текстом; письменно-речевые упражнения, обусловленные процессом чтения, аудирования и устного общения.

Письменно-речевые упражнения для работы с печатным текстом могут представлять собою следующее:

- перепишите текст, исключая из него второстепенные слова и предложения;
- составьте письменное сообщение реальному или воображаемому адресату, используя содержание письма;
- подготовьте план-конспект устного выступления, используя подборку текстов по теме или проблеме сообщения.

В российских официальных учебниках по русскому языку как иностранному есть некоторое количество творческих письменных заданий, например, написание письма, заполнение анкеты, они выполняются частично по опорам, частично по аналогии.

Написание письма – очень удачная форма упражнений, носящих полуфункциональный характер. Для обучения написанию письма необходимо начать с ряда речевых упражнений. На первом этапе могут быть предложены упражнения на запоминание речевых формул, клише, используемых в письме, формы письменного обращения к адресату, способы выражения благодарности и т.д. Далее следует просмотр текстов писем, определение схем различных писем, выделение отдельных фраз, опорных мыслей, ключевых слов. Студенты делают анализ текстов писем, дают характеристику их авторов, определяют характер письма (личное, семейное, деловое, проблемное; письмо с выражением благодарности, поздравлением, приглашением и т.д.), анализируют средства изложения мыслей в разных по стилю письмах, средства перехода от одной мысли к другой и т.д.

На втором этапе можно предложить составить план письма, используя образцы фраз и ключевых слов. Формы обращения и другие клише должны соответствовать содержанию, структуре и стилю письма. На следующем этапе работы студентам предлагается составить коллективное письмо, затем тематические письма по заданным ситуациям, письма личного, семейного, делового характера, письмо-ответ на просьбу или пожелание адресата. Возможно составление писем разным адресатам с разными целевыми установками, но с одинаковым содержанием или с внесением изменений в один и тот же текст сообщения. Следует поработать над составлением вопросов к адресату, определить их место в письме. Таким образом, научить фиксировать устную речь, в том числе научить писать личные и деловые письма, заполнять анкеты, писать краткую и развёрнутую автобиографию, заявление о приёме на учёбу или на работу и т.п. – всё это и есть то, что составляет основные цели обучения письму, выполняющего к тому же вспомогательную роль при обучении чтению, устной речи, грамматике, лексике.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Антонова И.Б. Методическая эффективность использования письма как средства обучения аргументированию в неязыковом вузе. Дисс. на соиск. уч. степ. канд. пед.наук. Москва, 1992.
2. Бедова Н.С. К вопросу обучения письму и письменной речи на иностранном языке в неязыковых вузах. Проблемы обучения иностранным языкам. Научные работы Владимирского гос. Пед. Института. Т.5, ч.2. Владимир, 1990.
3. Будзинская И.С. Порядок слов и обучение письму на материале научного стиля речи. Русский язык для студентов-иностранцев. М., 1982.
4. Волоцкая З.М., Молошная Т.Н., Николаева Т.М. Опыт описания русского языка в его письменной форме. – М., 1964.
5. Губанова Г.А., Железнякова Л.И. О совершенствовании обучения иностранных студентов коммуникативно значимым жанрам письменной речи. Русский язык за рубежом., 1992. №4.
6. Добровольская В.В. Операционная основа обучения письменной речи на базе текста. Русский язык за рубежом. 1985. № 3.
7. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка как иностранного (материалы VII международного конгресса МАПРЯЛ). М., 1990.

Açar sözlər: inkişaf, yazı, yazı nitqi, öyrətmə, rus dili

Ключевые слова: развитие, письмо, письменная речь, обучение, русский язык

Xülasə

Məqalədə müəlliflər xarici tələbələrin yazı nitqinin inkişafı haqqında danışırlar. Yazı nitqi, şifahi nitqi kimi, ünsiyyətin vəziyyətinə görə informasiyanı ötürülməsi məqsədi güdən və fikirlərin yazı formasında ifadəsinin (yazı, inşa, imla və s.) danışıq fəaliyyətinin məhsuldar növüdür. Yazı nitqi öz xüsusiyyətlərinə, öz quruluşuna malikdir və ayrıca danışıq funksiyasıdır.

Резюме

В статье авторы говорят о развитии русской письменной речи у иностранных студентов. Письменная речь, как и устная, является продуктивным видом речевой деятельности, имеющим целью передачу информации в соответствии с ситуацией общения и изложение мыслей в письменной форме (письмо, сочинение, изложение и т.д.). Письменная речь имеет свои особенности, своё строение и является отдельной речевой функцией.

Rəyisi – dos. Kərimov E.

Лала Мурадова
РОЛЬ РУССКО- АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СЛОВАРЯ В РАБОТЕ
НАД ПЕРЕВОДОМ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Существуют различные взгляды на целесообразность применения перевода в процессе обучения второму языку. Широко распространено мнение, что увлечение переводом мешает овладению языком, особенно начинающим изучать язык. Такое мнение основано на неконтрольном (стихийном) переводе, когда учащиеся без предварительной подготовки при переводе обязательно пользуются системой родного языка, а затем систему родного языка неумело переносят на неродной язык. Управляемый перевод состоит в устранении или в исправлении этих «стихийных» соответствий.

В том большом значении, которое придают переводу в странах народной демократии, говорят работы зарубежных методистов.

Перевод рассматривается и с психологической т.з., как бы сопоставление двух языков и выражение одной мысли разными языковыми средствами.

Целесообразно всегда прибегать к переводу при сообщении нового материала, особенно, когда есть существенные различия между русским и родным языком.

Для правильного и целенаправленного пользования переводом необходимо знать, какие виды упражнений имеются по переводу, а типы упражнений по переводу выделяются на основе следующих видов перевода:

1. перевод с русского языка на родной; 2. перевод с родного языка на русский; 3) двусторонний перевод (обратный перевод).

Перевод с русского языка на родной язык используется в начальной стадии обучения, носит аналитический характер. Положительной стороной такого перевода является экономия времени: быстрое понимание значения слов; является как бы упражнением для усвоения лексического и грамматического материала, наряду с этим пользование таким видом перевода может наскучить, мешать восприятию оригинала.

Перевод на русский язык имеет синтетический характер и проводится в период повышения уровня овладения русским языком.

Рассмотрим основные вопросы, изложенные в статье Г.Н.Лежневой «Использование перевода в методических целях».

Автор отмечает, что перевод с родного языка на русский является методическим приемом нормализации сознательного применения правил. Этот вид перевода очень эффективен как средство предупреждения ошибок, но и его нужно применять наряду с другими видами упражнений. «Перевод на русский язык помогает при передаче значения фразеологизмов, способствует выработке умений понимать сложные предложения, однако такой перевод может принести и вред, если его включить в систему упражнений ежедневно».

Зарубежные методисты пользу перевода на русский язык водят, во- первых, в том, что учащиеся при переводе ищут аналогичное выражение мыслей на неродном языке; во-вторых, обращают внимание на сходные черты и различия между родным и изучаемом языке.

Упражнения по переводу на русский язык предусматривают разные цели:

а) перевод отдельных сочетаний и изолированных предложений.

Упражнениями этого вида пользуются тогда, когда учащимся понятно содержание выражения, умеют склонять и спрягать входящие в него слова;

б) адекватный перевод связного текста на русский язык.

В этом виде перевода учащийся привыкает употреблять языковые средства в условиях, близких к говорению, но тем не менее, внимание обучающегося сосредоточивается на средствах изучаемого языка и их соотношении с родным языком;

в) перевод связного текста с родного языка, как контроль усвоения языковых средств и норм;

г) диктант- перевод как речевое упражнение. Преподаватель диктует, студенты на русском языке записывают текст;

д) свободный перевод отдельных предложений или связного текста на родном языке студентов как речевое упражнение;

з) двусторонний перевод (обратный)- это перевод отдельных предложений или связного текста с русского языка на родной, а потом на русский. Этот вид перевода предупреждает возможность ошибок. Способствует более глубокому запоминанию материала. Достоинством перевода является, прежде всего, то, что он приводит к постоянному сопоставлению родного и изучаемого языка.

Основным недостатком перевода является излишнее пользование им, ибо в этом случае это тормозит развитие мышления на изучаемом языке. Не следует забывать, что перевод- один из видов многочисленных упражнений.

При умелом использовании, при наличии контроля и при правильном руководстве перевод содействует расширению кругозора учащихся, развивает мышление и речь.

При анализе, разработке любой работы, статьи мы предусматриваем только одну цель: что полезного, приемлемого мы можем взять оттуда для нашей работы.

Не следует больше времени и места уделять переводу с родного языка на русский. Безусловно этот вид перевода очень важен как средство развития активных навыков, как средство развития речи мышления. И наоборот, нельзя считать, что перевод с русского языка на родной используется только в начале обучения языку. На практике мы убедились, что в работе с нерусскими студентами можно уделять внимание и переводу с русского языка на азербайджанский язык, хотя занятия в вузе не считаются начальным этапом, учитывая, что в основном весь дополнительный специальный учебный материал, используемый студентами, написан на русском языке, студенту так или иначе приходится заниматься этой работой. И если мы, преподаватели, не поможем им в этой работе, это приведет к «стихийному» переводу.

В связи с этим считаем целесообразным указать на наиболее типичные ошибки студентов-азербайджанцев в работе над переводом в пределах простого предложения.

Отмечая гибкость русского языка, его способность выражать тонкие оттенки мыслей и чувств, А.Н. Гвоздев исключительное значение русского синтаксиса видит в том, что «предложения являются основной единицей речи, обслуживающей мышление и общение...отличаются необычайным разнообразием построения».

Поэтому наша основная задача сводится к тому, чтоб научить студентов правильно строить предложения, для начала, как было сказано выше-простые.

Надо объяснить студентам, что слова в предложении связаны между собой и по смыслу и грамматически. Грамматическая связь слов осуществляется при помощи окончаний и предлогов. В русском языке как и в азербайджанском три способа, вида связи слов: согласование, управление, примыкание. Согласование в русском языке охватывает большой круг вопросов: согласуются прилагательные, числительные, глаголы, причастия, местоимения. В азербайджанском языке мы наблюдаем иную картину, что является причиной большого количества зачастую грубых ошибок.

Остановимся на некоторых характерных речевых ошибках студентов при изучении простого предложения.

Личные предложения, где подлежащее налицо, в обоих языках полностью совпадают.

Солнце выглянуло из-за горы.

Günəş dağın üstündən boylandı.

Но и в том и другом языке к личным предложениям относятся и такие предложения, где подлежащее отсутствует, но его можно легко определить по сказуемому.

Говорю тебе о своих чувствах (Я)

Sənə öz hisslərimdən deyirəm (Mən)

Но если сказуемое выражено глаголом прошедшего времени, в азербайджанском языке по сказуемому можно установить лицо подлежащего, т.е. глагол в прошедшем времени имеет личное окончание, в русском языке такое определение невозможно. Ср.:

Встретив его, очень обрадовался (неизвестно кто)

Ona rast gəlib sevindim (mən)

Одно из особенностей русского языка заключается в том, что по форме глагола в прошедшем времени определяется и род существительного-подлежащего, чего нет в азербайджанском языке. Знание этой особенности помогает студентам при конструировании такого типа личных предложений. В основном такие предложения употребляются в диалогической речи. И при составлении таких предложений, когда студент знает, что формой сказуемого выражается род подлежащего, он никогда о себе не скажет так: «Вчера в кино встретила товарища, а скажет правильно: «Вчера в кино встретил товарища», зная, что под подлежащим «Я» имеется в виду он, говорящий. А студентка никогда не скажет: «Сегодня достал билет в театр», а скажет: «Сегодня достала билет в театр».

Для выработки навыков правильного согласования сказуемого с подлежащим необходимо добиться практического усвоения студентами следующего:

1) Сказуемое -глагол в прошедшем времени или в условном наклонении согласуется с подлежащим в роде и числе, согласование в роде происходит только в единственном числе. Например:

1) Брат поехал в турпоход; 2) Девочка вела за руку младшего брата; 3) Солнце светило; 4) Футболисты играли на берегу моря.

2) Глагол- сказуемое в настоящем и будущем времени согласуется с подлежащим в лице и числе. Например:

1) Ты хорошо сдаешь экзамены; 2) Он хорошо сдает экзамены; 3) Она сдаст экзамены. 4) Студенты успешно сдадут экзамены.

3)Если подлежащее выражено собирательным именем существительным, то сказуемое ставится в единственном числе. Например:

Молодежь развлекалась до поздней ночи.

4) При подлежащем, выраженном сочетанием слов большинство, множество, ряд, часть и др. с именем существительным, сказуемое обычно ставится в единственном числе. Например:

Ряд вопросов остался нерешенным.

Множество трудных проблем не дает мне покоя.

5) Если в состав подлежащего входят слова мало, много, сколько, несколько, немного, столько, то сказуемое ставится обычно в единственном числе. Например:

На спектакль пришло столько народу, что не всем достались билеты.

О типичных ошибках студентов при работе над переводом можно сказать гораздо больше.

Работа над переводами ставит перед студентами интересные задачи синтаксического, лексического и морфологического порядка.

Работа над переводом углубляет знания студентов в области родного и изучаемого языка, развивает навыки письменной и устной речи.

Учитывая тот факт, что сколько трудностей возникает перед студентами при работе над переводом, то надобно сказать, что учебный двусоставный словарь является одним из самых необходимых пособий при обучении второму языку.

Учебный двуязычный словарь, в частности «Краткий русско-азербайджанский для студентов-правоведов» используется в виде словарика в тетрадях; в виде словаря, приложенного к адаптированному тексту или сборнику таких текстов, наконец, в виде самостоятельного двуязычного словаря.

Такой словарь ставит своей целью служить практическим пособием при изучении русского языка студентами-правоведами.

Перевод является наиболее важным видом работы в аудитории, где обучаются второму языку.

Исходя из этого «Русско-азербайджанский словарь для студентов-правоведов» является важнейшим источником накопления словарного учащих, а также справочником по которому они могут узнать значение слов, правильное ударение, написание, нужную грамматическую форму. Пользование словарем дополняет учебное пособие русского языка, поэтому составить его нужно таким образом, чтобы пользование им как на занятиях, так и вне занятия, стало для студентов потребностью.

Целесообразно всегда прибегать к переводу при сообщении нового материала, особенно, когда есть существенная разница между русским и родным языком.

«Перевод с родного языка на русский является методическим приемом нормализации сознательного применения правил. Он наиболее целесообразен для сопоставления языковых явлений, установления характерных особенностей связей слов в русском языке; эффективен как средство предупреждения ошибок, действен при изучении и повторении грамматического материала.

Исходя из всего сказанного, наличие двуязычного словаря на занятиях русского языка в нерусской аудитории строгая необходимость, словарь является важнейшим источником накопления словарного запаса, а также справочником, при помощи которого они могут общаться на русском языке, накопить изрядный запас слов. Для каждого студента такой словарь является потребностью.

При отборе словника для национальной аудитории важен и учет методических факторов. В учебной словарь могут быть включены слова и значения, которые связаны с кругом интересов, жизнью и бытом студентов и с профилем факультета.

Исходя из вышеуказанного, нами составлен «Краткий русско-азербайджанский словарь для студентов-правоведов», который мы не назвали терминологическим, ибо здесь собраны не только терминологические, но и общеупотребительные, многозначные слова, одно из значений, которое употребляется в правоведении.

Напр. Слова: задержать, сидеть, заключить, камера, колония, судить, ссыла, доносить, режим, заложить и мн.др.

Эти слова употребляется в правоведении и потому мы включили в словарь и такие слова. Студенты правоведы могут успешно пользоваться этим словарем в процессе занятий и при самостоятельной работе.

Какими хорошими ни были компьютерные программы, приходится согласиться с точкой зрения, что ведущее место, роль в современном мире информационных технологий среди форматов словарей большую роль по-прежнему играет «Бумажный словарь».

В лингводидактике, к которой относится учебная лексикография, большое место уделяется тому, как, в каком формате используется пособие в обучении.

Сегодня в век информации к непрерывному образованию необходимо подходить как к особой базе знаний в дидактическом и техническом смысле.

Значительное место в системе образования занимает справочно-информационный блок, в частности словари.

В современной концепции обучения понятие непрерывного образования занимает одно из центральных мест.

Сегодня существует постоянная потребность в повышении квалификации, переподготовки кадров, связанная как с жесткой конкуренцией, так и ростом технологичности экономики, а также необходимостью решения разнообразных по содержанию и характеру задач в повседневной жизни.

Словарь должен быть надежным, удобным, в нем должны быть воплощены принципы «максимум информации на минимуме места, без ущерба интересам читателя, принцип методической четкости с учетом психологии человека, изучающего иностранный язык и принятого коммуникативного подхода к обучению».

Словарь рассматривается при этом как всякое собрание единиц естественного или искусственного языка, обычно снабженное той или иной семантической информацией и расположенное в определенном порядке, чаще в алфавитном.

Самыми распространенными используемыми среди наших студентов являются двуязычные словари, другие словари одноязычные, толковые.

Список литературы:

1. В.Костамаров. Русский язык для всех. М.1991 г
2. Т.Вишнякова и др. «Книга для преподавателя». Из – во «Русский язык»,1974 г.
3. М.И.Зыкина и др. «Сборник контрольных работ по проверке речевых навыков и умений».Из-во Московского университета,1971 г.
4. И.М.Пулькина и др. «Учебник русского языка». Из-во «Русский язык»,1975г.
5. Л.М.Гулиева и Л.Г.Сеид-заде «Учебное пособие»,Баку ,2007 г.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan auditoriyasında rus dili dərslərinin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə ikidilli lüğətlərin tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlərdən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, bu lüğətlərin tətbiqi dərs prosesinin effektivliyini artırır və mənimsəməni gücləndirir.

Açar sözlər: ikidilli lüğət, təlim prosesi

Ключивые слова: двуязычные словари, процесс обучения

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Аскерова Рафига, Мансимова Земфира
К ВОПРОСУ О ПУТЯХ ОБОГАЩЕНИЯ РУССКОГО СЛОВАРНОГО ЗАПАСА СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Содержание работы по обогащению словарного запаса в основном определяется лексикой учебников, упражнений, а также лексикой текстов, предназначенных для индивидуальной работы студентов.

Развитие речи должно органически входить во всю систему уроков русского языка. Для лучшего усвоения лексики студентами надо стремиться к тому, чтобы внимание студентов к словарной работе поддерживалось на всех этапах чтения и изучения текста. Конечно, большое значение при этом имеют качество изложения, формы подачи материала, использование лексического запаса, уже накопленного студентами на русском языке.

Накопление лексического запаса не только важный, но и чрезвычайно сложный процесс при изучении второго языка. Он включает в себя несколько этапов: узнавание лексического значения нового слова (семантизация); употребление в заданном контексте (подготовленная речь); употребление слова в неподготовленной (спонтанной) речи.

Опыт работы в национальной аудитории подсказывает, что нужные слова не всегда вводятся в реальный лексикон студентов и часто занимают промежуточное положение между активным и пассивным словарем. Зная эти слова, понимая их значение, студенты избегают употреблять их в своей речи, потому что затрудняются в их грамматическом оформлении, сомневаются в уместности их включения в новый контекст.

Преподаватель национальной группы на каждом шагу сталкивается с ограниченностью активного словарного запаса студентов. В устной речи студенты часто ограничиваются примитивными штампованными фразами.

Например, характеризуя известного мецената, нефтепромышленника З.Тагиева студенты примитивно обрисовывают положительные черты его характера словом *хороший*. Слова *трудолюбие, терпение, упорство, сильная воля, твердость характера* не вошли в активный запас, хотя и встречались в тексте («Человек большой души»).

В результате все перечисленные положительные качества слились в нейтральное слово с широким семантическим диапазоном – *хороший*

Бедность русского словарного запаса студентов является серьезным недостатком, мешающим работе. Объяснить это можно небольшим количеством часов, предусмотренных программой на изучение русского языка, трудностями, влияющими на процесс овладения словарным составом языка, а нередко и ослабленным вниманием преподавателя к обогащению лексики студентов, в частности, недооценкой закрепления новых слов в речевой практике.

Обогащение активного словаря нерусских студентов – процесс длительный. Одна из сложных задач – научить их подбирать нужное, выразительное слово в контексте. Сталкиваясь с лексическим богатством русского языка, студенты затрудняются в выборе нужного слова и нередко допускают ошибки.

Например, в изложении на тему «Новруз байрамы» студент, рассказывая о подготовке к празднику, вместо выражения «чистят дворы» употребляет выражение «убирают дворы». Происходит это потому, что в их сознании не произошло должной дифференциации этих близких понятий (убирать и чистить) и не появилось умение пользоваться ими в определенном контексте. Подобные ошибки характерны для нерусских студентов.

Нередко студенты употребляют слова, смысл которых им понятен не до конца. Желание ввести в свою речь максимум новых слов вступает в противоречие с речевыми умениями и навыками.

Бывает и так, что студент употребляет слово, как будто бы не противоречащее контексту, но вкладывает в него смысл отличный от общепринятого. Например, рассказывая о жизни и творчестве У. Гаджибекова и желая подчеркнуть, что композитор публиковался в газетах, студент употребил выражение «гуманный писатель». Во время беседы со студентами оказалось, что слово «гуманный» одни понимали как «образованный», другие – как «выступающий против несправедливостей». Были и другие толкования слова. Лишь немногие усвоили подлинное значение этого слова.

Эти примеры свидетельствуют о том, что постепенное формирование сложных понятий, многократное использование слов в разных контекстах – необходимый этап для закрепления лексики. Начальной, первой фазой их освоения является объяснение непонятных слов, встречающихся в новом тексте.

Вопрос о способах наиболее целесообразного раскрытия новых слов и словосочетаний – один из важных моментов в обучении языку. Рациональный способ семантизации облегчает процесс запоминания, создает стимул для введения слова в речевой обиход. Каждое поясняемое слово требует особого подхода с учетом семантики, соотносительности с выражением данного понятия в родном языке, с учетом лексического и понятийного запаса слов.

Наиболее эффективным способом семантизации русской лексики является пояснение путем использования уже известных русских слов. Студенты должны иметь достаточный словарный запас, чтобы, опираясь на него, можно было пояснить значительную часть новых слов. При таком подходе одновременно закрепляются и ранее усвоенные слова. Они учатся понимать и различать смысловые оттенки, тренируются в употреблении близких и противоположных по значению слов в определенном контексте.

В процессе семантизации новых слов следует всячески активизировать мыслительную деятельность студентов, привлекать их к объяснению слов, использовать языковую интуицию, обращаясь к их жизненному и читательскому

опыту. В зависимости от способа объяснения слов преподаватель дает аудитории ориентирующие вопросы и задания: Что обозначает это слово? Каким другим русским словом можно его пояснить? Назовите слово, противоположное по значению данному. Переведите слово (словосочетание) на родной язык и т.д.

Укрепляют навыки активного владения словарным запасом и упражнения с однокоренными словами. Они заостряют внимание на родственных словах, учат пользоваться словообразовательными средствами русского языка. Например, при прохождении текста «Национальный герой Азербайджана Мазахир Рустамов» такими упражнениями полезно закрепить слова *решил, решение, решительный, решительность*. Это слова помогают осмыслить характер Мазахира, который *решил* пойти на фронт добровольно. В жизни у него все складывалось удачно и ему, наверное, нелегко было принять такое серьезное *решение*. Люди, которые умеют осуществить принятое решение – *решительные* люди. Положительная черта свойственная таким людям – *решительность*.

В дальнейшем количество слов, необходимых для нравственно-психологической характеристики человека, будет дополняться за счет синонимичной лексики.

Умелая, своевременная помощь в исправлении ошибок, поиск удачных вариантов, поощрение активного использования новых слов в речи – это путь к продуктивному усвоению, обогащению словарного запаса студентов.

Правильная работа преподавателя в этом направлении будет вознаграждена тем, что при характеристике другого героя-азербайджанца Ахмедии Джабраилова, который в годы войны заслужил звание героя Франции (текст «Франция помнит азербайджанского героя»), студенты смогут за счет синонимической лексики, сгруппировать вокруг слова *смелый* (боец, человек) близкие по смыслу прилагательные *храбрый, отважный, мужественный, бесстрашный*.

Лексику студентов нужно обогащать и за счет существительных, глаголов, наречий. Например, работа над глаголами-синонимами поможет студентам избавиться от частого повторения глагола «сказал» при пересказе диалога и заменить его близкими по значению: *ответил, сообщил, заявил, произнес, возразил*, что позволит отойти от шаблона.

Закрепление активизируемых слов в речевой практике требует особого внимания. Усвоить русское слово – значит сделать его своим, научиться пользоваться им в устной и письменной речи. Записывая новое слово и поясняя его значение, студент подключает все виды памяти (зрительную, слуховую и моторную). В процессе записей преодолеваются все орфографические трудности, слово проходит завершающий этап речевой деятельности – письмо (ему предшествуют слушание, чтение, говорение).

Методистами и психологами установлено, что новые слова усваиваются после того, как они сознательно употребляются в различных сочетаниях с определенными промежутками времени в среднем 6-7 раз. Исходя из этого, главным приемом закрепления лексики является введение активизируемых слов в словосочетания, предложения, связный текст.

Полезно также включать новые слова в знакомый контекст и предлагать студентам раскрывать их смысл на основе догадки. С интересом студентами воспринимается задание самостоятельно выделить непонятные слова и попросить однокурсников разъяснить их значение. При этом надо всячески поощрять умение задать вопрос, а также ответить на него точно и в сжатой форме. Еще лучше, если студент сможет привести соответствующий пример. При такой работе в аудитории повышается интерес к словарной работе, укрепляется память студентов, развивается их воображение.

Еще одним приемом активизации лексического запаса является проведение лексических упражнений-игр. Такие упражнения поддерживают дух соревнования, мобилизуют имеющиеся словарные ресурсы, стимулируют активность учащихся. Игры могут быть разными: кто подберет больше слов на заданную тему, раскроет смысл многозначного слова и т.п.

Учитель может одновременно использовать не один, а два или три приема закрепления словаря. Одному студенту даются слова для перевода на родной язык, другому предлагается составить предложение с заданным словом и записать его на доске, а остальные в это время подбирают синонимы к этому же слову. Разнообразные упражнения должны пробуждать интерес своей новизной и предусматривать применение лексических знаний в речевой практике самих студентов.

С этой целью активизируемые слова целесообразно включать в вопросы и задания, выделять их как опорные для пересказа, для письменных упражнений, сопоставлять со словами близкими и противоположными по значению.

Закрепление синонимичных слов уместно при пересказе (задание: употребить при пересказе синонимичные слова), в качестве письменного задания (заменить в предложении выделенные слова синонимичными). Такая работа проводится, например, при изучении текста по специальности на физическом факультете.

В приведенных ниже предложениях предлагается выделенные слова заменить синонимичными.

Например: Материя находится в непрерывном движении. (Материя находится в *постоянном* движении.) Физика является фундаментом современной техники. (Физика является *основой* современной техники.) Перемещение тел мы наблюдаем в нашей повседневной жизни. (*Движение* тел мы *видим* в нашей повседневной жизни.) С середины XX века люди начали использовать атомную энергию. (С середины XX века люди *стали* использовать атомную энергию.)

Основная задача пополнения лексики на последнем этапе – способствовать формированию навыков обобщения фактов и закрепления лексического запаса в речевой практике студентов.

К примеру, задания и упражнения на материале текста «Трагедия Ходжалы» могут быть следующими:

1. Какие качества проявили защитники Ходжалы? (мужество, храбрость, смелость, героизм, бесстрашие).

2. Какими словами можно описать их действия во время защиты? (бились, сопротивлялись, сражались, защищались).

3. Как люди пытались спастись от врагов? (убегали, прятались, скрывались, укрывались).

4. Какими словами можно описать действия армянских бандитов в Ходжалы? (не жалели, не щадили, были беспощадны, уничтожали, зверствовали).

Конечно, все вышеперечисленное лишь часть каждодневной работы преподавателя в аудитории. Методы и приемы работ для достижения расширения лексического запаса русских слов необходимо разнообразить, чтобы повысить интерес студентов, вызвать в них любознательность, творческую активность.

Литература

1. Колесникова А.Ф. Проблемы обучения русской лексике. М. 1977
2. Речь: восприятие и семантика (сб. статей) АН СССР. М.Наука, 1988
3. Денисов А. Лексика русского языка и принципы ее описания. М. 1980
4. Бедалов Ч.А. Актуальные проблемы теории и практики развития речевой деятельности учащихся азербайджанской школы на русском языке // РЯЛ в Азербайджане, 1998, №4.

Açar sözlər: *sözi n, ifadənin mənasının izahı, söx ehtiyatı, aktiv lüğət, passiv lüğət, kontekst*

Ключевые слова: семантизация, лексический запас, активный словарь, пассивный словарь, контекст

XÜLASƏ

İkinci dildə leksik ehtiyatının toplanması mühüm və mürəkkəb prosesdir. Bu proses bir neçə mərhələdən ibarətdir: öyrənilən dildə verilən yeni sözün leksik mənasının tapılması; verilmiş kontekstdə sözün işlədilməsi və artıq tanış sözün sərbəst nitqdə işlədilməsi.

Səhvlərin yaranması söz ehtiyatının azlığı ilə bağlıdır. Çox vaxt sözün mənası axıra qədər bilinmədən işlənir. Belə olan halda söz ehtiyatının artırılması üçün nəzərdə tutulan materialın formaca və keyfiyyətcə necə verilməsi xüsusi yanaşma tələb edir. Tələb rus sözünü “özünkü” etmək üçün aktiv lüğətə salınan sözlər dəfələrlə söz birləşməsində, cümlədə, mətdə işlənməlidir.

SUMMARY

Gaining of vocabulary is important and difficult process while learning a foreign language. It consists of several stages: learning the meaning of a new word, using it in a certain context, and using the word in unprepared spontaneous speech. One of the most important things is material feed and the quality of its presentation. One of the most effective ways of semantization of Russian lexis is using already known russian words. The main method of memorising lexis is the usage of the new words in word combinations, sentences and connected text.

RIYÇI:

dos.L.Ələkbərova

Кулиева И.Л.Алекперова Л.М.
СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ НАУЧНОГО ПИСЬМЕННОГО ТЕКСТА
И ИХ ЯЗЫКОВОЕ ОФОРМЛЕНИЕ

Есть статьи дискуссионные, теоретические, информационные, смешанные, исторические, философские, экономические, юридические и другие. Любая научная статья имеет композиционный план.

Композиция научного письменного текста – это строение, соотношение и взаимное расположение частей произведения. Композиционно любое научное произведение, независимо от области науки и жанра, содержит две взаимосвязанные части – описательную (обзорную) и основную. В описательной части отражается ход научного исследования, формулируется предмет и избранный метод, дается обоснование актуальности исследования, излагается история вопроса (если нужно), ожидаемый результат.

В основной части научного произведения освещаются методика и техника исследования, достигнутый результат. Все материалы, не являющиеся существенно важными, выносятся в приложение.

Схема построения вводной части научного произведения (автореферата, дипломной работы, проблемной статьи и т.п.).

- обоснование актуальности научного исследования (проблема).
- характеристика имеющихся на эту тему работ, теорий, историография вопроса;
- выделение конкретного вопроса (предмета исследования);
- выдвижение избранной теории;
- предварительное формулирование выводов.

Схема построения заключительной части научного произведения:

- краткое изложение научного исследования;
- окончательная формулировка выводов;
- список авторских работ.

Одним из видов письменного научного высказывания является реферирование.

Реферирование – краткое изложение содержания источника информации с указанием на характер, методику и результаты исследования. Реферат должен раскрыть все важные стороны содержания источника и указать на то, чем именно отличается новое, данное в источнике, от методов и средств, применявшихся ранее в этой области. Реферирование – сложное комплексное умение, при этом происходят следующие операции: поиск информации, сравнение и обобщение информации, абстракция и аргументация.

Реферат – это композиционно организованное обобщенное изложение содержания источника информации (статьи, ряда статей, монографии). Реферат состоит из 3 частей: общая характеристика текста, основное содержание выводы реферата. Основное требование, предъявляемое к реферату, является объективность изложения материала источника, логичность и последовательность изложения, единство стиля. 80 % слов могут составлять термины. Рефераты делятся на информативные (содержат только информацию в сжатом виде) и индикативные (дается наряду с содержанием описание работы). Реферат должен быть лаконичным. С этой целью в реферате применяется сокращение слов и словосочетаний, буквенные сокращения (по начальным буквам), исключаются общие, неконкретные, предположительные, противоречивые утверждения, рассуждения о цели, значении работ, доказательства, примеры, повторения. Применяются готовые формулы, таблицы, выводы. В информативном реферате употребляются глаголы общей семантики, обозначающие отношения между предметами и явлениями реальной действительности, которые служат объектом описания научных произведений (перемещать что? куда? располагать что? где? отталкиваться от чего? использовать в качестве чего? приводить к чему? выполнять роль чего? устанавливать что? служить чем? образовываться чем? предназначаться для чего? и др.).

В индикативном реферате применяются опорные конструкции (статья делится на ... состоит из....

	начинается с.....
	заканчивается
	является
Статья	считается
	оказала влияние на
	представляет собой....
Автор статьи считает	считает.....
	утверждает.....
По мнению автора.....	
Согласно мнению автора	
Автор	говорит
	отмечает
	описывает

ссылается на
возражает
приходит к выводу и т.д.

Чтобы составить реферат, нужно:

- 1) составить вступление (дать исходные данные: название статьи, где написана, в каком году; сведения об авторе, чему посвящена статья; вскрыть метод исследования (цифровые данные, схемы, ссылки на источники и т.д.);
- 2) перечислить основные вопросы (проблемы положения);
- 3) дать анализ самых важных по мнению автора, вопросов (почему эти вопросы представляются так наиболее интересными; коротко передать, что по этим вопросам говорит автор, опуская иллюстрации, примеры, отмечая только их наличие; выразить своё мнение по поводу суждений;
- 4) дать общий вывод о значении темы (проблемы) статьи.

Здесь можно выйти за рамки реферирования данной статьи и связать разбираемые вопросы с более широкими проблемами. Выполнение I и II задачи называется объективным реферированием, а III и IV - субъективным реферированием. По сравнению с другими видами работ (аннотированием и реферированием) обучение рецензированию представляет собой завершающий этап в процессе обучения навыкам письменной речи.

Рецензия – жанр журналистики а также научной и художественной критики в переводе с латинского название термина «*resensio*» означает, «просмотр, сообщение, оценка, отзыв в чем-либо».

Рецензия даёт право на оценку работы, сделанной человеком, нуждающимся в правке и корректировке его работы. Рецензия информирует о новом произведении, содержит его краткий анализ и оценку. Это малый жанр журналистики, содержащий экспертную оценку художественного или научного произведения, основу которого составляет отзыв (прежде всего критический) о произведении. Рецензия – это письменный разбор, предполагающий, во-первых, комментирование основных положений (толкование авторской мысли, собственное дополнение к мысли, высказанной автором, выражение своего отношения к постановке и т.д.), во-вторых, обобщенную аргументированную оценку и, в –третьих, выводы о значимости работы. Как правило, рецензия посвящена одному произведению. Объем рецензии- средний или маленький. Большая рецензия превращается в критическую статью, в обзор. Редко рецензия выступает сама по себе – обычно их несколько. Вместе они формируют рецензионный блок, представляя своеобразную литературную повестку за определенный промежуток времени.

Рецензия – произведение творческое, требующее от студентов не только общей подготовки по специальности и русскому языку, но и умений критически осмыслить предлагаемую информацию и оформить своё суждение о ней научным языком. Это рассуждение о содержании и форме текста источника, в котором дается позиция автора текста и её оценка, фиксируется степень реализации поставленной цели, указываются нерешенные проблемы и недостатки. Таким образом, обучение рецензированию – высшая ступень по сравнению с обучением аннотированию и реферированию, так как при этом используются все ранее выработанные умения написания указанных видов работ.

Человека, который пишет рецензии, называют рецензентом. Он должен уметь выделить главное в научной работе и рассказать об этой работе так, чтобы другим тоже захотелось с ней познакомиться. Рецензент вынужден укладываться в узкие границы жанра, поэтому он акцентирует внимание на самом важном. Чтобы написать одну маленькую рецензию, иногда нужно прочитать очень много (500 000) строк, поэтому труд рецензента не так прост, как кажется.

Рецензия – это полезный навык для всех, кто любит выражать своё мнение. Тренируясь в развитии этого навыка, человек постепенно становится экспертом в той или иной области. В дальнейшем его мнение будет всё более авторитетным, к нему будут прислушиваться. Главные задачи рецензента – ориентация аудитории в тех проблемах, о которых говорят создатели произведения, формирование у читателя представлений о сути творческого процесса, содействие аудитории в выработке самостоятельных оценок подобных произведений. Каков же процесс создания рецензии? – Это восприятие произведения, размышление над ним, практическое осуществление анализа (т.е. определение темы), собственно написание текста. Анализируя конкретное сочинение, рецензент ставит два вопроса: 1) читал ли адресат произведение? 2) советуем ли мы ему прочесть?

Итак, рецензия дает анализ книги, статьи, брошюры, текста, оценку этой работы и труда её автора. В анализ входит указание темы и проблем, которым посвящена рецензируемая работа, характеристика её композиции (как построена книга, из каких частей она состоит, содержит ли таблицы, приложения и т.д.

Предметом рецензии выступают информационные явления — книги, брошюры, спектакли, научные статьи, кинофильмы, телепередачи, игры.

В зависимости от сферы использования выделяют следующие разновидности профессиональных рецензий:

- литературно-критические;
- научные;
- киорецензии.

Особой разновидностью рецензий является научная рецензия, или рецензия на научную работу. Подходы к научным текстам иные, они должны быть объективными, безэмоциональными, четко структурированными. Научные рецензии пишутся по установленному образцу, отступать от которого крайне нежелательно:

1. полное название научного труда, должность и ФИО автора (выходные данные);
2. краткое описание (о чем?) заявленной тематики
3. актуальность работы;
4. важнейшие аспекты, раскрывающие тему (проблематика);
5. рекомендация к защите или публикации;
6. должность, ученое звание, место работы рецензента;

Чего не стоит делать в рамках жанра.

- пересказывать содержание;
- оскорблять автора, давать авторитетную оценку автору работы;
- давать комментарии из личной жизни.

Рецензия это анализ научного произведения. Анализ предполагает также изложение позиции автора. В оценочной части необходимо отметить как положительные стороны работы, так и недостатки. При этом устанавливается новизна и актуальность тематики и проблематики и излагается отношение рецензента к проблеме, поставленной в работе, к точке зрения её автора. Объектом оценки в рецензии могут быть:

- а) полнота содержания темы;
- б) глубина и всесторонность раскрытия проблемы;
- в) аргументация и система доказательства автора;
- г) характер и убедительность иллюстрированного материала;
- д) структура работы (её композиция);
- е) язык и стиль авторского изложения.

При этом рецензенту надо чётко сформулировать своё мнение и дать четкую аргументацию своей оценки. В зависимости от цели рецензии она может содержать рекомендации рецензента, направленные на улучшение работы.

Учебные действия по работе над рецензированием сохраняет ту же последовательность, что и над интонацией и рефератом, т.е. проходят III этапа: познавательный, углубленный и проверочный, предлагающий закрепление умений и навыков рецензирования самостоятельной работы студентов.

Наиболее важным является начальный, познавательный этап работы, ибо именно в это время студенты должны понять суть предлагаемого вида работы. Для этого студентам предлагаются задания, направленные на анализ рецензии:

1. даётся ли анализ рецензируемой работы в рецензии?
2. какие моменты отмечает автор рецензии при анализе книги, статьи (тема, проблема, структура работы)?
3. что является объектом оценки рецензента?
4. как оценивает рецензент теоретическую сторону работу?
5. даётся ли в рецензии частные замечания по поводу теоретической части книги?
6. оценивается ли иллюстративный материал книги?
7. какие положительные и отрицательные моменты отмечает рецензент?
8. оценивается ли в рецензии труд автора книги?
9. каков общий вывод рецензента?

Затем необходимо проанализировать языковые средства, использованные автором.

Вторая часть учебной работы представляет собой углубленный цикл, предполагающий развитие репродуктивно-продуктивной деятельности и осуществляющий практический анализ исходного и продуктивного текстов. На основе полученных знаний студенты (вместе с преподавателем) составляют текст рецензии, в соответствии с нормой написания рецензии. Студентам предлагается выполнить следующие действия:

- а) уяснение взаимосвязи структуры и проблематики исходного текста;
- б) отделение постановочной части текста от обосновывающей;
- г) обобщение фактических данных;
- д) сжатие текста в плане содержания и в плане выражения;
- е) аргументация и комментирование текста;
- ж) выбор соответствующих языковых средств.

Потом уже на основе проделанных заданий пишется рецензия, которая в готовом виде сравнивается с исходным текстом.

Третья часть учебной работы – проверочная. Она направлена на закрепление полученных навыков и умений в самостоятельных действиях студентов. Этот этап работы желательно проводить на студенческих работах – сочинениях, докладах других студентов, что позволяет студентам более уверенно подойти к оценке работы. Прежде чем приступить к самостоятельной работе студентам напоминает примерный план работы:

1. тема и проблематика работы
2. новизна и актуальность проблематики
3. композиция работы
4. описание и анализ содержания

5. оценка работы, её сильные и слабые стороны.

6. оценка труда автора, его языка, стиля.

Могут быть предложены вопросы, соответствующие пунктам плана:

1. Чему посвящена статья?

2. Какие вопросы в ней освещаются?

3. Как построена статья?

4. Из каких частей она состоит?

5. Каковы общие положительные и отрицательные черты статьи?

6. В чём значение статьи?

7. Что можно добавить к имеющимся в статье сведениям?

8. Для кого представляет интерес данная статья?

После написания рецензии проводится анализ исходного текста и продуктивного, полученного студентами и сравниваются варианты рецензий проводится работа по выявлению оптимального варианта.

Проверочная работа может проводиться до тех пор, пока у студентов не будут выработаны необходимые навыки написания рецензий. Студентам, наконец, можно предложить в виде таблиц следующие конструкции, которые на сегодняшний день ничем не оспариваются.

Список конструкций для реферативного изложения.

– В статье под заглавием «...», помещенной в журнале «...», №...за ...год, излагаются взгляды (вопросы, проблемы)...

– Предлагаемая вниманию читателей статья (книга, монография) представляет собой детальное (общее) изложение вопросов...

– Рассматриваемая статья посвящена теме (вопросу, проблеме)...

– В статье рассматриваются вопросы, имеющие важное значение для...

– Актуальность рассматриваемой проблемы, по словам автора, определяется тем, что...

– Тема статьи (вопросы, рассматриваемые в статье) представляют большой интерес...

– Основная тема статьи отвечает задачам...

– Выбор темы статьи (исследования) закономерен, не случаен...

– В начале статьи автор даёт обоснование актуальности темы (вопроса, проблемы, идеи)

– Затем дается характеристика целей и задач исследования (статьи)

– Рассматриваемая статья состоит из ... частей

– Автор даёт определение (сравнительную характеристику, обзор, анализ)...

– Затем автор останавливается на таких вопросах, как... (касается следующих проблем, ставит вопрос о том, что...)

– Автор подробно останавливается на истории возникновения (зарождения, появления, становления)...

– Автор излагает в хронологической последовательности историю...

– Автор подробно (кратко) описывает (классифицирует, характеризует) факты...

– Автор показывает справедливость своей точки зрения

– Далее в статье приводится целый ряд примеров, доказывающих (иллюстрирующих) правильность...

– В статье дается обобщение..., приводятся хорошо аргументированные доказательства...

– В заключение автор говорит о том, что.

– Изложенные в статье проблемы (вопросы) представляют интерес не только..., но и...

– Надо заметить (подчеркнуть), что...

– Несомненный интерес представляют выводы автора о том, что.

– Наиболее важными из выводов автора являются.

– это, во – первых, ..., во вторых, ..., и, наконец, ...

Список оценочных конструкций для рецензирования

Оценочное
описание авторского
текста

В статье представлена точка зрения на..., содержатся
дискуссионные положения, противоречивые утверждения,
общеизвестные истины, ценные сведения, экспериментальные
положения, важные неопубликованные данные, попытки доказать
(что?) убедительные доказательства намечаются правильные пути,

Выражение сопоставления	отмечается важность (чего?), ясно сформулировано (что?) Сравнивать (сопоставлять (что с чем?)), обращать внимание (на что? иметь в виду (что?)), наводить на мысль
Выражение значимости	Важно отметить, что..., сущность этого сводится к следующему, с теоретической точки зрения это..., с практической точки зрения это..., необходимо подчеркнуть, что...
Выражение уверенности	полагать, с точки зрения автора; очевидно, что... нет сомнения в том, что... в этой связи ясно, что... автор придерживается точки зрения), разумеется, что...
Выражение согласия	одобрять, хвалить, восхищаться, соглашаться, разделять точку зрения, подтверждать, признавать достоинства, придерживаться подобного же мнения
Выражение критики	Отмечать недостатки, упрекать в небрежности, в неточности, критиковать, возражать, оспаривать, расходиться во взглядах, опровергать, пренебрегать, упускать из виду
Выражение предположения	Автор не раскрывает содержание (чего?), необоснованно утверждает, ставит невыполнимую задачу. Непонятно, что..., сомнительно что..., желательно (целесообразно) было бы... Допустить, предположить, что..., высказать свое предположение, выдвинуть гипотезу (о чём? условиться, что...

Литература:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987
2. Водина Н.С. и другие. Культура устной и письменной речи делового человека. М.: Флинта, Наука, 1997
3. Зинова Е.А. Обучение рецензированию литературного произведения. М.: Наука, 2010
4. Сальникова О.А. Обучение рецензированию как способу аргументации. М.: Наука, 1998
5. Шуралёв А.М. Профильное обучение в предметной области «Русский язык и литература». УФА, БИРО, 2006
6. Шимановская Л.А. Аннотирование реферирование научно-популярной литературы. Казань, изд-во ГТУ, 2019
7. Белакурова С.П. Культура письменной речи (рецензия) Санкт-Петербург: Наука, 2011

Sadiqova Nərgiz Ayaz qızı⁵⁷
**LISTENING SKILLS ARE AN IMPORTANT PART OF
EFFECTIVE COMMUNICATION**

Although the centrality of listening in second and foreign language learning is well established today and an appropriate listening comprehension instruction is essential for target language competence, listening was one of the most neglected skills in second and foreign language classrooms for long. Language teachers paid more attention to reading and grammar, and teaching listening was not accepted as a significant feature of language teaching. Listening chiefly served as a means of introducing new grammar through model dialogues. When we look at the history of language teaching from the methods perspective, we see that each method dealt with language learning in various ways and the place of listening was different in each of them. Of all the four main language skills, listening was the most influenced one by those changing trends. In 1970s, listening, with more importance it has gained as a skill, started to take place in language teaching programs besides speaking, reading and writing. With the rise of Communicative Language Teaching in the late 1970s, teaching English for communication began to play a significant role all over the world, and the importance of teaching listening increased. In the 1990s, with the increased attention to listening, aural comprehension had a significant place in second and foreign language learning. Since then, there has been a great importance of listening in language learning and listening comprehension problems.

Being aware of the difference between hearing and listening is an important feature for learning and teaching listening effectively. Hearing is the reception of sound, listening is the attachment of meaning to the sound. Hearing is passive, listening is active. Hearing is a form of perception. Listening is an active and intentional process. Although both hearing and listening involve sound perception, the difference in terms reflects a degree of intention. All children are born with the ability to hear. Children first listen and then start to speak. They speak before they read, and finally writing comes after reading. That is, among all the other language skills, listening is the first one to appear. Listening plays an important role in communication in people's daily lives. Listening has an important role not only in daily life but also in classroom settings. Most people think that being able to write and speak in a second language means that they know the language; however, if they do not have the efficient listening skills, it is not possible to communicate effectively. That is, listening is the basic skill in language learning and over 50% of the time that students spend functioning in a foreign language will be devoted to listening.

The importance of listening in language classroom is explained as follows: 1. Listening is vital in the language classroom because it provides input for the learner. Without understanding input at the right level, any learning simply cannot begin. 2. Spoken language provides a means of interaction for the learner. Because learners must interact to achieve understanding. Access to speakers of the language is essential. Moreover, learners' failure to understand the language they hear is an impetus, not an obstacle, to interaction and learning. 3. Authentic spoken language presents a challenge for the learner to understand language as native speakers actually use it.

1. Listening exercises provide teachers with a means for drawing learners' attention to new forms (vocabulary, grammar, new interaction patterns) in the language.

To summarize, listening has an important role both in daily life and in academic contexts as it is crucial for people to sustain effective communication. Emphasizing the importance of listening, Anderson and Lynch (2003) state that listening skills are as important as speaking skills because people cannot communicate face-to-face unless both types of skills are developed together. Listening skills are also important for learning purposes since through listening students receive information and gain insights.

THE PROCESS OF LISTENING As shown above in various definitions of listening, people experience several stages during the listening process. The importance of listening in language learning and listening comprehension problems are usually mentioned related to the process of listening as the process of "using our prior knowledge and experiences; we know certain things about certain topics and situations and use that information to understand" In other words, learners use their background knowledge in order to comprehend the meaning by considering previous knowledge. It is important to mention that depending on the purpose for listening, learners may use top-down or bottom-up process more than another. In other words, both processes usually happen together in real-life listening. Successful listeners are those who can use both bottom-up and top-down processes by combining the new information and the knowledge that they already know. At the same time, listeners are using their background knowledge (top-down processing) to determine meaning with respect to prior knowledge. Effective listening involves a multiplicity of skills and they list four steps that make up the process of listening in face-to-face conversation: 1. The spoken signals have to be identified from the midst of surrounding sounds. 2. The continuous stream of speech has to be segmented into units, which have to be recognized as known words. 3. The syntax of the utterance has to be grasped and the speaker's intended meaning has to be understood. 4. We also have to apply our linguistic knowledge to formulating a correct and appropriate response to what has been said.

However, in recent years, with the emphasis given in communication in language teaching, listening started to take its long deserved place in language programs. For most second and foreign language learners, being able to communicate in social contexts is one of the most important reasons why they learn a language. Through listening, the learners receive input that

⁵⁷ BSU.Filologiya fakültəsi, Humanitar fakültələr üzrə ingilis dili kafedrası

is essential for language learning to take place. Therefore, teaching listening comprehension is important as listening lessons “are a vehicle for teaching elements of grammatical structure and allow new vocabulary items to be contextualized within a body of communicative discourse”. In addition, since English is being used as an international language for communication by people from non-native English speaking countries lately, teaching listening has gained more importance lately. Although it is a challenge to teach listening for many foreign language teachers, there have been many improvements in teaching listening over the years. The more teachers are aware of the stages of the listening lesson, the more beneficial they would be to their students in terms of helping them related to their listening comprehension concerns and needs. When current format of a listening lesson is compared with the early format of a listening lesson, teaching unknown vocabulary items shows difference. Field (2008) presents several reasons for not teaching all unknown words. Firstly, it is time consuming to teach unknown words. Field argues that the time spent for teaching unknown vocabulary can be used for listening to the text again. Secondly, it is not like real-life listening since students will encounter different words and try to understand them at the time of speaking. By teaching all the words in a text without considering their importance in the text, teachers divert students’ attention to form rather than meaning and that is why Field suggests teaching only critical words which are highly important for students in order to understand the listening text. Although there are no changes in extensive listening, the structure of the activities has been changed by making them more guided in order to help students follow the texts. The last part of the listening lesson is post-listening, which can be used for practicing the previously learned grammar items. There are many examples of the expressions and language functions in the dialogues that people use in their life such as offering, refusing, apologizing. Since it is difficult to teach these expressions separate from a context, listening passages can be used to draw students’ attention to those features during the post-listening part. Also, the post-listening part gives students a chance to state their opinions about a topic. Model 1: Listening and repeating o Learner goals: to pattern-match; to listen and imitate; to memorize. Model 2: Listening and answering comprehension questions o Learner goals: to process discrete-point information; to listen and answer comprehension questions. Model 3: Task listening o Learner goals: to process spoken discourse for functional purposes; to listen and do something with the information. Model 4: Interactive listening o Learner goals: to develop aural/oral skills in semiformal interactive academic communication; to develop critical listening, critical thinking, and effective speaking abilities.

Studies conducted on listening in the field of second and foreign language learning revealed that listening is one of the most difficult skills for language learners. Because of the overemphasis on grammar, reading and vocabulary, learners who learn English as a foreign language have serious problems in listening comprehension. Students find some features of listening comprehension easier than others. In that sense, some of the main difficulties that the students encounter while listening are: “hearing sounds, understanding intonation and stress, coping with redundancy and noise, predicting, understanding colloquial vocabulary, fatigue, understanding different accents, using visual and aural environmental clues”, lists the common obstacles that students experience while listening as speed of delivery, not being able to have words repeated, limited vocabulary, failing to follow signals like transitions, lack of contextual knowledge, being able to concentrate, and habits like trying to understand every word in what they hear. One of the main problems that English language learners encounter in listening is that there are unfamiliar sounds that appear in English but not in their native language this leads to comprehension difficulties. For instance, even though Turkish and English have similar consonants, Turkish does not have some of the consonants of English such as /θ/ (thumb) or /ð/ (those), which are produced with the tongue tip between the teeth. In Turkish, the closest sound for /θ/ is /t/ which may cause confusion for Turkish students when they hear the word ‘three’. Since the /θ/ sound does not exist in Turkish, students may understand it as the word ‘tree’ or vice versa. Similarly, for the sound /ð/, it is highly possible for students to misunderstand since they may think it is /d/, so when the students hear the word ‘those’ they may think the word that they hear is ‘doze’. The use of intonation, stress and rhythm may also prevent learners’ understanding of the spoken English. For a language learner, comprehending the meaning of the spoken language requires more effort when they are compared with native speakers of that language. For instance, outside noise or pronunciation differences affect learners more than the native speakers. Although learners are able to cope with this situation in their own language. First of all, although language learners recognize the words when they see them in written form or pronounced slowly, they cannot understand them just because of the rapid speech or they just do not know them. Secondly, learners may not be familiar with the sound-combinations, lexis and collocations which help them make guesses to fill the missing parts. Not being familiar with the colloquial vocabulary is also one of the problems by itself that students face with. Finally, language learners have a tendency to believe that for successful comprehension they have to understand everything. For language learners, it is difficult to make predictions, especially if they are not familiar with the commonly used idioms, proverbs and collocations. The different accents they are exposed to could also be problematic for many language learners since especially in EFL context students are used to hear L2 from their teachers who speak English as a foreign language. Yet, English is spoken around the world for communication and they should be provided opportunities to familiarize themselves with different accents which may help them to overcome this problem.

Hearing is the physical ability, while listening is a skill. Listening skills allow one to make sense of and understand what another person is saying. In other words, listening skills allow people to understand what someone is talking about-the meaning behind the words. This is strange as it’s supposedly one of the “receptive” skills that precedes the more “productive” skill of speech: that is, a speaker “produces” and a listener “receives” language. In child development, infants will listen to their families for a long period of time and then begin to speak. So because it seems in some ways to precede speaking, listening should be easier. However, I actually find listening to be one of the most difficult tasks

Listening comprehension can be one of the most difficult aspects of language fluency. Words written on a page are one thing, but a set of sounds thrown out into the air can be far more confusing.

Even if a nonnative speaker understands all the vocabulary and grammar that a native speaker is using, if he can't decipher the aural clues the speaker is giving, all his book knowledge will be for nothing. To make sure your students are ready to tackle the challenge of listening to a native speaker, point out these clues to keep an ear out for.

Word Stress. Speakers naturally stress the more important words in their speech, and they do so without a conscious thought. Sometimes, understanding which words are stressed can make the difference when it comes to understanding what a native speaker is trying to say. Stressed words are important words. English speakers stress words by using careful pronunciation, a higher pitch and a higher volume. When your students are listening to native speakers, they should listen for the words that stand out.

Sometimes, a stressed word can determine the meaning of a sentence, and if the listener misses that word they might completely misunderstand the message. For example, "I can help you." and "I can't help you." sound almost identical except for the stress on can't. The negative modal is important information in the sentence, and most speakers will enunciate the vowel more for the negative form.

Word stress can also give clues for unusual grammatical constructions. Phrasal verbs are a perfect example. These verb phrases are often a verb paired with a preposition. When these prepositions don't follow normal grammar rules, a nonnative speaker can easily become confused. Knowing that native speakers usually stress the last word of a phrasal verb will clue listeners in when they hear a phrasal verb new to them.

Reductions. Reductions are a natural speech modification by native speakers. Words and syllables are reduced and often blur together. "I could have gone" becomes "I could a gone". Modal verbs are often the greatest targets for reduction though they are by no means the only ones. For English students who study reductions, knowing how to translate reduced phrases to grammatically correct word combinations can be the key to comprehension. Students who have no experience with reductions may have to ask for clarification several times before they understand a native speaker's speech. Students who wish to sound as fluent as possible should practice using reductions. **Intonation**

Sentence intonation does more than make a language sound pretty. Sometimes the most important information in a sentence is in how the speaker uses inflection in the delivery. For example, a sentence may be a statement according to its grammar, but inflection makes it a question. "So you're studying English?" Rising intonation at the end of the sentence makes this statement into a question. Likewise, a single word can be a question when it uses rising intonation. "Do you like tomatoes? Cucumbers?" Effective listeners need to recognize this intonation pattern so they can respond appropriately during discourse.

Imperative statements offer grammatical clues when they drop the "you", but recognizing the intonation can also clue a listener in that action is required. A stress at the beginning of the statement followed by falling intonation signals that the speaker has an expectation of the listener. Recognizing this intonation pattern will confirm for the listener that a command has been given.

In today's digital world, many teachers struggle to get their students to engage in active listening while they teach. It's become much harder to get and keep students' attention than it was a decade ago, mostly because students' minds are filled with texts, emails, social media updates, or whatever is going on with their friends. If students are struggling to listen, then they can miss out on some crucial information that can help them both academically and socially. Teaching listening skills to students doesn't have to be boring, where the students just have to sit in their seats and listen to the teacher talk. There are many classroom activities to create engaging lessons that will help students focus on their listening skills. Here are some classroom activities to try out that will help build students' listening skills.

Hidden Phrase. An interactive classroom activity to help improve students' listening skills is to pair students together to listen for a hidden phrase. The way this activity works is students must work with their partner to create a dialog using a secret phrase. Once they have created a short dialog using the phrase, they must present it to their classmates to see which group can find the hidden phrase. Prepare the hidden phrase before class and make sure that you have enough for each group to have a different one. The phrase can be anything that you want from "I saw a dinosaur in my backyard" to "I like to bake cookies." Each group's challenge is to use the hidden phrase in their dialog, while their classmates' goal is to listen intently to try and figure out the hidden phrase within the dialog. Each group that guesses correctly gets one point. If no one can guess the hidden phrase correctly, then the group that write the dialog gets a point.

Describe the Photo. Another fun classroom activity is to pair students together to listen to their partner describe a photograph. Have students sit back to back, and give one student a simple photograph and the other a blank piece of paper. The challenge is for the first student to describe in detail the photograph, while the second student tries to draw it on their paper. Make sure the photos you choose are simple, such as a photo of a house, cat, dog, or simple shapes. The group with the most similar drawings to their photograph wins.

Locating the Square. This activity is similar to the describing the photo activity, but with this activity, students must listen for where to locate the square and draw the shape. Pair students together and have them sit back to back. Give one student a blank grid that looks like a Tic Tac Toe board with nine squares, and the other the same grid but with simple shapes in each of the nine squares. The challenge is for the student with the filled in grid to describe each shape and its placement to the student with the blank grid. The goal is for the student to actively listen in order to fill in their grid correctly. For example, the student may say,

“The picture with the heart goes in the first top left square, and the picture of a circle goes right next to it.” The activity will force students to listen intently in order to complete the challenge.

Listening With Lyrics. Using music lyrics is a great way to keep students engaged while honing their listening skills. Have students listen to a song that they have never heard before. First, challenge them to listen for a specific word, then once they’ve mastered that, have them listen for a specific phrase. Next, play a popular song where all the students know the majority of the words and repeat the activity. Have students compare how they did on the first song to how they did on the second, popular song. This is a great activity for students to practice unfamiliar words.

It’s important for students to continually develop their listening skills. Listening is the activity of paying attention and getting meaning from something that you hear. By having students engage in a variety of classroom activities, you will help them develop and build their skills.

CONCLUSION :The purpose of this article is to review the basic concepts related to the importance of listening skill in learning English and to focus on listening comprehension problems experienced by English language learners. In the light of the aforementioned arguments, it can be stated that listening skills should not be disregarded in the language classrooms and teachers should be aware of and should try to address and minimize listening comprehension problems experienced by the students.

Not everyone intuitively knows how to listen well. The following tips will help those who feel like they need a few pointers:

- Maintain eye contact with the speaker. This will demonstrate to the speaker that the listener is paying attention.
- Do not interrupt the speaker. Wait until he or she finished, then ask questions. Listening long enough may answer several of the questions without the need to ask.
- Control body language. As much as possible, sit still while listening. This implies that the listener is paying full attention to the speaker. A nod of the head can be good, as it implies agreement.
- A good listener knows that being attentive to what the speaker doesn't say is as important as being attentive to what he does say.

Literature:

1. Anderson, A. & Lynch, T. (2003). Listening. Oxford: Oxford University Press.
2. Brown, S. (2006). Teaching listening. USA: Cambridge University Press
3. Lindsay, C. & Knight, P. (2006). Learning and teaching English: A course for teachers. Oxford: Oxford University Press.
4. Rost, M. (2002). Teaching and researching listening. Great Britain: Pearson Education.
5. Other materials from relevant internet sites.

Key words: listening skill, comprehension, fluency, confusing, stress, native speaker, interactive classroom activity.

Rəyçi: Hacıyeva İradə Məmməd qızı.

Afaq Ramiz qızı Ağayeva⁵⁸
KOMMUNİKASIYA SƏNƏTİ

(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dilində "İşgüzar və akademik kommunikasiya" fənni üçün mühazirə materialı)

Düşünmək məharətindən danışmağa – danışmaq məharəti, danışmaq məharətindən yazmağa yazmaq məharəti. (Antik dövrün formulu)

"Bütün sənətlər içərisində ən gözəl sənət danışmağı bacarmaqdır". **"Qabusnamə"**

"Ritorika" (yunanca – retorika) ilk və əsas mənasına görə, natiqlik sənəti, daha geniş mənada isə bədii nəsr haqqında elm, incəsənət demək idi. Sonralar " ritorika" termini öz mənasını bir qədər dəyişərək, zahirən qəşəng, dəbdəbəli, lakin məzmun və bədii cəhətdən zəif, bəsit əsər, nitq, sözcüllük mənasında işlədilmişdir. Ritorika elminin yaranması ilə əlaqədar olaraq ritor adlanan yeni bir ixtisas da meydana çıxır. O dövrdə gözəl danışmağı öyrədən müəllimlərə " ritor" deyilirdi. İlk dövrdə nitq mənasında, lakin V əsrdən (b.e.ə) etibarən həmçinin natiqlik sənətini təlim edən müəllim mənalarında işlənmişdir. Nitqləri və söhbətləri ilə tələbələrinə təlim verən Sokrat onlara müstəqil düşünməyi, həyat həqiqətlərinə öz gücü ilə tab gətirməyi öyrədirdi. O, hazır materialı tələbəyə qəbul etdirməyə, beyninə yeritməyə çalışırdı. Yönlədicisi suallar vasitəsilə tələbələrin həmin həqiqətləri kəşf etməyinə nail olurdu. Elə məhz tələbələrini Platon və Ksenofontun sayəsində bu nitqlər bizə gəlib çatmışdır. Çünki məşhur nitq yalnız danışdı, amma heç nə yazmırdı (yaza bilmirdi). Sokratın " dialoqlar"ını tədqiq edən alimlər yazırlar ki, əksər hallarda, onun həmsöhbətləri çətin və çıxılmaz vəziyyətə düşərək, həmfikir olduqlarını bildirdilər. Məsələn, Sokratın həmsöhbəti Alkiviad əvvəllər onun düşüncələri ilə razı deyildi. Lakin Sokrat özünün " sual vermək, mühakimə yürütmək incəsənəti" sayəsində həmsöhbətinə öz mövqeyini qəbul etdirməyə nail oldu. Nümunə kimi, onun söhbətlərinin bəzi cavablarına diqqət edək: " Məhz bu cürdür, Sokrat", " Şübhəsiz", " Bəli, əlbəttə", " Mövcuddur", " Mənə belə gəlir ki", " Hə", " Bəli, boynuma alıram", " Yəqin ki", " Bəli, mən də bu cür düşünürəm", " Bunu bilirəm", " Bəli, çox ehtimal ki", " Bəli, mən məhz bu cür düşünürəm", " Sənin belə gözəl sözlərinə etiraz etmək çətin, Sokrat", " Əlbəttə", " Məhz belədir", " Bu, həqiqətə çox yaxındır", " Bəli, belədir", " Zevsə and içirəm ki, siz haqlısınız", " Bəli, tamamilə doğrudur", " Başqa cür ola da bilməz!", " Sənin izahatın mənim çox xoşuma gəlir, Sokrat", " Mən səninlə razıyam", " Hətta əvvəllər belə düşünmürdüm sə də, indi - səninlə razıyam", " Mən yenə də səninlə razılaşıram", " Mənim Sokratım, amma mən səninlə və Allahla bütünü razıyam. Mənə yaramaz ki, Allahın fikirləri ilə razılaşmayım". Bəli, budur Sokrat nitqlərinin, mübahisələrinin təntənəsi! Yunanlar nitqi bu cür təsvir edirdilər: əzəmətli duruş, ətirli qoxular, uzun və təm-təraqlı libas, cazibədar səs, şahənə jest, nümunəvi dil. Belə nitqin dinləyicilərinin sayı teatr tamaşasına gedənlərdən daha çox olurdu. Nitqlər əmək haqqını müxtəlif şəhərlərdə gəzə-gəzə maraqlı nitq və mühakimələrlə çıxış edərək qazanırdılar. Ritorik məktəblərə oğlanları 7 yaşından qəbul edir və 21 yaşadək – 14 il təhsil verirdilər. Əgər nitq müəlliminə xoşuna gəlmirdisə, o bunu bir cümlə ilə bildirirdi: " nitqin inandırıcı deyil". Bu sözdən sora tələbə nitqini inandırıcı qurmaq üçün müxtəlif üsullar axtarıb tapmalı idi. Qorgi – ritorika haqqında ilk elmi əsərin müəllifi idi. Amma təəssüf ki, onun əsərləri dövrümüzdə qədər gəlib çatmayıb. O həmçinin " Olimpiya" bayramları üçün nitqlər hazırlayırdı. İsoqrat da öz nitqlərinə böyük tələbkərliliklə yanaşırdı. O, bir nitqini 3, " Panegirik" adlanan digər nitqini isə –10 ilə yazmışdı. Hətta onun haqqında sonralar belə bir yumoristik ifadə yaranmışdı: " İsoqrat bu nitqini yazana qədər Makedoniyalı İsgərdər Asiyanı fəth etdi". İsoqrat **ilk dəfə olaraq**, nitqə belə bir quruluş verdi: 1) " Giriş" və **dinləyicilərin diqqətinin cəlb edilməsi**, onların " Girişi" bəyənməsi; 2) Əsas məsələ; 3) Rəqibləri " tərksilah" etmək; 4) Nəticə. Bizə onun 21 (6-məhkəmə, 15-təntənəli) nitqi və 9 məktubu gəlib çatmışdır. İsoqrat " dövrü nitqlər" in əsasını qoymuşdur. Buna görə, **sözləri düzgün seçmək və məharətlə nitqə yerləşdirmək** lazım idi. Hər cümlə bitkin, bədii, tamamlanmış bir dairədən " bütöv" dən ibarət olmalıdır. Cümlənin ayrı-ayrı maraqlı hissələrini bərabər ardıcılıqla, nizamlı yerləşdirmək lazımdır. Həmin maraqlı hissələrdə hecaların sayı bərabər olmalıdır. Onların arasında məzmunca əlaqə də nəzərə çarpmalıdır. Hər cümlənin oxunuşuna sərf olunan vaxt, müddət özündən sonrakı cümlənin oxunuşuna sərf olunan vaxtla eyniyyət təşkil etməlidir. Bu üsulla da, İsoqrat **BƏDİİ NƏSRİN** əsasını qoymuşdur. Zəif səsə malik olan bu müəllim kütlə qarşısında heç vaxt çıxış etmirdi. Yalnız gənclərə natiqlik məharətini öyrətməklə məşğul idi. Öz təlimi ilə gəncləri mübahisədən çəkindirirdi. Hazırladığı nitqlərə görə Siseron və Kvintilian tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Onun nitqləri aktyorluq məharəti ilə əzbərdən söylənilməli idi. Çünki bu nitqlər xüsusi zərifliyə, yüksək pafosa malik idi.

Adı natiqlik sənətinin inkişafı ilə bağlı olan Qədim Yunanıstanın məşhur siyasi xadimi Demosfen fəaliyyətinin ilk dövrlərində loqoqrafiqlə məşğul olmuşdur. Böyük yunan aktyoru Satir onun ən yaxın dostlarından biri idi. Dərin həyəcan içində çırpan Demosfen öz müvəffəqiyyətsiz çıxışları barəsində ona danışır. Satir deyir ki, əgər Demosfen Sofoklun əsərlərindən müəyyən parçanı indi oxusa, onun uğradığı müvəffəqiyyətsizliyin səbəbini müəyyən edə bilər. Satir onu diqqətlə dinləyir. Sonra o, Demosfenə heç bir söz demədən, həmin parçanı özü oxumağa başlayır. Demosfenə elə gəlir ki, indi o tamamilə yeni fikir və məzmun ifadə edən sözlər eşidir. Beləliklə, o dərk edir ki, nitqin ifadə məharəti nə qədər böyük əhəmiyyətə malik imiş... Demosfenin fiziki, anadangəlmə qüsurları var idi: zəif səs, pis, qüsurlu diksiya, əsəbiliklə əlaqədar olaraq çiyinlərini atmaq və s.. Satirin tövsiyyəsi ilə Demosfen hər gün müntəzəm surətdə natiqliyinə maneçilik törədən cəhətlər üzərində işləməyə başlayır. Bir müddət keçəndən sonra, Demosfen yenə də natiqlik kürsüsünə (kafedraya) qalxır. Nitqlər söyləyir. Yığıncaqdakılar onu böyük həvəs və sonsuz maraqla dinləyirlər. Gərgin əmək, fasiləsiz məşqlər və məşğələlər Demosfenə müvəffəqiyyət

⁵⁸ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor.e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com

qazandırır. Qədim Yunanıstanda müdriklərə və müdriklik edənlərə “sofist” deyirdilər. “Filosof” (müdriklik müəllimi) sözü də həmin sözdəndir. Orada hər üç nəfərdən biri sofist idi. Yazan və yazmayan bu sofistlərin yalnız adlarının siyahısı bu gün qalın bir kitab təşkil edərdi. Amma öz xüsusi məktəbini açıb yüzlərlə şagirdi olanlar Pifaqor, Platon, Aristotel və Epikürdür. Pifaqor yazmayan müdriklər zümrəsinə daxildir. Epikürdən də çox az şey qalır. Ritorika, qrammatika və məntiqin inkişafını Sofistlərsiz düşünmək mümkün deyildir. Sofistlərin təliminə görə, yaxşı, inandırıcı nitq vasitəsilə insanları öz xoşları ilə qula çevirmək olar, Sofist “kiçiyi” “böyük”, “az”ı “çox” şəklində təqdim edə bilər. Təki qarşısındakını inandıra bilsin. Sofistlərin ustası Qorgiyə görə, “pis” şeyi “yaxşı” kimi təqdim etmək, eyni bir hərəkəti tərifləmək və ya heçə vurmaq natiqin ustalığına dəlalət edir. Bu da, əlbəttə, ki, yalana doğru atılan addımlar idi. Onlar mövcud olmayan şeylərə söz oyunu vasitəsilə insanları inandırmaya çalışırdılar. Məsələn, sofistlərin yalanı üzə çıxanda onlar özlərinə belə haqq qazandırır: kim yalan deyirsə, deməli, o mövcud olmayanı deyir. Mövcud olmayanı demək isə mümkün deyil. Deməli, heç kim yalan deyə bilməz. Burdan hansı məntiqi nəticə çıxır – yəni mən də yalançı deyiləm. Belə xüsusiyyətlərinə görə onlar get-gedə xalqın gözündən düşdü və “sofist” sözü “müdrik yalançılar” ifadəsinin sinoniminə çevrildi. Amma sofistlərin ritorika tarixindəki rolunu heç də inkar etmək olmaz. Onlar nitqin inandırıcı olması üçün ilk dəfə olaraq rotikanı məntiqlə əlaqələndirdilər. Dialoq və mübahisə mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə Platon yaradıcılığında çatdı. O ilk dəfə olaraq dialoqdan janr kimi istifadə etdi. K. Marksın “böyük mütəfəkkir” adlandırdığı Aristotel (b.e.ə 384-322) natiqlik məharətinin nəzəriyyəsinə həsr olunan və ilk dəfə onu elmi surətdə əsaslandırılmış, məşhur “Ritorika” (b.e.ə. 330) əsərini yazmışdır.

Azərbaycanda natiqlik sənəti. Qədim və orta əsr Azərbaycan natiqlik sənəti dilçiliyimizdə öyrənilməmiş sahələrdəndir. Ümumiyyətlə, əlimizə gəlib çatan yazılı mənbələrdə söz və onun qüdrəti, kəlam, zövq, təəyyül, ədəbi-bədii istedad, tutarlı və orijinal fikir demək bacarığı, natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, sənətin həyata münasibəti, sənətkarın mövqeyi, nitqin təsir qüvvəsi, forma ilə məzmun vəhdətinin gözlənilməsi prinsipi və s. haqqında müəyyən fikirlər, mülahizələr söylənilmişdir. Azərbaycanda natiqlik sənətinin öyrənilməsi iki əsas dövrə bölünür:

I dövr -1920-1950-ci illər.

II dövr -1960-1980-ci illər.

Birinci dövrdə **“nitq mədəniyyəti”** anlayışı müxtəlif terminlərlə (**dil mədəniyyəti, yazıçı mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti** və s.) ifadə olunur. İkinci dövrdə nitq mədəniyyəti dilçiliyin müstəqil elm sahəsinə çevrilərək, ədəbi dilin müxtəlif üslubları səviyyəsində və normalar baxımından tədqiq olunur. Nitq mədəniyyətinin öyrənilməsində və inkişafında xüsusi rol oynamış məsələlərdən biri 1922-ci ildə Yeni Əlifba Komitəsinin təşkil olunmasıdır. Nitq mədəniyyəti sahəsində əsaslı dönüş 1960-cı illərdən sonra başlandı. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti elminin demək olar ki, ilk yaradıcısı professor Ağəmməd Abdullayev olmuşdur. Onun 1966-cı ildə nəşr olunmuş “Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında” və xüsusilə, 1968-ci ildə çapdan çıxmış “Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti” haqqında əsərlərində bu elmin strukturunun ilk konturları cızılmışdır. İndi isə Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişaf mərhələlərinə nəzər salaq. Bilirik ki, şifahi xalq ədəbiyyatımızın bir növü olan “nağıl” sözünün mənası nəql edən-danışan deməkdir. Nağıl danışmaq məharəti olan belə adamlara “naqqal” deyirdilər. Onlar saatlarla avazla danışırdılar. İndi bu söz mənasını dəyişərək “uzunçu” anlamına gəlir. Nağıllar kimi, dastanların da Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. “Sazlı-sözlü” natiq-aşıqlar dastanları elə söyləyirdilər ki, insan qəlbinin ən dərin guşələrinə nüfuz edə bilsinlər. Aşıq Hüseyn böyük aşığın danışmaq etikasını çox sərrast ifadə etmişdir:

Aşıq gərək hər məclisdə sayılsın,

Sözünü eşidən qansın, ayılsın.

Kəlmə çıxsa, şirin cana yayılsın,

Aşırıb sözünü zilə danışma.

Aşıq ədəbiyyatımızda “İgidin mərifət olar dilində”, “Hər məclisdə sən hərcayı söyləmə” və s. aforizmləri təsadüfi yaranmamışdır. İfa ilə paralel olaraq, dastanlarımızın məzmunu da nitq mədəniyyəti ilə bağlı idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” kommunikativ hadisələrin, nitq aktlarının və ya nitq janrlarının təsvir olunduğu poetik sistemdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bütövlükdə ilkin (sadə) janrlardan yaranmış, müvafiq etnik ənənədə mövcud olmuş mürəkkəb nitq janrıdır, etiket janrıdır. Hələ vaxtı ilə Azərbaycanın Alban-Aran vilayətində natiqlik sənətinə xüsusi maraq bəslənilirdi. O dövrdə natiqlər böyük hörmətə malik idilər. VII əsr şairlərindən Dəvdəyin müasiri, məşhur Aran tarixçisi Musa Kalankaytuklu yazır: “Dəvdək, dövrünün bütün elmlərinə bələd, müdrik bir filosof, gözəl natiq və ustad şair idi...”. Məşhur tarixçinin bu qeydləri bir cəhətdən daha çox maraqlıdır: o, ustad şairdən məhəbbətlə danışarkən, hər şeydən əvvəl, onun natiqliyini də qabarıq şəkildə qeyd etməyi unutmur. Heç təsadüfi deyildir ki, Dəvdək 33 il (636-669) Aranın hökmdarı olmuş şöhrətli və qüdrətli Azərbaycan sərkərdəsi Cavanşirin həlakı münasibəti ilə 1300 il bundan qabaq yazdığı “Böyük hökmdar Cavanşirin ölümünə ağrı” adlı qəsidəsində həmin sərkərdənin yüksək keyfiyyətlərindən danışarkən, natiqlik bacarığını da onun ən gözəl məziyyəti kimi tərənnüm etmişdir:

Qollarına toplasa da min igidin qüvvətini,

Çiçəkləri asta üzər, gülü ehmal dərərdi o.

Danışarkən, dodağından mirvarilər saçıldarı,

Əxlaqı saf, ruhu yüksək, könlü odlu bir həvəsdə...

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Xaqani və Nizami kimi sənətkarları bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında söz sənəti, gözəl nitq, sözün insan cəmiyyətindəki mövqeyi haqqında əsrdən-əsrə öz mənə dəyərini artıran hikmət dolu fikirlər söyləmişlər. Mübarizlik, döyüşkənlik, pafos, inam, etiqad, ümid, cidd-cəhd, hazırcavablıq Nəsimi poeziyası və natiqliyi üçün çox səciyyəvi idi. Maraqlı burasıdır ki, onun ölümü haqqındakı rəvayətdə belə **NATIQ NƏSİMİNİN** hazırcavablığı bir daha özünü göstərir.

XV əsrdə teymurilər qovulduqdan sonra, İran Azərbaycanında təşəkkül tapmış Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin Azərbaycan dilinə xüsusi əhəmiyyət vermələri natiqlik sənətinin və məharətinin inkişafına ciddi təsir göstərdi. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, Şah İsmayıl Xətəinin özü bir böyük sənətkar kimi bədii sözə, sözün ecazkar təsir qüdrətinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun poeziyasında sözün qüdrəti və ecazkar təsiri dərin vəcdlə (həvəslə) tərənnüm edilirdi:

Sözünü bir söyləyənin, Sözünü edər sağ bir söz,
Pir nəfəsin dinləyənin, Yüzünü edər ağ bir söz.

Dahi söz ustası M.Füzulinin Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafı sahəsindəki ölçüyəgəlməz xidmətləri nitq mədəniyyəti tariximizin qızıl səhifələrinə çevrilir. XIX əsrin birinci yarısında ölkənin mədəni inkişafından ötrü səciyyəvi olan bir sıra xüsusiyyətlər, əlamətlər – yeni tipli məktəblərin meydana çıxması, daha sonra kitabxana və qiraətxanaların yaranması, tarix, filologiya, fəlsəfə, pedaqogika və məntiqə dair elmi əsərlərin yazılması və s. natiqlik sənətinin inkişafına müəyyən təsir göstərməyə başlayır. Bu dövrdə M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov, Şirvani kimi ziyalılar natiqlik sənətinin inkişafında böyük rol oynayırlar. Bu ziyalılar yalnız elmi-nəzəri əsərlər yazmır, həm də akademik natiqliklə məşğul olurdular. Tədrisən Azərbaycanda elmi-nəzəri bazası hələ möhkəm olmayan nitq mədəniyyətinə dair bəzi kiçik yazılar çap olunur. Bu dövrdə yetişən natiqlər iclaslara məharətlə başçılıq edir, diskussiyaları düzgün səmtə istiqamətləndirir, düşmənləri ilə polemikaya girişdilər. Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli 1903-cü ildə yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı məqaləsində N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanından bəhs edərkən müəllifin öz üzərində və əsərlərinin dili üzərində işləməsi haqqında deyir: “... Onun ağıllı nitqləri, xeyirxahlığın əhəmiyyəti haqqında doğru fikirləri, mülahizələrində ardıcılığı, dilinin sadə və düzgünlüyü çox yaxşı təsir bağışlayır. Bu iş ədəbi yaradıcılıq sahəsində çalışan, yorulmaq bilməyən gənc əməkçi üçün şərəfdir”. Uzun illər AMEA-nın Nəsimi adına dilçilik İnstitutunda “Nitq mədəniyyəti” şöbəsinin müdiri olmuş M.Məmmədov müasir dövr **dil - ədəbiyyat müəllimlərinin** rolunu xüsusi vurğulayır: “Nitq mədəniyyəti” sahəsində müəllimlərin, xüsusilə, dil-ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə daha məsul vəzifə düşür. Amma ali məktəblər də bu sahədə məsuliyyət hiss etməlidirlər. Açıqını demək lazımdır ki, ali məktəbi qurtaran bəzi gənclər imla yaxud üslub səhvi etmədən adi bir ərizə, divar qəzetinə kiçik bir məqalə və ya iclaslarda protokol yazmaqda çətinlik çəkirlər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Məmmədov R. Abdurrəhman Nuri. Təfsir elmi. Bakı, 2016.
- 2.Məmmədova E. “Kitabi-Dədə Qorqud”da frazeoloji birləşmələrin struktur modelləri: fəlsəfə üzrə fə.l.dok. dissertasiyası, Bakı, 2010, 149 s..
- 3.Zeynalov S. Orta məktəbin Azərbaycan dili dərslərində dilçilik məsələləri. Filologiya üzrə fə.l. dok. dissertasiyası, Bakı, 1999.
4. Zeyniyev N., Sultanov R. Həyat bilgisi və onun tədrisi metodikası. Bakı, 2016, 192 s..

Açar sözlər: natiq, dövrü nitq, sofist, aşıq.

Ключевые слова: оратор, периодическая речь, софист, ашуг.

Key words: orator, periodic speech, sophist, ashug.

Коммуникация – это искусство

(Теоретический материал по курсу «Деловая и академическая коммуникация на азербайджанском языке» для студентов высших учебных заведений)

Резюме

«Риторика» - (от слова «реторике») по смыслу раньше означало искусство, наука о прозе. А «ритор»ами назывались учителя, обучающие этому виду искусства. Знаменитые сократовские диалоги в этом играли большую роль. И Сократ был основоположником художественной прозы. В становлении Демосфена как оратора имеет место его дружба с великим греческим актером Сатиром. Теория софизма, школа софистов Пифагора, теория «обмана мудрецов» также имеют место в предлагаемой статье. В развитии культуры речи в Азербайджане на фоне других ценностей приводится роль Девдэка – великого поэта и правителя Арана.

Communication is an art

(Theoretical material on the course "Business and academic communication in the Azerbaijani language" for students of higher educational institutions)

Summary

"Rhetoric" - (from the word "rhetoric") used to mean art, the science of prose. And "rhetorician" was the name given to teachers teaching this kind of art. The famous Socratic dialogues played an important role in this. And Socrates was the founder of fiction. In the formation of Demosthenes as an orator, his friendship with the great Greek actor Satyr takes place. The theory of sophism, the school of the Sophists of Pythagoras, the theory of "deception of the wise men" also take place in this article. In the development of the culture of speech in Azerbaijan, the role of Devdek, the great poet and ruler of Aran, is given against the background of other values.

Meybəliyeva Aybəniz Tələt qızı⁵⁹

FOLLOWING THE RULES OF ACADEMIC WRITING

Modern life demands from students highly qualified skills of writing scientific reports and research works. Having enough skills in Academic Writing brings to successful results in studying and further creating professional career.

Academic writing, one of new courses taken by students lately, teach them to write effectively.

Academic writing requires the ability to write correct, complete sentences and then organize them logically into paragraphs and essays. The main principles given in this article will help you to write good paragraphs and link them with one another.

A paragraph is a basic unit of organization in writing in which a group of related sentences develops one main idea. A paragraph can be as short as one sentence or as long as ten sentences. The number of sentences is unimportant; however, the paragraph should be long enough to develop the main idea clearly.

A paragraph may stand by itself. In academic writing, a paragraph is often used to answer a test question such as the following: "Define management by objectives, and give one example of it from the reading you have done for this class."

A paragraph may also be one part of a longer piece of writing such as a chapter of a book or an essay. First learn how to write good paragraphs, and then how to combine and expand paragraphs to build essays.

The Three Parts of a Paragraph

A paragraph has three major structural parts: a topic sentence, supporting sentences, and a concluding sentence.

The topic sentence states the main idea of the paragraph. It not only names the topic of the paragraph, but it also limits the topic to one or two areas that can be discussed completely in the space of a single paragraph. The specific area is called the controlling idea.

Supporting sentences develop the topic sentence. That is, they explain the topic sentence by giving reasons, examples, facts, statistics, and quotations.

The concluding sentence signals the end of the paragraph and leaves the reader with important points to remember:

How to Write a Title

Single paragraphs do not usually have titles. Giving your practice paragraphs titles, however, may help you to organize and limit your thoughts. For longer essays or reports, though, the use of titles will become more necessary.

A title tells the reader what the topic of the paragraph is. It is usually a word or a phrase, not a sentence. It should be brief, but not so brief that it doesn't tell the reader what to expect.

Remember these points when writing a title:

1. The first, last, and all important words in a title are capitalized. Prepositions and articles are not considered important words in a title. Prepositions of more than five letters, however, may be capitalized. Articles that begin the title, of course, are capitalized.
2. The title of a paragraph or essay is not underlined.
3. The title is not enclosed in quotation marks, nor is it ended with a period.

The Topic Sentence

Every good paragraph has a topic sentence, which clearly states the topic and the controlling idea of the paragraph. It is a complete sentence. It is usually (but not always) the first sentence in the paragraph.

A topic sentence is the most important sentence in a paragraph. It briefly indicates what the paragraph is going to discuss. For this reason, the topic sentence is a helpful guide to both the writer and the reader. The writer can see what information to include (and what information to exclude). The reader can see what the paragraph is going to be about and is therefore better prepared to understand it.

There are three important points to remember about the topic sentence:

1. A topic sentence is a complete sentence; it contains a subject, a verb,
2. A topic sentence contains both a topic and a controlling idea. It names the topic and then limits the topic to a specific area to be discussed in the space of a single paragraph.
3. A topic sentence is the most general statement in the paragraph because it gives only the main idea, it does not give any specific details.

Position of Topic Sentences

The topic sentence may be the first or last sentence in a paragraph. The topic sentence may also be the first and last sentence of the paragraph - "sandwich-style." A "sandwich-style" paragraph is especially helpful to your reader if the paragraph is very long. The second topic sentence in the "sandwich-style" paragraph also serves as a concluding sentence.

The Concluding Sentence

Now that you know how to write a good topic sentence for a paragraph, you should also learn how to write a good concluding sentence. A concluding sentence is not absolutely necessary; in fact, a concluding sentence is not customary for every paragraph in a multiparagraph essay. However, for single paragraphs, especially long ones, a concluding sentence is helpful to the reader because it signals the end of the paragraph and because it is a reminder of the important points.

A concluding sentence serves three purposes:

1. it signals the end of the paragraph.
2. it summarizes the main points of the paragraph.
3. it gives a final comment on your topic and leaves the reader with the most important ideas to think about.

Writing Concluding Sentences, underline the topic sentence in each paragraph, determine the main idea of each paragraph, add a good concluding sentence to each. You may either paraphrase the topic sentence or summarize the main points.

Begin each concluding sentence with an end-of-paragraph signal.

Unity and Coherence

In addition to the three structural parts of a paragraph, a good paragraph also has the elements of unity and coherence.

Unity means that you discuss only one main idea in a paragraph. The main idea is stated in the topic sentence, and then each and every supporting sentence develops that idea.

Coherence means that your paragraph is easy to read and understand because your supporting sentences are in some kind of logical order and your ideas are connected by the use of appropriate transition signals.

Unity.

Another important element of a good paragraph is unity. Every good paragraph has unity, which means that in each paragraph, only one main idea is discussed, if you start to discuss a new idea, begin a new paragraph. Furthermore, every supporting sentence in the paragraph must be directly related to the main idea. Do not include any information that does not directly support the topic sentence.

Uni- is a Latin prefix meaning "one." When we talk about paragraph unity, we mean that you should discuss only one main idea in each paragraph: For example, if your paragraph is about the advantages of a college education, discuss only that. Do not discuss the disadvantages of getting a college education. To make it even easier, discuss only one advantage in each paragraph, such as the ability to get a better job. However, sometimes it is possible to discuss two or even three aspects of the same idea in one paragraph if they are closely related to each other. For example, it is possible to discuss both "better job" and "better salary" in the same paragraph because they are closely related, but it is not a good idea to discuss both "better job" and "better general knowledge about the world" in the same paragraph because they are not so closely related.

The second part of unity is that every supporting sentence must directly explain or prove the main idea, which is stated in the topic sentence. Sometimes students write supporting sentences that are "off the topic." For example, if you are writing a paragraph about the high cost of college tuition, you could mention inflation as a factor. But if you write several sentences about inflation, you are getting "off the topic," and your paragraph will not have unity.

Simple Paragraph Outlining

An outline is like an architect's plan for a house. An architect plans a house before it is built to make sure that all the parts will fit. Like an architect, you should plan a paragraph before you write it to make sure that all of your ideas will fit.

Learning to outline will improve your writing for three reasons. First of all, it will help you organize your ideas. Specifically, an outline will ensure that you won't include any irrelevant ideas, that you won't leave out any important points, and that your supporting sentences will be in logical order. Second, learning to outline will help you write more quickly. It may take some practice at first, but once you become used to outlining your ideas before you start to write, you will be surprised at how fast you will actually be able to write. Preparing an outline is 75 percent of the work. The actual writing becomes easier because you don't have to worry about what you are going to say; you already have a well-organized plan to follow. Finally, your grammar will improve because you will be able to concentrate on it, not on your thoughts or organization. Improved organization, speed, and grammar make learning to outline well worth the effort.

Coherence

Another element of a good paragraph is coherence. Co- is a Latin prefix that means "together" or "with." The verb cohere - means "hold together." In order to have coherence in writing, the movement from one sentence to the next (and in longer essays, from one paragraph to the next) must be logical and smooth. There must be no sudden jumps. Each sentence should flow smoothly into the next one.

There are four ways to achieve coherence. The first two ways involve repeating key nouns and using pronouns which refer back to key nouns. The third way is to use transition signals to show how one idea is related to the next. The fourth way to achieve coherence is to arrange your sentences in logical order. Three logical orders are chronological order logical division and order of importance.

Repetition of Key Nouns

The most natural and, therefore, the easiest way to achieve coherence is to repeat key nouns frequently in your paragraph.

Use of Consistent Pronouns

When you use pronouns instead of key nouns, make sure that you use the same person and number throughout your paragraph. Don't change from you to he or she (change of person), or from he to they (change of number).

Transition Signals

Transition signals are words such as first, second, next, finally, therefore, and however, or phrases such as in conclusion, on the other hand, and as a result.

Think of transition signals as traffic signs that tell your reader when to go forward, turn, slow down, and stop. In other words, tell the reader when you are giving a similar idea (similarly, moreover, furthermore, in addition), an opposite idea (on the other hand, however, in contrast), an example (for example), a result (as a result), or a conclusion (in conclusion).

Using transition words to guide your reader makes it easier to follow your ideas. Transition words give your paragraph coherence.

Each transition signal has a special meaning. Each one shows how the following sentence relates to the preceding one. Of course, you should not use a transition signal in front of every sentence in a paragraph. Using too many transition signals can be

just as confusing as using too few. However, good writing requires that you use enough transition signals to make the relationships among your ideas clear.

Types of Transition Signals

Transition signals can be categorized into four groups by grammatical function. The four groups are sentence connectors, (including transition phrases and conjunctive adverbs), coordinating conjunctions, subordinating conjunctions, and a mixed group called others.

Logical Order

In addition to using transition signals and repeating key nouns and pronouns, a third way to achieve coherence is to arrange your sentences in some kind of logical order. Since there are different kinds of logical relationships there are different ways to organize the ideas and sentences in a paragraph. Your choice of one kind of logical order over another will, of course, depend on your topic and on your purpose. You may even combine two or more different logical orders in the same paragraph. The important point to remember is to arrange your ideas in same kind of order that is logical to a reader accustomed to the English way of writing. Some common kinds of logical order in English are chronological order, logical division of ideas, comparison and contrast, and cause and effect.

Each kind of order has its own special words and phrases to show the relationships among the ideas.

Kinds of Logical Order

Writing your ideas in some kind of logical order is necessary to achieve coherence.

Chronological order is one of the easiest methods of organization to master. Chronos is a Greek word meaning time. Chronological order, therefore, is a way of organizing the ideas in a paragraph in the order of their occurrence in time.

Chronological order is used for something as simple as a recipe and for some thing as complex as a history book. In academic writing, chronological order has many uses. One of the primary ways you might use it is to write a historical narrative about the subject of a term paper.

However, chronological order is not just used for historical narratives; it is also used in business, science, and engineering to explain processes and procedures.

There are two keys to writing a good chronological paragraph:

1. Discuss the events (in a narrative) or the steps (in a process) in the order in which they occur.
2. Use chronological transition signals to indicate the sequence of events or steps

Logical Division of Ideas/Order of Importance

Logical division is one of the most common ways to organize ideas in English. When you use logical division, you group related ideas together and discuss each group, one after the other.

If the groups are all more or less equally important in the mind of the writer, they can be discussed in any order. However, each group should be unified within itself.

Comparison/Contrast

Comparison/contrast involves analyzing the similarities and differences between two or more items. Almost every decision you make involves weighing similarities and differences. Every time you decide which jacket to buy or which apartment to rent, you compare and contrast features and prices. In the business world, employers compare job applicants, proposals from different advertising agencies, and employee health insurance policies from competing companies. Job applicants compare job offers in terms of salary, responsibilities, and benefit packages. In college classes, professors frequently test students' understanding of material by asking them to compare and contrast two theories, two methods, two economic policies, two historical periods, or two characters in a play or film. As with the other kinds of paragraphs, the keys to writing a comparison/contrast paragraph are to put the ideas in some kind of order and to use appropriate transition signals. The content of a comparison/contrast paragraph can vary. Some paragraphs emphasize similarities, while others emphasize differences. You can also discuss both similarities and differences in one paragraph if you don't have many points to discuss. One of the biggest problems in student writing is that student writers often fail to prove their points. They fail because they do not support their points with concrete details. Their papers are too often full of opinions and generalizations without the factual details needed to support them.

A successful paragraph contains concrete support for the topic sentence. Support your topic sentence by using specific and factual details: facts, examples, extended, examples, quotations.

Ədəbiyyat:

1. Introduction to Academic writing second edition Alice Oshime, Ann Hogue 2007. Addition Wesley Longman. p.17-27
2. "Writing academic English Third Edition" Alice Oshime, Ann Hogue 2009. Addition Wesley Longman. p.14-23
3. www.britishcouncil.org/learnenglish

Açar sözlər: akademik, paraqraf, mövzu cümləsi, əsas fikir, məntiqi sıra

Key words: academic, paragraph, topic sentence, main idea, logical order

Ключевые слова: академическое, параграф, тематическое предложение, главная идея, логический порядок

Xülasə

Akademik Yazı fənninin qaydalarına riayət edərək

Verilmiş məqalədə müəllif Akademik Yazı fənninin müasir dövrdə tələbələrin oxumaqda və karyera qurmaqda əhəmiyyətindən bəhs edir. Məqalədə Akademik Yazı fənninin əsas prinsipləri məntiqi sırada təqdim olunur və izah edilir. Müəllif fənnə aid terminologiyanın açıqlamasını və məqalədə tələbələrin Akademik Yazı fənnində uğurlu nəticələr qazanmaq üçün tövsiyələrini verir.

Резюме

Следуя правилам Академического письма

Современный уровень образования требует от студентов глубокого познания сущности и правил предмета Академическое Письмо. Умение правильно использовать эти правила при написании научных работ и составлении необходимых документов помогает студентам достигать хороших результатов. В данной статье автор определяет основные принципы предмета Академическое Письмо. Автор логически выстраивает ряд объяснений терминологии и её сущности.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Nəcəfova Könül Cəlil qızı¹ **İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İKT-nin YERİ VƏ NÖVLƏRİ**

Müasir dünyada informasiya texnologiyalarının istifadəsi cəmiyyətin mədəni həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Peşəkar fəaliyyətimizdə İKT-dən istifadə günü-gündən daha çox yer almaqdadır. Əksər hallarda əlaqə saxlamaq, paylaşmaq, məlumatın istifadə olunması və eləcə də müxtəlif vasitələrin (səs, şəkil, mətn) sinxron və asinxron metodlar ilə ötürülməsi anlamına gəlir. İnformasiya texnologiyaları bir tərəfdən bir neçə cihaza birbaşa qoşulmağı digər tərəfdən isə müxtəlif serverlərin köməkliliyi ilə məsafədən əlaqəni təmin edir. İnkişaf edən dünyada İKT-dən istifadə formaları öz müxtəlifliyi ilə də seçilir. Müasir texnologiya bir neçə və daha artıq funksiyaları özündə əks etdirən vasitələrdən ibarətdir.

Müasir cəmiyyətimiz informasiyalaşdırma adlanan tarixi bir prosesə qoşulmuşdur. Bu prosesi isə kompüterləşmə həyata keçirir. İnformasiyalaşdırma cəmiyyətin elmi-texniki və sosial-iqtisadi inkişafının başlıca mənbəyi kimi gənc nəslin təlim-təربiyəsində başlıca rol oynayır. İnformasiyalaşdırma və kompüterləşdirmə nəticəsində İKT-dən istifadə zəruri bir hala çevrilmişdir. İKT dedikdə əslində informasiyanın əldə olunması, saxlanması, təkrar istifadəsi və eyni zamanda qorunması ilə bağlı geniş texnologiyaları əhatə edən bir sahədir. İKT sahəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, informasiyalaşdırma sistemi qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: İnformasiyalaşdırma- bütün sosial əhəmiyyətli xüsusi ilə informasiyaların elektron vasitələrindən seçilərək əlverişli formada saxlanması, işlənərək ötürülməsi və təqdim edilməsidir. Təhsilin informasiyalaşdırılması kifayət qədər çətin bir proses olub, müəyyən vaxt tələb etməklə, mərhələlərə həyata keçirilir:

1. İKT vasitələrinin kütləvi mənimsənilməsi – kompüter siniflərinin yaradılması, telekommunikasiya vasitələri, operativ nəşrlər, interaktiv təsvirlər sistemi, verilənlər bazasından və proqram vasitələrindən istifadə etmək üçün müəllim və şagirdlərin əsas hüquqlarının həyata keçirilməsi;

2. Tədris fənlərində İKT vasitələrinin geniş tətbiqi üçün təhsilin məzmununa yenidən baxmaqla, kompakt disklər (optik) əsasında təsvir və audio materialların təminatı;

3. Fasiləsiz təhsil radikal şəkildə yenidən qurulmalı, distant (məsafədən təhsil) təlimə başlanılmalı, təlimin metodik əsasları dəyişdirilməlidir.

Son illərdə «Kompyuter texnologiyası» və "İnformasiya texnologiyası" terminlərindən geniş istifadə olunur. İKT-nin əsasında "informasiya" və "texnologiya" anlayışları dayanır. Texnologiya işlənəcək obyektə keyfiyyət dəyişikliyinə aparılması üçün istehsal proseslərindəki vasitə və üsullarla əlaqədar biliklər toplusudur. Qədim yunanlar hesab edirdilər ki, texnologiya (techne-ustalıq, bacarıq + logos isə öyrənmə) hər hansı əşyanın ustalıqla düzəldilməsi deməkdir. Bu nöqteyi-nəzərdən kompüter texnologiyası baxılan sahədə kompüter texnikasının aparat və proqram vasitələrindən istifadə texnologiyası deməkdir. İnformasiya (informatio)-latın sözü olub, izah etmək, ifadə etmək, xəbərdar olmaq deməkdir. Bundan başqa informasiya qeyri-müəyyənliyin alınması zamanı onu azaldan və yaxud tam aradan qaldıran məlumatlardan ibarətdir.

XX əsrin sonlarından başlayaraq İKT-nin daha da inkişaf etməsi digər sahələrin də inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu gün elmin inkişafının böyük hissəsi informasiya texnologiyaları ilə bağlıdır və bu əlaqə inkişafı daha səmərəli və sürətli təşkil edilir. Bəzi dilçilər, misal üçün J. Beziat, hesab edir ki, məhz elmin və digər sahələrin inkişaf etməsi informasiya texnologiyalarının inkişafını qaçılmaz etmişdir. Dilçi alimlərin texnologiya mühəndisləri ilə birgə fəaliyyəti nəticəsində dilin avtomatlaşdırılması, müxtəlif tərcümə proqramlarının eləcə də rəqəmsal lüğət və ensiklopediyalarının hazırlanmasına gətirib çıxartmışdır. Növbəti onilliklərdən etibarən dilin informasiya texnologiyaları ilə məntiqi əlaqələrinə geniş istifadə edilərək inkişaf etməsinin və getdikcə cəmiyyətdə müxtəlif xarici dillərin öyrənilməsinə sosial tələbatın yaranmasının şahidi oluruq. Kompüterlərin əlçatan olması keçən əsrin son onilliklərində xarici dillərin öyrənilməsinə olan tələbatın daha çox ödənilməsi ilə nəticələnir. Əsrlər boyu müxtəlif dillərin tədrisi artıq strukturlaşdırılmış təlimlər vasitəsi ilə həyata keçirilirdi.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı müxtəlif xarici dillərin öyrənilməsi və tədris edilməsi üçün yeni vasitələri tətbiq etməyə başladı. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif dillərin daha rahat tədris edilməsi üçün müxtəlif proqramlar hazırlanır. Kompüterlər yarandığı vaxtdan bu günədək dil öyrənmək üçün istifadə olunan bir vasitə olaraq qalmaqdadır.

Dillərin öyrənilməsi üçün bir neçə vasitə mümkündür: heç bir didaktik metoddan istifadə etmədən kompüterlərin sərbəst istifadəsi; hər hansı pedoqoji və didaktik materiallardan istifadə edilməsi ilə tədris; geniş ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi elektron materialların, proqramların (site, CD, proqramlar) istifadəsi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq texnologiya yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu və kompüterlərdən müstəqil istifadə çox sürətlə artmağa başladı. Bu dövrdə internetin sürətlə yayılması bu prosesin daha da inkişaf etdirilməsinə təkan verdi. Mövcud materialların İnternet vasitəsi ilə ötürülərək daha əlçatan olması inkişafı daha da sürətləndirdi.

Müasir dünyada rəqəmsal və simsiz texnologiyanın inkişafı cəmiyyətin hər sahəsinə nüfuz etmiş və ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu inkişaf eyni zamanda müxtəlif qurğuların vahid bir nöqtədən idarə edilməsini asanlaşdırır və daha sürətli, səmərəli istifadə edilməsini təmin edir. Xarici dillərin tədrisində İKT-dən istifadə bir çox pedoqoji materialların dəyişdirilməsinə və innovativ formada təqdim edilməsi ilə nəticələndi. Bu halda istifadə olunan texnologiya müxtəlifdir; sosial şəbəkə, podkasting (səs və ya video kimi media formatında materialların hazırlanması və İnternetdən yayılması), web səhifələrindən istifadəsi, visiokonfrans və s. Eyni zamanda yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, istər İKT-nin istifadəsi istərsə də konservativ usullar ilə xarici dillərin tədrisində birinci növbədə öyrənmənin motivasiyası və dillərin öyrənilməsinə olan sosial psixoloji münasibət durur.

¹ ADPU, Filologiya fakültəsinin Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Bu gün pedaqoji professionallığın informatik keyfiyyətini artırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər, pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktualdır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, tələblərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

Tədrisdə yeni texnologiyalardan müvəffəqiyyətlə istifadə edən müəllimlərin sözlərinə görə, İKT vasitələri öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. “Müəllim – tələbə - istifadə olunan dərs vəsaiti” tədris modelinə kompyuterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, tələbənin keçilən mövzuya marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Kompyuterlə aparılan dərslər tələbələr üçün çox cəlbedici və yadda qalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompyuter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar uşaqların idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və yekun etibarilə tələbələrin olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyəti xeyli artır.

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyanliliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyətli səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompyuterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. “Ağıllı” lövhə, həmçinin kompyutera qoşulan mikroskop, skaner, pəqəmli fotoaparat, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilər ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və videogörüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsiplərini “möcüzəli” ekranda izləyə bilərlər. Bu isə tələbələrin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, tələbələrdə yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərinləndirərək dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır.

“Ağıllı” lövhənin bir üstün cəhətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, onun üzərində aparılan bütün əməliyyatları, dərslərin gedişini, hazırlanmış şablonları, modelləri kompyuterin daimi yaddaşında saxlamaq və dəfələrlə istifadə etmək olar. Belə imkanlar müxtəlif səbəbdən dərsləri buraxan və ya təlimdən geri qalan tələbələr üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tələbə iştirak edə bilmədiyi dərslərin elektron variantı ilə sonradan tanış ola bilər və ya təlimdən geri qalanlar həmin materialı tam qavrayana kimi təkrar-təkrar kompyuterdə izləyə bilərlər.

İKT-nin imkanlarından tədrisdə uğurla istifadə edən müəllimlər qeyd edirlər ki, interaktiv rejimdə keçilən dərslərdə tələbələrin mərkəzi obyekt olması təmin edilir. Müəllim, əsasən, tələbənin konsultantı, onun fərasətini və orijinal bacarığını qiymətləndirən, onu aktivliyə, müstəqilliyə, təşəbbüskarlığa həvəsləndirən rolunda çıxış edir. Elektron tədrisdə uşaqların hamısı lövhəyə çıxıb müəllimin bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə həvəsli olurlar. İnteraktiv rejimdə keçilən dərslər bütün uşaqların, o cümlədən passiv, utancaq, müəyyən fiziki və ya psixoloji qüsuru olan tələbələrin dərs prosesinə aktiv qoşulmasına şərait yaradır. Bəzən olur ki, adi dərslərdə suala səhv cavab verən tələbə digər tələbələrin yanında ağırlı reaksiya verir və sızıntı hissələri keçirir. İnteraktiv rejimdə isə müəllim tələbənin etdiyi səhvləri bütün qrupa deyil, onun özünə fərdi qaydada göstərməklə səhvlərin nədən ibarət olduğunu və onları necə düzəltməyi çox aydın başa sala bilər. Belə tədris tələbənin özünə inamını artırmaqla bərabər, həm də onda olan psixoloji maneələri və fənn qarşısındakı qorxunu yox edir. Məlumdur ki, birdən-birə ev şəraitindən auditoriya mühitinə düşən tələbələrin ilk vaxtlar yüksək emosional dərəcələri ciddi təhsil prosesləri çərçivəsində boğulur. İnteraktiv dərslər belə emosiyaların boşalmasına xidmət etməklə təhsilin motivasiyasını daha da yüksəldir. Tələbələrin güclü əyani, bədii, canlı təfəkkürə malik olduğunu nəzərə alsaq, onlar üçün keçilən dərslərdə görmə, eşitmə duyğularını, emosiyaları və təsəvvürlərini cəlb edən metodların istifadə edilməsi olduqca əhəmiyyətə malikdir. Dərslərin məhz interaktiv rejimdə deyilməsi bu işdə çox faydalı olur. İnformatikanın əsaslarının material redaktorlarında elementar işləri görmək, internet şəbəkəsində axtarışlar aparmaq, Power Point proqramında sadə prezentasiyalar yaratmaq imkanı verir.

Oxuma bacarığını inkişaf etdirmək üçün, proqramdan kənar materialların axtarılması, tapılması və yüklənməsi üçün İKT-siz keçinmək ümmükün deyildir. Dərslər zamanı hər bir İKT vasitəsindən istifadə fərqli ola bilər.

İKT-nin təlimdə istifadəsini tədqiq edən U.Hadad və A.Draksler təhsildə onun beş növünün olduğunu göstərmişdir: təqdimat (presentation), nümayiş (demonstration), tapşırıq və təcrübə (drill and practice), qarşılıqlı təsir (interaction), birgə iştirak və ya əməkdaşlıq (collaboration).

Bir çox mütəxəssislər xarici dilin tədrisində tətbiq olunan informasiya kommunikasiya texnologiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır: elektron dərslik; elektron tədris sistemi; intellektual tədris sistemi; hipermedia tədris sistemi; tədris kursu.

“Elektron dərslik” nəzəri materialdan və konkret misallardan ibarət olan ənənəvi dərsləyin elektron variantıdır.

“Elektron tədris sistemi” isə istifadəçi ilə dialoq rejimində işləyir və onun əsas məqsədi öyrətməkdir, tədris etməkdir. Nəzəri material və misallar – yəni elektron dərsləyin - əsas məqsədi bilik verməkdir. “Elektron tədris sistemi”nin əsas məqsədi bilik yox, bacarıq olduğu üçün, onun tərkibində həm elektron dərslikdə mövcud olan nəzəri material, həm də vərdiş və bacarıqların yaradılmasını təmin edən praktiki təlim-məşq çalışmaları olmalıdır.

“İntellektual tədris sistemi” isə adi elektron tədris sisteminin süni intellekt elementləri ilə zənginləşdirilmiş formasıdır. O, yalnız şagirdi öyrətmək və onun biliklərini yoxlamaqla kifayətlənmir. O, həm də öyrənmə fəaliyyətindəki çatışmazlıqları, boşluqları və səhvləri müəyyənləşdirərək tələbəni müvafiq nəzəri və praktiki istiqamətə yönəldir, əlavə göstərişlər və izahatlar verir. Yəni tədris prosesini tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırır.

“Hipermedia tədris sistemləri”ndə isə informasiyanın təqdimatı üçün mətn, şəkil, səs, video və təsviri kompleks şəkildə birləşdirən “hipermətdən” istifadə olunur.

“Elektron tədris kursu” isə “elektron tədris sistemi”ndən daha geniş anlayışdır. Belə ki, elektron tədris sistemi konkret predmet sahəsini, məsələn, fonetikanın tədrisi, leksikanın tədrisi, qrammatikanın tədrisi və s. əhatə etdiyi halda, elektron tədris kursu bütün bu sahələri kompleks və bir-biri ilə mütləq əlaqəli şəkildə birləşdirir .

Müasir dövrimüzdə təhsil siyasətinin qarşısında duran ən ümdə məqsədlərdən biri cəmiyyətin və dövlətin tələblərinə uyğun təhsil sisteminə nail olmaqdır. Təhsil ocaqlarının kompüterləşdirilməsi, gənclərin virtual dünyaya çıxışının təmin edilməsi, onların informasiya texnoloqiyaları ilə işləmək vərdislərinə yiyələnmələri üçün atılan məqsədyönlü addımlar da məhz bu məqsədə xidmət edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova L. Xarici dillərin tədrisində kommunikativlik və nitq tapşırıqları. Bakı, 2018.

Azərbaycan Dillər Universitetinin yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respub. Elmi-Praktik Konfransın tezisləri, Bakı, 11-12 may, 2017. Səh. 140.

2. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi, Temel Eğitim Ortaokul Döne-mi, Akademik İngilizce Dersi Öğretim Programı.

(<http://talimterbiye.mebnet.net/ogretim%20programlari/ortaokul/programlar/secmeli/akademik%20ingilizce-turkce%20version.pdf>), Lefkosa, 2005, 14s.

3. Альбрехт К.Н. Использование ИКТ на уроках английского языка // Электронный научный журнал «Информационно-коммуникационные техно-логии в педагогическом образовании». – 2010. <http://journal.kuzsra.ru/articles/45/>

4. Селевко Г.К. "Современные образовательные технологии" Москва "Научное образование" 1998.

5. Полякова Т.Ю "Английский язык для диалога с компьютером", Москва "Высшая школа" 1997.

Açar sözlər: texnologiya, əlaqə, rəqəmsal, inkişaf, linqvistik, məlumat, keyfiyyətli, avtomatlaşma, təhsil.

Ключевые слова: технологии, коммуникация, цифровой, развитие, лингвистика, информация, отделение, качество, автоматизация, образование.

Key words: technology, communication, digital, development, linguistics, information, branch, quality, automation, education.

Р Е З Ю М Е

Развитие ИКТ оказало положительное влияние на развитие обучения и других сфер с конца XX века. Сегодняшняя развивающаяся наука более эффективно и сильно связана с информационными технологиями. Некоторые лингвисты, такие как Дж. Безиат, считают, что развитие всех наук сделало информационные технологии неизбежными. В результате деятельности ученых-лингвистов и инженеров-технологов автоматизация языков привела к разработке различных программ перевода, а также цифровых словарей и энциклопедий. Мы видим развитие языка с широким использованием логических связей с информационными технологиями и растущий социальный спрос на изучение различных иностранных языков в обществе. В течение многих десятилетий в обществе происходило развитие языка с широким использованием логических связей с информационными технологиями и растущим социальным спросом на изучение различных иностранных языков. Доступность компьютеров в значительной степени удовлетворила спрос на изучение иностранных языков в последние десятилетия прошлого века. На протяжении веков в рамках структурированного обучения изучались различные языки.

S U M M A R Y

Development of ICT has had a positive impact on the development of learning and other fields, since the end of XX century. Today's developing science is connected with information technology, more efficiently and quickly. Some linguists, such as J. Beziat, believe, that development of all sciences has turned information technology inevitable. As a result of linguistics scientists and technology engineers activities, language automation has led to the development of various translation programs, as well as digital dictionaries and encyclopedias. We see the development of language with extensive using of logical connections with information technology and a growing social demand for learning different foreign languages in society. There has been a development of the language with extensive use of logical connections with information technology and a growing social demand for the study of various foreign languages in society for many decades. Availability of computers has largely satisfied the demand for foreign language learning in the last decades of the last century. Over the centuries, various languages have been taught in structured learning.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF REMOTE LEARNING

The article discusses the difficulties of implementing distance learning on the example of teaching disciplines of the cycle "Foreign Languages" in the direction of preparation "Business English". First of all, the general problems of implementing distance learning are highlighted: technical and methodological. Also identified are some problems specific to the study of foreign languages. The purpose of the article is to determine the effectiveness of distance learning in the framework of the cycle of disciplines "Foreign languages" in the light of the modern educational standard. The main problem in the study of foreign languages through distance learning is the lack of direct contact with the teacher, which in most cases is associated not only with technical difficulties, but also with methodological ones (effective organization of group and individual work with students, competent and efficient presentation of information material and verification of its assimilation). The difficulty in organizing a distance learning program in a foreign language is also the implementation of a set of competencies inherent to full-time and part-time forms of education. A tool is proposed for the formation of an individual educational trajectory of a student in the light of personal educational goals. The idea of separate standardization of distance learning disciplines proposed, taking into account the specifics of teaching using technical teaching aids.

This education system is an education system whose success is growing along with developing technologies. Distance learning is a technology whereby the student and teacher are not physically in the same environment. This system is a phenomenon studied by educational technology and is its greatest contribution to educational science in this area. Many students are unable to travel abroad for international education due to workload, family responsibilities, or other circumstances. Nevertheless, distance education draws a line under all these impossibilities.

A distance-learning program is work carried out by educational institutions with a curriculum designed in a specific order to help students learn independently. Students wishing to use this system assigned an assignment on topics related to a lesson prepared by a qualified teacher using methods such as fax, mail, or email. Then assignments and tests are graded.

A distance-learning program is a system that implements learning by connecting students and learning resources. Distance learning programs also provide access to education for those who not registered with any educational institution. Another aspect of a distance-learning program is that it makes full use of available resources and must keep pace with evolving technology.

Distance learning is learning that takes place in direct contact with a remote student. The distance-learning program described as a program that reinforces other methods, as well as a method that is at the forefront of learning.

With the help of electronic means such as satellite, video, audio graphics, computer, multimedia technology, teaching carried out by remote students. Initially introduced as a supplement to the curriculum, the distance-learning program later became a very popular program in the field of education. Today, colleges, universities, small or large work groups, educational agents, military, faith-based organizations, industrial organizations, private entrepreneurs and other fields attach great importance to distance learning.

A distance-learning program is a good opportunity for those who want to study in a specific field without leaving their job, without leaving their place or without some loss of income. In a distance-learning program, you simultaneously earn and complete your education. In recent years, with the proliferation of telephone lines, personal computers, video tools, CDs and online courses on the Internet, distance education has taken on an interactive, dynamic and very vibrant dimension.

In distance education, anyone can study at a foreign university without wasting time. This is the principle of free education for students. The scope of study designed so that students can communicate with the teacher at any time, even if they separated from the teacher by time or distance. From this point of view, the functions of the distance education system are also broad, which can implemented in any educational program for various purposes.

In distance learning, assignments, tests and additional materials sent to the student electronically via the Internet, and the student builds up all his knowledge individually, completing all tests and exercises. Depending on the requirements of the program, you can complete almost the entire program in electronic form or take several lessons. Let us say you study at any university. You want to relax in the summer and take extra lessons. Then you can go anywhere, be with your family and solve your problems via a remote system. This will give you great opportunities and comfort.

As a result, the advantages of this training system for students can listed as follows:

Opportunity to study at foreign universities without leaving the country. Freedom to adjust the pace of learning. Ability to learn and work. The opportunity to study after work, in free time and at home. Reduced or absent transportation costs. The ability to pay for tuition on credit. The opportunity to learn while traveling.

Distance education in Azerbaijan

For a long time, the controversy over the transition to distance education in Azerbaijan has already gone ahead. Thus, since 2015, admission to higher educational institutions of Azerbaijan has suspended in absentia. In this regard, the legislation

⁶⁰ UNEC – Azerbaijan University of Economics. The Department of Foreign Languages. The associate professor

will amended, and by that time, the correspondence form of education will gradually replace by distance education. Opinions differ on this. Experts believe that abolishing distance learning is the best solution. Because distance learning is no longer profitable, and it is important to switch to distance learning in order to compete with the developed countries of Europe. Time will show how successful the distance education system will be for our country.

Previously, we all asked whether the MINISTRY OF EDUCATION recognizes distance education. With the arrival of a new minister, this issue has already been resolved. Both the coronavirus problem and the online school system have increased the importance of distance education.

This is not a very important and simple decision. Distance education is a very financially demanding area. The professors who can work with this here must be technically oriented and motivated people. At least the state officially recognizes distance education.

Advantage and disadvantages of distance education

Advantages:

Ability to learn at any time.

A student studying remotely can independently decide when and how much time during the semester to devote to him to study the material. He builds for himself an individual training schedule. Some educational institutions provide their students with the opportunity to postpone their studies for a long time and return to it without having to pay for educational services again.

Ability to learn at your own pace.

Students do not need to worry remotely that they will lag behind their classmates. You can always return to studying more complex issues, watch video lectures several times, re-read correspondence with a teacher, and you can skip already known topics. The main thing is, to pass successfully the intermediate and final certification.

Ability to study anywhere.

Students can study without leaving their home or office, being anywhere in the world. To begin training, you must have a computer with Internet access. The lack of the need to attend school every day is a definite plus for people with disabilities, for those living in hard-to-reach places, serving their sentences in prisons, parents with young children.

Studying on the job.

You can remotely study in several courses at the same time, receive another higher education. To do this, it is not at all necessary to take a vacation at the main place of work, to go on business trips. There are educational organizations that organize corporate training (advanced training) for company employees and civil servants. In this case, study does not interrupt seniority, and the questions studied can immediately applied to work.

High learning outcomes.

As the studies of American scientists show, the results of distance learning are not inferior or even superior to the results of traditional forms of education. A student of distance learning studies most of the educational material independently. This improves the memorization and understanding of the topics covered. And the ability to immediately apply knowledge in practice, at work, helps to consolidate them. In addition, the use of the latest technologies in the learning process makes it more interesting and livelier.

Mobility.

Communication with teachers, tutors carried out in different ways: both on-line and off-line. Consulting a tutor via e-mail is sometimes more efficient and faster than making an appointment in person or in absentia.

Availability of training materials.

Students remotely unfamiliar with such a problem as the lack of textbooks, problem books, and manuals. Access to all the necessary literature is open to the student after registration on the university website, or he receives study materials by mail.

Distance education is cheaper.

If we compare training in a single specialty on a commercial basis in person and remotely, the second will be cheaper. The student does not have to pay for travel, accommodation, and in the case of foreign universities, you do not need to spend money on a visa and a passport.

Training in a relaxed atmosphere.

Interim certification of distance learning students takes place in the form of on-line tests. Therefore, students have less reason to worry before meeting with teachers in tests and exams. The possibility of a subjective assessment excluded: a system that checks the correctness of answers to test questions will not be affected by student performance in other subjects, his social status and other factors.

Convenience for the teacher.

Teachers, tutors, teachers engaged in remote teaching activities can pay attention to more students and work, for example, on maternity leave.

Individual approach.

In traditional teaching, it is quite difficult for a teacher to devote the necessary amount of attention to all students in a group, to adapt to the pace of each student. Using remote technologies is suitable for organizing an individual approach. In addition, the student chooses the pace of learning for himself; he can quickly receive from the tutor answers to questions.

Disadvantages:

Strong motivation needed.

A student of distance learning masters almost all educational material independently. This requires developed willpower, responsibility and self-control. Not everyone succeeds in maintaining the right pace of learning without external control.

Distance education is not suitable for the development of sociability.

With distance learning, students' personal contact with each other and with teachers is minimal, if not absent. Therefore, this form of training is not suitable for the development of sociability, confidence, and teamwork skills.

Lack of practical knowledge.

Training in specialties involving a large number of practical classes is remotely difficult.

The problem of user identification.

So far, the most effective way to monitor whether a student honestly and independently passed exams or tests is video surveillance, which is not always possible. Therefore, students have to come personally to the university or its branches for the final certification.

Inadequate computer literacy.

In Azerbaijan, a special need for distance education arises in remote areas. However, in the outback, not everyone who wants to study has a computer with Internet access.

Advantages and disadvantages of Distance Learning Recently, the learning system has changed significantly. Thanks to the development of modern technology, ordinary instruction in a particular subject has changed its format. Instead of a teacher, you can now completely calmly use applications suitable for a mobile phone or tablet. But there is another option for gaining knowledge - learning online, or remotely. In this case, teaching has no boundaries, and all that is needed for such classes is just a high speed of the Internet and the presence of headphones with a microphone. Distance learning, like any other type of teaching, has negative and positive aspects. With constant development of technology, the advantages gradually supersede the disadvantages. LEARN ONLINE: IS IT COMFORTABLE? If a person decides to engage with a teacher via Skype, or via video calls through social networks, it is necessary to be prepared for the fact that the video speed may vary depending on weather or other factors. Therefore, the first "disadvantage" is the dependence of online video broadcasting on the service conditions of your operator, or on environmental conditions. The video may "hang" or "jump" even if there is a little rain outside the window. The second drawback is the lack of direct contact between the teacher and the student. If during ordinary classes a teacher can write down the text of the taught material, then with distance learning this will have to be done by the student. The teacher will at best be able to show what was written through the camera for rewriting. The result is a loss of time. The third factor that can affect the effectiveness of training is attachment to a physical location. You have to sit an hour or two, looking at the screen of a laptop or computer, without losing attention. As a result, increased fatigue. At the same time, there are advantages to using this format of classes. The student can contact the teacher when the need arises. Even if the student is in Uganda and the teacher is in Kazakhstan, then there will be no problems in conducting the lesson. Teaching the natural sciences involves a demonstration that confirms the conclusions. A good example can be demonstrated through the camera on a here-and-now basis. If the teacher is teaching foreign languages, then as a result of online classes the level of spoken language and the practice of using verbal constructions, phrases and words will increase. To study or not to study "online" is everyone's choice. It is worth evaluating what advantages and disadvantages this type of teaching provides.

Advantages and disadvantages of distance learning.

Today, a variety of information technology tools are actively being introduced into the learning process. Distance learning is a great opportunity to deepen your knowledge, as well as master the skills of information and communication culture. However, before you get an education in this way, you should understand the advantages and disadvantages of distance learning.

The main advantages of distance education are:

1. Accessibility - the availability of the opportunity to receive knowledge, while being anywhere in the world.
2. Flexibility - the ability to work in a convenient place, at a convenient pace and at a convenient time. Thanks to this, distance learning is becoming accessible for people with disabilities and people with poor health.
3. Relatively low cost - on average, distance learning costs 50 percent cheaper than traditional forms of education.
4. The modular principle - the curriculum is compiled individually for each student and is a consistent set of courses that meets the individual needs of the student.
5. Mobility - the ability to always have all the training materials, lectures and assignments with you on your laptop and immediately apply the knowledge in practice.
6. Phased payment - the ability to pay for the course in installments, as you learn.
7. A wide selection of specialties, taking into account the analysis of the modern labor market.
8. The opportunity to enter a higher educational institution and begin training at any time, without waiting for summer admission.
9. Live communication - the lack of direct visual contact is offset by video lectures, video conferencing and forum communication.
10. Meetings with classmates - thanks to a computer program in which training and data exchange takes place, you can get in touch not only with teachers, but also with students.

Practice shows that the success of distance learning largely depends on its effective organization and the quality of educational tools and methods that are used.

As for the disadvantages of distance learning, this

1. The need for fast and inexpensive Internet access.
2. High organization, self-discipline and motivation, without which distance learning is impossible.

Now, knowing about all the advantages and disadvantages of distance learning, you can decide for yourself whether to get an education in this way. However, do not forget that distance learning solves the psychological problems of the student, helps people with physical disabilities to learn, removes restrictions in space and time, and expands the communicative sphere of students and teachers.

When entering a higher educational institution and in the learning process, students may experience various difficulties, including forcing them to interrupt their studies. High competition or the high cost of studying in some higher educational institutions may deprive a student of opportunity to enter the chosen specialty. The combination of work and study or study and family life can also be too complicated.

Economic changes in a country can often force people to change their chosen profession. Based on this, continuing education or obtaining a second higher education is of great importance. And with such training, a number of problems also arise that do not allow learning.

The opinion about the need to practice this form of training is very diverse, and often completely opposite. In order to verify the feasibility of introducing distance learning in 2007, a large-scale experiment was conducted among Russian universities. Over the years of the experiment, case technologies, television and network (Internet) methods of distance learning were developed, universities launched the creation of educational and methodological support focused on the use of distance technologies. As a result, society overcame the prejudice against distance and electronic teaching methods, and a fairly high quality of distance education was shown.

Thus, the experiment showed that distance learning makes sense to practice in universities.

For a more detailed justification of this position, it is necessary to say about the advantages of this form of training. The advantages of distance learning include:

1) Manufacturability. Distance learning is becoming more effective through the use of modern software and hardware, so the transmitted information seems bright and dynamic to the student.

2) Accessibility and openness. The student is given the opportunity to study without leaving his home or office at a convenient time for him. It is also important that the cost of such training is lower than traditional forms by reducing the cost of moving, living and organizing the courses themselves.

3) Freedom and flexibility, access to quality education. There are more opportunities for choosing a university, direction, specialty. Parallel studies at several universities or study abroad become more accessible. For people with disabilities, distance learning makes it possible to get an education in any chosen university.

5) The individuality of distance learning systems. The student himself chooses the schedule and pace of his studies, has the opportunity to stop and devote more time to complex topics. This form develops self-education skills.

Despite the large number of positive aspects, distance learning has several disadvantages. Firstly, the presence of a personal computer and constant access to the Internet. This drawback is becoming less common in modern society, since almost every home and office has a computer with Internet access. Secondly, the complexity of student motivation. A student choosing this form of training must necessarily have self-discipline and consciousness. Thirdly, there is a difficulty with testing knowledge, namely the inability to observe the conscientious implementation of independent tasks. The teacher sees only the result presented by the student, and cannot track the progress of the assignment. Students may also encounter a lack of communication with a teacher and a lack of practical classes. For example, psychology classes require face-to-face communication and group classes with a group. Videoconferencing partially solves this problem.

Literature

1. Azimov E.G., Schukin A.N. A new dictionary of methodological terms and concepts. - M.: IKAR, 2009 - 448 p.
2. Some resources from internet.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF REMOTE LEARNING SUMMARY

In the modern information society, classical higher education being replaced by training using information technologies. Learning via the Internet, that is, distance learning, has great potential. This form makes it possible to obtain higher education for many categories of citizens who could not get education for objective reasons. Distance learning today has some obvious advantages over the traditional form, but there remain moments in which it is still inferior.

Key words: distance learning, education, Internet, student, form of training.

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ РЕЗЮМЕ

В современном информационном обществе на смену классическому высшему образованию приходит обучение с применением информационных технологий. Большим потенциалом обладает обучение через интернет, то есть дистанционное. Такая форма дает возможность получить высшее образование многим категориям граждан, которые не могли получить образование по объективным причинам. Дистанционная форма обучения сегодня обладает некоторыми очевидными преимуществами перед традиционной формой, но остаются моменты, в которых она по-прежнему уступает.

Ключевые слова: дистанционное обучение, образование, интернет, студент, форма обучения.

Rəyçi: UNEC-Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universitetinin
d.f.f. dosenti N.Q.Nəbiyev

МЕСТО ПЕРЕВОДА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НЕРУССКОЙ АУДИТОРИИ

В реальном учебном процессе в настоящее время широко применяются и беспереводные, и переводные приёмы обучения. Задача преподавателя в этой связи – найти разумное соотношение между ними, руководствуясь принципом учебно-методической целесообразности.

При определении роли перевода, границ его использования в учебном процессе нужно учитывать тот факт, что между единицами и структурными формулами разных языков далеко не всегда есть однозначные соответствия. Прежде всего, обращают на себя внимание многочисленные случаи несопоставимости понятийного плана иноязычного слова и слова родного языка.

Нельзя и не отметить и тот факт, что оформление мыслей на иностранном языке часто осуществляется иначе, чем на родном.

Сравнительно – сопоставительный метод имеет глубокие традиции своего применения. Возникнув во времена, когда целью изучения иностранных языков было в основном чтение и интерпретация литературных текстов, комментирование их содержания и нормы, а умение письменного изложения сводились к переводу с родного языка на изучаемый и наоборот, он имел явно выраженный филологический уклон.

Основой обучения считается грамматика, которая изучается систематически и в линейном плане. Единицей обучения выступает слово, словоформа, учебный языковой материал вводится в основном дедуктивно, порядок изучения грамматики соответственно, зависит от уровня её научного изложения на данный момент. Лексический материал подчиняется целям иллюстрирования грамматики, а уровень практических умений пользования изучаемым лексико-грамматическим материалом ставится в зависимость от степени овладения системой языка. Само же владение языком ограничивается в основном рецепцией и сводится к сопоставлению разнообразных вариантов языкового выражения той или иной мысли в родном и изучаемом языках. Отсюда преувеличенная роль грамматических правил и вообще теоретических знаний о языке, обилие переводных упражнений, невнимание к навыкам устной речи и, естественно, отсутствие ситуативно обусловленных заданий и т.п.

Поскольку, как показывают примеры, между единицами и структурными формулами разных языков существуют несоответствия, охватывающие все уровни языка, система упражнений на перевод позволяет ознакомить учащихся со спецификой способов передачи в изучаемом языке различных содержательных элементов. Выполнение, например, перевода с русского языка на родной требует столь глубокого проникновения в содержание переводимых единиц, какого вряд ли можно добиться другими методами, а перевод с родного языка на русский даёт возможность добиться от учащегося употребления именно тех структур, на которые хочет обратить его внимание преподаватель, обеспечить активизацию языковых средств, принадлежащих к разным стилям речи.

Перевод на русский язык является также эффективным средством обогащения словарного запаса учащихся. На его основе развёртывается углублённая работа над синонимией, сопоставлением близких по содержанию структур, типичными способами построения сообщений в русском языке.

Выполнение упражнений на перевод – хорошая школа практической стилистики. К этому можно добавить, что перевод – в высшей степени мотивированная деятельность, так как непосредственно в процессе его осуществления учащийся получает возможность проверить свои знания, убедиться в том, как далеко он продвинулся в изучении иностранного языка.

Однако, как и любой другой методический приём, перевод имеет свои границы использования, которые определяются не только тем, что иностранный язык усваивается через призму родного (поскольку, особенно на начальном этапе, учащийся механически переносит навыки родного языка на сознательно усваиваемые факты изучаемого языка), но и методической целесообразностью, стратегией обучения. Именно по этому пути идёт современная методика преподавания русского языка иностранцам, для которой характерно пристальное внимание к вопросам учёта родного языка учащихся при изучении ими русского языка. На основе учёта и анализа типичных ошибок даются рекомендации по предупреждению и преодолению интерференции у учащихся с тем или иным родным языком или языком-посредником. Разработка и реализация системы упражнений, исходящих из специфических трудностей усвоения русского языка носителями определённого языка, в принципе меняет место перевода в обучении русскому языку иностранцев [1].

При определении степени использования перевода всегда следует иметь в виду, что она зависит от цели обучения (рецептивный, репродуктивный или продуктивный билингвизм), этапа обучения и типа обучения (школа, вуз).

В методике типы упражнений на перевод выделяются на основе следующих видов перевода: а) с русского языка; б) на русский язык; в) двусторонний (обратный) перевод.

Перевод с русского языка носит аналитический характер и всегда является языковым упражнением. Он помогает учащимся в понимании русских языковых средств и тем самым способствует рецептивному овладению языком. Этот вид перевода может служить средством слов, словосочетаний, ключевых конструкций в случаях, когда раскрыть значение этих единиц другими приёмами (с помощью наглядности, контекстуально, через истолкование на

русском языке и т.п.) не представляется возможным. Обычно перевод применяется для семантизации абстрактной лексики, трудных для учащихся словосочетаний и конструкций.

Кроме того, перевод с русского языка может применяться как упражнение для закрепления лексического и грамматического материала, а также как средство контроля понимания письменного или звучащего текста. Перевод как средство контроля применяется без предварительной подготовки в форме вопросов и ответов по тексту, пересказа на родном языке прослушанного или прочитанного целого текста (или его части) воспроизведения на родном языке отдельных трудных мест, конструкций, предложений, содержащихся в тексте.

Перевод с русского языка очень часто используется при формулировании заданий, при этом нередко практикуется частичный перевод: «Прочитайте вопросы из задания 5 на странице 6 и найдите подходящие ответы из упражнения 2 на странице 4». Этот вид перевода чаще всего используется на начальной стадии обучения, когда учащийся может понять сложный для него русский текст, формулировку задания или инструкции только через родной язык.

Перевод на русский язык носит синтетический характер: учащийся в этом случае применяет все знания, навыки и умения, приобретённые им в ходе предшествующего обучения. Значение этого вида перевода возрастает вместе с повышением уровня владения русским языком. На начальной стадии обучения рекомендуется пользоваться переводом на русский язык лишь в том случае, если учащиеся овладели необходимыми средствами языка.

Перевод на русский язык используется в целом ряде различных упражнений языковых и речевых. Так, перевод отдельных словосочетаний и изолированных предложений является языковым упражнением, которое используется, когда учащиеся поняли смысл данного выражения, усвоили синтаксическую конструкцию. При выполнении подобного упражнения внимание учащихся сосредоточивается на усваиваемых средствах языка и их соотношении с соответствующими средствами родного языка [3].

В качестве речевого упражнения можно использовать свободный перевод на русский язык отдельных предложений или связного (несложного) текста на родном языке. В этом случае учащийся старается передать только общее содержание текста, используя те средства русского языка, которыми он владеет.

Двусторонний (обратный) перевод – это перевод отдельных предложений или связного текста с русского языка на родной и наоборот. Такое упражнение способствует более глубокому запоминанию языкового материала, предупреждает некоторые трудности (учащийся в первой части упражнения усваивает языковой материал, которым он должен воспользоваться во второй части).

Специфика использования перевода при обучении русскому языку студентов – нефилологов обусловлена целями этого профиля обучения, которые определяются следующим образом: 1) обучение языку как средству профессионального и культурно-бытового общения; 2) обучение языку как средству получения научно-технической информации.

Здесь, как, впрочем, и в обучении филологов, перевод может применяться в течение всего учебного процесса – от начального до продвинутого этапа. При этом в зависимости от содержания и конкретных целей каждого этапа меняются и типы, и виды перевода, его функции, единицы переводимого материала: отдельные словосочетания – лексико-грамматические конструкции – целый текст.

В условиях зарубежного нефилологического вуза характерны два типа деления на этапы обучения: 1) выделяются начальный этап и основной (в случае, если обучение осуществляется «от нуля»). 2) выделяется один этап (основной) сочетающий в себе отчасти особенности начального этапа и главным образом, основного и продвинутого этапов (когда обучение в вузе исходит из определённого уровня владения языком, достигнутого в рамках школьной программы). [4].

В первом случае на начальном этапе перевод может играть вспомогательную роль при обучении навыкам говорения и письма. Что же касается основного этапа, то в обоих случаях разновидности использования перевода усложняются вплоть до выделения его в самостоятельный аспект.

При обучении языку как средству получения научной информации перевод может быть использован как эффективный способ семантизации терминов и терминологических сочетаний в целях быстреего усвоения законов терминообразования в русском языке и накопления терминологического минимума.

На основном этапе в полном объёме решается задача практического владения языком как средством получения знаний по профилю специальности. Здесь перевод оказывается эффективным средством осознания иностранного языкового механизма путём сравнения с родным языком. Он выступает как комплексное упражнение, позволяющее охватить разные стороны и уровни организации текста. На этом этапе может быть рекомендован перевод письменный (со словарём и без него) печатного текста, со слуха, устный, подготовленный и неподготовленный; пофразовый и абзацно-фразовый перевод небольших текстов информационного характера, что должно обеспечивать формирование навыка переключения на структуру другого языка.

Любой язык, как известно, будучи явлением человеческого сознания, уходит своими корнями в стихию одной и той же объективной действительности. Но языки и их языковые категории являются не прямым отражением действительности, а лишь косвенным, интерпретированным, выступая «орудием общения разных сознаний». Речь на родном и изучаемом языке есть реализация одной и той же интенции, одного замысла как составной части

мыслительно –отражательной деятельности, универсальной у всех людей, но реализация своеобразная, лингвострановедческая, реализация на разных языках, в разных формах и материалах. В итоге различия языков принадлежат в значительной части к уровню нормы, а норма каждого языка – явление глубоко национальное.

Таким образом, не всякая ошибка на изучаемом языке возникает в результате традиционно понимаемой интерференции и преодолевается знанием сопоставительных характеристик языков. Её преодоление возможно и на несопоставительной основе, ибо интерференция – ближайшая, но не единственная причина ошибок.

Отметим, что современная теория и практика обучения могут привести убедительные доводы выделить один оптимальный или просто лучший метод, инвариантный к целям учебного курса, аудитории и условиям обучения. Как остроумно замечают сами исследователи, истории науки не известен ни один метод, который в той или иной мере не был бы рациональным, т.е. применение которого не приводило бы к позитивным результатам. Отрицательные результаты возможны только в одном случае: если метод строится на ложной системе знаний.

Литература

1. Обучение переводу и переводный метод обучения. Москва, 2000г.
2. Зимняя И.А. – Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Москва, 1994 г.
3. Ивевлёва З.Н. – Методика преподавания грамматики в практическом курсе русского языка для иностранцев. – Москва, 1998г.
4. Лапидус Б.А. Интенсификация процесса иноязычной устной речи. Москва, 2007 г.
5. Лиховицкий М.В. – Методика преподавания иностранных языков. Москва, 1998 г.

Qeyri-rus auditoriyalarda rus dilinin tədrisində tərcümənin yeri

Xülasə

Rus dilinin tədrisi zamanı qeyri-filoloq tələbələr üçün tərcümənin istifadəsinin xüsusiyyətləri təlim profilinin məqsədləri ilə müəyyən edilir.

Tərcümə başlanğıcdan tutmuş inkişaf mərhələsinə qədər bütün tədris prosesində tətbiq oluna bilər. Eyni zamanda, hər mərhələnin məzmunundan və konkret məqsədlərindən asılı olaraq tərcümənin növləri və funksiyaları, tərcümə olunan materialların vahidləri də dəyişir.

Açar sözlər: tərcümə, ana dili, öyrənmək, xarici dil, tələbələr.

SUMMARY

Place of translation in teaching Russian in a non – Russian audience.

The specifics of the use of translation in teaching Russian to non- philological students is determined by the objectives of the training profile.

Translation can be applied throughout the entire educational process, from the initial to the advanced stage. Moreover, depending on the content and specific goals of each stage, the types and types of translation, its functions, and the unit of material to be translated change.

Key words: transfer, native language, training, foreign language, students

Рецензент: доц. Колесникова Л.В.

Məhbubə Qurbanova⁶¹
ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV: TƏHSİLİMİZ VƏ DİLİMİZ

XX əsr Heydər Əliyev kimi siyasət dahisi yetirmişdir.

Professor Yusif Seyidov

Xalqımızın tarixində müstəsna xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətlər, görkəmli siyasi xadimlər və dövlət adamları çox olmuşdur... Bunlar zaman-zaman gördükləri böyük işləri və əməlləri ilə yaddaşlarda qalış, adlarını tarixin qızıl səhifələrinə həkk etmişlər. Tarixin bütün dövrlərində ağıllı, müdrik, zəkali, namuslu, vətənpərvər, mərd insanlara həmişə böyük ehtiyac olmuşdur. Zaman keçdicə bu cür dahi, əvəzsiz insanlar gələcək nəsillərimiz üçün örnək və nümunə məktəbinə çevrilirlər. Öz xalqına, millətinə, vətəninə bağlı olan belə insanları çox düzgün və haqlı olaraq “Millət atası” adlandırırlar.

Bu yazımla Azərbaycan xalqının qiymətli incisi, tarixi şəxsiyyəti, milli liderliklə siyasi liderlik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən unikal ziyalı, dünya siyasət arenasında uzaqgörənliyi, ağılı, fitri istedadı və bacarığı ilə sayılıb-seçilən, Azərbaycanımızı dünyaya tanıdan bir şəxsiyyət haqqında öz fikirlərimi bölüşməyi məqsəduyğun hesab edirəm.

Elə bir şəxsiyyət haqqında danışmaq istəyirəm ki, bu insan Azərbaycan xalqının yaddaşında bir qurucu, həmçinin xilaskar dövlət və siyasi xadim kimi, milli lider kimi və xalqın sevgisini və məhəbbətini qazanan Ulu Öndər kimi qalmışdır.

Xalqımızın taleyində, ictimai-siyasi həyatında, quruculuğunda onun kimi misilsiz xidmətlər göstərən ikinci dövlət adamı olmamışdır. O insan xalqımızın milli iftixarı, milli liderimiz, güvənc yerimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir.

Azərbaycan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada H.Əliyev əməyinin, zəkasının izi olmasın. Milli təhsilimizin dirçəlişi də məhz onun adı ilə bağlıdır. Hələ H.Əliyevin respublikamıza rəhbərliyinin birinci dövründə ölkəmizdə elm və təhsilin inkişafı üçün zəruri elmi baza yaradılmış, insanların təhsil hüququ, icbari ümumi orta təhsil, istedadlı uşaq və gənclərin inkişaf etdirilməsi və səmərəli təhsil almaları üçün lazımi şəraitin yaradılması Konstitusiyaya səviyyəsində təsbit olunmuşdur.

Respublika rəhbəri hələ 1970-80-ci illərdə ana dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirir, anadilli ədəbiyyatın miqyasının, keyfiyyətinin və ümumittifaq, hətta dünya miqyasına çıxmasının qayğısına qalır, anadilli nəşrlərin həcmi artırmağa çalışırdı.

Təhsilimiz öz inkişafının ən mühüm mərhələsinə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı” ilə daxil olmuşdur ki, o da Ulu Öndərimizin sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bilavasitə təhsil sahəsinə aid “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında”, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında”, “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” və s. onlarla tarixi fərman və sərəncamlar Ulu Öndərin – Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır (3).

İqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, elmdə, həyatın bütün sahələrində əldə olunmuş nailiyyətlərin başında duran, onun əsasını təşkil edən, kökü olan məktəbdir, təhsildir, müəllimdir – deyən H.Əliyev Azərbaycanın gələcəyinin təhsilin vəziyyətindən çox asılı olduğunu dönə-dönə vurğulamışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin “İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır, ona görə də bütün təhsil sistemində orta məktəb xüsusi yer tutmalıdır” – konseptual göstərişini əsas tutaraq ölkədə ümumi orta təhsilin ahəngdar inkişafı, dövlət təhsil siyasətində aparıcı, həlledici yer tutur. Bununla bağlı, ümumi orta təhsilin məzmunu sahəsində yeniliklər – Milli Kurikulum həmişə ön plandadır.

Unutmaq olmaz ki, Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi sayəsində ölkə Konstitusiyasında bütün vətəndaşlara ümumi icbari təhsil almaq hüququ verilib. Ölkəmizin əhalisinin təxminən 20 faizini təşkil edən ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin dərslərlə dövlət təminatına keçilməsi haqqında qərar da məhz 1994-cü ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilib. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan təhsili tarixində ilk dəfə ümumi orta təhsilin dövlət standartları və Bazis Tədris Planı da Heydər Əliyevin dövründə - 1999-cu ildə hazırlanaraq təsdiq edilib.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev başqa sahələrdə olduğu kimi ölkəmizdə təhsilə xüsusi qayğı göstərirdi. “Təhsil millətin gələcəyidir!” fikri də ona məxsusdur. Dahi Lider ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün illər ərzində məktəblərin, tədris ocaqlarının inşasına xüsusi diqqət yetirir, müəllim əməyinə böyük önəm verirdi. “Müəllim adı ən yüksək addır. Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram” – deyirdi. “Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali vətəndaşlar hazırlayır” – söyləyirdi.

Xalqımızın mədəniyyətini, dilini, milli adət-ənənələrini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və bütün dünyada təbliğ etmək bizim hər birimizin üzərinə düşən çox məsuliyyətli, tarixi bir işdir.

Ulu Öndərin dil haqqında söylədiyi müdrik kəlamlar artıq aforizmlərə çevrilmişdir:

- Öz ana dilini bilməyən adam şikəst adamdır.
- Xalq həmişə öz ziyalıları, öz mədəniyyəti, öz elmi ilə tanınır...
- Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.
- Dil böyük bir aləmdir.
- Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir.
- Yüksək təhsil görmüş azərbaycanlılar Azərbaycanın milli sərəvətidir.

⁶¹ BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

- Hər bir gənc üçün istədiyi, arzu etdiyi sənət üzrə ali təhsil almaq böyük hadisədir və bu təhsili başa çatdırmaq bir xoşbəxtlikdir. Müasir həyat və dünyanın gələcəyi insanlardan daha çox bilik tələb edir. Gələcək bilikli, elmi insanların çiyinləri üstündə qurulacaqdır.

- Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, indi də birləşdirəcəkdir.

- Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, Azərbaycan dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir.

- Cəlil Məmmədquluzadənin ən dəyərli cəhətlərindən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir.

- Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir.

- Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik (4, s. 19).

Heydər Əliyev özü də görkəmli söz ustası və natiq kimi tarixdə qalmışdır. Onun hansı mövzuda danışdığından asılı olmayaraq, hadisələrin arxasında mahiyyəti görə bilmək qabiliyyəti var idi. O danışdıqca fitri natiqlik məhərəti ilə hadisələrin təfsilatından fəlsəfi qatlara keçir, problemə ümumiləşmiş nəzər salır və bu ümumi fonda hadisənin məgzi çox aydın görünürdü.

Professor Yusif Seyidov onu belə xarakterizə edir: “Heydər Əliyevin hər şəraitə uyğun ifadə tonu var, hər məclisə uyğun söz seçmə qabiliyyəti var. Söz düzümü, məntiqi ardıcılıq, fikir aydınlığı, sərrastlıq onun nitqinin əlamətləridir” (1, s. 78).

Müasir dövrümüzdə millətin, xalqın etik cəhətdən düzgün formalaşması yolunda dil etikasını araşdırmaqda Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları əvəzsiz mənəbə rolunu oynayır.

Dilə münasibətdə o, həmişə uzaqgörən olub. Bunu onun məruzə və çıxışlarında öz dilindən eşitmişik: Biz dilimizi inkişaf etdirməliyik. Gənclərə üz tuturam və deyirəm, rus dilini yaxşı öyrənin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilimizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olmursan.

Azərbaycan xalqının şanlı oğlu Heydər Əliyevin ölkəmizə bir qərindən artıq davam edən rəhbərliyi, millətimizə liderliyi dövründə onun təhsilə, elmə, mədəniyyətə, bütövlükdə xalqın intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə qayğısı hər zaman üstün yer tutmuş, aparıcı istiqamətlərdən biri olmuşdur.

Məktəbə, təhsilə, müəllimə, doğma dilinə olan qayğı dahi şəxsiyyətin böyüklüyüdür. Bu qayğı nəticəsində təhsil işçlərinin seçilənləri fərqləndirilərək fəxri adlara layiq görülür, müəllimlərin maaşları artırılırdı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, o öz xalqı və Vətəni üçün zamanın qarşıya qoyduğu problemləri həll etmək bacarığına görə dünya miqyaslı siyasi xadimlərlə bir cərgədə durur.

Ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin təhsil, məktəb, dövlət dilimiz - Azərbaycan dili haqqında verdiyi məlum fərmanlar biz müəllimlərə qol-qanad verir, onları cani dildən işləməyə, bu sahədə yorulmadan çalışaraq yeni-yeni dərslərlər, dərslər vəsaitləri yazmağa həvələndirirdi. Müəllim olaraq görürük ki, təhsil islahatının memarı və qurucusu olan Heydər Əliyevin başladığı təhsil siyasətinə uyğun olaraq hazırda təhsil sahəsindəki problemlər aradan qaldırılır. Şərq və Qərb sivilizasiyasının nailiyyətləri zəminində beynəlxalq standartlara, ilk növbədə Avropa standartlarına uyğun milli təhsil sisteminin tam formalaşmasına nail olunur.

Əsas Ulu Öndərimiz tərəfindən qoyulmuş təhsil islahatı ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bugünkü uğurlarımız və inkişafımız üçün Heydər Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevə minnətdarıq. Çünki böyük idarəçilik məktəbi keçmiş müdrik Prezidentimizin rəhbərliyi ilə bu qlobal dünyamızda islahatlar uğurla davam etdirilir.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında xüsusi sərəncam imzalamaqla (23 may 2012-ci il) dilimizə olan qayğısını və münasibətini göstərdi.

Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın, onun rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun təhsilimizin, eləcə də başqa sahələrin inkişafı üçün gördüyü işlər də göz qabağındadır – yeni, müasir standartlara uyğun məktəblər tikilir, tədris ocaqları yaradılır, təhsilə vəsait qoyuluşu ilbəl artırılır. Heydər Əliyev Fondu elm və təhsil sahəsində “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı” Proqramını, “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” və “Təhsilə dəstək” layihələrini həyata keçirir.

Milli Təhsil sistemi qarşısında duran əsas vəzifə mövcud problemləri tezliklə aradan qaldırmaqdan, XXI əsrdə Azərbaycan təhsilinin inkişaf etdirilən strateji sahəyə çevrilməsini tam təmin etməkdən, Azərbaycanı intellekt ölkəsinə çevirməklə dünya təhsil sistemində inteqrasiyasına nail olmaqdan ibarətdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva M., Mahmudova R. Y. Seyidov yaradıcılığında seçmələr. Bakı, Turxan NPB, 2016, 102 s.
2. Eyvazova R. Bir daha ana dilimizin adı haqqında. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 31 s.
3. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bəkir Çobanzadə – 125 “Azərbaycandili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, Zərdabi MMC, 2018, 367 s. səh: 134-137
4. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2005, 399 s.
5. Hüseynbəyli E., Babullaoglu S. Devیلən söz yadigardır. Bakı, Azərbaycan Yazarlar Klubu QHT nəşriyyatı MMC, 2013, 64 s.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, ana dili, inkişaf strategiyası, düzgün siyasət, layiqli davamçı

Ключевые слова: Гейдар Алиев, образование, родной язык, стратегия развития, правильная политика, достойный преемник

Key words: Heydar Aliyev, education, mother tongue, development strategy, correct policy, worthy successor

Ümummilli Lider Heydər Əliyev: təhsilimiz və dilimiz

Xülasə

Məqalədə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin respublikamızda təhsilimizə, məktəbə - müəllimə, doğma dilimizə - Azərbaycan dilinə olan münasibətindən danışılır. Onun hələ 1970-80-ci illərdə ölkəmizə rəhbərlik etdiyi zamandan ana dilinə, ana dilində yazılan ədəbiyyata, təhsilə, ədəbi əsərlərin – nəşrlərin yayılmasına, müəllimlərə qayğısı qeyd edilir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin başlıca rəmzlərindən olan dilimizin – Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə təbliğ dairəsinin genişəndirilməsi, dilin tətbiqinə və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması məqsədilə gördüyü işlər, verdiyi fərmanlar və sərəncamlardan söhbət açılır.

Ulu Öndərin özü də fitri istedadla malik natiq olaraq öz çıxışlarında və məruzələrində dil, təhsil, elm haqqında işlətdiyi kəlamların bu gün artıq aforizm kimi işlənməsini görürük.

Əsaslı Ulu Öndərimiz tərəfindən qoyulmuş təhsil islahatları hal-hazırda onun layiqli davamçısı Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən ləyaqətlə davam etdirilir.

Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri kimi Azərbaycanda Təhsil sisteminin inkişafı üçün elm və təhsil sahəsində bir sıra layihələri həyata keçirməsi, yeni tipli müasir məktəblər, təhsil ocaqları tikdirməsi, təmir etdirməsi və s. yeni layihələr həyata keçirməsindən danışılır.

National Leader Heydar Aliyev: our education and language

Summary

The article talks about the attitude of our great leader Heydar Aliyev to our education, school - teacher, our native language - the Azerbaijani language in our republic. His care for the mother tongue, literature written in the mother tongue, education, distribution of literary works - publications, teachers has been noted since he led our country in 1970-80.

One of the main symbols of Azerbaijani statehood – the expansion of the Azerbaijani language in society, the work done to increase the state care for the application and development of the language, the decrees and orders issued are discussed.

As a speaker of the Great Leader himself, we see in his speeches and reports that the words he uses about language, education and science are already being processed as aphorism.

Education reforms, founded by our great leader, are now being continued with dignity by his worthy successor, the president of the Republic, Mr. Ilham Aliyev.

Azerbaijan's First Lady Mehriban Aliyeva, as head of the Heydar Aliyev Foundation, has implemented a number of projects in the field of Science and education for the development of the education system in Azerbaijan, built and repaired modern schools, educational institutions and so on. we are talking about the implementation of new project.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев: наше образование и язык

Резюме

В статье рассказывается об отношении нашего великого лидера Гейдара Алиева к нашему образованию, школьному учителю, нашему родному языку - азербайджанскому языку в нашей республике. Его забота о родном языке, литературе, написанной на родном языке, образовании, распространении литературных произведений - изданий, учителях отмечалась с тех пор, как он возглавил нашу страну в 1970-80 годах.

Обсуждается один из главных символов азербайджанской государственности – распространение азербайджанского языка в обществе, проводимая работа по усилению государственной заботы о применении и развитии языка, издаваемые указы и распоряжения.

Как оратор самого великого вождя, мы видим в его речах и докладах, что слова, которые он использует о языке, образовании и науке, уже обрабатываются как афоризм.

Реформы образования, заложенные нашим великим лидером, сегодня достойно продолжают его достойным преемником-президентом Республики господином Ильхамом Алиевым.

Первая леди Азербайджана Мехрибан Алиева, будучи главой Фонда Гейдара Алиева, осуществила ряд проектов в области науки и образования для развития системы образования в Азербайджане, построила и отремонтировала современные школы, учебные заведения и так далее. речь идет о реализации нового проекта.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ахундова Х.М, Агамирова Ф.Ф.⁶²
**РАБОТА НАД НЕКОТОРЫМИ РУССКИМИ ПРЕДЛОГАМИ И ПРИСТАВКАМИ
НА ПЕРВЫХ КУРСАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СЕКТОРА**

В последнее время, когда постоянно растёт и расширяется политическое, экономическое и культурное сотрудничество мировых стран, увеличивается и число людей, желающих изучать тот или иной иностранный язык, пополнять свои знания, пользоваться разнообразной справочной литературой и другими источниками. Расширение связей влияет на выбор языка, особенно в высших учебных заведениях, где изучение иностранного языка является обязательным.

Среди равноправных языков мира русский язык – один из богатых языков мира, язык-посредник, язык науки, техники и культуры приобретает всё большее международное значение. В вузах нашей республики с каждым годом увеличивается число студентов, стажёров, магистров, желающих изучать русский язык. Перед преподавателями русского языка как иностранного стоит огромная задача: за два семестра, а иногда за очень короткий срок обучить учащихся русскому языку и в течение всего времени постоянно оказывать помощь в овладении и повышении их языковой культуры.

В силу определённых причин многие грамматические темы русского языка, такие как категория рода, падежная система существительных, склонение личных и притяжательных местоимений, особенности основы и падежные окончания прилагательных, многообразие форм спряжения глаголов, чередование звуков, виды глагола, глагольное управление и т. д. учащимися нерусских групп воспринимаются не сразу и с трудом. К таким трудноусвояемым темам можно отнести изучение и употребление русских предлогов. Может возникнуть вопрос: предлоги – это служебные части речи, они существуют почти во всех языках, какие же трудности могут возникнуть при их изучении?

Предлоги существуют во многих языках, но разнообразие, количество, значение, назначение и употребление русских предлогов во многом отличается от предлогов родного языка учащихся.

В отличие от других языков в русском языке только к одному существительному можно подобрать огромное количество предлогов; в зависимости от значения один и тот же предлог может употребляться с несколькими падежами. Нередко изучение темы осложняется тем, что в некоторых языках, особенно в языках турецкой группы, многие русские предлоги передаются не предлогами, а окончаниями существительных и других частей речи. Можно привести огромное количество примеров, когда при построении предложения, при переводе на русский язык или изложении содержания текста, учащиеся не различают, смешивают или не знают, какой предлог правильно употребить, а порой в речи учащихся полностью отсутствуют предлоги или же их используют с наречиями. Такие ошибки недопустимы, и возникающие проблемы необходимо устранять сразу.

Роль предлогов в языке огромна. Предлоги выражают различные отношения: описывают положение лица или предмета в пространстве, указывают на место, направление, время, цель, образ действия и т. д. и при отсутствии предлогов там, где необходимо, или неправильном их употреблении трудно понять речь, если даже она грамматически правильно построена.

Предлоги не называют предметов, ни признаков, ни действий, ни количества, не изменяются, не являются членами предложения, но они служат для организации предложения, текста, создают окончания слов, их сочетаемость с другими словами, делают предложение, текст связным.

При изучении предлогов особое внимание нужно обращать на значение предлогов, на их многозначность (например: около - место; около - приблизительное количество), синонимичность (у = около, о = про, для = ради), антонимичность (в = из, на = с) и на лексическое значение слов, с которыми они употребляются. Занимаясь с предлогами, преподаватель имеет большие возможности для соединения лексики с грамматикой; так у учащихся вырабатываются навыки правильного употребления предлогов и падежных окончаний в речи. Предлоги употребляются при словах, которые изменяются по падежам, создают правильное окончание, то есть служат для образования формы слова – падежа и никогда не употребляются с наречиями.

Предлоги употребляются со всеми падежами, кроме именительного. Именительный падеж никогда не употребляется с предлогом, а предложный падеж называется предложным, то есть с предлогом, потому что никогда не употребляется без предлога. Предлоги предложного падежа: в, на, за, о, об, обо, по, при. Огромное количество русских предлогов используется с родительным падежом. Это предлоги: до, у, из, то, с, без, близ, для, ради, после, из-за, из-под, кроме, впереди, вокруг, против, напротив, возле, около, прежде и др. С дательным падежом употребляется сравнительно мало предлогов: к, по, подобно, навстречу, согласно и др. Предлоги в, на, за, о, об, обо, про, сквозь, через употребляются с винительным падежом, а с творительным падежом употребляются предлоги: с, над, под, за, перед, между, рядом с..., в связи с...и др. Трудности при употреблении создают те предлоги, которые в зависимости от значения могут употребляться с несколькими падежами: с и по, употребляющиеся с тремя падежами и предлоги: в, на, за, о, об, обо, под, употребляющиеся с двумя падежами. Легче усваиваются предлоги, употребляющиеся с одним падежом: у, от, к, без, для, около, ради, после и др. Учащиеся должны различать простые предлоги, то есть состоящие из одного слова: в, на, за, о, без, для, после, через и др. от составных, которые состоят из двух и более слов: рядом с..., в

⁶² BDU

связи с... . Некоторые предлоги соединяются парами, пишутся через чёрточку: из-за, из-под, называются сложными. Позже учащиеся знакомятся с производными предлогами, которые образовались от самостоятельных частей речи и употребляются обычно с одним падежом. Предлоги могут иметь на конце беглое –о, особенно при употреблении с личными местоимениями: к тебе- ко мне, с ней- со мной.

Предлогов в русском языке очень много и целью данной статьи не является анализ всех русских предлогов, а лишь тех, которые не имеют аналогов в родном языке учащихся, передаются окончаниями существительных и других частей речи, а также тех предлогов, которые имеют одно и то же значение и назначение. Употребление именно этих предлогов бывает ошибочным.

Первые предлоги, с которыми учащиеся знакомятся на начальном этапе обучения –это предлоги В и НА, употребляющиеся с предложным падежом где? (в азербайджанском языке они выражаются окончаниями существительных и некоторых частей речи –da, -dә, вопрос: harada?), обозначающие местоположение предмета, лица в пространстве или место действия. Позже вводится винительный падеж локального значения (куда?) с теми же предлогами (в азерб. яз. haraya? окончания –а, -ә). Перед учащимися наглядный пример употребления одного предлога в двух падежах: в предложном и винительном. Чтобы не смешивать две структуры, вторая структура (в/на с винительным падежом) вводится позже, а для правильного построения предложений с этими структурами у учащихся должен накопиться запас глагольной лексики.

При изучении первой структуры, чтобы не смешивать в употреблении и добиться различия предлогов в и на, обозначающих местонахождение лица, предмета или место действия, преподаватель объясняет значение предлога в : это положение предмета внутри чего-нибудь, у которого есть границы, используется для закрытого или чем-то ограниченного пространства, а предлог на обозначает нахождение предмета на поверхности чего-нибудь. И даже после такого разграничения употребления предлогов могут возникнуть ошибки: при указании на положение лица, предмета внутри ограниченного пространства, где необходимо употребить предлог в, используется предлог на: в аудитории – на уроке, в театре – на спектакле, в деканате – на факультете и т. д., на что нужно обратить особое внимание.

После объяснения и изучения данной структуры в сознании учащихся прочно закрепляется и запоминается только одна форма употребления предлогов в и на: внутри и на поверхности. Учащимся необходимо объяснить, что предлоги в и на являются одними из самых распространённых и кроме форм внутри и на поверхности они употребляются во многих значениях: предлог в употребляется с предложным падежом для определения дистанции от какого-либо места (в трёх шагах от...), для выражения времени (час, неделя, месяц, год, век, период), для указания времени со словом «половина», для описания одежды (ходить в куртке); устный или письменный текст, в котором есть какое-либо содержание, употребляется с предлогом в: в тексте, в статье, в докладе, в программе и т.д.

С винительным падежом предлог в используется, когда речь идёт о движении (куда?), когда указывается возраст (в 19 лет), с днями недели (в понедельник, в среду, в субботу...) и т.д.

Разнообразие форм создаёт трудности в употреблении и различении предлогов в и на. Во избежание ошибок можно рекомендовать несложную для запоминания таблицу с перечнем употребления только предлога на:

1. открытые и закрытые места, пространства, где находится большое количество людей: на бульваре, стадионе, митинге, конгрессе, конференции, вечере, площади, рынке, вокзале, выставке, концерте, демонстрации, проспекте и т.д. Исключения: в кино, в театре...

2. учебный процесс в вузах: на факультете, курсе, лекции, занятии, уроке, коллоквиуме, экзамене, кафедре, экскурсии, лестнице, этаже, лифте и т. д. Исключения: в университете, в деканате.

3. географическое расположение: на севере, юге, западе, востоке, острове, полуострове, горе, вершине, равнине, плоскости, Абшероне, Кавказе, Памире и т.д.

4. Передвижение на транспорте: на автобусе, метро, машине, такси, БМВ, мерседесе, джипе, поезде, трамвае, корабле, самолёте, мотоцикле, велосипеде, роликах, коньках, лыжах, санках, самокате и т.п.

5. Игра на музыкальных инструментах: на скрипке, таре, кеманче, гитаре, арфе, каноне, органе, пианино, рояле, сазе, барабане, саксофоне, трубе и т.д. Во всех остальных случаях употребляется предлог в. Предлагаемая вниманию учащихся таблица, легко запоминается учащимися.

Предлоги С, ИЗ, ОТ(в азерб. яз.- это окончания существительных и некоторых частей речи – dan, dән) в русском языке употребляются с существительными, местоимениями и числительными в родительном падеже и каждый из них имеет своё назначение. Предлоги с и из указывают на место, откуда исходит действие, но выбор предлога определяется в соответствии с предложным или винительным падежом. Предлогу в соответствует предлог из, предлогу на – предлог с (антонимичные предлоги). Кроме указания на место, откуда исходит действие, предлог из обозначает источник (из текста), материал (из серебра), выделение чего-нибудь из общего числа (один из них), чувство (из любви), которые в азербайджанском языке передаются окончаниями – dan, -dән.

Предлог От употребляется с лицом, от которого исходит действие (от отца) и при обозначении отдаления от чего-нибудь (отойти от доски).

Предлог БЕЗ(в азерб.яз. передаётся окончаниями -siz, -siz) употребляется с родительным падежом, указывает на отсутствие, недостаток, неимение чего-нибудь: без книги, без текста.

Предлог У употребляется в утвердительных (у меня есть) и в отрицательных предложениях (у меня нет) с существительными и местоимениями. В азербайджанском языке и в утвердительных, и в отрицательных предложениях (məndə var, səndə yoxdur) выражаются окончаниями –da, -də.

Предлог С с творительным падежом (в азерб. яз. окончания -la, -lə) указывает на совместность, участие в одном и том же действии или состоянии двух и более лиц и предметов, а также на сопровождение одного лица или предмета другими при совершении какого-либо действия. Кроме совместности предлог С с творительным падежом указывает на скрепление одного и другого, на наличие чего-нибудь (делать с умом), при наступлении чего-нибудь (с праздником), а также при обозначении цели действия (пришёл с просьбой).

Предлоги ПОСЛЕ и ЧЕРЕЗ во временном значении (в азерб.яз. имеют одно и то же значение SONRA) в русском языке обозначают «спустя некоторое время, потом, по окончании чего-нибудь», но употребляются по-разному: предлог после употребляется, когда между действиями нет числового отрезка времени (после урока), а предлог через употребляется, когда между действиями есть отрезок времени, выраженный числом: (через 5 минут). Предлог после употребляется с родительным падежом (после чего), предлог через – с винительным падежом: через что? через сколько времени?

Для закрепления пройденных тем, кроме упражнений, учащимся можно предложить небольшие тексты для перевода с родного языка на русский с правильным использованием нужных предлогов и падежных окончаний.

Предлоги нельзя путать с приставками. Предлог – часть речи, употребляется с существительными, местоимениями, числительными и пишется с ними раздельно. Приставка – часть слова, которая пишется слитно, стоит перед корнем и служит для образования новых слов. Приставок в русском языке много. В слове может быть одна, две и более приставок. Приставки, как и предлоги могут быть многозначными, синонимичными и антонимичными. При образовании новых слов приставочным способом приставка соединяется к исходному слову и новое слово относится к той же части речи, что и основное слово.

Приставка В (ВО)- глагольная приставка, которая обозначает направленность действия во внутрь (вбежать), вверх (взлететь), доведение действия до какого-то состояния (взбить). Приставка во- употребляется вместо в- перед й, о и некоторыми сочетаниями согласных (войти, вообразить, вогнуть), а также в слове «вошёл».

Приставка НА- образует глаголы со значением направленности действия на что-нибудь (направить), полноты, большого количества в проявлении действия (наполнить, накормить). Приставка на- образует также прилагательные и существительные со значением «находящийся поверх чего, на чём-то»: настольный, нарукавник.

Приставка ИЗ (ИЗО, ИЗЪ, ИС) - означает движение откуда-то (изнутри), исчерпаемость действия (измучиться, израсходовать). Приставка изо- употребляется перед й и некоторыми сочетаниями согласных (изорвать). Приставка изъ- используется перед е, я, а приставка ис- употребляется перед глухими согласными (искупаться, использовать, испить).

С (СО, СЪ) - глагольная приставка, обозначает движение с разных сторон к одной точке (созвать, связать), движение сверху вниз (слезть, спуститься), удаление чего-нибудь с какого-нибудь места (срезать, смыть, сбрызнуть). Приставка со- употребляется перед й, о (сойти, сообщить), а приставка съ – перед е, я (съехать, съзвонить)

ОТ (ОТО, ОТ) - глагольная приставка, обозначающая конец действия (отработать, отделаться, отдежурить), удаление от чего-то (отъехать от...). ото- употребляется перед й и некоторыми сочетаниями согласных (отойти, отобрать); отъ- употребляется перед е и я (отъехать).

БЕЗ (БЕС) - приставка, которая образует прилагательные и существительные в значении «не имеющий чего-нибудь» (безукий, безумный, безвредный), а также существительные с окончанием –ие (-ье) в значении отсутствия чего-нибудь (безлесье, безбрежье). Приставка бес- употребляется перед глухими согласными (бескультурие).

Если к приставкам С-, ИЗ-, ОТ-, БЕЗ- присоединяется слово, начинающееся с буквой и- (играть, искать), то вместо и- в слове пишется ы- (играть-сыграть, искать-отыскать, известный- безызвестный).

Приставка У- образует глаголы со значением направления движения в сторону (уехать, улететь), внутрь (уложить), убавления (ушить), достижения чего-н.(уговорить).

Приставка ПОСЛЕ- образует прилагательные со значением «происходящий после чего-нибудь»: послеоперационный, послеобеденный.

ЧЕРЕЗ – это только предлог, как приставка она не употребляется.

Рассмотрены некоторые простые случаи употребления некоторых предлогов и идентичных приставок. Знание предлогов способствует овладению грамматических знаний, падежной системы, усвоению формоизменения имён существительных, местоимений, становлению речевых навыков, а знакомство с приставками вырабатывает чуткость к слову, пополняет лексический запас учащихся и создаёт условия для чтения не только текстов, но и произведений художественной литературы.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об употреблении русских предлогов, которые в родном языке учащихся имеют одинаковое значение и назначение, передаются окончаниями существительных и других частей речи, а также о назначении приставок, образующих новые слова.

Ключевые слова: предлог, приставка, структура, категория, формобразование, многозначность, синонимичность, разнообразие.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Кулиева И.Л., Нуриева К.М.
УЧЕБНИК КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ

Сегодня никто не подвергает сомнению положение, что учебник – главное ведущее средство обучения, основа систематического, индивидуального труда студента. Отсюда и тот большой интерес к теории современного учебника, к учебно-методическим и исследовательским проблемам этой области научных поисков, который наблюдается у преподавателей и методистов. Наличие стабильных учебников регламентирует значительную часть деятельности преподавателя и студента

С точки зрения студента учебник определяет тот или иной объем языкового материала, который подлежит обязательному усвоению.

На сегодняшний день непреложно утверждение, что современный учебник – это целостное научное явление и он должен быть комплексным. С помощью учебника практического русского языка надо обучить: 1) не только знаниям, но и деятельности; 2) не одному виду деятельности, а нескольким (аудированию, говорению, чтению, письму); 3) лексическим фонетическим, грамматическим средствам для осуществления деятельности.

Комплексность учебников можно понимать двояко: как комплексный базовый учебник и как учебно-методический комплекс. Комплексный учебник отражает типовое содержание обучения, т.е. подготавливает общению в означенных темах, сферах и ситуациях, обеспечивает заданный уровень языковой и коммуникативной компетенции в разных видах речевой деятельности; моделирует учебный процесс в соответствии с программой и спецификой учебного предмета русский язык как иностранный.

Но любой учебный процесс многолик, поэтому комплексный учебник должен достаточно полно учитывать и адекватно отражать закономерности реального педагогического процесса, особенности деятельности учителя, уровень профессиональной подготовки, особенности деятельности учащихся, разный уровень их обученности, специфику этапа обучения и др. Эта подвижность программы действий преподавателя и учащегося достигается за счет не только комплексного учебного, но и учебника, но и учебно-методического комплекса в целом, который включает кроме учебника ряд дополнительных пособий (сборников, справочников, книг для чтения и пр.), способствующих развитию творческо-поисковой деятельности.

Учебник должен быть построен содержательно и структурно так, чтобы ориентировать учащихся и преподавателей на использование соответствующего материала из других компонентов комплекса.

Добротно составленная программа, syllabus, определяя конкретное содержание обучения, выступают явными факторами эффективности обучения.

Теория и практика преподавания русского языка иностранцам накопила большой опыт создания типовых и национально-ориентированных учебников. В обоих случаях: объем и последовательность подлежащего усвоению языкового материала определяется целями обучения. Иначе говоря, в процессе изучения языка разными национальными категориями иностранных учащихся при единстве целей и условий обучения они овладевают одними и теми же структурами к единицам русского языка, способ представления которых диктуется самим его устройством: от центра – к периферии, от регулярного к спорадическому и т.д. Но методы и приемы учения, мера внимания к тому или иному языковому факту, последовательность их изучения будут различными. Действительно, никакие особенности родного языка не могут отменить необходимость изучения, например, темы «Неполные предложения» независимо от того, есть они или нет в родном языке учащихся. Они важны как элемент изучаемого предмета, как частотное явление русской речи. Невключение их нарушает внутреннюю логику русского языка.

Специфика же родного языка влияет на: характер методической адаптации, построение системы тренировочных упражнений, устранение межъязыковой интерференции, место и роль сопоставления и перевода на разных этапах обучения и в разных формах учебной работы.

Благодаря учету родного языка и родной культуры учащихся рождается своеобразное представление общего материала, оно проявляется: 1) в проведении «скрытого» сопоставления факторов изучаемого и родного языков; 2) в необходимости опереться на родной язык с целью сэкономить учебное время, способствовать самостоятельной работе учащихся.

Учет особенностей родного языка учащихся влияет также на характер грамматического комментария, на выбор приемов схематизации лексических единиц, на частные изменения последовательности, на характер, презентации материала, объем тренировочной работы, типы упражнений и заданий к ним. Таким образом, имеющиеся между изучаемым и родным языком сходства и различия, не нарушая объема и основной последовательности подачи языкового материала, видоизменяют методическую интерпретацию отобранных языковых фактов.

Обильная практика создания учебников, учебных пособий различными авторскими коллективами педагогов, намного опередившая теорию этих жанров, заставляет сегодня предпринимать новые усилия использовать имеющиеся теоретические знания, осмысливать огромный практический опыт, чтобы сделать учебную литературу по русскому языку как иностранному более целенаправленной, научно обоснованной и с её помощью совершенствовать педагогический процесс

Для этого потребуется уточнить место и функции учебника в дидактической системе «студент-учебник-преподаватель», соотношение программы и учебника, структуру и компоненты, типового учебного комплекса, строже

определять фактографическую основу учебника, т.е. подлежащие усвоению языковые, речевые и коммуникативные минимумы. Не менее важны организация в учебнике деятельности учителя и учащегося, способы и виды презентации, тренировки и контроля в учебнике, минимальный структурный компонент учебника (урок, тема, параграф и т.д.).

Анализ и сравнение содержания и структуры учебника обнаруживает два различных решения: 1) учебник и дополняющее его пособие (например, «Старт») и 2) учебный комплекс с равноправными компонентами, которые только в сумме равны учебнику (напр., учебные комплексы для вузов естественно-научного профиля). Оба эти решения правомерны, но выбор каждого из них налагает на авторов определенные обязанности, а именно: в первом случае базовые компетенции достигаются основным учебником, потому что он самодостаточен и обеспечивает основные цели обучения, а другие дополняющие компоненты расширяют базовую компетенцию до требуемого уровня, индивидуализируют сам процесс обучения. Это предполагает последовательное обращение к учебнику и попеременно к дополняющим учебник компонентам. Во втором случае такой основной книги нет, а все они одинаково обязательны. Коммуникативное и языковое содержание рассредоточено по отдельным пособиям, которые только вкупе составляют учебник, только вместе они достаточны.

С точки зрения современной теории, учебник иностранного языка представляет собой систему предписаний относительно учебных действий с языковым и речевым материалом, инструкцией о взаимодействии с партнёром общения в актуальных для учащихся сферах. Учебники должны соответствовать определенным параметрам, а именно:

- цели обучения формируются в виде коммуникативного минимума;
- материалы презентации, т.е. текстотека учебника служит показом решения задач коммуникативного минимума и основой для создания лингвистического минимума;
- основной единицей усвоения и обучения является элементарная единица общения – стандартное речевое действие;
- содержанием учебно-речевого общения являются факты русской культуры, а также родной культуры.

Основным универсальным приемом отражения и использования родной культуры учащихся возможно считать прием параллелизма, своеобразие применения которого зависит от степени сходства и различия контактирующих культур, от общеобразовательного уровня учащихся, степени владения языком, формы обучения и пр.

Учебный материал в учебнике структурируется в уроки и циклы, каждый урок учебника и аудиторного занятия имеет модель универсальной учебной деятельности, т.е. содержит этапы: целеобразование, презентация, предкоммуникативная и коммуникативная тренировка.

Особо следует сказать об освоении учебников и учебных пособий материалами для использования современных технических средств обучения видео и компьютерной техники. Существующие визуальные, аудиовизуальные, компьютерные и прочие материалы (таблицы «Русские падежи», «Русский глагол», кинотелекурсы и др.) имеют широкий адресат и не связаны органично с тем или иным учебным комплексом.

Требуются учебно-методические материалы, а именно:

1) аудитивные средства (лингфонные пособия для формирования и коррекции фонетических, грамматических, лексических навыков высказывания; аудиохрестоматии для развития умений аудировать тексты).

2) визуальные средства (таблицы, схемы и другие средства графической наглядности; картинки, фотографии, репродукции картин).

3) аудиовизуальные средства (озвученные слайд композиции; учебные, документальные, научно-популярные видеозаписи, связанные тематически со специальностью студентов; художественные фильмы для проведения учебно-воспитательной работы).

4) компьютерные программы для целей тренировки и контроля усвоения лексико-грамматического материала.

Таким образом, требования, предъявляемые к учебнику, это:

- коммуникативная направленность учебника;
- соответствие отбора и организации учебного материала практическим коммуникативным воспитательным средствам, интересам учащихся;
- направленность на развитие кругозора учащихся, их мышления, воображения, памяти, на раскрытие их индивидуально-творческих возможностей;
- доступность, посильности, т.е. согласование содержания учебника подготовленности учащихся, конкретным условиям обучения.

Литература:

1. Багредов В.Н. «Некоторые принципы отбора учебного материала для обучения речи на иностранном языке с позиций структурно- коммуникативного подхода». Свердловск. 1970
2. Мальцевская Н.Н. Научный текст как объект исследования. Чтение-перевод- устная речь. (Методика и лингвистика). М., 1971
3. Иванов В.В. «Принципы и приёмы отбора учебного материала для курса русского языка как иностранного на начальном этапе обучения». М., 1975
4. Бим И.Л. «Методика обучения иностранным языкам как наука и проблема школьного учебника». М., 1977
5. Кубик М.К. «К вопросу о составлении практических пособий по русскому языку». «Русский язык за рубежом», №6, 1981
6. Бим И.Л. Ключевые проблемы теории учебника: структура и содержание (сост. Л.В.Трушина). М., 1981
7. Шатилова С.Ф. «О научных основах методики обучения русскому языку». Л., 1984

RƏYÇİ :dos.L.Ələkbərova

Giyosiddin Murotjonovich Usmonov, Farhod Mansurovich Muhammadjonov ⁶³
**APPLICATION OF THE COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING APPROACH
IN LANGUAGE TEACHING**

Communicative Language Teaching (CLT) appeared at the beginning of the nineteenth century, and formalized in the late 1960s. It is critically evaluated as a theory in foreign language teaching based on an overall review of its history, theory and application. However, the difficulties of its application are continually discussed because of the factors like teaching environment, educational background and cultural background of teachers and learners, as well as test systems. In our opinion, Communicative Language Teaching play more significant role in language teaching.

Communicative Language Teaching is an innovative language teaching approach formed in the late 1960s as it is mentioned above. It is based on the multidiscipline, the initiation of communicative approach, which is regarded as a revolution. It has an effect on the old-fashioned teaching system and the newcomers of disciplines, such as psycholinguistics and sociolinguistics. Communicative Language Teaching has greatly influenced on language teaching both theoretically and practically. The past half century witnessed that many scholars around the world had been discussing, reviewing and improving the approach, with many textbooks, syllabus designed based on it. Many teachers and learners came to know this theory and benefited from it. It cannot be denied that Communicative Language Teaching has made a significant contribution to foreign language teaching. In this essay, based on a brief review of its history, theory and application, and compared with Situational Language Teaching (SLT), we will critically and comparatively evaluate Communicative Language Teaching as a theory as well as its practice in foreign language teaching.

As it has been mentioned above Communicative Language Teaching appeared in the 1960s when language studies and foreign language teaching ideas made big changes in America, Britain and Europe. Before that, Situational Language Teaching had dominated foreign language teaching in Britain for many years as a traditional language teaching approach. However, in the mid-1960s, linguists in the United States, began to critically review SLT. They based on Chomsky's view of the language acquisition device and linguistic competence. This change made British linguists be aware of the imperfection of SLT and they began to question its theoretical assumptions. Scholars like Candlin, Widdowson, and Wilkins put forward communicative analysis to foreign language teaching and the syllabus design. The need to teach more adults the major languages for the European Common Market communication called for a more effective foreign language teaching approach. Therefore, Chomsky's view of linguistic competence, the writings of British linguistics and the work of the European Council brought about the advent of Communicative Language Teaching and expanded it to a larger scale.

The aims and principles of Communicative Language Teaching alternate the content, strategies and methods of language teaching and learning, and also change the roles of language teachers as well as learners. Compared with its previous approaches, Communicative Language Teaching has greatly reformed language teaching and made a huge contribution to the language learners, but in its application the problems also occur.

Different from the traditional Situational Language Teaching approach, the aim of Communicative Language Teaching emphasizes language learners' "communicative proficiency" rather than "a mere mastery of grammar and structures", which provides the learner's actual communicative needs and allows more efficient interaction for learners⁶⁴. Learners do not learn the language for the purpose of acquiring the grammars and vocabularies; rather, they use the language to communicate with others or to comprehend the information others send to them. Moreover, with a clear effective purpose, learners tend to have a stronger motivation for learning language⁶⁵.

Generally speaking, most learners have at least one or two kinds of motivation to learn a language. But how about a child or a teenager in the school or college who has no interest in language learning and is reluctant to learn it? What can teachers do to assess these learners' needs and work out a syllabus for them? In this sense, the drawbacks of Communicative Language Teaching are most obvious when specific interaction in a certain field is required.

Communicative Language Teaching stresses real and authentic materials that provide learners' real communicative needs. Communicative Language Teaching practitioners believe that materials play "a primary role of promoting communicative use"⁶⁶. They limit the use of conventional grammatical drilling exercises and add other means such as role play, cue cards, activity cards, and other audio or visual forms to practice learner's interactive competence. Three kinds of materials have been commonly used, namely, "text-based materials, task-based materials and realia"⁶⁷. Various kinds of materials provide learners with the resources they may face in real communication in a vivid way, which also bring interests to the class. It is much better than SLT that learners are taught how to appropriately interact in real situations and settings, instead of being taught how to correctly use grammatical structures. But through this way and under this settings and situations, learners are not likely to get a comprehensive and systematic mastery of all grammars that they may require since all the situations and settings cannot be

⁶³ Kokand State Pedagogical Institute, Republic of Uzbekistan

⁶⁴ Richards and Rodgers, 2001, P.161

⁶⁵ Richards and Rodgers, 2001, P.160

⁶⁶ Richards and Rodgers, 2001, P.168

⁶⁷ Richards and Rodgers, 2001, P.169-170

covered in a systematic way. This problem lay on the notion of “competence” in the Communicative Language Teaching theory itself. It is still a question whether the notions of extended competences can be all covered or not. Moreover, Communicative Language Teaching practitioners all agree that learners should be taught with grammatical rules, and what is more, they should be taught with rules of speaking. But it has no certain answers for what are the rules of speaking and whether all the rules of speaking can be listed.

The insufficient and unsystematic learning of grammar may result in inaccurate expressions, which brings about another issue concerning language learning: fluency and accuracy. Communicative Language Teaching focuses on fluent interaction with others, even at the expense of accuracy. Errors are tolerable because they do not interfere with the successful transformation of information. To be able to interact with native speakers successfully is the primary purpose of learning a language. However, this theory does not meet with all the language learners’ needs. For example, in Uzbekistan, there is a large number of English learners whose primary purpose of learning the language is to pass the entrance exams of higher educational establishments in Uzbekistan and abroad. There are also a number of English learners who are teachers, scholars, scientific researchers expecting to be able to publish academic articles in international journals. They do not care much about their speaking ability because most of them have little chance to communicate with native speakers face to face. For those people, writing accurately in English, instead of “writing fluently”, is their language need. Obviously, how to provide this group of learners is a big challenge for Communicative Language Teaching practitioners since they do not care much about accuracy of language.

Another aspect closely relates to syllabus design is the roles of learners and teachers. The emphasis of communication in Communicative Language Teaching theory calls for the maximum presentation of learners and the minimum appearance of teachers. On the one hand, learners’ role is like this:

“Negotiator-between the self, the learning process, and the object of learning-emerges from and interacts with the role of joint negotiator within the group and within the classroom procedures and activities which the group undertakes. The implication for the learner is that he should contribute as much as he gains, and thereby learn in an interdependent way.”⁶⁸

On the other hand, Breen and Candlin give a very detailed description of a teacher’s roles:

“The teacher has two main roles: the first role is to facilitate the communication process between all participants in the classroom, and between these participants and the various activities and texts. The second role is to act as an independent participant within the learning-teaching group. . . These roles imply a set of secondary roles for the teacher; first, as an organizer of resources and as a resource himself, second as a guide within the classroom procedure and activities. . . A third role for the teacher is that of researcher and learner, with much to contribute in terms of appropriate knowledge and abilities, actual and observed experience of the nature of learning and organizational capacities⁶⁹.”

With Communicative Language Teaching, learners are placed in the communicative settings and acquire language knowledge and communicative competence through active participation and interaction; while teachers change from a knowledge-giver to an organizer, facilitator and researcher. Sometimes teachers turn into a participant in the class activities. In other words, teachers stand back like an observer and manager to stimulate and direct successful communication by means of role plays, games, presentations and so on, whereas learners are put in the center of the class to participate in various kinds of communicative activities. By completing these activities, learners get a huge amount of chances to practice and produce their language, and thus their motivation will be increased and enlarged and their fluency will be improved. Meanwhile, they can learn from hearing other members’ presentations. The learner-centered class has been proved to be very beneficial in language teaching. Communicative Language Teaching offers the chance for the teachers to get involved with learners in a more friendly way.

Teacher training is another big problem in the countries where real information exchange and authentic communications situation are insufficient. The lack of communication in a real situation with foreigners causes problems for both teachers and learners. Theoretically, Communicative Language Teaching emphasizes communicative competence and encourages the fulfillment of successful interaction in dealing with real tasks. The teachers of Communicative Language Teaching should be fully competent in language competence, and a good command of the knowledge of linguistics and teaching methodologies. But practically, foreign language users, both teachers and learners, in our country are unable to receive enough input of communicative practices since they have little chance to meet with native speakers. This kind of language environment is by no means good for the sustainable development of foreign language teaching and learning. For teachers, the lack of real communication situations makes it more difficult for them to be native-like and their language quality is hard to depend on. For the learners, on the other hand, since their communicative needs are not so strong and their practice and language abilities in class is difficult to test in real situations. Therefore, how to effectively carry out the Communicative Language Teaching approach is really not an easy task in the places with insufficient foreign language-speaking environment and situations.

The learners trained by Communicative Language Teaching usually have a good performance in their actual work and communication because they have a relatively high communicative proficiency. But their test ability and scores, say in TOEFL or IELTS, may not be higher than other learners trained by other approaches. The reason for this is that the aims of the training

⁶⁸ by Breen and Candlin (1980 cited in Richards and Rodgers, 2001, P.166)

⁶⁹ Breen and Candlin (1980 cited in Richards and Rodgers, 2001, P.166)

are different. Communicative Language Teaching learners still need to find other ways to strengthen their test ability, hoping they can get a more satisfactory score in a certain exam.

REFERENCES

- [1] Hu, W.Z. (1982). A Tentative Study on CLT. *Journal of Foreign Languages* (5), 15-22. <http://dlib.cnki.net/kns50/detail.aspx?QueryID=3&CurRec=71> (accessed 25/10/2011).
- [2] Klapper, J. (2006). Understanding and developing good practice language teaching in higher education. London: CILT.
- [3] Knight, P. (2001). English language teaching in its social context. Abingdon: Routledge.
- [4] Richards, J.C. (2006). *Communicative Language Teaching Today*. New York: Cambridge University Press.
- [5] Richards, J.C. and Rogers T.S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. New York: Cambridge University Press.

Annotation

In this article the history of the approach of Communicative Language Teaching and its significant role in language teaching is reviewed on the basis of comparative analysis by historical, methodological and theoretical sources. The difference between the traditional Situational Language Teaching and Communicative language Teaching approaches is also shown.

Key words: Communicative Language Teaching, Situational Language Teaching, approach, linguistic competence, communicative proficiency, specific interaction, language-speaking environment and situations.

DİLİN ÖYRƏDİLMƏSİ ZAMANI KOMMUNİKATİV DİLİN TƏDRİSİNƏ YANAŞMANIN TƏTBİQİ

Xülasə

Məqalədə kommunikativ dilin tədisinin yanaşma tarixi və dil tədrisindəki mühüm tarixi rolu metodoloji və nəzəri mənbələr vasitəsilə müqayisəli təhlil əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin, ənənəvi situasiya dili təlimi ilə kommunikativ dil yanaşması arasındakı fərq göstərilmişdir.

Açar sözlər: Kommunikativ dilin tədrisi, situasiyalı dilin tədrisi, yanaşma, linqvistik səriştəlilik, kommunikativ bacarıq, spesifik qarşılıqlı təsir, dil mühiti və situasiyalar.

ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье история подхода коммуникативного обучения языку и его значительная роль в преподавании языка рассматриваются на основе сравнительного анализа на основе исторических, методологических и теоретических источников. Также показана разница между традиционным ситуационным языковым обучением и коммуникативным языковым подходом.

Ключевые слова: Коммуникативное обучение языку, ситуационное обучение языку, подход, лингвистическая компетентность, коммуникативное мастерство, специфическое взаимодействие, языковая среда и ситуации.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Fəridə Mikayılova

I SINIFDƏ DİL QAYDALARININ MƏNİMSƏDİLMƏSİ

Azərbaycan dili milli iftixar və qürur mənbəyimizdir. Onun qorunması, inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi təhsilin ibtidai mərhələsindən başlanır. Bu mərhələdə Azərbaycan dili tədrisinin başlıca məqsədi şagirdlərə dilin qayda-qanunları haqqında sadə məlumatlar vermək, bu zəmində onların nitqini inkişaf etdirməkdir. Ana dilinin öyrədilməsi milli təfəkkürün formalaşması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər bu fənn vasitəsilə tədris dilin səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, qrammatik xüsusiyyətlərinə bələd olurlar, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olurlar. Bu da onların cəmiyyətdə ünsiyyət imkanlarını genişləndirir. Dil ünsiyyətə xidmət edən vasitələr sistemidir. O, fikir, hiss ifadə etmək üçün əsas alətdir və təfəkkürlə sıx bağlıdır. Belə ki, dil təfəkkürsüz, təfəkkür isə dilsiz mövcud deyil. Bu baxımdan nitq bacarıqlarından istifadəni idraki prosesdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Dil və nitq bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu bir həqiqətdir ki, insanın mədəni yetkinliyinin, şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri də onun nitqidir. Bu, ümumtəhsil məktəbinin qarşısında duran ən başlıca ümumpeдагоji məsələlərdən biridir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dili fənn kurikulumunda da diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Nitq inkişafı dil və təfəkkürün vəhdətidir. Bu vəhdətin nəticəsi kimi həm nitq, həm də dil təfəkkürlə bağlıdır. Yəni uşaqların təfəkkürünün inkişafı birbaşa onların nitqinə təsir göstərir, nitqinin inkişafı isə təfəkkürünün inkişafına təkan verir. Hər bir kəsin dilə necə yiyələndiyini onun nitqi vasitəsilə asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Bu fikri hər bir şagird, valideyn, müəllim dərk etməli, xüsusilə ibtidai sinif müəllimi işini bu aspektdə qurmalıdır. Qeyd edək ki, buna həm müasir təlim prosesinin əsasında duran prinsiplər, həm kurikulum əsasında hazırlanmış dərsliklər, həm də müasir təlim texnologiyalarına yiyələnmiş müəllimlərin fəaliyyəti imkan verir. İbtidai təhsil səviyyəsini başa vurmuş şagird aşağıdakı ümumi təlim nəticələrinə nail olmalıdır: danışanın fikrinə münasibət bildirməli, öz fikirlərini sərbəst və ardıcıl ifadə etməlidir. (1) Bu nə deməkdir? Bilirik ki, dinləmə informasiya qəbul etməyə yönəlmiş reseptiv bacarıqdır. Bir çox anlayışlar, yəni zaman və məkanla, hadisə ilə bağlı məqamların aydınlaşdırılması, mətndəki əsas fikrin müəyyən edilməsi, hadisələrin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi dinləmə bacarığının köməyi ilə reallaşır. Şagirdin danışanın fikrinə münasibət bildirməsi üçün onu (danışanı) diqqətlə dinləməli, onun danışdıqlarını başa düşməli, mövzunun mahiyyətini anlamalı, əsas ideyanı dərk etməli, onu fikrində analiz- sintez etməli, aydın olmayan fikir, söz, cümlə olarsa aydınlıq gətirmək üçün suallar verməyi bacarmalı və yalnız bundan sonra danışanın fikrinə öz münasibətini bildirməlidir. Dərslikdə verbal şəkildə təqdim olunan informasiya müəllimin səsləndirdiyi dinləmə mətnləri vasitəsilə şagirdə çatdırılır. Təbii ki, burada şagirdin yaş və anlaq səviyyəsi nəzərə alınmalı, ona uyğun mövzu və tapşırıqlar olmalıdır.

Bu baxımdan dərslikdə vəziyyət necədir? Fikrimizi əsaslandırmaq üçün və nümunələr gətirmək üçün Ülkər Nurullayeva, Nuriyə Allahverdiyeva, İradə Bayramova, Aysel Xanaliyevanın 2020-ci ildə tərtib etdikləri I sinif “Azərbaycan dili” dərsliyinə və müəllim üçün metodik vəsaitə nəzər salacağıq.

Qeyd edək ki, ibtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili dərslikləri öz yığcamlığı, rəngarəngliyi, sistemliliyi, məzmun standartları, təlim strategiyası və metodikası ilə əvvəlki dərsliklərdən fərqlənir.

I-ci sinif “Azərbaycan dili” dərsliyi II hissədən ibarətdir. I hissədə şagirdlər oxu və yazı bacarıqlarına mükəmməl yiyələnirlər. Burada “Ailə və məktəb”, “Təhlükədən qorunmaq”, “Sağlam həyat”, “Təbiətin sirləri”, Nağıllar aləmində”, “Vətənim Azərbaycan”, “Yaxşı nədir, pis nədir”, “Dünyanı kəşf edirəm” kimi tədris vahidləri və hər bir mövzuya aid şəkillər və ona uyğun kiçik mətnlər verilmişdir. Bu mətnlər mövzunun daha dərinə və hərtərəfli dərk edilməsinə, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparmağa, həmçinin şagirdə müəyyən kompetensiyalar formalaşdırmağa da xidmət edir. Hər hərfin öyrədilməsi zamanı şəkil üzrə mətn qurub danışmaq, şəkillərə baxıb suallara cavab vermək, sevdiniz oyun və oyuncaqlar haqqında danışmaq və s kimi tapşırıqlar verilir ki bu da şifahi nitqin inkişafına, söz ehtiyatının artmasına xidmət edir. Bu da müəllimlərə alt standartları reallaşdırmağa və şagirdin nitqini inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Məsələn, “şagird kiçikhəcmli rəhbərli mətnlər qurur” kimi alt standartın tələbi ödənilmiş olur. Nümunə üçün: Dərslikdə belə bir tapşırıq rast gəlirik: Cümləni oxuyun və növünü müəyyən edin (s. 33) 1. Meşə yanır. 2. Onları kim xilas etdi? 3. Yangını necə söndürək? 4. Dəbilqə qoruyucu geyimdir. Bu da cümlənin əlamətləri, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri üzrə dil qaydalarına bələd olmalarına zəmin yaradır.

I sinifdə dil qaydalarının tədrisi şagirdlərdə ilk növbədə, ekspressiv nitq bacarıqlarının, yəni yazının inkişafına xidmət etməli, dilin ümumi qanunauyğunluqları haqqında təsəvvür yaratmalı, dil duyumu, yəni qaydalara riayət etməklə dilə sərbəst və yaradıcı yanaşma formalaşdırılmalıdır. Sözsüz ki, praktik əhəmiyyətə malik dil qaydasının mənimsədilməsi və tətbiqinə kömək edəcək sadə biliklərin verilməsi də zəruridir və bundan bir vasitə kimi istifadə edilməlidir. Dil qaydalarının tədrisi zamanı nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən biliklərə üstünlük verilməlidir.

I sinifdə savad təlimi dövrü yazı və oxu texnikasının öyrənilməsinə, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə həsr olunur. Verilmiş dil qaydaları real nitqdən təcrid olunmuş şəkildə əzbərlənməməli, şifahi və yazılı nitqdə müvafiq situasiyalarda tətbiq olunmaq üçün öyrənilməli, dərslikdəki mətnlər və həyatı nümunələr əsasında öyrədilməlidir. İlk növbədə mənimsənilməsi labüd olan dil materialları verilməli, çalışmalar, tapşırıqlar vasitəsilə verilən biliklər bacarığa çevrilməlidir. Bu işin mahiyyətinə müəllim diqqətlə yanaşılmalıdır, çünki uşaqların nitqinin inkişafı, hər şeydən əvvəl, söz və anlayışların düzgün dərk olunmasından keçir. Uşaq sözü ona aid olan mənə ilə daha tez mənimsəyir. Həmin sözlə ifadə olunan anlayışlar isə varlığın ümumiləşmiş obrazı olmaqla inkişaf edir, genişlənir və dərinləşir.

Dərslikdə məzmun xətləri üzrə verilən bütün mətnlər və digər yardımçı materiallar da bu məqsədə xidmət edir. Müəllimlər dərslikdə hər bir nitq səsinə (hərfe) uyğun hecalar, sözlər, cümlələr, kiçik mətnlər təqdim etməklə şagirdlərin savad

təlimi dövrünü daha səmərəli təşkil etmələrinə, onların sonrakı təlim illərində qazandıqları biliklərin dərinləşməsinə, daha dəqiq demiş olsaq, bünövrənin möhkəm olmasına çalışmışlar.

Bu mərhələdə məzmun xətləri üzrə şagirdlərin ziyələnəcəyi dil qaydalarına istinad etmiş olsaq, əsas və alt standartların tələbi belədir: şagird zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir (4.1). Alt standartlarda isə Səs və hərfi fərqləndirir. (4.1.1), Sözləri hecalara ayırır (4.1.2), Böyük və kiçik hərfləri fərqləndirir (4.1.3), Hərfləri əlifba sırası ilə sadalayır (4.1.4), Ad, əlamət və hərəkət bildirən sözləri tanıyır və fərqləndirir (4.1.5), Cümləni tanıyır və əsas əlamətlərini sadalayır (4.1.6) və nəhayət məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir (4.1.7).

I sinfin "Azərbaycan dili" dərslərinə diqqət etdikdə görürük ki, 9-cu səhifədən başlayaraq hərflər və səslərin öyrədilməsi ilə yanaşı, həm də, uşaqlarda cümlə qurmaq vərdişlərinin formalaşdırılması üzrə işlər aparılır.

Dərslərin II hissəsində seir, hekayə, nağıl və s. müstəqil müəllimlərlə danışma kimi şifahi nitq bacarığı inkişaf etdirilir. Danışma ekspressiv bacarıqdır və bu zaman bildiklərini, düşündüklərini və hiss etdiklərini şifahi nitq vasitəsilə ifadə etmək tələb olunur. Danışma bacarığının inkişafına şəkillərin təsvirindən başlamaq məqsəduyğundur. Bunun üçün dərslərdə müxtəlif kompozisiyalı şəkillər verilmişdir. Şagirdlər bu şəkillər üzrə rəhbərlik edilən nitq qurmaqla gördüklərini təsvir edir, suallara cavab verirlər.

İbtidai sinifdən öyrədilən dil qaydalarında əsas yeri fonetika (orfoqrafiya və orfoepiya), morfolojiya (sözlərin qrammatik mənası), sintaksis (söz birləşməsi və cümlə) tutur və bu istiqamətdə ilkin anlayışlar öyrədilir. Standartlar da bu qeyd etdiyimiz bölmələri əhatə edir.

Dərslərdə şagirdlərin bilik və bacarıqları meyarlar üzrə qiymətləndirilir. Məsələn "Mənim sehrli əşyam" (dərslük: səh.14) Məndən ad, əlamət, say, hərəkət bildirən sözləri seçib qruplaşdırır. Öyrəndiyi sözlərlə onların izahlarını uyğunlaşdırır. Təqdimat üçün seçdiyi vizual materialları yazılı şərhləri ilə müşayiət edir. Mövzu ilə bağlı bir neçə cümlədən ibarət esse yazır. Qiymətləndirilən meyarlar təlim məqsədlərinin yerinə yetirildiyi göstərir.

Dərslərdə cümlə qurmaq vərdişləri, nitq inkişafı, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə yanaşı, söz yaradıcılığı, söz birləşməsi, eyni köklü sözlər, ad, hərəkət, əlamət, say bildirən sözlər, həmçinin məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin sadə üsullarla uşaqlara çalışmaların vasitəsilə necə aşılındığının da şahidi olur.

Birinci sinifdə tədris olunan dərslərin təhlili zamanı aydın olur ki, morfolojiya bölməsinə daha çox yer ayrılır. Müəllim bu bölməni tədris edərkən müəyyən üsullardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Şagird morfoloji bilikləri öyrənməklə gələcəkdə bu bölməyə aid verilmiş mürəkkəb tapşırıqları asan əldə etmiş olacaqdır. Bu tapşırıqlar morfolojiyanın tədrisinə kömək etməklə yanaşı onların lüğətini də inkişaf etdirməli, cümlə qurmaq vərdişlərini formalaşdırmalıdır.

Beləliklə, I sinif savad təlimi dövrü kimi xarakterizə edilir. Nitq səsləri və hərflərin öyrənilməsi, səs, hərflər, sait, samit səslər, söz, heca, cümlə anlayışlarının təcürbi şəkildə öyrənilməsi bu dövrə aiddir. I sinfin sonunda dil qaydaları üzrə reallaşdırılan alt standartlar isə bunlardır: şagird səs və hərfi fərqləndirir, sözləri hecalara ayırır, böyük və kiçik hərfləri fərqləndirir, hərfləri əlifba sırası ilə sadalayır, ad, əlamət və hərəkət bildirən sözləri tanıyır və fərqləndirir, cümləni tanıyır və əsas əlamətlərini sadalayır, məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Ümumi ibtidai təhsil.// Kurikulum, 2008, N 1, s.131-150.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası", Dərslük, I hissə, Bakı, 2016, 403 s.
3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası", dərslük, II hissə, Bakı, 2019, 430 s.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" dərsləyi (Müəlliflər: Ülker Nurullayeva İradə Bayramova Şəhla Zahidova Nuriyə Allahverdiyeva Aysel Xanaliyeva) Bakı 2020, 184 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. (Müəlliflər: Ülker Nurullayeva İradə Bayramova Şəhla Zahidova Nuriyə Allahverdiyeva Aysel Xanaliyeva) Bakı 2020, 184 s.

I SINIFDƏ DİL QAYDALARININ MƏNİMSƏDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə ibtidai təhsil mərhələsinin I sinfində dil qaydalarının tədrisi məsələlərindən bəhs edilir. İbtidai sinifdən öyrədilən dil qaydalarında əsas yeri fonetika (orfoqrafiya və orfoepiya), morfolojiya (sözlərin qrammatik mənası), sintaksis (söz birləşməsi və cümlə) tutur və bu istiqamətdə ilkin anlayışlar öyrədilir. Standartlar da bu qeyd etdiyimiz bölmələri əhatə edir. Əldə edilmiş nəticə ondan ibarətdir ki, dil qaydalarının tədrisi zamanı nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən biliklərə üstünlük verilməlidir.

ПРАВИЛА ЗНАНИЯ ЯЗЫКА В I КЛАССЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы преподавания языковых правил в начальном образовании. Фонетика (орфография и ортоэпия), морфология (грамматическое значение слов), синтаксис (словосочетания и предложения) занимают центральное место в правилах языка, преподаваемых в начальной школе, и в этом направлении преподаются основные понятия. Стандарты также охватывают эти разделы. Был сделан вывод, что знания, которые служат развитию разговорных навыков, должны иметь приоритет при преподавании языковых правил.

RULES OF LANGUAGE KNOWLEDGE IN CLASS I

Summary

The article addresses the issues of teaching language rules in primary education. Phonetics (spelling and orthoepy), morphology (grammatical meaning of words), syntax (word combinations and sentences) occupy a central place in the rules of the language, taught in primary school, and taught in this direction. Standards also cover these sections. There was a conclusion that the knowledge that serves the development of conversational skills should be given priority in teaching language rules.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ж. Мустафаева, Н.Хиялова⁷⁰
ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ РЕБЕНКА В СЕМЬЕ

Что такое социализация? Это процесс усвоения человеком опыта той общественной жизни и тех общественных отношений, в которые он попал при рождении и в которых растет и мужает. Процесс этот многогранен и постоянен, он происходит постепенно, но неукоснительно. Человек усваивает и активно воспроизводит социальный опыт, систему социальных связей и отношений в своем собственном опыте. В итоге социализации человек приобретает качества, ценности, убеждения, общественно одобряемые формы поведения, необходимые ему для нормальной жизни в обществе. Он учится сотрудничать и взаимодействовать с другими людьми.

Социализация исключает пассивную позицию человека в жизни, она предполагает необходимое активное участие его в освоении общечеловеческой культуры, людских отношений, в формировании определенных социальных норм, ролей и функций, приобретение умений и навыков, необходимых для их успешной реализации. Социализация базируется на широком познании человеком окружающей его действительности, на овладении им навыками практической индивидуальной и групповой работы.

Как же происходит эта самая социализация? Только что родившийся малыш и не подозревает, куда он попал из уютной, теплой и безопасной утробы матери. А попал он, если ему повезло, в семью, важнейшей функцией которой является социализация, или воспитание, ребенка.

Одной из ключевых функций семьи в жизни ребенка является функция социализации. Она предполагает процесс постепенного освоения и осознания новых социальных установок и ценностей, принятие их, поскольку они являются общеобязательными. По мнению многих авторов, в более широком смысле социализация может длиться на протяжении всей жизни человека, но некоторые отмечают, что в узком смысле социализация может ограничиваться периодом взросления личности вплоть до достижения ею совершеннолетия.

Семейная социализация – это процесс постепенной подготовки человека к будущим социальным ролям (в том числе, к семейной роли), а также влияние со стороны семьи и ее членов на формирование психологически зрелой личности. Именно от отношений в собственной семье будут зависеть отношения в семье человека, которую он потом будет выстраивать самостоятельно, будучи уже во взрослом возрасте.

Семья оказывает сильное социализирующее воздействие на личность человека посредством некоторых механизмов влияния: эмоциональное влияние - отношение, которое родители проявляют к ребенку; отношения, которое демонстрируют супруги друг к другу; нормативное влияние – привитие правил поведения в обществе, определение основных норм и ценностей, которыми в дальнейшей жизни будет пользоваться ребенок; информационное влияние – совокупность информации и необходимых данных о явлениях и процессах, происходящих в жизни.

Социализация ребенка в семье проходит несколько ключевых моментов, поэтому данный процесс нельзя однозначно назвать простым. Было доказано, что только по прохождению социализации в рамках семьи ребенок может в дальнейшем адаптироваться к социальным условиям. Процесс социализации предполагает две неравные по времени стадии, которые также отличаются друг от друга степенью интенсивности и продолжительностью.

В целом, стандартный сценарий, который отражает процесс социализации в семье, выглядит следующим образом: изначально дети получают в качестве образца модель отношений супругов, которая была продемонстрирована в родительской семье; далее дети проигрывают отношения, выступая в различных ролях со старшими или младшими братьями и сестрами, предоставляя им пример в поведении и примеряя на себя новые роли, которые могут как подходить им, так и быть совершенно чужими. На основе оценки сходства моделей семьи дети уже во взрослом возрасте выбирают себе нового партнера, с которым и воспроизводят структуру ролевых отношений родительской семьи в своей новой семье. Таким образом, от успешности социализации в рамках семьи зависит физическое и психологическое состояние ребенка. Он может благоприятно воспринимать самого себя, видеть свое будущее, собственную семью. Но если в рамках семьи изначально подавался неблагоприятный пример, то это приводит к тому, что во взрослой жизни человек перестает адекватно оценивать семейные отношения, воспринимает их негативно, перекладывая неприятный опыт из прошлого на настоящие отношения. Отсутствие адекватной оценки не позволяет человеку в полной мере насладиться своей жизнью, поскольку страхи и риски будут постоянно преследовать его по жизни.

Семья – это важный источник ценностей и жизненных ориентиров, и воспроизводиться они должны непосредственно обоими супругами, чтобы в дальнейшем передавать их детям. Социализация в семье – один из ключевых этапов развития личности, и от ее организации зависит многое уже во взрослой жизни человека. Поэтому часто, если ребенок воспитывался в неполноценной семье, или в семье, где его преследовали конфликты, то он будет в меньшей степени доверять людям.

Семья как социальный институт играет важную роль в социализации детей. Развитие личности ребенка, социализация происходит в общении, во взаимодействии с родителями.

⁷⁰ Азербайджанский Университет Языков, кафедра педагогики dos. və baş müəllim

Именно в семье человек получает первый опыт социального взаимодействия. На протяжении какого-то времени семья вообще является для ребенка единственным местом получения такого опыта. Затем в жизнь человека включаются такие социальные институты, как детский сад, школа, улица. Однако и в это время семья остается фактором социализации личности.

Социализация осуществляется под воздействием многих факторов, среди которых решающую роль играет социальная среда. С первых дней своего существования человек окружен другими людьми. С самого начала своей жизни он включен в социальное взаимодействие. В процессе взаимоотношений с другими людьми он получает определенный социальный опыт, который, становится неотъемлемой частью его личности.

Именно родители имеют самое сильное влияние на детей. Еще Жан- Жак Руссо утверждал, что каждый последующий воспитатель оказывает на ребенка меньшее влияние, чем предыдущий. Родители являются теми предыдущими по отношению ко всем остальным: воспитателю детского сада, учителю начальных классов и учителям – предметникам, которым самой природой от дано преимущество.

Основным средством социализации, обеспечивающей социальный контроль между личностями, личностью и семьей являются:

Язык – основной инструмент социализации. С его помощью ребенок принимает, анализирует, обобщает и передает информацию, выражает эмоции и чувства, заявляет о своей позиции, точки зрения.

Ценности – идеальные представления, принципы с которыми ребенок соотносит свои поступки.

Нормы – усвоенный ребенком образ мышления, поведения, общения.

Навыки и умения – образцы деятельности. Они играют не только поведенческую, но и обучающую роль в последующей социализации. Закрепление навыков и умений помогают быстрее и увереннее овладевать новыми навыками и умениями.

Основные формы социализации ребенка в семье

Всю совокупность семейных отношений можно разделить на несколько видов.

Социально-биологические отношения охватывают сферу половозрастной структуры и численности семьи, рождаемости, пола и половой жизни, физического совершенствования и наследственности, а также родственных отношений между членами семьи.

Хозяйственно- экономические отношения образуют материальную основу быта семьи. Они включают ведение домашнего хозяйства, семейный бюджет, распределение обязанностей по дому.

Юридические отношения характеризуют правовое регулирование брака и развода, личных и имущественных прав и обязанностей супругов, отношения между родителями, детьми и другими родственниками, вопросы наследственности и усыновления.

Нравственные отношения охватывают вопросы семейных чувств, прежде всего любви и долга, нравственных ценностей семьи, нравственного воспитания, создавая фундаментальную основу развития ребенка как человека и гражданина.

Психологические отношения представляют собой сферу психического склада членов семьи и реализуют моменты из совместимости, психологического климата в семье, формирования чувств и межличностных отношений, развития ребенка как личности.

Педагогические отношения прямо касаются вопросов семейной педагогики и воспитательных функций семьи.

Итак, в любой семье человек проходит стихийную социализацию, характер и результаты которой определяются ее объективными характеристиками (составом, уровнем образования, социальным статусом, материальными условиями и пр.), ценностными установками (просоциальными, асоциальными), стилем жизни и взаимоотношений членов семьи.

Какую бы сторону развития ребенка ни взяли, всегда окажется, что решающую роль в его эффективности на том или ином возрастном этапе играет семья.

Список использованной литературы:

1. Дубровина И.В. Семья и социализация ребенка. М.,1998 г. стр. 55-57
2. Кологовкина А.О. Семья как фактор социализации ребенка. М., 2016,стр.40-46
3. <https://moluch.ru/archive/125/34591/>
4. <https://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Pedagog/hrestomatia/14.php>
5. <https://novainfo.ru/article/5976>.
6. Педагогика. Под редакцией А.П. Тряпицкой, М.,2014. стр. 138-139.
7. В.С.Безрукова. Педагогика. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2013
8. Н. Бордовская, А.Реан. Педагогика. С. Петербург, 2015

Ключевые слова: Семья, ребенок, социализация, социальный статус, материальные условия, фактор социализации, семейная социализация, средство социализации, формы социализации

Key words: Family, child, socialization, social status, material conditions, socialization factor, family socialization, means of socialization, forms of socialization

Açar sözlər: ailə, uşaq, sosiollaşma, sosial status, maddi şərait, sosiollaşmanın faktoru, ailə sosiollaşması, sosiollaşmanın vasitələri, sosiollaşmanın formaları

Xülasə

İnsanın sosial inkişafı prosesində ailənin çox böyük rolu var, çünki onun dəstəyi, yardımı, etinasızlığı, yaxud mühakiməsi şəxsiyyətin istək və arzularında əks olunur, mürəkkəb situasiyalardan çıxmağa, həyatın dəyişkən məqamlarına alışmasına kömək edir və ya mane olur, dəyişən sosial şərtlərə sinə gərməyə ruhlandırır. Ailə dəyərləri və ailə atmosferi onun üzvlərinin şəxsi inkişaf mühitini və özünütəsdiqi arenasını şərtləndirir. Bu gün valideyn nüfuzu əksər hallarda öz təsirini itirir, onu valideynlərin şəxsi keyfiyyətləri əvəzləməlidir.

Şəxsiyyətin inkişafına hansı istiqamətdən yanaşılsa, onun istənilən mərhələsində həlledici rolun ailəyə məxsus olduğu şübhə doğurmur.

Summary

The family plays an important role in the process of social development of a person due to the fact that its approval, support, indifference or condemnation affects a person's aspirations, helps or hinders him from looking for solutions in difficult situations, adapting to the changed circumstances of his life, and resisting changing social conditions. The values and atmosphere of the family also determine how much it becomes an environment for self-development and an arena for self-realization of its members, possible aspects and ways of doing something else. The authority of parental authority often does not work today - it should be replaced by the authority of the personality of the parents

RƏYÇİ: dos. Ə.Ağakışiyev

Кази-заде Динара, Расулова Гюльнар
ПУТИ ЭФФЕКТИВНОЙ РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ
НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Теория и методика обучения русскому языку как иностранному относится к числу наук, которые оперативно реагируют на изменения, происходящие в современном мире. Эти изменения носят глобальный характер. Преподавание русского языка как иностранного обусловлено комплексной научной базой, основанной на достижениях различных отраслей лингвистики, психологии, социологии и педагогики. Развитие науки и социальные изменения в обществе повлекли за собой целый ряд изменений: 1. Язык как образовательная дисциплина, 2. Изменения в обществе и в общественном сознании, 3. Роль образования в развитии человека.

Важным направлением методики преподавания русского языка как иностранного является обучение языку специальности. Сложность такой работы заключается в необходимости подготовки студентов как к профессиональной, так и к учебной деятельности на русском языке.

В методике обучения русскому языку как иностранному отдельное направление представляет обучение русскому языку как иностранному, учитывая будущую специальность студентов. В процессе обучения взаимодействуют предметная - профессиональная и языковая компетенции, приобретаемые студентами в процессе преподавания разных дисциплин: русского языка и специальных предметов. Важным условием интенсификации учебного процесса является целенаправленно обучение языку специальности, в программу обучения необходимо включить материал, раскрывающий специфику содержания изучаемой науки и разработать определенную систему обучения студентов русскому языку. Работа преподавателя будет тогда иметь положительный результат, когда берется не случайный, а специально отобранный и последовательно расположенный материал. Для этого требуется определение языкового материала, специальной лексики, учебных текстов, разработанных на основе лингвистического описания исследуемого материала.

На первом этапе обучения языку специальности главной и основной является задача формирования у студентов речевых и письменных умений и навыков в тех видах и формах общения, на которых базируется учебная деятельность при овладении специальными научными дисциплинами. Главной целью является подготовка к учебной деятельности, так как студенты должны участвовать в работе семинаров, слушать и записывать лекции, писать курсовые и самостоятельные работы. Обучение языку специальности, особенностям научного стиля, учебно-профессиональной сфере общения в сжатые сроки требуют определения содержания и организации учебного и информативного (текстового) материала и последовательности его презентации. Материал должен быть представлен в той форме, в которой он воплощается в сфере данной науки, так как научиться деятельности в определенной сфере можно лишь в результате многократной тренировки в осуществлении присущих ей конкретных целостных актов в соответствии с их задачами и в естественных условиях их протекания в рамках данной сферы.

Под содержанием обучения языку специальности понимается методическая организация лингвистического материала, который позволяет добиться быстрого его усвоения в заданных целях. Содержание обучения специальной лексике - сложный многоступенчатый процесс, который включает в себя не только исследование того, чему учить (проблема отбора и организация языкового материала), но и определение того, как учить, какова система обучения различным видам речевой и письменной деятельности. Определить содержание обучения специальной лексике возможно на основе учета следующих лингводидактических требований:

1. Цели обучения, предусмотренные в программе практического курса русского языка.
2. Компрессия лексического материала с учетом профессиональной направленности обучения приводит к необходимости проводить отбор на основе учебников по специальности.
3. Выделение лексического ядра, языкового и информативного (вербального и визуального) материала.

Обучение специальной лексике должно быть определенным образом нормированным, ограниченным. Отбор специальной лексики связан прежде всего с определением единицы отбора. За единицу отбора в специальной лексике принимается слово, в отдельных случаях словосочетание, образующее единое целое.

Источником отбора специальной лексики служат тексты по специальности. В лингводидактике сложились принципы для минимизации языкового материала в учебных целях. В процессе отбора специальной лексики применяются принципы функционирования специальной лексики в речи и письме и отражающие ее языковую сущность. Отобранный языковой материал должен включать в себя единицы, необходимые для обслуживания тем и ситуаций, которыми должен овладеть студент. Тематические подборки обеспечивают совершенствование умений говорения, слушания, чтения и письма. Разные, но объединенные тематические тексты помогают расширить познавательную информацию, выделить главное, строить самостоятельные тематические высказывания, объединяя информацию, полученную по зрительному, слуховому каналам и, решая мыслительные задачи, активизировать отобранные языковые средства.

Тематическая группировка опирается на классификацию предметов и явлений реальной действительности вокруг определенной темы.

В тематическую группу входят имена существительные, имена прилагательные и глаголы - все они даются в их сочетаемости. Тематический метод введения специальной лексики означает, что новые слова и выражения вводятся с опорой на специальный текст, группируясь вокруг одной ситуации. На занятиях по русскому языку должны быть разработаны несколько тематических групп. В каждую тематическую группировку должна войти лексика данной специальности. Наименования одной тематической группы являются производящей базой слов других тематических групп. Таким образом, все группы в пределах усваиваемой лексики оказываются связанными собственно-языковыми отношениями.

Тексты по специальности требуют большой предварительной работы, направленной на снятие трудностей до момента ознакомления. Все встречающиеся в тексте незнакомые лексические единицы делятся в основном на три группы: основные термины по специальности, терминологическая лексика и общеупотребительная лексика.

Для каждой из этих групп составляется серия предтекстовых лексикограмматических заданий. Например: основные термины специальности (слова и словосочетания) записываются в исходной форме, рядом дается перевод, толкование, объяснение понятия, записываются производные слова и их способность входить в состав устойчивых словосочетаний. Словосочетания являются основой изучения языка. Включение их в тематические группы в пределах определенной темы помогает активизировать речевые и письменные навыки, давая возможность при высказывании и чтении идти от смысла к его выражению. Словосочетания, являясь тематически сгруппированными, связанными с определенной ситуацией (темой) высказывания, помогают студентам быстро и точно строить предложения.

Важное значение имеет отбор текстового материала, при котором учитывается не только лексическое наполнение, но и тематическая направленность, а также познавательная ценность текста. Методы и приемы в процессе работы над текстом по специальности дают возможность комплексного воплощения основных дидактических принципов: при усвоении новых слов воплощается экстралингвистический принцип, при изучении синтаксической валентности - синтагматический, при изучении системных связей слов - парадигматический, при отборе стилистически маркированных лексем - функциональный, отдельных значений полисемических слов - контекстуальный.

В процессе формирования коммуникативных умений особое значение надо уделять приемам, направленным на освоение сочетаемости слов, их системных связей, употребление функционально маркированной и полисемичной лексики. Такое заключение основано на том, что при конструировании монологической и диалогической речи студенты: 1. используют преимущественно структуру простого предложения, избегая сложных синтаксических конструкций; 2. неправильно употребляют предлоги и союзы; 3. мало используют грамматические и лексические синонимы; 4. путают значения многозначных слов; 5. речь студентов, как правило, лишена стилистической индивидуальности. Чтобы устранить ошибки в работе над текстом по специальности предусматривается целый ряд комплексов заданий: сопоставить словосочетания с разными значениями многозначных слов, подобрать синонимические ряды к словам текста, составить антонимические пары, заменить слова в словосочетаниях антонимами, составить словосочетания с опорными словами и некоторые другие задания. В работе над словом текста важным является семантизация, которая осуществляется беспереводным способом т.е. средствами русского языка. Работа над семантикой слова должна обязательно опираться на данные толковых словарей русского языка. В работе над текстами по специальности используются специальные словари.

Язык специальности отбирает определенные лексико-грамматические единицы, определяет частотность функционирования тех или иных грамматических форм, структуру предложения, типологию текстов, их виды и т.д., тем самым, создается как бы особая разновидность языка, задачей которой является точная передача информации при максимальной четкости выражения мысли. Этого можно достичь только в процессе активного воздействия на язык в целях его оптимизации, отбора и подчинения себе определенных языковых средств.

Специальные тексты своим предметным содержанием и языковым оформлением ограничены пространством отдельно взятой научной дисциплины и используются в учебном процессе специалистами соответствующих областей наук: физиками, математиками, биологами, геологами, химиками и др. Студент, изучающий русский язык как иностранный уже на начальном этапе обучения приобретает базовую основу по профилю своей будущей специальности, которая включает комплекс дисциплин.

Разнообразие предметно-языковых дисциплин, которые предлагаются к изучению специальных текстов, нивелируются, методически разумно выравниваются, объединяются в коммуникативную информационную структуру.

В организации и отборе содержания текстов по специальности необходимо следовать лингводидактическому принципу профильности обучения. Преподаватель должен

быть ответственным за преподавание языка специальности того или иного профиля, за формирование у студентов коммуникативной компетенции такого уровня, который необходим и достаточен для осуществления деятельности в учебно-профессиональной сфере общения на русском языке. Для каждой специальности критериями отбора специальных текстов являются актуальность, проблемность, доступность, профессиональная направленность.

Тексты по специальности должны быть интересными и привлекательными для студентов. Они дают возможность для содержательной и лингвистической работы. Они являются материалом для профессиональных вопросов, комментариев, сравнений и сопоставлений. Таким образом, текст по специальности является источником информации и основой для профессионального общения. Текст по специальности служит источником формирования словаря профессиональных слов, выражений и конструкций.

Обучение студентов русскому языку как иностранному и как языку специальности вырабатывает у них навыки оптимального восприятия специальных текстов. Это обеспечивается умением воспринимать и различать фрагменты специального текста, содержащие концептуальные знания соответствующей области. Как правило, такие фрагменты характеризуются насыщенностью концептуальными терминами и соответствующими объяснениями обозначаемых ими понятий, реалий, явлений и т.д.

Текстовые определения специальных понятий отличаются от словарных многообразием форм выражения, которые включают кроме словесных и невербальные средства (рисунки, схемы, формулы) представления специальных знаний. В специальных текстах довольно широк и диапазон собственно словесных приемов объяснения концептуальных понятий, к которым относятся различного рода определения: операциональные, партитивные, родовидовые, описания и пояснения, которые выражаются различными синтаксическими конструкциями и характеризуются различным лексическим наполнением. Чтобы обогатить

словарный запас студентов специальной лексикой, надо учитывать исходный уровень их лингвистической подготовки, преемственность в обучении языку, учитывая логику процесса овладения языком, вводить лексический материал.

Все это соответствует современным требованиям интенсификации учебного процесса, определяет возможность использовать текст по специальности в качестве основного материала для активизации специальной лексики и раннему включению студентов в сферу их профессиональной деятельности.

Обучение языку как средству познания специальности, новая, особая организация обучения, увеличение объема речевой деятельности на русском языке, четкая практическая направленность обучения - предъявляют серьезные требования к содержанию обучения русскому языку, приводят к необходимости целенаправленного отбора учебного материала из сферы научной речи.

Литература

1. Митрофанова О.Д. Язык научно-технической литературы. – М.: Изд-во МГУ, 1973.
2. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: Проблемы обучения. – М.: Русский язык, 1985.
3. Антонова Т.И. Текстовые формулировки научного определения // Вопросы языкознания. - №4, 1984.
4. Олехнович Л.Б. Тесты (варианты и ответы) по дисциплине «Концепции современного естествознания». Ростов н/Д: ДГТУ, 2003.
5. Комарова А.И., Олехнович Л.Б. Концепции современного естествознания для студентов вузов. Ростов н/Д: Феникс, 2004.

Ключевые слова: язык, специальность, текст, образование, теория, методика, предмет.

Acar

sözlər: dil, ixtisas, mətn, təhsil, nəzəriyyə, metodica, mövzu.

Key words: language, specialty, text, education, theory, technique, subject.

Xülasə

Məqalədə Ali məktəblərin Azərbaycan bölməsinin rus dili dərslərində ixtisas üzrə mətnlərin iş metodikası araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, bu mövzu indiki zamanda da çox aktualdır.

Summary

The investigation was made in this article on texts working methods depending on specialty in the Russian language classes of the Azerbaijani department of universities. The author mentioned that this topic is still very actual for the moment.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

СПЕЦИФИКА ОНЛАЙНОВЫХ СМИ И ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛИСТИКИ

Степень доступности Интернета является значимым показателем развития общества, от неё непосредственно зависят показатели гражданской активности и политической свободы общества. Интернет в Азербайджане в период с 2000 по 2011 годы представляет собой не только новый плацдарм для развития и дальнейшей деятельности традиционных СМИ. За указанный период он фактически открывает огромные, можно даже сказать, неограниченные возможности для креативного синтеза различных жанров СМИ в нашей республике. Именно в этот (конечно, и в последующий, вплоть до наших дней) традиционные СМИ продолжают активно осваивать коммуникативно-информационное пространство интернета.

Указанные процессы затрагивают глубинные пласты общественного устройства. При этом развитие интернет-ресурсов в Азербайджане пока не получило чётко структурированного характера и еще не пользуется в достаточной степени оформленным юридическим «щитом». Правда, перечисленные позитивные тенденции пока не получили отражения в современных исследованиях. Имеющиеся подступы к анализу азербайджанского медиа-пространства носят в основном спорадический характер и основаны исключительно на конкретном эмпирическом материале.

Названные факторы обуславливают актуальность изучения основных направлений эволюции интернет-СМИ в социально-экономической, политической, законодательной и социокультурной средах современного Азербайджана. Поэтому развитие интернет-СМИ заставляет учитывать специфику политического и экономического устройства Азербайджана, этнопсихологию с характерными для постсоветского периода трансформациями и многие другие аспекты, которые формируют среду азербайджанских СМИ нового типа.

В аспекте анализируемой проблемы прежде всего обратимся к особенностям распространения Интернет-сетей в Азербайджане с указанием на перспективы их дальнейшего развития. Итак, интернет-СМИ в обозначенный исторический период – это принципиально новый информационно-коммуникационный канал, который уверенно занял свое место рядом с тройкой «старых» медиа – печатными периодическими изданиями, радиовещанием и телевидением.

Так как в согласии с планом диссертации мы начинали свой обзор СМИ-журналистики с пограничного 1991 года, то подчеркнём следующий факт: с середины 90-х годов минувшего века Интернет выступает как дополнительное средство для передачи и распространения информации. При этом одновременно он активно используется и печатными СМИ, и радио, и телевидением для расширения собственных возможностей (практически все «старые» медиа сегодня имеют собственные сайты в Сети).

Все традиционные функции СМИ реализуются и в интернете, но при этом с некоторыми особенностями. Безусловно, сама природа интернета, которая позволяет передавать и распространять информацию в кратчайшие сроки и на неограниченные расстояния, значительно усиливает информационную функцию СМИ. В интернете реализуются и аналитические функции СМИ, однако, в целом интернет-изданий, в которых размещено значительное количество аналитических экспертных материалов и комментариев, существенно меньше, чем информационных.

Интернет-СМИ вместе с тем решают и досуговые задачи. Причем за играми, развлечением и юмором в интернет приходят до половины «озеров». Наконец, чрезвычайно важной является коммуникативная функция интернет-СМИ: на одном полюсе действует профессиональный производитель информации, а на другом – представительное и неопределенное по численности множество анонимных (как правило) пользователей.

Все эти характеристики интернет-СМИ в той или иной мере отражаются в медийных реалиях сегодняшнего Азербайджана. Хотелось непременно подчеркнуть, что Азербайджан в числе первых республик бывшего СССР подключился к галактике сети. Это произошло в тот самый присно памятный пограничный 1991 год, когда провайдером на тот момент являлся «Intrans». Администрирование национального домена высшего уровня с характерной пометой «az» ведется несколько позднее, именно с 1993 года. Первые азербайджанские сайты начинают формироваться уже с 1994 года при Национальной Академии наук Азербайджана, а первым официально зарегистрированным государственным интернет-ресурсом становится сайт Президента Азербайджанской Республики, созданный уже в 1997 году.

Необходимо отметить, что с первых дней распространение интернета в республике шло в основном силами частных секторов. До 1999-2000 годов деятельность основных поставщиков интернет-услуг (их тогда называли так: ISP – интернет-провайдеры) осуществлялась в согласии со специальным разрешением – выдачи лицензии. Но в 2000 году лицензирование этого вида услуг практически оказалось аннулированным. Это привело, в частности, к тому, что любые физические или юридические лица в нашей республике могли беспрепятственно заниматься данным видом деятельности.

⁷¹ Lecturer Faculty of Journalism, Baku State University Tel: 00994503399535; email: arzu.mamedova.77@mail.ru

С 2011 года в Азербайджане, по подсчётам специалистов, начинают действовать около сорока интернет-провайдеров, из которых только три являлись на тот период государственными. ISP же, в свою очередь осуществляют свою деятельность в условиях рыночной конкуренции. Для прямого доступа в Интернет-сеть использовались беспроводные и проводные технологии связи, в медиа-пространстве, главным образом, в формате WiMAX, 3G и других. Международный трафик в стране обеспечивается двумя частными компаниями (Azertelekom и DeltaTelekom и), что в указанный период создавало альтернативные возможности выбора для различных интернет-провайдеров.

Принципиально новым этапом в дальнейшем развитии интернет-сети в Азербайджане в масштабах глобализации с 2007 года становится появление таких услуг, как односторонний спутниковый интернет под специальным брендом – «PeukDSL». Азербайджанским пользователям представилась возможность подключиться к высокоскоростному интернету (до 24000 кбит/с) на всей территории республики.

Но это был только первый шаг к распространению спутниковой связи. Как указывается в монографии «Современное медиа-пространство Азербайджана», «в скором времени дальнейшем все три оператора мобильной связи, действующие в Азербайджане, обеспечивают своих абонентов высокоскоростным доступом в интернет и оказывают услуги в форматах 3G. В целом же, если принимать во внимание такой факт, что охват мобильной связи в Азербайджане достигал 100 процентов, то фактически можно было фиксировать, что каждый гражданин Азербайджанской Республики имел реальную возможность доступа в Интернет» [1, 205-206].

По последним данным Министерства связи и информационных технологий (МСИТ), количество различных сайтов, который в нашей республике пользуются доменом с литерой «az». К 2011 году достигло 8778. Учитывая, что стоимость национальных доменов с 2006 года была снижена на 33 процента, есть все предпосылки к дальнейшему росту числа сайтов.

Уже с 2005 года в Азербайджане очень большим спросом пользовался высокоскоростной интернет (с 512 кбит/с до 24000 кбит/с). С этого года практически во всех телефонных станциях было установлено оборудование для подключения высокоскоростного интернета. В 2008-2009 годах в Азербайджане началось массовое использование нового поколения сетей 3G и 4G (WiMAX).

По официальным данным доклада «IFAPAnnualWorldReport 2009», подготовленного ЮНЕСКО, в 2009 году интернет-технологиями в Азербайджане была охвачена половина всего населения, при этом широкополосной стационарной связью пользовались 10.7 процента граждан республики. Примечательно, что на тот период это был лучший показатель среди всех стран СНГ, кроме России (в РФ в 2009 году охват широкополосным Интернетом составлял 12.2 процента). По оценкам Международного союза электросвязи (МСЭ), к 2011 году, по меньшей мере половина населения Земли будет иметь доступ к контенту и средствам широкополосной связи. Эксперты МСЭ полагают, что наиболее важным фактором, способствующим росту числа пользователей широкополосной связи, будет дальнейшее активное развитие и распространение мобильных средств связи.

По данным Министерства связи и информационных технологий Азербайджана, сейчас тариф на интернет скоростью 1Мб/с колеблется в пределах 10-15 манатов. Однако, если интернет получать на базе технологии WiMAX, - говорится в экспертных материалах, подготовленных министерством, - за 25 манатов пользователям предоставляется безлимитный беспроводной Интернет со скоростью до 10 Мбит/с.

Если обратиться к статистическим данным, можно ясно увидеть изменения в динамике тарифов на интернет в Азербайджане. За последние несколько лет они снизились почти в 100 раз. Например, в 2005 году Интернет со скоростью 1 Мбит/с предоставлялся за 1000 манатов, в 2006-м - за 600-700, в 2007-м - за 320, в 2008-м - 130, в 2009-м - 32, в 2010-м - 25. В настоящее время услуга оказывается за 10-15 манатов. Показательно, что снижение ее стоимости продолжается.

В разных регионах страны тарифы на интернет-услуги отличаются друг от друга. «Азертелеком» предоставляет услуги провайдера Aktivol. Он предлагает высококачественный интернет скоростью 30 Мбит/с за 40 манатов. То есть цена за интернет в 1 Мбит/с в данном случае немногим превышает 1 манат.

С существующими ценами на интернет в стране президент Азербайджанского интернет-форума (АИФ) Осман Гюндюз согласен лишь частично. По его словам, в Азербайджане проблема с ценами на Интернет не так уж и актуальна. Для нормальной качественной работы скорость Интернета не должна быть ниже 1-12 Мбит/с, что стоит около 10 манатов. Мобильные операторы также предлагают нормальный интернет за эту же цену. «Правда, по сравнению с соседними странами цены у нас высокие. К примеру, в соседней стране за 10 манатов мы можем приобрести пакет со скоростью Интернета 4-8 Мбит. У нас же скорость интернета пока низкая», — отмечает глава АИФ. «В провинциях, в регионах, особенно в селах главная проблема связана с отсутствием доступа к качественному Интернету. По статистике больше половины населения страны проживает в сельской местности. Это означает, что больше половины населения лишены доступа к качественному интернету» [2], - уточняет Рамиз Мехтиев,

Основная причина подобного положения дел заключается в том, что охват функционирующих в стране частных провайдеров ограничен и не имеет доступа в регионы. Учитывая эту ситуацию, «Аз-телеком» организовал встречу с провайдерами и направил 10 частных провайдеров в регионы. Эксперт на основании данного факта подчеркивает, что села, около 20 районов будут оснащены беспроводной интернет-сетью последних образцов. Это означает треть всех сел. Государство должно разработать программу по обеспечению доступа сельских жителей к

интернету. Многие специалисты считают, что в районах Азербайджана в указанные годы должны проводиться соответствующие акции, мероприятия, программы под девизом дальнейшего распространения более качественного интернета.

Таким образом, в глобальном информационном пространстве возникает серьезная проблема. То есть: в Азербайджане с начала XXI столетия по 2011 годы основная проблема дальнейшей информатизации связана с отсутствием возможности у жителей отдаленных населенных пунктов доступа к широкополосному интернету. С этого времени представители СМИ нашей республики начинают готовить программу, соответственно связанную с расширением зоны охвата широкополосного интернета. В ней речь идет о проведении специализированных технологических «оптико-волоконных» кабелей в отдаленные населенные пункты. В Баку же с 2010-2011 годов предусматривалось технологическое оснащение этими «оптико-волоконными» кабелями всех домов.

Главной задачей проекта является обеспечение широкополосным интернетом отдаленных регионов со скоростью 10-100 Мбит/с и доведение числа пользователей до 85 процентов населения. Конечная же цель заключается в доведении этого показателя к 2017 году в Азербайджане до уровня развитых стран.

Итак, в рамках статьи мы вкратце рассмотрели основные формы развития Интернета, их юридические основы и финансирования в масштабах современного медиа-пространства Азербайджана.

Список литературы:

1. Современное медиа-пространство Азербайджана. Москва: АИРО-XXI, 2013, 415 с.
2. Мехтиеv P.Э. Эфирное пространство Азербайджана: проблемы и задачи. 13 октября 2009 года. // <http://Inews. Az/ polinics/2009101312741207. 999 c>.

İstinadların siyahısı:

1. Azərbaycanca müasir media məkanı. Moskva: AİRO-XXI, 2013, 415 s.
2. Mehdiyev R.E. Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr. 13 oktyabr 2009. // <http://Inews. Az/ polinika/2009101312741207. 999 s>.

List of references:

1. Modern media space in Azerbaijan. Moscow: AİRO-XXI, 2013, 415 p.
2. Mekhtiev R.E. Etheric space of Azerbaijan: problems and tasks. October 13, 2009. // <http://Inews. Az/ polinics/2009101312741207. 999 s>.

Ключевые слова: коммуникативно-информационное пространство интернета, интернет-провайдеры, беспроводная интернет-сеть.

Açar sözlər: İnternetin kommunikasiya və məlumat sahəsi, İnternet təminatçıları, simsiz İnternet şəbəkəsi.

Key words: communicative and informational space of the Internet, Internet providers, wireless Internet network.

Резюме

Характерный в последнее десятилетие для Азербайджана стремительный рост доступности для населения источников альтернативной информации кардинально переформатировал медиaproстранство страны. Эта тенденция напрямую определяет уровнем проникновения Интернета, его ролью в формировании информационного сообщества нового типа и, как следствие, политическими и экономическими аспектами развития системы СМИ современного Азербайджана.

Onlayn medianın xüsusiyyətləri və onlayn jurnalistikanın xüsusiyyətləri

Xülasə

Son on ildə Azərbaycan üçün xarakterik olan əhali üçün alternativ məlumat mənbələrinin mövcudluğunun sürətlə artması ölkənin media məkanını köklü şəkildə yenidən qurdu. Bu tendensiya birbaşa İnternetin nüfuz səviyyəsini, yeni tipli informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında rolunu və nəticədə müasir Azərbaycanın media sisteminin inkişafının siyasi və iqtisadi aspektlərini müəyyənləşdirir.

The specifics of online media and features of online journalism

Summary

The rapid growth in the availability of alternative information sources for the population, characteristic of the last decade for Azerbaijan, has radically reformatted the country's media space. This trend directly determines the level of Internet penetration, its role in the formation of a new type of information community and, as a consequence, the political and economic aspects of the development of the media system of modern Azerbaijan.

RƏYÇİ - Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq jurnalistika kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Əhmədli Nəsir Abbas oğlu

Vaqif Qurbanov,¹ Şəbnəm Əsgərli
VI-VII SİNIFLƏR ÜZRƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİ VƏ MÜƏLLİM ÜÇÜN METODİK
VƏSAİTLƏRDƏ METODİK YENİLİKLƏR

XXI əsrdə Azərbaycan məktəbi dünya elminə və təhsilinə inteqrasiya prinsipi əsasında yenidən qurulmuşdur. Yeni təhsil sisteminə keçmiş və Boloniya prosesinə qoşulmuşdur. Boloniya prosesi Avropa dövlətlərinin məktəbləri üçün həm müasir və həm də modern təhsil sistemi sayılır. Respublika hökuməti bu sistemə keçərkən əvvəlcə islahatlardan başlamışdır. Təhsil islahatları haqqında qanun verilməmiş, komissiyalar yaradılmışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri Heydər Əliyev yeni sistemin memarı və yaradıcısı və rəhbəri olmuşdur. O böyük azərbaycanlı təhsil qurucularına yeni strateji istiqamətlər verərək bu fikri tələq edirdi: «Təhsil millətin gələcəyidir», «Təhsil elmə inteqrasiya vasitəsidir». Həqiqətən də, bu məhz belədir. Təhsil bütün dünyada mədəniyyətə inteqrasiya vasitəsidir. Millətlər, xalqlar, dövlətlər öz mədəniyyətləri ilə tanınırlar, fəxr edirlər.

Rəhbərin bu yuxarıdakı sözləri, fikirləri də məktəblərimizin şüarına çevrilmişdir: «Mədəniyyəti yüksək olan xalq həmişə yüksələcək, həmişə irəli gedəcək».

Ümummilliyet lider müasir məktəbin sisteminin qurulmasında müəllimlərin hazırlığının yüksəldilməsini başlıca şərtlərdən ən birincisi hesab edərək onlara böyük ümidlərlə baxırdı. O deyirdi: «Mən yer üzündə müəllimdən yüksək və şərəfli bir ad tanımıram». «Azərbaycan ziyalıları içərisində müəllimlər dövlətin, xalqın hörmət və məhəbbətini qazanmış ən şərəfli insanlardır». «Mən həmişə – keçmişdə də, indinin özündə də onlara ürəkdən inandığımı və etibar etdiyimi bəyan edirəm».

Doğrudan da, müəllim adını uca tutmağı biz ulu öndərdən öyrənmişik və bu peşəni seçmişik. Bəli, ölkədə təhsil islahatlarının da, yeni sistemin də lokomotivi, yeni hərəkətverici qüvvəsi məhz elə müəllimlər olmuşdur. Elmin təhsillə inkişaf etdirilməsini, elmi kəşflərin, ixtiraların təhsildən qaynaqlanlığını, habelə gözlənilən nəticələr olduğunu müəllimlər öz əməli fəaliyyətləri ilə sübuta yetirmişlər və indi də yetirirlər.

Təhsilin məzmununun Avropa standartlarına uyğun müəyyən olunmasında qabaqcıl müəllimlər çox böyük əmək sərf edirlər, zəhmət çəkirlər. Boloniya təhsil sistemini ilk öncə onlar analiz edib öyrəndilər, dövlət standartları, fənn kurikulumlarını işləyib hazırladılar, habelə dərsliklər və dərs vəsaitləri yaratdılar. Beləliklə, 2008-ci tədris ilindən etibarən məktəbdə birinci siniflər fənn kurikulumları ilə hazırlanmış yeni dərslik komplektləri əsasında işləməyə başladılar.

2008-ci ilə kimi ibtidai sinif müəllimlərimiz treninqlər vasitəsilə yeni təhsil sisteminin mahiyyətindən xəbərdar oldular. Avropa məktəbləri ilə yaxından tanış olan mütəxəssislər öyrənmələri öyrəndiklərə, bu fənnin məqsəd və vəzifələrini açıqladılar və Avropa dəyərlərinə və təfəkkürünə uyğun mənimsədiklərini sinif müəllimlərinə çatdırmış oldular.

Avropada dil təlimi praktik istiqamətdən daha güclü qurulmuşdur. Şagirdlər praktik danışıqda yiyələnməklə ədəbi dil qaydalarını da öyrənirlər. Müəllim vasitəçi imiş. Şagird dərslik vasitəsilə elmi obyektə tədqiq edir. Dərsliklər şagirdə dünyanı öyrədir.

Azərbaycan dili fənni də həmin ildən əlifba, oxu və dil qaydalarından ibarət məzmunla tədris olundu. Hazırda 12-ci ildir ki, ənənəvi qaydada 3 ayrı-ayrı dərslikdən ibarət dərsliklər əvəzinə, Azərbaycan dili dərsliyindən istifadə edilir. Bildiyimiz kimi, yeni sistemdə dərslik islahatı, dərslik siyasətinin rolu əvəz edilməzdir. Bir sırada təlim dilinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi Azərbaycan dili dərslikləri ilə indiki dərslikləri müqayisə etsək, nə qədər fərqli cəhətləri meydana çıxartmış olarıq.

Məqsədimiz də elə pedaqoji ictimaiyyətə cəmi səkizillik ömrü olan Azərbaycan dili dərsliklərinin nümunəsində dövlət dərslik siyasətinin uğurlarını açıb-göstərmək, müasir dərsliklərin və onlara dair müəllim üçün metodik vəsaitlərdəki yeniliklərin üstünlüyünü təhlillər əsasında nəzərinə çatdırmaqdır. Kurikulumla tərtib olunmuş Azərbaycan dili dərsliklərinin və müəllim üçün metodik vəsaitlərin metodoloji əsasları və tərtibi prinsipləridir.

Tədqiqatla bağlı aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- 1) Dərslik tərtibinin metodoloji əsaslarının təhlilinin verilməsi;
- 2) Azərbaycan dili dərslikləri və müəllim üçün metodik vəsaitlərin tərtibi prinsiplərinin analiz olunması;
- 3) Ənənəvi və yeni VI-VII sinif «Azərbaycan dili» dərsliklərinin məzmunca müqayisə edilməsi;
- 4) Yeni VI-VII sinif «Azərbaycan dili» dərsliyi və həmin siniflər üzrə müəllim üçün metodik vəsaitlərdəki yeniliklərin üzə çıxarılması və şərh;

5) Tədqiqatdan alınan faktların ümumiləşdirilib nəzəriyyə şəklinə çalınması və yeni təkliflər hazırlanması.

Nəzəri metodlarla dərslik nədir, necə tərtib olunur, kimlər tərəfindən tərtib edilir, müasir Azərbaycan dili dərslikləri necə olmalıdır suallarına cavab axtarılmışdır. Müqayisə, müşahidə, müsahibə yolları və üsulları ilə öyrənilir və ümumiləşdirilir.

Dərsliklərin və metodik vəsaitlərin təhlilində statistik metodlara istinad edilmiş və yeniliklərin sayının yeni texnologiyaların sayına bərabər olduğu müəyyən edilmişdir.

VI-VII sinif müəllimləri, nəhayət, Azərbaycan dili dərsliyinin mətnlə başladığını, yəni mətnəyönümlü qurulduğunu, dili nitq praktikası kimi anlaşıldığını, ifadə, inşa, hekayə, esse təliminin rabitəli nitqə inteqrasiya edildiyini (çevrildiyini) qiymətləndirmənin rabitəli nitq yaratmağa və ifadə etməyə görə olduğunu dərk edə biləcəklər.

Əvvəla, onu qeyd etməliyik ki, pedaqoji anlayış kimi dərslik – tədris proqramı əsasında və ona müvafiq olaraq tərtib edilən sənəddir. Dərslik təlim prosesində mühüm yer tutur. Hələ vaxtilə Konstantin Dimitriyeviç Uşinskiyin dediyi kimi, yaxşı dərslik və metodika şəraitində orta səviyyəli müəllim də yaxşı nəticə əldə edə bilər.

Dərslik tərtibində iki cəhət əsas götürülür: motivasiya (I ünsür) və materialın didaktik cəhətdən işlənməsi (II ünsür). Bu ünsürlər baxımından dərsliyin dörd tipi müəyyən edilir:

- a) didaktik tip (hər iki ünsür nəzərə alınır);
- b) doğmatik tip (I ünsür çatmır);
- c) dekorativ tip (II ünsür çatmır);
- d) monoqrafik tip (hər iki ünsür çatmır).

Göründüyü kimi, izahlı lüğətlərdə dərslik anlayışı elmi-pedaqoji anlamda şərh olunarkən bu günün özündə də klassik pedaqogikaya istinad edilir. Çünki klassik pedaqoji şərh tarixi-ictimai köklərə malikdir və həmin köklərdən müasir dövrdə də istifadə olunur. Bu sözün leksik-semantik tutumu geniş izahlara, şərhlərə, müqayisələrə mövzu verir. Həmin sözün frazeoloji semantikasında həyat dərsliyi, tərbiyə dərsliyi və s. də məktəb dərsliyindən assosiativ törəmələrdir.

Bizim vurğuladığımız mənada, yəni məktəb dərsliyi keçmiş dillə desək, tədris vəsaiti, müasir anlamda kurikulum, təhsil, dərs vəsaitidir.

Hazırda dərslik, dərslik komplekti kimi anlayışlar kurikulumun tərkib hissəsi sayılır. Kurikulum (lat.curruculum –kurs, elm) – mütərəqqi təhsil modellərindən biridir. Kurikulum anlayışı iki mənada işlənir: geniş və dar mənada.

Geniş mənada kurikulum dövlətin təhsil sahəsində siyasətini, təhsilin məqsədlərini, milli təhsil standartlarını, tədris planı və proqramlarını, təlim və tədris prosesləri ilə bağlı bütün sahələri – təhsilin məzmununu, strategiya və qiymətləndirmə standartlarını əks etdirən və onların səmərəli təşkilinə və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəd kimi başa düşülür.

Kurikulum bütün təhsil pillələrini əhatə edir: təhsil illərində hər bir təhsil pilləsində şagirdlərin əldə edəcəkləri ümumi təlim nəticələri – bilik, bacarıq və səriştələr, aşılanaq keyfiyyətlər təhsil pillələri və siniflər üzrə müəyyənləşdirilir və fənnin (fənlərin) məzmun-standartları (öyrənilməsi zəruri olan normalar) kimi kurikulumuna daxil edilir. Hər bir fənn kurikulumunun ümumi nəticələri fənn üzrə konkretləşdirərək fənnin məzmun standartlarında, strategiya və qiymətləndirmə standartlarında əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.M. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri «Kurikulum» jurnalı, 2008, №1.
2. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasi. Bakı, Qismət, 2014, 384 s.
3. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, dərslik, Bakı, «Paradis», 2016, 282 s.
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, dərslik, Bakı, «Paradis», 2016, 362 s.
5. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum), «Kurikulum» jurnalı, 2008, № 1.

Açar sözlər: dərslik, təlim, dil qaydaları, orfoepiya.

Ключевые слова: учебник, обучение, языковые правила, орфоэпия.

Key words: textbook, training, language rules, orthoepy

Методические инновации в учебниках азербайджанского языка и методические пособия для учителей для VI-VII классов РЕЗЮМЕ

Учебники и методические пособия на азербайджанском языке для VI-VII классов были подготовлены на основе требований предметной учебной программы и используются в школьной практике с 2013-2014 гг. соответственно. Критика и определения были даны и написаны об этом наборе учебника.

Наши учителя, которые в совершенстве и всесторонне освоили учебную программу, обычно считают новую систему образования наиболее перспективной инновацией. По их мнению, аксиома заключается в том, что образование, состоящее из 4 строк контента на азербайджанском языке, имеет более высокий коэффициент (результат), чем одна строка контента, т.е. только языковые правила.

Мы также убеждены, что учебники "Азербайджанский язык" для VI-VII классов также характеризуются нововведениями своих предшественников, то есть традиционалистов.

Methodical innovations in the textbooks of the Azerbaijani language and methodological manuals for teachers for grades VI-VII SUMMARY

Textbooks and teaching aids in the Azerbaijani language for grades VI-VII were prepared on the basis of the requirements of the subject curriculum and have been used in school practice from 2013-2014. respectively. Criticism and definitions were given and written about this set of textbook.

Our teachers, who have mastered the curriculum perfectly and comprehensively, usually consider the new education system the most promising innovation. In their opinion, the axiom is that an education consisting of 4 lines of content in the Azerbaijani language has a higher coefficient (result) than one line of content, i.e. only language rules.

We are also convinced that the textbooks "Azerbaijani language" for grades VI-VII are also characterized by the innovations of their predecessors, that is, traditionalists.

RƏYÇİ: d0s.S.Abbasova

İBTİDAI SİNİFDƏ LEKSİKOLOGİYA VƏ NİTQ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Dilimizin leksikasının sistemli öyrənilməsinə XX əsrin 50-ci illərindən etibarən başlanılmış, S.Cəfərov, A.Qurbanov, H.Həsənov, N.Xudiyev, B.Xəlilovun onlarla dərslik və monoqrafiyası bu sahənin tədqiqinə həsr olunmuşdu. Kurikulumuna görə leksikanın əsas elementləri (sözün leksik və qrammatik mənası, məcazi mənalıma, çoxmənalılıq, omonim, sinonim, antonim, arxaizmlər və frazeoloji birləşmələr) V sinifdə “Niyə belə deyirik” bölməsindəki mətnlər kontekstində tədris olunur. Dərslikdəki söz ehtiyatı istiqaməti üzrə işlər isə birbaşa şagirdlərin lüğət fondunun zənginləşməsinə və leksik bacarıqların formalaşmasına gətirib çıxarır.

Sözün çoxmənalılığı söz yaradıcılığı prosesinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Şagirdlərin sözləri qeyri-dəqiq mənada bilmələrinin bir səbəbi də sözün çoxmənalılığını zəif öyrənməsindən irəli gəlir. Çoxmənalı sözlər vahid bir sözün sonrakı inkişafının nəticəsidir ki, bu cəhət isə dilimizin üslubi imkanlarını artırır və söz üçün mətnin nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Çoxmənalı sözlərin bütün məna çalarları eyni hüquqa malik deyil. Bu mənalardan biri həmin sözün ilk həqiqi, müstəqil mənası, qalanları isə törəmə-məcəzi mənalarıdır. İbtidai sinif şagirdlərinin səhvi məhz bu fərqi ayıra bilməməkdir. Ona görə də ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdləri sözlərin çoxmənalılığı ilə tanış etmək vacibdir. Bu işi aşağıdakı qaydada əyanlaşdırıb başa salmaq olar:

Göz – bədənin bir üzvü; stolun gözü; bulağın gözü; iynənin gözü; uşaqların gözü (fərqləndirmə); bir göz otaq. Burada birinci məna əsas, qalanları isə törəmə mənalarıdır. Sözün ikinci mənası adətən məcazi olur. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edən cəhət ikinci mənanın- yeni emosional ekspressiv çalarlığa malik olmasıdır. Sözün həqiqi mənası konkret surətdə əşya, hadisə, proses və s. bildirirsə, məcazi məna əşyanın əlamətlərinin tutuşdurulmasına əsaslanır.

Ana dili dərslərində şagirdlərin ən çox çətinlik çəkdiyi məsələlərdən biri də omonimlərlə çoxmənalı sözlərin ayırd edilməsidir. Çoxmənalı sözlərə dilimizin demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər və feillər çoxluq təşkil edir. Fikrimizcə, fəal dərstdə müəllimin seçdiyi metoddan asılı olaraq şagirdlərə omonimlərlə çoxmənalı sözlərin fərqli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən cədvəl və ya slayd mümayiş etdirilməlidir. Ənənəvi təlim zamanı dərslərin prosesində daha çox Venn diaqramından istifadə olunurdu. Fərqli və oxşar xüsusiyyətləri bir cədvəldə görün şagird mövzunu yaxşı mənimsəyir, hafizəsinə həkk edir. Bu gün isə ibtidai sinif müəllimləri tədris prosesində BİBÖ, Venn diaqramı, Klaster (şaxələndirmə), Auksion kimi iş üsullarından daha çox istifadə edirlər.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafında dilin özünün daxili imkanlarının rolu danılmazdır. Dilimizin leksik tərkibinin zənginləşməsində ədəbi dilin mənşəyinə, işlənmə dairəsinə görə lüğət tərkibindən, dilin leksik məna qruplarından istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Ana dilimizin daxili imkanları şagirdlərə dərslərin prosesində fəal interaktiv üsulla keçirilən tapşırıqlar əsasında öyrədilməlidir.

Məktəbdə üslubiyyət məşğələlərinin səmərəli təşkili şagirdlərin nitq inkişafında mühüm rola malikdir. Nitqə verilən başlıca tələblər, eləcə də üslubi qrammatika üzrə işlər üslubiyyət məşğələlərinin məzmununa daxildir. Azərbaycan dili leksikasının üslubi imkanları olduqca genişdir və bunların praktik şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin nitqinin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, nitqə verilən başlıca üslubi tələblər sayılan dəqiqlik və ahəngdarlıq üzrə işləri şagirdlərə çatdırmaqda sinonimlik və antonimlik üzrə işlər əsas yer tutur. Leksika və frazeologiyayı, xüsusilə sözlərin məna qruplarının öyrədilməsi zamanı şagirdlərə mənimsətmək daha düzgün sayılır.

Leksikologiyada sözü aşağıdakı cəhətlərinə görə öyrənirlər:

1. Sözün dilin lüğət tərkibindəki rolu, mövqeyi;
2. Sözlərin mənşə qruplarına görə növləri;
3. Sözlərin işlənmə dairəsinə görə növləri;
4. Sözlərin məna qruplarına görə növləri;
5. Sözlərin dilin lüğət tərkibindəki aktiv və passiv roluna görə qrupları və s.

Bu sadaladığımızları müəllim dərslərin prosesində müxtəlif resurslara söykənərək öyrətməyə çalışmalıdır. Orta məktəbdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır ki, bura lüğətin genişləndirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması və eləcə də lüğətin təmizliyi üzrə aparılan işlər daxildir. Bir çox hallarda şagirdlərin nitq mədəniyyəti onların dilimizin leksik zənginliklərinə necə yiyələnmələrindən, şəxsi lüğət ehtiyatının həcmindən və keyfiyyətindən asılı olur. Dilin elə bir sahəsi yoxdur ki, sözlə bağlı olmasın. Söz üzərində işi düzgün və səmərəli təşkil etmək üçün onun xarakteristikasını bilmək lazımdır. Yəhya Kərimov yazır ki, “sözün səslərdən ibarət olması onu fonetika ilə, varlığın hər hansı hadisəsini, əşyasını adlandırması, başqa sözlə, məna kəsb etməsi onu leksika ilə, müəyyən qrammatik formada olması onu qrammatika ilə əlaqələndirir” [2; 471].

Şagirdin lüğət ehtiyatının genişləndirilməsi zamanı yeni sözlərin izahından, danışqda obrazlı ifadələrlə bağlı işlərdən istifadə olunmalıdır. Lüğət ehtiyatını genişləndirmək üçün bədii mətnlər, eləcə də çalışma üzrə işlər daha məqsədəuyğundur.

⁷² f.safaraliev@mail.ru

Sözlərin mənalarını bütün incəlikləri ilə izah etmək də bu işin həyata keçməsinin əsas yollarından biridir. İbtidai sinif müəllimi eyni zamanda sözlərin həqiqi və eləcə də məcazi mənalarının şagirdə öyrətmək üzərində çalışmalıdır. Bu yolla da, müəllim şagirdin lüğətinin dəqiqləşdirilməsinə nail olur.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirməyin bir istiqaməti də lüğətin fəallaşdırılmasıdır. Bu zaman bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan biri də sözləri müxtəlif mənalarda işlətməkdir. Bu tapşırıqlar üzərində işləməklə şagirdlərin ilk növbədə lüğəti fəallaşır. Daha sonra onlarla bir və ya bir neçə sözü cümlədə işlətmək, frazeoloji vahidləri nitqdə olduğu kimi işlətmək məqsədəuyğundur. Şagird lüğətini fəallaşdırmağa kömək edən vasitələrdən biri də onları xalqımızın şifahi yaradıcılığının nümunələri olan atalar sözlərindən, zərb məsəllərdən danışqda istifadə etmək, onlardan yerli-yerində işlətmək bacarığı aşılamaqdır.

Leksik bilik və bacarıqların əldə edilməsinin ədəbi dilin fonetik, qrammatik, üslubi normalarının müəyyənlişməsində böyük rolu vardır. Sözlərin mənasını və mənə qruplarını öyrədkən həqiqi və məcazi mənalar müqayisə edilir, omonimlər çoxmənalı sözlərlə, paronimlərlə qarşılaşdırılır. Sözsüz ki, bu tipli tapşırıqlar həm orfoepik, həm də orfoqrafik qaydaların öyrədilməsinə kömək edir. Müəllim sinonimləri öyrədkən onların nitqdəki rolunu aydınlaşdırmaqla üslubi normaların elmi əsasını formalaşdırmış olur. Leksikologiya bölməsi fonetika, derivatologiya, morfologiya, sintaksis, orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədris edildiyindən şagirdlər sistemli bilik və bacarıqlar əldə etmiş olurlar. Bu da öz növbəsində rabitəli nitq vərdişlərinin formalaşmasında və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nitq inkişafı üzrə aparılan işlər zamanı şagirdlərin yazılı və şifahi rabitəli nitqində müxtəlif üslub səhvləri müşahidə olunur ki, bunları leksik-üslubi və qrammatik üslubi səhvlərə bölürlər. Bəzən şagird yazısında sözlər öz yerində işlədilmir. Belə sözlər şagirdin sinonim seçmək bacarığının düzgün formalaşmadığından irəli gəlir. Yaxınmənalı sözlərdən hansını işlətməyin doğru, dəqiq olduğunu şagirdlər fərqləndirə bilmirlər. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə bu qəbildən olan üslub səhvlərinə tez-tez yol verilir. Bunun üçün şagird eyni sinonim qrupunda birləşən müxtəlif leksemləri tapmalı, işlətmə məqamına görə müqayisə etməyi bacarmalıdır. Üslubi səhvlər dedikdə, məsələn, nitqdə rus sözlərinin tez-tez işlədilməsidir.

Bəzən şagird nitqində, müxtəlif mövzularda yazılan inşa yazılarda, ifadə yazılarda, habelə yazıya hazırlıq zamanı şagirdin şifahi cavabında dialekt sözləri eşidirik. Belə qüsurlar da leksik-üslubi səhvlərə aid edilir. Bu tip səhvlərin aradan götürülməsi üzrə iş apararkən, həmin dialektlərin ədəbi dil qarşılığını şagirdlərə öyrətmək məqsədəuyğundur.

İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisinin başlıca prinsipi nitq inkişafı olduğundan qrammatikanın tədrisi prosesində də şagirdlərin nitqinin və təfəkkürünün inkişafına geniş imkanlar açılır. Hər bir dərstdə ədəbi tələffüz, leksika, söz yaradıcılığı, üslubiyyət və ya rabitəli nitqin inkişafı üzrə iş qabarıq şəkildə əks olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007.
2. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2011.
3. Quliyeva S., Bəliyev H. Azərbaycan dili təlimi və nitq inkişafı metodikası. Bakı, 1994.

Açar söz: leksika, sözlərin mənə qrupları, nitq

Keyword: lexicon, meaning groups of words, speech

Ключевое слово: словарь, смысл группы слов, речь

İbtidai sinifdə leksikologiya və nitq inkişafı məsələləri **Xülasə**

Azərbaycan dili leksikasının üslubi imkanları olduqca genişdir və bunların praktik şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin nitqinin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Проблемы лексикологии и развития речи в начальной школе **Резюме**

Возможности стилей лексику азербайджанского языка достаточно широки и их практическая преподавания играет важную роль в обогащении речи учеников.

Lexicology and speech development issues in the primary school. **Summary**

The possibilities of styles of the Azerbaijani language lexicon are quite wide, and their practical training plays an important role in enriching students' speech.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

Гусейнли Санай Гасангулу кызы⁷³
ИНТЕРФЕРЕНТНЫЕ ОШИБКИ В РУССКОЙ РЕЧИ БАКИНЦЕВ

Проблема взаимовлияния языков в процессе их контактирования охватывает широкий круг теоретических и практических вопросов, всевозможные разновидности их взаимодействия, одним из важнейших аспектов которого является проблема интерференции. Языковая интерференция – это «взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковом контакте, либо при индивидуальном усвоении неродного языка» [6, с. 197].

В современном языкознании существует две основные точки зрения, связанные с широким и узким пониманием интерференции: 1) интерференция как изменение в структуре языка в результате контактирования языков; 2) нарушения норм чужого языка под влиянием знания родного языка, появляющиеся в речи билингва. Как одна из наиболее актуальных, нами была выделена проблема, связанная с фонетико-произносительной интерференцией в русской речи билингвов. С помощью метода сплошной выборки в процессе эксперимента были выделены интерферируемые ошибки билингвов, обусловленные наличием различий в фонетических системах азербайджанского и русского языков: В устной речи бакинцев-билингвов были отмечены интерферентные ошибки, получившие название «замена ударных звуков [э], [е], [о] на дифтонги [ие] и [уо]». В качестве классических примеров можно привести следующие слова: нет – [ниет], мел – [миел], дом – [дуом]. Так, были зафиксированы следующие ошибки данного типа: нефть – н[ие]фть, действующий – д[ие]йствующий, метод – м[ие]тод, светлый – св[ие]тлый. Одной из самых распространённых интерферентных ошибок произносительного характера считается смешение твёрдости/мягкости при употреблении твёрдых и мягких звуков в русской речи бакинцев-билингвов.

В связи с этим в русских словах возникают позиции, в которых наблюдаются фонетико-произносительные ошибки: прове[r]те реферат вместо прове[r']те реферат; прися[t]те на минуту вместо прися[t']те на минуту; отме[t]те окончания вместо отме[t']те окончания. Чаще всего подобное твёрдое произношение в наибольшей степени представлено в абсолютном конце слова. Например: вно[v] вместо вно[v'], кро[v] вместо кро[v'], любо[v] вместо любо[v'], поста[v] вместо поста[v'], свекро[v] вместо свекро[v'], соста[v] вместо соста[v'], неф[t] вместо неф[t'], сентяб[r] вместо сентяб[r'], промышленнос[t] вместо промышленнос[t'].

Обширный пласт интерферентных ошибок в речи бакинцев-билингвов связан с произношением русских слов, включающих в себя стечение согласных, в то время как в азербайджанском языке оно отсутствует. Но в русском языке стечение согласных – явление распространённое, представленное целым рядом звукосочетаний: 1) согласный + р: [бр], [гр], [вр], [др], [кр], [тр], [пр], [хр], [фр]; 2) согласный + т: [пт], [рт], [ст] и др. Данная особенность приводит в процессе произношения русских слов билингвами к появлению гласных звуков в звукосочетаниях со стечением согласных: [пара]вило вместо правило, [пар]грамма) вместо программа, [пар]спектвместопроспект,[пар]фессор) вместо профессор, [сир]едняя вместо средняя.

Таким образом, рассмотрение особенностей функционирования устной формы русского литературного языка в условиях азербайджано-русского билингвизма позволило выявить, что под влиянием фонетико-произносительной интерференции родного языка в русской речи бакинцев-билингвов возникают ошибки орфоэпического характера, сигнализирующие не только о нарушении произносительной правильности носителями билингвизма, но и о различиях в фонетических системах разноструктурных русского и азербайджанского языков: 1) об отсутствии, с одной стороны, в родном языке билингвов множества явлений, категорий, особенностей, характерных для системы русского языка, создающих зону колеблющейся нормы при усвоении бакинцами-билингвами русской речи; 2) с другой стороны, о наличии в азербайджанском языке звуков, отсутствующих в русском языке. В процессе анализа языкового материала были выявлены интерферируемые ошибки. Их дальнейшее исследование позволит не только определить оптимальные пути преодоления интерференции в русской речи бакинцев-билингвов, но и, что особенно важно, – даст возможность более тонко, углубленно рассмотреть состояние фонетических систем обоих языков.

Наряду с фонетическими, особо распространены ошибки, нарушающие морфологическую правильность речи. В качестве наиболее актуальных в процессе эксперимента были выявлены следующие разновидности морфологических ошибок: 1) нарушение норм функционирования существительного в научном стиле; 2) употребление не существующих в русском языке форм числа различных частей речи; 3) неоправданная замена одних падежных окончаний другими в именных частях речи; 4) образование в устной и письменной речи не соответствующих литературным нормам форм сравнительной степени прилагательных и наречий, смешение формы возвратного глагола с формой невозвратного глагола, смешение глагольных окончаний в спрягаемых формах глагола, немотивированное употребление инфинитива в предложениях и др. Указанные разновидности позволяют проанализировать обширный материал, необходимый для построения классификационных схем речевых ошибок, так как большая часть ошибок этого типа появляется под влиянием интерференции азербайджанского языка, кроме того, морфологические нарушения возникают по причине слабого усвоения морфологических норм, и наконец, их появление может быть обусловлено давлением языковой системы. По материалам письменных текстов были выявлены следующие

⁷³ БГУ. диссертант II курса

морфологические ошибки: 1) немотивированная замена одних падежных окончаний другими: «итог мировой социальной конкуренцией» вместо «итог мировой социальной конкуренции»; «повышение влияния больших социальных групп и облегчением процессов их сплочения» вместо «повышение влияния больших социальных групп и облегчение процессов их сплочения»;

2) образование ненормированной формы сравнительной степени прилагательных, наречий, категории состояния: «Он сделал это более лучше» вместо «Он сделал это лучше»; Сюжет становился более загадочнее вместо Сюжет становился загадочнее; Было более светлее вместо Было светлее; 3) употребление билингвами форм местоимений, характерных для просторечия: ихние разработки интереснее вместо их разработки интереснее; ихняя учебная программа вместо их учебная программа; 4) нарушение литературных норм образования и употребления причастия: а) не соответствующее нормам образование причастия: громко засмеявший студент вместо громко засмеявшийся студент; улыбнувший товарищ вместо улыбнувшийся товарищ; 5) смешение билингвами суффиксов деепричастий: «Он, задумавшись, начал быстро выполнять задание» вместо «Он, задумавшись, начал выполнять задание»;

б) немотивированный пропуск предлогов: «Студент нашёл материал статье» вместо «Студент нашёл материал в статье» или «Студент нашёл материал к статье»; семантически избыточное дублирование предлогов: «Это произошло в нашей в группе» вместо «Это произошло в нашей группе».

Классификация ошибок, нарушающих морфологическую правильность, представляет собой многослойную, многомерную систему – некое усложнённое иерархическое целое, которое не исчерпывается приведённым перечнем. В перспективе они могут быть исследованы с разных позиций: 1) в лингводидактическом аспекте; 2) с точки зрения психолингвистики; 3) в социолингвистическом аспекте; 4) с позиций языкового состояния.

Мы классифицировали лексические ошибки в русской речи двуязычных бакинцев в результате идентификации в сознании билингва несовпадающих лексических значений двух языков. Нередко стремление учащихся передать значение русских слов по аналогии с нормами словоупотребления в родном языке служит одной из основных причин, порождающих интерференцию на лексико-семантическом уровне. Причиной нарушения норм в словоупотреблении и сочетаемости слов в русском языке является и недостаточное знание семантики слов и тех связей, с которыми они должны выступать в словосочетаниях. Одним из следствий того, что соотносимые лексические единицы в разных языках представляют собой слова с присущим им национальным специфическим своеобразием, являются многочисленные ошибки в русской речи билингвов [1]. Ошибки эти сводятся к полному отождествлению словарных эквивалентов и их

дистрибуционных возможностей, что выражается как в употреблении сочетаний слов, чуждых норме изучаемого языка, так и в привнесении в изучаемый язык особенностей, характерных для лексико-семантических, синтаксических связей слов родного языка.

Источником интерферентных ошибок в русской речи учащихся бакинцев являются различия в употреблении и способах образования глаголов в русском и азербайджанском языках: 1) в азербайджанском языке, как в языке аналитическом, где грамматические и словообразовательные значения выражаются средствами аналитизма, встречается большое количество глагольных словосочетаний, выполняющих синтаксическую функцию, свойственную глаголу;

2) среди азербайджанских глаголов немало суффиксальных образований от разных частей речи.

Таким образом следует отметить, что явление языковой интерференции проявляется практически на всех уровнях языка.

Список использованной литературы

1. Абдуллаев А. А. Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия. – Махачкала, 1992. – 260 с.
2. Алиева П. М. Состояние лингвистической терминологии в современном русском языке (2001 – 2011 гг.): Автореф дис. канд. филолог. наук. - Ставрополь, 2011. - 21 с.
3. Бельчиков Ю. А. Русский язык. XX век. – М., 2003.
4. Брызгунова Е. А. Русская речь начала девяностых годов XX века // Русская словесность. 1994, № 3.
5. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. - Москва: Логос, 2003. - 304 с.
6. Виноградов В. А. Интерференция // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярица. Москва, Сов. Энциклопедия, 1990.
7. Воронцова В. Л. Активные процессы в области ударения // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М., 1996.
8. Литературная норма и вариантность. - М., 1981
9. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков. – М., 1958. – 120 с.
10. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. - Ленинград, 1974.

Ключевые слова: билингвизм, интерференция, интерферентные ошибки.

Açar sözlər: ikidillilik, interferensiya, interferensiya səhvləri.

Key words: bilingualism, interference, interference errors.

Резюме

Проблема взаимовлияния языков в процессе их контактирования охватывает широкий круг теоретических и практических вопросов, всевозможные разновидности их взаимодействия, одним из важнейших аспектов которого является проблема интерференции. Статья посвящена феномену интерференции, а также интерферентных ошибок на фонетическом, лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях. Изучение феномена интерференции

позволит объяснить многие фонетические, лексические и грамматические особенности функционирования языков, находящихся в иноязычном окружении. В статье приведено описание особенностей билингвальной ситуации в городе Баку Азербайджанской Республики.

INTERFERENCE ERRORS IN THE RUSSIAN BAKUNIANS SPEECH.

Summary

The problem of the interaction of languages in the process of their contact covers a wide range of theoretical and practical issues, all kinds of varieties of their interaction, one of the most important aspects of which is the problem of interference. The article devoted to the phenomenon of interference, as well as interference errors at the phonetic, lexical, morphological and syntactic levels. The study of the phenomenon of interference will explain many of the phonetic, lexical and grammatical features of the functioning of languages in a foreign language environment. The article describes the features of the bilingual situation in the city of Baku, the Republic of Azerbaijan.

BAKILILARIN RUS DANIŞIQ DİLİNDƏ İNTERFERENSIYA SƏHVLƏRİ.

Xülasə

Dillərin təmas prosesində qarşılıqlı təsiri problemi, nəzəri və praktik məsələlərin genişliyini, qarşılıqlı əlaqələrin bütün növlərini əhatə edir. Məqalə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə müdaxilə səhvləri ilə yanaşı müdaxilə fenomeninə də həsr edilmişdir. İşimiz zamanı interferensiya fenomeninin öyrənilməsi yaddilli əhatədə olan dillərin fəaliyyətinin fonetik, leksik və qrammatik özəlliklərini izah etməyə imkan verəcəkdir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərinin bilinqval vəziyyətinin özəlliklərinə dair təsvirlər verilmişdir.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

TƏLİM PROSESİNDƏ İNTEQRASIYA BAŞLICA PRİNSİP KİMİ

Müasir dövrün tələbinə görə təhsil bir sistem şəklində elə qurulmalıdır ki, şəxsiyyətin inkişafını təmin etsin, həm də bu sistem təşkilati struktura, idarəetmə və fəaliyyət mexanizminə malik olsun. Çünki cəmiyyət dəyişdikcə təhsil sistemi də dəyişir, yeniləşir, daha müasir məzmun və forma kəsb edir, inkişaf edir. Belə inkişaf təhsildə, o cümlədən hər bir sahədə özünü göstərməkdədir.

Ümumiyyətlə, müstəqil Azərbaycanda təlim, tərbiyə sisteminin əvvəlki təcrübələr əsasında yenidən qurulması uğrunda vəzifələr irəli sürülməyə başlandı. Hazırda bu vəzifələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan təhsil sistemində milli dəyərləri və xüsusiyyətləri saxlamaqla dünya təhsil sistemində inteqrasiya üzərində qurulur.

Təhsil islahatının prinsiplərindən olan inteqrasiya, bilik və bacarıqların ümumiləşdirilmiş təbii əlaqələr şəraitində verilməsini nəzərdə tutur. Bu inteqrasiyanın əsas məqsədi isə cəmiyyətin öz gələcəyini qurması üçün yeni nəslin daha yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmaqdan ibarətdir. Ümumtəhsil məktəblərində fənlərin məzmunu və strategiyalarının hazırlanmasında ona istinad olunur. Təlimdə inteqrasiya şagirdlərin araşdırma aparmaq, nəticə çıxarmaq kimi bacarıqlara yiyələnməsini zəruri edir. Təlimdə:

- fəndaxili (üfüqi və şaquli);
- fənlərarası inteqrasiya əsas götürülür.

İnteqrasiyanın fəndaxili növü fənnin daxili imkanları hesabına uyğun məzmun və fəaliyyətləri əlaqələndirir. Tədris olunan materialların şüurlu və daha möhkəm mənimsənilməsinə imkan yaradır. Təlimdə üfüqi inteqrasiya fənn üzrə hər bir sinifdə məzmun xətlərini əlaqələndirir və nəzərdə tutulmuş anlayışların, bacarıqların, vərdişlərin inkişafına xidmət göstərir. Fənlər üzrə şaquli inteqrasiya siniflər üzrə aparılır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində uğurları ilbəl daha böyük vüsətlə artır. Təhsil sistemində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, dövlət siyasətinin prioritet sahələrindən biri kimi daim diqqətdə saxlanılması, gələcək nəslin daha fərvan yaşamasının təmin edilməsi zərurətindən irəli gəlir. Hazırda Azərbaycanda təhsil inkişaf etmiş dövlətlərlə müqayisə olunacaq səviyyədədir. Təhsil millətin gələcəyidir. Təhsilin və iqtisadiyyatın göstəriciləri dövlətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən faktorlardır. Odur ki, respublikamızın inkişafı naminə Avropa təhsilində inteqrasiya bugünün vacib şərtidir.

Təhsil özü pədaqoji kateqoriyadır. Təhsili pədaqoji kateqoriya kimi xarakterizə etdikdə iki mənada götürülür: geniş, yəni bilik, bacarıq və vərdişlərə, yaxud elmi texniki-tərəqqiyə yiyələnməsi və dar mənada, yəni təlim prosesinin nəticəsi olub, bu prosesdə qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemi kimi anlaşılır. Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onu həyata hazırlamaq məqsədi ilə müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş məzmunun tədris müəssisələrində mənimsənilmə səviyyəsinin qəbul olunmuş meyarlarla yoxlanılmasıdır.

Tərifdən və qeyd etdiyimiz fikirlərdən məlumdur ki:

1. Təhsil cəmiyyətə məxsusdur.
2. Təhsil cəmiyyət üçün şəxsiyyətlərin hazırlanması məqsədini daşıyır.
3. Müasir təhsilin məzmunu dünya standartlarına uyğundur.
4. Təhsilin məzmunu dərslərdə reallaşır.
5. Biliklərin mənimsənilməsi monitorinqlə yoxlanılır.
6. Təhsilin sonunda təhsili başa vurma haqqında hüquqi sənəd verilir.

Təlim prosesi isə təhsilin nüvəsi hesab olunur. Təlim təhsil verən və təhsil alanların xüsusi təşkil olunmuş, məqsədli və idarə olunan fəaliyyətidir.

Təlim özünün iki əsas komponenti olan öyrətmə və öyrənmə fəaliyyəti ilə bilik, bacarıq və vərdişlərin yaradılmasına çalışır. Bu prosesin uğurlu alınması üçün öyrədən qarşıya məqsəd qoyur, fəaliyyət üsullarını seçir, vəzifə və məzmunu müəyyənləşdirir. Təbii ki, məzmunu uyğun metod və material seçmək də öyrənmənin sferasına daxildir. Bu fəaliyyəti təşkil edərəkən öyrədən nəticənin gözlənilən məqsədlərə çatması üçün təlimin səmərəliliyini artıran inteqrasiyaya müraciət edir.

İnteqrasiya latın sözü (intequer) olub, mənası tam deməkdir. Ümumiyyətlə, inteqrasiya elə bir əsas prinsipdir ki, o, fənlərin tədrisində mütləq və zəruri hesab edilir. Çünki tədris zamanı istifadə edilən inteqrasiya şagirdləri inkişafa istiqamətləndirmək məqsədi daşıyır, təlimi təkmilləşdirir, fənlər arasında və fənlər daxilində (mövzular arasında) əlaqə və asılılıqlar dərinləşir. Şagirdlərdə idraki qabiliyyətlər formalaşır. Bu isə çox əhəmiyyətlidir. Çünki təlimin məqsədi insanları idrakın əldə etdiyi təcrübə ilə silahlandırmaqdır.

İnteqrasiyanın istinad edəcəyi vasitələrdən biri bilik və bacarıqların asan qavranılması üçün fəaliyyətin digər fənlərlə təbii əlaqələr şəklində qurulmasıdır.

İnteqrasiya dünya təhsilində sınaqdan çıxmış təlim üsuludur və dərslərin səmərəli keçməsinə səbəb olur. Təlimin keyfiyyətinin artırılmasına inteqrasiya kömək etsə də, inteqrasiyadan istifadə edilərəkən təlim materialı dərindən dərk olunmalı, təlim materialında inteqrasiya edilən anlayışlar olmalıdır.

⁷⁴ Azərbaycan Dövlət Pədaqoji Universiteti, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının əməkdaşı. nazlim2013@inbox.ru

Müəllim təlimin təşkilində inteqrasiyadan istifadə etməyi bilməli və dərsi planlaşdırmalıdır. Odur ki, müəllimdən nəzəri, pedaqoji, psixoloji, ümumi hazırlıq, təfəkkür itiliyi tələb olunur. Bir fənn öyrənilərkən şagirdlər digər müxtəlif fənlərə aid biliklər əldə edir, bu biliklər digər biliklərin yaxşı mənimsənilməsi üçün əlverişli şərait hazırlayır. Ümumiyyətlə, inteqrasiya biliklərin elə qarşılıqlı əlaqəsidir ki, bu zaman elmlər bir-birinə yaxınlaşır, birləşir, dərsin keyfiyyət göstəriciləri əsaslı şəkildə yüksəlir, müvəffəqiyyət artır. Dərsdə müxtəlif fənlərin əlaqələndirilməsi daha çox informasiyaların qəbul edilməsinə, biliklərin və dünyanın tam şəkildə dərk olunmasına gətirib çıxarır.

Inteqrasiyadan istifadə olunduqda az vaxt ərzində çox bilik verilir, təlimdə nailiyyətlər əldə olunur.

Tədqiqatımızı davam etdirdikdə görürük ki, fənlərarası inteqrasiyanın əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fənlərin tədrisində bir məzmunun digər fənlərin məzmunu ilə əlaqələndirilməsi baş verir.
- Hal-hazırda tədris fənləri əlaqəli öyrənilir. Bu əlaqələndirmə daha çox oxşar fənlərə şamil edilir.
- Tədrisin məzmununa əsasən tədris mövzuları vahid sistemdə birləşir.

Respublikamızda aparılmış tədqiqatlara, pedaqoqlarımızın fikrinə əsaslanaraq, əslində inteqrasiya təlimin məzmununu zənginləşdirir. Bu üsuldən istifadə edən zaman müəllim təbii ki, bəzi zəruri prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsip həm metod, həm vasitə, həm də üsuldur.

Prinsip latınca *principium*-başlanğıc, əsas mənasını verir. Ümumilikdə, prinsip hər hansı nəzəriyyənin, təlimin, elmin və s. istinad etdiyi, pedaqoji prosesin idarə edilməsini təmin edən əsas müddədir.

Tədris prosesində, əsasən, aşağıdakı prinsiplərdən istifadə olunur:

• Elmlilik prinsipi-müəllimin inteqrasiyadan istifadəsi zamanı dərsin elmi səviyyəsinin təşkili. Müəllim daim çalışmalıdır ki, yalnız sübut olunmuş, elmi status almış məsələlərə istinad etsin. Dərs prosesində şagirdləri elmin yeni nailiyyətlərini öyrənməyə istiqamətləndirmək lazımdır. Şagirdlərin elmi, məntiqi düşüncələrinin üzə çıxarılıb inkişaf etdirilməsi də nəzarətdə saxlanılmalıdır.

• Həyatla, demokratik cəmiyyət quruculuğu praktikası ilə əlaqə prinsipi. Belə ki, inteqrasiyadan istifadə həyatda öz ayaqları üzərində möhkəm dayana biləcək, öyrəndiklərini həyata tətbiq edə biləcək şəxsiyyətlərin formalaşmasına imkan yaradır. Inteqrasiyanın təşkili şəxsiyyətin yetişdirilməsinə xidmət edir. Hazırkı təhsildə inteqrasiya xüsusi diqqət verilən prinsiplərdəndir. Inteqrasiyadan istifadə məqsədin reallaşdırılmasına xidmət edir. Təbii ki, tədris olunan fənn lazımı səviyyədə əlaqələndirildikdə şagirdlər informasiya bolluğu şəraitində özləri üçün lazım olanları seçib mənimsəyə bilirlər.

• Münasib şəraitin yaradılması əsas prinsip kimi. Təhsilin hərtərəfli təşkili üçün bu prinsip əvəzsizdir. Yalnız münasib şəraitdə təhsildən istənilən nəticəni almaq olar, həmçinin inteqrasiyadan lazımı şəkildə bəhrələnmək olar. Məsələn, sinifdə psixoloji şəraiti düzgün qura bilən müəllim şagirdin marağına uyğun inteqrativ dərslər təşkil edir, çünki bu xüsusiyyət nəzərə alınmadan istifadə edilən inteqrasiya səmərə verməz.

• Əyanilik prinsipi. Inteqrasiya quru sözlər üzərində deyil, şagirdlərin maraq və diqqətinə səbəb olacaq əşya və hadisələrə əsaslanaraq təşkil edilir. Əyanilik təlimdə “qızıl qayda” adlandırılır. “Duyğularda olmayan heç bir şey, şüurda da olmadığından duyğuya əsaslanmaq lazımdır...”.

• Yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zəruridir. Şagirdlərin psixoloji inkişafının necəliyi təlimin müvəffəqiyyətinə təsir edir. Belə təlim prinsipi istedadlı uşaqların qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, digər şagirdlərin isə psixoloji funksiyalarının normal inkişafına şərait yaradır.

• Biliyin möhkəmləndirilməsi və şagirdlərin dərk etmə səviyyəsinin inkişafı bir prinsip kimi. Bu prinsip şagirdlərin dərk etmə, nəticə çıxarma, müqayisə etmə və s. bu kimi bacarıqlarının inkişafını qarşıya məqsəd qoyur. Bu inteqrasiya biliklərin, bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün faydalıdır.

• Şüurluluq və fəallıq. Şagirdlərin öyrəndiklərini şüurlu şəkildə dərk etməsinə əsaslanan prinsipdir. Müəllim çalışmalıdır ki, dərslərdə şagirdlərin maraqlarını təmin etsin, onları fəallaşdırmağa bilsin.

• Tərbiyəedicilik prinsipi. Belə ki, təlimin bütün cəhətləri, təşkili forması, müəllim-şagird münasibəti, ümumilikdə, tərbiyəvi xarakter daşmalıdır. Inteqrativ təlim prosesində müəllim tədris edəcəyi mövzuya uyğun nümunələrlə şagirdlərin psixikasında və əxlaqında müsbət dəyişikliklərə və inkişafa yol açsın.

• İnkişafetdirici prinsip. Tədris zamanı inteqrasiyadan istifadə şagirdlərin istər psixi, istərsə, fiziki inkişafını tənzimləyir. Təlim zamanı şagirdlərin qaçmaq, tullanmaq və s. nəticəsində əzələlərinin inkişafı, idraki qabiliyyətlərinin-təfəkkür, qavrayış, hafizə, diqqət, təxəyyül və s. inkişafı nəzərdə tutulur.

• Təhsilverici prinsip. Məlumdur ki, elə təlim təhsil almaqdır.

Bütün bu sadaladığımız vəzifələrin həyata keçirilməsi isə təhsilin səmərəliliyindən, bu prosesin hansı səviyyədə təşkilindən asılıdır. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi dövlət əhəmiyyəti daşıyır.

Təhsildə fəaliyyətin yüksəldilməsi, səmərəliliyin artması o zaman mümkündür ki, şagirdlərdə dərslə canlı maraq oyatmaq və tədris prosesində fəallaşmalarını təmin etmək mümkün olsun. Hazırda səriştəli müəllimin qarşısında seçim imkanları genişdir.

Fənlərarası inteqrasiyanın imkanlarından danışarkən ana dili, riyaziyyat, musiqi, təsviri incəsənət və s. fənlərin əlaqəli tədrisi nəzərdə tutulur. Belə ki, inteqrasiya təlim prosesini təkmilləşdirməyə, fənlər arasındakı məntiqi əlaqələri dərinləşdirməyə əsas yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum). V-XI siniflər. Bakı, 2015, 113 səh.

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat proqramı. Bakı, 1999.
3. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.
4. Kurikulumun hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, 2008.
5. Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili dərslikləri və "Müəllim üçün metodik vəsait". Bakı, "Altun kitab". (V-VIII siniflər üçün) 2014-2019-cu illər.
6. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim: Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, 2007

Açar sözlər: təlim, inteqrasiya, tədris, prinsip

Ключевые слова: подготовка, интеграция, обучение, принцип

Key words: training, teaching, integration, principle

XÜLASƏ

Cəmiyyət dəyişdikcə təhsil sistemi də dəyişir. Bu dəyişikliklər tədris prosesinə də sirayət edir. Nəticədə, tədris proqramımız dəyişərək fəal təlimlə əvəzlənmişdir. Təlim islahatının əsas prinsiplərindən biri də inteqrasiyadır. İnteqrasiyanın təlim prosesində tətbiqi fənnin daha yaxşı mənimsənilməsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, tədris prosesində istifadə olunan prinsiplərə də yer verilmişdir. Bu prinsiplərə elmilik, həyatla, demokratik cəmiyyət quruculuğu praktikası ilə əlaqə, münasib şəraitin yaradılması, əyanilik, yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, şüurluluq və fəalliq, tərbiyəedicilik, inkişafetdirici, təhsilverici prinsipləri aid edə bilərik. Məqalədə bu prinsiplərin əsas xüsusiyyətləri və tədrisdə tətbiqi şərh olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

По мере изменения общества меняется и система образования. Эти изменения также влияют на учебный процесс. В результате наш учебный план был изменен и заменен активным обучением. Одним из основных принципов реформы обучения является интеграция. Применение интеграции в процессе обучения служит для лучшего усвоения предмета. Кроме того, принципы, используемые в процессе обучения, включены. Эти принципы включают науку, жизнь, связь с практикой построения демократического общества, создание соответствующих условий, видимость, учет возрастных и индивидуальных особенностей, осведомленность и активность, воспитательные, развивающие, образовательные принципы. В статье описаны основные особенности этих принципов и их применение в обучении.

SUMMARY

As society changes, so does the education system. These changes also affect the teaching process. As a result, our curriculum has changed and been replaced by active learning. One of the main principles of training reform is integration. The application of integration in the learning process serves to better master the subject. In addition, the principles used in the teaching process are included. These principles include science, life, connection with the practice of building a democratic society, the creation of appropriate conditions, visibility, consideration of age and individual characteristics, awareness and activity, educative, developmental, educational principles. The article describes the main features of these principles and their application in teaching.

Rəyçi: dos. Sevdə Abbasova

AZƏRBAYCAN TARI REPRESSİYA OLUNUR...

Azərbaycan xalqının tarixində ən qanlı səhifələrdən biri olan repressiya dönməni düzgün təhlil etmək üçün əvvəla “repressiya nədir?” sualını cavablandırmağıq. Repressiya latın sözü olub, 2 mənada işlənir: 1) təqib etmə, kütləvi cəzalandırma; 2) mənəvi təzyiq. Bildiyimiz kimi SSRİ – də hakimiyyət diktatura rejimi ilə idarə olunurdu. Belə rejimlərdə əsas məqsəd hakimiyyəti qorumaq və bu yolda hər cür fəaliyyəti həyata keçirməkdən qaçınmamaqdır. Repressiyadan da bir növ hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Repressiya olunmaq dedikdə, ilk olaraq ağılımıza ziyalıların, elm, sənət adamlarının sürgün edilməsi, güllələnməsi, ailələrinin sürgün edilməsi gəlir. Lakin repressiyaya məruz qalanlar sadəcə insanlarımız deyildi. Həm də dinimiz, dilimiz, mədəniyyətimiz, mətbuatımız, ədəbiyyatımız, torpaqlarımız, folklorumuz, adət-ənənələrimiz, milli musiqi alətlərimiz repressiyaya məruz qalırdı. Həmin dövəmdə repressiyaya məruz qalan milli musiqi alətlərimizdən biri də Tar idi.

1929-cu ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının ikinci nömrəsində “Tar konservatoriyadan çıxarıldı” sərlövhəli xəbəyə əsasən tar konservatoriyadan çıxarılır və tara qarşı mübarizə başlayır. Jurnalın “Xronika” səhifəsində verilmiş həmin məqalədə yazılır: “Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını qüvvələndirmək məqsədilə AXMK bir çox qərar qəbul etmişdir. Bu qərarlara görə məcburi dərslər kursu olan tarın öyrənilməsi konservatoriyanın bütün dərəcələrində tədris planından götürülür və konservatoriya yanında olan Şərqi orkestru ləğv olunur. Tar ancaq cümə konservatoriyasında keçiləcəkdir” (6, s. 39).

Lakin mübarizə bununla da bitmədi. Tarı sadəcə konservatoriyadan çıxarmaqla kifayətlənməyən SSRİ tara məhkəmə keçirir. Əslində tarın məhkəməsi milli düşüncəmizin, milli mentalitetimizin məhkəməsi idi. Məhkəmədə əsas məqsəd isə sadəcə tarı lazımsız bir musiqi aləti hesab edərək onu Azərbaycan musiqisindən uzaqlaşdırmaq deyil, həm də xalqımızı milli köklərindən uzaqlaşdırmaq idi. Kommunist qəzetinin 1929-cu il tarixli 9-cu sayında tarın məhkəməsinin keçirilməsi ilə bağlı elan paylaşılır:

“Tarın məhkəməsi: Şənbə günü yanvar ayının 12-də axşam saat 7 tamamda, Bünyadzadə adına Dövlət Türk Teatrosu binasında tarın bir musiqi aləti olmaq üzrə lazım olub olmadığı haqqında böyük müzakirə və mübahisə məclisi çağırılır. Müzakirədə xalq maarif komissarı Quliyev və musiqi mütəxəssisləri iştirak edəcəkdir. Teatra daxil olmaq üçün əvvəlcədən Dövlət Konservatoriyasından buraxılış kağızı alınmalıdır” (2, s. 197).

Maraqlısı burasında idi ki, məhkəmədə böyük canfəşanlıqla iştirak edən M.Quliyevin də sonu Müşfiqdən heç də fərqli olmadı. SSRİ repressiyasının caynağından o da xilas ola bilmədi. Bəlkə də buna səbəb, M. quliyevin ikili düşüncəsi olub. O, məhkəmədə Azərbaycan xalq mahnılarını, onların əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Əfsus ki, o, xalq dastanlarımıza mənfi münasibət bəsləmiş, “Leyli və Məcnun”, “Əli və Kərəm”, “Şahsənəm” kimi dastanlarımızı sosials realizmi üçün yaramaz əsərlər hesab edib. Həmçinin, tarın da fars musiqi aləti olması fikrini önə sürürdü. M.Quliyevin tarla bağlı fikirləri özünün Azərbaycan mahnıları ilə bağlı fikirləri ilə əks mövqə təşkil edirdi. O, tarın Azərbaycan milli musiqi aləti olması fikrini təkzib etmiş və tarı fars musiqi aləti adlandırmışdı. Bizə maraqlıdır ki, mahnılarımızı qəbul edən biri necə olurdu ki, bu mahnıların ifa olunduğu alətə qarşı belə bir mövqə tuturdu?

Biz M.Quliyevin və həmçinin tarı İran musiqi aləti hesab edənlərin fikirləri ilə razılaşmırıq. Doğrudur, tar sözü fars mənşəli söz olub, mənası “tel”, “sap”, “sim” və mənsub olduğu musiqi aləti üçün dartılmış nazik “kəndir” deməkdir. Əgər tar sözü fars mənşəli olduğu üçün tarı fars musiqi aləti hesab edirlərsə, əbəttə, yanılırlar. Çünki izahdan da aydınlaşdığı kimi, tar sözü sim deməkdir, əvvəl sadəcə İranda ipə tar deyilib və müxtəlif musiqi alətlərinin adında da tar sözü “sim” mənasında işlədilib. Məsələn: setar, yektar, çahartar və s. Alətin adının fars mənşəli olması həmin alətin İrana məxsus olmasını sübut etmək üçün yetərli deyil. Tarın tarixinə nəzər salsaq görürük ki, Əfrasiyab Bədəlbəyli tarın ibtidai variantının miladdan 2000 il öncə misirlilərin istifadə etdiyi “Nabla” adlı alət olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Əfrasiyab Bədəlbəylinin fikri ilə razılaşsaq, o zaman tar fars musiqi aləti belə deyil. Bizə görə, tar Azərbaycan musiqi alətidir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan tarı UNESCO-nun “Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi” siyahısına əlavə edilmişdir. “Azərbaycan: “İran tarın UNESCO-da tanınmasına görə bizi təbrik edib” adlı məqalədə bu sənədlə bağlı oxuyuruq: “Tarın hazırlanması və ifaçılığı orta əsrlərdən tarın iki, üç, dörd, beş və altı simli növləri Azərbaycanda işlədildikdən tətbiq olunub” (5, s. 1). Bizə görə, Azərbaycan tarı və İran tarı iki fərqli alətdir. Həqiqətən də tariximizə nəzər salsaq görürük ki, tarın ixtirası XIX əsrin II yarısında tanınmış tarzən Mirzə Sadiq Əsəd oğlunun (Sadiqcanın) adı ilə bağlı olmuşdur. Sadiqcanın Azərbaycan tarını ixtira etməsi ilə bağlı Fuad Əzimli “Musiqi alətlərimizin adları” kitabında belə məlumat verir: “İran tarının XIX əsrdə ən məşhur ifaçılarından biri də Mirzə Sadiq Əsəd oğlu olmuşdur. O, virtuoz ifaçı olmaqla yanaşı həm də böyük ixtiraçı idi. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında o, İran tarına istinadən yeni tar növünü ixtira etmişdir. Çox ola bilsin ki, yeni tarın yaradılması ilə əlaqədar onu İran tarından fərqləndirmək üçün sadəcə olaraq ustad aləti öz vətəninin şərəfinə “Azərbaycan tarı” adlandırmışdır” (1, s. 11). Sadiqcan Azərbaycan tarını digər tarlardan ayırmışdır. “İranda dizdə, Azərbaycanda sinədə çalınan tar və onların arasındakı fərqlər...” adlı məqalədə Sadiqcanın tarı etdiyi dəyişikliklər barədə belə məlumat verilib: “O tarın quruluş və formasında dəyişikliklər edib, cingənə və kök simləri əlavə edərək, simlərin sayını 5-dən 11-ə çatdırıb. Sadiqcan tarın tutma qaydasında da dəyişikliklər edərək tarı diz üstündən sinəyə qaldırıb” (3, s. 1). Əfsus ki, tarı İran musiqi aləti hesab edənlər bu tarixi faktı unutmuş və milli musiqi alətimiz olan tarı da

⁷⁵ Bakı Dövlət Universiteti (magistr)

repressiyaya məruz qoymuşlar. Təəssüflər olsun ki, həmin dövərdə tar konservatoriyadan çıxarıldı. Tar milli bir alət kimi danılmağa başlandı. Həmin dövərdə tarın talehi ilə bağlı C.Qasimov "Ədəbi Məhkəmələr" kitabında belə yazırdı: "Nə qədər ağır olsa da yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, həmin əvəfdə ermənilər tarın, neyin, kamanın onlara məxsus olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Maraqlıdır tarı birinə (azərbaycanlıya) yaddan gəlmə adı qoyaraq qadağa edir, heç bir aidiyyəti olmayan digərinə (erməniyə) isə yaddan gələnə özünükiləşdirməyə şərait yaradırlar" (2, s. 199-200).

Biz tarın, neyin, kamanın erməniləriləşdirilməsinə göz yumulması ilə bağlı belə düşünürük ki, azərbaycanlılar müsəlman, ermənilər isə, xristian idi. Rusiya isə, din qardaşı olan erməniyə göz yummaqla, müsəlman əhalidə belə bir fikir formalaşdırmağa çalışırdı ki, məhz onlara xristian olduğu üçün güzəşt olunur. Yəni bir növ "xristianlar müsəlmanlardan bir addım öndədir" kimi fikirlər formalaşdırmaqla, müsəlmanlara qarşı dini repressiya törədirdilər. Digər bir tərəfdən, Azərbaycan torpaqlarına erməniləri yerləşdirən Rusiya xalqımızın başına erməniləri sadəcə torpaq cəhətdən ucaldmaq kifayətlənmək istəmir, həmçinin də milli alətlərimizin ermənilər tərəfindən işğal olunmasına yardımçı olurdu. Hansı ki, xalqımız bu gün də milli mədəniyyətimizi oğurlamağa çalışan ermənilərlə mübarizə aparır. Onlar indi də musiqi alətlərimizdən, mahnılarımızdan yeməklərimizə qədər oğurlamaq istəyirlər. Bu da onu göstərir ki, yüz il əvvəldə oğru xislətə daşıyan ermənilər bu gün də eyni xislətdədirlər. Fəqət unutmayaq ki, bizim ulu babalarımız bizə mədəniyyətimizi, şanlı tariximizi miras qoyan kimi, ermənilərə də babaları (ulu babaları deməyi düzgün hesab etmirik, çünki oğru bir xalqın ululuğundan söhbət gedə bilməz) oğurluğu miras buraxıblar.

Öz yurd-yuvasından sürgün olunan tar əleyhinə həmin dövərdə mətbuatda şeirlər çap olunurdu. Süleyman Rüstəm tara qarşı yazır:

Ötmə dedim, ötmə dedim
Ötmə tar.
İstəməyir proletar
Səndə çalınsın "Qatar (7, s. 1).

Tara qarşı "oxuma tar", "rədd olsun tar", "ötmə tar" kimi nidaların ucaldığı bir dövərdə Müşfiqin qəlbindəki vətən eşqi onu tarın müdafiəsinə qaldırır və o, "Tar" şeirini yazır:

Oxu, tar, oxu, tar!
Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim,
Oxu, tar, bir qadar,
Nəğməni su kimi alışan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unudar? (4, s. 122)

Əfsuslar olsun ki, 1937-ci ildə repressiya olunanlar məhz bu tarın oxumasını istəyənlər, ürəyi vətən, millət eşqi ilə döyünənlər oldu. Şeirinin ardını oxuduqca müəllifin necə də uzaqgörən olduğunu, tarın səsinin kəsilməsini istəməyənlərin öz səsinin kəsiləcəyini bilib-bilə susmadığını, şair cəsarətini görürük:

Çoxları üzünə durdular,
Könlünü qırdılar.
...Üstündən bir qara yel kimi əsdlər,
Səsini kəsdilər.
Daşlandı çəkənlər nazını,
Beləcə qırdılar aşığın sazını (4, s. 122-123).

Sadəcə tarın üzünə durmaqla kifayətlənmədilər, bir də onu müdafiə edənlərin üzünə durdular. Onlara qarşı savaşıdılar. Müşfiqin "Tar" şeiri də çox təzyiqlərə məruz qaldı. Müşfiqi tənqid atəşinə tutdular. Tarın səsi batırılmasın deyər mübarizə aparan Müşfiqin səsi batırıldı. O da, tar kimi repressiya olundu. Lakin istədiklərinə nail ola bilmədilər. Xalqımız nə tarını, nə də Müşfiqini unutdu.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əzimli F. Musiqi alətlərimizin adları: "Oxu, Tar". Bakı. "Təfəkkür Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi". 2004. 200 s.
2. Qasimov C. Ədəbi məhkəmələr. Bakı. "Zədəbi LTD" MMC. 2012. 304 s.
3. Könlü. "İranda dizdə, Azərbaycanda sinədə çalınan tar və onların arasındakı fərqlər..." <https://musavat.com/news/iranda-dizde-azerbaycanda-sinede-calinan-tar-ve-onlari-arasindaki-ferqler-573824.html>
4. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Şərq-Qərb". 2004. 352 s.
5. Nəcəfli L. Azərbaycan: "İran tarını UNESCO-da tanımasına görə bizi təbrikəldi." https://www.google.com/amp/s/www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2012/12/121213_tar_iran.amp
6. Tar konservatoriyadan çıxarıldı. İnciləb və mədəniyyət jurnalı. Bakı. 1929. N2. S39.
7. Yaqublu N. Mikayıl Müşfiq sovet rejiminə qarşı. <https://aqregator.az/ru/medeniyyet/810038>

Keywords: Repression, court of tar, press, Suleyman Rustam, Mikail Mushfig.

Ключевые слова: Репрессии, дегтярный суд, пресса, Сулейман Рустам, Микаил Мушфиг.

Summary

The literature, press, and territorial integrity of the Azerbaijani people, one of the main targets of the USSR's policy of repression, have not been able to escape from this policy, The fear created by the state lasted for decades, and people lived and

created in fear of exile and death. Our press, history, language, religion, traditions, and national musical instruments also benefited from this abominable policy of the USSR. our people are oppressed as a result of moral pressures, the national identity of the people has been forgotten. From 1929, the tar was banned as an Azerbaijani musical instrument, and it was considered an Iranian musical instrument. Anti-tar poems were written during that period. However, Mikail Mushfig defended Tar.

Резюме

Главным объектом репрессивной политики СССР являлась литература, пресса и территориальная целостность азербайджанского народа, которые не смогли избежать этой политики. Страх, создаваемый государством длился десятилетиями, а люди жили и творили в страхе перед изгнанием и смертью. В частности, 1930-е годы были запечатлены в нашей истории своими темными, кровавыми сторонами, и все, от простых крестьян до интеллигенции, заплатили цену за эту политику. Из-за этой гнусной политики СССР пострадала наша пресса, история, язык, религия, традиции и национальные музыкальные инструменты, наш народ был угнетен в результате морального давления, стремились устранить национальную сущность народа. С 1929 года тар был запрещен как азербайджанский музыкальный инструмент, и он считался иранским музыкальным инструментом. В этот период были написаны антитарные стихи, однако Микаил Мушфиг защищал тар.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Heyran İmran qızı Vəkilova İMADƏDDİN NƏSİMİ TƏDQIQATLARDA

Azərbaycan xalqı qədim və zəngin ədəbiyyatı ilə çox haqlı olaraq fəxr edir. XI əsrin bədii abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani və İmadəddin Nəsimi kimi söz ustaları xalqımızın bədii yaradıcılıq qüdrətini, isdedad və müdrikliyini təzahür etdirənlərdir. Onlar ədəbi fikrin inkişafında misilsiz xidmətləri ilə orta əsrlərin ən ağır illərində Şərqi dünyası miqyasını aşaraq, beynəlxalq aləmdə də əsl sənət ulduzları kimi parlamışlar. Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi belə qüdrətli sənətkarların sırasında İmadəddin Nəsiminin xüsusi yeri var. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm yeri olan sənətkarlardandır. Altı əsrdən artıqdır ki, Nəsiminin şerhləri əldən-ələ gəzir, dildən-dilə keçir. Ölməz şairin yaradıcılığı bizə kifayət qədər geniş həcmdə gəlib çatmışdır: şairin qəzəl, qəsidə, tuyuq və tərcibəndləri toplanmış divanlarının üzü köçürülmüş, əsərlərinin əlyazma nüsxələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarında yayılmışdır. Nəsimi şeiriyyətdə, bədii üslubda, fəlsəfi təfəkkürdə bir ənənə yaratdığı kimi dildə də bir ənənə yaradaraq özündən sonra gələn bütün sənətkarlara müəyyən təsir göstərmişdir.

Ədəbi dilimizin yazılı qolu XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun ölməz “Apardı könlümü”, “Necəsən gəl” qəzəlləri, “Dastani Əhməd Harami” poeması, görkəmli Azərbaycan sairi və dövlət xadimi Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığı ilə, XIV əsrdə isə İmadəddin Nəsiminin ürfani qəzəlləri ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə qədəm qoydu. Əli-ən Nəsimi qəzəliyyatı ilə ədəbi-bədii dil özünün tarixi gücünü bütünlüklə nümayiş etdirdi.

Ədəbi dilimizin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsi Nəsimi yaradıcılığı ilə yekunlaşdı. Azərbaycan dilinin formalaşdığı bir dövrdə yaşayıb- yaradan Nəsimi ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini əks etdirmiş, onun sabitləşməsinə, inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. Şair zamanəsinin irəli sürdüyü problemləri həll etmək təşəbbüsündə olmuş, ədəbi dilə xas olan keyfiyyətləri ustalıqla gözləmiş, xalq dili ilə özündən əvvəlki yazılı dil arasında bir vəhdət yaratmış, onların vahid ədəbi dil normasında birləşməsində mühüm rol oynamışdır. Nəsimi əsərlərində, qəzəl, qəsidələr toplanmış divanında həyatı, tipik ifadələr işlətməmiş, xalq dili zəminindən ayrılmamağa çalışmış, bu dildən sözlər, ifadələr, deyim tərzini götürmüşdür.

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə.

Daha bir qəzəldə:

Dodağın qəndinə şəkər dedilər,
Cani sirtinə gör nələr dedilər.
Dedilər kim, dəhanı yoxdur anın,
Bixəbərlər acəb xəbər dedilər.

Lirik seirlərində kamil insanı vəsf edən sair didaktik ruhlu qəzəllərində də öz əqidəsinə sadıq qalır. Ayrı-ayrı qəzəllərində əsl insan olmağın yollarını göstərir, oxucusunu yüksək milli dəyərlərimiz əsasında tərbiyələndirməyə çalışır. Hətta möminlərə tövsiyyə edir ki, qəlbən lətif və xeyirxah təbiətli ol, səxavətini əsirgəmə. Allahın buyurduğu kimi ibadət elə, xoşbəxtlik və səadət içində yaşamaq üçün bunlar vacib əməllərdir.

Əya, mömin gər istərsən səadət,
Özünə peşə qıl daim se adət,
Əvvəl təbi-lətifü xülqi-niku,
İkinci həm kərəm, cüdü səxavət.

XIII-XIV əsrlər ədəbi dili haqqında qeydlərində dilçi alimimiz Əbdüləzəl Dəmirçizadə göstərir ki, Nəsimi əsərlərində Azərbaycan sözləri leksik və qrammatik cəhətdən çox zəngindir. Şair ana dilindən nə qədər söz götürürsə, bu dilin qarşısında bir o qədər məsuliyyət hiss edir, əvəzini qaytarmağa özünü borclu bilir. Bu baxımdan Nəsimi Füzuli ilə, Vaqıfla, Sabirlə müqayisə edilə bilər.¹

Nəsimidən bəhs edən təzkirəçilərin, tədqiqatçıların məlumatlarında onun dövrü, həyatı, adı, ölümü, hətta qəbrinin harada olması ilə bağlı bir-birinə zidd olan fikirlər söylənmişdir.

Orta əsr qaynaqlarında Nəsiminin həyatına dair məlumatlar azdır. Elə bu səbəbdən Nəsimi haqqında yaradılmış rəvayətlər rəsmi tarixi məlumatları üstələyir. Şairin tərcümeyi-halının yazılması Nəsimi şünaslığın qarşısında hələ də problem olaraq qalır. Bunları daha da dərinləşdirən səbəb isə onun ölümündən sonra şəhid, övliya olaraq qəbul edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış rəvayətlərdir. Hürufiliyin təməlini Nəsimi qoysa da, Nəsimi daha çox tanıtdı. Ölümündən sonra şəhidlik zirvəsinin sahibi oldu. Mənəvi davamçıları şairin qeyb olduğuna, nə vaxtsa qayıdacağına inanırdılar.

Sovet dövrünün ən məhsuldar tədqiqatçısı olan Salman Mümtaza görə Nəsiminin Şamaxıda Şaxəndan adlı qardaşı olmuşdur. Şah Xəndanın məzarının və türbəsinin Şamaxı qəbristanlığında bu günə qədər xalq tərəfindən ziyarət yeri kimi qəbul olunması İmadəddin Nəsiminin mənsub olduğu şəcərəyə yerli əhalinin bəslədiyi yüksək ehtiramı nümayiş etdirir. Elə bunun əsasında da tədqiqatçı alim Nəsiminin Şamaxıda dünyaya gəldiyini, adının Əli-ən Nəsimi olduğunu yazmışdır.

Salman Mümtaz 1926-ci ildə Nəsimi divanını ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Bu nəşr Nəsimi irsinin geniş yayılmasında mühüm rol oynasa da, böyük sənətkarın əsərlərini tamamilə əhatə etməmişdir.

Şairin divanının daha geniş mətnini ilk dəfə Nəsimi şünas alimimiz C. Qəhrəmanov nəşrə hazırlamışdır. O, Bakı, İrəvan, Leningrad əlyazmaları fondlarında saxlanılan beş nüsxəni İstanbul və Bakı nəşrləri ilə tutuşduraraq şairin ana dilində əsərlərinin tam elmi mətnini nəşr etdirmişdir.

Şairin türk və fars divanlarında anadan olduğu məkan haqqında heç bir işarəyə rast gəlinmir. Ərəb tarixçiləri yazırlar ki, Nəsimi Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Türk mənbələrində Nəsiminin Diyarbəkirdə doğulduğu qeyd edilir. XIV əsrdə yaşamış təzkirəçi Qəstomonlu Lətif yazır: “Nəsimi Bağdadda Nəsimi qəsəbəsində anadan olub, təxəllüsü də elə anadan olduğu yerlə bağlıdır”

Tədqiqatçı alimlərimizdən olan Əliyər Səfərliyə görə Nəsiminin dünyaya gəldiyi yer bəlli deyil. O, daha qətiyyətli şəkildə Nəsiminin daha çox Təbrizli olduğu fikrinin üzərində qalır, və yazır: “Nəsimi müəllimi-mürşidi Fəzlullah Nəimi ilə Təbrizdən çıxıb Türkiyəyə, İraqa, Suriyaya getmişdir. Məqsədləri Hürufilik ideyalarını yaymaq olmuşdur. Olduğu ölkələrdə Nəsiminin və hürufizmin əleyhdarları olduğu kimi, tərəfdarları da formalaşmışdır. Bütün cətinliklərə baxmayaraq onlar usadlarının adını və əqidəsini daim uca tutaraq yaşatmışlar. Əliyər Səfərli Nəsiminin dilinin, üslubunun, deyim tərzinin Təbriz ləhcəsinə daha çox yaxın olduğunu israrla qeyd edir.

Nəsimi bütün bu müxtəlif fikirlərin fəvqündə duraraq Azərbaycan türküdür. Onun milliyyəti barədə fikir yürütmək qəbul edilən deyil. Nəsimi güney ilə quzey Azərbaycan ərazilərində gəzib dolaşmış, laməkan olmuş, bir yerdə qərar tutmamış, dərvişanə bir ömür sürmüşdür. Belə bir həyat təzi onun, əlbəttə ki, əqidəsi ilə bağlı idi. Nəsimi müxtəlif yerlərə üz tutaraq hürufiliyi sevə-sevə yayırdı. Nəsiminin müəllimi olan Nəiminin varlığı qədər bağlı olduğu hürufilik hərəkatının bayrağı humanizm idi. Hürufilər Allah şəkildə olan kamil insanları zalım hökmdarlara qarşı qoyur, azad, demokratik cəmiyyət arzulayırdılar. Nəsimi müəlliminin Miranşah tərəfindən edamından sonra Türkiyəyə, oradansa Suriyaya gedir. Laməkanlıqından, həmişə təqiblərə məruz qaldığından ki, həyatı, ölümü, qəbri haqqında rəvayətlər bu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Ancaq bir həqiqətdir ki, 1968-ci ildə xalq şairi Rəsul Rza Suriyada olduğu zaman Hələbdə onun qəbrini ziyarət etmiş, məqbərəsində olmuşdur. Hələbdə adına küçə, məqbərəsi olan küçədə isə 50-yə qədər ailənin Nəsimi baba adını daşdığını öyrənmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, Nəsimi tədqiqatçılarından olan Rəfael Hüseynova görə Nəsiminin Azərbaycan mühitində tanınmasında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Heydər Əliyevin ciddi səyi ilə 1973-cü ildə Nəsiminin 600 illik yubileyi son dərəcə yüksək bir səviyyədə keçirilmişdir. Həmin illərdə Nəsiminin Azərbaycan xalqına yenidən və bütöv qayıdışı istiqamətində böyük işlər görüldü. Nəsimi haqqında gözəl bir film çəkildi. Qabilin “Nəsimi” poeması, İsa Hüseynovun, Muğannanın ssenarisi əsasında çəkilən Nəsimi filmi mütəfəkkir şairin xalqa tanınmasında böyük rol oynadı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutuna Nəsiminin adı verildi. Bakının mərkəzində Nəsiminin əzəmətli heykəli ucaldıldı, Bakı metropoliteninin stansiyalarından birinə onun adı verildi, böyük söz ustasının əsərləri həm doğma ana dilində, həm də bir sıra xarici dillərdə nəfis şəkildə nəşr olundu.⁶

Milli ruhla bəşəri ruhu özündə birləşdirən sənət hər dövrdə, hər zaman kəsiyində aktual olur, vaxtdan –vaxta cəkisini artırır. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan edilməsi barədə imzaladığı Sərəncamda bu hikmətli deyim sairə ünvanlanaraq onun 650 illik yubileyinin keçirilməsini zəruriləşdirən səbəb kimi göstərilmişdir. “Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrə malik bədii və fəlsəfi fikrində dərin iz qoymuş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsi bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir...”²

İmzaladığı qərarlarda həmişə dövlətimizin mənafeyini önə çəkən ölkə başçımızın sözlərindən aydın görünür ki, bu yubiley təkcə görkəmli qələm sahibinə etiram naminə gündəmə gətirilməyib, eyni zamanda, praktiki məqsəd daşıyır. Aparılan islahatlarda, irimiqyaslı layihələrin gerçəkləşdirilməsində, işğal altındakı torpaqlarımızın geri qaytarılması uğurunda savaşa əsas qüvvə sayılan gənclərimiz Nəsiminin yaradıcılığından örnək kimi bəhrələnməyə bilərlər. Ən vacibi mərdlik, dözümlü, sədaqət əxz edərlər.

Nəsimi böyük Humanist şairdir. O, insanı Allah mərtəbəsinə ucaldıb. Allahu insana doğma olacağı, insanı anlayacağı, duyacağı bir səviyyədə təqdim edir:

Sirrimi Adəmdə pünhan eylərəm,

Adəmi həm həqq, həm insan eylərəm.

Möhtərəm Prezidentimizin tarixi sərəncamı əsliində Nəsimi yaradıcılığının daha səmərəli və məqsədəuyğun şəkildə tədqiqinə istiqamət verdiyi kimi, eyni zamanda Nəsimi simasında Azərbaycan poeziyasına, fəlsəfi dünyamıza, kamil insan modelinin formalaşmasına təsir edən amillərdəndir. Tədqiqatlarda sonu görünməyən Nəsimi böyüklüyünün araşdırılması hələ uzun illər davam edəcəkdir. Bu da, şübhəsiz, Nəsimişünaslığın hələ qaranlıq qalan məqamlarına aydınlıq gətirəcəkdir

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Ə. Dəmirçizadə. “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”. “I-hissə, Səh. 154.
2. İ. Həbibbəyli. “Cahana sığmayan Azərbaycan şairi”. “Azərbaycan” qəzeti 16 yanvar 2019.
3. N. Xudiyev. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” Ankara 1997.
4. C. Qəhrəmanov. “Nəsimi Divanı”nın leksikası B. 1970
5. T. Hacıyev. “Azərbaycan ədəbi dil tarixi”. I cild. Bakı 2012
6. X. Göyyallı. “İnsalığ mərtəbəsini ucaldan sair” internet. 18.12.2009
7. İmadəddin Nəsimi. “Seçilmiş əsərləri” Bakı 2004.

Açar sözlər: Divan, fəlsəfi təfəkkür, hürufilik, laməkan, təzkirəçi, əlyazma, tədqiqat.

Xülasə :

Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, ədəbi dilimizin normalar əsasında formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan Nəsiminin yaradıcılığı, həyatı ilə bağlı tədqiqatçı alimlərimizin apardığı elmi araşdırmalardan bəhs olunur.

Keywords: Sofa, philosophical thinking, manufac- turing, lampoon, reprimand, manuscript, research.

Summary:

The work of Nasimi's creators and life researchers, who have a special role in the development of centuries-old Azerbaijani literature, the formation of literary language based on norms.

Резюме

Работа создателей Насими и исследователей жизни, которые играют особую роль в развитии многовековой азербайджанской литературы, формировании литературного языка на основе норм.

Ключевые слова: диван, философское мышление, производство, фонарь, выговор, рукопись, исследование.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Muradov C.X., Rzayeva A.İ.⁷⁶
KOQNİTİV DİLÇİLİK VƏ LİŇQVOKULTUROLOGİYA

Koqnitivizm fənlər kompleksidir, bütün elmlərə yeni baxışdır. Koqnitivizm obyektini insan idrakı, şüuru və təfəkkürü və onlarla əlaqədar olan mental proses və vəziyyətləri öyrənən, araşdırən elmi istiqamətdir. O, bilik, qavrama, insanın bütün fəaliyyəti prosesində dünyanı anlama, dərk etmə, dünyanı görmə haqqında elmdir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas obyektini nitq-fikir fəaliyyətinin mexanizmləri, nitqin yaranması və anlanması prosesləridir. Onun əsas məqsədi dilin semantik sistemində (leksik və qrammatik mənalarda) möhkəmləndirilmiş dil biliyinin qeyri-dil biliyi ilə necə bağlı olduğunu, təbii dilin mental dillə (fikri dil ilə) qarşılıqlı təsirini anlamaqdır.

Koqnitivizm idrakı və onunla bağlı daxili prosesləri öyrənir. Koqnitivizm yalnız dilçiliklə deyil, bu gün bütün elmlərdə özünü göstərir. Deməli, elə özü də bir elm sahəsi kimi formalaşır. Yəni koqnisiya informasiyanın qəbulu, həzm edilməsi və yenidən təqdim edilməsidirsə, bu proses bu elmlərin əsasını təşkil edir.

Koqnitivizmin ümumi istiqamətləri insanın təfəkkür mexanizminin öyrənilməsi, müxtəlif yollarla insana gələn informasiyanın emalı, dünyanın idrak qəlibləri, koqnitiv aktları təmin edən sistemlərin quruluşu, təfəkkür aktlarını təmin edən ruhi proseslərin öyrənilməsi kimi formalaşır. Koqnitivizm hətta kompüter proqramlarının təşkilini və bu proqramların mətni anlamaq və istehsal etmək qabiliyyətini öyrənir.

Koqnitivizm insanı biliyi emal edən bir sistem kimi dərk edir. Aydın məsələdir ki, informasiyanın yenidən təqdim olunması dildə baş verir. Deməli, dili məhz xalq təfəkkürü baxımından öyrənmək olar. Bundan əlavə, koqnitivizm biliyi və təfəkkürü məhz dildə təqdim olunduğuna görə öyrənmə bilər. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, elm sahəsindən asılı olmayaraq koqnitiv istiqamət dilçiliyi bir nömrəli elm kimi dəyərləndirir. Məhz təbii dil şüur və təfəkkürü nümayiş edən bir səhnədir. İlk növbədə ona görə ki, təfəkkürün nəticələri bizə dil işarələri formasında təqdim olunur.

Aydın məsələdir ki, koqnitiv dilçilik tarixən strukturalizmə qarşı reaksiya kimi formalaşır. Lakin koqnitivizm prinsiplərinin dilçiliyə gəlməsində bir sıra humanitar elmlərin böyük rolu olmuşdur. İlk növbədə burada müasir psixologiyanın adını çəkmək lazımdır. Ümumiyyətlə, psixologiya və həmçinin koqnitiv psixologiya müasir dil nəzəriyyəsinə güclü təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, dilçilik və psixologiyanın ümumi maraq dairəsini nümayiş etdirən psixolinqvistika da koqnitiv dilçiliyin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Əslində, dil nəzəriyyəsinin insan amilinə xüsusi diqqət verməsində ictimai və etnik amillərin də rolu kifayət qədər böyükdür. Məsələn, çox qədim zamanlardan insanlar başa düşüb ki, müxtəlif dillərdə danışan xalqların kütləvi şüurunda ətraf mühitin və ümumiyyətlə, dünyanın da fərqli mənzərəsi mövcuddur.

Koqnitiv paradigmanın sürətli və müzəffər yürüşünün əsasında dilçilikdəki antroposentrik tendensiyalar durur. Koqnitivizm hal-hazırda liderlik edir və öz orbitinə digər paradigmaları gətirməyə iddia edir, lakin ümumi antroposentrik panoramada o, öz strukturuna görə dil-koqnitiv səviyyə yaxud tezaurusa malik olan dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin yalnız bir hissəsidir.

Koqnitiv dilçiliyin bugün üçün əsas nailiyyətləri bunlardır:

- 1) dil mənzərəsinin tərkib hissəsi kimi daxil olduğu dünyanın koqnitiv (mental) mənzərəsi haqqında təlim;
- 2) bu mənzərənin (sistemin) komponentləri kimi dünya haqqında biliklərimizin ayrı-ayrı kvantlarının mental reprezentantları kimi çıxış edən konsept və freym haqqında təlim;
- 3) kateqoriyalaşmanın yeni nəzəriyyəsi.

Buna müvafiq olaraq dilçilik tədqiqatlarında bir sıra yeni aksentlər, o cümlədən, insan ünsiyyətinin dilxarici amillərə, məsələn, dünya haqqında insanın biliklərinə istiqamətlənmə meydana çıxdı.

Fərdin şüurunda gerçəklik məfhum və konsepsiyalar formasında əks olunur və onun bilik və təcrübə sisteminin formalaşdırır. Məfhum və konseptlər əşya və hərəkətlərin əsas xassələrinin əsasında qurulur. Konseptlər yaddaşın məzmun vahidləri, strukturlaşdırılmış biliklərin kvantları kimi başa düşülür. Konseptin representasiyasının “həcm-praqmatik” variantları müxtəlifdir: konseptlər söz, söz birləşməsi, cümlə, bütöv mətnlə representasiya oluna bilər. Freymi metaforok olaraq özünəməxsus “kartoteka” kimi təsəvvür etmək olar ki, orada məfhumlar olan vərəqlər kök prinsipinə görə birləşmişdir.

Hər bir elmdə olduğu kimi, koqnitiv dilçilik də öz əsas anlayışlarını müəyyən etməlidir. Yəni koqnitiv dilçiliyin işlətdiyi anlayışlar bir sistem təşkil etməli və zəruri səciyyə daşmalıdır. Sistem anlayışı bütün terminlərin və onların arxasında dayanan məfhumların bir-biri ilə sıx əlaqədə olmasını tələb edir. Zərurilik isə koqnitiv dilçiliyə məhz yeni məzmunlu terminləri aid edir. İlk növbədə bu o deməkdir ki, hələ koqnitiv dilçilikdə işlənən terminlərin hamısı yeni deyil. Lakin elə sözlər də var ki, koqnitiv dilçilik onlara yeni məzmun verir. Beləliklə, o, özünün xüsusi məfhumlar aparatını yaradır.

E.Piriyev fikrincə, “koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşərkən, ilk növbədə təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan və s. yada düşür.

Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə üzvi şəkildə bağlı nəzərdən keçirir. Mədəniyyət isə bizə həmişə müəyyən bir mətn kimi verilir. Bu baxımdan hətta maddi mədəniyyət də mətn kimi izah oluna bilər. Yəni burada dilin mühüm vasitəçilik rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Koqnitiv dilçilik “konsept” anlayışını ön plana çəkər və beləliklə də, konseptuallaşma prosesi koqnitiv tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. “Konsept” anlayışını çox vaxt “məfhum” anlayışı ilə çaşıdırırlar. Əslində isə bu iki anlayış, tamamilə olmasa da, kifayət qədər fərqli anlayışlardır” (2, 9).

Son onilliklər dilçilikdə əsas istiqamət dilə koqnitiv yanaşmadır. Bu yanaşma bütün dil sisteminin antroposentrik yönündə tədqiqini nəzərdə tutur. Dilin daxilində baş verən proseslər artıq dilçilər üçün maraq kəsb etmir. Onlar daha çox dilin təfəkkürlə, mədəniyyətlə, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsindən doğan prosesləri öyrənməyə meyllidirlər. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı dil işarəsinin “insaniliyinin” dərkinə səbəb oldu.

İnsanı əhatə edən gerçəklik dildə əks olunur, dünya haqqında biliklər sistemi dildə müəyyən sistem yaradır ki, bu da dilxarici, konseptual və dil amilləri ilə müəyyənləşir.

Koqnitiv dilçilik üzrə mütəxəssislər ilk iki amilə xüsusi diqqət yetirirlər ki, bunlar dil vahidinin təbiətinə təsir göstərir. Dilə yeni yanaşmanın problemləri ətraf aləm haqqında biliklərin təqdimi strukturu və bu biliklərin konseptual təşkili vasitələridir. İnsanlara universal hesab edilən koqnitiv aparat modelləri xasdır.

Bu, birincisi, propozisiya modelləridir ki, onlar situasiyanı hissələrə bölür, onlar arasında əlaqələri müəyyənləşdirir. İkincisi, obrazların sxematik modelləridir. Üçüncüsü, metaforok modelləridir ki, burada mənaların bir sahədən digərinə keçidi baş verir. Dördüncüsü, metanomik modelləridir ki, tam – hissə üzrə təhlil aparılır.

C.Lakoffa görə, koqnitiv dilçilik elə bir elmdir ki, o, dilin istifadə etdiyi ümumi koqnitiv (yəni idraki) mexanizmlərini anlamaq məqsədilə dili öyrənir (3, 3).

Koqnitivistlərin diqqət mərkəzində dil durur. Onlar dili insanın koqnitiv mexanizmləri sistemi ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Dil insan və ətraf gerçəklik arasında vasitəçi kimi çıxış edir, yəni toplanmış təcrübənin ötürülməsi vasitəsidir. Eyni zamanda dil bu reallığın konseptuallaşdırılması vasitəsi olaraq, dünyanın sadələşmə (dil) mənzərəsinin təəssümü olaraq insan tərəfindən reallığın qavranılmasında – “dil prizmasından” qavranılmasında öz izinin qoyur.

Beləliklə, koqnitiv dilçilik onunla məşğul olur ki, dil materialından onun özü haqqında məlumat əldə edir. Bu məlumat ondan ibarət olur ki, dilin xüsusiyyətləri ətraf aləmin əşya və hadisələrinin adlandırılması prosesinə necə təsir göstərir. Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda dünyanın dərk olunması vasitəsi kimi çıxış edir.

Koqnitiv cərəyanın nümayəndələri sırasına R.Lanqakeri, C.Lakoffu, P.Cakendoffu, Y.S.Kubryakovanı, A.M.Şaxnaroviçi və digərlərinin daxil etmək olar.

Rusiyada koqnitivizmin mənəblərini L.V.Şerbanın, A.M.Peşkovskinin, A.İ.Smirnitskinin irsində axtarmaq lazımdır. Onlar sözü qrammatik, semantik və diskursiv xassələrin daşıyıcısı kimi qəbul edirdilər. Lakin Rusiyadakı müasir koqnitiv tədqiqatlar xarici, xüsusilə də Amerika alimlərinin əsərlərinin təsiri ilə fəallaşmışdır. Və burada dilçiliyin inkişafında yeni dönüş N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. Amerika strukturalizminin nəhəng nümayəndəsi olan Xomski 1957-ci ildə “Sintaktik strukturlar” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Bu əsər generativ (törədici) qrammatikanın əsasını qoydu.

Şübhəsiz, koqnitivistlər dilçiliyin inkişafına böyük töhfə vermişlər. Onlar bilik və mənənin təbiətinə yönəlmiş baxışı dəyişə bildilər. Dünya haqqında biliyin şüurda müəyyən konseptual mahiyyətlərdə strukturlaşması faktı bir çox şeyləri izah etməyə imkan verir: müxtəlif xalqlar tərəfindən hadisələrin izahındakı müxtəliflik və s.

Fikrimizcə, xalqların dünyaya baxışındakı müxtəlifliyin tədqiqi planında C.Lakoffun “metaforun koqnitiv nəzəriyyəsi” xüsusilə önəmlidir.

“Dilə antroposentrik yanaşma dilçiliyi psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıqla yaxınlaşdırır. Antroposentrizm çox zaman dilin leksik sistemində və rabitəli nitqdə özünü göstərmişdir. İnsan amili, insanın vərdisləri, müəyyən ərazidə yaşayıb eyni dilin daşıyıcıları olan adamların fikirlərini ifadə etməsi, ünsiyyət qurması dil müxtəlifliyi ilə yanaşı, dilin müxtəlif vahidlərində, yaruslarında düşüncə tərzini, həyata baxış ünsürlərinin də öz ifadəsini tapmasına səbəb olmuşdur.

Ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların müxtəlif dillərdə fərqli xüsusiyyətlər daşması, bəzi kateqoriyaların bir dildə mövcudluğu, başqa bir dildə isə yoxluğu indi yalnız dil sistemi ilə izah olunmur. Belə kateqoriyaların antroposentrizm, linqvokulturologiya və etnolinqvistika ilə bağlılığı da aşkara çıxır” (1, 14).

Linqvokulturoloji tədqiqatlar son dövrlər geniş vüsət almışdır. Linqvokulturologiyanı əsas vahidi linqvokulturoloji konseptdir. Linqvokulturoloji konseptlər dil şüurunda və kommunikativ davranışda təzahür edir və çoxsaylı ölçüyə malikdir.

Linqvokulturologiya müasir dilçilikdə fəal surətdə inkişaf edən cərəyanlardan biridir. Bununla belə mədəni konseptlərin tipləri problemi dilçiliyin bu sahəsində ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu sahənin kateqorial tərkibi tam şəkildə işlənilməmiş, öyrəniləcək konseptlərin siyahısı isə müzakirə olunmaqdadır.

Dil mədəniyyətin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətə təsir göstərən vasitədir. Ona görə linqvokulturoloji əlaqələr mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bütün bunlar dil və mədəniyyət probleminin tədqiqinin dil-etnos-mədəniyyət triadasına əsaslanan yeni istiqamətlər meydana çıxardı. Əslində məsələnin belə bir müstəviyə çıxarılması onun “dil və mədəniyyət” kontekstindən “insan və mədəniyyət” kontekstinə köçürülməsi deməkdir. Bu halda söhbət dil vahidlərinin linqvokulturoloji aspektdə öyrənilməsindən gedir.

Linqvokulturoloji tədqiqat xalqın həyat tərzini və ənənələrini nəzərə almağı da əhatə edir. Ekstralinqvistik sahəyə aid olan, həmçinin dil faktlarının koqnitiv, mədəni və sosial izahlarının axtarılmasını əhatə edən tədqiqatlar da linqvokulturologiyaya məxsusdur. Dildən kənar reallıqlara istinad etmək dil strukturunun bitkin təsviri, tam və hərtərəfli dil obrazını yaratmaq üçün vacibdir.

Kulturoloji informasiyanı daşıyan ünsür, element və vahidlər, həmçinin onların əlaqələnmə xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması müxtəlif aspektli tədqiqatlar tələb edir. Ona görə də linqvokulturoloji tədqiqatların yönümlülüyü də rəngarəngdir. Müasir dilçilikdə linqvokulturoloji tədqiqatlarda qoyulan məsələyə yanaşma üsullarının müəyyənləşdirilməsi də aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqatlarda praqmalinqvistik, koqnitiv, semantik aspektlərin, eləcə dildə subyektiv amilin rolunun qabardılması diqqət mərkəzinə çəkilir. Linqvistik tədqiqatlardakı belə geniş yönümlük linqvokulturoloji xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması imkanlarını artırır.

Müasir dilçiliyin antroposentrik yönümü dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı tədqiqatların diqqətini fərdlərin həyatını tənzimləyən və solumun mövcudluğunu təmin edən iki qlobal sistem quruluşu (dil, mədəniyyət) üzərində cəmləşdirir.

Müasir mədəniyyətşünaslığın metodoloji əsasında duran sistem yanaşmaya görə, mədəniyyətə obyektiv (maddi) və subyektiv (mənəvi) elementlərin toplusu kimi baxılır. Sistem yanaşmanın tətbiqinin çətinliyi və mürəkkəbliyi tədqiqatçının mədəniyyətin obyektiv təzahürünə istinad edərək subyektiv mədəni formaları üzə çıxarmaq, onları qruplaşdırmaq və təsnif etmək ilə şərtlənir.

Obyektiv formalar müşahidə olunandır. Subyektiv formalar isə tədqiqat və təhlil nəticəsində müəyyənləşdirilir. Linqvokulturologiyada ənənəvi təyin olunmuş dil vahidləri (söz, frazeologizm, idiom, mətn və s.) obyektiv elementləri təşkil edir.

Uzun müddət atalar sözləri və məsəllər folklorşünaslığın tədqiqat obyektinə olmuşdur. Linqvokulturologiyada atalar sözləri və məsəlləri mədəni cəhətdən əhəmiyyətli, dəyərli olan hadisələrin təsbit olunması formalarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Koqnitiv dilçilik mövqeyindən atalar sözləri və məsəlləri xalqın mentalitetinin əksi kimi öyrənilir.

Atalar sözü və məsəllərdə bu və ya digər solumun, sosial qrupun davranış normaları dəqiq şəkildə öz ifadəsini tapır. Müxtəlif xalqların atalar sözü və məsəllər fondunu nəzərdən keçirsək, dünya mənzərəsinin təsvirini izləyərək maddi və mənəvi mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, onların xalqın tarixi ilə bağlılığını aşkarlaya bilərik.

Mədəniyyətin dildə reallaşan subyektiv elementləri linqvokulturoloji konseptlər adlandırılır. Bu baxımdan dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin linqvokulturoloji konseptologiya çərçivəsində öyrənilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Dil, təfəkkür və mədəniyyət kompleks şəkildə tədqiq edilir.

Linqvokulturologiya kompleks elmi fənn olaraq dilçiliyin və mədəniyyətşünaslığın qovuşmasında yaranmışdır. O, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini öyrənir. Koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyaya “dil – insan” ikiliyi, dilin öyrənilməsinə inteqrativ yanaşma, “konsept” və “dünya mənzərəsi” terminləri xasdır.

Hesab olunur ki, koqnitiv dilçiliyin tədqiqat predmeti koqnitiv konsept, linqvokulturologiyanın tədqiqat predmeti isə linqvokulturoloji və ya mədəni konseptdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramova A.M. İsmnin qrammatik kateqoriyalar sistemi mədəniyyətlərarası kontekstdə (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında). Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2018.
2. Pirişev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012. 108 səh.
3. Когнитивная и компьютерная лингвистика / Казан. гос. ун-т. Казань, 1994.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya, konsept.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, лингвокультуроология, концепт.

Keywords: cognitive linguistics, linguoculturology, concept.

Когнитивная лингвистика и лингвокультуроология

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности и различия когнитивной лингвистики и лингвокультуроологии. Предметом исследования когнитивной лингвистики является когнитивный концепт, а предметом исследования лингвокультуроологии - лингвокультурологический или культурологический концепт.

Cognitive linguistics and linguoculturology

SUMMARY

The article examines the similarities and differences between cognitive linguistics and linguoculturology. The subject of research in cognitive linguistics is a cognitive concept. The theme of research in linguoculturology is a linguocultural or cultural concept.

Rəyçi: dos.Məmmədov M.T.

Aytəkin Rəfi qızı Mirzəyeva, Nigar Məhəmməd qızı Hacıyeva FELİ BİRLƏŞMƏ VƏ TƏRKİB MƏSƏLƏSİ

Söz birləşmələri əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə təsnif edilir. Əsas tərəfi adlarla (isim, əvəzlik, substantivləşmiş sifət, say, feli sifət və s.) ifadə olunan birləşmələr ismi birləşmələr adlanır. İkinci tərəfi felin təsriflənməyən formaları ilə - məsdər, feli sifət və feli bağlama ilə ifadə olunan söz birləşmələri isə, feli birləşmələrdir. Feli birləşmələrin də, ismi birləşmələr kimi spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu əlamətlər onları cümlə daxilində təhlil etməyə, digər cümlə üzvlərindən ayırmağa imkan verir. Feli birləşmələrin təhlili, müxtəlif formalarının izahı, cümlədə rolu və tərəflərinin ifadə vasitələri barədə məlumatlar həm ali, həm də orta məktəb dərslərlərində öz əksini tapmışdır. Təbii ki, feli birləşmələrin də tədrisi ismi birləşmələrdə olduğu kimi, problemin çətinlik dərəcəsinə görə daha lakonik şəkllə salınaraq orta məktəb dərslərlərinə salınmış, və ya hər hansı bir məsələ daha dərinləndirən və geniş şəkildə araşdırılaraq, ali məktəb dərslərlərində verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində “söz birləşmələri” dedikdə, uzun illər ərzində ismi birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur və onlardan bəhs edilmişdir. 60-cı illərə qədər dilimizin sintaktik quruluşundan bəhs edən bütün əsərlərdə bunu görmək olar. 1959-cu ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında ancaq təyini söz birləşmələrindən bəhs edilmişdir. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında da M.Hüseynzadə tərəfindən yalnız təyini söz birləşmələrinin izahına yer verilmişdir. Bu əsərin bir neçə il sonra çap olunmuş ikinci nəşrində feli birləşmələrdən “tərkiblər” adı altında danışılmış, tərkiblərin sintaktik vəzifələrinə, tərkib və budaq cümlə məsələlərinə daha çox yer verilmişdir. Z.X.Tağızadənin müəllifliyi ilə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi” (1960) kitabında “söz birləşmələri” adı ilə ismi birləşmələrin bir sıra elmi-nəzəri problemlərinə toxunulmuş və təyini söz birləşmələrindən bəhs edilmişdir; feli birləşmələrdən yığcam şəkildə “Cümlənin genişlənməmiş üzvləri” adlı bölmədə danışılmışdır. İsmi və feli birləşmələr haqqında birgə məlumata ilk dəfə olaraq “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı məcmuədə rast gəlmək mümkündür. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənovun müəllifliyi ilə çap edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində isə, tərkiblər “feli tərkiblər” başlığı ilə verilmişdir və tərkiblər barədə məlumat “Feli tərkiblər və sadə geniş cümlələr” başlığı altında verilərək, tərkiblərin sadə cümlələrlə müqayisəli tədrisinə daha geniş yer ayrılmışdır.

Çox vaxt cümlə daxilində feli birləşmələrin nə zaman tərkib əmələ gətirməsi məsələsi mübahisələrə səbəb olur. Bəzən isə, cümlədə işlənmiş bütün növ feli birləşmələr tərkib kimi dəyərləndirilərək təhlil olunur. Eyni zamanda, tərkiblərin budaq cümlələrlə ortaq xüsusiyyətləri meydana çıxır. Məhz qeyd edilən bu paralellik feli birləşmələrdə tərkiblər problemini ortaya çıxarır və bu məsələyə aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır.

İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Y.Seyidov “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabında bu məsələni geniş planda işıqlandırmış, problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq, feli birləşmə və tərkiblər məsələsini bir neçə istiqamətdə araşdırmışdır. O, bu əsərində feli birləşmələrin tərkiblərlə ortaq və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş, həmçinin, feli birləşmə və budaq cümlə məsələsinə də aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, tərkiblərin söz birləşmələrinin növləri olduğunu göz önünə gətirdikdə, tərkiblərin aşağıdakı xüsusiyyətləri meydana çıxır:

1. Tərkiblərin forma xüsusiyyətləri bunlardır- 1) tərkiblər felin təsriflənməyən formalarının (məsdər, feli sifət və feli bağlama) başqa sözlərlə birləşməsi ilə əmələ gəlir; 2) tərkiblər iki və daha artıq sözdən ibarət olur; 3) tərkiblərin daxilində əlavə bir neçə söz birləşməsinin olması da mümkündür; 4) felin təsriflənməyən formalarını ifadə edən sözlər tərkibin sonunda, tərkibə daxil olan digər sözlər isə, onlardan əvvəl işlənir. 5) tərkibə daxil olan sözlər Azərbaycan dilinin qrammatikasına uyğun söz sıralanma qaydasına görə sıralanır; 6) tərkibdəki asılı sözlərlə, onların aid olduğu əsas sözlər-felin təsriflənməyən formaları arasında əsasən yanaşma və idarə əlaqələri, nadir hallarda isə, (əsas tərəf –diq şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlə ifadə olunduqda) uzlaşma əlaqəsi olur;

2. Tərkiblərin forma xüsusiyyətləri ilə yanaşı, məna xüsusiyyətləri də vardır ki, bu xüsusiyyətlər tərkiblərin mahiyyətini açmağa imkan verir. Belə ki, tərkiblər məna xüsusiyyətləri bunlardır- 1) Tərkiblərdə müəyyən hal və hərəkət barədə məlumat olur; 2) Tərkiblərdə hər hansı bir fikir ifadə olunur; 3) Tərkiblərdə ifadə olunan hal və hərəkətin icraedici tərəfi - subyekti haqqında məlumat ola bilər;

4) Tərkiblər özləri bütövlükdə müəyyən bir sintaktik rola malik olur, başqa sözlərlə məna əlaqəsinə girirlər.

Feli birləşmələrlə tərkiblər eyni dil vahidinin müxtəlif adlarıdır. Yəni, “anlayışlar arasında mahiyyət fərqi yox, termin fərqi özünü göstərir” (5, s. 232). Lakin bu heç də o demək deyildir ki, feli birləşmələrlə tərkiblər konkret olaraq eyni anlayışlardır və onlar arasında heç bir fərq yoxdur. Əgər belə olsa idi, feli birləşmə və tərkib anlayışları leksikanın qatlarından biri olan dubletlərlə müqayisə edilə bilərdi. Lakin, təbii ki, feli birləşmələrlə tərkiblər arasında, qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Həmin fərqlər içində aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Feli birləşmələrin və tərkiblərin ifadə vasitələrinin, obyektinin eyni olmasına baxmayaraq, həmin vahidlər bu materialı müxtəlif cəhətdən izah edirlər. Feli birləşmələrdə tərkib hissələri arasındakı münasibət, onları bağlayan vasitələr və məna əlaqələri başlıca mövqə tutur. Bu birləşmələr üçün birləşmənin qrammatik forması böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, *evə gələndə*, *evə gəlmiş* və *evə gəlmək* ifadələri feli birləşmələr adı altında eyni qrupa daxil edilir. Bu ifadələr arasında ciddi fərq qoyulmur. Verilmiş üç birləşmənin üçü də eyni qrammatik münasibət – tərəflər arasında obyekt əlaqəsi öz əksini tapır. Yəni, feli birləşmələrdə əsasən birləşmə komponentlərinin ifadə etdiyi məna əsas götürülür, qrammatik forma isə, köməkçi xarakter daşıyır. Qrammatik əlamətlər yalnız, həmin forma birləşmənin komponentləri arasındakı münasibətə təsir göstərdikdə nəzərə alınır. Yəni, qrammatik əlamət tərəflər arasındakı məna əlaqəsini dəyişdirərək, komponentlərin başqa məna əlaqəsi vasitəsilə bir-birinə bağlıdıqda, forma zahiri əlamət olmaqdan çıxaraq, əhəmiyyətli amilə çevrilir. Məhz buna görə, yuxarıda qeyd edilən misallarda *evə gələndə*, *evə gəlmək* və *evə gəlmiş* birləşmələri arasında feli birləşmə kontekstindən önəmli fərq olmasına

baxmayaraq, tərkib olmaq baxımından, bu ifadələr bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir və müxtəlif adlarla ifadə olunur: *evə gələndə* - feli bağlama tərkibi, *evə gəlmiş* – feli sifət tərkibi, *evə gəlmək* – məsdər tərkibi kimi adlandırılır.

2. Söz birləşməsi kimi, feli birləşmələr üçün onların cümlədəki sintaktik rolu, başqa sözlərlə münasibəti önəmli xüsusiyyət deyildir. Söz birləşmələri haqqındakı təlim söz birləşməsinin qeyd edilən cəhətlərini araşdırır. Nadir hallarda, söz birləşməsinin mahiyyətini izah etmək üçün onların sintaktik mövqeyindən bəhs edilir və nəzərə alınır. Tərkiblər üçün isə, bu əlamət başlıca əhəmiyyət daşıyır. Çünki, feli birləşmə cümlə daxilində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək tərkib olur. Belə olan təqdirdə, tərkibin sintaktik mövqeyinin, onun cümlədə rolunun birinci dərəcəli əlamət kimi nəzərə alınması inkaredilməz fakt kimi özünü göstərməlidir.

3. Digər bütün söz birləşmələrində olduğu kimi, feli birləşmələrdə də münasibətdə olan iki söz birləşmənin bazasını – özülünü təşkil edir. Əlbəttə, feli birləşmələr ikidən çox sözdən də ibarət ola bilər. Buna baxmayaraq, yenə də birləşməni ilk olaraq təşkil edən, əmələ gətirən iki söz əsas hesab olunur və söz birləşməsi anlayışı bu iki sözün - əsas və əsılı tərəflərin üzərində qurulur. Tərkiblər üçün isə, birləşmə daxilində olan sözlərin konkret miqdarı müəyyənləşdirilmir. Yəni, tərkiblər üçün iki söz əsas sayılmır və orada sözlərin miqdarı nəzərə alınmır. Çox sözlərin işlənməsi tərkib üçün daha xarakterik xüsusiyyətdir.

Feli birləşmələr və tərkiblər eyni dil faktının müxtəlif mövqedən izah edən dil vahidləridir. Bu baxımdan cümləni sintaktik təhlil edərkən, əsas tərəfi felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunan birləşmələr, artıq birləşmə kimi deyil, məhz tərkib kimi dəyərləndirilir və cümlədə birləşmənin əsas tərəfinin tutduğu vəzifəyə əsaslanaraq təhlil edilir. Yəni, əgər birləşmədə əsas söz məsdərdirsə, əsasən mübtədə, tamamlıq və ya ismi xəbər kimi, feli sifətdirsə, təyin kimi, feli bağlamadırsa, zərflilik kimi təhlil edilir. Məsələn: *Mən də onun xətrinə toxunduğum üçün könlini almağa çalışardım (4, 189); Belə anlarda gündə on dəfə tozunu sildiyim, güzgü kimi parlaq mebellərim mənə soyuq və yabaçı görünərdi” (4, 190)*. Bu cümlələrin ikisində də, feli sifət tərkibi işlənmişdir. Birinci cümlədə feli sifət tərkibi qoşmalı feli birləşmə kimi çıxış edir. Daha doğrusu –dığım şəkilçisi ilə düzələn feli sifət səbəb məzmunu bildirən qoşma ilə birlikdə işlənərək cümlədə səbəb zərfliliyi rolunda çıxış edir. İkinci cümlədə isə, feli sifət tərkibi - “gündə on dəfə tozunu sildiyim” ifadəsi təyin vəzifəsində çıxış edir və mübtədə vəzifəsində işlənən “güzgü” sözünü təyin edir. Eyni fikri feli bağlamalara aid nümunə əsasında da izah etmək olar. Məsələn: *Sarı, buxara papaqlı birisi tarı bağına basıb özündən getdi (3, 125);Hacı aşağı ayıldanda Rəfi göyərməyə başladı (2,s. 192)* və s. Bu cümlələrin hər ikisində feli bağlama tərkibləri işlənmişdir və tərkib zərflilik vəzifəsindədir. Birinci cümlədə əsas tərəf -ib şəkilçisi vasitəsilə düzələn feli bağlama ilə ifadə olunmuş “tarı bağına basıb” feli birləşməsi birləşmənin məzmununda ifadə olunan aktın əsas feildəki hərəkətdən əvvəl icra olunduğunu bildirir. İkinci cümlədə isə, feli bağlama tərkibi zaman zərfliliyi vəzifəsində çıxış edir. Əsas tərəf kimi çıxış edən və –anda şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feli bağlama, “Hacı aşağı ayıldanda” feli birləşməsi daxilində işlənərək zaman zərfliliyi kimi öz ifadəsini tapmışdır. Misallardan da aydın olur ki, həqiqətən də tərkiblərdə sintaktik mövqe problemi feli birləşmələrin sintaktik mövqeyindən daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tərkiblər həmçinin, yalnız feli birləşmələrlə deyil, budaq cümlə ilə də ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Bu isə, çox zaman tərkib və budaq cümlələrin müqayisəsi məsələsində mübahisələr yaradır. Tərkiblər adı altında məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri nəzərdə tutulur. Lakin budaq cümlə ilə müqayisə məsələsində daha çox feli bağlama tərkibləri ön plana çəkilir. Çünki məsdər və feli sifət tərkiblərinə nisbətən daha çox budaq cümləyə yaxınlaşır və daha çox bu tərkiblər budaq cümlə ilə qarşılaşdırılır. Tərkiblərin budaq cümlə ilə müqayisəsində bir sıra əlamətlər vardır ki, bu əlamətlər budaq cümlə ilə tərkiblərin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Bu əlamətlər içində aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. *Tərkiblərin quruluşu*. Azərbaycan dilində sözlərin əlaqələnmə qaydaları, düzülüşü, sırası dilin qrammatik quruluşuna əsaslanır. Budaq cümlələr də eyni zamanda bütün cümlələrin tabe olduğu söz sırası, sözlərin əlaqəsi və ümumi cümlə qurma qaydalarına tabe olur. Tərkiblərə daxil olan sözlər arasındakı əlaqələrdə və sözlərin sırasında da eyni xüsusiyyətlər özünü göstərir.

2. *Tərkiblərin mənalari və sintaktik mövqeyi də* onları budaq cümlələrdən fərqləndirməyə imkan verir (5, s. 240). Belə ki, budaq cümlələrdə müəyyən hal, hərəkət və ya hadisə barədə bitmiş bir fikir ifadə olunur. Məsələn: *Elə ki, atam səfərdən qayıdacaq, ailəmiz yenə bir süfrə başına yığılacaq* cümləsi zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Burada biz, zaman budaq cümləsini feli bağlama tərkibi və feli sifət tərkibi ilə əvəz etsək, sadə cümlələr alınacaq. “*Atam səfərdən qayıdanda ailəmiz yenə bir süfrə başına yığılacaq*”, “*Atam səfərdən qayıdan zaman ailəmiz yenə bir süfrə başında yığılacaq*”. Qeyd edilən sadə cümlələrdə mürəkkəb cümlənin daxilindəki budaq cümlənin məzmunu, eyni zamanda sadələşdirilmiş cümlələrdəki tərkiblərin məzmunu demək olar ki, eynidir. Burada tərkiblərlə budaq cümlənin qrammatik mövqeyi, əlaqəyə girdiyi üzvlərlə münasibəti də eynidir. Lakin, bu xüsusiyyətlərə görə tərkiblərlə budaq cümlələri eyniləşdirmək, onları eyni qrammatik kateqoriyaya daxil etmək düzgün deyildir. Yalnız müəyyən fikrin ifadə olunmasına görə cümlə tam əsas ola bilməz. Məsələn: “*Məktubu Veyis bir şeydən ehtiyat etdiyinə görə gizlətməmişdi*”(3, 125) cümləsi sadə cümlədir. Bu cümləni səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək olar: “*Veyis məktubu ona görə gizlətməmişdir ki, bir şeydən ehtiyat edirdi*”. Burada səbəb zərfliliyi məchul şəklinə salınmış və budaq cümlənin daxilində yerləşdirilmişdir. Baş və budaq cümləni bağlamaq üçün isə “ona görə ki” səbəb bağlayıcısından istifadə edilmişdir. Deməli, ikinci cümlədə budaq cümlənin ifadə etdiyi fikir, sadə cümlədə cümlə üzvü vasitəsilə ifadə olunur və səbəb budaq cümləsi feli sifət tərkibi şəklinə sadələşir. Feli bağlama tərkibləri də bu tip cümlə üzvləri olmaq etibarilə, bu əlaməti özündə saxlayaraq, budaq cümlələrə bərabər fikri ifadə edə bilər. Orta məktəb dərslərində budaq cümlələrin sadələşdirilməsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Həmçinin ali məktəblərə hazırlıq məqsədilə çap olunan dərslər vəsaitlərində də eyni müqayisəyə rast gəlmək olar. “Səbəb budaq cümləsi feli sifət tərkibi və qoşma şəklinə, məqsəd budaq cümləsi isə, məsdər tərkibi və qoşma şəklinə sadələşir” (1, s. 148). Əli kəndə ona görə gedirdi ki, atası xəstə idi. - Əli kəndə atası

xəstə olduğu üçün gedirdi (feli sifət tərkibi-səbəb bildirir). Əli kəndə gedirdi ki, atasını öz yanına gətirsin.- Əli kəndə atasını öz yanına gətirmək üçün gedirdi (məsdər tərkibi-məqsəd məzmununu bildirir). Tədris prosesində də, tərkiblərlə budaq cümlənin fərqi məsələsinə toxunulan zaman, dərsliyə və tədris programına, həmçinin materialı öyrənlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olaraq nümunələrdən istifadə edilməli, biliklər sadələşdirilərək və ya daha dərin və mürəkkəb şəkildə diqqətə çatdırılmalıdır. Bu həmçinin, tədrisin ikinci tərəfini öyrənən tərəfin baza biliklərinin dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Bu proses xüsusilə də, orta məktəblərdə nəzərə alınmalıdır. Əgər, öyrənən tərəf - şagird cümlə barədə ümumi biliklərə malikdirsə, cümlədə söz sırası, bitkinlik, cümlə üzvlərinin xüsusiyyətləri, həmçinin söz birləşmələri barədə məlumatları anladığını dərslərdə nümayiş etdirsə, o zaman feli birləşmə və tərkiblərin mənimsədilməsi çətinlik törətmir. Həmçinin cümlənin təhlili zamanı tərkiblərin budaq cümlələrlə qarışdırılması hallarına rast gəlinmir. Lakin, əgər öyrənən tərəfin söz birləşməsi və cümlənin orta q xüsusiyyətləri, həmçinin mürəkkəb cümlə və budaq cümlə barədə baza bilikləri yoxdursa, o zaman ilk olaraq sintaksisin əsasları, sintaktik vahidlərin xüsusiyyətləri öyrədilməli, daha sonra isə mərhələli şəkildə söz birləşməsi, sadə cümlə və mürəkkəb cümlə, budaq cümlənin növləri, sadə və mürəkkəb cümlənin təhlil prosesi barədə fikirlər mənimsədilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev Ə.Z., Həsənov A.Q., Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili, dörd cildə, 4-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Cümlə üzvləri. Bakı: Azərneşr, 1947, 85 s.
3. Əbülhəsən Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1984, 398 s.
4. Əfəndiyev İ. M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1959, 402 s.
5. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.
6. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, 864 s.

Ключевые слова: глагол, глагольный состав, словосочетание, предложение, содержание.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы спряжения и композиции глаголов. С другой стороны, словосочетания, выраженные неопределенными формами глаголов - прилагательными и наречиями - являются комбинациями глаголов. Глагольные соединения обладают определенными свойствами. Эти функции позволяют анализировать их в предложении и отличать их от других членов предложения. В составе глаголов есть дополнительные глагольные соединения. Вопрос о том, когда составные глаголы образуют композицию, вызвал споры. Иногда все типы сочетаний глаголов в предложении оценивались и анализировались как компоненты. В статье обсуждаются эти различия.

Keywords: verb, verb composition, word combination, sentence, content

SUMMARY

The article deals with the issues of verb conjugation and composition. On the other hand, word combinations expressed by indefinite forms of verbs - infinitives, adjectives and adverbs - are verb combinations. Verb compounds have specific properties. These features allow you to analyze them within the sentence, to distinguish them from other members of the sentence. There are additional verb compounds in the verb compounds. The question of when verb compounds form compounds has been controversial. Sometimes, all types of verb combinations in a sentence have been evaluated and analyzed as components. The article discusses these differences.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Rəhmanova Suqra TÜRK DİLİ VƏ TÜRK DÜNYASI

Müasir türk dünyası yeni yüksəliş mərhələsinə yaşayır. Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətinin bir sırada inamlı addımları türk dünyasının xoşbəxt sabahından xəbər verir.

Heydər Əliyev

Ümumtürk ədəbi dili barədə aparılmış araşdırmalar xüsusilə 50-ci illərdən sonra gözümüzün önündə nə qədər tarixi olan mükəmməl bir təzahürü mənzərəsinin cizir - həmin dil təzahürü orta əsrlər türk bədii elmi ictimai-siyasi təfəkkürünün əsas ifadə forması olmuş XVII-XVIII əsrlərdə isə milli türk ədəbi dillərinin formalaşmasında əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülü təkamülü gələ-gələ regional xüsusiyyətlər kəsb etməsi tənəzzülü milli türk ədəbi dillərinin formalaşması türk dillərinin aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Və türkün ümumtürk mədəniyyəti tarixində oynadığı rolun miqyasını təsəvvür etmək üçün təkcə onu demək kifayətdir II minilliyin əvvəllərindən XVIII əsrə qədər yüzlərlə, minlərlə bu və ya digər dərəcədə mükəmməl yazılı abidə məhz bu dildə yaxud onun müxtəlif regional təzahür formalarında qələmə alınmışdır. Hər bir mükəmməl ədəbi dil təzahürü kimi Türki də təşəkkül təkamül və tənəzzül dövrləri keçirmişdir.

1. Təşəkkül dövrü (IX-XI əsrlər)
2. Təkamül dövrü (XIII-XVI əsrlər)
3. Tənəzzül dövrü (XVII-XVIII əsrlər)

Türk dili ilə bağlı araşdırmalar bu dildə danışılmasının tarixini dolayısı ilə türkün varlığını, çox qədimlərə aparmaqdadır. Dünyadakı türklük araşdırmaların (türkologiyanın) bəzi dövrlərdə fərqli düşüncələri və ya elmi qənaətlər olsa da, aşağıdakı tarixləndirmək ümumiyyətlə, qəbul edilmişdir:

1. Türk dilinin qonşu yaxın dillərlə birlikdə olduğu Altay dövrü: e.ə. VI-III minilliklər

2. Erkən zamanlar: e.ə. III minillikdən e.ə. V əsrə qədər. 3. Qədim Türkcə dövrü: III-XII əsrlər 4. Orta türkcə dövrü: XII əsrdən sonra

Türk dilinin ən qədim dövrü barədə mövcud təsəvvürləri ümumiləşdirdikdən sonra Prof. Dr. Türkər Bayqara həmin təsəvvürləri daha da genişləndirmək və dəqiqləşdirmək üçün arxeoloji araşdırmaların əsas nəticələrini nəzərdən keçirərək yazır: "Araşdırmalar Altaylar üzərində daha çox durmaqdadırlar. Altaylar həm Türkünün sahəsi, həm də daha Şərqdəki ötürkən yörəsi ilə əlaqəli olduğundan, heç şübhəsiz, ağıla ən uyğun gələn yerdirdir". Və həmin coğrafiyada türklərin ən qədim dövrlərinə işıq tutan külli miqdarda arxeoloji araşdırmalar birbaşa türk yorumu verməsə də, çoxyönlü xüsusiyyətləri ilə terklərin keçmiş yüz və min illərin ən yaxşı şəkildə təsvir yaratmaqdır. Müəllifin mifoloji mənbələr əsasında gəldiyi qənaət isə bundan ibarətdir ki, türklərlə bağlı dastanlar türki tarixinin və bəşər övladının ən qədimlər ilə bir tutur.

Heç şübhəsiz, türklərin mənşəyi məsələsinə ümumən bəşəriyyətin etnogenezi-etoslara bölünməsi prosesinin üzvi tərkib hissəsi kimi baxmaq lazım gəlir ki, buraya məsələnin həm praktik həm nəzəri tərəfləri aiddir. Praktik tərəfə görə, bu və digər etnosun hansı ümumi etnosdan, nə zaman və hansı coğrafiyada ayrılaraq tarix səhnəsinə çıxdığı bütün mümkün təcrübəli faktlara dil, arxeologiya, mifologiya və s. təxmini olunur. Nəzəri tərəf isə ümumən mövcud etno-genezis təliminin müddələrinə əsaslanmağa, yəni dünyanın bütün etnosların mənşəyi və ya təşəkkül tapıb formalaşması üçün ümumi olan fundamental qənaətləri nəzərə almağı tələb edir.

Türk etnoslarının özünəməxsus etnoqrafik keyfiyyətlərlə meydana çıxır, müəyyən təxminlərə görə e.ə. III minillikdən başlasa da, bunu birbaşa təsdiq edən faktik göstəricilər e.ə. I minilliyin əvvəlinə aiddir.

Eramızın ilk əsrlərində Şərqdən Qərbə axan hunlar həm bir sıra müasir türk xalqlarımızın əsasını qoyur, həm də türk törəsini Avropaya yayır.

Ümumtürk ədəbi dilini ilk eyni zamanda yüksək normativliyi funksional üslub imkanlara malik nümunələri XI-XII əsrlərdə meydana çıxır bu isə o deməkdir ki türkü bu və ya digər şəkildə I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində Türkünstanda olduqca intensiv gedən ictimai-siyasi etmək kultraloji proseslər irqini formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

V-X əsrlərdə Mərkəzi Asiyada geniş yayılan dialekt sözləri təzahürləri türklərinin təşəkkülü üçün mənbə olmuşdur. həmin dövrə aid yazılı abidələrinin dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki qədim türkcə kifayət qədər yüksək normativ biliyə malik olub hansısa tayfanın dili yaxud müxtəlif türk tayfalarının mexaniki yığılı deyil mükəmməl mərkəzləşmiş bir dildir.

Türkologiya tarixinin ikinci dövründə diqqəti cəlb edən hadisələr aşağıdakılardan ibarətdir altı nəzəriyyəsinə meydana çıxması, tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi, akademik qrammatikanın yaradılması, qədim türk yazıların oxunması. Və qeyd etmək lazımdır ki həmin hadisələr öz dövrünün yüksəlişini sonrasındakı dövrə baxmaqda daha çox perspektiv müəyyənləşdirir. Təbii ki mədəni siyasi iqtisadi əlaqələrin yaranmasında və inkişafında onun anlaşılması mühüm faktordur Bugünkü qloballaşma zamanında bu anlaşma daha aktual mahiyyət kəsb edir bu qloballaşma prosesində başqa xalqlarda olduğu kimi xalqların öz aralarında anlaşmasında anlaşmasının siyasi, elmi, mədəni, iqtisadi baxımdan həmrəy olmaları çox faydası var.

Bir ana dili əsasında dil ailəsi yaranması və onun tərkibində dillərin getdikcə ana dilindən eləcə də tədricən törəyən başqa qohum dillərdən fərqləndirici artması ictimai-tarixi təbii hadisədir, elmin qəbul və təsdiq etdiyi faktıdır. Dillərin ayrılması və getdikcə uzaqlaşması dili inkişaf qanunudur ziyanlı hadisə deyil. Dil ünsiyyət sferasında qədim türklərin multikulturalizm nümayiş etdirən əsas əlamətlərini ümumiləşdirərək belə bir mənzərə alınır ki onlar

1. öz yazı mədəniyyətlərini yaratmaqla yanaşı heç bir kompleksi qapılmadan onlara məlumat üçün geniş yayılmış əlifba mədəniyyətlərinin istifadə etməyə çalışmışlar

2. müxtəlif dillərin semimiyyətlə mənimsənilmiş müxtəlif xalqlara onların özləri dinsiz kimi çalışmış tərcümə etmişlər

3. qurub-yaratdıqları idarə etdikləri möhtəşəm dövlətlərin tabeliyində olan xalqların da ailələrin qonşu heç bir rəsmi yadır tədbir görməmiş əksinə hörmətlə yanaşmışlar.

Yaradılış, Alp ər Tonqa, Şu, Oğuz Xaqan, Göytürk, Ergənəkən və s. əsətlər dastanları yaradan türklər qədim dünyanın insan və cəmiyyət problemləri üzərində dərinliyini düşünmək insanın dünyadakı yerini bütün əhatəliyini ilə tərkl etməyə çalışan etnoslarından biri olmuşdur. Və bu düşüncələr genişmiqyaslı idrak maraqlarının müxtəlif xalqların dini fəlsəfi təfəkkür mədəniyyətlərini ardıcıl olaraq öyrənil mənimsəmə yol açmışdır. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki dünya şöhrətli akademik F.İ.Şərbatskoy ikinci budda Vasubandhumun məşhur “Xilasedici birləyin xəzinəsi” əsəri və mükəmməl əlyazmasının orijinalda deyil məhz uyğur türk dilində mühafizə olunduğunu göstərir. Bu isə o deməkdir ki, türklər qədim dünyanın onlara məlum olan elmi fəlsəfi görüşlərinin bizdən deyil təfəsilatı ilə mənimsəmə can atmışlar.

Ümumiyyətlə tək bir Tanrıya sitayiş edən türklərin prinsip etibarilə tolerantlığını-sübut edən faktlar kifayət qədərdir, məsələ:

a) tanrıçılıq yanaşı daha qədim inanclarında bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlamaq;

b) qarşılaşdıqları yeni dinləri qəbul etmək bütün;

c) bütün dinlərə sayqı ehtiram göstərmək xüsusilə orta əsrlər türklərin təşkilinə üçün dildən ümid etməyi də daha çox üstünlük vermələri millət yox ümmət düşüncəsinin mövcud olmaları danılmaz həqiqətdir. Ancaq bu həqiqət ondan ötrü olan başqa bir həqiqəti inkar etmir ki elə həmin orta əsrlər boyu türklərin müəyyən hissəsi ya tanrıçılıq başda olmaqla qədim insanların daşıyıcılarını yəhudi-xristian, müxtəlif mənşəli inanclarını dinlərin qarşılığının ibarət olan təriqətlərə mənsub idilər.

Türklər yeni dövrə artıq kifayət qədər fərqli etnoqrafiya və keyfiyyətlərlə daxil olmuşdu. XVI-XVII əsrlərdən etibaren Türkiyə türkləri və Azərbaycan türklərini özbəklər, uyğurlar, qazaxlar, başqırdlar, qırğızlar müstəqil xalqlar olaraq formalaşmışlar. Və bu xalqların ya birbaşa ya da ruslar vasitəsilə tədricən Qərbi Avropa ilə əlaqə yaranır ki həmin əlaqələr xalqların iqtisadi ictimai-siyasi mədəni həyatına təsirsiz ötmüşdür. Və bu özünü XIX-cu əsrin sonu XX-ci əsrin əvvəllərində daha aydın şəkildə göstərir.

a) milli özünüdərk hərəkətinin nəticəsində ümmət psixologiyası millətə keçməyə başlayır.

b) türk birləyi ideyası formalaşır

c) beynəlxalq prosesdə iştirak zəruridi dərk olunur

Türkiyə respublikasının dili türk dillər sisteminə aiddir, bu sistemlə fonetik morfoloji sintaktik xüsusiyyətləri aiddir. Türk dili doğma dillər sistemində daxildir. Türk dövləti 20-ci illərdən ötən minilliyin elmi ədəbiyyatında osmanlı türk dili adlanmış hansı ki türk sisteminin dilləri digər dillərdə fərqləndirmişdilər

1924-cü ildə türk dili rəsmi dil kimi elan olunaraq türk respublikası dili seviyyəsinə qalxmışdır. Türk sistemli dillərdə deyildiyi kimi fonetik morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ehtiva olunur. Fonetikada saitlərin harmoniyasının qanunun ümumi termini altında ümumi termin altında hansı vokalizm müəyyən olunmuş saitlərin, konsontalizm samitlər olaraq görünür.

Marfologiya da sözlərin yaranması və dəyişməsi affikslərin köməyi ilə baş verir, sözlərin əsasında birləşir. Məsələln odalarımızda oda-lar-imiz-da Türk dilinin kökü söz yaradıcılığı prosesində qanuni olaraq morfoloji strukturunun dəyişməsi saxlayır. Türk edebiyatı ərəb fars ədəbiyyatı təsiri ilə baş vermişdir. Hansı ki, müəyyən zamanlar osmanlı dövlətinin formalaşmasında yaranmışdır

İlk dəfə olaraq türk qrammatikası türk məktəbi Rüstiyənin ilk anadolu türk dilinin qrammatikası 1851-ci ildə yaradılmışdır. Müəllifləri məşhur yazıçı Fuad və Cəvdət olmuşdur. Türk dillərinin tərkibi ərəb fars dili və bu dilin vasitəsilə keçən leksik vahidlərdən ibarət olmuşdu. Ərəb və fars dillərindən başqa türk leksikonunda Qərbi Avropa dilləri mövcud olmuşdur.

XVII əsrin sonları türk dilləri fransız dilindən sözlərlə bəhrələnil və İstanbulda məktəblərin açılması nəticələrində hazırkı tədris fransızca aparılır.

XIX əsrin sonunda türk lüğətində alınan və ingilis lüğəti əsas rol oynayır. Sintaksisin xarakterik xüsusiyyəti aşağıdakı kimi səciyyənilir: Zərf-zərfliklə, xəbər-fellə, mübtədə-baş üzv kimi sıralanır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Cəfəropv Türkologiyaya giriş. Elm və təhsil. Bakı, 2016.

2. Müqayisəli -tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi.

3. Hacıyev Tofig. Türklər üçün orta q ünsiyyət dili. Bakı Təhsil, 2013.

Açar sözlər: *ədəbi dil, türkologiya tarixi, altayşünaslıq nəzəriyyəsi, qədim türk*

Ключевые слова: *литературный язык, история тюркологии, теория алтайизма, древний тюрк*

Key words: *literary language, history of turkology, theory of altruisim, ancient turk*

Xülasə

V-X əsrlərdə Mərkəzi Asiyada geniş yayılmış dialektfövqü dil təzahürləri türkünün təzahürü üçün mənəb olmuşdur. Həmin dövrə aid yazılı abidələrin dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qədim tür dili kifayət qədər yüksək normativliyə malik olub, hansısa tayfanın dili, yaxud müxtəlif türk tayfa dillərinin mexaniki yığımlı deyil, mükəmməl, mərkəzləşmiş bir eposdur.

ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК И ТУРЕЦКИЙ МИР

Резюме

Диалектические необычные языковые проявления, которые широко использовались в Центральной Азии в течение V-X веков, были источником тюркских проявлений. Наблюдения за языком письменных памятников того времени показывают, что у древнетюркского языка был довольно высокий стандарт, не племенной язык или механическая коллекция различных Тюркских языков, а совершенная, централизованная эпопея.

TURKISH LANGUAGE AND TURKISH WORLD

Summary

Dialectic extraordinary language manifestations, which were widely used in Central Asia during the V-X centuries, have been the source for Turkic manifestation. Observations on the language of written monuments of that time show that the ancient Turkic language had a fairly high standard, not a tribal language or a mechanical collection of different Turkic languages, but a perfect, centralized epic.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

GÜNEY AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ANA DİLİNƏ MÜNASİBƏT

Azərbaycanın imperiyalar arasında parçalanması xalqın həyatına, yaşantısına təsir etdiyi kimi, onun dilinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına da təsirsiz qalmadı. Məlum məsələdir ki, İranda tarixən dövlət səviyyəsində Azərbaycan dilinə biganəlik göstərilmiş və dilimizin üzərində qadağalar qoyulmuşdur. Nəticədə İran ərazisində Azərbaycan dili öz tarixi funksiyasını tədricən itirmişdi. Vətənin həm Güneyində, həm də Quzeyində xalq bu ədalətsizliklə barışmaq istəmirdi. Bölünüb parçalandığımız gündən bu günə qədər istər şimalı, istərsə də cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında sıx rastlaşdığımız, özünə yer tapmış aparıcı mövzular olmuşdur. Vətən həsrəti, ana dili məsələsi, istiqlal və milli birlik mövzuları bunlara nümunə ola bilər. Hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq ədəbiyyat hər zaman xalqımızın birləşmək istəyini, bütövlük həsrətini əks etdirmiş, xalqın istiqlal arzusunu unudulmağa qoymamışdır.

Bütün əngəllərə baxmayaraq o taylı, bu taylı Azərbaycanda vahid ədəbiyyat yaranmış və millətin varlığını, birliyini əks etdirmişdir. Pərakəndə şəkildə yazıb-yaradan şairlərimiz "Vətən yolunda" qəzetinin çap olunması ilə onun ətrafında birləşərək vahid halda çıxış etməyə başladılar. Öz ədəbi dilini öyrənən İran azərbaycanlıları üçün "Vətən yolunda" qəzetinin xüsusən böyük əhəmiyyəti vardır. "Vətən yolunda" qəzeti uzun illər Rza şah hakimiyyətindən sonra İranda ilk dəfə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet idi. (7. s.1).

Qəzetin səhifələrində Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad, Əli Fitrət, Aşıq Hüseyn Cavan, Balas Azəroğlu, Əli Tudə, Məhəmmədbağır Niknam, Məhəmmədəli Fəxrəddini, Hökümə Billuri, [Əli Nişani](#), [Həbib Sahir](#), [Qulu xan Borçalı](#), şeirləri, [Məhəmmədlu Əbbasi](#), [Ə.Səfvət](#), [Abdulla Fəriver](#), [Səməd Səbahi](#), Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədəli Fərzanə və başqalarının məqalələri çap olunurdu. (7, s.1).

Ana dili məsələsi dövrün bir sıra müəlliflərinin yaradıcılığında aparıcı mövzu kimi işlənmişdir. Xüsusilə də ana dilində yazmaq və danışmaq qadağan olunan vaxtda Güney Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin bu məsələyə etiraz səsinə qaldırması, bu mövzuya müraciət etməsi xüsusi diqqətə layiqdir.

Belə ədəblərdən biri də Cənubi Azərbaycan satirasının nəhənglərindən olan Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri idi. Şəbüstəri elə sənətkarlardan idi ki, istibdadın zülmündən qorxmayaq bütün eybəcərlikləri, etirazlarını əsərlərində əks etdirir, xalqın gözünü açırdı. Azərbaycan dilində nəinki şeir yazmağın, hətta məişətdə danışmağın belə qadağan olunduğu zamanda Şəbüstəri ana dilinə müraciət etmişdir. Bunu müəllifin özünün yazdığı tərcümeyi-halından aydın görə bilərik:

"Təxəllüsüm Möcüz, adım Əlidir. Mən 16 yaşında ikən valideynlərim vəfat etmişdir. Həmin ildə İstanbula getdim, orada 16 il qaldıqdan sonra qayıtdım və vətənimin ağırlıq halını görüb növhaxanlığa başladım. Mənim bu növhaxanlığım axundların xoşuna gəlmədi, mənə müharibə elan etdilər. 26 il bir-birimizlə vuruşduq. Xeyrat verdilər- mənə çağırmadılar, toy oldu- mən iştirak etmədim. Bununla belə axıradək vuruşdum, yəni yazdım, özü də ana dilində yazdım. "Yazılarımı saxlamışam, yoldaşlarıma və dostlara vermişəm, onlardan bəziləri yığib saxlayıblar. (1, s.7,8)

Buradan da gördüyümüz kimi müəllif özü ana dilində yazdığını qeyd edir və bu o dövr üçün çox cəsarətli addım idi. Bundan əlavə M.M. Şəbüstərini yazdığı bir şeirində də ana dilinə münasibəti aydın görünür:

Dünən şer ilə bir namə apardım şahi-İranə,
Dedi: "Torki nə midanəm, mərə to beççə pəndari?"
Özü Türk oğlu Türk, amma deyir Türki cəhalətdir,
Xudaya, müzməhil qıl təxtidən bu ali-Qacari!
Ümidin kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə,
Gəzər bir ərmağantək dəftərin, bil, Çinü Tatarı! (2, s. 9)

Bu şeirdə fikirlərini kəskin şəkildə ifadə edən şair başına gələnlərdən, qarşılaşacağı təzyiqlərdən qorxmayaq ana dilin təbliğ edirdi. Türklüyü gerilik, vəhşilik kimi başa düşüb, türk dilində danışmağı belə özlərinə eyib hesab edən Qacarlar dövlətinin başında duranları sərt şəkildə tənqid edirdi. Azərbaycan dilinin yaşayacağına inamını və ümidlərini əks etdirirdi.

Müəllifin- "Mən mülahizə etdim ki, azərbaycanlıların çoxu farsca yazılmış şeirlərdən bir mənfəət ala bilməyəcəklər. Mənim məqsədim o idi ki, arvad və kişilər mənim yazılarımı oxuyub başa düşsünlər." (2, s. 8) fikri də cənubi azərbaycanlı ədəbimizin doğma dilinə olan münasibətini tam şəkildə özündə əks etdirir.

Yaradıcılığında ana dilində biganə qalmayan müəlliflərdən biri də Bulud Qaraçorlu Səhənddir. Səhənd Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının mübariz şairlərindən idi. B.Q Səhənd istər şeirlərində, istər mənzum məktublarında, istərsə də poemalarında ana dilinə sədd qoyulması məsələsinə kəskin şəkildə etiraz səsinə ucaltırmışdır.

Taleyimə sən bax!
Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq,
Keçmişimdən söz açmağım yasaq,
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata-babamın adın çəkməyim yasaq,
Anamdan ad aparmaq yasaq!
...Bilirsən?

⁷⁷ BDU, Magistr

Anadan doğulanda belə,
Özüm bilməyə- bilməyə
Dil açıb danışdığımda dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq! (5, S.27)

Pəhləvi rejiminin fars dilini zor gücünə yeritmək siyasəti ilə barışa bilməyən şair bu şeirini yazmışdı. Azərbaycan xalqı farsca danışmalı, farsca yazmalı idi. Bir sıra müəlliflər kimi Səhənd də bu vəziyyətlə barışa bilmirdi.

Səhəndin yaradıcılığında mənzum məktubları da xüsusi yer tuturdu. Professor R. Əliyevə xitabən yazılan “Birinci ərməğan”, “İkinci ərməğan” və “Üçüncü ərməğan” və Şəhriyara yazılmış “Hörmətli ustad, böyük Şəhriyara” mənzum məktublarında müəllifin vətəninə, doğma dilinə sevgisi və bağlılığı aşkar görünür.

“Üçüncü ərməğan” şeirində Səhənd xalqın müdafiəçisi kimi çıxış edir, ana dilinə qarşı çıxanlara kəskin etiraz edirdi:
Yurdumu, elimi dustaq edənlər,
Söyləyin, mən daşam, torpağam, nəyəm?
Qoymurlar sözümlü ana dilində-
Söyləyim, söyləyim, söyləyim, söyləyim. (5, S.51)

Bu şeirində hakim Pəhləvi rejiminin qədim ədəbiyyata malik olan xalqın dilinə qarşı apardığı yasaq siyasətini pisləyirdi:
Zöhhaklar, fironlar, Hitlerlər dünyada,
Neyləsə, neyləsə, neyləsə, neyləsə?
Açqılan tarixi, varaqla, baxqılan,
“Dilində danışma!” demədilər bir kəsə. (5. S.51)

Səhəndin yaradıcılığında “Sındırılan saz” poeması xüsusi yer tutur. Müəllif “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının həm SSRİ həm də İranda mürtəce abidə adlandırılaraq qadağan olunduğu bir dövrdə təsadüfən bu dastanla tanış olur və “Sazımın sözü” əsərini bu dastanın motivləri əsasında yazır. Hər bir xalqın folkloru onun tarixini, onun dilinin, ədəbiyyatının qədimliyini aşkara çıxarmağa kömək edir. Buna görə də Güney Azərbaycan ziyalıları gizlin şəkildə folklor nümunələrin-dastanları, bayatıları, atlar sözləri və məsəlləri və s. çap etdirməyə çalışırdılar. Səhənd də bu baxımdan dastanımızı nəzmə çəkərək dilimizi, adət-ənənələrimizi yaşatmağa çalışmışdır. Səhəndin bu əsəri şovinist rejimin “Azərbaycan dili dil deyil, ləhçədir” ifadəsini alt-üst edir.

Xalqını, millətini yaşatmaq üçün ana dilinə qarşı çıxanlara qarşı mübarizə aparan, dilini qorumaq uğrunda qurban gedən müəlliflərdən biri də Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar olmuşdur. O, bu yolda sözünü cəsarətlə demiş, ana dilimizlə bağlı qadağalara biganə qalmamış, bir sıra əsərlərində etiraz səsinə ucaltmışdır. Bu ilk növbədə müəllifin ana dilinə olan sevgisinin və bağlılığının göstəricisi idi. Digər tərəfdən isə, ana dilinin unudulmasına göz yummur, əksinə onun imkanlarını genişləndirməyə çalışırdı.

XIX əsrdən başlayaraq Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında özünü göstərən keyfiyyət dəyişiklikləri sonrakı əsrdə yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Xüsusi olaraq Azərbaycan dilinin ədəbi dil normalarına uyğun tənzimlənməsində dövrün söz sənətkarlarının böyük xidmətləri olmuşdur. Keçən əsrin 50-ci illərində İranda siyasi rejim dəyişmələrinin təzyiqlərinə baxmayaraq, Şəhriyarın bu yolda xüsusi hünər göstərən sənətkarlardan biri kimi tanınması təsadüfi olmamışdır. M.Şəhriyar Cənubi Azərbaycanda təkə doğma dilimizin təəssübkeşi kimi yox, həm də bu dilin Cənubi Azərbaycanda yeni ənənə halına çevrilməsində xidməti olan sənətkardır (4, s. 6).

M.H Şəhriyarın dilə bağlılığı, ana dili ilə bağlı fikirləri bir sıra şeirlərində öz əksini tapmışdır. “Türkün dili”, “Dərya elədim”, “İman ilə getdi”, “Azadlıq quşu “Varlıq”, “Türk övladı, qeyrət vaxtıdır” şeirlərində doğma dilimizin üzləşdiyi çətinliklər, dilimizin gözəlliyi və əvəzolunmazlığı barədə fikirlərini əks etdirmişdir.

Bu şeirlərin arasında ən əsası olaraq “Türkün dili” şeirini nümunə göstərə bilərik:
Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.

Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şərin oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz(3, S.99)

“Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz” misrası şairin doğma dilinə olan sevgisinin məhəbbətinin bariz göstəricisidir. Şəhriyar eyni zamanda qeyd edir ki, Türk-Azərbaycan dili olduğu kimi gözəldir. Onu fars və ya yaxud qeyri bir dillə qarışdırmaq dilin gözəlliyinə xələl gətirər.

Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.

Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı kənd içrə, məsəldir, mitil olmaz. (3, S.100)

“Türkün dili” şeirində Şəhriyar eyni zamanda fars şairlərinin şeirlərində işlətdiyi bir çox sözləri bizim dilimizdən aldığını, bizim dilimizin, folklorumuzun, məsəllərimizin dünyada tək olduğunu qeyd etmişdir. Şəhriyarın bu şeiri sadəcə özünü deyil, böyükdən kiçiyə dilində əzbər olan hər kəsin ana dilinə olan dərin məhəbbətinin göstəricisinə çevrilmişdi.

“İman ilə getdi” şeirində də müəllif ana dilinin qadağan olunması məsələsinə etirazını bu şəkildə ifadə edir:

Türki olmuş qadağan, divanımızdan da xəbər yox,
Şəhriyarın dili də "vay!" deyə divan ilə getdi. (3, s. 138)

"Dərya elədim" şeirində Şəhriyarın ana dilimizin gələcəyinə ümidlə baxdığını görürük.

Türki bir çeşmə isə, mən onu dərya elədim,
Bir soyuq mərəkəni məhşəri-kübra elədim.
Bir işıltıydı, Süha ulduzutək görsənməz,
Göz yaşımıla mən onu üqdi-Sürəyya elədim.
Ümidim var ki bu dərya hələ oğyanus ola,

Ona zamin bu zəminə ki, mühəyya elədim. (3, S.128)

M.H. Şəhriyarın bu və ya digər şeirlərin ümumiləşdirdikdə görürük ki, şairin Ana dilli şeirimizin zənginləşməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur və Şəhriyarın yaradıcılığı ədəbiyyatımızda silinməz izlər qoyaraq xüsusi yer tutur.

Bu və ya digər nümunələrə nəzər saldıqda Güney Azərbaycan poeziyasında ana dili məsələsinin geniş əksini tapdığını, ədiblərimizin dilimizin məhdudlaşdırılması məsələsinə səssiz qalmadığını aydın şəkildə görürük.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Almaz Əliqızı "Türkün döyünən ürəyi Güney Azərbaycan", Bakı: "Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya" MMC, 219, 236 səh.
2. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Avrasiya Press", 2006, 216 səh.
3. Şəhriyar Məhəmməd Hüseyin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "AVRASİYA PRESS", 2005, 480 səh.
4. Elman Quliyev "Şəhriyar poeziyası və milli təkamül" Bakı, 2004, 281 səh.
5. Səhənd, Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərqi-Qərb", 2006, 280 səh.
6. "Güney Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası", 3 cildə, 2-ci cild, "Elm Nəşriyyatı", Bakı:1983, 581 səh.
7. Təbrizdə Azərbaycan dilində çıxan ilk qəzet "Ülviyyə Tahirqızı Xalq Cəbhəsi.- 2014.- 25 noyabr.- S.11.

Açar sözlər: *Ana dili, dil, Güney Azərbaycan, qadağa, Şəbüstəri, Şəhriyar, Səhənd*

Key words: *Mother tongue, language, South Azerbaijan, prohibition, Shahriyar, Shabustari, Sakhand*

Ключевые слова: *родной язык, язык, Южный Азербайджан, Запретить, Шахрияр, Шабустари, Саханд*

Güney Azərbaycan Poeziyasında Ana Dilinə Münasibət

Xülasə

Azərbaycanın iki dövlət arasında bölünüb-parçalandığı gündən bu günə qədər millətimizin bütövlük ruhunu əks etdirən ədəbiyyatımız olmuşdur. Məlumdur ki, İran tarixən dövlət səviyyəsində Azərbaycan dilinə laqeyd münasibət göstərmiş və ona məhdudiyətlər qoymuşdur. Nəticədə İranda Azərbaycan dilinin tarixi-siyasi, elmi, bədii və şifahi funksiyaları deformasiyaya uğramışdı. Bir çox müəllifimiz əsərlərində buna kəskin etiraz edirdilər. Hər şeydən əvvəl, bu, onların ana dilinə olan sevgisinin və sədaqətinin bir təzahürü idi. O dövr üçün bu etirazlar çox cəsarətli bir addım idi.

Bu məqalədə cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ədiblərimizin əsərlərindən nümunələr göstərməklə bu müəlliflərin ana dilinə olan sevgisi əks olunur.

Attitude to the mother tongue in the poetry of South Azerbaijan

Summary

From the day we were divided, there has been literature that reflects the spirit of the integrity of our nation. It is known that Iran has historically shown indifference to the Azerbaijani language at the state level and has imposed restrictions on it. As a result, the historical-political, scientific, artistic and oral function of the Azerbaijani language was deformed in Iran. Many of our authors have strongly objected to this in their works. This was primarily a reflection of their love and devotion to their mother tongue. For this period, those protests were a very bold step.

This article reflects the love of these authors for their mother tongues by showing examples from their works.

Отношение к родному языку в поэзии Южного Азербайджана

Резюме

С того дня, как мы были разделены, появилась литература, отражающая дух целостности нашей нации. Известно, что Иран исторически проявлял безразличие к азербайджанскому языку на государственном уровне и вводил ограничения на него.

В результате в Иране деформировались историко-политические, научные, художественные и устные функции азербайджанского языка. Многие наши авторы категорически возражали против этого в своих работах. В первую очередь это было отражением их любви и преданности родному языку. Для того периода эти протесты были очень смелым шагом.

Эта статья отражает любовь этих авторов к своему родному языку, показывая примеры из их произведений.

Rəyçi : dok.R.Bayramov

Səidə Faiq qızı Nağıyeva⁷⁸
MİLLİ NƏSRİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ
TƏDRİSİ METODİKASI

Müasir mərhələdə şagirdlərdə elmə, biliyə marağı artırmaq, yaradıcı fəaliyyət bacarığı tərbiyə etmək, humanist dünyagörüşü, milli özünüdərk, vətəndaşlıq mövqeyi formalaşdırmaq, milli dəyərlərə hörmət və məhəbbət hissi aşılamaq məktəbin, müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Fəal, interaktiv təlim metodlarının tətbiqini zəruri edən ən mühüm amillərdən biri də odur ki, həmin metodlar gənclərdə daim dəyişmədə olan dinamik şəraitə uyğunlaşmaq bacarığı, sosial bacarıqlar formalaşdırır, təfəkkürün çevikliyini təmin edir, qrup, kollektiv şəkildə fəaliyyət göstərməyi, əməkdaşlıq etməyi onlara öyrədir.

Ədəbiyyatın tədrisi prosesində əməkdaşlığa, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə əsaslanan fəal, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Altmışınçı illərdən başlayan “yeni nəsr” sosialist realizminin nəzəri-estetik prinsipləri çərçivəsindən kənara çıxmış və totalitar rejimə qarşı mənəvi qüvvəyə çevrilmişdir. Bu dövr ədəbiyyatı üçün milli özünüdərk probleminin və azərbaycançılıq təfəkkürünün bariz təzahürü xüsusilə səciyyəvidir. Həyat həqiqətlərinə sədaqət, insanın daxili “mən”inə, psixologiyasına diqqətin dərinləşməsi və s. altmışınçılar nəsrini üçün xarakterik əlamətlərdən biri idi. Bu dövrü əhatə edən ədəbi proses, ayrı-ayrı sənətkarlar və onların əsərləri haqqında xeyli sayda ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri məqalələr yazılmış, müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikasını sistemli şəkildə araşdırmış, ilk dəfə olaraq milli nəsrini bütövlükdə - təşəkkülü, inkişaf tendensiyaları, üslub və təmayülləri ilə dünya ədəbiyyatı kontekstində təhlil etmişdir. Bu baxımdan İsa Həbibbəylinin qənaətləri diqqət çəkir: “O, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını «müstəqil dövlət quran xalqın ədəbiyyatı» kimi «mübarizə və uğurları» əks etdirdiyini qeyd etmişdir. İsa Həbibbəyli «ədəbiyyatda müstəqillik ideyalarının yetişməsi və təcəssümü»nü bir neçə şəkildə özünü göstərdiyini vurğulamış və aşağıdakı kimi təsnifatını aparmışdır: «- ana dilinin və milli şüurun qorunması və inkişaf etdirilməsi; - milli-tarixi yaddaşın bərpası; - Azərbaycan idealının, milli vətənpərvərlik ruhunun yaşadılması; - Azərbaycan insanının obrazının bədii təcəssümü; - nəhayət, birbaşa milli ideya vasitəsilə qurtuluşa çağırışın bədii ifadəsi.» 32 İsa Həbibbəyli Müstəqillik dövrü ədəbiyyatını iki mərhələyə ayırmışdır: «1) Sovet ədəbiyyatı düşüncəsindən müstəqillik dövrünə «keçid ədəbiyyatı» kimi xarakterizə olunan 1990-cı illər; 2) XXI əsrdən başlayaraq müstəqillik zəminində tam ifadəsini tapan müasir dövr ədəbiyyatı.» İsa Həbibbəyli Müstəqillik dövrü ədəbiyyatının əsas mövzu problematikalarını göstərmiş, hər mərhələnin özünəməxsusluğuna toxunmuşdur. İsa Həbibbəyli birinci mərhələni, yəni sovet dövrünün sonlarından müstəqillik dövrünə «keçid əlamətləri» ilə səciyyələnən birinci mərhələylə bağlı mövzuları belə təsnif etmişdir: «1) İstiqlal və 20 Yanvar mövzusu; 2) Qarabağ müharibəsi mövzusu; 3) sosial böhran və dekadans mövzusu; 4) avanqard sənət». İsa Həbibbəyli Müstəqillik dövrü ədəbiyyatının ikinci mərhələsində «janrlar arasında sərhədlərin mütəhərrik olduğunu müşahidə» edilməsini, «sintez janrların müşahidə olunmasını təbii» hala çevrildiyini vurğulayır” (1, s. 215).

Azərbaycan nəsrini səciyyələndirən əsas ideya-estetik əlamət sosializm realizminin prinsiplərinə riayət etmək – sosialist inqilabının Azərbaycan xalqına gətirdiyi «ictimai səadət»in təsviri olsa da, bir sıra istedadlı qələm sahibləri tez-tez həmin prinsiplər hüdudundan kənara çıxaraq eyni zamanda milli gerçəkliyin obyektiv təmsilçisi olan koloritli insan obrazları yaradır, xalqın həm uzaq, həm də yaxın keçmişini yadda qalan (və milli hissləri oyadan, milli şüur tərbiyə edən) səhnələrlə ədəbiyyata gətirirlər. Xüsusilə M.Cəlalin yığcam satirik təhkiyəsi, M.İbrahimovla M.Hüseynin milli intellektuallığı, Ə.Məmmədخانlı ilə İ.Əfəndiyevin təsirli lirizmi... Bu dövr nəsrinin mühüm yaradıcılıq göstəriciləri idi. XX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan nəsrinə yeni yaradıcı nəslin axını başlayır... İsmayıl Şıxlı, Əzizə Cəfərzadə, Hüseyn Abbaszadə, Gülhüseyn Hüseynoğlu, Vidadi Babanlı, İsa Hüseynov (sonralar Muğanna), Sabir Əhmədli, İsi Məlikzadə, Yusif Səmədoğlu, Fərman Kərimzadə, Sabir Azəri, Anar, Elçin, Mövlud Süleymanlı, Seyran Səxavət, Məmməd Oruc.. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikasını sistemli şəkildə araşdırılmağa başlamış, ilk dəfə olaraq milli nəsrini bütövlükdə - təşəkkülü, inkişaf tendensiyaları, təhlil edilmişdir.

60-cılar nəsrinin əsas problematik məsələlərindən biri də yeni psixoloji nəsrin meydana çıxması idi. İlyas Əfəndiyev, Anar, Elçin, İsa Hüseynov, Həsən Seyidbəyli, Sabir Əhmədli kimi yazıçıların əsərlərində insanın daxili dünyasına səyahət, ictimai varlığa yeni münasibət, sadə insan həyatının alt qatındakı dərinlik, mənəvi baxımdan kamil insanın kəşfi kimi məsələlər irəli sürülür, yeni və vahid insan konsepsiyası formalaşır. “Psixoloji varlıq olan İnsanın içi, içəri dünyası ictimai məzmunundan (sosial əhatədən) tutmuş, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, fəlsəfi sıraya (insan – varlıq, insan – dünya münasibətlərinə) qədər ən müxtəlif səviyyələrdə gəzişir, “öz həqiqətinə” yetməyə can atır. İnsanın iç dünyası nəsrin əsas predmetinə çevrildiyindən, məhz bu səbəbdən tənqidçilərin tez-tez yeni nəsrin aparıcı keyfiyyəti kimi təsbit etdikləri psixologizm qabarıq, funksionallıq kəsb edir” (3, s. 228).

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin ədəbi-bədii irsi həm sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında, həm də müstəqillik illəri filoloji fikrində diqqət mərkəzində saxlanılmışdı. B.Nəbiyev, P.Xəlilov, İ.Həbibbəyli, A.Hüseynov, Y.Qarayev, H.Ənvəroğlu, T.Əlişanoğlu, B.Əhmədov, T.Salamoğlu və s. bu kimi tədqiqatçı alimlərin elmi əsərləri və tənqidi məqalələri bu mənada xüsusi önəm daşıyır.

⁷⁸ BDU. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bədii-sənədli nəsrin ayrıca öyrədilməsi və tədrisi. Memuarlar- avtobioqrafik və bioqrafik, romanlar, povest, hekayə, gündəliklər kimi janrların fərqləndirilməsi, müasir dövrdə yaranan yeni modifikasiyaların öyrədilməsi və tədrisi müasir dövrdə ədəbiyyatın aparıcı istiqamətinə çevrilən ədəbiyyatı daha geniş təhlil imkan verir.

60-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni poetik tendensiyalar formalaşmağa başlayır. Bu baxımdan həmin dövrün ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədrisi maraqlı və önəmlidir. Çünki həmin dövrdən əvvəlki illərin ölçülü, bəzən şablon əsərlərə söykənən nəsr əsərlərindən fərqli olaraq həyat həqiqətlərinə yeni rəusdan baxıb yeni, orijinal tərzdə təsvir, təhlil edən nəsr yaranır.

“Təcrübə göstərir ki, heç bir sənətkarı onun dövründən, zəmanəsindən ayıraraq qiymətləndirmək olmaz. Axı sənətkar, hər şeydən əvvəl, öz dövrünün oğludur. Dövrün siyasi, ictimai və iqtisadi təsirinin şəxsiyyətin formalaşmasına, görüş dairəsinə təsiri, ədəbi prosesə bəzən istiqamət vermək sahəsindəki rolunu oynayır” (4, s. 17).

“Hər bir nəsr mətni həm də daxili ritmilə seçilir; hekayədə ritm baxımından ikiplanlılıq onun ümumi süjet-kompozisiya quruluşunda təyinedici faktor rolunu oynaya bilər. Hekayənin daxili ritm dəyişkənliyi "bədi mətnin dərinlikləri" anlayışını ortaya qoyur ki, bu məsələ bizim nəzəri fikirdə demək olar, öyrənilməyib” (2, s. 3).

“Poetika – bədii ədəbiyyat haqqında elm; ədəbiyyat nəzəriyyəsi; ədəbiyyatşünaslığın bölmələrindən və qədim terminlərindən biri. ... Poetika elmi tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif vəzifələr daşımış və gah müstəqil bir elm, gah da fəlsəfə, estetikanın bir sahəsi olmuşdur. Hazırda ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olmaq etibarilə poetika yaradıcılığının spesifikasiyasını təyin etməklə bədii əsərin quruluşunu, onun ideya-estetik məzmununu, kompozisiya və süjetini, surətlər sistemini, şeir və nəsr dilinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə, ədəbi prosesin qanunauyğunluqlarını, ədəbi metodları, cərəyanları, üslubları, ədəbi növləri və janrları tədqiq etməklə məşğuldur” (5, s. 88).

Hər bir fənnin öz tədris metodu olduğu kimi ədəbiyyat fənnində tədris metodu və tədrisi əhəmiyyəti danılmazdır. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında ədəbiyyatın böyük təlim tərbiyyəvi əhəmiyyəti vardır. Ədəbiyyat həyat haqqında insan haqqında oxucuya məlumat verir. Ədəbiyyat insanın söz ehtiyatını çoxaldır lüğətlər fondunu zənginləşdirir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat dərslərinin təşkili heç də asan başa gəlmir. Bu çətinlik fənnin mahiyyətindən irəli gəlir, ədəbiyyat dərsi emosional estetik və elmi nəzəri müstəvidə reallaşdırılır ki, bu da dərslin yüksək səviyyədə keçməsinə təmin edir. Xüsusilə 60-cı illərdə meydana gələn “yeni nəsr”, onun bayraqdarlarının həyat və yaradıcılığı, eləcə də bədii nümunələri, onların poetik xüsusiyyətləri tədris prosesində xüsusi önəm kəsb edir. Əsasən, müəllif hislərinin ifadə olunduğu, emosional cəhətdən dolğun bədii nəsr. Nəslə yazılan əsərlər, əsasən, təhkiyə xarakterli olub epik növə aid edilsə də, bəzən lirika elementləri ilə zəngin olur. Lirik nəsr bədii nəsrin müxtəlif növlərində özünü təzahür edir.

V-VIII siniflərin oxu dərslərində məqsəd şagirdləri Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri eləcə də müasir-çağdaş dövrünün görkəmli yazıçıları ilə tanış etmək, onların ən yaxşı əsərlərini oxumaq, ondan zövq almaq imkanları əldə etməkdir. V-VIII siniflərdə öyrənilən materiallar vasitəsi ilə şagirdlərə təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında ilk məlumatlar vermək onlara kiçik bədii parçaları oxumaqla onlarda mətindən çıxan nəticələri dərk etmək bacarığı yaratmaqdan ibarətdir. Oxu dərsləri şagirdləri klassik və müasir ədəbiyyatın gözəl nümunələri qabaqcıl və istedadlı sənətkarların həyat və yaradıcılıqları ilə tanış etməkdən ibarətdir. Çünki bədii əsərlərin mütaliəsi şagirdlərdə vətənpərvərlik milli iftixar hissləri yaradır, onlarda vətənə müstəqil dövlətimizə məhəbbət ruhu aşılayır. Böyük rus metodisti V.V. Qolubkov yazır: “Ədəbiyyat metodikasının öyrənmə obyektini ədəbiyyatın spsifik xüsusiyyətləri, onun yaranma yolları, daxili qanunları deyil, pedaqoji prosesdir. Yəni məktəbdə ədəbiyyat dərslərində şagirdlə müəllimin qarşılıqlı əlaqəsi və təhsil-təbiyəsində bədii material üzərində aparılan qanunauyğun fəaliyyətdir” (4, s. 51). Ədəbiyyat metodikası ayrı-ayrı ədəbi materialları şagirdlərə asan yolla mənimsətmək üsullarından elmi bilik əldə etmək yollarından danısır. Metodika müəllimin müstəqil fəaliyyətinə imkan yaradır. Ədəbiyyatın metodikası pedaqogikanın və psixologiyanın ümumi qanunlarına əsaslanır. Ədəbiyyat fənninin tədrisində müxtəlif mövzular vardır. Hər bir mövzunun özünə görə tədris üsulu vardır. Ədəbiyyat fənni məktəblərimizdə sistemli şəkildə dərslər planı və proqramlara əsasən tədris edilir. Proqrama uyğun şəkildə iş dərsləklər yaradılır. Dərslək necə olmalıdır? Dərslək proqram materiallarını tam əhatə etməlidir. Dərsləyin dili sadə, səlis, rəvan olmalıdır. Dərsləkdə cətin söz və ifadələrin izahı verilməlidir. Qeyri elmi mübahisəli məsələlər dərsləyə daxil edilməməlidir. Dərsləkdə əyaniliyə fikir verilməlidir. Dərsləkdə mövzuların düzülüşündə rənarəngliyə fikir verilməlidir.

Ədəbi əsərlərin təhlilində müəllimin ümumi və xüsusi hazırlığı olmalıdır. O ədəbiyyat tarixini, bədii irsimizi, müasir çağdaş ədəbiyyatını, ədəbi prosesi, tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi inkişaf xüsusiyyətlərini, coqrafiyanı, etnoqrafiyanı, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə, digər xalqların ədəbiyyatını yaxşı bilməlidir. Müəllim bunlardan sora metodikanın göstərdiyi üsullara, vasitələrə bələd olmalıdır. Müəllim həm nəzəri cəhətdən ətraflı biliyə malik olmalı həm də konkret bir əsərin təhlili qaydalarına yiyələnəməlidir. Ədəbiyyatın öyrənilməsində ən mühüm mərhələ təhlil dərslərinin təşkil olunmasıdır. Təhlil dərsləri əsərin iştirakçılara, müəllif növqeyinə, şer parçalarındakı lirik və ya satirik obraza onlarda istifadə olunan əhval-ruhiyyəyə, əsərlərin bədii - sənətkarlıq məsələlərinə, nəsr əsərlərinə və lirizmə munasibətlərin aşkarlanması yolu ilə həyata keçməlidir. Müəllim eyni zamanda paralellər aparmalı, dünya ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət edərək, müqayisəli şəkildə o dövrün, yəni 60-cı illər ədəbiyyatının özəlliklərini göstərməlidir. Nəsr əsərlərinin geyindiyi lirik donun xüsusiyyətləri tam şəkildə tədrisə cəlb olunmalıdır.

Epik və dramatik əsərlərdə şagirdlər obrazların hərəkət və davranışlarını daxili və xarici keyfiyyətlərini əsərdəki yeri və mövqeyini, ifadə etdiyi əxlaqi-mənəvi dəyərləri düzgün dərk etməlidirlər. Unutmaq olmaz ki müəllif yaratdığı obraz və ya obrazları silsiləsi vasitəsi ilə bizə hansısa bir fikri təlqin edir. Lirik əsərlərdə lirik qəhrəman və onun keçirdiyi əhval-ruhiyyə, epik

əsərlərdə təhkiyyəci obrazı, surətlər aləmi, dramatik əsərlərdə personajların hərəkəti monoloq və dialoqlar remarkalar diqqətlə təhlilə cəlb olunmalıdır. Ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqiddə istifadə edilən təhlil prinsipi və interpretasiyasında köhnə klassik modellərə üz tutulsa da, mexanizmlərin digər prinsiplial məsələlərin həllində söz işarəsinin semantikasını və onun praqmatik vektorunu dəyişməyə istiqamətlənməlidir. Çünki ədəbi işarənin praqmatik aspekti əsərin mətn quruluşu və mətnin mənimsənilməsi konteksti ilə sıx əlaqədə olur.

Tərtibə göstərir ki, şagirdlər surətləri fərdi surətdə səciyyələndirməyi öyrəndikdən sonra, bu sahədəki işi onlara müstəqil icra etdirmək də olar. Odur ki, müəllim şagirdlərin surətləri fərdi səciyyələndirmək haqqındakı bilik və vərdişlərində istifadə edib, əvvəlcədən verdiyi plan üzrə də onları işlədə bilər. Şagirdlərin əsər üzərində müstəqil işlərini təşkil etmək üçün bu, ən faydalı bir üsuldür. Müəllimin verdiyi plan üzrə səciyyə tərtib edərkən məndən nümunələr seçmək və planın maddələrini bu nümunələr əsasında aydınlaşdırmaq çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsa Həbibbəyli "Azərbaycan ədəbiyyatı dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri". Bakı, Elm, 2020. 450 s.
2. Cavanşir Yusifli. Ritmdən üsluba. Ədəbiyyat qəzeti. 25.11.2020. s. 3.
3. Tehran Əlişanoğlu. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı, Elm. 2006. 312 s.
4. Camal Əhmədov. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. BDU, 2007, 140 s.
5. «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti», Bakı, 1978, s. 140.
6. "Azərbaycan nəsrini antologiyası" 5 cildə, I cild, Bakı, "Şərq-qərb", 2006.

Açar sözlər: ədəbiyyat, metodika, nəsr, dərs, yeni, təhlil

Ключевые слова: литература, методика, проза, урок, новый, анализ

Key words: literature, methodology, prose, lesson, new, analysis

РЕЗЮМЕ

На современном этапе одной из основных задач школы и учителей является повышение интереса учащихся к науке, знаниям, творческим способностям, гуманистическому мировоззрению, национальному самосознанию, гражданственности, уважению и любви к национальным ценностям.

Учитель может использовать копии знаний и навыков учащихся, чтобы охарактеризовать их индивидуально и использовать их в соответствии с заранее составленным планом. Это наиболее удобный способ организовать самостоятельную работу студентов над работой. Очень важно выбирать примеры из текста и разъяснять пункты плана на основе этих примеров при составлении описания плана, данного учителем.

SAMMARY

At the present stage, one of the main tasks of the school and teachers is to increase the interest of students in science, knowledge, creativity, humanistic worldview, national identity, citizenship, respect and love for national values.

The teacher can use copies of students' knowledge and skills to characterize them individually and use them according to a pre-written plan. This is the most convenient way to organize students' independent work on work. It is very important to select examples from the text and to clarify points of the plan based on these examples when writing out the teacher's description of the plan.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA SATİRA

Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrində öz izini qoyan sənətkarlardan biri də S.Ə.Şirvanidir. Şirvaninin həyatı onun yaradıcılığına birbaşa təsir etmişdir. Belə ki, o, gənc yaşlarında ruhani təhsili almaq üçün Şərqi yolları. O, Suriyanın Dəməşq şəhərində ali ruhani təhsili alıb, Şamaxıya qayıdanda Hacı Əlabbas adlı bir xeyriyyəçinin maliyyə yardımı ilə Seyid Əzim Məkkə ziyarətində gedib bütün Ərəbistanı gəzir və bir neçə ay Qahirədə qalıb məşhur ərəb şair və ziyalıları ilə tanış olur. Şamaxıya qayıdandan sonra ruhanilikdən əl çəkib yeni tipli məktəb açaraq ömrünün sonunadək müəllimlik edir. Ruhanilikdən əl çəkməsinin səbəbi isə ruhanilər arasında olub onların necə saxtakar, ikiüzlü olduğunun şahidi olmasıdır. Elə bu hadisə Şirvaninin sonrakı yaradıcılığına böyük təsir edir və satiralarının başlıca mövzularından birinə çevrilir. Bütün bunların təsiri altında Şirvani həyat yolunu dəyişdi, özünün dediyi kimi “məscid yolunu tərkdirib”, məktəbə üz tutdu. Geniş mənada bu o demək idi ki, şair başına əmmamə qoyub, əba-qəbaya bürünüb qaragüro və riyakar ruhani dəstəsinə qoşulmadı, öyrəndiyi elmləri xalqı soyub talamaq üçün “quldurçuluq tufəngi” nə çevirmədi. Əksinə, şəxsi mənafeyini və rifahını xalqa xidmətdə üstün ruhaniləri iti qələmini nişanəsinə qoydu onların əba və əmmamə altında gizlənmiş hiylə və xəyanətlərini yüksək vətəndaşlıq casarətilə aləmə faş etməyə başladı beləliklə Seyid Əzimlə onun üzvü olmağa hazırlaşdığı dindarlar mühütu arasında məfkurə döyüşləri şiddətləndi

S.Ə.Şirvani hədəfi düzgün seçən satira ustası kimi məşhurdur. Həssas qəlbi şair cəmiyyətdə müşahidə etdiyi, rastlaşdığı haqsızlığa biganə qala bilməmiş, bu eybəcərlikləri yüksək sənətkarlıqla qələmə aldığı satiralarında ifşa etmişdir. Kimlərdir incə ruhlu şairin ürək ağrısı ilə qələmə aldığı satiralarının tənqid hədəfləri? S.Ə.Şirvaninin satiralarında kəskin tənqid atəşinə tutduğu mənfi surətlərin qalereyası çox müxtəlifdir. Oxucu bu qalereyada sadə insanlara olmazın zülm verən bəyləri, mülkədarları, çar üsuli-idarəsinin dayaqları olan məmurları, şikayətçiləri süründürən ədalətsiz məhkəmə işçilərini, xalqı geriliyə sürükləyən, xurafat içində saxlamağa çalışan yalançı din xadimlərini görür.

Baxmayaraq ki, şair divan şeirin ən nadir nümunələrini yaratmışdır və XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında onu daha da inkişaf etdirmişdir, bununla belə, onu xalqa sevdiren satirik şeirləridir. Bu şeirlərdə şair daha möhtəşəm, daha mübariz, daha vətənpərvər görünür. Həmin satiralar Seyid Əzimin nə qədər cəfakəş bir ziyalı olduğunu göstərir:

*Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə,
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan,
Əlli min suxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabil.*

Hamının fikri xalqı soymaqdır, {5,205}

S.Ə.Şirvani «Əkinçinin hadisəsi», «Padşah və əkinçi», «Şamaxının yeni vəziyyətindən şikayət», «Şamaxı - Şirvan bəylərindən Əli Əsgər bəyə Şikayət», «Yerdəkilərin göy şikayəti», «Köpəyə ehsan» kimi satiralarında dövrünün bu qəbildən olan tiplərini tənqid atəşinə tutmuşdur. S.Ə.Şirvaninin məşhur əsərlərindən biri «Şirvan bəyləri haqqında» satirasıdır. Kəskin satira ruhunda yazılmış bu əsərdə ədalətsiz, rüşvətxor çar məmurları, «qəlbi qara sudyalar», «san saqqal naçalniklər», «ərizəçinin cismindəki yağ soyan advoqatlar», ömründə «fəsli-kitab» görməyən «incinarlar» şairin kəskin qəzəbinə tuş gəlmişlər. S.Ə.Şirvani ədalətsiz çar məmurlarını ölkədəki hərc-mercliyin əsas baskarları sanır. O, məmurları «xalqın qanını soran ac quldurlar» adlandırır, polis idarələrini fitnə-fəsad yuvaları sanırdı. Şair xalqa düşmən kəsilən məmurların insanlara verdikləri sonsuz zülmü Şamaxını yerlə-yeksan edən zəlzələ ilə müqayisə edərək yazırdı:

*Əhli-divanın işin şərh qələm bir necə bab,
Şərhi itməmə yetişməz yazıla əlli kitab.
Füqəralər yaniban zülm oduna oldu kabab,
Bir tərəfdən elədi zəlzələ Şirvani xərab,
Bir tərəfdən ki, bular ələmi viran elədi. {5,207}*

Əsərdə müəllif tənqid hədəflərinə - çar məmurlarına, hakimlərə, pristavlara, vəkillərə kəskin mənfi münasibəti açıq şəkildə ifadə etmişdir, Şair yazır ki, mehiz onların günahı üzündən çoxları ev-əşiyindən qaçaq düşüb, dustaq edilib. S.Ə.Şirvani tənqid hədəflərinin acgözlüyünü, soyğunçuluğunu, dünya malına hərisliyini qabarıq şəkildə təsvir etməklə oxucuda onlara qarşı qəzəb və nifrət oyadır.

S.Ə.Şirvaninin yaşadığı dövrdə cəmiyyətdə kəskin ictimai bərabərsizlik hökm sürürdü. Kəndlilər hüquqsuz vəziyyətdə yaşayırdılar, xanlar, bəylər onlara hər cür zülm verirdilər. Kəndlilərlə yerli zadəganlar arasındakı bərabərsizliyi ifşa etmək baxımından şairin «Xan və dəliqan» satirası səciyyəvidir. Əsərdə hallanmış xan ona baş əyən kəndlilin salamını söyüşlə qarşılayır, onu təhqir edərək deyir:

*Dedi: ey it, kənara çıx yoldan!
Nə çıxırsan donuz kimi koldan?! {6,45}*

⁷⁹ Bakı Dövlət Universiteti, doktorant. sgaffarli@landauschool.com

Xanın söyüşlərini özü üçün iltifat sayan avam kəndlilərin vəziyyəti gülüş doğurur. Lakin bu gülüş düşündürücü bir gülüşdür. Hüququnu bilməyən kəndlilərin halına acı-acı gülən oxucuda eyni zamanda, bu qəlbi saf insanı təhqir edən harın xana keskin nifrət hiss edir. Ümumiyyətlə, kəndlilərin hüquqsuzluğu məsələsi S.Ə.Şirvaninin satiralarında mühüm yer tutur. Şair «Şamaxının vəziyyətindən şikayət», adlı satirasında da kəndlilərin hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edərək onların üzərinə qoyulan ağır «töycüdən şikayətlər. S.Ə.Şirvaninin satiralarında xalq cəhalətdə saxlayan yalançı ruhanilər, üzdənirəq din xadimləri də tənqid atəşinə tutulur. O, kəndlilərin ağır vəziyyətinin ən mühüm səbəblərindən birini xurafatda, mövhumatda görürdü. Şair «Tələbənin hadisəsi», «Müctəhidin təhsildən qayıtması», «Elmsiz alim», «Köhnə elmdən şikayət», «Köpəyə ehsan», «Riyakar abid», «Yerdekilərin göyə şikayəti» kimi satiralarında din pərdəsi altında öz menafələrini güdən, xalqı aldadan ruhanilərin, axundların, başqa yalançı din xadimlərinin ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. S.Ə.Şirvaninin satiraları məzmunca dolğun olduğu kimi, bədii məziyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Tənqid etdiyi hədəfə müəllifin birbaşa münasibət bildirməsi və beləliklə də, oxucunu, necə deyirlər, istiqamətləndirməsi S.Ə.Şirvaninin satiralarının əsas səciyyəvi cəhətlərindəndir. Bundan başqa, şair satirik şeirlərinin bir çoxunda tipi danışdıraraq onu öz nitqi ilə ifşa etmişdir. Bəzən isə şair sözlə tənqid hədəflərinin eybecer portretlərini göz önündə canlandırır və bu yolla onları oxucuya daha yaxından tanış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild Bakı, Maarif, 1982, 428 s.
2. AMEA Ə. M. F. Axundzadənin arxiv. F-2 s.v.418.
3. Mir Cəlal, Fəridun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 560 s.
4. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, (Dərslük). Bakı, Proqres nəşriyyatı, 2012, 434
5. Sənan İbrahimov. Vahid Şərq ədəbi prosesi (XVI-XX əsrlər). Bakı, "Ecoprint", 2020, 560 səh.
6. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya-Press, 2005

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, satira, mühit, ziyalı, mövqə, realist, ruhani, tənqid, cəmiyyət, maarifçi, xalq, problem, şair, həqiqət, poeziya tərbiyə

Keywords: Seyid Azim Shirvani, environment, intellectual, position, society, criticism, enlightener, education, poet, the truth, poetry, problem, people,

Ключевые слова: Сейид Азим Ширвани, поэт, поэзия, среда, интеллигент, позиция, правда, народ, проблем, гуманист, общество, просветитель, воспитание

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA SATİRA XÜLASƏ

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biridir. Seyid Əzim Şirvani satirik şeirləri ilə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında satirik düşüncənin daha da inkişafına xidmət etmişdir. Məhz Seyid Əzim Şirvani kimi şairlərin sayəsində XIX əsr poeziyasında satirik şeirlər ədəbi prosesdə güclü qola çevrildi. Onun satiraları, poetik gücü, məntiqli eyhamları, düzgün və seçilmiş tənqid hədəfləri, bu tənqid hədəflərinin ifşası üçün seçilmiş qüvvətli cümlələri satirlərinə rəngli çalarlar qatır. Bu məqalədə də məhz onun ən güclü satiraları seçilmiş və təhlil edilmişdir. Təhlil zamanı satiralarında yer verdiyi mövzular vurğulanmış, Şirvaninin bu mövzulara baxış aspekti dərindən təhlil obyektinə çevrilmişdir. Şirvani satiralarında özbaşınalığın vüsət aldığı, ruhanilərin fanatizmini, qaragürhuculugunu, din adı altında insanlara çəkdirdikləri əzabları poetik və satirik dillə verirdi. S.Ə.Şirvaninin satiralarında xalq cəhalətdə saxlayan yalançı ruhanilər, üzdənirəq din xadimləri də tənqid atəşinə tutulur. O, kəndlilərin ağır vəziyyətinin ən mühüm səbəblərindən birini xurafatda, mövhumatda görürdü. Məqələmizdə onun güclü satiralarından olan nümunələrin mövzuları və ideyaları göz önünə gətirilir. Nəyə görə bu mövzulara müraciət etdiyi aydınlaşdırılır. Məqalə müəllifi bu satiraları doğuran şəxsi və ictimai meylləri də, yazıcının ziyalı mövqeyini də müxtəlif mövzular kontekstində təhlil obyektinə çevirmişdir. Tədqiqatçıların araşdırılan problemlə bağlı fikir və mülahizələrinə nəzər salınmışdır.

SATİRE IN THE CREATOR OF SEYİD AZİM SHİRVANİ SUMMARY

Seyid Azim Shirvani is one of the greatest Azerbaijani satirical literature representatives of the 19th century. Seyid Azim Shirvani, with his satirical poems, contributed to the further development of satirical thoughts in Azerbaijani literature, yet in addition in the entire literature of the Middle East. By virtue of poets such as Seyid Azim Shirvani, satirical poetry in 19th century poetry turned into a powerful branch of the literary process. His satire, poetic power, logical allusions, correct and well-chosen objects of criticism, harsh sentences picked to uncover these objects of clergymen, who keep the people in ignorance, are also criticized. He saw superstition and superstition as one of the most important reasons for the plight of the peasants.

Our article explores topics and idea examples from his powerful satyrs. It clarifies why he did it. The author of the article turned these satires into objects of analysis with regards to various topics, both personal and social patterns, as well as the intellectual position of the writer. The perspectives and assessments of researchers on the issue under study were considered.

PEZIOME

Сеид Азим Ширвани является одним из величайших представителей азербайджанской сатирической литературы XIX века. С.А.Ширвани своими сатирическими стихами способствовал дальнейшему развитию сатирической мысли не только в азербайджанской литературе, но и во всей литературе Ближнего Востока. Благодаря таким поэтам, как Ширвани, сатирические стихи в поэзии XIX века стали важной целью литературного процесса. Его сатиры, поэтическая сила, логические аллюзии, правильные и избранные объекты критики, сильные предложения, выбранные для разоблачения этих объектов критики, добавляют красок его строкам. В этой статье также были отобраны и проанализированы его самые сильные сатиры. В ходе анализа были подчеркнуты темы, затронутые в его сатире, и взгляд Ширвани на эти темы стал предметом более глубокого анализа. В своих сатирах С.А. Ширвани поэтическим и сатирическим языком писал о распространении произвола, фанатизме духовных лиц, и страданиях, которые те причиняли людям путем религии. С.А. Ширвани в своих сатирах также критикует так называемых духовных лиц и священнослужителей, которые держали людей в неведении. Он рассматривал суеверия и религиозные предрассудки как одну из важнейших причин тяжелого положения крестьян. В нашей статье рассматриваются темы и идеи примеров из его сильных сатир. Уточняется, почему он обращается к этим вопросам. Автор статьи проанализировал как личные, так и общественные тенденции, которые порождали эти сатиры, а также интеллектуальную позицию писателя в контексте различных тем. Учитывались взгляды и мнения исследователей по исследуемой проблеме.

RƏYÇİ: dok.R.Bayramov

Sevinc İsa qızı Muğanna İSA MUĞANNANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ SEVGİ ANLAYIŞI

İsa Muğanna! Yaxın keçmişimizin bizə qiymətli irs hədiyyə etdiyi böyük ustad! “Yeni Azərbaycan nəsrinin sələfi” (1), “Uzaq səfərlər kapitanı” (2), “Bədii nəsrimizin canlı klassiki” (3), “Azərbaycan Folkneri” (4) və s. Bu siyahını, ustada verilmiş qeyri-adi adları istənilən sayda sadalamaq mümkündür. Çox danışmayı sevməyən, bir qədər qapalı, bir qədər emosional, haradasa fikirlərini, duyğularını, hətta etiqadlarını belə uzun müddət gizli saxlayıb, yalnız əsərləri vasitəsilə ömrünün son illərinə yaxın bunları oxucuya çatdıran filosof-yazıçı-zamanı qabaqlayan sənətkar məhz o idi. Burada Xəlil Rza Ulutürkün ustada həsr etdiyi əsərdən bu mısralar yada düşür:

Ac bir adam yağla balın isti yuxa dürməyini
Necə yeyib nuş edərsə, mən eləcə yedim səni.
Səni, yoxsa əsərini? Nə fərqi var... Sən əsərsən.
Əziz İsa! Həzrət İsa! Sən ədib yox peyğəmbərsən!

Həqiqətən, İsa Muğanna dünyası milli ədəbiyyatımızda böyük bir dönüş yaratdı, inqilabi hadisə yaratdı. Ədəbiyyata “Anadil ötən yerdə” oçerki ilə qədəm qoyan İsa Hüseynov 86 illik ömründə uzun və əzablı yol keçərək taleyinin ən acı, sərt sınaqlarından üzüağ, alnıaçıq çıxaraq İsa Muğanna kimi yaddaşlarda qaldı. Onun yaradıcılığı bütöv Azərbaycan, Türk dünyasıdır. Burada adi, gündəlik problemlərlə dolu ailə-məişət, uca məhəbbət, müharibələrin dəhşəti, tarixi, bir sözlə, cəmiyyəti əhatə hər bir şey əks olunub. Onun əsərlərini mütailə edərkən oxucuda elə bir hiss oyanır ki, sanki yazıçı həkimdir, insanın bütün orqanizmində baş verənləri görür, duyur, psixoloq kimi bir başa oxucu şüuruna və zehninə təsir edir. O, hər nəsələ aid olan yazıçıdır. Yaradıcılığını araşdırdıqda burada həm yeniyetmə, həm kamil bir dövrdə olan insan, həm də yaşlı nəsil üçün xarakterik nümunələr kifayət qədərdir. Maraqlıdır ki, bu əsərlər hər yaş dövrü üçün eyni aspektdə oxunaqlıdır. İsa Muğanna əsərlərində sevgiyə, Tanrıya, insan faciəsinə rast gəlmək olur. Bütün bunların hamısının başında ustad müqəddəsliyi durur. O təbiətin hər zərrəsinə Tanrının gözü ilə baxır, onun sevgisi də İlahidir, Mövlana, Şəms Təbrizi sevdasıdır, adilərə bənzəmir.

İstərdim onun ilk sevgi hekayəsi olan “Cığırılar” və “Şinel” hekayələrinin arasında olan qəribə bir bağlılıq, eyni zamanda təzaddan söhbət açım. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı gənclik illərində yazdığı bir çox əsərlərindən imtina etmiş, onları yenidən işləmişdir, lakin etiraf etməliyəm ki, “Cığırılar” olduğu kimi də gözəldir. İnanıram ki, ustadın müqəddəs ruhu mənə bağlışlayar bu hekayəni yada saldığımıza görə.

Hekayə Qiyas və Sevər adlı iki gəncin kövrək, ülvi hissləri və buna şahidlik edən Cığır üzərində qurulub. “Gündoğan tərəfdən sıx meşəliyə, qərbdən isə dağ ətəyinə söykənmiş balaca Güney kəndinin müxtəlif tərəflərində iki cığır başlayırdı. Bu cığırılar kəndin kənarındakı xırmanın yanında birləşib, xırda gölməçəli yaşıl çəmənlikdə qıvrıla-qıvrıla uzanır, az qala bir-birinin qoynunda bitmiş sıx yemişən ağaclarının kölgəliyində keçib, meşənin qalınlığında yox olurdu”

Hekayə, göründüyü kimi, cığırın sirrli təsviri ilə başlayır. Bu səfirlərdən oxucuda romantik əhvali-ruhiyyə oyanır, istə-istəməz lirik notlara köklənir.

Qəhrəmanlar Qiyas və Sevər adlı iki gəncdir. Uşaqlıqdan möhkəm dostluq telləri ilə bir-birinə bağlanan bu cütlükdə sonradan sevgi hissləri baş qaldırır: son dərəcə ülvi, saf və sehirləyici duyğularla ovsunlanmış bir sevgi. Adəti üzrə cütlük hər gün bu cığırın başlanğıcında görüşüb biri texnikuma, o biri isə poçt idarəsinə yollanırdılar. Qəribə idi ki, Qiyas Sevərə heç bir sevgi etirafı etməmişdi, qızçıqaz bu kəlmələri hər gün ondan səbirsizliklə gözləyirdi. Qiyasın hər söylədiyi xatirənin, söhbətin hər arxasında bu etiraf gizləndirdi. Qızın inciməsindən qorxan Qiyas əsl məqsədini gizlədirdi. “Qiyasın məqsədi var. O, boş-boşuna soruşmurdu ki, “İndi necəsən?” bu sualın dalı da vardı: “Sənə bir söz desəm daha açıqlanmasan ki? ..küsmənsən ki?..” (7). Bu düşüncülərlə, verdiyi qəribə suallarla Qiyas Sevəri intizarını daha da artırmış olurdu. Əslində öz aləmində Qiyas uşaqlıq xatirələrini danışmaqla fikirləşirdi ki, Sevər onun ürəyindəkiləri oxuyar. Qiyasın bu xüsusiyyəti, yəni hədsiz utancaqlığı onun Sevəri itirməsinə səbəb olur. Bəlkə də bu acı həqiqət Qiyasın ömürlük həyat hekayəsinə bir qara, silinməz ləkə salır. Əlaqələri üzüləndən sonra, Qiyas şəhərə oxumağa gedir və döndüyündə onların sevdə cığırını ot basmış olur.

İlk baxışda sadə görünən bu kiçik sevgi hekayəsi həqiqətdə həyatın özüdür. Şübhəsiz, yazıçının ya yaşadığı, ya da müşahidə etdiyi hadisələrdən biridir. Bu hekayə ilk baxışda primitiv, sadə görünən bilər, lakin həyatda isə gənclərə sevgilərini qorumaq üçün edilən bir çağırışdır: 28, 30 yaşlarında yenidən sənət aləminə atılmış gənc yazıçının haray əsəridir.

Ustadın yaradıcılığında bu mövzuda hekayələr, əsərlər çox olmasa, sevgi onu üçün ana xəttidir. “Cığırılar”da başlamış bu sevdə yolu onu yaradıcılığı boyu izləmiş, müxtəlif formalarda, müxtəlif formalarda təzahür etmiş, hər dəfəsində də oxucunu təəccübləndirə bilmişdir.

İstər hekayələrdə, istərsə də roman və povestlərində İsa Muğanna sevgisi qeyri-adiliyi ilə seçilir. “Faciə” povestindəki Zümrüd-Zəlimxan, “İdeal” romanındakı Gülgəz-Səməd, “İshəqq-Musahəqq”dəki Nalə-Rəşid, “Şinel” hekayəsindəki Əzizə müəllimə-naməlum əsgər və s.

Muğannanın sevgisi Yerə aid deyil. Bu sevgi ilahi sevgidir, Tanrıya, mələklərə olan sevgidir. Möcüzəli sevgi. Onun qəhrəmanları sadəcə sevmirlər, sevdalanırlar. Leyli ilə Məcnun, Fərhad ilə Şirin, Əsli ilə Kərəm kimi eşgi göy üzünə qaldırırlar.

Ustadın son dövrdə yazdığı “Şinel” hekayəsindəki “Dünya gözəli” Əzizə müəllimə isə naməlum əsgərə olan sevdasını bizə hədiyyə edir.

“Yadımdadırmı sənə danışdığım? Mənə elə gəlir unutmusan. Əlli səkkiz il! Sən daha o şagirdim deyilsən, tay-tuşlarından kim qalıb? Heç kəs! İndi bir tək mən bilirəm o hadisəni, birdə unutmamınsansa, sən” (8).

Möcüzədir, elə deyilmi? Əlli səkkiz illik canına və ruhuna hopmuş vüsaalına yetmədiyi sevdasını unutmayan səksən yaşlı qadın var hüzzurunuzda! Bu qadın Əzizə müəllimədir! “Dünyanın günəşli saatlarında hamının “dünya gözəli” dediyi bir Əzizə müəllimə vardır lap nağıllardakı kimi günəşə deyirdi sən doğma, mən doğum, aya deyirdi sən doğma, mən doğum, yəni mənim üzümün işığı bəsti dünyaya. Gəzdiyim dolandığım yerlərdə - məktəbdə, qəsəbədə maarif işçiləri arasında heç kəs “Əzizə” deməzdi, hamı “dünya gözəli” deyirdi və inan, inan ki, “başpapaqlı” deyilənlərdən bir nəfərdə pis maxmırdı mənə, açıqca səcdə ələyirdilər, ay İsa müəllim!” (9)

Bu gətirdiyim nümunə hekayənin başlanğıcından götürülüb. Bu üç-dörd cümlədə əsərin qəhrəmanı haqqında yazıçı oxucuda böyük maraq doğurur. Kimdi bu “dünya gözəli”? Maraqları, həyatı barədə oxucu düşünməyə başlayır.

Bu “dünya gözəli” yetim bir qızıdır: tək-tənha yaşayan, gecələr soyuq divarlar arasında Tanrı ilə söhbətləşən, ondan sadəcə ilahi bir sevgi uman, istiliyə, nəvazişə möhtac bir gəncdir. Tanrı ilə söhbətləşib, onunla dərini və arzularını bölüşən bu “dünya gözəli” nə biləydiki günlərin birində bu sevgini tapacaq və həmən də itirəcək bilsə, bəlkə də dəli olardı.

Beləliklə, günlərin bir günü müəllimlərin maaşını götürmək üçün onu direktor rayon mərkəzində yerləşən maarif şöbəsinə göndərir. “Dünya gözəli” pulu götürüb stansiyaya qayıdır ki, qatara minsin. Burada yaralı bir əsgərlə qarşılaşır. Əsgər üz-gözü sarıqlı vəziyyətdə skamyaların birində uzanmış vəziyyətdə olur. Əzizə müəlliməni görəkən heyətdən çəşir, özünü saxlaya bilməyib təcübünü bildiri: “Ömrümdə belə gözəl görməmişəm. Mələksən, nəsən, ay qız!” (10) deyər fikrini çatdırır. Qərribə hadisə baş verir. Əzizə müəllimə həyatında ilk dəfə bu yaralı, üz-gözü sarıqlı əsgərə vurulur. Özündən asılı olmayaraq başına gələnləri “Vətən oğluna” danışır, pəncəyinin altını dolu pul olduğunu və müəllimlərə çatdırmalı olduğunu bildirir. “Vətən oğlu” məcburən əynindəki şneli çıxarıb ona geyindirir və ağır da olsa, çətinliklə gənc qızı ötürür. Və Əzizə müəllimə çiyinlərinə salınmış şnelin sayəsində müəllimlərin maaşını olduğu kimi çatdırır bilir. Gecəni yatmayıb şneli qurudub səhər sahibinə çatdırmaq istəyəndə isə stansiyada dəhşətli bir hadisə ilə qarşılaşır. İllərlə gözlədiyi sevdalısını ölmüş görür. “Heç olmasa, adını deyəydin mənə, ey “Vətən oğlu”. Adın olsun “Vətən oğlu”, səcdəgahın!” – belə yaz ey Əzizənin əziz şagirdi. Çılpaq dünyamıza şnel geyindir (11).

Möcüzəli sevgi hikayəsidir, deyilmi? Yaralı əsgər “dünya gözəlini” qorumaq üçün ona şnelini geyindirir, əslində bu şnel onun sevdası idi. O, sevdasını bəxş etmişdir “Vətən qızına”! Bəlkədə ölümünü duymuşdur “Vətən oğlu”. Son nəfəsində sevdalanmış ruhunu gül-gülə təslim etmişdir ölümə. Şnelini soyuqda-qarda “dünya gözəli”nin əyninə geyindirmişdir ki, onu yaşatsın.

Həmişə çox kiçik olan bu hekayə əslində böyük bir əsərdir, sevgi dastanıdır. Burada həm ilahi eşq, həm vətənpərvərlik, həm də igidlik və qəhrəmanlıq var. Burada həm Böyük Vətən müharibəsinin qanlı izləri, həm də Qarabağ savaşının görünməyən tərəfləri var. Əsgər əslində oxucu üçün ümumiləşmiş “Vətən oğlu”nun obrazıdır. Bu sevgidə ərləri, sevgililəri, nişanlıları şəhid olmuş gözləri yol çəkən qız-gəlinlərimizin harayı, niskili duyulur. Əlli səkkiz il əvvəl sevgi bağından çiçək dərməmiş və unutmamış, ömrünü bu çiçəyin ətri ilə bəzəmiş Əzizə müəllimənin yalvarışları bu hekayədə hiss olunur. Sadəcə əllərin təmasından tir-tir əsən ürəklərin çırpıntıları qulaqlarımızda eşidilir. Bütün bunları görüb heyrlənirik. Sevginin gücünə, güdrətinə təcübümüzü gizlədə bilmirik.

Burada göstərilən iki sevgi tarixçələri ilk baxışda bir-birindən fərqlənir. Ola bilər ki, birinci hekayə, yəni “Cığırılar” dil və üslub cəhətdən “Şneldən” fərqlənsin. Əslində bu təbii qarşılanmalıdır, çünki bu hekayə yazıçının ilk qələm təcrübələrindən biridir. Bu hekayədəki ürək sevgi uzun yol gələrək “Şneldə” möhtəşəm bir sevdaya çevrilibdir.

“Dünya gözəli”nin – Əzizə müəllimənin çiyinə salınmış şnelə Azərbaycanın çox ehtiyacı var. O, şnellər xalqın döyünən ürəyi, düşünən beyni və üşüyən ruhudur. O, şnellər Azərbaycanın xilasındadır. Şnel sevgidir, mənəviyyətdir, bir möcüzədir. “Dünyanı isə eşq xilas edəcək” demişdir ustad İsa Muğanna. Budur müdriklik, budur ucalıq! Bu ucalıq qarşısında səcdə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar. Nəsrin fəzası “Azərbaycan” jurnalı 1984, № 7. S. 168
2. Tofiq Hacıyev “Ədəbiyyat qəzeti” 06 iyun 2008-ci il.
3. Cəlil Abdullayev “Yeni Azərbaycan” qəzeti.
4. İrfan Ülkü “Ədəbiyyat qəzeti” 08 oktyabr 2004-cü il
5. Xəlil Rza Ulutürk “Sən mənə bir silah verdin” İsa Muğanna seçilmiş əsərləri 6-cı cild . 237
6. İsa Hüseynov Hekayələr, Bakı, Uşaq gənc nəşr 1957 s. 3
7. Yəno orada səh 5
8. İsa Muğanna seçilmiş əsərləri 6 cildə 2-ci cild Avrasiya Press – 2009 səh 369
9. Yəno orada – səh 370
10. Yəno orada – səh 371
11. Yəno orada – səh 373

Açar sözlər: İsa Muğanna, ustad yazıçı, hekayələr, obraz

Ключевые слова: Иса Муганна, мастер писатель, рассказы, образ

Key words: Isa Muganna, master writer, stories, image

Xülasə

Sevinc Muğannanın təqdim etdiyi “İsa Muğannanın hekayələrində sevgi anlayışı” adlı məqaləsində ustad yazıçının hekayələrində az-az rast gəlinən sevgi mövzusunda söhbət açılır. Burada yazıçının ilk qələm təcrübələrindən sayılan “Cığırılar”

və ömrünün sonuna yazdığı “Şnel” hekayəsi təhlil obyektinə çevrilmişdir. Hekayələr və obrazlar aləmi haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilmiş, təhlil olunmuşdur. Yazılma tarixləri arasında böyük zaman kəsiyi olması qeyd olunaraq, hekayələrin fərqli və oxşar cəhətləri də nəzərə çatdırılmışdır. Məqalənin sonunda İsa Muğannanın bu mövzuya müraciət etməsinin səbəbi göstərilmiş, onun indiki zamandakı əhəmiyyəti nəzərə çatdırılmışdır.

Summary

The article “The subject of love in stories of Isa Muganna”, submitted by Sevinj Muganna highlights the theme of love, which is rarely met in writer’s stories. Herewith one of the first literacy works of the writer “Pathes” and another one names as “The Overcoat”, which was written by him before death of the writer, are being investigated as well. Besides, an information was provided about the stories and images separately and they were investigated. Although there was a big time slot between periods, similar and different points of stories were taken into consideration. Therefore, the reason that Isa Muganna addressed to this subject was shown and its significance of actuality was also highlighted as well.

Резюме

В статье Севиндж Муганны «Концепция любви в рассказах Исы Муганны» обсуждается тема любви, которая редко встречается в рассказах писателя-мастера. Здесь объектом анализа стал один из первых опытов писателя «Пути» и рассказ «Шнель», который он написал в конце своей жизни. Отдельно дан и проанализирован мир историй и образов. Следует отметить, что между датами написания существует большой временной промежуток, были также упомянуты различия и сходства рассказов. В конце статьи была указана причина, по которой Иса Муганна обратился к этому вопросу, и отмечена его важность в настоящее время.

RƏYÇİ: dok.R.Bayramov

Ayşən Qəhrəmanova⁸⁰
**JAN POL SARTRIN “ÜRƏKBULANMA” ROMANINDA EKZİSTENSİALİZM
FƏLSƏFƏSİNİN İZLƏRİ**

Ekzistensializm ədəbi cərəyanı XX əsrdə, xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra yaranmışdır. Latınca “existentia” – mövcudluq sözündəndir. “II Dünya müharibəsi dövründə vəhşilik, kütləvi insan qırğınları, insanlığın bir növ yox olma təhlükəsi və bütün bunlara görə yaranan ümitsizlik şəraitində ekzistensializm cərəyanı meydana çıxmışdır”. Onu qeyd etmək istərdik ki, ədəbiyyatı həyatdan, cəmiyyətdən, dünyada baş verən proseslərdən kənarında düşünmək mümkün deyil. Dünyada və cəmiyyətdə, hətta daha konkret şəkildə düşünsək hər hansı bir yazıçının ailəsində, ətrafında baş verənlər ona təsirsiz ötürmür və dəyişikliklər bu və ya başqa formada incəsənətin bir çox sahələrində, eləcə də ədəbiyyatda öz əksini tapır, çünki ədəbiyyat həyatdan qidalanır. Baş verən dəyişikliklər çox zaman insanın şüurunda yaranır. XX əsrdə baş verən I və II Dünya müharibələri, onların gətirdiyi fəlakətlər, kütləvi insan qırğınları insanların yaddaşında silinməz izlər buraxdı, bir çox sahələrin nümayəndələrinin dünyaya baxışını dəyişdirdi, insanların dünyanın, bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı ümidlərində bir boşluq yaratdı. Ədəbiyyat isə bu hadisələrin fonunda XX əsrdə bir-birini sürətlə əvəz edən cərəyanların yaranması ilə yadda qaldı. Ekzistensializm də bu cərəyanlardan idi. Lakin insanın mövcudluğunun araşdırılmasını sadəcə XX əsr hadisələri ilə əlaqələndirmək doğru olmazdı. Bəşəriyyət yaranandan bu günə qədər hər bir dövrdə insan öz varlığı, mövcudluğu, bu həyatdakı yeri və vəzifəsi haqqında düşünmüş və bu suallara cavab tapmağa çalışmışdır. “Ekzistensializmi birmənalı şəkildə yalnız XX əsrdə bəşər övladının məruz qaldığı cismani işgəncələrlə və mənəvi-ruhi əzablarla bağlamaq düzgün olmaz: insan şüurlu varlıq kimi təşəkkül tapdığı dövrdən mövcudluğu ilə bağlı müxtəlif problemlərlə üzləmiş, hər bir fərd konkret şəkildə, fəlsəfi fikir isə ümumbəşəri planda bu problemlərə cavab tapmağa, onları həll etməyə səy göstərmişdir” (2, s. 203).

XX əsrdə isə bu suala ekzistensializm də özünəməxsus cavabını vermişdir. Ekzistensializm fəlsəfəsinin mərkəzində azad bir şəxsiyyət dayanır. Bütün məsuliyyətini, mövcudluğunu dərk edən “Azad İnsan” bu fəlsəfənin mərkəzi fiqurudur. “Ekzistensialist mütəfəkkirlər bu labüdü fəlakətlər təhlükəsi qarşısında da birləşib bütün bəşəriyyəti toplum şəklində deyil, ayrı-ayrı fərdlərin timsalında xilas etməyi özünün başlıca məqsədi hesab edir” (2, s. 205).

Baş verən problemlərin həllini ekzistensialistlər ümumi cəmiyyətdə deyil ayrı-ayrı şəxslərin simasında görürdülər. “Dünyanı dəyişmək istiyirsənsə özündən başla” deyimi ekzistensialistlərin fəlsəfəsinə tam uyğundur. Əgər hər bir şəxs öz mahiyyətini və bu dünyadakı məsuliyyətini dərk edərsə, ilk olaraq özünü dəyişməyə başlayarsa onda əslində dünya dəyişməyə başlamış olar. Əvvəlcə sadəcə varlığı olan insan sonradan öz mahiyyətini, kimliyini özü yaradır. Sartr bunu belə izah edir. “Elə isə varlıq özdən əvvəl gəlir deyərək əslində nə söyləmək istəyirik? İnsan əvvəlcə var olur, özüylə qarşılaşır, dünyaya axın edir və sonrasındakı özünü tapır” (3).

Sartra görə yalnız insan bütün varlıqlar içərisində mahiyyətini sonradan özü müəyyənləşdirir. Fikrimizi izah etmək üçün nümunə verəcək olsaq, məsələn hər hansısa bir bıçağı götürək, usta onu yaratmamışdan qabaq artıq onun nə üçün istifadə olunacağını, yəni mahiyyətini bilir. Lakin insan bu dünyada necə bir yerə və mövqeyə sahib olacağını cəmiyyət daxilində özü müəyyənləşdirir. Ateist yönümlü bir ekzistensialist olan Sartr Tanrının varlığını inkar edərək insana mütləq bir azadlıq verir. Sartra görə Tanrının varlığını qəbul etmək mahiyyəti əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş insan olmaq deməkdir. Və bu insanları məsuliyyətdən qaçmağa sövq edir. Lakin əgər bir Tanrı olsa belə və biz bunun varlığını sübut etmiş olsaq belə insan onun üzərinə düşən məsuliyyətdən qaça bilməz. İnsan hər şeydən, öz mahiyyətindən, seçimlərindən məsuliyyət daşıyır. Öz azadlığını və mövcudluğunu dərk edən, seçimlərindən təkəz özü üçün deyil bütün insanlıq üçün məsuliyyət daşdığından dərk edən insan isə Sartrın adını verdiyi bulantı hissilə üz-üzə gəlir. “İnsan özünü seçir dediyimizdə hər kəsin özünü seçməsi lazım olduğunu söyləyirik, söyləmək istədiyimiz eyni zamanda insanın özü üçün seçim etdiyində əslində bütün insanlıq üçün edir olmasıdır” (3).

Sartra görə bulantı duyğusu hər hansısa bir hadisənin nəticəsi olaraq deyil, insanın mahiyyətini anlaması ilə ortaya çıxır. “İnsan bulantı hissinə həyatın hər mərhələsində yaşayır. İnsan bu bulantı duyğusundan yenə öz seçimlərilə xilas olur. Ancaq insan etdiyi hər seçimin nəticəsində yenə bu duyğu ilə qarşılaşa bilər. İnsan davamlı olaraq yeni seçimlər etməkdə və bunun gətirdiyi ürəkbulanma hissinə yaşamaqdadır” (4, s. 9).

Ekzistensializm cərəyanının yaradıcılarından olan Sartr insanın mövcudluğunun dərkini və bununla birlikdə gələn bulantı duyğusunu, insanın mövcudluğunun dərkindən sonra yaşadıklarını “Ürəkbulanma” romanında Antuan Rokantenin simasında əks etdirmişdir. Roman Sartrın fəlsəfi fəaliyyətindən ədəbi fəaliyyətə keçdiyi dövrdə yazılmışdır. Roman Rokantenin gündəlikləri şəklində yazılmışdır. Əsərdə Markiz Rolbonun həyatının araşdırılması üçün Buvilə gəlib burda yaşayan Rokantenin mövcudluğunun dərkilə başlayan bulantı duyğusu ilə birlikdə onun ətraf aləmə, insanlara, eləcə də özünə qarşı münasibəti ifadə olunmuşdur. Rokanten üçün hər şey sadəcə dəniz kənarında çay daşını əlinə alması ilə başlayır və bu duyğu onu tərk eləmir. “Mənə nə isə olub, daha buna şübhəm yoxdur. Bu hal məndə mübahisəsiz və aydın bir şəkildə deyil, xəstəlik kimi başlayıb. O mənim daxilimə oğrun-oğrun, damla-damla sızıb: mən artıq özümdə deyiləm, nə isə bir daxili narahatlıq içindəyəm – məsələ bu yerdədir” (1, s. 11).

Sartra görə insan öz mahiyyətini, məsuliyyətini dərk etdiyi gündən onun ağırlığı altında əzilir və bu yük bulantı duyğusunu da özü ilə bərabər gətirir və insan yaşadığı müddətdə varlığın yükü də onunla birlikdə yaşayır. Rokanten də mövcudluğunu dərk etdiyi andan bulantı duyğusu ilə qarşılaşır və bundan xilas ola bilmir. Əvvəllər o bunun səbəbini anlamaqda

çətinlik çəkir, bəzən hətta ondan qaçmağa çalışsa da bunu bacarmır. O var olmağın iztirabını yaşayırdı. Sartr iztirab duyğusunu belə ifadə edir. “İztirabla nə demək istəyirik? Ekzistensialistlər dürtüscə insanın iztirab içində olduğunu söyləyirlər. Mənası bu şəkildədir. İnsan nə olacağını seçə bilmədiyinin fərqi olaraq özünü hər hansı bir şeyə həsr etdiyində, eyni zamanda bütün insanlığın nə olacağını təyin edən bir qanun təəssübkeşi kimi çıxış edir, belə bir anda insan bu cür ağır məsuliyyət duyğusundan qaça bilməz” (3).

Rokanten də varlığının dərkilə bərabər nə edəcəyini, nə olacağını bundan sonra bu duyğu ilə necə yaşayacağını bilməməyin iztirabını yaşayırdı. Hətta o bir müddət bu duyğunu dərk etməkdə belə çətinlik çəkirdi. O hər şeydən qaçırdı, insanlardan, onlarla danışmaqdan və sadəcə insanlardan deyil ətrafındakı əşyalardan, nəsnələrdən də qaçmağa çalışırdı. Bulantı duyğusu təkcə onun daxilində deyil, ətrafında mövcud olan hər şeydə var idi. “Ürəkbulanma daxilimdə deyil: mən onu orada, divarda, şalvar aşırmasında, ətrafımdakı hər yerdə duyuram” (1, s. 34).

Ekzistensializmdə biz nəsnələrin, əşyaların da qeyri-adi, olduğundan fərqli mənalandırılmasının şahidi oluruq. Biz ətrafımızda bir çox əşyaların, sabit formada qəbul etdiklərimizin əhatəsində yaşırıq və onlara əlavə mənalar vermirik. Sartr fəlsəfəsində isə “Mövcudluğu, gündəlik həyatımızdan qaynaqlanan sabit qəbul etdiklərimizdən və hər cür ön mühakimədən sıyrılmış olaraq başa düşə bilməkdir” (4).

Biz əsərin bir çox yerindən Rokantenin ətrafındakı əşyalara, nəsnələrə fərqli nəzərlə baxdığını, fərqli mənalar yüklədiyinin şahidi oluruq. “Hə, nə olsun, bu pivə parçında nə var ki? Parç parçdır da. Yonma üzü, dəstəyi var, üzərində kiçik emblem – gerb təsviri, onun üzərində isə “Şpatenbray” yazılmış bel şəkli var. Mən bunların hamısını bilirəm, ancaq onu da bilirəm ki, bu parçada nə isə başqa bir şey var. Əhəmiyyətli deyil. Ancaq mən orda nəyi gördüyümü izah edə bilmirəm. Heç kimə izah edə bilmirəm. Bütün məsələ də elə bundadır-mən sakitcə dibə batıram, orada isə qorxu var” (1, s. 18).

Rokantenin batdığı dibdə qorxu ilə bərabər yalnızlıq duyğusu da onun ruhuna hakimdir. O, bulantı duyğusunu yaşadığı, ətrafındakı nəsnələrə, insanlara fərqli nəzərlərlə baxmağa başladığı andan etibarən yalnızlıq da ona yoldaşlıq edir. O sadəcə bu gün olanlara deyil, keçmişinə də ikrahla baxırdı. Təkrar, həyəcan oyatmayacaq yenilikləri olan günlər bir-birini əvəz edir, bu gün keçmişə qarışırdı və beləliklə zamanın geridönməzliyini yaradırdı. Rokanten isə bu təkrarlar da itib-batırdı. “Sonra zaman axmaqda davam etmiş, boşluq daha da böyümüşdü” (1, s. 100).

Sartr tərkedilmişlikdən, yalnızlıqdan danışanda insanın bu dünyada tərkin olunmasını, Tanrının olmadığını nəzərdə tuturdu. O, bununla bağlı qeyd edir ki, “Tərkin edilmişlikdən bəhs etsək, yalnız Tanrının var olmadığını və onun yoxluğunun nəticələrini sonuna qədər ifadə etmək lazım olduğunu söyləmək istəyirik” (3).

Əgər Tanrı yoxdursa, müəyyənləşdirilmiş insan mahiyyəti də yoxdur. İnsan azad bir varlıqdır, mahiyyətini, seçimlərini müəyyənləşdirə biləcək azadlığa sahibdir. Bu həyatda necə yaşayacağını sosial zərurət səbəbilə seçmir, özü müəyyənləşdirir. Biz seçimlərimizi müəyyənləşdirərkən təkcə özümüz üçün deyil, bütün insanlıq üçün məsuliyyət daşıyıq və bu məsuliyyət qaçılmazdır “Mən özümdən və bütün insanlıqdan məsulam və insanın olmasını istədiyim şəkildə bir insan obrazı yaradırəm. Özümə şəkil verərək insanlığa şəkil verirəm” (3).

Burda artıq vicdan duyğusu da əhəmiyyətli rol oynayır. İnsan özünə rəva bilmədiyini başqalarına etməməlidir, seçimlər insanın şəxsiyyətini müəyyənləşdirir. Sartr eyni zaman qeyd edir ki, “İnsan özü-özünü tanımalı və əmin olmalıdır ki, əgər Allahın varlığı sübut olursa, daha kimsə özünü ondan xilas edə bilməz. Bu mənada ekzistensializm- nikbinlikdir, əmələ təhrik edən təlimdir” (3). Təbii ki, insan öz kimliyini, gələcəyini müəyyənləşdirərkən fəaliyyətdə olur, daim axtarır, nəyisə təhlil edir, çünki artıq onun üçün nəyisə edəcək heç kim yoxdur, özü üçün hər şeyi özü yaratmalıdır və bu fəaliyyət onda gələcəyə, özünə, öz gücünə qarşı inam, ruh yüksəkliyi yaradır. Lakin romanın qəhrəmanı Rokantənə nəzər salsaq biz bu nikbinlik və fəaliyyəti onda görə bilmirik. O, daha çox öz mövcudluğunun, bilinməzliyin ağırlığı altında əzilir və ya başqa formada izah etsək yaşadığı bu duyğuları anlamağa çalışır, ona mənə verməyə çalışır. O, nəinki fəaliyyət göstərir, hətta yazmaqda olduğu tarixi əsəri belə yarımçıq saxlıyır. “Ancaq onun mühakiməsi məni qılınc kimi dəlib keçirdi, bu mənim mövcudluğumun özünü şübhə altına salırdı. Və o, haqlı idi, mən bunu həmişə duymuşam: mənim mövcud olmağa haqqım çatmır. Mən həyata təsadüfən gəlmişəm: daş, bitki, mikrob kimi mövcud olmuşam. Həyatım ən müxtəlif istiqamətlərə aparən başsız bir axın kimi davam edib. Bəzən həyat mənə sirlə siqnallar göndərib, başqa bir sıra hallarda isə mən qarına-qarışmış, heç nə ifadə etməyən küy eşitmişəm” (1, s. 131).

Rokantenin yalnızlığı təkcə fiziki deyil, həm də ruhi yalnızlıq idi. O, özü də bunun fərqi və tez-tez yalnız olduğunu ifadə edir. Bulantı duyğusu və yalnızlıqdan qurtulmağa çalışsa da, yenə eyni hislərə qayırdı. “Ancaq Avtodidaktla olanda zahirən tək olursan, əslində isə tənhalıq duyğusu qalmaqda davam edir” (1, s. 117). O, bulantı duyğusundan, bu iztirabdan qaçmağa çalışsa da bacarmır, müəyyən fəaliyyətlə müvəqqəti də olsa bu duyğu keçir, lakin sonra yenidən qayırdı, çünki bu duyğu insanın mövcudluğunun dərkilə ortaya çıxır və insan mövcud olduqca bu duyğu da onunla birlikdə yaşır. Buna nəzərən Sartrda “Bulantı nədir sualının cavabı insan bulantıdır” şəklindədir. “Sıxıntı içində olan insan fəaliyyətlə bu sıxıntıdan xilas olmaq istəyəcək, ancaq fəaliyyət tamamlandıqda insan özünü yeni bir sıxıntının içində görəcək. Bunun səbəbisə, fəaliyyətin nəticəsinin şəxsiyyət baxımından lazımı bir səviyyəsi olmadığı kimi, eyni zamanda insanın bunun məsuliyyətini təkbəşinə daşımaq məcburiyyətində olmasıdır. Bu təkrar döngü bulantı, fəaliyyət və təkrar iztirab halı insan həyatının ayrılmaz bir parçasıdır” (4, s. 10).

Əvvəlki səhifələrdə də qeyd etdiyimiz kimi, Rokanten təkcə özünün fəaliyyət və varlığına deyil, eyni zamanda ətrafında baş verənlərə, insanlara da öz münasibətini bildirir və yeri gəldikcə zaman, mövcudluq, macərə kimi anlayışların da özünəməxsus izahını verir. Əslində Sartr qəhrəmanın dili ilə insanlar və onların mahiyyəti haqqındakı düşüncələrini ifadə edir.

Sartre'nin qəhrəmanı Rokanten mövcudluğunun iztirabını yaşasa da, bəzi insanlar heç vaxt mövcudluqlarını dərk etmirlər. Qəlibləşmiş və təkrarlanan günlərin yükü onları mövcudluq haqqında düşündürmür belə və ya mövcudluq onlar üçün elə bu həyatdır. Onların bu həyatda öhdəlikləri var və onlar bunu yerinə yetirməklə məşğuldurlar. “Zala göz gəzdirmirəm. Çox bayağı bir mənzərə gözə dəyir. Bu adamların hamısı çox ciddi bir görkəmdə oturub yemək yeyirlər. Əslində, buna yemək demək doğru deyil, onlar üzərlərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirə bilmək üçün güc toplayırlar. Onların hər birinin sevimli məşğuliyyəti var və bu onlara öz mövcudluqlarını duymağa imkan vermir” (1, s. 172).

Məhz elə burda ekzistensialistlərin “pis niyyət” adlandırdıqları anlayışla qarşılaşırıq. Pis niyyət insanın özünü aldatmasıdır, insanın dəyişə bilməyəcəyini düşündüyü bir həyat yaşaması və bunu ondan asılı olmayan səbəblərin yaratmasıdır. Biz əvvəldə də qeyd etdik ki, Sartre fəlsəfəsində insan azad bir varlıqdır, necə və nə cür bir həyat yaşayacağını o təyin edir, ondan asılı olmayan səbəblər deyil. “Sartre görə insanın özünü aldatması özünün həqiqətdə olduğu qədər azad olmadığını düşünməsi və özünü buna inandırmasıdır” (4, s. 6). Biz istəməsək belə bir çoxumuzun həyatına siraət etmiş bir anlayış var ki, bunu “reallıq” adlandırırıq. Həyatda nə qədər insan varsa, o qədər də arzu, istək və mahiyyət var deməkdir. Lakin bir çoxları sosial zərurətlər tələbindən və ya gördükləri qəlibləşmiş həyat standartlarına görə öz arzularını reallıqdan kənar hesab edirlər. Əslində isə insan öz reallığını özü yaradır. Qısacası, pis niyyət azadlıqdan məhrum olmaqdır. “O, qarşısına qoyduğu məqsədlərə bacarıqla çata bilmişdi: oğul, ər, ata və müdrik kimi bütün vəzifələri layiqincə yerinə yetirmişdi. Bununla yanaşı olaraq, o, inadla öz hüquqlarını da təmin etmişdi... Və o deyirdi: öz borcunu yerinə yetirmək nə qədər sadə və nə qədər çətin imiş. Daxili aləmini araşdırmaq üçün başqa bir cəhd etməzdi, o həmişə olduğu kimi burada da özünü başçı kimi aparardı” (1, s. 131-132).

Əgər insan bu borcları özü müəyyənləşdirməyibsə, doğulduğu gündən elə bu cür olmalıdır deyə düşünsə və buna uyğun hərəkət edərsə, deməli həmin insan azad deyil, öz mövcudluğunu dərk etmir. Sartre əsərin bir çox yerində beləcə qəhrəmanın dili ilə öz fikirlərini ifadə edir. Lakin biz Sartre'nin “Ekzistensializm-humanizmdir” adlı yazısında ifadə etdiyi nikbinlik və fəaliyyətə təhriki Rokantenin simasında görə bilmirik. Əksinə nəinki fəaliyyət, o eyni zamanda cəmiyyətdən qaçan yalnız bir fərdə çevrilmişdi. Bəlkə də hələ yeni mövcudluğunu dərk edirdi deyə. “Mən gedirəm, daxilimdə bir qararsızlıq, səbətsizlik hökm sürür. Mən qərar verməyə cürət edə bilmirəm... Ancaq mən heç vaxt, heç bir halda bu cür bir şey yazmamışam. Tarixi mövzuda məqalə, hə, belə bir iş gördüyüm olub... Kitab, Roman. Ancaq kitabın yazılıb qurtardığı an gəlib çatanda o, arxada qalacaq və onda ümid edirəm ki, mənim keçmişimin üzərinə az da olsa işıq düşəcəkdir. Və ola bilsin bu işığın aydınladığı keçmişimə baxıb öz həyatımı ikrah duymadan xatırlaya biləcəyəm” (1, s. 270).

Rokantenin qərar verməkdə çətinlik çəkəməsinin səbəbi bəlkə də, Sartre'nin vurğuladığı məsuliyyət, seçimləri üçün bütün insanlığın qarşısında daşıyacağı məsuliyyət duyğusudur. Lakin biz əsər boyu Rokantenin qararsızlığının, yalnızlığının şahidi olsaq da, sonda onun gələcəyə ümidlə baxdığını da görə bilirik. O da inanır və ya inanmaq istəyir ki, keçmişinə ikrahla baxmayacaq. Sartre Rokantenin dililə ekzistensializm fəlsəfəsinin anlayışlarını izah edir və yazıçı oxucunu çox maraqlı və həyəcanlı hadisələrlə tanış edir, bir insan şəxsiyyətinin simasında mənəvi-psixoloji çevrilmənin qısa tarixini yaradır.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat

1. Jean-Paul Sartre “Ürəkbulanma”. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2019
2. Qorxmaz Quliyev “Ədəbi Cərəyanlar və İstiqamətlər” Bakı, “OL” NKPT, 2019, 260 s.
3. Jan Pol Sartre, “Ekzistensializm – Humanizmdir”
4. <https://taediumvitaeblog.wordpress.com/2016/05/19/ekzistensializm-humanizmdir-jan-pol-sartre/>
5. Vedat Çelebi “Jean Paul Sartre” in Varoluşçuluk Düşüncəsi”, Dekabr 2014 Araşdırma Məqaləsi
6. Yrd. Doç. Dr. Musa Demir “Açık Bir Etkileşim Örneği: Bulantı ve “Bunaltı” Adlı Eserlerde Ortak Bir Üslup Örneği Olarak Felsefi Söylem Biçimi”
7. http://www.metinbal.net/metin_yayinlar/Sartre_Bulantı_Varoluşçuluk_Metin_Bal_Cafe_Philosofya_2/sartre_Bulantı_Varoluşçuluk_felsefesi_metin_bal.htm
8. <https://www.mevzuedebiyat.com/varoluşçuluk-sartre-ve-bulantı-insan-yapılması-gereken-bir-secimdir/>

Açar sözlər: *mövcudluq, azadlıq, fəaliyyət, ürəkbulanma, pis niyyət*

Key words: *existence, freedom, action, nausea, bad intention*

Ключевые слова: *существование, свобода, действие, тошнота, дурные намерения*

Jan Pol Sartre'nin “Ürəkbulanma” romanında Ekzistensializm fəlsəfəsinin izləri Xülasə

İnsanın bu dünyadakı yerinin və mahiyyətinin araşdırılması təkcə XX əsrin deyil bütün dövrlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin XX əsrdə baş verən I və II Dünya müharibələri, onların gətirdiyi fəlakətlər, kütləvi insan qırğınları və bir növ insanlığın yox olma təhlükəsi bir daha mütəfəkkirlərə insanların varlığının əhəmiyyətini sorğulatmış və nəticə etibarilə məsuliyyətini dərk edən “azad insan” şəxsiyyətini ön plana çıxaran ekzistensializm cərəyanı yaranmışdır. Bu məqalədə də ekzistensializm fəlsəfəsinin yaradıcılarından J.P.Sartre'nin “Ürəkbulanma” romanında ekzistensializmin “mövcudluq”, “azadlıq”, “pis niyyət” və s konsepsiyaları romandan götürülən nümunələrlə aydınlaşdırılmışdır

Traces of the philosophy of existentialism in J.P.Sartre's novel “Nausea” Summary

The investigation of the place and essence of man in the world has been the focus of attention not only in the XX century but in all periods. However, World Wars I and II in the 20th century and disasters of the wars, massacres, the threat of extinction of humanity questioned thinkers about the importance of human existence and as a result of there was a trend of existentialism

that emphasizes the character of the “free man” who realizes his responsibility. Also in this article clarifies the concepts of “existence” , “freedom” , “bad intention”, etc. In the novel “Nausea” by J.P Sartre, one of the founders of the philosophy of existentialism, with examples from the novel .

Следы философии экзистенциализма в романе Ж.П. Сартра «Тошнота»

Резюме

Изучение места и природы человека в этом мире было в центре внимания не только в двадцатом веке, но и во все периоды. Однако Первая и Вторая мировые войны 20 века, их катастрофы, массовые убийства и угроза исчезновения снова поставили под сомнение важность человеческого существования, и, как следствие, возник экзистенциализм. В этой статье в романе «Тошнота» Ж.П. Сартра, одного из основоположников философии экзистенциализма, на примерах из романа проясняются понятия экзистенциализма, «свободы», «злого умысла» и др.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Samirə Azər qızı Orucova
BDU-DA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ MƏKTƏBİ

Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dilimizə və dilçiliyimizə böyük qayğı göstərir. Dövlət başçısının bu yaxınlarda imzaladığı iki sərəncam onun bu sahəyə olan yüksək diqqətinin təzahürü kimi dəyərləndirilir. 23 may 2012-ci il tarixdə verilən birinci sərəncam "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" adlanır. Sərəncamın adından da görüldüyü kimi, söhbət təkcə Azərbaycan dilinə qayğıdan getmir, həm də diqqəti çəkən digər əsas məsələ ölkəmizdə bu elm sahəsinin inkişafı ilə bağlı tədbirlərdir. Azərbaycanda dilçiliyin inkişafına göstərilən dövlət qayğısı onun tərəqqisinə yol açır və təbii ki, ölkəmizdə bu sahənin formalaşması BDU-nun adı ilə bağlıdır. Yüz ilə ərzində BDU-da Azərbaycan dilçiliyinin çox görkəmli nümayəndələri fəaliyyət göstərmiş və onların hər biri özlərindən sonra zəngin elmi irslə yanaşı, bu məktəbi başarı ilə davam etdirən alimlər və mütəxəssislər yetişdirmişlər.

Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, prof. Muxtar Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilinin aktual problemlərini tədqiq və tədris etməklə, BDU-da "Azərbaycan dilçiliyi" məktəbini yaratmışdır. Mübaliğəsiz qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Bakı Dövlət Universitetində, eləcə də Azərbaycanın digər ali məktəb və elmi müəssisələrində fəaliyyət göstərən dilçi alimlərin çoxu prof. M.Hüseynzadənin ya tələbələri, ya da tələbələrindən tələbələridir.

Prof. Muxtar Hüseynzadə 40-dan çox elmi əsərin müəllifidir. Bunların arasında ali məktəblər üçün dərslik kimi yazılmış "Müasir Azərbaycan dili" kitabı daha çox yayılmışdır.

M.Hüseynzadə Azərbaycan dilçiliyi tarixinə morfologiya üzrə mütəxəssis kimi düşsə də, onun Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunu öyrənmək, tədqiq etmək sahəsindəki xidmətləri morfoloji quruluşu araşdırmaq sahəsindəki xidmətlərindən heç də geri qalmır. Onun 1953-cü ildə nəşr olunmuş "Müasir Azərbaycan dilində birinci növ təyini söz birləşmələri", 1954-cü ildə ikinci növ təyini söz birləşmələrinə həsr edilmiş "Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinə dair", 1957-ci ildə "Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb təyini söz birləşmələri, 1959-cu ildə çapdan çıxmış "Azərbaycan dilinin qrammatikası" və "Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, birinci kitab" adlı əsərlərinə daxil edilmiş "Təyini söz birləşmələri" adlı əsəri türkölogiyada bu mövzuda yazılmış ilk əsərlərdəndir. Əsər öz orijinallığı, tədqiqat dərinliyi və genişliyi ilə diqqəti cəlb edir (4).

"Azərbaycan dilçiliyi" elmi-pedaqoji məktəbinin əsas istiqamətləri Azərbaycan dilinin fonetikasi, leksikologiyası, morfologiyası və sintaksisidir. 1950-1960-cı illərdən başlayaraq prof. M.Hüseynzadənin tələbələri olan prof. Ə.Abdullayev, prof. Y.Seyidov, prof. H.Həsənov müasir Azərbaycan dilinin bir sıra problemlərini tədqiq etmişlər.

Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev 25 il Müasir Azərbaycan dili kafedrasına rəhbərlik etmişdir. O, 1954-cü ildə namizədlik, 1963-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1964-cü ildə professor elmi adına layiq görülmüşdür.

Görkəmli alim Azərbaycan dilinin ən aktual problemləri üzrə 140-dan çox əsərin, o cümlədən 15-dən artıq tədris ədəbiyyatı və monoqrafiyanın müəllifidir (bunlardan bəziləri ortaqlı yazılmışdır).

Ə.Abdullayev «Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr», «Sintaksisin aktual məsələləri», «Azərbaycan dili məsələləri», «Türk dillərinin tarixi inkişafı məsələləri», «Köməkçi nitq hissələri», «Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr» əsərlərinin müəllifidir. Bunlardan başqa, alim iki böyük akademik nəşrin («Azərbaycan dilinin qrammatikası» və «Müasir Azərbaycan dili») və 4 cildlik «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinin müəlliflərindən biridir. Sonuncu fundamental əsərə görə o, 1974-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür (1).

O, Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun və Universitetin elmi şuralarının, Azərbaycan Ensiklopediyasının redaksiya şurasının, Respublikada Azərbaycan Dilinin Təbii və Əlifba komissiyalarının üzvü olmuşdur. Eyni zamanda BDU-nun "Elmi əsərləri"nin Dil və ədəbiyyat seriyasının baş redaktoru, universitetin ümumi, humanitar elmlər, filologiya elmləri doktoru və namizədi dərəcələri verən şuralarının, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun, Respublika Elmlər Akademiyası Rəyət Heyəti yanında dilçilik üzrə əlaqələndirmə şuralarının, Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin tədris metodika şurasının üzvü olmuşdur.

1983-cü ildə Türkiyədə Türk Dil Qurumunun müxbir üzvü, 1984-cü ildə həqiqi üzv seçilmişdir. Ə.Abdullayev Türk Dil Qurumuna müxbir üzv seçilmiş üçüncü azərbaycanlı alim olmuşdur. Ölümündən üç il sonra, Türk Dil Qurumu onun 1996-cı ildə Ankarada "Türk dillərinin tarixi inkişafı məsələləri" adlı kitabını nəşr etmişdir. Böyük tələbat olduğu üçün həmin kitab 2007-ci ildə təkrar nəşr edilmişdir.

Yusif Mir Əhməd oğlu Seyidov 1952-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş və dilçilik ixtisası üzrə aspiranturada təhsil almışdır. 1956-cı ildə namizədlik, 1966-cı ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1965-ci ildən 2013-cü ilə qədər – ömrünün sonuna kimi yaratdığı Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent, professor və kafedra müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1985-2006-cı illərdə Universitet Metodşurasının, bir neçə il Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şurası filologiya bölməsinin sədri olmuşdur. AAK-nın Ekspert Şurasının sədr müavini kimi fəaliyyət göstərmişdir. Y.M.Seyidov 1974-cü ildə Respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Əməkdar elm xadimidir. Azərbaycan klassik dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi Y.M.Seyidov filologiyanın nəzəri və tətbiqi problemlərinə aid 150-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 30-dan çox kitabın (monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinin), onlarla publisist qəzet məqaləsinin müəllifidir. Alimin bütün yaradıcılığı 15 cildə toplanmış və 11 cildi çap olunmuşdur (6).

Ömrünü Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr eləmiş professor Həsərət Əli oğlu Həsənov 1964-cü ildə "Müasir Azərbaycan dilində (müəyyən şəxslə, qeyri-müəyyən şəxslə və ümumi şəxslə) cümlələr" mövzusunda namizədlik

dissertasiyası müdafiə etmişdir. Elmi yaradıcılığında o, əsasən, Azərbaycan dilinin leksikasını tədqiq etməklə məşğul olmuşdur. O, 1980-ci ildə “Azərbaycan dilində omonimiya” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Onun müəllifi olduğu onomastik lüğətləri – “Azərbaycan şəxs adları lüğəti” (2000), “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti” (2002) və habelə İ.Məmmədovla birlikdə tərtib etdiyi “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti” (1990) əsərləri çıxsaq, H.Həsənovun tərtib etdiyi lüğətlər Azərbaycan dilçiliyində mühüm yeri tutur.

Lüğətlər tərtibindən əlavə, H.Həsənov lüğətçilik nəzəriyyəsi məsələləri ilə də maraqlanır. Onun bu sahədəki axtarışları “Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları” və “Lüğətlər necə yaranır” adlı kitabında öz əksini tapmışdır.

Ümumi dilçilik məsələləri H.Həsənovun diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun “Dilin ictimai mahiyyəti”, “Yazılar və əlifbalar”, “İnterlinqvistika” və “Natiqlik sənəti” adlı əsərləri ümumi dilçilik məsələlərinin araşdırmasına həsr edilmişdir. Düzüdü, “Natiqlik sənəti” və “Ritorika” adlı əsərləri nitq mədəniyyəti problemlərinə aid etmək olar. Həsərət Əli oğlu Həsənovun Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş 26 kitabı nəşr edilmişdir (3).

Bu gün BDU-da Azərbaycan dilçiliyi məktəbinin ənənələrini professorlar - Sənubər Abdullayeva, Hüseyin Əsgərov, Tofiq Hacıyev, Zemfira Şahbazova, Məhərrəm Məmmədli və başqaları uğurla davam etdirir və yaşadırlar.

Nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi və tədrisi. XX əsrin 60-80-ci illərində nitq mədəniyyəti məsələlərinin həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənilməsi, təbliği sahəsində bir çox səmərəli işlər görülmüşdür. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda 1962-ci ildən dil mədəniyyəti şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir. Şöbə nitq mədəniyyəti ilə bağlı tədqiqatlar aparmaqla yanaşı, mətbuatda, radio, televiziya verilişlərində, ədəbi və elmi əsərlərdə, dərslərdə, reklamlarda nəzərə çarpan dil və üslub nöqsanlarının aradan qaldırılması üçün əməli təkliflər vermişdir. Həmin dövrdə mətbuat səhifələrində “Nitq mədəniyyəti”, “Ana dilimizin saflığı uğrunda”, “Dilimiz qeyrətimiz” və s. kimi daimi rubrikalar altında yazılar dərc edilir ki, onlar dilimizə qayğı, hörmət, diqqətin göstərilməsi, onun bir ünsiyyət vasitəsi kimi qorulub saxlanılması baxımından zamanına görə olduqca əhəmiyyətli idi.

1969-cu ildə Ə.Dəmirçizadə və 1970-ci ildə M.Şirəliyevin ayrı-ayrılıqda “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” adlı kitabları çap olunmuşdur.

Ə.Əfəndizadənin tərtib etdiyi “Orfoqrafiya – orfoepiya – qrammatika lüğəti”ndən (1983) yazı, tələffüz və qrammatika təlimində uzun illərdir ki, faydalı bir vəsait kimi istifadə edilir. “Nitq mədəniyyəti məsələləri” adlı başqa bir məcmuədə (1985) nitq mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə çalışan alimlərin, görkəmli tədqiqatçıların məqalələri verilmişdir. Bu səhifələrin müəllifi N.Abdullayevin Z.Məmmədovla birgə nəşri alınan “Nitq mədəniyyəti” (1998), “Müəllimin nitq mədəniyyəti” (2003), “Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti” (2003), “Nitq mədəniyyətinin əsasları” (2005), N.Abdullayevin “Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti” (2013) kimi kitablar nitq mədəniyyəti fənninin tədrisində yararlı bir vəsait kimi istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

H.Həsənovun ali məktəblər üçün yazdığı “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları” adlı dərslik də bu sahədə atılan ilk addımlar kimi əhəmiyyətlidir, dəyərlidir. Bu əsərdə nitq mədəniyyəti, onun predmeti, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat, nitq mədəniyyəti və norma, şifahi və yazılı nitqin predmeti, dilimizin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik üslubi imkanları, Azərbaycan dilinin funksional üslubları və s. məsələlərdən bəhs edilmişdir (3).

Natiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti məsələləri ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan biri də K.Əliyev olmuşdur. O, özünün “Üslub və üslublar sistemi” (1985), “Antik dövrün natiqlik məktəbləri” (1985), “Azərbaycan dilinin praktik üslubiyyatı” (1992), “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları” adlı əsərlərində, dərslərlərində dünyada, eləcə də Azərbaycanda natiqlik sənəti və məktəbləri, ədəbi dilin normaları, üslublar sistemi haqda, oxucu kütləsini maraqlandıran digər məsələlər barədə ətraflı məlumat vermişdir (7).

Beləliklə, nəticə etibarilə onu deyə bilərik ki, Şərqi ilk ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan elminin inkişafında mühüm və aparıcı tarixi missiyanı həyata keçirmişdir. Bu xidmətlərdən biri də Azərbaycan filologiyasının inkişafı və müasir səviyyədə öz intibahını yaşamasıdır. Bu mənada Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında BDU öz üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirmişdir.

Hazırda Azərbaycanın müxtəlif elm və təhsil müəssisələrində çalışan, elm və bilik verən mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti BDU-nun dilçilik məktəbində yetişmiş alimlərdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, AMEA-da formalaşan dilçilik məktəbi – İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu da öz şirəsini BDU-nun elmi dilçilik mühitindən almışdır. Vaxtilə BDU-da təhsil almış, dərs demiş və müxtəlif elmi vəzifələr daşımış görkəmli dilçi alimlərin elmi fəaliyyəti bazasında Dilçilik İnstitutu bugünkü səviyyəyə çatmışdır. İnstitutda rəhbərlik etmiş akademiklər - M.Şirəliyev, A.Axundov, Tofiq Hacıyev kimi görkəmli türkoloqlar BDU-nun şöhrətli məzunları və yetirmələridir. Onlarla belə alimlərimiz BDU-da olduğu kimi, AMEA-da və digər təhsil müəssisələrində də elmi dilçilik mühitinin bünövrəsini qoymuş və bu gün də həmin bünövrə möhkəm təməllər üzərində dayanmışdır.

İnanırıq ki, Azərbaycanın elm flaqmanı olan Bakı Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən dilçilik məktəbləri bundan sonra öz çəkisini qoruyub-saxlamaqla yanaşı, daha yüksəklərə qaldıracaq və dilçilik elminin inkişafına öz əvəzolunmaz töhfələrini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev Əlövsət: həyatı və yaradıcılığı
2. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8F%C3%B6vs%C9%99t_Abdullayev
3. Babayev A. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı: BDU, 2002
4. Həsənov Həsərət: həyatı və yaradıcılığı

5. https://az.wikipedia.org/wiki/H%C9%99sr%C9%99t_H%C9%99s%C9%99nov
6. Hüseynzadə Muxtar: həyatı və yaradıcılığı
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Muxtar_Hüseynzadə
8. Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007
9. Seyidov Yusif: həyatı və yaradıcılığı
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Yusif_Seyidov
11. Vəliyev Kamil: həyatı və yaradıcılığı
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Kamil_V%C9%99li_N%C9%99rimano%C4%9Flu

Ключевые слова: БГУ, языкознание, филология, ученый, учебник, стиль
Keywords: BSU, linguistics, philology, scientist, textbook, style

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о наших лингвистах, работающих в Бакинском Государственном Университете, первом университете в Азербайджанской Республике, которые внесли неоценимый вклад в лингвистику. Были рассмотрены работы таких лингвистов, как Мухтар Гусейнзаде, Аловсат Абдуллаев, Юсиф Сеидов, Камил Валиев. Бакинский государственный университет, первое высшее учебное заведение на Востоке, выполнило важную и ведущую историческую миссию в развитии азербайджанской науки. Одна из таких услуг - развитие азербайджанской филологии и ее возрождение на современном уровне. Лингвистические школы, действующие при Бакинском государственном университете, флагмане науки в Азербайджане, не только сохранят свой вес, но и поднимут его на более высокий уровень и внесут неоценимый вклад в развитие лингвистики.

SUMMARY

The article talks about our linguists working at Baku State University, the first university in the Republic of Azerbaijan, who have made invaluable contributions to linguistics. The works of such linguists as Mukhtar Huseynzade, Alovzat Abdullayev, Yusif Seyidov, Kamil Valiyev were considered. Baku State University, the first higher education institution in the East, has carried out an important and leading historical mission in the development of Azerbaijani science. One of these services is the development of Azerbaijani philology and its modern renaissance. The schools of linguistics operating at Baku State University, the flagship of science in Azerbaijan, will continue to maintain their weight, raise it to a higher level and make an invaluable contribution to the development of linguistics.

RƏYÇİ:dok.R.Bayramov

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN DİL SİYASƏTİ VƏ ORTAQ TÜRK DİLİ MƏSƏLƏSİ

Müasir dünyada əlaqələrin genişlənməsi, daha geniş üfiqlərin açılması üçün dil önəmli faktordur. Bu önəmli faktorun başında isə ana dili dayanır. Bizim ana dilimiz olan Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə aiddir. Məhz bu kök bizi digər türk xalqları ilə də bağlayır. Təbii ki, türk xalqları ilə bizi birləşdirən dəyər kimi təkcə dil deyil, eyni zamanda adət-ənənələr, dünyagörüşü, tarix kimi amilləri nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bu dəyərlərin tarixin bütün mərhələlərində yaşanması bizim birliyimiz üçün çox vacib amildir. Lakin bu ortaq dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün dil amili aparıcı mövqedədir.

Sovetlər dövründə potsovet ölkələrinin ortaqlığı üçün dil olaraq rus dilinin seçilməsi də bir siyasət idi. Çünki müstəmləkədə olan xalqların ortaqlıqlarını bir-birlərinə göstərmək onların özlərinə - köklərinə qayıdış ilə nəticələnmə bilər, bununla da, türk xalqlarının birliyi baş tutardı. Təbii ki, ortaq dil olaraq rus dilindən istifadə etməklə biz digər türk xalqlarının dillərini öyrənməyi vacib hesab etmir, hətta bu dillərdə olan sözlərin bənzərliklərinin də fərqi varmırdıq. Sovet rejiminin dağıldığı bir vaxtdan indiyə qədər 30 illik bir zaman keçsə də, hələ də qazax, qırğız, özbək, türkmənlərlə biz rus dili vasitəsilə ünsiyyət quruuq. Bu da ayrı-ayrı dövlətlərin dil siyasəti ilə yaxından bağlıdır.

Belə ki, 1991-ci ildə Sovetlər Birliyinin dağılması ilə beş türk dövləti - Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan öz müstəqilliyini əldə etdi. Uzun bir zaman kəsiyində rus rejiminin müstəmləkəsində olan bu dövlətlərin hakim dairələrində, eləcə də təhsilində rus dilinin önəmli yer tutması ana dilini sıxışdırmağa başlamışdır. Doğma dil müxtəlif "islahatlar"la, tədricən, unudurulmağa məcbur edilmişdir. Təbii ki, bu məcburiyyət siyasi gedişatla həyata keçirilir, lakin təhlükəyə çevrildikdə ölümə də nəticələnirdi. Öz soy-kökünü, dilini unutmayan ziyalılar dili qorumaq üçün müəyyən addımlar atır, bu yöndə islahatlar həyata keçirir, bəzən canları bahasına da olsa, öz milli ideologiyalarını irəli sürürdülər. Ona görə də milli dövlət quruculuğunun özəyində dil siyasəti dayanır.

10 milyon xalqın, eləcə də 50 milyondan çox olan dünya azərbaycanlıların danışdığı Azərbaycan dili 1991-ci ildəki müstəqillikdən öncə də soydaşlarımız üçün önəmli rol oynamış, başqa bir dilin bu dili üstələməsinə icazə verməmişdir. Sovet dövründə həm xalq, həm də ziyalılar Azərbaycan dili üçün önəmli addımlar atmışdır. 1993-cü ildə hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev 1969-cu ildən başladığı milli dil siyasətini davam etdirmişdir. Milli dövlət quruculuğunun hüquqi bazasının ən vacib göstəricisi olan, ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsi dil siyasətinin uğurlu addımı olmuşdur. Bundan sonra dil siyasətində istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş, bu istiqamətlərdə islahatlar aparılmışdır. Bu islahatlara əlifba məsələsi, orfoqrafiya, orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsi, terminoloji leksikanın mükəmməlləşdirilməsi və bu kimi məsələlər daxildir. 18 iyun 2001-ci il tarixində "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı bu istiqamətdə olan mühüm addım idi. "Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, əvvəlki on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır" (6).

"Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu 2002-ci ildə qüvvəyə minərək ana dilinin inkişafı üçün konseptual ideyalar irəli sürmüşdür. Ana dili gününün "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli prezident fərmanı ilə xalqımızın əlamətdar bayramları sırasına əlavə edilməsi də dil siyasətinin bir hissəsidir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" Dövlət Proqramının bu mənada müstəsna əhəmiyyəti vardır. Prezidentin 1 noyabr 2018-ci ildə imzaladığı "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər" haqqında Fərman ilə dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi" yaradılmışdır. Hazırda da ana dilimizin inkişafı yeni aspektdə davam etdirilir, dövlət bu yöndə müxtəlif islahatlar aparır, Prezidentimiz bir çox sərəncam və fərmanlar imzalayır.

Türkmənistanda Sovetlər dönəmində **türkmən** dilinin dövlət dili olmaması, rus dilinin hakim dilə çevrilməsi ana dilinin inkişafı üçün zəmin yaratmırdı. Sovet rejiminin süqutu ilə müstəqillik əldə edən Türkmənistanın prezidenti Saparmurat Niyazov hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq ana dili məsələsinə önəm vermişdir. 1993-cü ildə Türkmənistanda qəbul edilən konstitusiyaya görə, türkmən dili Türkmənistanın dövlət dilidir. 36 maddədən ibarət olan, 20 may 1990-cı ildə qəbul edilən "Dil haqqında Qanun" əsasən, türkməncə rəsmi dil, rusca isə etnik qruplar arasında əlaqələndirici vasitə hesab edilir. 1993-cü ildə 30 hərflili latın əlifbasına keçilməsi bir çox islahatlara yol açmışdır. Türkmənlərin Qurandan sonra ikinci müqəddəs hesab etdikləri kitab Türkmənbaşının yazdığı "Ruhnamə" əsərində dil və türkmən kimliyi arasındakı bağlılığı görə bilərik. 90-cı illərin sonunda Türkmənbaşının hazırladığı XX əsr proqramı "Məqsədnamə"də dilin aktual məsələləri yer alır.

⁸¹ *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*. ADİU(UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası, Bakı ayten.mehremqizi@gmail.com. Ünvan: AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət

Özbəkistanda **özbək dili** digər potsovet ölkələrinə nisbətən (Azərbaycan istisna) daha tez - 21 oktyabr 1989-cu ildə dövlət statusu almışdır. 1995-ci il 25 dekabrda təkmilləşdirilmişdir. Özbək dili karluq dil qrupuna daxildir. Özbəklər öz dillərindən yazılı şəkildə istifadə edərkən 1940 - 1993-cü illər arasında kiril əlifbasından, 1993-cü ildən isə latın əlifbasından istifadə edirlər.

Sovet dönməndə ən çox təsirlərə məruz qalan qazax dili 16 dekabr 1991-ci ildə müstəqillik əldə edən Qazaxistanda dövlət dili elan edilmişdir. Müstəqillikdən sonra burada dil siyasəti başlıca önəm daşımağa başlamışdır. 1993-cü ildə qəbul edilən Konstitusiyanın 1989-cu ildəkindən heç bir fərqi yox idi. Bu səbəbdən də 1995-ci ildə ikinci Konstitusiyaya qəbul edilmişdir. Bu Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə görə, qazax dili dövlət dili elan olunmuşdur. Lakin burada da boşluq yaranmışdır. Bu boşluğun başlıca amili o idi ki, qazax dili ilə yanaşı, rus dili də rəsmi dil səlahiyyətində qalırdı. 1997-ci ildə dil qanununun da qəbul edilməsi heç nəyi dəyişmədi. Qazaxistanda hələ də latın əlifbasına keçmə məsələsi müzakirə olunur və vahid bir qərara gəlinməmişdir.

Qırğızlar da qazaxlar kimi hələ də kiril əlifbasından istifadə edirlər. Bu da rusların buxovlarından azad ola bilmədiyinin göstəricisidir. Rus dilinin yadlaşmaması qırğız dilinin inkişafına və yenilənməsinə mane olur. Bu dildə 4,5 milyon insan danışır.

Türkiyədə isə Cümhuriyyət dövründən - Atatürkün islahatları ilə Osmanlılardan qalan mürəkkəb türk dili sadələşdirilməyə başlanmışdır. Dil islahatlarının başında mütləq latın qrafikasına keçmə dururdu. Əski əlifba ilə yazma müasir dil qaydalarında problem yaradırdı. 1929-cu ilə qədər Azərbaycanda da o problem yaşanmış, Mirzə Fətəli Axundov kimi ziyalılar əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı islahatlar irəli sürmüşlər. Türkiyədə isə dil islahatlarını irəli sürən ziyalılar içərisində Namiq Kamalın, Şinasiinin, Ziya Paşanın adlarını çəkmək olar.

Atatürk Cümhuriyyət qurduqdan sonra onun siyasi planlarına dil məsələləri də aid idi. O, 1932-ci il 12 iyul Türkiyə türkcəsinin tənzimlənməsi üçün Türk Dil Cəmiyyətini yaratdı. Əhməd Cəfəroğlu Atatürk haqqında deyirdi: " Dilçi deyildi və belə bir iddiası yoxdu. Nə Sezar kimi tarix yazmağı, nə də II Katerina kimi səfirləri vasitəsilə dilçilik yoluna sapmağı düşünmüşdü. Yeganə qayəsi dövlət dilinin tam müstəqil olması idi. Qurduğu Türkiyə Cümhuriyyəti qoca Şərqi ilk və tam müstəqil bir dövlət olacaqdı. Belə bir dövlət də ancaq müstəqil bir dillə yaşaya bilirdi" (1, 71).

Araşdırmaçılar, adətən, Atatürkün 1932-38-ci illərdəki dil siyasətini 3 dövrə bölürlər:

1. 1932-34 - Türk Dil Cəmiyyətinin yaranmasından "Tarama" jurnalına qədər...
2. 1934-36- "Tarama" jurnalının çapından - Günəş-Dil nəzəriyyəsinin elanına qədər...
3. Günəş-Dil nəzəriyyəsinin elanından ölümünə qədər....

İlk dövr ən çox dilin milliləşdirilməsinə yönəlmişdir. İkinci dövr isə lüğət və dil normalarına aid kitabçaların çapı ilə yaddaşlarda qalmışdır. Üçüncü dövrdə isə Atatürkün Günəş-Dil nəzəriyyəsinə əsaslanaraq dil islahatları keçirilmişdir. Bu teoremə əsaslanaraq deyilirdi ki, əgər işlədiyimiz ərəb-farsca sözün türk dilində qarşılığı varsa, onun dildən çıxarılmasına ehtiyac yoxdur.

Hazırda da Atatürkün dil siyasəti davam etdirilir. Türk Dil Qurumu bu yöndə bir çox islahatlar aparır.

Hər türkdilli dövlətin milli dil siyasəti olduğu kimi, digər türkdilli dövlətlərlə əlaqələrin qurulması yönündə də atdığı islahatlar ön planda dayanır. Bu əlaqələr və birlik bu dövlətləri daha da gücləndirir. Bu səbəbdən də türkdilli xalqların vahid türk dili məsələsi aktual problemlərdəndir.

Kırım-tatar ideoloqu İsmayıl bəy Qaspiralının türk birliyi üçün "İşdə, fikirdə, dildə birlik" ideyası ortaq türk dili məsələsinin açarı rolundadır. Sonradan bu ideyanı Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Türkiyədə Ziya Göyalp yaşadıb inkişaf etdirmişdir. Bir amal uğrunda mübarizə aparıb yaratmaq üçün ortaq dilin olması vacib faktorlardandır. Bu vacib amil 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji qurultayın gündəliyinə də düşdü. Lakin repressiya siyasəti bu işi də yarıda saxladı. Bu ideoloji faktor Sovet rejiminin dağılması ilə yenidən gündəmə gəldi.

Azərbaycan Rüşpublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə irəli sürülən Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı 2007-ci il noyabrın 17-də Bakıda Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi və Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Vəqfinin əlaqələndiriciliyi ilə keçirilmişdir. Bu qurultayın qarşısında duran elm, texnika, mədəniyyət, təhsil, iqtisadiyyat, turizm və maliyyə sahələrindəki əməkdaşlığı genişləndirmək vəzifələrinin ən önəmli tərəflərindən də biri ortaq türk dili məsələsinin tövsiyəsi idi. Türkdilli Dövlətlər Birliyinin yaradılmasında zəruri konsepsiya kimi ortaq dil məsələsinin tövsiyəsi bu məsələyə bir təkən rolunu oynadı.

Hazırda bu istiqamətdə iki ideya mövcuddur:

1. Bütün dillərdəki ortaq sözləri seçərək yeni bir dil yaratmaq;
2. Ərazi cəhətdən geniş və ya siyasi cəhətdən güclü olan dövlətin dilini ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi götürmək.

Birinci bənd bir az çətin və uzun yol kimi görünür. Bunun üçün müəyyən müddət lazımdır. Bütün türk dillərinin dərindən araşdırılması və ortaq türk sözlərini seçib vahid mərkəz yaratmaq, bu baxımdan layihələr işləmək gərgin əməyin nəticəsində mümkündür.

İkinci məsələ ətrafında da müzakirələr gedir. Hazırda bu məsələdə Türkiyə türkcəsi daha öndədir. İstər mətbuatda, istər kino sahəsində, istər elmdə və təhsildə bu dilin yayılma arealının genişləndirilməsi üçün layihələr işlənir. Məsələn, Yunus Emre İnstitutunun müxtəlif türkdilli dövlətlərində mərkəzinin olması və türk dili dərslərinin, konfransların, tədbirlərin keçirilməsi bu yöndə atılan addımlardandır. Ərazi cəhətdən böyüklüyü və bu dildə danışanların da sayının çoxluğu buna imkan verir. Ortaq türk dili ideyasını dəstəkləyən və bu mövzuda tədqiqat aparən Tofiq Hacıyev Türkiyə türkcəsinin digər türkdilli dövlətlərin təhsil proqramına daxil edilməsini dəstəkləyir. "Dediyimiz kimi, Türkiyə türkcəsinin başqa türkcələrlə ünsiyyəti üçün az iş görülməmişdir. Bu sırada edilə biləcək və edilə bilən işlərdən biri türk məmləkət lərində Türkiyə türkcəsinin tədrisə daxil

edilməsidir. Bunun üçün on il sərf etməyə ehtiyac yoxdur – yuxarı siniflərdə bir-iki il və həftədə bir saat yetərlidir. Yəni gördüyümüz kimi insanlar çox vasitələrlə bu türkcəyə cəlb olunurlar. Ona tədrislə də bir təkən gərəkdir" (2, 138).

Ərazi cəhətdən böyük olan digər türkdilli dövlətlər sırasında Qazaxıstan dayanır. Türkdilli xalqların mədəni və təhsil yönündə birləşdirilməsində böyük rol oynayan Beynəlxalq Türk Akademiyası İnstitutu 25 may 2010-cu ildə Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində qurulmuşdur. Qeyd edək ki, 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində keçirilmiş Türkdilli Dövlət Başçıların IX Zirvə Görüşündə Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev Türk Dünyası üzrə tədqiqatlar aparən beynəlxalq tədqiqat mərkəzinin yaradılmasını təklif etmişdir.

İnstitut 23 avqust 2012-ci ildə Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə keçirilən Türk Şurasının II Zirvə toplantısında Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev, Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül, Qırğızıstan Respublikası Prezidenti Almazbek Atambayev və Azərbaycan Respublikası Baş Naziri Artur Rəsizadə Türk Akademiyasına beynəlxalq status verilməsi barədə sənəd imzalamışdır. Ratifikasiya prosedurunun tamamlanmasından sonra 2010-cu ildən Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən Türk Akademiyası 28 avqust, 2014-cü ildə beynəlxalq status qazanmışdır. Bu İnstitut da ortaq türk dili üçün müxtəlif layihələr həyata keçirir.

Pandemiya dövründə bu mövzuda elmi seminarlar, müzakirələr təşkil olunmuşdur. Beynəlxalq platformada (Youtube kanalında - "Darülfünun dərsləri") onlayn şəkildə keçirilən "Türk xalqları arasında ortaq türk dil mümkündür?" ("Türk halkları arasında ortak dil mümkündür?") mövzusunda müzakirə İ.Qaspralının ortaq türk dili ideyasından tutmuş müasir dövr araşdırmaçısı akad. Tofiq Hacıyevin "Ortaq ünsiyyət dili necə mümkündür?" tədqiqatı üzərində keçirilmişdir. Müzakirədə professorlar Yavuz Akpınar, Şükrü Haluk Akalın, Sayal Sadıqova, Gürer Gülsevin, Hayati Develi, dr. Darhan Xıdırel, fil.f.d. Elçin İbrahimov iştirak edərək öz fikirlərini söyləmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Cəfəroğlu Ə. Böyük Türk Kültürçüsü Atatürk, Türk Kültürü, 1963, No.13, s. 71
 2. Hacıyev Tofiq. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı, «Təhsil», 2013, 248 səh.
 3. İbrahimov Elçin. Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. *Monoqrafiya*. –Bakı, "Mütərcim", 2017, 184 səh.
 4. Qəribli Aysel. "Azərbaycan dili" anlayışının tarixi. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 152 səh.
 5. Özkan Nevzat. *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003
 6. Sadıqova S. Dövlət müstəqilliyi və Azərbaycan dilinin inkişafı. Xalq qəzeti.- 2010.- 15 avqust.- S. 5
 7. Sarıhanov Memmetdurdı. "Türkmen Dili", *Türkler*, C. 19, (editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 840-848.
 8. **Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayının yekun hesabatı.** Azərbaycan.- 2007.- 20 noyabr.- S. 8.
- İnternet resursu:**
9. Osman F. Sertkaya. Atatürkün dil politikası. <https://turkcetarih.com/ataturkun-dil-politikasi-osman-f-sertkaya/>
 10. Özbəkistan'da Özbəkçeyə devlet dili statusünün verilməsinin 30. yıl dönümü dolayısıyla Taşkənt'te rəsmi tören düzenlendi. <https://yenicag.info/devlet-diline-saygi-ve-sadakati-ana-vatana-saygi-ve-sadakat-olarak-bilmemiz-lazim-ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev/229327/>
 11. Türk Akademiyası.
https://turk-pa.org/az/content/cooperation/turkic_academy

Açar sözlər: türk dili, dil siyasəti, müstəqillik, cəmiyyət, rəsmi dil

Key words: Turkish, language policy, independence, society, official language

Ключевые слова: тюркский язык, языковая политика, независимость, общество, государственный язык

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN DİL SİYASƏTİ VƏ ORTAQ TÜRK DİLİ MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Hər bir cəmiyyət öz ana dilinin böyüklüyünü dərk edərək qorumağa səy göstərir. Bu gün dil planlaşdırılması bu mövzuda aparıcı araşdırmalardan biridir. Bu araşdırmada, sovet dövründən sonra türk xalqlarının dil planlaması, əlifba və təhsil islahatları, orfoqrafiya normaları, ədəbi dilin inkişafı və standartlaşdırılması üçün göstərilən səylər, istifadə sahələri və dilin rəsmi durumu müzakirə ediləcəkdir. Digər tərəfdən, milli dili simvolik bir rəsmi dilə aparən amillər müəyyən ediləcəkdir. Bununla yanaşı, ortaq türk dili məsələsinə də diqqət yetiriləcək. Hazırda qədim türk xalqlarından əmələ gəlmiş və hal-hazırda müasir türk dillərində danışan, təxminən, 30 müasir türk milləti mövcuddur. Türk xalqlarının yaşaması üçün müasir türk xalqlarını qorumaq və onların səylərini birləşdirmək, müasir Türk sivilizasiyası çərçivəsində onların birgə fəaliyyətini təşkil etmək lazımdır. Onların arasında əməkdaşlığı isə Türk xalqlarının böyük mütəfəkkiri olan İsmayıl Qaspralının konsepsiyası əsasında təşkil etmək lazımdır: "Dildə, fikirdə, işdə birlik!". Dildə birlik probleminin həllindən başlamaq və bunun üçün ortaq türk dilini yaratmaq lazımdır. Ortaq türk dili məsələsinin həlli də birmənalı deyil. Bəziləri bu dilin ortaq türk sözlərindən yaradılmasını, bəziləri isə bir türk dövlətinin dilinin seçilməsini təklif edir. Məqalədə həm müstəqil türk dövlətlərinin siyasəti, həm də ortaq türk dili məsələsi araşdırılacaq.

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ И ПРОБЛЕМА ОБЩЕТЮРКСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Осознавая величие своего родного языка, каждое общество стремится его сохранить. Сегодня языковое планирование является одним из ведущих исследований по этой теме. В этом исследовании будут обсуждены такие вопросы, как постсоветское-языковое планирование тюркских народов, реформы алфавита и образования,

орфографические нормы, усилия по развитию и стандартизации литературного языка, области использования и официальный статус языка. С другой стороны, будут определены факторы, которые приводят национальный язык к символическому официальному, государственному языку. Наряду с этим, внимание будет уделено вопросу общетюркского языка.

Сегодня насчитывается около 30 современных тюркских народов, сформировавшихся из древнетюркских народов и говорящих на современных тюркских языках. Для сохранения тюркских народов необходимо защитить современные тюркоязычные народы, объединить их усилия, организовать их совместную деятельность в рамках современной тюркской цивилизации. Сотрудничество между ними должно быть организовано на основе концепции великого мыслителя тюркских народов Исмаила Гаспаралы: «Единство в языке, мыслях, делах!». Начать нужно с решения проблемы единства языка и создания общетюркского языка. Решение этой проблемы также неоднозначно. Некоторые предлагают создать общетюркский язык из общетюркских слов, а другие предлагают в качестве общетюркского языка выбрать язык одного из тюркских государств. В статье будет рассмотрена как политика независимых тюркских государств, так и проблема общетюркского языка.

THE LANGUAGE POLICY OF TURKIC-SPEAKING STATES AND THE COMMON TURKISH LANGUAGE ISSUE

Summary

Each society, realizing the greatness of its mother tongue, strives to preserve it. Today the language planning is one of the leading studies on this topic. This paper analyzes forms of language planning which affected Turkish people after the Soviet era, including alphabet and literacy reforms, new orthographic conventions, the development of a literary language, standardization efforts, specific areas of language use, and the official status of the language. It also attempts to identify the factors which rendered this nation's language a symbolic official language. At the same time, attention will be paid to the issue of a common Turkish language.

Today, there are about 30 modern Turkic nations formed from ancient Turkic peoples and currently speaking modern Turkic languages. It is necessary to protect the modern Turkic peoples and unite their efforts, to organize their joint activities within the framework of modern Turkish civilization for the survival of the Turkic peoples. And the cooperation between them should be organized on the basis of the concept of the great thinker of the Turkic peoples Ismail Gasprali: "Unity in language, thought, work!". It is necessary to start with the solution of the problem of unity in the language and to create a common Turkish language for this. The solution of the common Turkish language issue is also ambiguous. When some suggest to create this language from the common Turkish words, others support to choose the language of a Turkic state. The article will analyze both the policy of the independent Turkic states and the issue of a common Turkish language.

Rəyçi: dosent Günal Səfərli

E.H.Həmzəyeva TƏTBİQİ DİLÇİLİYİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Dərketmə prosesində dilin fəal rolu ideyası V.Humboldt tərəfindən irəli sürülmüş, dillərin yalnız məlum həqiqəti ifadə etmək üçün bir vasitə olmadığını, həm də əvvəllər bilinməyən bir şeyi kəşfetmə vasitəsi olduğunu iddia etmişdir. Məlumat daşıyıcısı olaraq müəyyən bir dil, sosial irsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir, bunun sayəsində insan əvvəlki nəsillərin bilik və təcrübəsinə dönə bilir ki, sonradan yeni bilik əldə etsin. Məhz dildən istifadə etməklə dünyanın informasiya mənzərəsini qurmaq, kökündən dəyişdirmək mümkün oldu. Bu sahədə isə əsas iş təbii dilçiliyin üzərinə düşür. Təbii dilçiliyin əhatə dairəsi çox genişdir: əlifbası olmayan xalqlar üçün əlifbanın tərtibi, müxtəlif məzmunlu lüğətlərin tərtibi prinsipləri; tərcümə problemləri, transliterasiya, dilin informasiya və KİV-lərdə, reklam işlərində düzgün şəkildə təbii və s. Dilçi alimlərin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yaradılmasında iştirakı, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və təbii tədqiqatların İKT-nin imkanlarından istifadə edərək əldə edilməsini maksimum dərəcədə sadələşdirmək, dillərin öyrənilməsi sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təbii, dilin kütləvi informasiya vasitələrində və elektron məkanda daha geniş istifadəsi və s. bütün bunlar təbii dilçiliyin aktual məsələləridir. “Ölkə daxilində dilimizin vəziyyəti, ondan cəmiyyətin müxtəlif sahələrində istifadənin səviyyəsi, dilimizi internet vasitəsilə öyrənən və öyrənmək istəyən əcnəbilərə kütləvi-informasiya vasitələrinin köməyiylə yardım göstərmək, müasir tələblərə cavab verən müxtəlif sorğu xarakterli lüğət və kitabçaların, o cümlədən ölkəmizin fauna və florasını əks etdirən sözlüklərin, yerli və əcnəbi adların transliterasiyasının elektron variantda hazırlanması, kompüterlə dilöyrətmə və dilimizin müasir səviyyədə formal və semantik təhlili bugünkü dilçiliyimizin aktual problemlərindən sayılmalıdır” (3).

Müasir dövrdə dilçiliyin təbii internetin, kibernetikanın, digər informasiya texnologiyalarının inkişafı və geniş vüsət alması ilə əlaqədardır. Bu inkişaf bütün elm sahələrinə, o cümlədən dilin təbii sahələrinə də daha düzgün, daha optimal, daha məsuliyyətli, klassik təbiiqədən fərqli müasir yanaşmanı tələb edir. Əlbəttə ki, yeni ortaya çıxan sahələr mövcud olanları heç bir şəkildə ləğv etmir və bu sahələrdə fərqli tendensiyaların da ortaya qoyulması texniki cəhətdən çətin olduğu qədər də, fikrimizcə, “dəyərləndirilməyən” bir işdir. Buna baxmayaraq, təbii dilçiliyin qarşıda duran problemlərinə düzgün yanaşılarsa, bəzi qiymətləndirmələr aparmaq olar. Bu sahədə problemin üç cəhəti göstərilir: a) dil haqqında nəzəri biliklərin təbiiq ediləcəyi yeni sahələrin üzə çıxarılması; b) təbii dilçiliyin həm yeni, həm də mövcud sahələrinin dilçilər tərəfindən mənimsənilməsi; c) dünyada, o cümlədən Azərbaycanda təbii dilçiliyin inkişafı.

Müasir informasiya cəmiyyətində dilin istifadəsinin əsas xüsusiyyəti ünsiyyətin kütləvi xarakteri, informasiya proseslərinin qloballaşması, “köhnə” formaların genişləndirilməsi sayəsində yeni kütləvi informasiya vasitələrinin təsir formalarının genişləndirilməsidir. Əgər bəşəriyyətin təcrübə həyatının müasir sahələrini xarakterizə edən açar sözlər seçsək, əlbəttə, bunlar “kompüter texnologiyası”, “rabitə”, “cəmiyyət” və s. bu kimi terminlər olacaqdır. Bu anlayışların birləşdirilməsinə nümunə kimi XXI əsrin yeni informasiya mühitinin görünən təzahürünə çevrilmiş İnterneti göstərə bilərik. İnternetin inkişafı ilə birbaşa əlaqə “hiper mətn” texnologiyalarının dilçilərin ən vacib fəaliyyət sahəsinə çevrildiyini irəli sürür. “Hiper mətn (hypertext) – verilmiş mövzuların mətn massivlərində axtarışını təmin edən texnologiyadır. Axtarış, mətnə hiper mətn istinadları (hyperlink, links) adlanan xüsusi göstəricilərin daxil edilməsi yoluyla təmin edilir” (5). İstinad, sənəddə seçilmiş elə söz və ya cümlədir ki, o, həmin sənədin başqa bir hissəsinə, yaxud başqa bir sənədə keçid yaradır və onu ekrana çıxarır. İstinadlar həm hiper mətn sənədinin müəllifi, həm də istifadəçi tərəfindən qurula bilər və onlar ekranda, adətən, altıçıxma, yaxud rənglə fərqləndirilir. “Hiper mətn termini 1965-ci ildə Amerika sosioloqu və filosofu Ted Nelson tərəfindən daxil edilib. Sonradan yaranan “[hipermedia](#)” termini ona mənaca yaxındır, lakin o, hiper mətnədə animasiya, səs və video kimi mətn olmayan komponentlərin də olmasını bildirir” (5).

Təəssüf ki, dilçilər tərəfindən hiper mətnə yiyələnmə dərəcəsi böyük deyil; hiper mətn həmişə dilçilərin adı mətnin təşkili və başa düşülməsi prinsiplərini öyrənmək fəaliyyətinin təbii davamı kimi qəbul olunmur. Bu arada, hiper mətn qablaşdırma proqramlarının uğurlu inkişafı, istifadəçi ilə rahat, ergonomik bir interfeysin təşkili dil sisteminin təməl biliyi olmadan mümkün deyildir. Əhəmiyyətli linqvistik potensiala sahib olan və sürətlə inkişaf edən problem kompüter texnologiyaları ilə bağlıdır - mətnin və onun tərkib hissələrinin kompüter dizaynı, şrifti və s. Mövcud proqram təminatı bir kitabın, jurnalın, qəzetin, reklam bukletinin çap olunmuş mətninin bütün səhifəsini kompüterin monitoruna çıxarmağa və orijinal tərtibatın mətnini və qrafik elementlərini vahid – maket şəklində salmağa imkan verir. Bu vəziyyətdə mətn şəklində bir elementi kimi, şəkil isə mətnin bir hissəsi kimi görünür. Nəşrin orijinal tərtibatını qurmağın praktik prinsipləri dilçilik və semiotik sahədəki tədqiqatlarla dəstəklənməlidir, mətnin, şəkillərin, yazı tipinin (şriftin) məzmununun birləşdirilməsi qanunlarını və mətn komponentlərinin işləndirilmə üsullarını (kursiv, boşluq və s.) aşkar etməlidir.

Müasir dövrdə hələ də xarici dillərin tədrisi, eyni zamanda Azərbaycan dilinin qorunması sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təbiiq ilə bağlı ümumi informasiya bazasının yaradılması, yeni orfoqrafik, izahlı, frazeoloji, terminoloji, ensiklopedik və tezlik elektron lüğətlərinin təkmilləşdirilməsinə, interaktiv dərsliklərin yaradılmasına ehtiyac duyulur.

Bu gün Azərbaycanda da təbii dilçilikdən xüsusi bəhs edilməlidir. Azərbaycan dilçiləri üçün dil haqqında biliklərin Qərb dil birliyi üçün olduqca əhəmiyyətli olan təbiiqetmə sahələri yeni açılmağa başlayır. Azərbaycanda reklam sahəsində və dövlət siyasəti sahəsində çalışan dilçilər üçün bir tələb var. Bu iki istiqamət həm ayrı-ayrı siyasətçilərin, həm də siyasi partiyaların və hərəkatların “siyasi bazarında” təşviqat xidmətləri göstərən müxtəlif növ ictimaiyyətlə əlaqələr agentliklərinin fəaliyyətində birləşdi. Bura seçki kampaniyalarının təşkili, ictimaiyyətlə əlaqələr, ictimai şüurun vəziyyətinin izlənməsi və s. daxildir. Bugün

reklam və siyasətdə linqvistik tətbiqetmələrin inkişaf perspektivləri çox əhəmiyyətlidir. Təsiri hər zaman olduğu kimi ikiqatdır: təcrübi dil sahəsində biliklərdən istifadə etmək və mövcud nəzəri anlayışları qaydaya salmaq perspektivi var. Bunun əhəmiyyəti misilsizdir. Tədqiqatçılar bir neçə yüz meqabaytlıq mətn materialından istifadə edərək kifayət qədər uzun müddət ərzində stənilən danışıqların (siyasi, iqtisadi və s.) kompüterlə izlənilməsini xəyal edə bilərdimi? İndi bu, texnoloji bir həqiqətdir. Əlbəttə ki, yeni ortaya çıxan sahələr mövcud olanları heç bir şəkildə ləğv etmir. Maşın tərcümə sistemlərinə marağın artması davam edir, dil məlumatlarının işlənməsi və saxlanması kompüter üsullarını əhatə edən müasir leksikoqrafiya bir yerdə dayanmır. Təcrübi sosiologiyada aktual tədqiqatlar sosiolinqstikanın inkişafına təkan verir. Nikbinlik üçün əsaslar var. Yalnız dilçilərin tətbiqi dilçiliyin yeni sahələrini araşdırmaq üçün kifayət qədər elmi cəsarət və gücə sahib olacağına ümid edə bilərik. İlk baxışda elə görünür ki, tətbiqi dilçiliyin yeni sahələrdə meydana çıxan əsas vəzifələri texniki səciyyəlidir. “Həqiqətdə isə, son illərin sübut etdiyi kimi, maşın tərcüməsinin alqoritmlərinin təkmilləşdirilməsində və informasiya dillərinin işlənilib hazırlanmasında əsas çətinliklər dilin formal təsvirlərinin olmamasından irəli gəlir. Dili onun kod səciyyəsi baxımından müfəssəl şəkildə öyrənmək lazımdır. İndi tamamilə aydındır ki, struktur dilçiliyin və dil nəzəriyyəsinin mücərrəd səviyyədə bundan sonrakı inkişafı olmadan tətbiqi dilçilikdə əhəmiyyətli tərəqqiyə nail olmaq mümkün deyildir” (4, 68)

Bu gün Azərbaycan xalqı düşmən üzərində zəfər çalaraq zəbt olunmuş torpaqlarını geri qaytarmışdır. Mənfur ermənilər tərəfindən toponimlərimiz təcavüzə, terrora, sözün həqiqi mənasında soyqırırma məruz qalıb. Qədim Azərbaycan torpaqlarını zəbt etdikdən sonra ermənilər torpaqlarımıza, tarixi yer-yurd adlarımıza, ölkə rəhbərimizin də dediyi kimi, eybəcər adlar qoyub. Artıq Prezident İ.Əliyevin tapşırığı ilə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarının tarixi adlarının bərpa olunmasına başlanılıb. Bu işdə tarixçilərin, etnoqrafların və eləcə də dilçilərimizin üzərinə böyük iş düşür və bu, birbaşa tətbiqi dilçiliyin ən vacib məsələlərindəndir.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. Tətbiqi dilçilik problemləri. Bakı, 2003.
2. "Вычислительная лингвистика", М., 1976.
3. Veysəlli F. Tətbiqi dilçilik məsələləri 525-ci qəzet.8 fevral,s.7.
4. Rəcəbli Ə. Struktur dilçilik. Bakı, 2005
5. Vikipediya, azad ensiklopediya

Problems of applied linguistics

Summary

As a carrier of information language acts as a means of social heritage, thanks to which a person can return to the knowledge and experience of previous generations, to acquire new knowledge. It was with the help of the language it was possible to build and radically change the information landscape of the world. The main work in this area is related to applied linguistics. The proposed article is devoted to topical issues of applied linguistics.

Key words: *language, information, internet, problem*

Актуальные проблемы прикладной лингвистики

Резюме

Как носитель информации язык выступает в качестве средства социальной наследования, благодаря которому человек может вернуться к знаниям и опыту предыдущих поколений, чтобы получить новые знания. Именно с помощью языка можно было построить и радикально изменить информационный ландшафт мира. Основная работа в этой области относится к прикладной лингвистике. Предлагаемая статья посвящена актуальным вопросам прикладной лингвистики.

Ключевые слова: *язык, информация, интернет, проблема*

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

YAPON DİLİNDƏ FELİN TƏSDİQ VƏ İNKAR FORMALARI

Yapon dili Yaponiyanın rəsmi dövlət dili hesab olunur. Bu dildə təxminən 140 milyon insan danışır. Yapon dili aqlutinativ dillər qrupuna aid edilir. O, danışq formalarının spesifikliyi, leksik quruluşuna görə digər dillərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Yapon dili ilk dövrlərdə basit danışq dili olmuşdur. V əsrdə Çindən “kanji” yazısının keçməsi ilə yapon yazısı yaranmağa başlamışdır. Bu da ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdir. Hal-hazırda da ümumi yapon sözlərinin 60%-ni Çin dilindən alınma sözlər təşkil edir. Müasir dövrdə yapon dilinin fonetikasi, leksikası dəyişikliklərə məruz qalsa da, sintaksisi sabit qalmışdır. Yapon dilinin leksikası etimoloji cəhətdən 3 yerə bölünür: vaqo, kanqo və qairaiqo. Təklənmə siyasəti dövründə yapon dilinin lüğət tərkibi nisbətən sabit qalsa da Meyci inqilabından sonra dünyaya inteqrasiya etdikcə lüğət tərkibi də zənginləşmişdir. Bir qayda olaraq, xarici mənşəli sözlər “katakana” əlifbası ilə yazılır. Bəzən sözün ifadə gücünün artırılması məqsədilə yapon dilində qarşılığı olan bəzi sözlər də katakana əlifbası ilə yazılır.

Xarici mənşəli sözlər daha çox yapon gəncləri tərəfindən istifadə olunur, yaşlı nəsil əsl yapon sözləri ilə danışmağı üstün tutur. Bəzən yapon gəncləri yapon dilində qarşılığı olan sözləri də başqa dildə deyirlər, bu onlar arasında dəb halını almışdır. Məsələn: yapon dilində qarşılığı olan つま(tsuma- həyat yoldaşı) sözü ingilis dilindən keçmə ワイフ(vaifu) sözü ilə əvəz olunur.

Bütün bu cəhətlər yapon dilinin öyrənilməsinə daha da çətinləşdirir. Lakin, belə qənaətə gəlmə olar ki, dünya xalqlarının içərisində öz unikalığı ilə seçilən xalqın özünə uyğun spesifik bir dili olması da normal haldır.

Yapon dili leksik cəhətdən çox zəngindir. Yapon dilində müxtəlif mənə çalarları ifadə edən sinonimlər var. Halbuki bu sinonimlər ingilis və rus dillərində eyni sözlə ifadə olunur. Bunun bir sıra səbəbləri vardır: 1) yaponların yaşadığı coğrafi və mədəni şərait. Məsələn: düyü bitki kimi- いね(ine); düyü toxum kimi- こめ(kome); bişirilmiş düyü- めし(meşi). Aydındır ki, bu da düyünün yaponlar üçün çox önəmli olduğu ilə bağlıdır.

İkincisi, yaponların təfəkkürü avropalıların təfəkkürü ilə müqayisədə daha praktikdir. Yaponlar ənənələrə bağlı xalq olduqları üçün onların dilində də arxaiklik nəzərə çarpır. Bu münasibətdə onlar bir çox Şərq xalqlarına, əsasən də Misirlilərə çox bənzəyirlər. Hər iki xalqın dilində tarixi sözlər nəzərə çarpacaq dərəcədə çoxdur.

Nəhayət, üçüncü səbəbi xaricdən gələn sözlər hesabına inkişaf tarixi boyu aktiv şəkildə yenilənən lüğət tərkibidir. Yapon dilindəki xarici mənşəli sözlərin miqdarı siyasi təklənmə siyasətindən sonra əsaslı şəkildə artmışdır. Çünki, siyasi təklənmə dövründə yapon dili yalnız Çin və portuqal sözlərinin hesabına yenilənirdi. Hal-hazırda hətta yapon dilində olan sözlər də özünün xarici mənşəli qarşılığı ilə işlənir. Buna baxmayaraq həmin sözlər xarici qarşılığı ilə əvəzlənmir və əhatə dairəsinə, mənə çalarına görə fərqlənir.

Yapon dilinin leksikası 3 yerə bölünür:

わご(vaqo)- Dildə əvvəlcədən mövcud olan əsl yapon sözləri. Onlar heroqliflərin “kun” oxunuşuna uyğun gəlir.

かんご(kanqo)- Çin sözləri. Bu sözlər Çin heroqlifləri ilə yazılır və “on” oxunuşu ilə oxunur. Kanqolar daha çox mücərrəd mənalı sözlər və elmi terminlər olur. Kanqolarla müşayət olunan nitq daha quru, rəsmi və elmi hesab olunur.

がいらいご(qairaiqo)- xaricdən alınan sözlər. Bu sözlər yapon dilinə alman, ingilis, rus, holland, portuqal, fransız və s. dillərdən keçir. Qairaiqolar katakana ilə yazılır. Hal-hazırda yapon dilində qairaiqoların istifadəsi dəbdədir və çox yayılmışdır. Həmçinin onlara elmi, texniki mətnlərdə də rast gəlinir.

Yapon dilində sözləri azərbaycan dilindəki kimi leksik quruluşuna görə də qruplaşdırmaq olar. Yəni sadə(bir kökdən ibarət), düzəltmə(kök və affiksdən ibarət sözlər) və mürəkkəb(iki və daha çox sadə sözdən birləşməsindən yaranan) sözlər.

Vaqo - Yamatokotoba kimi də adlanan əsl yapon sözləridir.³ Yamatokotoba adı özü də əsl yapon sözləri olan Yamato və kotoba (söz) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Lakin müasir dövrdə yamatokotoba yox, vaqo terminindən daha çox istifadə olunur. Bu sözdəki va(和) Yaponiya, go(語) isə dil deməkdir. Çin dilindən keçmə bütün ifadələrdə va(和) Yaponiyaya məxsusluğu bildirir. Məsələn: Vafuku - yapon paltar, vashoku- yapon yeməyi və s. Vaqo yapon dili leksikasının əsas hissəsini təşkil edir. Onlar əhatə dairəsi və işlənməsinə görə kanqo və qairaiqodan seçilir və istisnasız olaraq bütün stil və janrlarda istifadə olunur. Lakin vaqonun danışqda istifadə səviyyəsi daha yüksəkdir. Katakandan əlifbasından vaqoların yazılışında istifadə olunmur. Bildiyimiz kimi katanadan daha çox alınma sözlərin, yəni qairaiqoların yazılışında istifadə olunur. Yapon dilinin leksikası 3 yerə bölünür:

わご(vaqo)- Dildə əvvəlcədən mövcud olan əsl yapon sözləri. Onlar heroqliflərin “kun” oxunuşuna uyğun gəlir.

かんご(kanqo)- Çin sözləri. Bu sözlər Çin heroqlifləri ilə yazılır və “on” oxunuşu ilə oxunur. Kanqolar daha çox mücərrəd mənalı sözlər və elmi terminlər olur. Kanqolarla müşayət olunan nitq daha quru, rəsmi və elmi hesab olunur.

がいらいご(qairaiqo)- xaricdən alınan sözlər. Bu sözlər yapon dilinə alman, ingilis, rus, holland, portuqal, fransız və s. dillərdən keçir. Qairaiqolar katakana ilə yazılır. Lakin bəzən səslənməyə uyğun heroqliflə yazılan qairaiqolara da rast gəlinir. Bu hadisə daha çox arxaik hesab olunur. Hal-hazırda yapon dilində qairaiqoların istifadəsi dəbdədir və çox yayılmışdır. Həmçinin onlara elmi, texniki mətnlərdə də rast gəlinir. Yapon dilində sözləri azərbaycan dilindəki kimi leksik quruluşuna görə də qruplaşdırmaq olar. Yəni sadə(bir kökdən ibarət), düzəltmə(kök və affiksdən ibarət sözlər) və mürəkkəb(iki və daha çox sadə sözdən birləşməsindən yaranan) sözlər.

⁸² Bakı Dövlət Universiteti, E-mail: shebnemmirqedirova@gmail.com

Bildiyimiz kimi, müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan söz siniflərinə nitq hissələri deyilir. Nitq hissələrin təsnifində götürülən əsas prinsip leksik, morfoloji və sintaktik prinsiplərdir. Bu prinsiplərə görə nitq hissələri əsas, köməkçi və xüsusi olmaqla 3 yerə bölünürlər.

Əsas nitq hissələri müstəqil mənada olmalı, yeni söz yaradılması üçün əsas olmalı, cümlə üzvü olmalıdır. Bu nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərf daxildir. Köməkçi nitq hissələri isə yuxarıdakı tələblərə cavab verə bilmir. Bunlar dildə leksik mənə deyil, qrammatik mənə ifadə edir. Bu nitq hissələri cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradır (bağlayıcı və qoşma), ya da mənanı qüvvətləndirir (ədat və modal sözlər).

Azərbaycan dilində nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd olunur. Çünki nidalarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə xas olan xüsusiyyətlər vardır. Yapon dilində də sözləri leksik və qrammatik cəhətdən qruplaşdırırlar. Qruplara ayrılmış dil vahidlərinə HINŞI-品詞, yəni-nitq hissələri deyirlər. Yapon dilinin qrammatikasında nitq hissələri 10 yerə bölünür.

Bütövlükdə əsas nitq hissələrini yaxşı ayırd etmək üçün hamısını ardıcıl şəkildə aşağıda yazaq.

1. MEIŞI-名詞-İSİM
2. DOUŞI-動詞-FEL
3. KEIYOUŞI-形容詞-SİFƏT
4. FUKUŞI-副詞-ZƏRF
5. SUUŞI-数詞-SAY
6. DAIMEIŞI-代名詞-SAY

Yapon dilində də əsas nitq hissələrindən biri feldir. Dilçilik ədəbiyyatında fel kateqoriyası, dildə əhəmiyyəti, zəngin leksis-semantik və qrammatik mənə ifadə etməsi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Fel hər hansı bir dilin təşəkkül və inkişaf tarixini, onun qrammatik təbiətini, eləcə də həmin dilin yalnız səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Y.S.Maslova görə fel hərəkətin qrammatik mənasını ifadə edən nitq hissəsi- dir. Hərəkət dedikdə, burada dinamik zaman daxilində cərəyan edən, baş verən hərəkət nəzərdə tutulur. Hərəkətin qrammatik mənasını sözün geniş mənasında başa düşmək lazımdır. Bu sözün həqiqi mənasındakı hərəkətdən başqa, həm də durum və yaxud predmetin mövcud olmasını da göstərə bilər.

Yapon dilində feilin müstəqil cümlə üzvü kimi işlədilməsini M.Kieda bu dilin iltisacılıyı ilə izah edir. Müəllifə görə, məhz iltisacılı dil olduğu üçün cümlə bir tək mənalı sözlərdən ibarət ola bilər. Bu sözlərdən başqa müəllifə görə köməkçi sözlərə ehtiyac duyulur ki, həmin sözlər cümlədə fikrə aydınlıq gətirmiş olsun. Başqa sözlə, söz öz rolunu - yəni cümlə üzvü rolunu yerinə yetirmək üçün başqa sözlərlə əlaqəyə girməlidir. Cümlədə sözlər arasında əlaqəni ifadə edən ən mükəmməl vasitə cümlədə sözlərin sırasıdır. Cümlədə sözlərin sıralanmasında isə feilin təsrifi böyük rol oynayır (feili cümlələrdə). Feilin təsrifi olmasa nəinki cümlə üzvlərinin sıralanmasından, hətta cümlədən danışmaq olmaz (ismi cümlələr istisnadır).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində feilin təsrifi dedikdə, feilin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi nəzərdə tutulur. "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməkdən əlavə təsrif anlayışına "zaman, "şəkil" kateqoriyaları da əlavə edilmişdir. Orada qeyd edilir: "təsriflənmə - zaman, şəxs, kəmiyyət və şəkil kateqoriyaları üzrə dəyişmə.

Felin 5 əsası var. 1-ci əsas inkar adlanır. Sadə inkar formasında ona ない (nai) inkar suffiksi birləşir və təklildə sərbəst işlənir. Məsələn: いく (iku) いかない (ikanai)

Felin inkar forması ます (masu) formasının inkar forması ません (masen) formasında dəyişir.

読みません (yomimasen) oxumuram, 行きません (ikimasen) getmirəm, 取りません (torimasen) götürmürəm, 食べません (tabemasen) yemirəm, 見ません (mimasen) görmürəm. İndi isə bu formanın cümlədə istifadə qaydasına nəzər yetirək:

日曜日 どこも行きません。

Niçiyoubi doko mo ikimasen.

Bazar günü heç yerə getməyəcəm.

明日何も勉強しません。

Aşita nani mo benkyoşimasen.

Sabah heç nə oxumayacağam.

Fel keçmiş zamanda işlənsə, o zaman ました (masu) ませんでした (masen deşita) formasına düşür. Məsələn:

昨日 働きませんでした。

Kinou hatarakimasen deşita.

Dünən işləmədim.

今朝 会社へ 行きませんでした。

Kesa kaişə e ikimasen deşita.

Dünən firmaya getmədim.

Sadə inkar ない (nai) sonluğunun feilin 1-ci əsasına artırılması ilə əmələ gəlir. 1-ci əsas +ない (nai) - 読まない (yomanai) oxumuram, 行かない (ikanai) getmirəm, 取らない (toranai) götürmürəm, 食べない (tabemasen) yemirəm.

(tabenai) yemirəm, 見ない (minai) görmürəm, いない (inai) yoxdur və s. Fellərin qırları üzrə ない forması aşağıdakı kimi dəyişir.

I qrup

かき—ます → かか—ない → yazmıram
とり—ます → とら—ない → götürmürəm
いそぎ—ます → いそが—ない → tələsmirəm

II qrup

たべ—ます → たべ—ない → yemirəm
みま—す → み—ない → baxmıram

III qrup

べんきょう—します → べんきょうし—ない → oxumuram
し—ます → し—ない → etmirəm
き—ます → こ—ない → gəlmirəm

Yapon dilində felin inkar forması felin bir çox forma və şəkillərinə birləşir. Məsələn:
—ないでください、—なければなりません、—なくてもいいです və s.
ここでしゃしんをとらないでください。

Koko de şaşin-o toranaide kudasai.

Zəhmət olmasa burada şəkil çəkməyin.

たばこをすわないでください。

Tabako-o suvanaide kudasai.

Zəhmət olmasa siqaret çəkməyin.

くすりをのまなければなりません。

Kusuri-o nomanakereba narimasen.

Dərmanı içməliyəm (içməsəm olmaz)

あしたこなくてもいいです。

Aşita konakutemo ii desu.

Sabah gəlməsəz də olar.

Ədəbiyyat:

1. Cəlilbəyli O.B. "Yapon dilində fellərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, AzAtam-2007, -146səh.
2. A.Axundov "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280səh.
3. Minna no Nihongo, Tokyo, 2006.
4. Kanji Look and Learn, Japan, 2009.
5. www.nihongo.aikidoka.ru
6. www.animemo.ru

Açar sözlər: *fel, inkar, təsdiq, şəkilçi*

Ключевые слова: *глагол, отрицание, одобрение, аффикс*

Key words: *verb, denial, confirmation, affix*

XÜLASƏ

Yapon dili Uzaq Şərqlin maraqlı, eyni zamanda mürəkkəb dillərindən hesab edilir. Məqalədə yapon dilində felin təsdiq və inkar formalarından söhbət açılmışdır. Burada yapon dilində nitq hissələri haqqında ümumi məlumat verilmiş, ancaq əsasən feilin təsdiq və inkar forması geniş formada işıqlandırılmışdır. Hər bir dildə olduğu kimi, yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yapon dili aqlutativ dillər qrupuna aid edilir. O, danışıq formalarının spesifikliyi, leksik quruluşuna görə digər dillərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür özünü büruzə verir. Məqalədə geniş və aydın formada felin təsdiq və inkar formasının əsas işlənmə yerləri göstərilmişdir. Feilin inkar formasının feil formalarına uyğun olaraq dəyişmə qaydaları məqalədə aydın formada öz əksini tapmışdır. Çətin dil olmasına baxmayaraq, Yaponiyanın özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkənin dilini də yaxından öyrənilməsinə böyük həvəs yaradır.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Маммадова Эллада Элихман кызы⁸³
АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ В СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Актуальное членение предложения представляет своего рода универсалию, поскольку оно носит общеязыковой характер, как семиотически релевантное явление оно распространяется на все языки мира. По своему характеру актуальное членение предложение непосредственно связано с речью, сосюрорским *parole*, но при этом может быть исследовано на уровне языка, т.е. узуса, т.е. системы. Следует различать актуальное членение предложения как закономерное явление, сопровождающее реализацию языковой потенции, и как теоретический конструкт, некоторую схему, которая более или менее адекватно накладывается на различные языки мира.

Терминологическим синонимом *актуального членения предложения* является *функциональная перспектива предложения*. Термин *функциональная перспектива* представляется более точным и, в отличие от термина *актуальное членение*, с одной стороны, является более динамичным, с другой стороны, выходит за границы собственно предложения. Понятие «перспектива» связывает актуальное членение с таким структурно-семантическим целым, как текст. Следовательно, с точки зрения функциональной перспективы более целесообразно обращаться к такому речевому явлению, как сложное синтаксическое целое. Конечно, предложение также отличается структурно-семантической законченностью и также позволяет дифференцировать две коммуникативно-смысловые части, но, поскольку в речевой практике говорящие сталкиваются с различными типами предложения, однозначная граница между темой и ремой в пределах одного предложения не всегда возможна. Исследование показало, что приоритет сложного синтаксического целого по сравнению с предложением с точки зрения актуального членения подтверждает такое коммуникативно-информационное и логико-семантическое явление, как парцелляция. Проведенное исследование показало, что парцелляция не носит формального или формально-эстетического характера. На первый взгляд членение предложения при парцелляции воспринимается как чисто эстетический прием, направленный на усиление эмоционально-эстетического воздействия на реципиента. Но даже в этом случае коммуникативный эффект от членения представлен на эксплицитном уровне, поскольку эмоциональное воздействие не является самоцелью. Любой тип художественной выразительности имеет целью повышение коммуникативной эффективности высказывания. В этом смысле любое языковое средство, обладающее на узуальном уровне необычной или нестандартной экспрессией, вводится в речевой поток с одной единственной целью – повышение коммуникативной эффективности. Исследование показало, что любые вариации, передвигающие тема-рематическую границу так или иначе приводят к усилению коммуникативного воздействия. Иными словами, если граница основы высказывания и его ядра передвигается, то это не носит формального характера, здесь мы имеем дело не только с количественными изменениями в составе основы и ядра. Меняется семантико-стилистическая тональность, следовательно, варьируется высота коммуникативной эффективности высказывания. Поскольку фактор коммуникативной эффективности высказывания предполагает не просто динамику речи, но динамическую перспективу, функционально она более осмысленна на уровне не предложения, а сложного синтаксического целого. Функциональная перспектива, на наш взгляд, предполагает именно *перспективу*, т.е. развитие и динамику, а не просто формально-количественное членение. Ясно, что перспектива раскрывается на фоне законченного текста. Ясно также, что семантическая и информационная структура сложного синтаксического целого также может быть только относительно законченной, но, в отличие от предложения, она обладает рамочной структурой и информационной завершенностью. Таким образом, проведенное исследование выявило перспективу сложного синтаксического целого в аспекте актуального членения.

В лингвистике существует понятие «риторические фигуры». В обычном лингвистическом сознании как термин *риторика*, так и термин *фигура* ассоциируются с выразительностью. Исследование теории актуального членения показало, что все риторические фигуры реализуются именно в контексте коммуникативной эффективности высказывания. Вообще любое варьирование текста эксплицитно ориентировано на перемещение акцента и таким образом изменение функциональной перспективы текста. Следовательно, любая риторическая фигура должна интерпретироваться как средство выражения актуального членения текста и соответственно как средство определения и конкретизации ядра высказывания. Поэтому, наряду с парцелляцией, функциональная перспектива высказывания широко представлена в любого типа увеличении объема высказывания, амплификация в контексте актуального членения должна рассматриваться не как художественное средство усиления выразительности, а как средство коммуникативного синтаксиса и, таким образом, как возможность повышения коммуникативной эффективности высказывания в целом.

Проведенное исследование еще раз показало, что особую роль в конкретизации функциональной перспективы высказывания играют повторы. Независимо от количественного и качественного параметров, повторы как элементы семантической и структурной организации текста, как правило, притягивают на себя границы ядра высказывания. Информационное содержание как бы группируется вокруг повторяющегося элемента текста, создавая рамочность структуры и ее завершенность. В целом исследование показало, что любые трансформы высказывания, как предложения, так и сложного синтаксического целого, служат перемещению функциональной перспективы и должны

⁸³ Старший преподаватель японского языка на кафедре Дальневосточных языков и литературы БГУ

интерпретироваться прежде всего как элементы ее динамической структуры. Важно понять, что она может носить как эксплицитный, так и имплицитный характер. Актуальное членение высказывания всегда конкретно и эксплицитно представлено, что непосредственно связано с его речевым или дискурсивным характером, дискурсивной природой. Однако, как показало проведенное исследование, актуальное членение высказывания обладает и имплицитной природой или потенциальными ресурсами. Более того, сам термин *функциональная перспектива высказывания* делает актуальным понятие перспективы в двух планах: актуальном и потенциальном. В актуальном плане перспектива эксплицитно демонстрирует динамику информации, движение от основы высказывания к его ядру. Эксплицитная структура функциональной перспективы эксплицируется в связях компонентов высказывания, которые носят как грамматический, так и логический, прагматический и семантический характер. В потенциальном плане функциональная перспектива свидетельствует о возможностях развития высказывания. Такого рода перспектива представлена как на уровне языка, так и на уровне речи. На уровне речи функциональная перспектива непосредственно связана с возможностями логико-семантического и информационно-прагматического воздействия на реципиента. На уровне языка функциональная перспектива узуально фиксируется в возможных структурах развития мысли посредством грамматических и лексико-семантических средств. Здесь уже обнаруживается возможность гармонического сочетания научных перспектив и целей системно-структурного и когнитивного языкознания. Любые структурные трансформации высказывания прагматически осмысленны стандартными моделями, характеризующими ту или иную ментальность, то или иное коллективное мышление. Исследование позволяет высказать мысль о том, что функциональная перспектива высказывания актуализирует такие факторы его семантической структуры, как пресуппозиция и фоновая информация.

В азербайджанском языке отсутствует строгий порядок слов в предложении. Фактически любой член предложения может выступать в любой позиции. Еще более важно то обстоятельство, что изменение порядка слов в предложении не отражает характера функциональной прогрессии или функциональной перспективы. Любой трансформ с точки зрения актуального членения зависит прежде всего от интонации. Как в исходной позиции, так и при тех или иных изменениях именно интонация выступает главным показателем актуального членения, т.е. граница между темой и ремой проходит на стыке повышения и понижения интонации. Поэтому чрезвычайно важно дифференцировать предложение как письменную фиксацию высказывания и собственно высказывание как произносительную единицу. Каждый член предложения в азербайджанском языке имплицитно притягивает к себе функцию ядра высказывания. В живой речи, динамика которой свидетельствует о постоянной, непрекращающейся эволюции, развитии и видоизменении перспективы, в экспликации состава ядра высказывания принимают участие фоновые факторы, такие как пресуппозиция, вертикальный контекст, а также потенциальные ориентиры раскрытия функциональной перспективы. Таким образом, в азербайджанском языке варьирование функциональной перспективы носит свободный характер. На эмиическом уровне вариации соотношения темы и ремы представлены как виртуальные инварианты. Речь конкретизирует границу темы и ремы, поскольку речь всегда основана на выборе и ограничении. Это напоминает омонимию, которая, на наш взгляд, носит исключительно языковой, т.е. эмиический и виртуальный характер. В речи омонимия невозможна, поскольку речь сама по себе всегда конкретна, контекст всегда снимает омонимию в принципе. Конечно, нам известны случаи специального или нарочитого обыгрывания этого явления с целью создания особого эстетического эффекта, например, в поэзии. Но в этом случае необходим особый многозначный контекст, допускающий двойное прочтение. В действительности же любой семиотический эффект в речи лишь эксплицируется. Функциональная перспектива и ее реализация в азербайджанском языке напоминает клавишу фортепиано, когда состав ядра высказывания всё время перемещается. В этом смысле актуальное членение предложения в азербайджанском языке допускает сравнение с музыкой. Сам по себе конкретный факт актуального членения представляет собой синхронию в сосюрсовском понимании, т.е. это не мертвый отпечаток живой речи, а фиксация момента динамического движения, что позволяет увидеть системные связи. Таким образом, в азербайджанском языке с точки зрения функциональной перспективы нет главных и второстепенных членов предложения.

Отличие японского языка от азербайджанского заключается прежде всего в наличии падежных частиц, а также в наличии особых частиц, выделяющих тему. Таких грамматических показателей в азербайджанском языке нет. Следовательно, в японском языке имеются специальные грамматические признаки функциональной прогрессии. Как показало проведенное исследование, особое значение в японском языке с точки зрения актуального членения приобретает сравнительная частица. В структуре высказывания эта частица выполняет контрастивную функцию и таким образом оформляет границы ядра, следовательно, служит однозначным признаком конца темы и начала ремы. В азербайджанском языке такого рода специальных грамматических признаков нет. В то же время в оформлении границ ядра в японском языке участвует также частица. В предложениях с участием данных показателей ядро высказывания может локализоваться в начале его структуры. В азербайджанском языке границы ядра высказывания в таком случае обозначаются интонационно. В японском языке прослеживается интересное явление, когда тема как бы отрывается от предложения и занимает постпозицию в тексте. Это обстоятельство, на наш взгляд, может быть расценено как свидетельство значительности и важности с точки зрения выражения функциональной перспективы именно сложного синтаксического целого по сравнению с отдельным, изолированным высказыванием. Такая

структура актуального членения в японском языке характерна для разговорного языка, тем не менее, она получила широкое распространение.

Структура распределения темы и ремы в японском языке делает важным ответ на вопрос о том, каким критериям должно подчиняться выделение актуального членения в целом. Факты японского языка говорят о том, что не всегда в структуре изолированного предложения могут быть представлены обе части информационной или коммуникативной перспективы. Если исходить из того, что актуальное членение характерно для предложения, т.е. без актуального членения не может быть предложения вообще, как, например, без предикативности, то мы фактически навязываем данную схему любому предложению. Факты свидетельствуют о том, что отдельное предложение не всегда поддается неформальному членению на тему и рему. Фактически такое же состояние функциональной перспективы характерно и для азербайджанского языка. В диссертации это состояние названо *энтропией*. Подобное название не носит случайного характера. Мы исходим из того, что всякая аморфность актуальной структуры высказывания, когда достаточно сложно провести четкую границу между основой высказывания и его ядром, может определяться как энтропия или отсутствие порядка. Экспликация функциональной перспективы всегда выглядит как наведение порядка, как некоторая анти-энтропия. На наш взгляд, проявление энтропии в структуре актуального членения в японском языке проявляется прежде всего в разговорной речи не случайно. Дело в том, что именно разговорная речь носит стихийный, спонтанный характер, что самым непосредственным образом отражается в структуре как отдельного предложения, так и сложного синтаксического целого.

Таким образом, в азербайджанском языке актуальное членение предложение носит более свободный и грамматически независимый характер. В японском языке оно обладает грамматическими и лексическими показателями, что делает его схематически более строго выраженным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // Советская тюркология, 1983, №1, с. 61-75.
2. Ализаде Ф.Ф. Актуальное членение предложения в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Баку, 1990, 24 с.
3. Амиров Р.С. Способы актуального членения в казахском языке // Советская тюркология, 1970, № 6, с. 34-38.
4. Бухарин В.И. Об эффекте актуального членения // НДВШ. Филологические науки, 1980, № 4, с. 83-85.
5. Валимова Г.В. Актуальное членение вопросительных предложений // Проблемы грамматической семантики. Ростов-на-Дону: РГПИ, 1978, с. 21-29.
6. Гармаш Р.К. К вопросу об актуальном членении предложения // Вопросы романо-германского и общего языкознания. Минск: МПИИЯ, 1973, с. 56-68.
7. Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, № 3, с. 69-87.
8. Джанибеков Х.С. Актуальное членение и гетерогенность членов предложения в карачаево-балкарском языке // Тюркология, 1992, № 3, с. 11-20.
9. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016.

Ключевые слова: актуальное членение предложения, функциональная перспектива, структура предложения, интонация в предложениях, азербайджанский язык, японский язык

Key words: actual segmentation of proposition, functional perspective, sentence structure, intonation in sentences, Azerbaijani, Japanese

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме актуального членения в азербайджанском и японском языках. Высказывается мысль о том, что конкретные исследования актуального членения в языках мира могут успешно использовать методику системно-структурного и когнитивного языкознания. Вопреки существующему мнению, возможности этих двух парадигм дополняют друг друга. Утверждается, что инвариант актуального членения представляет собой структуру, не зависящую от условий речи. В речи наблюдается варьирование ударения по компонентам, непосредственно составляющим.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Rzayeva Nigar Nazim qızı⁸⁴
MÜASİR ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ QOŞULMA ƏLAQƏLİ TABESİZ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Müasir dilçilik ədəbiyyatında tabesiz mürəkkəb cümlələrin təsnifatı əksər hallarda tərkib hissələri arasında mövcud məna əlaqələrinə əsaslanır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin birləşdirmə, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, bölüşdürmə və qoşulma əlaqəli cümlələrə bölündüyü qeyd edilir. Bəzən zaman və səbəb - nəticə əlaqəli cümlələr eyni qrupa - birləşdirmə əlaqəli cümlələrə aid edilir, bəzi hallarda isə səbəb-nəticə əlaqəli cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlənin ayrıca növü kimi nəzərdən keçirilir. Adətən tabesizlik bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlədə mənanı differensasiya edən əsas leksik-qrammatik göstərici hesab edilir.

Müasir ərəb dilçiliyinə gəlinə, burada tabesiz mürəkkəb cümlələrin xüsusi sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirilməsi ənənəsi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Ərəb dilinin qrammatik quruluşunu müasir dilçilik elmi işığında öyrənən istənilən əsərdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin müstəqil sintaktik konstruksiya olması qeyd edilir və onların məna növləri haqqında müəyyən qədər məlumat verilir. Müasir ərəb dilində də tabesiz mürəkkəb cümlənin təsnifatı komponentlər arasındakı məna əlaqələrinə, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin ümumi qrammatik mənasına istinadən aparılır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin birləşdirmə (eynizamanlı və ardıcılzamanlı), səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə və qoşulma əlaqəli cümlələrə bölünməsi qeyd edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin ümumi qrammatik mənasına gəlinə, o, ərəb dilində də əsasən tabesizlik bağlayıcılarına görə fərqləndirilir: birləşdirmə bağlayıcılarının birləşdirmə (yəni eyni zamanlı, ardıcıl zamanlı) və səbəb – nəticə əlaqəli, qarşılaşdırma bağlayıcılarının qarşılaşdırma, aydınlaşdırma bağlayıcılarının aydınlaşdırma və bölüşdürmə bağlayıcılarının isə alternativ mənalı predikativ hissələrivahid mürəkkəb konstruksiyada birləşdirdiyi qeyd edilir. Halbuki, apardığımız son araşdırmalar göstərir ki, ərəb dilində mənanı differensasiya etmək qabiliyyəti baxımından tabelilik və tabesizlik bağlayıcıları bir-birindən fərqləndiyi kimi, tabesizlik bağlayıcıları da öz aralarında bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Onlardan qarşılaşdırma və bölüşdürmə bağlayıcıları daha dar ixtisaslı olub, yalnız qarşılaşdırma və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iştirak edir. Birləşdirmə bağlayıcıları isə ərəb dilində işlənmə tezliyinin yüksəkliyi və differensasiya qabiliyyətinin aşağı olması ilə fərqlənirlər. Bu bağlayıcıların iştirakı ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə predikativ hissələr arasında yuxarıda qeyd edilən zaman və səbəb-nəticə əlaqələrindən başqa, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və qoşulma əlaqələri də müşahidə edilir. Belə olan halda, xüsusən birləşdirmə bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranan cümlələrdə mürəkkəb cümlənin ümumi qrammatik mənasını müəyyənləşdirmək üçün komponentlərin individual məzmununa diqqət yetirilməsi ehtiyacı yaranır. Öncəki məqalələrdə birləşdirmə bağlayıcılarının iştirak etdiyi müxtəlif növ tabesiz mürəkkəb cümlələr (zaman, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma) nəzərdən keçirilmişdir. Hazırkı məqalədə isə sintaktik – semantik təhlilə cəlb edilmiş mürəkkəb cümlə nümunələrinə eyni mövqedən yanaşaraq, ərəb dilində qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin leksik- qrammatik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Komponentləri arasında qoşulma əlaqəsi müşahidə edilən tabesiz mürəkkəb cümlələr digər məna əlaqələri ilə müqayisədə ərəbdilli mətnlərdə azlıq təşkil edir. Bu məna əlaqəsi cümlənin birinci tərkib hissəsinə qısamüddətli pauza və fasilə ilə əlavə məlumat xarakterli və ya emosional çalarlı ikinci bir komponentin əlavə edilməsini, qoşulmasını nəzərdə tutur. Bu komponent əvvəlki tərkib hissədəki hadisə ilə birbaşa deyil, dolay yolla əlaqəli olur. Nümunələrə baxaq:

أسمع حركة في الغرفة القريبة، لا شك أنها فاطمة.

Yaxın otaqda bir hərəkətilik eşidirəm, şübhəsiz, Fatimədir. [1-16]

لقد حضر الدليل، فهل تأذنين بمقابلته؟

Bələdçi gəlib, onunla görüşməyə izn verirsənmi? [2-24]

ذات يوم خرجت هاجر ولم تعد... لقد هرب مع بائع الخبز...

Bir gün Həcər çıxıb getdi və geri dönmədi, çörəksatan oğlanla qaçmışdı. [3-5]

و من الطبيعي جدا- وقد شببت في جو لا أرى فيه إلا الحقد- أن أحمل بدوري رؤية بلنتي في حقها المزعوم في تلك الأراضي

Tamamilə təbiidir ki, mən də öz növbəmdə kəndimin həmin ərazilərə malik olmaq haqqını müdafiə edirdim, nifrətdən başqa bir şey görmədiyim bir mühtidə böyümüşdüm. [4-91]

"هذا الكنز ليس ملك فراج ولا ملكك ولا ملكي، هذا بيت جدي ربنا يعطيه طول العمر."

"Bu xəzinə nə Fərəcin, nə sənin, nə də mənim mülkümdür; bu, babamın evidir, Allah onun ömrünü uzun eləsin." [5-102]

Yuxarıdakı nümunələrdə həm ikikomponentli, həm də çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tərkibində sadə cümlədən ibarət qoşulma komponentin iştirak etdiyini görürük. Aşağıdakı cümlələrdə isə qoşulma əlaqəli komponent özü də mürəkkəb quruluşlu sintaktik vahiddir:

كان زامل قد انجب من زوجته الواحدة عشرين من البنين والبنات، توفي اربعة منهم وهو اقل عدد تفقده عائلة وراء السداد، ثم إنه ينتظر ابنه الحادي والعشرين

بعد شهرين.

Zamil yeganə arvadından iyirmi övlad doğurmuşdu, onlardan dördü tələf olmuşdu, bu isə "divarın" arxasında yaşayan bir ailəyə üz verən ən kiçik itkidir, indi də iki aydan sonra iyirmi birinci övladını gözləyirdi. [6-255]

⁸⁴ BDU. nigarrzayeva42@gmail.com

قد دنا وقت النجاح الأكيد فمات أبو العباس وأفضت الخلافة إلى أخيه المنصور صاحبني، وهذا يوم من بكر امتي .. وقد بشرته بالخلافة منذ بضعة أعوام .
Qəti müvəffəqiyyət vaxtı gəlib çatmışdır; Əbul Abbas ölmüş və xilafət onun qardaşı – mənim dostum əl-Mənsura keçmişdir, o da mənim kərəmətimə inanır, axı mən onu bir neçə il bundan qabaq xilafətlə müjdələmişdim. [7-289]

Qoşulma komponentin mürəkkəb quruluşlu olması onun iştirak etdiyi tabesiz mürəkkəb cümlənin qarışıq tipli mürəkkəb cümləyə çevirir. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr arasında tabeli mürəkkəb cümlənin baş və ya budaq cümləsinə aid qoşulma əlaqəli predikativ hissənin iştirak etdiyi mürəkkəb konstruksiyalar ola bilər:

أؤكد لك يا بنية أن هذا ممكن ميسور... ما أكثر حدوثه!

İnandırıram səni, qızım, bu, asan və mümkündür; nə qədər bu cür şeylər olub! [8-36]

دخلت عليها في غرفتها، كانت نائمة، ولقد رأيت ذلك بأمر عيني.

Otağında ikən yanına girdim, yatmış idi, bunu öz gözlərimlə gördüm. [1-21]

عبد الغني بك: أريد أن أعيش في حالي... دعوني يا ناس... اتركوني يا ناس لا حاجة بي إلى هذه المغريات.. لا تقدير شخصي.. لا حب عنزي.

Əbdülqəni bəy: Öz halıma uyğun yaşamaq istəyirəm.. qoyun da, ay insanlar... məni tək buraxın ay insanlar, bu şirnikləndirici şeylərə ehtiyacım yoxdur, nə şəxsi mükafat, nə də üzri məhəbbət. [13-38]

مرکزک کبیر، وهم یعلمون أنك مرشح لأعلى المناصب، وعلي بك سليمان يفهم الأمور جيدا، ثم إنه قريبك.

Sənin mərkəzin böyükdür, onlar da bilirlər ki, sən ən yuxarı vəzifəyə namizədsən və Əli bəy Süleyman da işlərdən yaxşı baş açan adamdır, bir də ki, o, sənin yaxınındır. [14-17]

Bəzi cümlələrdə qoşulma komponent əvvəlki komponentə mənaca uyğun olan atalar sözü və ya məsələdən ibarət olur:

اضرب يا مختارنا، اضرب بكل قوتك، لك اللحم ولي العظم، وحتى العظم لا أريده، تستطيع أن تشنقه على شجرة التوت أمام عيني جزاء فعلته الفظيعة.

Vur ay kəndxuda, var gücünlə vur, əti sənin sümüyü mənim, ancaq heç sümüyünü də istəmirəm, onu etdiyi bu iyrənc hərəkətin cəzası olaraq gözümün qabağında tut ağacından da asa bilərsən. [15-10]

قال: علم المستقبل عند الله... وليس لنا رأي في تجنيننا، وإنما الأمر لقراننا.

O dedi: Gələcəyi bilmək elmi Allaha məxsusdur... Səfərbərliklə əlaqəli fikir söyləmək bizlik deyil, əmr etmək ancaq sərkərdələrimizə aiddir. [9-14]

Qoşulma komponent vasitəsilə nitqi təşkil edən komponentlərdən biri ola bilər:

فقرس فيه الشيخ وقال: عرفتك يا جوهر، عفوا إذ لم أعرفك من قبل."

Şeyx onu diqqətlə nəzərdən keçirib dedi: Tanıdım səni, Cövhar, bağışla, əvvəlcə tanımadım. [10-163]

Qoşulma əlaqəli mürəkkəb cümlədə bir-birilə əlaqəsi olmayan iki müstəqil cümlə ayrı-ayrılıqda birinci predikativ hissəyə qoşulma komponent ola bilər. Bu isə tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün açıq strukturlu olmasını sübut edir:

فقال فتوى لأريد أن أسمع مثل هذا الكلام ولا هو من شؤونك فما بالك لا تأتينا إلا بأخبار الشوم.

Fədva dedi: Mən istəmirəm belə sözlər eşidim, özü də bu işlərin sənə aidiyyəti yoxdur, bir də ki sənə nə olub bizə ancaq pis xəbərlər gətirirsən. [11-121]

Göründüyü kimi, qoşulma komponentlər Azərbaycan dilinə tərcümə variantında mürəkkəb cümləyə özü də və bir də ki bağlayıcı analoqlarının köməyi ilə əlavə edilsə də, ərəb variantında cümləyə və bağlayıcıları ilə daxil edilmişlər.

Tədqiqatə cəlb etdiyimiz qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən göründüyü kimi, qoşulma predikativ hissələrin mürəkkəb cümlədə yeri də sərbəstdir. Bu onunla izah edilir ki, qoşulma komponentlər fikri daha dəqiq, daha emosional ifadə edir və onların mürəkkəb cümlənin digər komponentləri ilə məntiqi əlaqəsi bir qədər zəifdir. Hətta qoşulma əlaqəli predikativ hissəni mürəkkəb cümlədən xaric etdikdə, cümlənin semantikasında heç bir anlaşılmazlıq və ya natamamlıq hiss edilmir. Aşağıda bir mürəkkəb cümlə üzərində belə bir prosedür həyata keçirməklə bunu bariz şəkildə görə bilərik:

فضحك وقال: إن والدك مشتاق إلى رؤيتك وستريته قريباً، وأما ألفونس فلا أرب لك فيه بعد الآن لأن الفارس العربي الذي أنقذك منيدي رودريك لم يقبل إلا أن

تكوني له عروساً.

O güldü və dedi: "Atan səni görmək arzusundadır, sən də onu tezliklə görəcəksən; Alfonsa isə sənin bu andan sonra heç bir ehtiyacın olmayacaq, çünki səni Rodrikin əlindən xilas edən ərəb cəngavəri yalnız səninlə evlənməyi qəbul edir. [12-289]

İndi isə eyni cümləni qoşulma komponentsiz təqdim edək:

فضحك وقال: إن والدك مشتاق إلى رؤيتك، وأما ألفونس فلا أرب لك فيه بعد الآن لأن الفارس العربي الذي أنقذك منيدي رودريك لم يقبل إلا أن تكوني له عروساً.

O güldü və dedi: "Atan səni görmək arzusundadır, Alfonsa isə sənin bu andan sonra heç bir ehtiyacın olmayacaq, çünki səni Rodrikin əlindən xilas edən ərəb cəngavəri yalnız səninlə evlənməyi qəbul edir.

İkinci nümunədən görürük ki, cümlənin qoşulma komponentsiz olması onun kommunikativ funksiyasına heç bir xələl gətirməmişdir. Bunu səbəbi ondadır ki, qoşulma əlaqəli komponent öncəki komponenti birbaşa izah etmir, onunla dolayı şəkildə mənə əlaqəsinə girir. Onu da inkar etmək olmaz ki, qoşulma komponentin mövcud olması nəticəsində birinci nümunə eyni fikri daha canlı, dolğun ifadə edir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qoşulma əlaqəli cümlələr öz leksik-qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinə görə daha çox canlı danışıq dili və bədii üslub üçün səciyyəvidir. Bu səbəbdən elmi-publisistik üslublarda onların işlənmə tezliyi xeyli aşağıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. فواد التكرلي، بصةقة في وجه الحياة، منشورات الجمل، كولونيا، ألمانيا 2000
2. محمود تيمور، نداء المجهر، مصر
3. محمود تيمور، سهاد أو اللحن التله (مسرحية)
4. محمود الندي، هاجر (مختارات من القصص العربية)، مركز اللغة العربية - جامعة القاهرة 2003

صميم الشريف "عندما يجوع الأطفال" منشورات الفن الحديث العلمي، 1961	.5
بهاء طاهر، نقطة النور، دار الهلال، القاهرة 2001.	.6
أدمون صبري و فوزي كريم "أدمون صبري: دراسة ومختارات"، الجمهورية العراقية، وزارة الثقافة والفنون 1979	.7
جرجي زيدان، أبو مسلم الخرساني، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012	.8
جرجي زيدان، الأمين والمأمون، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012	.9
جرجي زيدان، صلاح الدين الأيوبي، دار الجيل، بيروت	.10
جرجي زيدان، أسير المتمهدين، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة 2012	.11
الجرجي زيدان، فتح الأندلس، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012	.12
توفيق الحكيم، العشب الهادي، مكتبة مصر، القاهرة	.13
نجيب محفوظ، السمان والخريف، دار مصر للطباعة	.14
حنا مينة، نهاية رجل شجاع، دار الآداب، بيروت	.15

Açar sözlər: *ərəb dili, sintaksis, tabesiz müəkkəb cümlə, qoşulma əlaqəsi, tabesizlik bağlayıcıları, tabesizlik əlaqələri*

Ключевые слова: *арабский язык, синтаксис, сложносочиненное предложение, сочинительные союзы, сочинительные отношения*

Keyword: *arabic language, syntax, compound sentence, compositional conjunctions, coordinative connections*

Xülasə

Məqalədə müasir ərəb ədəbi dilində qoşulma əlaqəli müəkkəb cümlələrin tədqiqi nəticəsində irəli sürülən əsas müddəalar əks edilmişdir. Qoşulma əlaqəli müəkkəb cümlədə komponentlərin əsasən birləşdirmə bağlayıcıları vasitəsilə, bəzən də bağlayıcısız olaraq əlaqlənməsi göstərilmişdir. Struktur cəhətdən zaman və ya aydınlaşdırma əlaqəli cümlələrə bənzəyirlər. Semantik cəhətdən isə qoşulma əlaqəli komponentin vəzifəsi özündən bilavasitə və ya bilvasitə əvvəlki komponentin mənasına dəqiqlik gətirmək, fikri daha canlı ifadə etməkdir.

Резюме

В статье отражены основные положения, выдвинутые в результате изучения сложных конструкций с присоединительной связью в современном арабском литературном языке. В этом виде сложносочиненных предложений компоненты соединяются при помощи соединительных союзов, также между компонентами наблюдается и бессоюзная связь. По своей структуре они идентичны с соединительными (временными) и разъяснительными сложносочиненными предложениями. Что касается семантического аспекта, задача присоединительного компонента состоит в том, чтобы прояснить, усилить значение либо прямо предшествующих ему компонентов, либо находящихся в дистантном положении. Присоединительный компонент сложной конструкции не выражая прямую семантическую связь с предыдущими компонентами, служит более точной или эмоциональной передаче мысли.

Summary

The article reflects the main provisions put forward as a result of the study of complex structures with a connecting link in the modern Arabic literary language. In this type of compound sentences, the components are connected using coordinative conjunctions, and sometimes a non-conjunction connection is observed between the components. In their structure, they are similar to connecting (temporary) and explanatory compound sentences. And semantically, the task of the connecting component is to clarify, enhance the meaning of the components immediately preceding them, or even those in a distant position. The connecting component of a complex structure does not express a direct semantic connection with the previous components, it serves as a more accurate or emotional transmission of thought.

Rəyçi: dos.N. ƏFƏNDİYEVƏ

Səbinə Əhmədova⁸⁵
ƏBDÜLXALIQ CƏNNƏTİ

Əbdülxalıq Qafar oğlu Qafarzadə Cənnəti (1855-1931) Bakı şairlərinin içində öz dəsti-xətti, orijinallığı ilə seçilən qüdrətli bir şairdir.

Bir çox mənbələrdən məlum olur ki, Seyid Əzim müasirləri olan Bakı şairlərini çox yaxşı tanıyır, onlarla şeirləşir, dostluq edirdi. Məsələn bir dəfə yeddi çox qüdrətli şairlərin iştirak etdiyi məclisdə Seyid Əzim Əbdülxalıq Cənnətinin poetik üslubuna, bədii ifadə vasitələrindən yerli-yerində, ölçülü, sıgallı şəkildə istifadə etməsinə, şeirindəki dərin fəlsəfi mənalara mətəl qalib ona deyir: “Təəcüb edirəm ki, bunlar hamısı məşhur ikən siz nə üçün belə kəmmam qalmısınız?”

Cənnəti böyük şairin sualını bu şəkildə cavablandırır: “Kiminin məşurəti olur, kiminin hünəri.”(1.s.293)

Ədəbiyyat tariximizdən məlumdur ki, klassiklərimiz, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və s. təkcə şeir yazarkən deyil, kiminləsə yaxud kimlərləsə danışarkən belə şeir dili ilə danışarlarmış və hər sözləri, hər kəlmələri, hər ifadələri aforizim kimi səslənirmiş və məsələ burasındadır ki, onların olduqca hikmətanə kəlamları yüz illər keçəndən sonra belə öz təsdiqini tapırmış. Bu xüsusda bəsinət gözü açıq olduğu üçün tək şeirlərində deyil, söylədiyi kəlmələrdə də bir uzaqgörənlik, fəlsəfi bir harmoniya olduğundan dahi şair qarşısında bu kəlamı yerində işlətməmişdir. Çünki zaman keçəndən sonra, daha doğrusu Sovetlər dönməmində Cənnəti, Yusif, Müniri və neçə-neçə şairlərin heyrətamiz əsərləri xalqdan gizlədildi.

Azərbaycanın dişi-dırnağı ilə qazandığı müstəqilliyini əlindən alan Lenin, yüz minlərlə azərbaycanlıyı durduğu yerdə Qazaxstan çöllərinə sürgün eləmiş Stalin, Azərbaycan xalqının kökünü kəsməkdən ötrü fitva verən Şaumyan haqqında palaz-palaz poemalar yazanlar ideologiyaya uyğun olaraq “uca kürsü”lərə qaldırıldı. Cənnəti kimi vətənsəvər şairlər sovet dönməmində kölgədə qaldı.

Tək Cənnətinin deyil, o dövrün bütün imanlı şairlərinin bəsinət gözü açıq idi, Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyini, istiqbalını, səadətini müstəqilliydə, hürriyyətə qovuşmaqda görürdülər və bu səbəbdən də XX əsrin əvvəllərindən Əli bəy Hüseynzadənin şüarladığı türkcülük, İslamçılıq və müasirlik bayrağı altında birləşməyi qərara aldılar.

Əbdülxalıq Cənnətinin haqqında dəyərli məlumat AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yeddi qovluqda saxlanılır. 1475 şifrəli fraqmentdə şair haqqında ətraflı məlumat verilir. Tanınmış tədqiqatçı alim Nəsrəddin Qarayevin 1963-cü ildə çap etdirdiyi məqalədə Əlyazmalar Fondunda şair Əbdülxalıq Əbdülqafar oğlu Cənnətinin (1855-1931) B-1545, B-1199, B-2700 və M-152 nömrəli şifrələr altında avtoqraflarının saxlandığı qeyd olunur. B-1545 şifrəli ümumi dəftərdə Cənnətinin ictimai xarakter daşıyan şeirləri toplanmışdır. B-2700 çifrəli avtoqraf əsasən Azərbaycan və fars dillərində yazılmış aşiqanə qəzəllərindən ibarətdir. Cənnətinin iri həcmli avtoqraf əsərləri B-1199 şifrəli ümumi dəftərdədir. Burada onun “Qız qalası”, “Qılınc və qələm” poemaları, “qurd və tükli” təmsili, “Bülbül”, “Kəhər at” və başqa əsərləri vardır. Yaradıcılığa təzə başlayarkən “Vasifi” təxəllüsü ilə yazdığı Azərbaycan və fars dillərində olan qəzəlləri M-152 şifrəli ümumi dəftərdədir.

Əlyazmalar İnstitutunda bundan başqa B-7791 şifri altında Cənnətinin Salman Mlümətəzə müraciəti və şeirləri, B-1530 şifri altında “Vasif” təxəllüsü ilə yazdığı şeirlər vardır ki, bunlar da avtoqrafdır. D-760 şifri altında da Cənnətinin xeyli əsəri vardır ki, bunları Ə.Müzəni müxtəlif mətbuat orqanlarından toplamışdır.

Cənnəti əksər Bakı şairləri kimi dindar bir şair olmuş və dini mövzuda da əsərlər qələmə almışdır. Onun dini mövzuda “Mühəssənəti-şəriyyə” adlı risaləsi, bir nəsihatnaməsi, “Yənbul-hikmət”, “Təhvilla-övzan” adlı qəvaiddə-ədəbiyyə kitabı, əxlaq elminə dair üçcildlik əsəri, altı min beytlik bir divanı, “Əl-səfər fil-həzər” adlı bir romanı vardır.

Şair XIX əsrin ikinci yarısında, gənc ikən lahuti qəzəllər yazsa da, XX əsrdə yaradıcılığını əsasən türkcülük, İslamçılıq mövzusunda aparmış, eyni zamanda Azərbaycanın ay-ulduzlu bayrağına şeirlər həsr etmişdir:

Uğurlusan xoş yeminsən, gözəlsən,
Səyəndə yaşarız vəcdi-hal ilə.
Nöqsansızsaan, bimisli bibeədəisən
Kamalə yetmişən bir hilal ilə.

Köksündə ay, yıldız səma misali,
Şanın çox yüksəkdir, rütəndir ali.
Sənə baş endirər alivü-tali
Xidmətində drurar canu-mal ilə.

Rəyəti-nüsrətsən, fatehi-kişvər,
Bayraqlar içində yox sənə bənzər.
Tənəhhüqün görcək buludlar titrər
Öylə kim dəryalər bir şimal ilə.

⁸⁵ Əlyazmalar İnstitutu Farsdilli əlyazmalar şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi.
ehmedova3@mail.ru

Vacib olmuş biz millətə hörmətin,
Haqq artırsın günü-gündən rifətin.
Gər bilməsən sənin qədrü-qiymətin,
Yaşarız dünyadə infial ilə.

Sayəndə ordumuz olmuşdur cəri,
Sözümüzün sənindədir kəsəri.
Hilalında vardır nüsrət əsəri,
Əsrlərlə nə ki mahü sal ilə.

Rəznəgah içində sabitqədəmsən,
Aləmlərdə şöhrətinlə ələmsən.
Cənnəti, sən əgər sahibq ələmsən,
Yaz sancağın vəslin xoş məqal ilə.(2.s.36-37)

Bu şeirdə Cənnəti müstəqillik rəmzi olan ay-ulduzlu bayrağımızın Azərbaycan xalqı, dövləti və torpağı üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını, istiqlalımızın aynası olduğunu, eyni zamanda bir millətin hüriyyətinin atributu kimi buludları titrədəcək qədər yüksəklərə qalxdığını ən zəngin poetik boyalarla, heyrətamiz bədii vasitələrlə göstərir.

Əbdülxalığ Cənnəti 1855-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Atası Əbdülqafar daşyonan idi və ailəsini alının təri, əlinin zəhmətilə dolandırır. Əbdülqafarın atası Həsənqulu Bakı xanlarının sarayında “rikabdar”, yəni üzəngi tutan idi, Həsənqulun atası Səfərəli Soltan isə Bakı şəhərini işğal eləməyə gələn erməni Sisianovun başını kəsmiş Hüseynqulu xanın “əmiri-şikar”, yəni ovçubası olmuşdu. Hüseynqulu xanın özü, ailəsi, qonaqları üçün ceyran, cüyür, maral, qırqovul, kəklik, turac ovlayan Səfərəli Soltan xanın yanında böyük hörmətə malik bir insan idi və xandan yaxşı maaş aldığına görə iri malikanəsi, geniş torpaq sahəsi, dəniz kənarında bir neçə hektarlıq bağ, cins atları var idi. Lakin çar Rusiyası Azərbaycana işğal eləyəndən sonra bir çoxları kimi onun da varidatını, torpaqlarını, atlarını, bağını əlindən aldığından kasıblamış, bir müddət sonra isə dünyasını dəyişmişdi. Bakı xanlarının sarayı isə rus işğalçıların əlinə keçdiyindən Səfərəli Soltanın oğlu da bir müddət işsiz qalmış, zaman keçəndən sonra isə yəhər qayımaqla məşğul olaraq ailəsini dolandırmaya başlamışdı. Onun oğlu Əbdülqafar isə “daşyonan”lıq sənətinə meyl etmiş, gəncliyindən bu sənəti öyrənərək ruzi qazanmışdır. Əbdülqafarın oğlu Əbdülxalığ isə on iki yaşından kasib ailələrinə kömək etməkdən ötrü fəhləlik eləməyə başlamış, hər gün evlərinə az da olsa pul gətirmişdir. Yeniyetmə vaxtlarında işdən sonra aqşamlar qonşuluqda yaşayan ilahiyyat alimi Mirzə Mehdidən elmlərini, müqəddəs Qurani-Kərimin qiraətini, təcvidini, bələğətini, İslam şəriətini, eyni zamanda ərəb-fars dillərini, həmçinin tibb elminin incəliklərini öyrənən Əbdülxalığ, on səkkiz yaşından etibarən qazandığı pulların bir qisminə kitablar alıb mütaliə eləməyə başlamış klassik Şərq şairlərinin əsərlərinə mükəmməl şəkildə bələd olmuşdur.

Əbdülxalığ Cənnəti ömürünün axırına qədər onu bir çox elmlərə vaqif etmiş ustadı Mirzə Mehdini unutmamış, ona çox yüksək dəyər vermiş, ondan aldığı elmlər sayəsində bir çox bilgiləri mənimsədiyini şirin xatirələrlə xatırlamış və ona gözəl bir şeir həsr etmişdir:

O dəmlər Mirzə Mehdi əhli-hikmət,
Yeni təhsildən qılmışdı övdət.
Biz ol şeyx ilə vardıq mücafir,
Olurdum xidmətində gahi-hazir.
Bu minval ilə keçdi xeyli müddət,
Bənimçün olmadı əsla fərağət.
Dedim, kəsbi buraqsan, keçməz əmrin,
Əgər tərək etsəm elmi, heçdir ömrüm.
Münasibdir yenə halımla məktəb,
Bənim vəzirlə uygundur bu mətləb.(3.s.5)

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti qurulandan sonra işıqlı ümidlərlə, xoş arzularla yaşayan Cənnəti 1920-ci ilin aprel ayının 28-dən etibarən Azərbaycanın müstəqilliyi əlindən alınandan sonra bolşevizmə satılmamış, əqidəsini, simasını dəyişməmiş, bir sıra şairlər kimi sosializmi tərənnüm eləməmiş, yenə də yaradıcılığının ana xəttini islamçılıq, türkçülük, hüriyyətçilik üzərində aparmış, dini-millətçiliklə bağlılığını nümayiş etdirmişdir. 1920-ci illərdə “palaç” (cəllad) ləqəbli general Pankratovun “Osoby otel”ində çürüməkdən qorxan bir sıra şairlər əllərinə qələm alıb Lenini, Oktyabr inqilabını, bolşevizmi tərənnüm etdiyi, üzdənirəq Şura hökumətinin sifarişli ilə islam dinini zülmətlər drini kimi tormalaşdırdıqları halda, Cənnəti əqidəsindən dönməyərək yenə də islamçılıq, türkçülüğü tərənnüm etmişdir. Məsələn şairin 1924-cü il aprel ayının 24-də “Maarif və mədəniyyət” qəzetində dərc olunan “Dəmir” şeiri onun İslam dininə, müqəddəs Qurani-Kərimə nə qədər bağlı olduğunu açıq-aşkar bəyan edir:

Ey bibəsirət, aç gözün ətrafa qıl nəzər,
Əfsürdə olmasın səni fiqdani-simü-zər.
Torpağı zər yapar, kişi olsa ər oğlu ər.
Gər açsa cövhərin dəmirin sahibi-hünər,

Ecaz göstərib bəşəri mat edər dəmir,
Zatında cövhər olduğun isbat edər dəmir.

Fani olar cəsəd, əgər olmazsa onda can,
Ənhar tək odur ki, axar cism içində qan.
Gər olmasaydı qanda dəmir ruh tək rəvan
Ecaz göstərib, bəşəri mat edər dəmir,
Zatında cövhər olduğun isbat edər dəmir.

Bəsi-şədid sahibi olmaqdadır ələm,
Çox işlədikə cövhər açar, anlamaz ələm.
Var həqqi, çəksə filizatə gər qələm,
Ver fikr, Cənnəti, nə deyir gör dəmir qələm,
Ecaz göstərib, bəşəri mat edər dəmir,
Zatında cövhər olduğun isbat edər dəmir. (4.s.65)

Güclü təqva sahibi olan, eyni zamanda yuxarıda qeyd edildiyi kimi Şeyx Mirzə Mehdi-dən mükəmməl ilahiyyat dərsləri alan, eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimi tilavət eləyərək hafizlik məqamına yüksələn Cənnəti mübarək “əl-Hədid” surəsinə rəğmən dəmirin Yer kürresinin mineralı olmadığı, ayədə buyrulduğu kimi Uca Allah tərəfindən nazil olduğunu çox gözəl bildiyi üçün (Quran təfsirçilərinin təfsirlərinə və ilahiyyat alimlərinə görə dəmir Yer kürresinin mövcud olduğu kəhkəşanda günəşdən milyard dəfə iri iki ulduzdan partlayışlar nəticəsində yer səmasına enmiş, yerin cazibə qüvvəsi bu nəhəng qəlpələri özünə çəkmiş və bununla da Yer kürresinin cürbəcür ərazilərində dəmir mədənləri yaranmışdır) dəmirə layiqli qiymət verir, eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimin 96-cı surəsi “Ələq” (qan laxtası) surəsinin mübarək ayələrinə rəğmən “İqrə bismi Rəbbikəlləzi Xələq. Xələqəl insanə min ələq. İqrə Rəbbukəl əkrəm. Əlləzi əlləməl bil qələm, Əlləməl insanə mələm ya ələm” (Yaradan Rəbbinin adıyla oxu! O Rəbbin ki, insanı bir qətrə qan laxtasından yaratdı. Sənin Rəbbin əzəmət kərəm sahibidir. O insana qələmlə yazmağı öyrətdi, O insana bilmədiklərini öyrətdi) Uca Allahın insanı ana bətnində bir qətrə qan laxtasından yaratdığını və məhz insan qanının içində dəmirin (gemoqlabının) insan həyatı üçün nə qədər faydalı olduğunu, qızılın-gümüşün (simuzərin) isə əslində dəyərsiz olduğunu çox gözəl anladığı üçün dəmirin ecaz göstərib bəşəri mat etdiyini zatında cövhər olduğunu isbat etdiyini, eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimin insan ruhunu rahatlayan hikmət və möcüzələrini valehedici misralarla, zəngin poetik qəliblərlə zuhura gətirmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Uca Allah Həzrəti Davuda (ə) dəmiri yumuşaltmaq və dəmirdən zireh, silah düzəltmək kərəməti vermişdi.

Bunu da unutmaq olmaz ki, Cənnəti ustadı Şeyx Mirzə Mehdi-dən olduqca mükəmməl tibb dərsləri almışdı və səksən ilahiyyat elmlərindən biri olan tibb elmi də məhz müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlandığı üçün dəmirin zatında cövhər olduğunu çox gözəl anlamışdı.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Uca Allah hələ 1450 il əvvəl insanın bir qətrə qan laxtasından yarandığını buyurur, embrologiya elmi isə yalnız 1973-cü ildə dölün ana bətnində bir qətrə qan laxtasından yarandığını kəşf etmişdir. Bu da öz növbəsində müqəddəs Qurani-Kərimin bir Haqq kitabı, Allah kəlamı, hikmət və möcüzələrlə ehtiva olunduğunu, eyni zamanda insan həyatı üçün vacib olan elmlərin qaynağı olduğunu təkzibedilməz şəkildə subuta yetirir.

Cənnəti zətan irfani bir sənətkar idi və yaradıcılığının böyük hissəsini dini mövzuda olan əsərlər təşkil edir:

Həyatə basdı qədəm, bir xocəstəpey mövlud,
Ki, ismi-paki Məhəmməddir, Əhmədi Məhmud.

Cəzürətül-Ərəbə qıldı bir sitarə nüzul,
Ki, ondan eylədi ənvarləm ələmə səud.
Xitamə yetdi hami bəhsi-sədu nəhsi-nücum,
Həqiqətin günəşi qöildi aləmi məsud.

Nəbi mədinədir elmə, Əli ona qapıdır,
Xətə degilmi desəm, bəbi-elmdir məsdud.
Nə pak Cənnətiyə yetər tən düşməndən,
Nəbi məhəbbətdir, anə cövşəni-Davud. (5.)

Uca Allah müqəddəs Qurani-Kərimin 21-ci surəsi “Ənbiya” (peyğəmbərlər) surəsinin 107-ci mübarək ayəsində buyurur: “Vəma ərsəlnəkə illa rəhmətə lil aləmin” “Biz səni aləmlərə (təkcə insanlara deyil, mələklərə, cinlərə, o cümlədən bütün məxluqata və mövcudata) rəhmət olaraq göndərdik. Bütün aləmlər əhli, o cümlədən göydəki mələklər, yerdəki insanlar və cinlər sənin vücudunla şərəfə nail olurlar. Sənin sayəndə günahkarlara möhlət verilmiş, hətta səni inkar edənlərin b elə cəzası qiyamətə qədər təxirə salınmışdır. Möminlər isə sənə iman gətirməklə dünyada böyük savab qazanıb, axirətdə yüksək dərəcələrə, əbədi səadətə nail olacaqlar”.

Bu mübarək ayəyə Quran təfsirçiləri bu şəkildə təfsir vermişlər, çünki Həzrəti Məhəmməd səlləlahu əleyhi vəəlihi vəssəlləm həqiqətən də bütün kainatın əfəndisidir və bütün varlığa rəhmət olaraq göndərilmişdir. Cənnəti də öz növbəsində bu “Mövludi-Nəbi”sində sanki bu təfsiri nəzmə çəkmiş, Həzrəti Muhəmmədi (S) bütün bəşəriyyəti nura qər q eləyən bir Peyğəmbər kimi nümayiş etdirmişdir.

Burda Cənnətinin Allah tərəfindən bəsiyyət gözləndirilməsi ilə uzaqgörənliyi böyük bir əhəmiyyət kəsb edir ki, bu şeir yazıldıqdan uzun illər sonra sələflərimizin və müasirlərimizin hər zaman təriflədiyi Qərbin başıpozuq insanları “İslamofobiya” adı altında İslam dininə, müqəddəs Qurani-Kərimə, eyni zamanda Həzrəti Muhəmmədə (S) qarşı təhqiramiz ifadələr işlədir, məsxərəyə qoyur, Peyğəmbərimizin karikaturasını çəkərək hər tərəfə yayırlar. Bunun səbəbi isə insan yaranandan kimsənin Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalatu vəssəlləmə tay ola bilməməsi, onun qədər Məqami-Mahmuda yüksələ bilməməsi, eyni zamanda ağıllı Qərb mütəfəkkirləri, filosofları, alimləri tərəfindən olduqca yüksək dəyərləndirilməsidir.

Əbdülxalq Cənnəti bir çox ilahiyyat elmlərinə bələd idi və ilahiyyat elmlərindən çox vacib olan Quran təcvidi haqqında iki hissədən ibarət “Təcvidül-müntəxab li ətfail-məktəb” adlı mükəmməl bir əsər meydana gətirmişdi ki, Azərbaycandakı mədrəsələrdə yeni üsullu məktəblərdə şagirdlərə Quran təcvidini öyrətmək üçün dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdu.

115 səhifədən ibarət bu kitab ilk dəfə 1909-cu ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaitilə fəaliyyət göstərən “Kaspi” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Şərqsünas alim, akademik Hacı Vasim Məmmədəliyev 1979-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində “Sovetlər Birliyi üzrə elmi konfrans”da “İran filologiyasının problemləri” mövzusunda məruzəsində Cənnətinin adını çəkmiş və onun “Təcvid” elmi haqqında yazdığı kitabın faydasından söhbət açmışdır. (6.s.23-24)

Bundan əlavə N.Süleymanova özünün “Azərbaycanda təcvid elmi” məqaləsində təcvidlə məşğul olan alimlərin adlarını və əlyazmaları haqqında yetərli məlumat vermiş, o cümlədən Cənnəti haqqında da ətraflı söhbət açmışdır. (7.s.27)

Əbdülxalq Cənnətinin qeyd etdiyimiz kimi bəsiyyət gözü açıq idi, bu səbəbdən də yeddi-axır dönəninin, soyunun-kökünün kim olduğunu gözəl bilirdi və əslər boyu İrandan, fars şovinizmin təsiri ilə şübhəli pərdəsi altında farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxaraq, eyni zamanda türkçülük, turançılıq ideyaları altında birləşməyin xalqına nə qədər faydalı olduğunu dərk etdiyindən yaradıcılığında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş və bir qisim əsərlərində xalqını bu ideyalara səfərbər etmişdir. Gənc alim Vüsalə İslam qızı Əsədzadə özünün “Füyuzat məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri” kitabında Əbdülxalq Cənnətiyə çox yüksək qiymət verərək onun “Fəxriyyə” müsəddəsini mükəmməl bir şəkildə təhlil edir: “Əbdülxalq Qafarzadə” imzası ilə dərc olunan əsərində şair qeyd edir ki, indiki halımız heç də ürək açan deyil. Özümüz cəfa əhli hesab olunub bələlərin əsiri olsaq da, bizim çox şərəfli keçmişimiz var və tarixən həmiyyət meydanında “ələmdari-vəfa” adı bizlərə nahaqdan verilməyib. Hər bəndin axırında:

Turanlılar, sahibi-şənü şərəfiz biz,
Əslərimizin naibi xəyrül-xələfiz biz, -

Misraları nəqarət kimi səslənən şeirdə Ə.Cənnəti bir qədər zülmə giriftar olmağımızın səbəbini cəhalət və məaifisizlikdə görür. Bildirir ki, hürriyyət üçün canımızdan, başımızdan vaz keçməyə hünərimiz olsa da, bunu reallaşdırmaq imkanına malik deyilik. Beşikdə bizə cürət, məktəbdə igidlik və qeyrət dərsi verilib və biz əvvəl-axır haqqımıza sahib çıxacağıq. Sabahımız ona görə parlaq olacaqdır ki, əxlaqımız, xasiyyətimiz gözəldir və hünər göstərmək bizim fitrətimizdədir. Biz türklər ədalət sevən, qanunlara hörmət qoyan qövmlük və hərada düzlük, doğruluq, hürriyyət var, biz də ordayıq. O qanunlar bizlər üçün müqəddəs, toxunulmazdır və biz onlara boyun əyəcəyik ki, həmin qanunlar yalnız ədalət prinsipinə əsaslanın.” (8.s.61-62)

Cənnəti bu şeirdə Azərbaycan və Anadolu türklərinin yüksək mənəvi keyfiyyətlərini, nəcib sifətlərini, eyni zamanda sadəlöhlüyünü nümayiş etdirərək, genetik kodundakı saflığın, paklığın, əxlaqı gözəlliyin və hünərin olmağı ilə əlaqədar hökmən haqqımıza sahib çıxacağımızı vurğulayır. Məhz bnu şeirdən də məlum olur ki, Cənnəti xalqının mənəviyyatını çox gözəl bir şəkildə xarakterizə edərək öz uzaqgörənliyi ilə tək ermənilərə deyil, ümumi düşmənlərimizə qalib gələrək dövlətimizi suveren bir mənəvlərə çevirərək kimsəyə, Super dövlətlərə belə bac verməyəcəyik. Şairin bu şeiri eyni zamanda Azərbaycan xalqının simasını, kimliyini müəyyənləşdirən olduqca zəngin bir əsərdir:

Hərçənd düşəri-mühayi-əhli-cəfayız,
Hərçənd bu əyyamədə pəbəndi-bələyız.
Ey xar görən bizləri, bizlər nəcəbayız,
Meydani-həmiyyətdə ələmdari-vəfayız.
Turanlılar, sahibi-şənü şərəfiz biz,
Əslərimizin naibi xəyrül-xələfiz biz.
Ey zülmi-cəhalət, həzər et göz yaşımızdan,
Dur olmalısın torpağımızdan, daşımızdan.
Bu yolda mədəd bizlərə məsləkdaşımızdan,
Hürriyyət üçün vaz keçəriz can-başımızdan
Turanlılar, sahibi-şənü şərəfiz biz,
Əslərimizin naibi xəyrül-xələfiz biz.

Ey Cənnəti, biz sidqü səfadən ururuz dəm,
İxvani-səfayız ki, vəfadən ururuz dəm.

“Sanma ki, əbəs feyzi-dəvadən ururuz dəm,
Bu millətə daruyi-şəfadən ururuz dəm,
Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz,
Əslatımızın nayibi xəyrül-xələfiz biz.(9.s.161)

Əbdülxalıq Cənnəti bu fəxriyyəsinə türkçülük, turançılıq ideyaları ilə çıxış edərək bir sıra müasirləri kimi xalqı maarifləndirmək istəyir. Təbii ki, şairin bu cür mövqə tutması xalqın gözünün açılması, ona yeddi-axa-dönəninin kim olduğunu anlatmaqdan, eyni zamanda Turana hərisliklə baxan kafir məmləkətlərə qarşı səfərbər olmaqdan ötrü olduqca faydalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Mir Cəlal “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” Bakı-“Ziya-Nurlan”-2004, səh 293.
- 2.Sona Xəyal “Əliabbas Mütznib Bakı və bakılı şairlər haqqında. Bakı-“Nurlan”-2003. AMEA əhəmməd Füzuli adına əlyayazmalar İnstitutu. Elmi redaktoru Azad Mlusayeva. səh 36-37.
3. Əbdülxalıq Cənnəti “Məsəviyyat” “Elm və Təhsil” Bakı-2019. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əyazmalar İnstiti. Mətni transfoncliterasiya, tərtib edib nəşrə hazırlayan, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Əliyeva. Elmi məsləhətçisi filologiya üzrə elmlər droktoru Azad Musbəyli. səh 5.
4. Əbdülxalıq Cənnəti “Vətən tərənəsi” Bakı-“Nurlan”-2006. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əyazmalar İnstitutu. Toplayanı Əliabbas Mütznib. Nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi Sonə Xəyal, Mlufafə Mailoğlu. səh 65.
5. “Dirilik” jurnalı 16 yanvar 1915-ci il.
- 6.«Мамедалиев В.М. Значение книги «Таджвид» Абдулхалыга Кафарзаде (Дженнети) для сопоставительного изучения орфоэпии арабского, персидского и азербайджанского языков. Материалы Всесоюзной научной конференции «Проблемы Иранской филологии» Баку, АГУ, 1979 стр 23-24.»
7. “Süleymanova N. “Azərbaycanda təcvid elmi” Bakı-Xəzər-Xəbər”2003 № 146. səh 27.
8. Vüsalə Əsədzadə “Füyuzat məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri” Bakı-Elm və Təhsil” 2016. Elmi məsləhətçi akademik Bəkir Nəbiyev. Elmi redaktoru və n sözün müəllifi filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Alxan Bayramoğlu. səh 61-62.
9. Əbdülxalıq Qafarzadə Cənnəti. “Fəxriyyə” “Füyuzat” jurnalı 7 avqust 1907-ci il. № 24. səh 161.

Açar sözlər: Qurani-Kərim, ədəbiyyatşünas, şeir, divan, risalə, poetik üslub.

Ключевые слова: Священный Коран, литературовед, стихотворение, диван (избранные стихотворения поэта), трактат, поэтический стиль.

Key words: Holy Quran, literary critic, poem, divan (selected poems of a poet), treatise, poetic style.

XÜLASƏ ƏBDÜLXALIQ CƏNNƏTİ

Əbdülxalıq Qafar oğlu Qafarzadə Cənnəti (1855-1931) Bakı şairlərinin içində öz dəsti-xətti, orijinallığı ilə seçilən qüdrətli bir şairdir.

Ədəbiyyat tariximizdən məlumdur ki, klassiklərimiz, Xəqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və s. təkcə şeir yazarkən deyil, kiminləsə yaxud kimlərləsə danışarkən belə şeir dili ilə danışarlarmış və hər sözləri, hər kəlmələri, hər ifadələri aforizim kimi səslənirmiş və məsələ burasındadır ki, onların olduqca hikmətanə kəlamları yüz illər keçəndən sonra belə öz təsdiqini tapırmış. Bu xüsusda bəsinət gözü açıq olduğu üçün tək şeirlərində deyil, söylədiyi kəlmələrdə də bir uzaqgörənlik, fəlsəfi bir harmoniya olduğundan dahi şair qarşısında bu kəlamı yerində işlətməmişdir. Çünki zaman keçəndən sonra, daha doğrusu Sovetlər dönəmində Cənnəti, Yusif, Müniri və neçə-neçə şairlərin heyrətamiz əsərləri xalqdan gizlədilərək, Lenindən, Şaumyandan, partiyadan hapa-gopa basan kürsü şairləri ilahliləşdirilərək xalqın gözünə elə qara pərdə çəkdi ki, indinin özündə də Azərbaycan xalqının qanına susamış Şaumyan haqqında cəfəng-cəfəng poemalar yazanlar hələ də xalqın qulağına erməni zurnası çalmaqdadır.

Təbii ki, bütün bunlar mənfur, riyakar, əxlaqsız, cəllad ermənilər tərəfindən torpaqlarımızın işğal olunmasına, yurdlarımızın, obalarımızın, şəhər-kəndlərimizin viran edilməsinə, yüz mindən artıq insanımızın qətliyəmə məruz qalmasına, körpə cocuqlarımızın qanına bulaşmasına gətirib çıxardır ki, indinin özündə də ermənipərəst xainlərin qardaş dediyi ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı tarixdə misli görünməmiş qətliyəmlər törətməkdədir.

ABDULKHALIQ JANNATI SUMMARY

Abdulkhalig Gafar oglu Gafarzade Jannati (1855-1931) was a powerful poet who stood out among poets of Baku for his style and originality.

It is known from literary history, that our classics : Khagani, Nizami, Nasimi, Khatai, Fizuli and others didn't only write in poetic speech , but also when told with someone or with others, they spoke in the language of poetry, and every word, every frase , every expression sounded as an aphorism, and this is fact that , all these wise words found their confirmation, even after hundreds of years.Having a clairvoyance in this regard , as great poets , he used these not only in his poems, but also in the words he explained these with clairvoyance and philosophical harmony .Because over time, or rather in Soviet times, when the amazing works of Jannati, Yusif, Muniri and several other poets were hidden from people, the poets-podiums of Lenin, Shaumyan and the party were deified, and a black veil was lowered on the eyes of people. Those , who wrote nonsensical poems, about Shahumian, still play the Armenian trumpet in the ears of people.

Of course, all this leads to the occupation of our lands by hateful, hypocritical, immoral Armenian executioners, the destruction of our houses, cities , towns and villages , the massacre of more than one hundred thousand people, the bloodshed of our children. The Armenians, whom are called brothers, are committing an unprecedented massacre against the Azerbaijani people.

АБДУЛХАЛИК ДЖАННАТИ

РЕЗЮМЕ

Абдулхалиг Гафар оглы Гафарзаде Джаннати (1855-1931) - могущественный поэт, выделявшийся среди Бакинских поэтов своим стилем и оригинальностью.

Из истории литературы известно, что наши классики: Хагани, Низами, Насими, Хатаи, Физули и другие писали не только поэтической речью, но и при разговоре с кем-то или с другими говорили языком стихов, и каждый слово, каждая фраза, каждое выражение звучали как афоризм, и это факт, что все мудрые слова находили свое подтверждение даже через сотни лет. Обладая ясновидением в этом отношении, как великие поэты, он использовал их не только в своих стихах, но и в словах, которые он объяснил с ясновидением и философской гармонией. Потому что со временем, а точнее в советское время, когда удивительные произведения Джаннати, Юсифа, Мунири и нескольких других поэтов были скрыты от людей, поэты-несущий чувшь Ленину, Шаумяну и партию обожествили, и в глазах народа была опущена черная пелена. Те, кто писал бессмысленные стихи о Шаумяне, до сих пор играют на армянской трубе в ушах народа.

Конечно, все это ведет к оккупации наших земель ненавистными, лицемерными, аморальными армянскими палачами, разрушению наших домов, городов, поселков и деревень, резне более ста тысяч человек, кровопролитию наших детей. Армяне, которых называют братьями, совершают беспрецедентную резню против Азербайджанского народа.

RƏYÇİ: prof. L. ƏHMƏDOVA

MƏNA, ANLAYIŞ, KONSEPT VƏ ONLARIN NİTQDƏ REALİZƏ OLUNMASI

Məna, anlayış və konsept məfhumları bir-birinə yaxın olsalar da, identik deyillər. Onlar nitqdə dil vasitələrinin köməkliyi ilə açılır və konkret məqsədlə nitq situasiyasında işlədilir, diskurs (mətn) şəklində formalaşır.

Bu məfhumların nisbətində hazırda nəzəri dilçilik və koqnitiv linqvistikada vahid baxış yoxdur. Terminoloji baxımdan bu məfhumları qarışdırmamaq və onları dəqiq (mümkün qədər) fərqləndirmək üçün onlara konkret bir konseptə nəzərən aydınlıq gətirmək vacibdir.

Məna dil sisteminə mənsub olub, «bizi əhatə edən gerçəkliyin müəyyən fraqmentləri və tərəfləri haqqında insan biliklərinin məcmusu» şəklində çıxış edir [5, s. 9].

Koqnitiv linqvistikada əsas yerdə bilik kateqoriyası və dil durur. Bilik obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarının dərkinin nəticəsi, reallığın insan şüurunda adekvat əksidir [6, s. 58]. Dil biliyin təsbit olunması, saxlanması, işlənməsi və ötürülməsinin əsas vasitəsi qismində çıxış edir.

Biliklər (informasiya) dildə leksik mənalar və konnotasiyalar şəklində saxlanılır, nitqdə onlara nominativ vahidlərin leksik-semantik birləşməsi nəticəsində formalaşan müxtəlif mənalar müvafiq gəlir. Konsept və mənənin qarşılıqlı əlaqəsi mənənin konsepti verballaşdıran dil işarəsinə müvafiq olması ilə şərtlənir. Konsept sözün leksik mənası, sözlərin leksik birləşməsi nəticəsində yaranan mənənin köməkliyi ilə əlyətər olur. Tarixən formalaşdığından konseptlər leksik mənələrdən daha sabit və dayanıqlı olur.

«Koqnitiv baxımdan sözlərin leksik mənası mürəkkəb qurumdur və şüurun konseptual sisteminin əlaqələri və münasibətləri ona yönümlənir. Leksik mənənin strukturu əsas nüvəsinin və civarlarına cəlb olunan əlamətlərin məntiqi əlaqələrindən yaranır. Leksik mənənin məzmunlu nüvəsi və onu əhatə edən semantik əlaqələrin özlərinin də strukturları var. Nüvənin strukturu onu təşkil edən semantik əlamətlərin məntiqi asılılıqlarından əmələ gəlir, bundan başqa isə onun tərkibində adətən hipersema və hiposema, yəni soy və növ hissələri fərqləndirilir» [1, s.88]

Hazırda konseptə iki əsas yanaşma fərqləndirilir:

1) Linqvokulturoloji - bu yanaşmada konsept «verballaşmış mədəni məna» və «dilənin semantik vahidi» [3, s. 11] kimi nəzərdən keçirilir;

2) Linqvokoqnitiv - onun çərçivəsində əsas nəticə dünyagörüşü anlayışlarının semantik modelinin qurulmasıdır, dil işarəsinin semantikasi isə konseptin məzmununun formalaşmasının yeganə vasitəsi kimi çıxış edir [8, s. 43].

Konsept sözlə, frazeoloji birləşmə və ya geniş deyimlə ifadə oluna bilər. O həmçinin leksik ifadəsi olmayan lakun şəklində də ola bilər. Beləliklə, verballaşmamış konseptlərin mövcud olması fikri önə çəkilir və lakunlara leksik məna verilir [12, s.26-28].

Z.D.Popova və İ.A.Sternin hesab edirlər ki, konseptlər insan şüurunda: a) bilavasitə onun hissi təcrübəsindən; b) predmetli fəaliyyəti əsasında; c) dil ünsiyyətindən; ç) dil vahidlərinin dərki yolu ilə; d) artıq onun şüurunda mövcud olan fikri əməliyyatlar əsasında formalaşır [9, s. 40].

Konseptlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyillər. Onlar öz aralarında əlaqəlidirlər. Bu, bir konseptin məzmununu başqasının terminləri ilə ifadə etməyə, abstrakt mahiyyətlərin daha konkret anlayışların köməkliyi ilə təsvir etməyə imkan verir. «Koqnitiv semantika ideologiyası vizual, obrazlı təsəvvürlərlə çox sıx bağlıdır» [10, s.350]. Bunun nəticəsində konseptləri çox vaxt sxemlər, freym, ssenari şəklində təsvir edirlər.

Koqnitiv linqvistika və konseptual təhlil çərçivəsində konseptin tədqiqi metodu onun məna potensialının işıqlandırılmasına yönəldilmiş tədqiqat prosedurları sistemidir. «Gözəllik» qiymətləndirmə konseptinin təsvirinin xüsusiyyəti qiymətlərin bu və ya digər obyektlər qrupuna tətbiqinin meyarları, əsasları və motivlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Konkret konseptin leksik-semantik sahəsini təşkil edən sözlərin işlədilmə meyarları fiksə olunmadığından tədqiqatçı qarşısında duran məsələ konseptin modelləşdirilməsi, ona daxil olan elementlər arasında məntiqi münasibətlərin və onun digər konseptlərlə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Koqnitiv semantika çərçivəsində aparılan tədqiqatlarda dil nominasiyası nəzəriyyəsinə mühüm yer ayrılır, çünki onun köməkliyi ilə insanda olan ideya və təsəvvürlərin adlandırılma prinsipləri və mexanizmləri aşkarlanır. Nominasiya zamanı motivləşmə dil daşıyıcısının dünyanın bu və ya digər fraqmentinə baxışları aşkarlanır ki, konkret xalqın dünyagörümünün özəlliklərini anlamağa imkan verir [8, s. 26].

Konseptlərin tədqiqinin metodikası ənənəvi olaraq özündə konseptin nüvəsinin və civarlarının öyrənilməsini ehtiva edir [8; 9]. Nüvə və nüvəyanı zonanı konseptin adı, onun derivatları və ən yaxın sinonimləri əmələ gətirir və onların təriflərində konseptin adı özünə yer alır. Civarı kvazisinonimlər, assosiatlar, frazeologizmlər və pəremiyalar, sabit bənzətmələr, koqnitiv metaforlar və b. təşkil edirlər.

Konseptin nüvəsi xeyli dərəcədə böyük ehtimalla izahlı, sözdüzəltmə, sinonimik, tezaurus lüğətləri vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Sonra tədqiqatın gedişində bu leksemlərin siyahısı yoxlanılır, dəqiqləşdirilir, onlara əlavələr edilir. Konseptin təhlili zamanı birinci növbədə dildə həmin konseptin əsas təqdimatçı sözləri müəyyənləşdirilir. Belə sözlər qismində konseptin nitqdə daha çox təqdim olunduğu əsas vasitələr çıxış edir.

⁸⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. Dissertant

Konseptin nüvəsini ən yaxşı əsas sözün – konseptin adının semantikasi əks etdirir. Konseptin məzmunu əsas leksemin sinonimləri, similyarları (semantik baxımdan yaxın sözləri), derivatları və antonimlərinin təhlili ilə zənginləşir. Bu vahidlərin semantikasının təfərrüatlı təhlili zamanı əsas semalar və onların əsas və cıvar semantik komponentləri (semaları) üzə çıxarılır.

Konsepti dildə obyektivləşdirən leksemlərin birləşməsinin təhlili konseptləşdirilən hadisənin kateqoriyalaşma üsullarını aşkarlamağa imkan verir. Koqnitiv əlamətlər şüurda baş verən mental proseslərdir, biliklərin kateqoriyalaşdırılması üsuludur, yəni dil və mədəniyyət daşıyıcılarının şüurunda bir hadisənin digəri ilə əlaqəsinin dərk üsuludur. Koqnitiv metaforaların təhlili dil daşıyıcılarının gerçəkliyin bu və ya digər hadisələrinin hansı kateqoriyalarla düşündüyünü anlamağa imkan verir.

Beləliklə, müəyyənləşdirilmiş semalar konseptual əlamətlərlə, sememalar konseptual qatlarla eyniləşdirilir, kateqoriyalaşdırma üsulları (koqnitiv metaforalar) koqnitiv əlamətlər kimi şərh olunur. Sonra linqvistikanın verilənləri əsasında konseptin strukturu qurulur (13, s. 63) və həmin konseptin nüvəsini başqa konseptlərdən və mental qurumlardan ayıran sərhəd müəyyənləşdirilir. Konseptin cıvar sahəsi qismən digər, yaxın konseptual sahələrin cıvar fraqmentləri ilə üst-üstə düşə bilər. Linqvistika baxımından bu, bütövlükdə leksik sistemin qırılmazlığı ilə izah olunur.

Konseptin məzmununun cıvarında öz əksini paremiyalar, aforizmlər, misallar, bəzən isə hətta həcmcə böyük mətnlərdə tapan müxtəlif təriflər, şərhlər yerləşir. Konseptin yozum (interpretasiya) sahəsi əsasən məhz bu arsenaldan üzə çıxarılır; bu sahədə ilk nəzərdən görünməyən ən müxtəlif mənə əlamətləri aşkar etmək mümkündür: məsələn, konseptin sosial tərəfini əmələ gətirən kollektiv şüur, müxtəlif qiymətlər, assosiasiyalar, konseptin kulturoloji tərkib hissəsi və s. kimi.

Paremiyalar prizmasından nəzərdən keçirilən eyni bir konsept müşahidəçiyə müxtəlif tərəfləri ilə çevrilir və buna görə onun çoxlaylığı və çoxaspektliyi xüsusilə yaxşı görünür. Atalar sözlərinin belə ziddiyyətli olması onların nüvəyə deyil, cıvara (yozum sahəsinə) aiddir və izah olunur, çünki burada konseptin strukturunu əmələ gətirən müxtəlif koqnitiv əlamətlərindən alınan nəticələri görmək olur, buna görə də o, koqnitiv qatların yerdəyişməsi (sürüşməsi) və diffuzluğu ilə fərqlənir.

Beləliklə, konseptin linqvokoqnitiv tədqiqi onun nüvəsi və cıvarlarının təsvirini nəzərdə tutur və müşahidə və eksperiment yolu ilə həyata keçirilir. Bunun üçün müxtəlif növ mətnlərdən leksik, frazeoloji, paremioloji, metaforik, bənzətmə və b.sabit vahidlər seçilir.

Linqvistik semantikada «**mənə**» termini geniş və dar mənada işlədilir. Dar mənada bu termin bu və ya digər obyektin, hadisənin və ya münasibətin mühüm əlamətlərinin insan şüurunda əksidir, yəni adı və ya «sadələvə» anlayışdır. Geniş mənada o, sözün daşıyıcısı qismində çıxış etdiyi informasiyanın hamısıdır, bu, koqnitiv fenomendir və onun dərk şüurun strukturu və daxili quruluşuna aydınlıq gətirməyə qabildir [4; 7].

İşlədilmə prosesində sözün əşyavi və anlayış mənaları üst-üstə düşməyə bilər. Bu halda sözün əşyavi aidiyyində dəyişiklik baş verir və nəticədə söz işarəsi başqa əşyanın adına çevrilir və ya mənası dəyişikliyə məruz qalır. İkinci nominasiyanın – metafora və metonimiyanın mahiyyəti də bundadır [2, s. 153-154].

Sözlərin əksəriyyəti çoxmənalı olduğundan, onlar bir deyil, bir neçə mənəni çatdırırlar, yəni onlar müvafiq leksik-semantik variantları aktualaşdırma yolu ilə müxtəlif konseptlərə aid olurlar. **Mənə** konkret situasiyanın ona xas olan bütün təfərrüatlarla bu və ya digər modal «çərçivələrdə» əks etdirilməsidir [14, s. 95]. Dildə «sözün bu mənəsində» ifadəsinin mövcud olması da təsadüfi deyil. Dildə sinonimlərin mövcudluğu və perifrəz etmək imkanı da göstərir ki, eyni bir mənə müxtəlif leksik vahidlər və ya onların birləşmələri ilə çatdırıla bilər.

Dil vasitələri nitq fəaliyyətinin gedişində dünya haqqında biliklərin (informasiyanın) çatdırılmasına xidmət edir. Informasiyanın insan şüurunda saxlanması anlayışlar formasında gedir. Məntiq və fəlsəfədə nəzərdən keçirilən **anlayış** dərk edilmiş ciddi və zəruri əlamətlərin məcmusudur. Konseptə nisbətən anlayışın strukturu daha sadədir. Konsept, V.N.Teliyanın sözlərinə görə, yalnız obyektin ciddi əlamətlərini deyil, həmin dil kollektivində mahiyyət haqqında biliklərin hamısıdır [14, s. 96].

Anlayış mənənin dayanıqlı və adətən dominant hissəsi olub, bu anlayışın adı qismində çıxış edən müəyyən leksik vahidlərin əsas səmlərinin birləşməsidir [məsələn, bax: 2, s. 47-49]. S.D.Kaçnelson anlayışın iki formasını fərqləndirir: *formal və məzmunlu*. Formal anlayışlar dedikdə, o, əşyanı tanımaq və onun adını düzgün işlətmək üçün zəruri olan ən ümumi və səciyyəvi fərqləndirici minimum əlamətləri başa düşür. Bu əlamətlər sözün mənəsinin anlayış nüvəsinə uyğun olub, «formal təriflər (definisiya) vasitəsilə çatdırıla bilər». Məzmunlu anlayışlar insanın həmin əşya haqqındakı biliklərinin məcmusunu əhatə edir [5, s. 18-23]. Bəzi hallarda onlar əşyanın daha az əhəmiyyətli əlamətlərinin nitqdə aktualaşdırılması nəticəsində yaranan mənəyə müvafiqdir. Bu xüsusiyyətinə görə məzmunlu anlayışlar konseptlərə yaxınlaşır, lakin onlarla eyniləşmir, çünki konsept dünyadakı obyektlər haqqında bütün biliklərin məcmusu olduğu halda, anlayış obyektin əsas əlamətləridir.

İnsanın idrak fəaliyyətinin gedişində əldə olunmuş məzmunlu informasiya dil formalarında əksini tapır. Əldə olunmuş bilik və təcrübənin verballaşması prosesində insanın şüurunda onun kateqoriyalaşması gedir. V.A.Maslovanın verdiyi tərifə görə, kateqoriyalaşma «dünyanın strukturlaşması, sözün/obyektin bu və ya digər qrupa aid edilməsi, «sınıf – sinfin üzvü» tipli iyerarxik münasibətlərin müəyyənləşdirmə üsuludur» [8, s.31-32]. Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində əldə olunmuş biliklər çox vaxt insanın adı, gündəlik təsəvvürlərini əks etdirir və bir çox hallarda stereotiplər əmələ gətirirlər.

İnsanın şüurunda prototiplər ətrafında ətraf aləmin əşya və hadisələrinin kateqoriyalaşması gedir. Prototip bizim obyekt haqqında təsəvvürlərimizin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir. Prototipə oxşarlıq dərəcəsindən asılı olaraq həmin predmetin konseptin yaxşı və ya pis nümunəsi olması haqqında nəticə çıxartmaq olar.

C.Lakoff stereotip, nümunə və idealları fərqləndirir. Onun yanaşmasında *stereotip* kateqoriyanın tipik nümunəsidir [15]. Bir qisminin seçimi dil daşıyıcıları tərəfindən «avtomatik» baş verir, digər qisminin seçimi isə (məsələn, sosial stereotiplər)

düşünülmüş şəkildə həyata keçirilir. Nümunələrdən fərqli olaraq, stereotiplər kateqoriyanın yekcins və adətən, tipik tərkib hissələridir. Nümunələr ayrı-ayrı mahiyyətlər olub, bütövlükdə kateqoriyanı səciyyələndirməyə imkan verir.

Konseptin strukturuna əsas komponentlərlə yanaşı anlayışın məzmununu müəyyənləşdirmək baxımından vacib olmayan, amma dünyanın mənzərəsini təsvir etmək, etnosun mədəni xüsusiyyətlərini aşkarlamaq üçün zəruri olan başqa komponentlər də daxildir. Bunlar qiymətləndirmə və assosiativ komponentlərdir. Y.S.Stepanovun fikrincə, bu, sözü və onun ifadə etdiyi anlayışı müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, duyğular dəstidir, çünki «konsept anlayışla eyni qəbildən olan hadisədir». Amma anlayışdan fərqli olaraq «konseptlər yalnız düşünülmürlər, həm də duyulurlar». «Onlar emosiyalar, simpatiya və antipatiyalar, bəzən isə müxtəlif fikirlərin toqquşmasıdır» [11, s. 40-41]. Buna misal «gözəllik» konsepti ola bilər.

Müxtəlif dillərdə təmsil olunan eyni anlayışlar, adətən, bir-birindən bir o qədər də ciddi fərqlənmirlər. Əsas fərqlər koqnitiv səviyyədə (əsas etibarilə praktik həyatı biliklər) özünü göstərir. Konseptin əsas elementlərindən biri qiymətləndirmə komponenti və müasir assosiasiyalardır. Bu informasiya konsepti mədəniyyətin faktıdır və onun anlayışdan fərqi əsasında durur.

Konsept, sözün mənasından fərqli olaraq sərt struktura malik deyil. Bu da ondan irəli gəlir ki, təfəkkür prosesində konsept «daim fəaliyyət göstərir, müxtəlif tərkib hissələri və aspektlərində aktuallaşır, müxtəlif konseptlərlə birləşir və onlardan çıxış edir» [13, s. 58].

Konseptdə nüvə və nüvəyanı zona (əsas qat) fərqləndirilir, konsept həcmli interpretasiya (yozum) hissəsinə (civar) malik olur.

Dildə konseptual əlamətlərə semalar müvafiqdir.

Konseptual sahənin civarı dəqiq struktura malik olmur və çox vaxt onda anlayış mahiyyəti baxımından ziddiyyətlər müşahidə olunur. Bu da, Sterninin fikrincə, onunla izah olunur ki, «konseptin interpretasiya sahəsində müxtəlif koqnitiv əlamətlərdən «nəticələr» olur» [13, s. 61].

Mərkəz və civarın fərqləndirilməsi prinsipi leksik-semantik və konseptual sahələrin qurulmasında da tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci halda daha yekrəng, eyni tipli mahiyyətlərdən söhbət gedirsə, ikinci halda strukturu müxtəlif tip təqdimatların (fikri mənzərələr, sxemlər, freymlər, ssenarilər və s.) birləşmələri ilə təmsil oluna bilər. Beləliklə, konsept dəyərləndirmə fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Konseptin strukturuna dəyərləndirmə ilə yanaşı anlayış və obrazlı elementlər də daxildir. Anlayış elementi real və ya təsəvvür edilən obyekt haqqında faktik informasiya əsasında formalaşır. Konseptin obrazlı hissəsi gerçəkliyin dərk edilməsi üsulu ilə bağlı olub, özündə dildə təsbit olunmuş sadə təsəvvürləri, konseptin ifadə olunmasına xidmət edən sözün daxili formasını, stereotip təsəvvürləri, koqnitiv metaforları, prototipləri və idealları birləşdirir.

Konsept, məna və anlayış qarşılıqlı əlaqədədirlər. Konseptin mental kateqoriyası olan məna dil kateqoriyası vasitəsilə nitqdə aktuallaşır. Amma aktuallaşma birbaşa deyil, anlayışın məntiqi kateqoriyası vasitəsilə baş verir və bu zaman anlayışda həcm (bu anlayışa uyğun gələn predmetlər dəsti) və məzmun (anlayışın bu sinfə müvafiq olan ümumi və əhəmiyyətli əlamətləri) fərqləndirilir. Anlayışın həcmi öz mahiyyəti səciyyələrinə görə leksik mənaya yaxınlaşır, anlayışın məzmunu isə milli spesifik komponent olduğu təqdirdə konsepti yaratmağa qabildir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva S.T. "Education" konsepti və onun struktur elementləri probleminə dair // Dil və ədəbiyyat. № 3 (99). Bakı: 2016, s.87-89
2. Алефиренко, Н. Ф. Спорные проблемы семантики. Монография. - М.: Гнозис, 2005.
3. Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. - М.: Гнозис, 2007.
4. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. — Воронеж: ВГУ, 1996.
5. Кацнельсон, С. Д. Содержание слова, значение и обозначение: 3-е изд., стереот. / Под общ. ред. В. М. Жирмунского, М. М. Гухман, С. Д. Кацнельсона. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
6. Краткий словарь по логике / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Никифоров; Под ред. Д. П. Горского. - М.: Просвещение, 1991.
7. Кубрякова, Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. - М.: Наука, 1981.
8. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику. - М.: Флинта: Наука, 2004.
9. Попова, З. Д., Стернин, И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. - Воронеж: Истоки, 2001.
10. Рахилина, Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. - М.: Русские словари, 2000.
11. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
12. Стернин, И. А. Национальная специфика мышления и проблема лакунарности // Связи языковых единиц в системе и реализации. Тамбов, 1998.-С. 22-31.
13. Стернин, И. А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И.А. Стернина. Воронежский государственный университет, 2001. - С. 58-65.
14. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996.
15. Лакофф, Дж.; Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем / Пер. с англ. А.Н. Баранова, А.В. Морозовой - М.: Едиториал УРСС, 2004.

Аçar sözlər: konsept, məna, anlayış, bilik kateqoriyası, dil, koqnitivlik, konseptin strukturu.

Ключевые слова: концепт, смысл, понятие, категория знания, когнитивность, структура концепта.

Key words: concept, meaning, notion, category of knowledge, cognition, concept structure.

Резюме

Значение, понятие, концепт и их реализация в речи

Концепт, значение и понятие взаимосвязаны, близки, но не идентичны. Значение, являющееся ментальной категорией концепта, актуализируется в речи посредством языка. Но актуализация происходит не непосредственно, а

через логическую категорию понятия, и при этом в понятии выделяются объем и содержание. Концепт возникает в результате познания и оценки. Наряду с оценкой в структуру концепта входят так же понятие и образные элементы. Понятие формируется на основе фактической информации о реальных или представляемых объектах. Образная сторона непосредственно связана со способом познания действительности и объединяет в себе закрепленные в языке простые представления, внутреннюю форму слова, стереотипные представления, когнитивные метафоры, прототипы и идеалы.

Summary

Meaning, notion, concept and their realization in speech

Concept, meaning and notion are interrelated, close, but not identical. The meaning, which is the mental category of the concept, is actualized in speech through language. But actualization does not occur directly, but through the logical category of the concept, and at the same time, the volume and content are distinguished in the concept. The concept arises as a result of cognition and evaluation. Along with the evaluation, the structure of the concept also includes the concept and figurative elements. The notion is formed on the basis of factual information about real or imagined objects. The figurative side is directly related to the way of cognizing reality and combines simple representations fixed in the language, the internal form of the word, stereotypical representations, cognitive metaphors, prototypes and ideals.

Rəyçi: prof., fil.e.d. Cahangirov Fikrət Fətiş oğlu ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasının professoru

DİLÇİLİKDƏ STEREOTİP KONSEPTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Hal hazırda stereotip həm gündəlik nitqdə, həm də elmi sahədə istifadə olunur və hətta onun terminoloji təfsirində uyğunsuzluqlar mövcuddur: "fəlsəfi", "psixoloji", "sosioloji" və "lingvistik" stereotiplər. Hər biri öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu məqalə dilçilikdə stereotiplərin öyrənilməsinin bəzi aspektləri nəzərdən keçiriləcək.

Stereotip sözü 1796-cı ildə fransız naşiri F.Dido tərəfindən yaradılıb. Əvvəllər, nəşriyyatda mətn hər dəfə yenidən yazılırdı, lakin Dido yazılmış mətnləri metal lövhələrin üzərində saxlamağı təklif etdi. Dido, ixtirasını iki yunan sözünü birləşdirib stereotip adlandırdı: stereo 'bərk' və typos 'şəkil'. Didonun ixtirası təkcə Fransada deyil, xaricdə də yayıldı və sonralar peşə sahəsindəki işlənen stereotip sözü danışıq dilinə də daxil oldu.

1922-ci ildə amerikalı publisist V.Lippman tərəfindən stereotip anlayışı elmi istifadəyə verildi [7]. "İctimai rəy" kitabında o, obyektiv gerçəkliyi dərk etmək mümkünsüzlüyü və bunu sadələşdirmək və izah etmək ehtiyacı haqqında yazır: "Güman edirik ki, insan hərəkətləri birbaşa və aşkar biliklərə deyil, fərdin özü çəkdiyi və ya başqasından aldığı rəsmlərə əsaslanır" [7, 46]. Rəsmləri təyin etmək üçün V.Lippman stereotip sözündən istifadə etmişdir və S. A.Romaşkonun qeyd etdiyi kimi, stereotip sözün semantikasını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir: təkrarlanma və dəyişməzlik ilə yanaşı, sadəlik və təqdir əlamətləri nəzərə çarpır [10, 223].

V.Lippmanın kitabı işıq üzü gördəndən sonra, əsasən etnik olan stereotiplər ictimai elmlərin nümayəndələri tərəfindən öyrənilməyə başladı. Sonra kulturoloqlar, filosoflar, ədəbiyyatşünaslar stereotiplərə müraciət edirlər və 1968-ci ildən etibarən Amerikalı filosof H.U.Putnam sayəsində stereotip dilçilikdə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

H.U.Putnam məna və referens arasındakı əlaqə məsələsini həll etmək üçün stereotip anlayışından istifadə etmişdir. Digər filosoflarla yanaşı (K. Donnellan, S. Kripke, D. Kaplan) mənaya "ənənəvi" yanaşmanı, xüsusilə G. Frege və B.Rassellin fikirlərini, yəni sözün mənasını müəyyənləşdirən mövqeyini tənqid edir: "Ad öz mənasını ifadə edir və işarə bildirir"[11, 354-358].

H.U.Putnam, "adın mənası" və "denotat" anlayışlarının əvəzinə intensional (bir cismin xüsusiyyətləri) və ekstensional (xarici aləmin obyektləri) terminlərindən istifadə edir. Beləliklə, H.U.Putnamın ənənəvi nəzəriyyədəki mövqeyi aşağıdakı forma alır: "Terminin mənası (intensional olaraq başa düşüləndir) onun ekstensionalını müəyyənləşdirir (ekstensionalın mahiyyətini nəzərdə tutur)" [8, 169].

H.U.Putnam, sözün mənasını və onun intensionalını müəyyənləşdirməyə qarşı çıxır, mənənin sosial (istinaddan çox) funksiyasının vacibliyini vurğulayır. Onun fikrincə, hətta savadlı ana dilində danışanlar, fıstığın qarağatdan nə ilə fərqləndiyini və ya alkoqolun kimyəvi formulunun nə olduğunu bilmirlər. H.U.Putnam görə, müəyyən söz deyilmək üçün bir cismin təmin etməli olduğu intensional, yəni elmi cəhətdən təsdiqlənmiş, zəruri və kifayət qədər şərtləri bilməsi yalnız mütəxəssislər üçün lazımdır və orta ana dili daşıyıcısı üçün bu sözün düzgün istifadə edilməsinə imkan verən bir sıra ümumi mədəni məlumatları bilmək kifayətdir. H.U.Putnam üçün sözün mənası həm qrammatik, həm də semantik xüsusiyyətlər daxil olmaqla dil kollektivində düzgün istifadə üçün göstərişdir.

Mənənin semantik komponentini müəyyən etmək üçün H.U.Putnam stereotip anlayışına istinad edir. H.U.Putnam qeyd edir ki, "gündəlik istifadədə" stereotip "kəlməsinin görünüşü, nəyi və necə davranması barədə ümumi qəbul edilmiş (tez-tez qəsdən) bir fikri ifadədir (tamamilə yanlış ola bilər)" [8, 207] və daha sonra sözün gündəlik istifadəsinin bəzi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən stereotipi şərh etməsi barədə deyir: "Mən əvvəlcədən təsəvvür olunan ifadələrə toxunmuram (dil özünə belə olduğu hallar istisna olmaqla), lakin ümumiyyətlə qəbul edilməyən səhv anlayışlarla maraqlanıram" [8, 207].

Stereotipik əlamətlərə misal olaraq, bir pələngin qırmızı dərisindəki qara zolaqlar, sarı rəng və limonun turş dadı ola bilər. Stereotipik simvolların istisnasız olaraq bütün pələnglər və limonlar üçün mütləq həqiqət olmadığı vacibdir; sinifin normal, tipik nümayəndələri üçün xarakterikdir.

Beləliklə, H.U.Putnam sayəsində stereotip anlayışı dil istifadəsinə keçdi. Ümumiyyətlə, onun təfsirini aşağıdakı kimi təyin etmək olar: stereotiplər dil kollektivinin tam hüquqlu üzvü hesab edilməsi üçün öyrənilməli olan bir şey haqqında ümum qəbul edilmiş fikirlərdir. Stereotiplər sinifin normal, tipik nümayəndələrini təsvir edir və sözlərin mənasını təyin edir.

Sonralar stereotip anlayışı dilçiliyin bir çox sahəsində tətbiq olunmağa başladı; düşünülmüş və fərqli cəhətlər təsvir etmək üçün. Burada iki yanaşmaya diqqət yetirilməlidir: birinci halda stereotip müxtəlif dil hadisələrini izah etmək üçün tədqiqat vasitəsi kimi istifadə olunur, ikinci halda isə stereotipin təsviri dil məlumatları əsasında tədqiqatın məqsədinə çevrilir.

"Stereotip" anlayışının lingvistik təhlil vasitəsi kimi istifadəsi, ilk növbədə, stereotipik göstərişlərin mövcudluğu və onların dilə təsiri nəzərə alınmaqla, konkret lingvistik faktların şərhini; ikincisi, dildə özünü bir və ya digər dərəcədə ortaya çıxaran stereotiplərin bəzi xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bu istiqamətdə görülən ilk iş, assosiativ anafora mexanizmini izah etmək üçün "stereotip" anlayışından istifadə etməyi təklif edən fransız tədqiqatçısı B.Fradenin [13] məqaləsi olmuşdur. B.Fradenə görə, iki dil ifadələri arasındakı əlaqənin bir növü, digərinin stereotipində referentin meydana gəlməsidir. B.Fradenin davamçısı C.Kleber semantik əlaqənin dörd növünü fərqləndirən assosiativ anafora üçün "stereotipik" yanaşma hazırlamışdır: meronimik

⁸⁷ Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, ayselgasanova@ait.edu.az

(ağac - gövdə), lokal (kənd - kilsə), aktant (çörək kəsmək - bıçaq) və funksional (maşın - sürücü) [15, 44-46], bunlardan ən azı ikisi (lokal və aktant) dünyanın stereotipik göstəricilərinə əsaslanır.

R.V.Gibbs və N.MakKarrell ayrıca müxtəlif tipli tavnoloji konstruksiyaları təhlil etmək üçün V.Putnam konsepsiyasına müraciət etmişlər. İnnovativ olmayan tavnoloji ifadələri sözün həqiqi mənasında şərh edə biləcək amilləri müzakirə edən müəlliflər insanlar, hərəkətlər və mövzular haqqında ümumi stereotipik məlumatların vacibliyini vurğulayırlar: "Dinləyicilər çox vaxt qızlardı", "oğlanlar nəzarətsizdir" deyərək yalnız məzmunu görə deyil, həm də danışanın oğlan uşaqlarında olduğu kimi eyni stereotipə sahib olmasını təklif edir"[14, 128]. Bundan əlavə, R.V.Gibbs və N.MakKarrell bəzi tavnoloji konstruksiyaların digərlərindən daha yaxşı təfsir olunduğunu qeyd edirlər: məsələn, uşaqlar dedikləri yerkökü və yeməkdən daha çox dinləyicilər tərəfindən asanlıqla şərh olunur. Fərqli stereotiplərin fərqli sayda təsviri və qiymətləndirici simvol ehtiva etdiyi və ya əksinə "güclü", yəni detallı və emosional rəngli və "zəif" ola biləcəyi nəzərə alınmaqla başa düşüləndir. Adətən insan (sosial, cinsiyyət, yaş, peşə rolları, həmçinin milliyyət: kişi, ana, qoca, müəllim və s.) stereotipləri ən "güclü" olur, sonra mücərrəd anlayışlar (müharibə, boşanma, iş) nəhayət, özünəməxsus cansız cisimlərin (stəkan, yerkökü, zümrüd) stereotipləri çoxvaxt "zəif" olur.

Sonda fransız dilçisi J.-K.Anscombe, stereotipi tədqiqat vasitəsi kimi istifadə etməyin imkanlarını ətraflı təsvir etmişdir. Təxminən eyni vaxtda (1990-cı illərin ortaları - 2000-ci illərin əvvəlləri) aparılan tədqiqatlar əsasən paralel gedir və çox şey ortaq olur. J.K.Anscombe və Golovachevanın əsaslandığı əsas mövqə belədir: stereotip haqqında bilik dil kollektivinin üzvləri üçün məcburi olduğundan, stereotipə uyğun olan vəziyyət standart olaraq qəbul edilir və qeyd tələb etmir; digər tərəfdən, stereotipin əhatəsindən kənara çıxan hal qeyd edilməlidir. Hər iki müəllif, hər biri öz materiallarında bu qaydanın fərqli dil səviyyələrində necə işlədiyini göstərir.

Öz növbəsində, fransız dilində, cansız isimlər N à N (məsələn, patins à roulettes 'roller skates') üçün məhsuldar model mövcuddur, burada prepozisiya ilə ikinci isim birinciyə uyğun olmayan tərif kimi görünür. J.K.Anscombe, bu modelə uyğun olaraq birləşmələrin hansı hallarda qurulduğunu düşünür və bu, yalnız mümkün olanlardan birinə gəldikdə, ancaq ismi işarənin məcburi stereotipik əlamətləri olmadığı zaman icazə verildiyi qənaətinə gəlir. Belə ki, təyyarə stereotipində "qanadların olması" məcburi işarə yer alır, buna görə avion à ailes 'təyyarəni qanadla' (eyni zamanda "mühərrikli maşın") birləşməsi qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən, soba həm qazda, həm də elektriddə işləyə bilər, buna görə də çaudière à qaz 'qaz sobası', həmçinin bateau à voiles 'yelkənli gəmi' (gəmi motorlu ola bilər), moulin à vent / eau 'külək var. / su dəyirmanı' və s. ola bilər [12, 67-68].

Beləliklə, stereotip anlayışına istinad, dilçilik faktlarını müxtəlif dil səviyyələrində izah etməyə imkan verir və linqvistik təhlil üçün təsirli vasitə kimi tanına bilər. Xüsusi stereotiplərin dil təsviri və təhlili dil məlumatlarının tədqiqat üçün material kimi istifadəsini nəzərdə tutur. Stereotiplər həm şifahi, həm də yazılı şəkildə ifadə edilə bilər və stereotiplərin şifahi olmayan göstəriciləri o qədər də çox olmur (məsələn, cizgi filmləri və pantomimalar), bunlarda stereotiplərin şifahi şəkildə ifadə edilməsi nümunələri daha çoxdur. Həqiqi və ya yalan gerçəklik ideyaları dilin müxtəlif komponentləri (və ya aşağıdakı ənənə, səviyyələr) ilə ifadə edilə bilər: fonoloji, morfoloji, nominativ, sintaktik. Dilçilər müəyyən bir stereotipi yenidən qurmaq üçün onlara müraciət edirlər. Polşalı tədqiqatçı E. Bartminski yazır ki, stereotipləşmə göstəriciləri "mövzunun xüsusiyyətlərinin müxtəlif cümlələrdə təkrarlanması, habelə bu xarakterikliyin dildə düzəldilməsi" dir və stereotipləri ifadə etməyin konkret şifahi yollarının siyahısını təklif edir, o cümlədən: 1) obyektlərin irəli sürülməsi yolları; 2) sözlərin məcazi mənaları; 3) bəzi törəmələrin mənası: 'təqlid' etmək; 4) frazeoloji vahidlər; 5) atalar sözləri; 6) mürəkkəb cümlələrin semantik quruluşu: əks və səbəbkar [1, 170].

Rus dili materialında L.P.Krisin, stereotipləri ifadə etmək üçün dil üsullarının tam siyahısını təqdim edir:

- 1) başqa bir etnik qrupun xüsusiyyətlərini qiymətləndirən ehtiva edilmiş formada sözlər;
- 2) etnonimlərdən məcazi şəkildə istifadə halları: mənfi "başqası üçün heç bir hüququ olmayan çox çalışan şəxs";
- 3) müqayisəli təcil sakitlik, soyuqqanlıq, Fin kimi;
- 4) genetik və atributiv birləşmələr: Çin və Amerika səmərəliliyinin inadkarlığı ilə hər şeyə nail oldu;
- 5) kəmiyyət bildirən sözlər: hər şey, həmişə, hər kəs, hər hansı bir;
- 6) sifət: birbaşa, hətta qiymətləndirici sifətlər tipli modal sifətlər;
- 7) təsiri: O, rusdur, amma içmir [6, 452-454].

Qeyd etmək olar ki, E.Bartminski və L.P.Krisin tərəfindən təqdim olunan siyahılar qismən üst-üstə düşür, lakin L.P.Krisin tərəfindən təsvir olunan stereotipləri ifadə etmək şifahi yollar lüğətlərdə məcburi fiksasiya tələb etmir və istənilən şifahi və yazılı mətnlərdə tapıla bilər. Zaman keçdikcə dil sistemi rəsmi fiksasiyaya məruz qala bilər: sözün metaforik istifadəsi məcazi mənənin meydana çıxmasına səbəb olur; müqayisəli dövrlər, genetik və atributiv birləşmələr frazeoloji vahidlərə çevrilir və s.

Beləliklə, eyni stereotipləri ifadə etmək üsulları müxtəlif məlumat növlərində istifadə edilə bilər: lüğətlər və folklor mətnləri ən sabit və avtomatlaşdırılmış stereotipik simvolların müəyyənləşdirilməsi üçün əlverişlidir, eksperimental məlumatlar və mətnlərin korpusları daha geniş çeşidli, həm xüsusi balanslaşdırılmış, həm də seçilmiş simvol əldə etmək üçün istifadə olunur.

Xüsusi stereotiplər üzərində aparılan tədqiqatlardan danışarkən qeyd etmək olar ki, etnik stereotiplər ən çox yayılmış mövzudur [1; 4; 9], məsələn, "insan rollarının" stereotipləri: ailə, peşə və sosial [1] və heyvan stereotipləri [2]. Stereotiplərin xüsusi lüğətləri də var: E. Bartminski "Xalq stereotipləri və simvolları lüğəti" (daha ətraflı məlumat üçün bax: [1], "Rus Mədəni Məkanı: Linqvicultural lüğət" [2], "Klişe və Stereotiplərin qısa təsvirli lüğəti" [5] və s.

Sonda vurğulamaq lazımdır ki, dil məlumatlarına görə yenidən qurulan stereotiplər həmişə psixologiya, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və s. görə stereotiplərlə üst-üstə düşür. Bunun bir neçə səbəbi var: əvvəlcə yenidən qurularkən nəzərə alınan frazeoloji ifadələr və atalar sözləri " linqvistik "stereotip, o dövrün stereotiplərini müəyyənləşdirərək fərqli tarixi və mədəni

kontekstdə meydana gələ bilər. Məsələn, it və itin soyuqluğu kimi qəzəb bildirən ifadələr, bir qayda olaraq, küçədə yaşadığı zaman keçmiş həyatın gündəlik həyatına aiddir. İkincisi, "mədəni" bir stereotipin bəzi əlamətləri dildə fiksasiya ola bilməz: E.V. Raxilina, Rus xalqının bədnam səbrinin ingilis təmkinli və Alman pedantriyasından fərqli olaraq dildə heç bir şəkildə əks olunmadığını qeyd edir [9, 342].

Əlbətdə, məqalədə nəzərdən keçirilən stereotip anlayışına yanaşmaların hər biri öz məqsədlərini güdür. Bir stereotipi tədqiqat vasitəsi kimi istifadə etmək, dil hadisələrini şərh etməyə, aralarında paralellər qurmağa və ortaq nümunələr tapmağa imkan verir. Tədqiqat obyektini kimi bir stereotipin seçilməsi, dil məlumatları əsasında obyektlər və vəziyyətlər haqqında biliklərimizi əlavə (və ya təzkib etmək), əlamətlərini əhəmiyyət dərəcəsinə görə sıralamaq, həmçinin keçmişdə olan stereotipləri təsvir etməyə imkan verir. Görəsən, bu yanaşmalar bir-birini tamamlaya bilərlərmi? Intuitiv olaraq, bu mümkündür: məsələn, izah etmək üçün əlverişli olan dil fenomenləri, stereotiplərə istinad edərək, xüsusi stereotipik göstəricilərin öyrənilməsində kömək ola bilər, lakin bu sual hələ tədqiqat üçün açıq qalır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Барминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике: [пер. польского]. М., 2005.
2. Брилева И. С., Вольская Н. П., Гудков Д. Б., Захаренко И. В., Красных В. В. Русское культурное пространство : Лингвокультурный словарь. М., 2004. Вып.1.
3. Головачева А. В. Стереотипные ментальные структуры и лингвистика текста. М., 2000.
4. Кобозева И. М. Немец, англичанин, француз и русский: выявление стереотипов национальных характеров через анализ коннотаций этнонимов // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. 1995. № 3.
5. Краткий иллюстрированный словарь клише и стереотипов: к 60-летию П. А. Клубкова / под ред. Ю. А. Веселова [и др.]. СПб. : Институт логики, 2009.
6. Крысин Л. П. Этностереотипы в современном языковом сознании: к постановке проблемы // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. Екатеринбург, 2003.
7. Липман У. Общественное мнение: [пер. с англ.]. М., 2004.
8. Патнэм Х. Значение «значения»: [пер. с англ.] // Философия сознания. М., 1999.
9. Плуцкян В. А., Рахилина Е. В. С чисто русской аккуратностью... (К вопросу об отражении некоторых стереотипов в языке) // Московский лингвистический журнал. 1996. № 2.
10. Ромашко С.А. Стереотип: к языковой и культурной археологии слова и понятия // Стереотипы в языке, коммуникации и культуре : сб. статей. М., 2009.
11. Фреге Г. Смысл и денотат: [пер. с нем.] // Семиотика и информатика. 1997. Вып.35. Opera selecta .
12. Anscombre J.-C. Dénomination, sens et référence dans une théorie des stéréotypes nominaux // Cahiers de praxématique. 2001. № 36.
13. Fradin B. Anaphorisation et stéréotypes nominaux // Lingua. 1984. № 64
14. Gibbs R. W. & N. S. McCarrell. Why Boys Will Be Boys and Girls Will Be Girls: Understanding Colloquial Tautologies // Journal of Psycholinguistic Research. 1990. №19.
15. Kleiber G. The possessive via associative anaphor // From NP to DP: The Expression of Possession in Noun Phrases. (= Linguistik Aktuell, 56). Ed. by Martine Coene & Yves D'Hulst. Amsterdam, 2003. Vol. II.

Açar sözlər: *stereotip, konsept, dilçlik, aspektlər*

Key words: *stereotype, concept, linguistics, aspects*

Ключевые слова: *стереотип, концепт, лингвистика, аспекты*

Some aspects of the study of the concept of stereotypes in linguistics

Summary

This article is devoted to the study of the concept "stereotype" in linguistics. The article considers the concept «stereotype» as one of the concepts of linguistics, which refers to different areas of research in linguistics. The conscious and distinctive aspects of the concept are also described. The article focuses on two approaches to the study of the issue: in the first case, the description of the stereotype is considered as an object of research; in the second case, the description of the stereotype is the purpose of the study based on language data.

Некоторые аспекты изучения понятия стереотипов в лингвистике

Резюме

Данная статья посвящается изучению концепта «стереотип» в лингвистике. В статье рассматривается понятие стереотип как один из понятий лингвистики, которое относится к разным сферам исследования в лингвистике. Также описываются осознанное и отличительные аспекты данного понятия. В статье основное внимание направлено на два подхода к исследованию данного вопроса: в первом случае описание стереотипа рассматривается как объект исследования, во втором случае описание стереотипа является целью исследования на основе языковых данных.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Ramil Əkbər oğlu Bayramov⁸⁸
TÜRKMƏN DİLİNİN FONETİK SİSTEMİ
(Azərbaycan dili ilə müqayisəli)

Azərbaycan dilinin fonetik sistemində 34 səs var və bu səslər latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında 32 hərfə - qrafik işarə ilə göstərilir, türkmən dilinin fonetik sistemində isə əsas səslərin sayı hərflərin sayı ilə bərabərdir. Yəni bu dildə mövcud səslər latın qrafikalı əlifbanın 30 hərfindən – qrafik işarəsindən istifadə edilməklə göstərilir. Göründüyü kimi, eyni dil ailəsinə və eyni dil qrupuna mənsub olan türkmən və Azərbaycan dillərində səslər və hərflərin sayı eyni deyildir. Hətta mövcud səslərin təsvirində istifadə olunan qrafik işarələr – hərflər də bəzi hallarda fərqlənir. Buna görə də hər iki dilə məxsus əlifbadakı hərflərə qarşılıqlı şəkildə nəzər yetirək və ya müvafiq fərqləri əyani göstərək:

Azərbaycan	Türkmən	Azərbayca	Türkmən	Azərbayca	Türkmən	Azərbayca	Türkmən
		n		n		n	
<i>Aa</i>	<i>Aa</i>	<i>Ğğ</i>	-	<i>Mm</i>	<i>Mm</i>	<i>Uu</i>	<i>Uu</i>
<i>Bb</i>	<i>Bb</i>	<i>Hh</i>	<i>Hh</i>	<i>Nn</i>	<i>Nn</i>	<i>Üü</i>	<i>Üü</i>
<i>Cc</i>	<i>Jj</i>	<i>Xx</i>	-	<i>Oo</i>	<i>Oo</i>	<i>Vv</i>	<i>Ww</i>
<i>Çç</i>	<i>Çç</i>	<i>İi</i>	<i>Yy</i>	<i>Öö</i>	<i>Öö</i>	<i>Yy</i>	<i>Ýý</i>
<i>Dd</i>	<i>Dd</i>	<i>İi</i>	<i>İi</i>	<i>Pp</i>	<i>Pp</i>	<i>Zz</i>	<i>Zz</i>
<i>Ee</i>	<i>Ee</i>	<i>Jj</i>	<i>Žž</i>	<i>Rr</i>	<i>Rr</i>	-	<i>Nñ</i>
<i>Əə</i>	<i>Ää</i>	<i>Kk</i>	<i>Kk</i>	<i>Ss</i>	<i>Ss</i>		
<i>Ff</i>	<i>Ff</i>	<i>Qq</i>	-	<i>Şş</i>	<i>Şş</i>		
<i>Gg</i>	<i>Gg</i>	<i>Ll</i>	<i>Ll</i>	<i>Tt</i>	<i>Tt</i>		

Cədvəldən də göründüyü kimi, qarşılaşdırılan dillərin fonetik sistemində müəyyən fərqlər mövcuddur. Həmin fərqlərin saitlər və samitlərdə özünü necə göstərdiyini ayrılıqda və sistemli şəkildə diqqətdən keçirək.

Türkmən dilinin saitlər sistemi. Məlum olduğu kimi, saitlər tələffüz olunarkən ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmir. Türkmən dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi 9 sait səs var: [a], [ä], [e], [y], [i], [o], [ö], [u], [ü]. Lakin Azərbaycan dilindəki [ə], [ɪ] səslərinin həm qrafik, həm də transkript işarəsi türkmən dilindəkindən fərqlənir (ə – ä, ɪ – y): dəlihana [dä:liha:na] dəlilər, psihiki kesellilər bejerilyän hassahana (2, s. 277) – dəlixana, gəmiçi [gä:miçi] gəmi sürüyan, gəmini yöredyän adam (2, s. 441) – gəmiçi, bəy [bäy] (2, s. 147) – bəy; baryt [bary:t] kükürt turşuly mineral (2, s. 120) – barıt, basdyrmak [bassyrmak] basmak işini başga birine etdirmek (2, s. 120) – basdırmaq və s. Yəni türkmən dilində müvafiq səslərin transkriptdəki göstərişi ilə qrafik göstərişi eyni olmaqla dilimizdəkindən fərqlənsə də, hər iki dildə də onların tələffüzü – səs rəngi eynidir. Bununla bərabər, bəzi diqqətçəkən məqamlar da var. Məsələn, Azərbaycan dilində *beşlik* [beşdik], türkmən dilində *bäşlik* [bä:şlik] 5 sanynyñ ady (2, s. 147). Və ya dodağ ahənginin tələbinə görə E – [ö] kimi tələffüz edilir jümle [jümlö] sözləm (2, s. 647) və s.

Qeyd edək ki, türkmən türkcəsində əsl uzun saitlər mövcuddur, yəni Azərbaycan dilindəki uzun tələffüz olunan saitlərdən fərqli olaraq türkmən dilindəki uzanma qanuni bir dil faktı kimi özünü göstərir. Əgər Azərbaycan dilində sait uzanması əksər hallarda digər səslərdən birinin düşməsi hesabına baş verirsə, həm də bu yalnız alınma sözlərdə özünü göstərsə, türkmən dilində səs düşümündən asılı deyil, onlarda əslidir, hər bir saitin uzun variantı var və bunlar adi - uzanmayan variantından fərqli mənaya malik olur. Deməli, türkmən dilində 9 adi, 9 isə uzun sait var və bunların cəmi 18 edir. Yəni türkmən dilində Azərbaycan dilindəki kimi 9 sait olsa da, onların uzun variantlarını da nəzərə alsaq, fərqli olaraq türkmən dilində 18 sait səsin olduğunu deyə bilərik. Lakin nəzərə almalıyıq ki, onların 9-u müstəqildir, ilkin variantdır, qalan 9-u isə onların uzun variantıdır. Necə ki, dilimizdə 9 saitin yeddisinin uzun variantı olduğu kimi, sadəcə, fərq ondadır ki, Azərbaycan dilində uzun tələffüz olunan saitlər işləndiyi sözlərdə mənə fərqi yaratmadığı halda, türkmən dilində mənə fərqi yaradır. Deməli, onlar müvafiq sözlərdə işlənərkən mənə fərqi ilə diqqət çəkir. Məsələn, türkmən dilində *daş* [daş] sözü ilə *daş* [da:ş] sözünün mənaları tamamilə müxtəlifdir. Yəni ki müvafiq sözlərin yazılışı eyni olur, tələffüzdə onların biri uzun tələffüz olunaraq mənə fərqi yaradır. Fərhad Zeynalov bu xüsusda yazır: “Türkmən dilinin fonetik quruluşu türk dillərinin, eləcə də oğuz qrupu dillərinin fonetik quruluşundan əsaslı şəkildə fərqlənməsə də, kiçik də olsa, özünəməxsusluq müşahidə edilir. Bu özünü hər şeydən əvvəl, vokalizm sistemində göstərir. Belə ki, burada nəinki oğuz, hətta hun qrupuna daxil olan dillərin heç birində olmayan uzun saitlər mövcuddur. Burada saitlərin uzanması hətta yeni leksik vahidin ortaya çıxması ilə nəticələnir (Bu dildə e saitindən başqa, bütün saitlər uzanır). Məs.: at – a:t (ad), ot – o:t (od), bil – bi:l (bel), qız – qı:z, öl – ö:l (yaş), qer (gərmək), qe:r (gələ), daş (kənar) – da:ş (daş) və s.” (4, s. 140). Göründüyü kimi, eyni kökdən gələn və eyni dil ailəsinə mənsub olan müxtəlif türk dilləri, xüsusilə də oğuz qrupu türk dilləri arasında milli sözlərdə sait uzanması və uzanmanın mənə fərqi yaratması prosesi yalnız türkmən dilində özünü göstərir. Yəni türkmən dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində milli sözlərdə uzanma baş vermir, ancaq alınma sözlərdə

⁸⁸ Bakı Dövlət Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. rbayramov924@gmail.com

özünü göstərir və heç deyilişlə yazılış fərqi də yaratmır. Türkmən dilində isə bu proses tamamilə əksinədir. Bu da eyni kökə əsaslanan dillərin sonradan müstəqil inkişafı ilə bağlı olan bir məsələdir.

Bir məsələni də qeyd edək ki, F.Zeynalov burada *e* saitinin türkmən dilində uzanmadığını qeyd etsə də, başqa bir mənbədə həmin saitin az rast gəlinməsi də, uzandığı göstərilir. “Türkməncədə uzun [e:] ünlüsü çək “çəkmək fiilinin emir kibi”, çək [çə:k] “çək”; ger “gərmək fiilinin emir kibi”, ger [ge:r] “gələr gəlmək fiilinin belirsiz zaman çekiminin kısalmış şəklisi” gibi birkaç örnekte çok az şekilde kullanılır. [e] sesi normalde sadece kısa ünlüdür. Bunun aksine [ä:] ünlüsü normalde uzundur. Kısa [ä] ünlüsü yalnız [h] ünsüzünün önüne gelerek sāher “seher” āhmiyet “ehemmiyet”, āhli “bütün”, “tüm”, šāher “şehir”, māhir “mihir”, zāher “zehir”, āht “ahit” gibi 20 civarında alıntı kelimede görülməkdədir. Bununla beraber kısa [ä] ünlüsü ābermek, ākəlmək, ākitmek (alıp vermek, alıp gəlmək, alıp gitmek dizimli fiillerinin kısalmış şəkilleri) gibi bir iki fiilde de kullanılır. Yine de Türkməncenin bazı ağızlarında (Nohur) kullanılmaktadır. Bu tür kelimelerin uzun [ä:] ünlüsüyle meydana gelen karşılıklı sözcükleri yoktur. Kısa [e] ünlüsü uzunluk aldığı zaman hemen uzun [ä:] ünlüsüne dönüşür” (1, s. 12).

Türkmən dilində saitlərin təsnifi Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Belə ki, bu dildə də dörd qalın (a, y, o, u), beş incə (i, ä, e, ö, ü); beş açıq (a, ä, e, o, ö), dörd qapalı (y, i, u, ü); dörd dodaqlanan (o, u, ö, ü), beş dodaqlanmayan (a, ä, e, y, i) vardır və görüldüyü kimi, onlar bölgülər üzrə eyniyyət təşkil edir.

Türkmən dilinin samitlər sistemi. Azərbaycan dilində iyirmi beş samit səs və onların iyirmi üç qrafik işarəsi olduğu halda, türkmən türkcəsində samit səslər və hərflərin sayı eynidir – iyirmi birdir. [b], [j], [ç], [d], [f], [g], [h], [ž], [k], [l], [m], [n], [ñ], [p], [r], [s], [ş], [t], [w], [ý], [z]. Bu dildə də samitlər Azərbaycan dilində olduğu kimi küy və səsin iştirak dərəcəsinə görə iki yerə ayrılır: 1. Kar və ya sət samitlər. Onların sayı səkkizdir: [k], [p], [t], [ç], [s], [ş], [h], [f]; 2. Cingiltili və ya yumşaq samitlər isə on üç ədəddir: [b], [j], [d], [g], [ž], [l], [m], [n], [ñ], [r], [w], [ý], [z]. Sət və yumşaq samitlərin dilimizdə olduğu şəkildə bir-birlərinin qarşılığı da mövcuddur, məsələn, ç – j, k – g və s. Həmçinin demək olar ki, Türkmən dilində də samitlərin digər xüsusiyyətlərinə görə bölgüləri də Azərbaycan dilindəki bölgülərlə üst-üstə düşür. Türkmən dilinin təqdim edilən samitlər sistemini dilimizin samitlər sistemi ilə qarşılaşdırarkən qeyd olunan oxşar məsələlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Belə ki, türkmən əlifbasındakı Jj, Žž, Ww, Ýý kimi qrafik işarələrlə təsvir edilən samitlər Azərbaycan əlifbasında müvafiq olaraq Cc, Jj, Vv, Yy hərfləri ilə işarələnir. Məsələn: jylaw [jylow] (2, s. 652) – cilov, jümle [jümlö] (2, s. 647) – cümlə, jorap [jora:p] (2, s. 641) – corab; žanr [ža:nyr] (2, s. 656) – janr, žiraf [žira:f] (2, s. 656) – zürafə, žurnal [žurna:l] (2, s. 656) – jurnal, žurnalistika [žurnali:stika] (2, s. 656) – jurnalistika; wyždan [wyžda:n] (3, s. 433) – vicdan, wulkan [wulka:n] (3, s. 433) – vulkan, wezipe [wezi:pe] (3, s. 432) – vəzifə, watandaş [watannaş] (3, s. 429) – vətəndaş; ýakutlar [ýa:ku:tlor] (3, s. 451) – yakutlar, ýakynlaşmak [ýaky:nlaşmak] (3, s. 452) – yaxınlaşmaq, ýarym [ýa:rym] (3, s. 467) – yarım, ýetim [ýeti:m] (3, 491) – yetim və s.

Azərbaycan əlifbasında tarixən mövcud olmuş və hal-hazırda həm əlifbada əks olunmayan, həm də ədəbi dildə işlədilməyən, yalnız bəzi dialektlərdə yaşayan sağır nun – Nñ samiti və onun qrafik işarəsi türkmən dilində və əlifbasında yer almaqdadır. Bu da ondan irəli gəlir ki, tarixən mövcud türk xalqlarının mədəniyyət faktları, ənənələri kimi dilləri də bir olmuşdur. Ona görə də orta qəhətləri daha çoxdur. Lakin müəyyən zamandan sonra türk dilləri ayrılıqda inkişaf etməyə başlamış və bir sıra özünəxas keyfiyyətlər qazanmışdır. Fərhad Zeynalovun dili ilə desək: “Müasir türk dillərində özünü göstərən fonetik qanunauyğunluqların hamısı tarixi səciyyə daşıyır. Bu dillərin fonetik quruluşu o qədər də ciddi dəyişikliyə məruz qalmayıb. Əksər türk dillərində bu baxımdan çox böyük eynilik özünü göstərməkdədir. Bizcə, bu çox təbii bir haldır. Çünki bu xalqların fonetiksi (eləcə də qrammatikası) sabitləşənə qədər onlar bir-birləri ilə uzun müddət çox yaxın təmasda və nəticə etibarilə ümumi cəhətlərin sabitləşməsi üçün imkan yaranmışdır. Bununla belə, dəfələrlə ayrılımlar və birləşmələr nəticəsində, xüsusilə sonralar bu xalqların bir-birlərindən təcrid olunaraq hər birinin özünəxas inkişaf yolu keçmələri ilə bağlı fonetik quruluşda da fərdi cəhətlər yaranmağa başlayır” (4, s. 31-32). Deməli, bu prosesdə türk dillərinin bəziləri tarixən mövcud olmuş prafomanı saxlamış, bəziləri isə onu dilindən çıxarmış, arxaik fonda daxil etmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, sağır nun – Nñ Azərbaycan dili ilə yanaşı, Türkiyə türkcəsinin fonetik sisteminə də istifadə olunmur, yalnız dialektlərdə özünü göstərir.

Türkmən dilində haqqında bəhs etdiyimiz samitin işləndiyi sözlərə nəzər salaq: añlamak [a:ñlamak] (2, s. 66), añşyrma [a:ñşyrma] (2, s. 67) (qeyd edək ki, bu söz türkmən dilində işləndiyi formada hal-hazırda Azərbaycan dilinin qərb dialektində özünü göstərməkdədir), çuñnurluk [çuñnurluk] (2, s. 226), öñbaşçy [öñmaşşy], öñinçä [öñüynçä:] (3, s. 166), pañkyldy [pañkyly] (3, s. 187) və s.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, türkmən dilində də bəzi samitlər sözlərdəki yerindən asılı olaraq müxtəlif formalarda səslənir, yəni bir-biri ilə yanaşı işlədilən müvafiq səslərin birinin digərinə uyğun olub-olmaması onların tələffüzünə də təsir edir. Buna görə də bir qrafik işarə yerinə görə bir neçə formada tələffüz oluna bilər. Məsələn:

B hərfi iki formada [b], [v] səslənir məsələn: dilber [dilver] söyğüli dildar, ýürekdeş, ýar (2, s. 283) – dilbər, baý [ba:ý] mally-mülki adam (2, s. 130), abadan [avada:n] (2, s. 18), abat [a:va:t] (2, s. 19), ganybir [ga:nyvi:r] ýakyn, bir nesilden bolan (2, s. 396), harby [harvy:] (2, s. 549) və s.

G hərfi tələffüz göstəricisi olaraq transkriptdə [ğ], [g] kimi təsvir olunsada, onlar sözdəki yerinə və yanında işlədilən sait və samitlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə dörd cür səslənə bilər. Bunu aşağıdakı nümunələrdə aydın görmək mümkündür. Məsələn: düşürgeme [düşürgömö] düşür-gemek ýagdaýy (2, s. 329), düzgün [düzgün] (2, s. 329), günortan [günorta:n] günün orta bolýan wagty (2, s. 17), aga [a:ğa], ağaç [ağaç], dag [da:ğ] (2, s. 19), ağşamara [ağşama:ra] günün yaşýan wagty, inrik garalan wagty, garañky gatlyşan wagty; giçlik, ağşamlyk (2, s. 17), gaz [ga:z] ördekler maşgalasyndan bolan suwda ýüzyän uzyn boýunly ýabany ýa-da eldeki uly guş (2, s. 21), ganygyzgyňlyk [ga:nygyzgyňlyk] ganygyzgyň halda bolmaklyk (2, s. 396),

gapgarylmak [ga:pgarylmak] gaba yerləşdirilmək, gaba salynmak (2, s. 399), garagalpaklar [garağalpaklar] (2, s. 402), garagaş [garağa:ş] (2, s. 402), gaýgy [gaýğy] (2, s. 419) və s.

G hərfi haqqında dediyimiz fikir K və H hərfələrində də özünü göstərməkdədir:

K hərfi Azərbaycan dilində beş səs ifadə edə bilsə də, türkmən dilində belə deyil: dykgatsyzlyk [dykgassyzlyk] dykqatly bolmazlyk, ünssüzlik (2, s. 332), körük [kö:rük] demirçi ussalarýn, zergärlerín metal gyzdymak, eretmek için yönekeý usulda ýel berip, kömri körükdirýän desgasy (3, s. 50), klassyky [kla:ssyky] klassyklar tarapyndan döredilen, nusgawy (3, s. 41), kelekbaz [kelekba:z] oýunçy, pyrryldakçy, aldawçy (3, s. 18), kirlegen [kirleğen] tiz-tizden kirleýän, kiri yüzüne alagan, kirlegic (3, s. 39) və s.

H hərfi [h] ilə bərabər, Azərbaycan dilində mövcud olan [x] səslil sözlərin transkriptində də göstərilir. Yəni ki türkmən dilində transkriptdə bütün mövqələrdə [h] bu forma özünü göstərsə də, onun səslənməsi iki cür olur. Məsələn: habarsyzlyk [havarsyzlyk] bir iş, mesele, waka we ş.m. hakda habary ýokluk, habary bolmazlyk, bihabarlyk (2, s. 537), hakaslar [haka:slar] hakasiýanyñ esasy ılatyny düzyän türki halk (2, s. 539), hakyky [haky:ky] hakykata laýyk gelyän, çyn, dogry, hak (2, s. 540), halsyzlyk [ha:lsyzlyk] haly ýokluk, ysgyn-mejal ýokluk (2, s. 543), hamyr [hamy:r] esasan, suw, duz garylyp, undan ýugulan goýy önüm (2, s. 545) və s.

Fərhad Zeynalov türkmən dilinin samit səslərinin bəzi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “F fonemi bu dil üçün səciyyəvi deyil. Əksər hallarda f – p əvəzlənməsi müşahidə olunur: pıntık – fındıq, pikir – fikir, pil – fil və s... Söz əvvəlində b – p əvəzlənməsi də var: palta – balta” (4, s. 141). Bundan başqa, “Azərbaycan dilindən fərqli olaraq söz ortasında qoşa cingiltili samitlərə rast gəlinmir. Məs.: edi, dokuz, sekiz” (4, s. 142). Göründüyü kimi, biz Azərbaycan dili ilə müqayisədə sırf türkmən dilinə məxsus və ya qismən yaxınlığı ilə seçilən dil faktlarının sayını artırmağa da bilərik, lakin yazımızın həcmi nəzərə alıb, kifayətlənirik.

Türkmən dilində fonetik hadisələr. Türkmən dilində fonetik hadisələr də Azərbaycan dilində olduğu kimi olsa da, bəzi fərqli xüsusiyyətlər də diqqət çəkir:

1) Səs uyuşması və ya assimilyasiya. Bu hadisə zamanı bir səs digər səsə təsir göstərərək onu öz məxrəcəinə salır, ya onu özü kimi səslənməyə vadar edir, yaxud da onun başqa bir səs kimi səslənməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan da onları tam və natamam deyərək iki qismə ayırmaq mümkündür: a) tam uyuşma: yazdyrmak [yazzymak] (2, s. 17), baldak [ballak], işçi [işçi], yandak [yannak], soweşjeñ [söwöşşöñ], gandyrylmak [ga:nnyrylmak] (2, s. 395), görelde [görollö] (2, s. 14), haryldama [harryllama] (2, s. 551), çyşyldama [çyşyllama] (2, s. 231); b) natamam uyuşma: günbatar [günmatar], saşly [saşly] və s.

2) Səs artımı və ya proteza. Türkmən ədəbi dilində yazıda sözlərin əvvəlində r və l samitləri yazılsa da, tələffüz zamanı onlar sözün birinci səsi kimi səslənir. Birinci hərfi bunlardan ibarət olan sözlərin səslənməsi zamanı onların əvvəlinə [y], [i], [u], [ü] və ya [e] saitləri artırılır. Məsələn: rehimplik [irehimplik] (3, s. 218), raýdaşlyk [yra:ýdaşlyk], razy [yra:zy] (3, s. 217) və s. Bu cür hadisə Azərbaycan dilində ədəbi dil deyil, daha çox dialekt faktı kimi özünü göstərir. Bundan başqa, türkmən dilində sözlərin ortasında da proteza hadisəsi baş verərək sait və samitlərin artımı müşayiət olunur. Məsələn: agrak [a:ğyra:k] (2, s. 15), günin [günüyn] (2, s. 19), çüprek [çüpürök] (2, s. 228), üçin [üçüyn], oñyn [oñuyn], ýogyn [ýoguyn] və s.

3) Eliziyaya aid nümunələr: sabyr – sabrym, nesil – nesliniz, agyz – agza, asyl – aslymyz və s. sözlərdə dilimizdə olduğu kimi, hal və ya mənsubiyyət şəkilçisi artırılarkən kökdəki ikinci sait düşür. Bundan başqa türkmən dilində sözün son hərfi k olarsa və belə sözlərə samitlə başlanan şəkilçilər, xüsusilə də -jyk, -jik, -jak, -jek şəkilçiləri artırılarsa, həmin səs düşür. R və l samitləri isə söz ortasında eliziyaya uğrayır. Məsələn: sowuk – sowujak, darak – darajyk, ulurak – ulurajyk, tüydük – tüydüjek, bormy – bomy, olmy – omy və s. Qeyd olunanlardan başqa da, səs düşmənin qismən az işlənən digər formalarına da rast gəlmək mümkündür.

4) Türkmən dilində də tələffüzdə səs yerdəyişməsi özünü göstərir: horaz – hozar, ýalñış – ýañlış, toprak – torpak, rugsat – rusgat, ovunjak – ovnujak və s.

Türkmən dilində ahəng qanunu və dodaq ahəngi. Ümumən, türk dillərinin dəmir qanunu hesab edilən ahəng qanunu, təbii ki, türkmən dilində də mövcuddur. Bu qanun sözlərdəki saitlərin, xüsusilə də qalın və incə saitlərin bir-birini izləməsi kimi özünü göstərir. Yəni sözün birinci hecasındakı sait incədirsə, ondan sonrakı hecalarda da incə olmalıdır. Azərbaycan dilində olduğu kimi türkmən dilində də bu qanun bütün milli sözləri əhatə edir (bəzi istisnalardan savayı). Məsələn: kiçeñräk [kiçeñrä:k] (2, s. 36), ýokuş (3, s. 498), ýordum (3, s. 501), ýygyn [ýyğyn], ýygysmak [ýyğysmak], ýygysdyrmak [ýyğysdyrmak] (3, s. 520), oguz [oğuz] (3, s. 135), nygtamak [nyğtamak], nyşan [nyşa:n] (3, s. 131), myrat [myra:t] (3, s. 113) və s.

Alınma sözlərdə isə ahəng qanununa tabe olmaq şərt deyil, belə sözlər tabe ola da bilər, olmaya da, məsələn, optika [o:ptika], operator [opera:tor] (3, s. 143) və s. Bir çox hallarda dilimizdə olduğu kimi, türkmən dilində də əcnəbi söz mənimsənilərkən milli dilin daxili qaydalarına, o cümlədən də ahəng qanununa uyğunlaşdırılır. Məsələn: ziyarət (Az.) - zyýarat [zyýa:rat], ziyafət (Az.) - zyýapat [zyýa:pat], ziyan (Az.) - zyýansyz [zyýa:nsyz] (3, s. 540), nykap [nyka:p / nika:p] (3, s. 131) və s. Buradan görünür ki, türkmən dilində alınma sözlərin ahəng qanunu baxımdan milliləşdirilməsi məsələsi üstünlük təşkil edir.

Dodaq ahəngi. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkmən dilində dodaq ahəngi daha çox özünü göstərir. Dodaq ahəngi sözün yazılışında deyil, tələffüzündə daha çox diqqət çəkir. Məsələn: körlemeklik [kö:rlömöklük] (3, s. 50), kösüklemeklik [kösüklömöklük] (3, s. 51), köynek [köynök] hər hili matadan tikilýän, egne geýilýän ýuka geým (3, s. 54), oğlan [oğlon], dogan [doğon], dogonlyk [doğonluk], görmüklü [görmüklü] (2, s. 19), goramak [go:romok] (2, s. 14), öyermek [öyörmök], işl. Öyli-işikli etmek, gelin alyp bermek, maşgalaly etmek, öylendirmek (2, s. 16), burgulamak [burgulomok] (2, s. 177), buruljyramak [buruljuromok], burugsamaklyk [buruğsomokluk] (2, s. 178), ýollama [ýo:llomo] (3, s. 499), oñlanmak [oñlonmok] (3, s. 142)

və s. Lakin qeyd edək ki, bu, milli sözlərə aiddir, alınma sözlərdə belə hal baş vermir və ya çox az hallarda mənimsəmə prosesində olur. Məsələn, antologiya [antalo:ğiya] ayrı-ayrı awtorlaryñ saýlanan çeper eserleriniñ ýygyndysy (2, s. 64), antonimler [anto:ni:mle] bir many toparyna degişli bolup, garşylykly many aňladýan sözler (2, s. 64) və s.

Qeyd edək ki, türkmen dilinin fonetik sistemindəki heca (növləri və tipləri) və vurğu Azərbaycan dilindəki heca və vurğunun xüsusiyyətləri ilə, demək olar ki, uyğun gəlir. Yəni istər hecanın məlum növləri və tipləri, istərsə də vurğunun yerinin sabitliyi, keçiciliyi, vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri və s. dilimizdəkilərlə eyniyyət təşkil edir. Buna görə də ətraflı bəhs etməyi məqsədə müvafiq hesab etmirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Muratgeldi Söyegov, Seyitnazar Amazarov Öməkli türkmençe qramer (Türkmençe öğrenenler için). – Ankara: Kurqan Edebiyyat, – 2017, – 118 s.
2. Türkmen diliniñ düşündirişli sözlügi. [2 tomluk]. A-Z. – Aşgabat: Ylym, – 2016, tom 1. – 658 sah.
3. Türkmen diliniñ düşündirişli sözlügi: [2 tomluk]. K-Z. – Aşgabat: Ylym, – 2015, tom 2. – 542 sah.
4. Zeynalov, F. Türkologiyanyñ esaslary. – Bakı: Maarif, – 1981, – 346 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türkmen dili, fonetik sistem, saıtlar, samıtlar, ahəng qanunu, heca, vurğu, dodaq ahəngi

Keywords: Azerbaijani language, Turkmen language, phonetic system, vowels, consonants, law of harmony, syllable, stress, lip harmony

Ключевые слова: азербайджанский язык, туркменский язык, фонетическая система, гласные, согласные, закон гармонии, слог, ударение, губная гармония

Türkmen dilinin fonetik sistemi

Xülasə

Məqalədə türkmen dilinin fonetik sistemi Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu dillərin səs sisteminin – saıtlar və samıtların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri göstərilir, həmçinin türkmen dilinin səs sistemində mövcud olan spesifik cəhətlər nümunələrlə təqdim olunur. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin milli leksikasında saıt uzanması halına rast gəlinmir, lakin alınma sözlərdə, xüsusilə də ərəb və fars mənşəlilərdə saıt uzanması normal haldır. Həm də bu dildə saıtların uzun tələffüz olunması sözlərdə mənə fərqi yaratmır. Türkmen dilində isə bu belə deyildir. Bu dildə mövcud olan saıtların uzun variantları da var və onlar işləndiyi sözlərdə adi və əsas saıtlərdən fərqli mənə ifadə edir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, türkmen dilində on səkkiz saıt fonem vardır.

Həmçinin vurğulanır ki, Azərbaycan əlifbasında tarixən mövcud olmuş və hal-hazırda həm əlifbada əks olunmayan, həm də ədəbi dildə işlədilməyən, yalnız bəzi dialektlərdə yaşayan sağır nun – Nñ samiti və onun qrafik işarəsi türkmen ədəbi dilində istifadə olunur. Sağır nun – Nñ Azərbaycan dili ilə yanaşı, Türkiyə türkcəsinin fonetik sistemində də istifadə olunmur, yalnız bəzi dialektlərdə özünü göstərir.

Türkmen dilində spesifik cəhətlərdən biri də dodaq ahənginin olmasıdır. Bu dildə dodaq ahəngi sözlərin yazılışında göstərilməsə də, tələffüzdə, demək olar ki, bütün milli sözlər dodaq ahənginə tabe olur.

Phonetic system of the Turkmen language

Summary

The article examines the phonetic system of the Turkmen language in comparison with the Azerbaijani language. The similar and distinctive features of the sound system of these languages - vowels and consonants are shown, as well as specific features in the sound system of the Turkmen language are presented by examples. It is noted that lengthening of vowels is not found in the national vocabulary of the Azerbaijani language, however, lengthening of vowels is the norm in borrowed words, especially of Arabic and Persian origin. In addition, the prolonged pronunciation of vowels in this language does not matter in words. But in Turkmen it is not so. There are also long variants of the vowels present in this language, and they express a different meaning from the regular and basic vowels in the words in which they are used. And this gives reason to say that there are eighteen vowel phonemes in the Turkmen language.

It is also emphasized that the voiceless consonant Nun-Nñ is used in the Turkmen literary language, which historically existed in the Azerbaijani alphabet and is currently not reflected either in the alphabet or in the literary language, but living only in some dialects, and its graphic sign. The voiceless nun-Nñ, along with the Azerbaijani language, is not used in the phonetic system of the Turkic language, but manifests itself only in some dialects.

One of the specific features of the Turkmen language is the presence of lip harmony. Although in this language, mouth harmony is not indicated in the spelling of words, in pronunciation, almost all national words obey the harmonica.

Фонетическая система туркменского языка

Резюме

В статье исследуется фонетическая система туркменского языка по сравнению с азербайджанским языком. Показаны сходные и отличительные особенности звуковой системы этих языков – гласных и согласных, а также представлены на примерах специфические черты, имеющиеся в звуковой системе туркменского языка. Отмечается, что в национальной лексике азербайджанского языка удлинение гласных не встречается, однако в заимствованных

словах, особенно арабского и персидского происхождения, удлинение гласных является нормой. Кроме того, длительное произношение гласных в этом языке не имеет значения в словах. А в туркменском это не так. Существуют также длинные варианты гласных, присутствующих в этом языке, и они выражают значение, отличное от обычных и основных гласных в словах, в которых они используются. А это дает основание говорить о том, что в туркменском языке имеется восемнадцать гласных фонем.

Также подчеркивается, что в туркменском литературном языке используются глухой согласный Нун-Ññ, исторически существовавший в Азербайджанском алфавите и в настоящее время не отраженный ни в алфавите, ни в литературном языке, а проживающий только на некоторых диалектах, и его графический знак. Глухой nun-Ññ наряду с азербайджанским языком не используется в фонетической системе тюркского языка, а проявляется лишь в некоторых диалектах.

Одной из специфических особенностей туркменского языка является наличие гармонии губ. Хотя в этом языке губная гармония не указывается в написании слов, в произношении почти все национальные слова подчиняются губной гармонике.

Rəyçi: prof. M.Məmmədov

Əmiraslanova İradə Azər qızı⁸⁹
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ
В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Исследования в области педагогической психологии и методики обучения иностранным языкам, ввиду общего объекта их изучения должны рассматриваться во взаимодействии.

Разница между этими науками заключается в том, что педагогическая психология рассматривает этот объект – процесс учения – со стороны психических процессов, которые участвуют в реализации этого учения, а методика рассматривает этот процесс со стороны целей обучения. При этом учитываются психические процессы, ответственные за достижение этих целей. Поэтому такие базисные категории психологии, как восприятие, интерес, внимание, воля, мышление, воображение и память должны быть рассмотрены в тесной взаимосвязи и взаимодействии, как с дидактическими, так и с методическими принципами обучения иностранным языкам. Нельзя со знанием дела разрабатывать режимы обучения, отбирать учебный материал, определять оптимальную последовательность упражнений, их характер, не понимая с достаточной глубиной сущности важных категорий, присущих психике учащихся. При этом следует неукоснительно принимать во внимание возрастные особенности обучающихся, т.к. с возрастом вышеназванные базисные категории психики эволюционируют.

ВОСПРИЯТИЕ

Восприятие – это отражение в сознании человека предметов и явлений при их непосредственном воздействии на органы чувств: зрение и слух.

Восприятие у человека теснейшим образом связано с мышлением, с пониманием сущности предмета или явления; понимание же можно определить по точности реакции индивида на обращенную к нему речь (устную или письменную). Поэтому восприятие играет важную роль в обучении иностранному языку. Контроль понимания воспринятого учебного материала проводится путем введения его в речевые упражнения: ситуативные диалоги, вопросы к прочитанному тексту или пересказ его содержания. Сознательно воспринять то или иное языковое явление значит отнести его к определенному классу явлений, найдя в нем сходство и различия с теми явлениями, которые уже хранятся в долговременной памяти студента. Сходство и различия обнаруживаются путем сопоставления нового с уже известными обучающимся языковыми явлениями. Эти сопоставления могут носить и межъязыковой и внутриязыковой характер.

Так, например, на начальном этапе обучения сопоставляется порядок слов во французском и азербайджанском повествовательном предложении. Примером внутриязыкового сопоставления может служить предьявление *imparfait* после усвоения студентами *passé composé*. Это сопоставление касается как формы, так и значения этих временных форм. После такого сопоставления (изучающий язык делает его независимо от того проводил ли такой анализ преподаватель или нет) новое явление получает точную адекватную характеристику и вводится в долговременную память, получив в нем соответствующее место.

Таким образом, восприятие – активный процесс, в ходе которого студент производит множество перцептивных действий для того, чтобы сформировать адекватный образ языкового явления.

ИНТЕРЕС

Заинтересованное личностное отношение студентов к процессу и результату учебной деятельности является одним из определяющих факторов в достижении требуемого уровня коммуникативной компетенции.

Заинтересованность определяется мотивацией обучения. Высокий уровень мотивации достигается путем разъяснения студентами личностной значимости усваиваемых знаний, умений и навыков, а также путем поддержки у студентов веры в свои силы, в их способность усвоить иностранный язык, чтобы пользоваться им в будущей профессиональной деятельности.

Поэтому методика обучения иностранному языку в неязыковом вузе требует специального внимания к профессиональной направленности преподавания.

На старших курсах студент уже должен определить узкую область, в которой он примерно собирается применить свои знания по окончании вуза. Это определенным образом должно влиять на изучение им иностранного языка. Студент сам может и должен помочь преподавателю в выборе специальной литературы для перевода по своей будущей узкой специальности, а также в выборе учебных игровых ситуаций, имитирующих естественные ситуации, в которых он может оказаться в будущей своей практической деятельности. Такая организация учебного процесса обеспечит постоянный повышенный интерес со стороны студентов к изучаемому языку, что является одной из основных задач обучения этому предмету в неязыковом вузе.

ВНИМАНИЕ

Внимание – это направленность сознания на определенный объект, имеющий для индивида устойчивую или ситуативную значимость. Внимание предполагает повышенный уровень интеллектуальной активности (88, 187).

⁸⁹ BDU-NUN ALMAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİ KAFEDRASININ BAŞ MÜƏLLİMİ

Под направленностью сознания понимают, прежде всего избирательный характер познавательной деятельности. Направить внимание на новое и важное явление в тексте можно, например, путем выделения его жирным шрифтом, курсивом или каким-нибудь другим способом. Это необходимо помнить составителям учебников и учебных пособий.

Что касается видов внимания – произвольного и непроизвольного, то каждый из них имеет свою специфику, которую следует иметь в виду в процессе обучения.

Непроизвольное внимание связано с интересным характером учебного материала, его яркостью и занимательной организацией занятий. Это зависит как от адекватного подбора учебного материала, так и от профессионального мастерства преподавателя. Однако нельзя строить обучение только на основе этого вида внимания. Еще К.Д.Ушинский отмечал: «что сделав занимательным свой урок, вы можете не бояться наскучить учащимся, но помните, что не все может быть занимательным в обучении...» (108, 252). Действительно, есть материал, который нужно усвоить обязательно, но он не привлекателен, не ярок, не занимателен. Студентов надо приучить к необходимости усилием воли сосредоточить свое внимание на этом материале. Вот это и есть произвольное внимание. Обучение языку надо строить с учетом рационального чередования интересного и «неинтересного» материала с соответственной опорой на непроизвольное и произвольное внимание.

ВОЛЯ

Воля – это такого рода активность психической деятельности, которая связана с участием сознания; это широкая степень осознанности личностью её усилий в достижении поставленной перед нею задачи. При принятии волевого решения человек побеждает все другие потребности. Волевое решение принимается из чувства долга, из необходимости; тут важны мотив и заинтересованность. Усилие требуется для выполнения принятого волевого решения. Усилием воли студент заставляет себя выполнять необходимую работу для прочного усвоения нужного, но «неинтересного» учебного материала; для этого он должен осознать эту необходимость. Задача преподавателя убедить его в этом.

МЫШЛЕНИЕ

По поводу развития у человека обобщенного, абстрактного мышления Л.С.Выготский замечает: Так же как алгебра освобождает мысль ребенка из конкретных числовых зависимостей и поднимает его до уровня наиболее обобщенной мысли, так точно усвоение иностранного языка освобождает речевую мысль ребенка от конкретных языковых форм и явлений (37).

Влияние изучения иностранных языков на совершенствование высших психических функций, особенно на развитие мышления, разнообразно: совершенствуются процессы анализа и синтеза, индукции и дедукции, развивается логическое и абстрактное мышление. Все эти мыслительные процессы крайне важны для обучения иностранным языкам; они широко используются в учебном процессе, особенно при предъявлении нового учебного материала.

Что касается некоторых подходов специалистов к проблеме участия мышления в обучении иностранным языкам как то: обучение мышлению на иностранном языке или использование методов обучения родному языку в преподавании нового языка, то большинство методистов отказались от них. На современном этапе развития методики обучения иностранным языкам принято считать целесообразным осознанный подход овладения операциями с языковым материалом с опорой на такие процессы как анализ и синтез и индукция и дедукция. Психологическая наука пришла к выводу, что лишь в ходе преодоления трудностей в процессе обучения, в частности овладения языком могут развиваться умственные способности учащихся. Поэтому при обучении иностранному языку, при целевой установке – формировать коммуникативную компетенцию у студентов, приобретает такой вид работы как широкое использование проблемных ситуаций, реализация которых требует наивысшую активность умственных способностей участников.

ВООБРАЖЕНИЕ

Воображение – это необходимый элемент творческой деятельности, обеспечивающий создание программы поведения в проблемных ситуациях, как реальных, так и учебных. Если принять во внимание, что речь и в частности речь на неродном языке является творческой деятельностью, то становится ясным какой опорой может и должен стать этот вид психической функции при обучении неродному языку. Известно, какую положительную роль в развитии речи на иностранном языке играют проблемные ситуации как вид речевого упражнения.

Воображение тесно связано с мышлением. Так же как и мышление, воображение активизируется в проблемных ситуациях, а именно в тех случаях, когда необходимо отыскать решение для выхода из создавшегося трудного положения. При этом, если при использовании мыслительных возможностей индивид оперирует понятиями, при обращении к воображению он пользуется образами. Понятия, как продукт мыслительной деятельности, и образы, создаваемые путем их воображения, выступают в процессе речевторчества в проблемной ситуации (реальной и учебной) в тесном взаимодействии, дополняя друг друга.

В процессе речевторчества вступает в действие долговременная память – хранилище необходимого языкового материала: лексики, грамматических форм и языковых структур. Пользуясь этими материалами студент приводя в действие память и воображение, решает проблему, выдвинутую данной ситуацией.

Для реализации основной задачи обучения – формирование у студентов коммуникативной компетенции преподавателю иностранного языка необходимо как можно шире использовать проблемные ситуативные упражнения, одновременно обогащая память обучающихся необходимым языковым материалом.

ПАМЯТЬ

Говоря о памяти, психологи обычно различают в ней следующие процессы: запоминание, сохранение опыта для последующего его воспроизведения и забывание.

Процесс этот начинается с запоминания: произвольного (когда ставится цель запомнить что-либо) и непроизвольного (когда подобная цель отсутствует). Оба вида запоминания важны для изучения нового языка.

Психологические исследования показали лучше запоминается тот материал, который требует активной умственной деятельности над ним. Из этого следует, что речевые упражнения, направленные на прочное запоминание учебного материала, должны способствовать активизации умственной деятельности и вызывать интерес; этому в первую очередь способствуют проблемные ситуации. Эти упражнения являются, по словам Ф.Аронштейна, хорошей школой умственного развития, так как они развивают «находчивость, быстроту реакции, комбинационные способности в применении ранее усвоенного материала». (Aronstein Ph. *Methodic des neusprachlichen Literrichts*. Цитируется по 119, 79). Опыт показывает, что широкое использование таких упражнений создает хорошую основу для прочного запоминания учебного материала. Заучивание и запоминание как основа прочности обучения должны достигаться путем сочетания логической и механической памяти с преобладанием рассудочной деятельности. Логическая память играет ведущую роль в усвоении знаний в процессе обучения.

Возрастающая роль электронных запоминающих устройств все больше ограничивает сферу применения механической памяти. Однако опыт показывает, что специфика обучения иностранным языкам требует опоры на механическую память только в сочетании с рассудочной деятельностью, что, естественно ограничивает работу с запоминающими устройствами. Следовательно, преподавателю в процессе обучения следует правильно определить сферу использования запоминающих устройств и сферу обращения непосредственно к памяти обучающихся.

Одно из главных условий, определяющих достижение прочности в обучении, является осознанность индивидом необходимости сохранения в памяти приобретаемых им знаний, умений и навыков с целью их практического применения в будущей деятельности. В этом проявляется связь между принципами сознательности и прочности; достигается эта прочность путем выполнения немеханических упражнений с опорой на рассудочную деятельность. Уровень запоминаемости определяется через воспроизведение явления в процессе говорения и через узнавание – в процессе аудирования и чтения.

Значительную роль в прочности запоминания играет и рациональное предъявление нового языкового материала, особенно грамматического и речевых структур. Очень полезно представлять новый материал в сопоставительных таблицах (межъязыковое или внутриязыковое сопоставление) с тем, чтобы студенты сами выводили соответствующее правило. Такая организация учебного процесса также способствует активизации умственной деятельности студентов. На сопоставлении следует строить и подготовительные упражнения, направленные на первичное закрепление учебного материала, непосредственно после его предъявления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Maarif, 1989, 533s.
2. Qasimova L.N., Mahmudova R.M. *Pedaqogika*. Bakı:Çaşıoğlu, 2003, 536s.
3. Kazimov N.N., Həşimov Ə.S. *Pedaqogika*. Bakı: Maarif, 1996, 416s.
4. Mehdişadə M.M. *Pedaqogika. Ali pedaqoji məktəblər üçün dərslik*. Bakı: 1958, h.1. 200s.; 1959, h.2. 202s.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. *Pedaqogika*. Bakı: Çaşıoğlu 2002ç 512s.
6. Seyidov Y.M. *Azərbaycan dili. Azərbaycan ali məktəblərinin rus bölmələri üçün dərslik*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001, 400s.
7. Təhirov A.T., Salayeva Ə.N. *Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası*. Bakı: Maarif, 1978, 224s.
8. Айбетова Р.Х. Педагогика сотрудничества на уроках немецкого языка // Иностранные языки в школе, 2002, №1, с.14-18
9. Алексеева И.В. О взаимосвязи практических и общеобразовательных целей обучения иностранным языкам. // Иностранные языки в школе. 2002, №6, с.25-27
10. Андреевская – Левенстерн Л.С. *Методика преподавания французского языка в средней школе*. М.:Высшая школа, 1973, 272с.

РЕЗЮМЕ

Рациональные режимы обучения, отбор учебного минимума, целенаправленное построение системы упражнений возможны только при задействовании базисных функций психики студента. Чтобы достичь оптимальных результатов в восприятии нового языкового материала следует, как можно шире использовать зрительную и слуховую наглядность.

SUMMARY

Rational modes of teaching, selection of the educational minimum, purposeful construction of a system of exercises are possible only when the basic functions of the student's psyche are used.

To achieve optimal results in the perception of new language material, one should use visual and auditory visualization as much as possible.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyev

М.Садыхова. Сона Черкез⁹⁰
АКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ, КАК ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП
ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО
(В азербайджанских группах вуза)

Преподавание практического курса русского языка студентам – азербайджанцам неязыковых вузов преследует одну цель – овладеть русской речью в её устной и письменной форме. Основой для такой работы служат достижения современной методики как в частных указаниях, так и в общих установках: положительная роль родного языка при изучении русского; определение практических, образовательных и воспитательных целей обучения; раскрытие задачи курса с точки зрения выработки у студентов необходимых навыков и умений; использование разнообразных видов работ.

Практический курс русского языка ставит целью совершенствовать русскую речь студентов в различных сферах коммуникации (разговорно-бытовой, общественно-политической, учебно-профессиональной, научной). Как видно, каждый из этих видов работ требует своих особых приёмов проведения занятий.

Методика обучения русскому языку в вузе строится на основе учёта конкретных условий обучения, которые определяются характером учебных задач, специфичностью условий обучения и психологическими возрастными особенностями студентов.

Специальные теоретические исследования по выявлению специфических закономерностей в обучении второму языку, лингвометодических принципов, обосновании теории занятий, методов и приёмов обучения и определяют круг актуальных проблем методической науки.

Задачи, стоящие перед вузами в области преподавания русского языка, не могут быть полностью реализованы, если не будут разрешены конкретные вопросы обучения. Постоянное внимание к усовершенствованию содержания обучения объясняется не только бурным развитием общества, но и изменяющимся характером познавательных возможностей обучающихся, совершенствованием методов и технических средств обучения. Бесспорным является тот факт, что методика совершенствуется посредством опоры на собственные законы, тесного взаимодействия с передовой практикой вуза, творческого использования и развития традиций. Отсюда понятно, что методика не может не возвращаться к отдельным положениям, методам, приёмам обучения, организационным формам до тех пор, пока всё это не войдёт в завершённом виде в теорию и практику работы института.

Таким образом, в методической науке как отбор языкового материала, методы преподавания, их содержание и определение, классификация и применение с учётом специфики предмета русский язык в национальной аудитории, так и содержание занятий являются главными.

Чтобы улучшить преподавание русского языка в вузах, сделать доступным выход учащихся в познания науки, техники и культуры, необходимо направить усилия преподавателей на дальнейшее совершенствование методов обучения.

В истории преподавания иностранных языков в Европе на протяжении многих веков различались, с одной стороны, методы обучения литературному языку, а с другой – разговорному. В преподавании литературного языка выделялись три последовательных этапа обучения:

- 1) средствам языка (главным образом грамматике);
- 2) чтению и переводу текстов;
- 3) письменной и устной речи.

Овладение разговорным языком осуществлялось по иной схеме: учащиеся знакомились с образцами иноязычной речи (диалогами), выучивали их наизусть и затем тренировались в использовании элементов этих диалогов в процессе общения.

В последние годы задача обучения русской речи обусловила пристальное внимание методистов к определению и отбору **речевых моделей**, т.е. наиболее типичных словосочетаний и предложений с учётом частоты их употребления в речи. Обучение по моделям имеет ряд положительных моментов: учебный (языковой) материал доводится до минимума, что даёт возможность уменьшить «грамматизацию» обучения; автоматизируются речевые образцы; распределяется речевая модель с учётом того, что всякая новая модель изучается на базе ранее усвоенных и, следовательно, может быть трансформирована различным образом; появляется возможность развития речи с учётом её ситуативного функционирования.

Современная ситуация в области методов обучения по-разному описывается и оценивается в работах методистов. Одни учёные придерживаются мнения, что методы себя исчерпали и вместо них в учебном процессе следует использовать подход, интегрирующий лучшие черты разных методов. Другие учёные полагают, что для современного этапа характерно использование различных вариантов коммуникативного обучения.

Идея коммуникативности, принципы коммуникативного обучения оказали огромное влияние на современную методику, которое выразилось в том, что все современные методы обучения стали отчасти коммуникативными.

⁹⁰ BDU.Humanitar fakültələr üzrə rus dili kafedrasının baş müəllimləri

Можно говорить о коммуникативных вариантах прямого, сознательно-практического и сознательно-сопоставительного методов. Все эти методы существуют в рамках коммуникативного подхода к обучению.

Основными приёмами при обучении языку являются упражнения, которые делятся на языковые, предречевые (промежуточные) и речевые. В качестве основы такой классификации упражнений берётся лингвистический признак – понятие языка и речи.

Языковые упражнения (фонетические, морфологические и лексические) требуют многократного выполнения одного и того же действия. Основная цель этих упражнений – развитие навыков владения языковым материалом, т.е. таким материалом, который не может ещё служить выражением мыслей в процессе связного высказывания. Задания таких упражнений главное внимание сосредоточивают на различных правилах сочетания слов (склонении, спряжении и т.п.), а языковый материал будет минимальным в отношении грамматической структуры и лексического содержания.

Предречевые (промежуточные) упражнения так же, как и языковые, требуют многократного выполнения одного и того же действия без существенного изменения его формы и содержания. Однако задания предречевых упражнений обычно предлагают студентам использовать в своей речи изучаемые грамматические конструкции, слова, словосочетания, выражения и обороты. Эти упражнения служат постепенным переходом от языковых упражнений к речевым.

Речевые упражнения ставят студентов перед необходимостью видоизменения действий, а содержание и форма оказываются каждый раз иными. К практическому владению языком можно прийти через выполнение речевых упражнений, которым свойственны следующие черты: комплексность, ситуативность. С помощью таких упражнений (им отдается предпочтение) вырабатывается речевое умение в условиях живой русской речи. Речевыми упражнениями могут быть: ответы на вопросы, работа с картиной, составление связного текста и т.п.

В обучении русскому языку познание студентами норм речевого этикета не менее важно, чем знание грамматических правил русского языка. Поэтому в преподавании русского языка как иностранного речевой этикет представляет немаловажный интерес. Речевой этикет представляет собой определённую систему общения, состоящую из устойчивых формул, используемых при контакте с собеседником. Он реализуется через устную речь, выражаемую в диалоговой форме, проявляясь в рамках обращения и привлечения внимания, приветствия, знакомства, прощания, поздравления и т.д. Здесь уместно предостеречь от чрезмерного увлечения моделированием, что неизбежно приводит к формализации не только языка, но и всего учебного процесса. Основным недостатком метода моделей следует считать то, что обучение по моделям не обеспечивает полного речевого процесса, т.е. метод моделей не имеет дела с высказыванием.

Умение правильно говорить на русском языке студентами-азербайджанцами приобретается при выполнении различных упражнений. В методической литературе по русскому языку в национальной аудитории выделяются следующие положения принципа комплексного обучения речи: 1) главная задача преподавания русского языка – это научить практическому владению речью в целях общения; 2) умению, навыкам говорения, письма и чтения обучают одновременно и взаимосвязано; письменная речь развивается на основе овладения устной речью; 3) следует обучать всем аспектам речи одновременно и взаимосвязано (употреблению слов и фразеологических оборотов, образованию и употреблению форм слов, конструированию и употреблению фраз, произношению и интонации, письму); 4) следует обучать как разговорно-бытовой, так и книжной речи, как разным формам диалогической, так и монологической речи; 5) связной речи нужно обучать с помощью синтетических (творческих) упражнений; 6) нужно обучать русской речи с учётом сознательного усвоения языковых закономерностей, беспереводной и продуктивной практики, которая должна строиться на учёте родного языка с использованием перевода в качестве методического приема работы.

Анализ вузовского и курсового обучения русскому языку как иностранному показывает, что в настоящее время, как и ранее, сосуществуют переводные и беспереводные (прямые), сознательные и интуитивные, интенсивные и неинтенсивные методы.

Важным приёмом при обучении языку являются **упражнения – переводы**. Это очень многогранный и интересный вид работы. Такие упражнения вводятся уже на первом этапе обучения второму языку. Упражнения – переводы при правильной методике работы помогают усвоению тех специфических особенностей в грамматической структуре и лексическом составе русского языка, которые представляют трудность для студентов – азербайджанцев на уровне продуктивного овладения языком. Они способствуют преодолению внешней и внутренней интерференции в процессе достижения активного владения языком, что является главной задачей обучения русскому языку в Азербайджане. Перевод с одного языка на другой невозможен без грамматических преобразований или трансформаций, к которым в первую очередь следует отнести перестройку предложения (изменения его структуры) и всевозможные замены – как лексического, так и грамматического порядка.

В последнее время в вузовской практике большое место отводится устной речи. Однако чтение от этого несколько не теряет своего важного значения и является одной из самых существенных сторон языковой деятельности: взаимное общение происходит через письменную речь – через книгу, журнал, газету и т.п. Итак, непосредственная задача при обучении чтению – научить читать без перевода.

Синтетическое чтение может быть громким (чтение вслух) и тихим (чтение про себя). Тихое чтение систематически связывается с выполнением разнообразных внеязыковых, информационных задач. Для этого используются следующие задания: определить основную мысль, заложенную в тексте; установить основные его положения; ответить на предварительно поставленные вопросы и т.д. Синтетическое чтение является важной целью обучения и заключается в том, чтобы по немногим знакомым элементам понять содержание прочитанного, минуя анализ и перевод. Цель такого чтения не только получить новую информацию, но и расширить языковую базу на основе прочного владения лексическим и грамматическим материалом, уметь распознавать значение новых слов по контекстуальной догадке и т.д. Синтетическое чтение – чтение про себя – применяется на всех этапах обучения.

Аналитическое чтение. При таком чтении внимание направлено на определение значения формы, затрудняющей непосредственное восприятие текста, т.е. на детальное восприятие текста, с анализом языковой формы. Анализ могут быть подвергнуты (определить, найти) аффиксы, изменяющие значение и функцию слов; словосочетания, в которых выделяются слова с основной смысловой нагрузкой; словообразование, фразеология, выявление затрудняющих понимание мест текста, пользование словарём и т.п. При аналитическом чтении у студента вырабатывается навык понимания сюжетной линии текста и достигается это через анализ лексики, грамматических конструкций, интонации и различных стилистических средств (синонимии, антонимии, фразеологизмов).

Одним из путей повышения эффективности обучения русскому языку в национальной аудитории является принцип использования различного рода **наглядных пособий**, средств обучения. Первоначальную разработку основных положений о наглядности обучения дал Ян Амос Коменский. Он писал: «Если мы желаем привить учащимся истинное и прочное знание вещей, вообще нужно обучать всему через личное наблюдение и чувственное доказательство». Современная тенденция такова, что средства обучения существенно, органически входят в процесс обучения, являются одним из основных средств педагогического воздействия. Средства обучения широко используются на различных этапах обучения и во многом способствуют активному восприятию нового учебного материала. Использование различных средств наглядности способствует приведению в действие все многообразные мыслительные процессы, повышает точность, активизирует студентов, у них развиваются наблюдательность, внимательное отношение к языковым явлениям, вырабатывается умение анализировать и синтезировать.

Таким образом, применение наглядных средств должно сопровождаться словом преподавателя или сочетаться с ним. Прежде всего при обучении русскому языку необходимо использовать как средства языковой наглядности (грамматические таблицы и схемы; раздаточный материал; таблицы с рисунками; лингафон, магнитофон и др.), так и средства предметной наглядности (рисунки, картинки, диафильмы с титрами, диапозитивы). Все они конкретизируют, уточняют, углубляют сведения, которые сообщает преподаватель, а также могут быть источником знаний, вырабатывают умения и навыки. Отметим, что от того, как сочетается метод, прием с использованием наглядных средств обучения, умственная деятельность обучающегося может резко изменяться.

Нельзя повысить эффективность занятия, если не совершенствовать рационализацию **домашних заданий**. Нужно решительно отказаться от малоэффективных репродуктивных домашних заданий. Основная часть учебной работы по русскому языку должна выполняться на занятии, иначе мы никогда не преодолеем перегрузки студентов. Во многих случаях, т.е. там, где позволяет учебный материал, следует заменять традиционные домашние задания работами индивидуального и творческого характера.

Для успешного обучения русскому языку студентов национальных групп необходима организация учебной работы не только в аудитории, но и вне её, которая способствовала бы формированию внутренней положительной мотивации, интереса к самому процессу обучения. Основной целью такой работы является создание языковой среды и условий, содействующих формированию речевых навыков студентов. Одной из целей внеаудиторной работы является овладение навыками самостоятельного осмысления учебного материала, умением осуществлять перенос приобретенных навыков на восприятие нового материала. Внеаудиторные занятия также преследуют цель более глубокого изучения русского языка и расширения возможностей студентов в направлении обогащения словарного запаса, развития активного и пассивного словаря, отработки навыка диалоговой речи. Также эти занятия, способствуя развитию познавательного восприятия, расширяют кругозор студентов.

Одним из условий повышения эффективности преподавания русского языка в азербайджанской аудитории является формирование у студентов положительной мотивации, связанной, во-первых, с осознанием роли русского языка как средства получения информации, приобщении к достижениям науки и культуры, во-вторых, с более узкой направленностью (желание получать высокие баллы и др.) и, что очень важно, понимание того, какой лишней бонус дает знание языка при дальнейшем трудоустройстве.

Для возбуждения «аппетита» к русскому языку важное значение имеет **принцип занимательности**, для чего необходимо создать русскую языковую среду и условия, способствующие формированию речевых умений и навыков, обогащению словарного запаса студента, появлению желания общения, стремлению высказать свои мысли и чувства на русском языке. Путь эмоций – для запоминания намного короче дороги логики. При игровом методе обучения основным критерием должен быть интерес. Умение вызвать этот интерес – зависит от образованности, умения, находчивости и мастерства преподавателя.

Многолетняя практика показала, что правильная организация игровой деятельности в учебном процессе способствует созданию психологической готовности обучающихся к речевой коммуникации, обеспечивает естественную необходимость многократного повторения речевых единиц, тренировку в правильном выборе речевого поведения, что является подготовкой к спонтанной ситуативной речевой деятельности. Задания ли, упражнения ли, предлагаемые аудитории в занимательной игровой форме, вносят в занятие оживление, способствуют развитию устной и письменной речи, усваиваются легко, запоминаются надолго, активизируют мыслительную деятельность студентов.

Методы обучения, применяемые в практике работы словесника, имеют большое значение не только в работе учителя, но и в развитии познавательных способностей учащихся. Однако мы и сегодня наблюдаем такое явление, когда учителя и методисты основное внимание уделяют преподнесению знаний в готовом виде, тогда как познавательная деятельность остается в стороне. В последние годы идет поиск новых форм организации урока. И в этом деле достигнуты определённые успехи, которые не ставят вопрос о необходимости замены оправдавших себя и научно-обоснованных традиционных методов обучения какими-то новыми методами, а намечают пути использования всего многообразия методов и приёмов обучения. В связи с этим необходимо учитывать принципиальные различия между познавательной деятельностью в процессе передачи готовых знаний и в процессе передачи знаний на основе самостоятельной мыслительной деятельности учащихся. Выбирая методический вариант занятия надо исходить из положения, что не существует единого универсального метода обучения, одинаково пригодного для различных условий и целей преподавания языка, и при выборе метода необходимо руководствоваться комплексом обстоятельств: целью, продолжительностью, профилем обучения, уровнем подготовки учащихся, их интересами, внешними и внутренними мотивами, наконец, квалификацией преподавателя, его готовностью к работе по избранному методу, а также наличием соответствующих учебных пособий и технических средств.

Преподавание практического курса русского языка в специфических условиях вуза на сегодняшний день немыслимо без интенсификации обучения, без рассмотрения путей повышения эффективности работы, т.е. без улучшения учебного процесса, путём рационализации его отдельных звеньев: целенаправленного отбора учебного языкового материала, связи аудиторной с внеаудиторной работой, наглядных и технических средств обучения, системы упражнений. Совершенствование учебного процесса определяется психологией, методикой и языкознанием. Так, методика решает вопросы планирования занятий, определяет наиболее эффективные формы введения нового материала, способы его закрепления, повторения и активизации.

Что же такое хорошее занятие? От чего оно зависит?

Внимательное изучение и анализ опыта работы показывает, что успех и неудача определяются в большинстве случаев подготовкой преподавателя к занятию. Хорошие занятия результат творческой работы преподавателя, складывающейся из педагогических раздумий, экспериментов, из связи теории с практикой. Работа преподавателя – постоянная работа над собой, углубление и расширение своих знаний, педагогического мастерства, совершенствования научной организации своего труда. Всё это требует от преподавателя готовиться к предмету в целом, к раскрытию наиболее трудных и сложных языковых явлений, к разработке целого раздела или темы, и, наконец, к каждому занятию. Следовательно, он обязан хорошо знать достижения лингвистики и педагогики, разбираться в проблемах психологии и методики преподавания русского языка.

Итак, какой аспект методики преподавания самый важный на наш взгляд?

- Отношения, при которых преподаватель создает среду для полного раскрытия творческих возможностей обучаемого.

Использованная литература

1. Бархударов Л.С., Язык и перевод. М., «Международные отношения», 1975
2. Беляев Б.В., Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М., 1965
3. Воронин Л.Г., Богданова И.И., Бурлаков Ю.А. Становление речевых навыков при обучении иностранным языкам. (Новые исследования в педагогических науках. М., 1967).
4. Гегечкори Л.Ш., Обучение устной иноязычной речи на интенсивной основе: поиски и проблемы. Тбилиси, 1988.
5. Городилова Г.Г., Вопросы использования технических средств при обучении русскому языку в вузе. (Вопросы лингвистики и лингводидактики. М., 1979).
6. Хван В.А., Основы наглядного обучения русской речи в начальной национальной школе. (Опыт наглядно-ситуативного метода). Ташкент, 1970.

Ключевые слова: модели, чтение, наглядность, домашнее задание, внеаудиторная работа, занимательность

Açar sözlər: modellər, müəaliyə, əyani vəsitələr, ev tapşırığı, auditoriyadan kənar iş, maraqlılıq

Key words: models, reading, visual aids, homework, extra-curricular activities, engagement

Резюме

Активный метод обучения, как основной принцип преподавания русского языка как иностранного (в азербайджанских группах вуза)

Задачи, стоящие перед вузами в области преподавания русского языка, не могут быть полностью реализованы, если не будут разрешены конкретные вопросы обучения. Бесспорным является тот факт, что методика не может не возвращаться к отдельным положениям, методам, приёмам обучения, организованным формам до тех пор, пока все это не войдет в завершённом виде в теорию и практику работы института.

В статье рассматривается ряд вопросов (занимательность, наглядность, перевод, внеаудиторная работа и т.д.), касающихся методов и приёмов, необходимых при обучении русскому языку в национальной аудитории. Предлагается принцип активного метода обучения, развития и усовершенствования преподавания для активизации учебного процесса.

Xülasə

Rus dilinin tədrisində aktiv kommunikasiya aparıcı prinsip kimi (Azərbaycan qruplarında)

Məqalədə rus dilinin tədrisi ilə bağlı ortaya çıxan problemlərdən danışılır. Qeyd edilir ki, rus dilinin praktik kursu tələbələrin nitqinin təkmilləşməsinə əsas götürür və danışmaq dilinin aktivləşdirilməsinə geniş yer verir. Qeyd olunur ki, ilk növbədə tədris prosesində tələbələrin məişət, ictimai-siyasi və elmi sahələrdə işlənən sözlərin işlədilməsinə geniş yer verilməlidir. Bununla belə, hər bir iş növü dərslər prosesində özünün xüsusi üslubunu tələb edir. Odur ki, metod seçimində çox diqqətli olmaq lazımdır. Ali məktəblərin qarşısında rus dilinin tədrisi ilə bağlı məsələlər tamlığı ilə həll olunması üçün bütün praktik məsələlər həll olunmalıdır. Tədrisin məzmununu daima təkmilləşdirilməsi təkcə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar deyil, o cümlədən tələbələrin dərk etmək imkanlarının genişlənməsi ilə bağlıdır. Metodların və tədrisin texniki vasitələrinin inkişafı onu göstərir ki, metodika təkcə ənənəvi çərçivəsində qala bilməz və baş verən texniki və elmi dəyişikliklərlə daima metodika ilə əlaqəlidir.

Məqalədə rus dilinin milli auditoriyada tədrisi ilə bağlı bir sıra metod və üslubların işlədilməsi məsələlərə toxunulur (əyləncəlik, əyanilik, tərcümə, auditoriyadan kənar iş üslubu) və tədrisin aktiv metod prinsipləri əsas üslub kimi təklif olunur.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Мамедбейли Ф. АГ.
МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПЕДАГОГИКИ

Первоначально педагогическая и методическая мысль в Азербайджане нашла своё отражение в различных жанрах устного народного творчества: мифах, сказаниях, песнях, загадках, пословицах и поговорках. Жемчужины *народной педагогики* воспевают нравственные качества человека – трудолюбие, честность, верность в дружбе, любовь к земле, стремление к познанию мира.

История духовной культуры и, в частности, системы воспитания и обучения детей в Азербайджане в древние века пока остаётся малоизученной, но она восстанавливается на основании свидетельства античных (греческих и римских авторов), восточных исследователей и дошедшего до нас письменного памятника «Авеста» (VI в. до н.э.) – собрания священных книг зороастризма (огнепоклонничества). «Авеста» – многовековое творение народов Ближнего и Среднего Востока и, разумеется, предков азербайджанского народа – мидян. Первоначально «Авеста» состояла из 21 книги, после похода Александра Македонского на Восток уцелело всего 3 книги. Она содержит не только религиозные, мифологические, но и философские, моральные, социально-политические и экономические тексты. «Авеста», как и Коран, Библия, в течение ряда веков служила учебным пособием для учащихся. Создателем её был древнеиранский реформатор религии Заратуштра (по-гречески: Зороастр). По «Авесте», воспитание и обучение детей и молодёжи включало:

1. религиозное и нравственное воспитание;
2. физическое воспитание;
3. обучение чтению и письму.

В воспитании особое внимание уделялось таким нравственным качествам, как трудолюбие, справедливость, доброта, а физическое воспитание подготавливало молодёжь к военному делу. Религиозное (и в целом) обучение начиналось с 7 лет (обучение мальчиков). Однако чтению и письму могли учиться только дети привилегированных семей. Методы обучения были: показ, рассказ и беседа, требование от учащихся повторения услышанного вслух (в младших классах).

В начале V в.н.э. в образовавшемся самостоятельном Албанском государстве был создан *алфавит* из 52 букв (10 гласных и 42 согласных). В это время на территории Албании (Древнего Азербайджана) существовали обычные школы на родном языке, причём по большей части сельские. Как полагают историки, обучение и воспитание на родном языке сохранялось вплоть до завоевания Азербайджана Арабским халифатом, то есть до середины VIIв. [VIв. Центральная Азия – союз племён на основе единобожия; предводитель Мухаммед (570-632); встал на путь *джихада*-покорения языческих племён и принуждения их к принятию ислама].

С середины VIIв. до начала XIXв. главной в воспитании и обучении детей и молодёжи в Азербайджане стала идеология ислама. Все начальные школы были превращены в духовные и создавались обычно при мечетях. Предмет обучения: грамота и чтение Корана.

[*мектеб*- начальная духовная школа на мусульманском Востоке; слово арабское].

В XIIв. в Азербайджане сформировалась такая система образования со следующими типами школ: *мектебы* (школа начального образования); *медресе* – школы, дающие среднее образование, а некоторые из них – и высшее. Мектебы открывались при мечетях, медресе – высшим духовенством.

Но в XV-XVIIвв. в связи с ростом городов, развитием торговли росла потребность в грамотных людях для ведения делопроизводства в разных сферах жизни общества. Недостаточно было изучение только религии. Большую роль в воспитании и обучении играли произведения устного народного творчества, овладение учащимися элементарной арабской грамотой (раньше тексты Корана просто заучивались, без понимания). (С XIв. турки-сельджуки). С XIIIв. на территории Азербайджана стал господствовать фарсидский язык (монгольское нашествие), вытеснявший арабский.

Если на арабском языке создавались духовные книги, то на фарсидском – литературные произведения. В этот период изучались: арабский и фарсидский языки, начала арифметики, истории ислама, каллиграфия. Насаждался фарсидский язык методом перевода фарсидских слов на азербайджанский с помощью маленького фарсидско-азербайджанского словаря. В качестве учебников (их не было) использовались литературные произведения на фарсидском языке. Обучение письму в мектебах имело целью дать навыки для ведения счетных книг, делопроизводства, торговли, составления простых и деловых бумаг, писем (для хозяйственной жизни).

В XIIIв., в XV-XVI появляются литературные произведения на азербайджанском языке, которые стали изучать в мектебах Азербайджана. Поэма Физули «Лейли и Меджнун», написанная на азербайджанском языке, вошла в школьные программы как дополнительный учебный материал. Переводные произведения также изучались в мектебах: «Калила и Димна» (III-IVвв., индийский эпос, переведен на азербайджанский язык в 1809г.). В этот период объём предметов (дисциплин) в медресе увеличился: грамматика арабского языка, литературные произведения на фарсидском языке, медицина, математика, астрология, восточная и греческая культура, философия, мусульманское богословие, естествознание, логика. Появились рукописные книги по арифметике (излагались понятия о числах, 4-х арифметических действиях, дробях). В начале XVIIв. – «Арифметика» *Амилы Шейха Бахаддина*.

В XVIIв. количество мектебов в крупных городах Азербайджана увеличивается, о чём свидетельствуют записи турецкого путешественника О. Челеби (40-е гг.) в Тебризе – 47, в Шемахе – 40 мектебов и 7 медресе. Срок обучения в

них зависел от способностей учащихся и подготовленности самих преподавателей. В мектебах он длился 6-8 лет, в медресе -15-20. Однако пока не было программ и твердых правил приёма в мусульманских учебных заведениях, и он мог длиться в течении всего года. Специальности в медресе: богословие и филология.

В XVII-XVIII вв. Азербайджан стал ареной войн между (шахским) Ираном и (султанской) Турцией, т.е. между шиитами и суннитами. В результате победы каждой из сторон пропагандировались данные религиозные идеи, и обучение стало носить реакционный характер.

Среди методов преподавания следует отметить метод *диктовки* из-за отсутствия учебников. Занятия в медресе велись в больших залах, вмещавших несколько сотен студентов. Преподаватель сидел на кафедре и немного дальше от него сидели его помощники, которые передавали студентам слова преподавателя. Студент имел право задавать вопросы, а преподаватель их толковал (разъяснял; *метод толкования*). Большое значение придавалось *самостоятельной работе* студентов. Лекции были на богословские и научные темы.

В поэтических памятниках прошлого мало уделяется внимания вопросам обучения, более – вопросам воспитания. Методы и организационные формы обучения считались раз и навсегда установленными, т.к. детей обучали грамоте и чтению Корана. Азербайджанский поэт *Хагани Ширвани* (1120-1199) писал: «Не каждый воспитатель может быть поэтом, зато каждый поэт должен уметь воспитывать».

Это высказывание – свидетельство того, в какой степени вопросы образования и воспитания волновали не только учителей, но и деятелей науки и культуры. Среди них: *Катран Тебризи* (1010-1080), *Бахманяр Абуль Гасан* (?-1065), *Хагани Ширвани*, *Низами Гянджеви* (1141-1209), *Насреддин Туси* (1201-1274), *Насими* (1369-1417), *Шах Исмаил Хатаи* (1487-1524), *Физули* (1498-1556), *Саиб Тебризи* (1601-1676) и др.

Прежде чем стать учителем медресе, они путешествовали по всему Ближнему и Среднему Востоку, учились в центральных городах, совершенствуя свои знания и становились учёными-преподавателями.

По мнению Низами, «кто не умеет воздать должное разуму, тот обличьем человек». Людей с разумом он называет «ангелами на земле». Под воздействием обучения человек нравственно обогащается. Образование нужно не только мужчине, но и женщине. В поэме «Лейли и Меджнун» он говорит о низшей школе для совместного обучения мальчиков и девочек. Обучение должно быть всесторонним. Героя поэмы «Семь красавиц» Бахрам Гура обучают чтению, письму, греческому, арабскому, персидскому языкам, математике, астрономии, географии, поэтике, стилистике, готовя его к управлению государством.

Интерес представляют социально-философские и педагогические мысли Физули. [«стихийный материалист»].

Признавая объективное существование материального мира, Физули признавал и религию. Для его философии характерно с сочувствием народным массам, трудовому народу, призыв к равенству людей и народов, развитию науки, приносящей пользу народу.

В XVIII в. пользовались известностью школы *Молла Вели Видади* (1709-1809), и *Молла Панаха Вагифа* (1717-1797). Кроме Корана, здесь изучались азербайджанский, арабский, фарсидский языки, пропагандировались братство, интернационализм, прививались детям вера в свои силы, любовь к природе и к человеку.

Опыт работы [мектебов] и медресе был обобщен в труде историка XIV в. *Нахичевани* «Дастур аль катиб» («Руководство для писца») и др. В XVII-XVIII вв. созданы дастаны: «Кёроглы», «Ашуг Гариб», «Шахрар и Санубар», «Аббас и Гюльгаз», распространялась ашугская поэзия, в которой выражен народный взгляд на воспитание молодёжи.

В 1813-1828 гг. северная часть Азербайджана перешла к России, что привело к новому этапу в исторической и культурной жизни Азербайджана. Создавались новые типы учебных заведений – уездные училища. В 1829 году был утверждён *устав* закавказских школ, открытых государством, т.е. были заложены основы светских школ. Они были организованы в Шуше, Шеки, Баку, Гяндже, Нахичевани, Шемахе, а в Шуше, Шемахе и Баку открылись частные школы на русском языке.

В I половине XIX в. следует отметить деятельность *Аббас-Кули-Ага Бакиханова* (1794-1847) и *М.Ф.Ахундова* (1812-1878). *Бакиханов* способствовал созданию мусульманских школ для народа с обучением на родном языке, предлагал создание на всём Кавказе *мусульманских училищ* и в 1832 году составил проект новой школы. Первая мусульманская школа на Кавказе открылась в 1847 году в Тифлисе и затем – в городах Азербайджана. В учебный план были включены азербайджанский, арабский, фарсидский и русский языки, арифметика, география, история, общие сведения по русскому праву и черчение. В первые годы присоединения Азербайджана к России система просвещения выглядела так: мектебы, медресе, уездные начальные училища, мусульманские школы (с богословием).

Ахундов отвергал преподавание религии в школе, а для осуществления всеобщей грамотности считал необходимым заменить старый алфавит (на основе арабской графики) новым – на основе латинского алфавита, составленного им самим. Ахундов изложил методику обучения родному языку (грамоте) в «Новом букваре» на основе аналитико-синтетического буквенного метода (вместо буквослагательного). «Новая азбука» Ахундова, созданная им в 30-40 гг. XIX в., первый букварь, заложивший теоретические основы методики обучения грамоте. Большое значение Ахундов придавал подготовке азербайджанских учительских кадров. В этом отношении открывшаяся в 1879 году Закавказская учительская семинария в городе Гори сыграла огромную роль. На азербайджанское отделение (тогда оно называлось «татарское») ежегодно принималось 40 юношей – азербайджанцев, окончивших начальные школы или русско-мусульманские школы. Азербайджанским отделением заведовал русский педагог А.О. Черняевский.

В 1865 году в Баку учреждена женская гимназия, а с 1875 года появились низшие технические и ремесленные училища. С 80-х гг. XIX в. в Баку открывались школы нового типа – русско-мусульманские училища, в которых обучались только азербайджанцы; здесь преподавался наряду с русским и азербайджанский.

Возникла новая форма *женского образования* – сначала женская школа для детей русских военнослужащих, обосновавшихся в Шемахе (общество «Святой Нины»), а затем женское училище. Таким образом, были заложены основы *женских учебных заведений* с обучением на русском языке.

По настоянию З.А. Тагиева, обратившегося с прошением в Кавказский учебный округ в 1896 году об открытии на его средства женской школы, в 1901 году в Баку открылось *первое мусульманское женское учебное заведение*.

В конце XIX – начале XX вв. в Баку сосредотачивается прогрессивная интеллигенция, развивается нефтяная промышленность, издаются просветительские журналы, общественность интересуется воспитанием, образованием и будущим подрастающего поколения. Известные просветители и деятели культуры (*Сейд Азим Ширвани, М. А. Сабир, Дж. Мамедкулизаде*) были сторонниками новых типов школ (светские школы), сами преподавали, своими произведениями вели борьбу с отсталостью людей. В начале XX в. характерными проблемами в системе образования были: школа (её тип) и подготовка учителей, методы обучения, содержание образования, необходимость обучения на родном языке, развитие женского образования, борьба за новый алфавит, всеобщая грамотность населения, выпуск журналов и книг для детей и др. Обсуждались методы обучения в начальных классах и, в особенности, родному и русскому языкам. В обучении родному языку был выдвинут *фонетический метод* (учебник 1907 года, «Второй год»).

I съезд учителей Азербайджана состоялся в 1906 году под председательством Н. Нариманова. На нем приняты: программа по изучению азербайджанского языка, общие для всех школ методы обучения и воспитания, единый учебный план и твердое расписание уроков. На II съезде обсуждён проект реформы нового азербайджанского алфавита (1907 г.) с целью заменить арабский азербайджанским. Проект был отклонён реакционным крылом съезда. После съезда изданы учебники и учебные пособия, книги для чтения, учебники и учебные пособия по родному языку и литературе.

Но несмотря на подобные прогрессивные изменения в общественной жизни, 90% населения Азербайджана оставалось неграмотным. С мая 1918 по апрель 1920 г. (23 месяца) просуществовала Независимая Азербайджанская Республика, возглавляемая партией «Мусават», основанной М. Э. Расулзаде. Одной из важнейших сторон деятельности демократической партии было развитие просвещения для всех народов, населяющих Азербайджан. В 1919 году был основан Азербайджанский Государственный Университет с двумя факультетами: медицинским и историко-филологическим, а к 1926 году в университете было уже 6 факультетов: физико-математический, медицинский, восточный, факультет общественных наук, педагогический, юридический. АГУ стал центром подготовки научных и педагогических кадров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. – М., 1989.
2. Сеидов А. Ю. К истории развития педагогической мысли Азербайджана. – Баку, 1958.
3. Сеидов А. Ю. Просветительская деятельность и педагогические взгляды М. Ф. Ахундова. // Ж. «Советская педагогика», 1962, №7.
4. Шахбазова А. Э. Развитие методической мысли в Азербайджане в 1960 – 1990 гг. – Баку, 1994 г.

Ключевые слова: методическая мысль, воспитание и обучение, мектебы и медресе, подрастающее поколение.

XÜLASƏ

Azərbaycanda metodik fikrin yaranmasının əsasları qədim dövrdə qoyulub. Metodik fikir Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalıların konsepsiyalarında daimi birinci yer tutub. Gənc nəslin tərbiyəsi və təhsili nəinki pedaqoqları, hətta Azərbaycan şair və yazıçıların nəzəriyyələrində vacib yer alıb. Artıq XII əsrdə Azərbaycanda ilk məktəb və mədrəsələr fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycanda metodik fikir bütün əsrlərdə inkişaf edir və XX əsrdə müasir dövrün tələblərini əks etdirir. Məqalədə Azərbaycanda pedaqoji və metodik fikrin inkişafı bütün əsrlərdə əks olunmuşdur. Nəticədə, 1919 – cu ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti yaranmışdır. İlk illər universitetdə yalnız 2 fakültə fəaliyyət göstərirdi. Sonralar ardıcıl olaraq universitetdə 6 fakültə açılmışdır. XX əsrdə Bakı Dövlət Universiteti bütün elm sahələrində yüksək səviyyəli mütəxəssislər yetişdirmisdir.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Ульвия Гусейн гызы Гусейнова⁹¹
ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ КИРГИЗСКИХ
ЭТНОНИМОВ

Этнокультурное наследие, будь то слова, выражения и структуры предложений, дают очень ценную информацию об образе мышления и этнической психологии народа. Оно является лингвистическим выражением традиций, обычаев, нравов и бытовых отношений. Каждое такое слово, выражение оживляет впечатление от всего события и, анализируя эту деталь со всех сторон, можно получить представление о структуре того или иного национального обычая, ритуала и т.д. Любой языковой факт обладает своеобразным психологическим содержанием, этнической характеристикой. «Каждый народ образует замкнутое единство, частное проявление человеческой сущности; и все индивиды одного народа носят отпечаток этой особой природы народа на своем теле и на душе. Со стороны физической организации это сходство объясняется кровным родством, т.е. единством происхождения, сходными влияниями извне – влияниями природы и образа жизни; сходство же духовной организации определяется совместной жизнью, т.е. совместным мышлением» [5, 114].

В современном языкознании актуально изучение языковых единиц в соответствии с культурой, ментальностью и сознанием народа. Связь языковых единиц с мышлением, мировоззрением раскрывает когнитивные возможности человеческого разума. Известно, что «лингвокультурные концепты представляют собой базовые единицы картины мира, в которых фиксируются ценности как отдельной языковой личности, так и лингвокультурного общества в целом» [12]. Анализ лингвокультурных концептов, в данном случае этнонимов каждого народа раскрывает способности, присущие мировосприятию и интеллектуальной деятельности носителей языка.

В работе, анализируя фактический материал, делаются исторические экскурсы, прослеживается этимология некоторых киргизских этнонимов, проводятся сравнения с материалами и других тюркских языков, рассматриваются названия племен и народов, термины, связанные с религиозными и фольклорными представлениями, названия одежды, пищи, предметов быта тюркских народов.

Barakbai – название киргизского племени. Это слово в киргизском языке фиксируется в следующих значениях: 1. лохматый, косматый, с длинной шерстью; 2. южн. тучная земля [14, 109]. Исторически в киргизской мифологии оно употреблялось и в значении «волосатый народ».

Лексема *баракбай* образована способом лексической композиции, путем сложения двух полнозначных слов: *барак* и *бай*. Слово *барак* восходит к древнетюркскому *бараг*, встречающемуся еще в словаре М.Кашгарского в значении «собака с лохматой и длинной шерстью, отличающаяся необычайной стремительностью и ловкостью и считающаяся лучшей среди охотничьих собак» [7, 83]. Название этой собаки использовалось часто среди тюркских народов также в качестве мужского имени собственного, ср., например, имя половецкого хана Барак, встречающееся в русских летописях.

Мужское имя Барак могло быть присвоено человеку также и по переносному значению, ср., например, значения этого слова в современном ногайском языке: *бараг* 1. овчарка, собака с лохматой шерстью; 2. перен. «волосатый, мохнатый, лохматый» (о человеке), в последнем значении оно наблюдается и в казахском языке [8, 243].

Вторая часть этого этнонима *бай* – тюркское слово – встречается еще в орхоно-енисейских памятниках, в словаре М.Кашгарского, в «Codex Cumanicus», как прилагательное означает «богатый», как существительное – «хозяин дома». Н.Дмитриев считает, что слово *бай* «могло проникнуть к нам [к русским – Г.У.], в частности, и от татар Золотой Орды и распространиться на огромной территории» [6, 525]. Следует отметить, что в русском языке слово *бай* появляется в советское время и употребляется как синоним слова кулак.

В современном киргизском языке сохраняются следующие значения данного слова: 1. богач, бай (в народе их делили на несколько групп, давая каждой из них свой эпитет); 2. богатый, изобилующий чем-то [14, 94]. В киргизском языке есть и устаревшие значения данного слова «хозяин», «муж»; в южных диалектах – старший брат. Это слово встречается и как имя собственное, например, *Баем* звали в эпосе «Манас» одного из героев. Обычно под словом *бай* киргизы имели в виду зажиточного, богатого скотовода.

Буу – это одно из тюркских племен. Бугинцы вели кочевой образ жизни, жили на востоке от уйгур, имели около 30 тысяч юрт-кибиток. Из истории они известны как очень смелые и отважные воины [11, 75].

Слово *буу* фиксируется в КРС, с одной стороны, как самец оленя или марала, с другой стороны, *буу* – название киргизского рода [14, 154]. Древнетюркское по происхождению слово *буу* «олень» [7, 120] в разных формах встречается и во многих тюркских языках, например: каз. *буу*, узб. *буу*, уйг. *буа*. А.М.Щербак считает, что «в некоторых древних языках самца марала (и оленя) вместе с тем обозначали словом *буу*, а самку – словом марал...» [13, 134]. Это же значение сохраняется во многих тюркских языках, где слово *марал* – самка оленя противопоставляется слову *буу* – самец оленя. Следует отметить, что, несмотря на значение слова – самец оленя, киргизы племени *буу* своей прародительницей считали женщину, которая была «дочерью оленя» [3, 12]. Тотемный предок изображался как

⁹¹ Доктор философии по филологии. Бакинский государственный университет

полуживотное-получеловек. Мать-олениха покровительствовала всему племени, но если она отворачивалась от кого-то, то могла принести несчастье, смерть и даже прекращение человеческого рода. Считалось, что ее тело не предавалось погребению, она исчезала чудесным образом.

Олень был одним из основных тотемов у древнетюркских племен. Этноним *буу* в форме «пугу» фигурирует в качестве названия одного из древнетюркских поколений. Киргизский народ сохранил несколько легенд, отражающих поклонение племени *буу* рогатой матери. Нередко на могилах умерших соплеменников устанавливали олени рога. Тотем *буу* служил символом племенной сплоченности. Члены этого племени высокомерно относились к представителям других племен, так как считали себя людьми особого происхождения [3, 15]. Память о «рогатой матери» свято чтится, и до сих пор в тяжелые минуты своей жизни киргизы приносят ее памяти жертвы рода с мольбами. Дух ее витает над Иссык-Кульской долиной, над озером, покровительницей которых она является. Корни мифа возможно, восходят и к мифам об Умай-ане из древнетюркской мифологии. Умай-ане считалась покровительницей домашнего очага, хранительницей потомства. Еще в XIX веке известным казахским этнографом Ч.Валихановым был записан миф о Рогатой матери-оленихе, вскормившей своим молоком человеческих детей.

Kırqız. Проблема происхождения киргизского народа, племен и родов, сформировавших киргизскую народность, – одна из наиболее спорных в истории Азии. Эта проблема привлекала и продолжает привлекать внимание многих ученых – историков, филологов, этнографов.

Существует множество гипотез, проливающих свет на проблему этногенеза киргизов, причем самая первая принадлежит выдающемуся казахскому ученому XIX века Ч.Ч.Валиханову. Далее этим вопросом занимались А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, Ю.Худяков и др. Самоназвание среднеазиатских киргизов звучит как «*кыргыз*». По мнению Н.А.Баскакова, «*кыргыз*»/«*кырк-гуз*»/«*кырыг-огуз*» – «красные огузы» [2, 92-93]. К.И.Петров, основываясь на сообщениях китайских летописей, полагает, что название *кыргут* (*кыргыз*) «красные» закрепилось за племенами потому, что они поселились в стране, имевшей название «*Кыргун* - Красная». Китайцы полагали, что название «красные» отражало внешность, поэтому они изображали *кыргыз* «красно-рыжими». Позднее, прибывшие сюда другие тюркские племена, имея другие диалекты (аффиксы множественного числа *-т*, *-з*) к V-VI вв., изменили произношение *кырг-ун* на *кыргут*, *кырг-ыз*. Здесь можно отметить, что главное знамя правителя *кыргыз* было красного цвета [10]. А.Н.Кононов полагает, что «*кыргыз*» («*кыр(кыз[ыл])-гыз*» – «красные, румяные» [9], Н.Осмонов придерживается мнения, что «*кыргыз*» / «*кыргу-аз*» – «красные азы». По народной этимологии существует версия, согласно которой «*кыргыз*» / «*кырк-кыз*» в переводе означает «сорок девушек». Эта версия отображает легенду о возникновении киргизов от сорока девушек, «забеременевших от морской пень» [1, 157].

Мнения об этнониме *кыргыз*, в основном, касаются цветовой атрибутики этнонима, они связываются с красным цветом. В древнетюркской цветовой атрибутике, связанной с ориентированием по сторонам света, красный цвет характеризовал юг. За южное расположение относительно племен хунну древние *кыргызы* были названы красными (впервые сведения о киргизах были найдены учеными в период великодержавия хунну). Вообще, красный цвет имеет для киргизов большое значение. Киргизы нередко называют себя «*кызыл кыргыз*» («красные киргизы»). В киргизской мифологии есть легенда о том, что все киргизы были рождены от «красной собаки» (*кызыл тайган*).

Nauman. Одним из спорных вопросов является происхождение племени *найман*. Первоначально словом «найман» именовалось объединение ряда монголо- и тюркоязычных племен, образовавшееся в XI–XII вв. на территории Хангайско-Алтайского нагорья и южных районов Енисейско-Иртышского междуречья. Некоторые ученые, в том числе К.И.Петров, считают название племени монгольским: от «*найман*» – восемь, т. е. союз восьми племен. Тюркскому числительному *секиз* в монгольском языке соответствует числительное *найман*. Первое время объединение сохраняло тюркское название, затем за ним укрепилось монгольское *найман*, что было связано с влиянием увеличения численности монгольских племен и их роли [10].

Н.А.Аристов в отличие от них полагает, что *найманы* были тюрками и пишет, что невозможно было бы «отуречить» союз восьми монгольских племен. Исследователь расшифровывает название племени по названию местности, точнее от р. Найма, где, возможно, первоначально кочевали эти племена. Х.Ховорс также считает *найманов* тюрками. Важным фактором, доказывающим это, является язык этого племени [4, 61].

Долгое время *найманы* были подвластны монголам: сначала империи Чингисхана, а позднее вошли в состав джунгарского государства. Ни монголы Чингисхана, ни могущественные джунгары не оставили каких-либо следов в духовной культуре *найманов*. Из-под господства монголов они вышли совершенно не подверженными их влиянию, сохранив свои исторические традиции, территорию и свой язык.

Особого внимания заслуживает мнение Л.Л.Викторовой о происхождении слова «*найман*». Согласно восточным и руническим памятникам, *секиз-огузы* по-тюркски означает «восемь огузов». Название «*най-Ман*» как союз «восемь племен» было распространено монголоязычными киданями на тюрков, «секиз-огузов», оставшихся в Монголии после ухода киргизов. Именно на этой территории возникло раннее государство *найманов* [4].

На основании вышесказанного, мы можем подытожить следующее: *найманы* были тюркского происхождения, хотя в формировании этого этноса немаловажную роль сыграли и монголы. Доказательством тому служат собственные имена и титулы, встречающиеся в ранних памятниках. В эпосе «Манас» найман – название рода или племени, родовое подразделение в киргизской племенной группе ичкилик; также род у казахов (в Среднем жузе).

Таким образом, исследование, проведенное на материале киргизского языка, показало, что киргизские этнонимы хранят информацию о тюркских культурных ценностях, отражают миропонимание и мировидение тюрков, они глубоко национальны и

имеют специфическое языковое выражение, связанное с памятью человека, его мышлением, мировоззрением, эмоциями, взглядом на жизнь.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абрамзон С.М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла // Фольклор и этнография, Ленинград: Наука, 1977.
2. **Баскаков Н.А. К вопросу происхождения этнонима «кыргыз» // Советская этнография, 1964, № 2, с. 92-93**
3. Баялиева Т. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Л., 1972.
4. Востров В.В., Мукамов М.С.. Родоплеменной состав и расселение казахов (к. XIX – н. XX в.). Алма-Ата: Наука, 1968.
5. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв., Москва, 1956, с. 68-86.
6. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Изд-во восточной литературы, 1962.
7. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
8. Казахско-русский словарь / Под ред. Х.Махмудова и Г.Мусабаева. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, Ин-т языка и лит., 1954.
9. Кононов А.Н. Еще раз об этнониме «кыргыз» // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970.
10. Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Кир. ССР, 1963.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. III (I). СПб. 1881-1883.
12. Солдатова М.А. Понятие лингвокультурного концепта в лингвистических исследованиях / II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11-13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: В 2 т. / Под общ. ред. К.Р.Галиуллиной, Г.А.Николаева.– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2003.– Т. 2.– С.110-112.
13. Шербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках / Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Изд-во АН СССР, 1961.
14. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1965.

Xülasə

BƏZİ QIRGIZ ETNONİMLƏRİNİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Məqalə xalqın düşüncə tərzı və etnik psixologiyası haqqında çox qiymətli məlumatlar verən, ənənələrin, adətlərin, əxlaqın və gündəlik münasibətlərin dil ifadəsi olan bəzi qırğız etnonimlərinin etimoloji analizinə həsr edilmişdir. Hər bir dil faktı müəyyən psixoloji məzmunu, etnik xüsusiyyətlərə malikdir. Qırğız dilindən toplanmış faktiki materialı təhlil edilərək tarixi ekskursiyalar aparılmış, bəzi qırğız etnonimlərinin etimologiyası izlənmiş, qırğız dil faktları digər türk dilləri ilə müqayisədə təhlil edilmiş, tayfa və xalq adları nəzərdən keçirilmişdir. Qırğız dili əsasında aparılan bir araşdırma göstərdi ki, qırğız etnonimləri qırğız mədəni dəyərləri haqqında məlumat verir, qırğız dünyagörüşünü, milli yaddaşını, milli düşüncəsini əks etdirir.

Açar sözlər: etnonim, qırğız dili, milli mənsubiyyət, milli yaddaş, etimologiya

Summary

ETHYMOLOGICAL ANALYSIS OF SOME KYRGHIZ ETHNONYMS

The article is devoted to the etymological analysis of some Kyrgyz ethnonyms, which provide very valuable information about the way of thinking and ethnic psychology of the people, are the linguistic expression of traditions, customs, morals and everyday relations. Any linguistic fact has its own psychological content, ethnic characteristics. Historical excursions were conducted by analyzing the factual material collected from the Kyrgyz language, the etymology of some Kyrgyz ethnonyms was followed, the facts of the Kyrgyz language were analyzed in comparison with other Turkic languages, tribal and folk names were considered. A study based on the Kyrgyz language showed that Kyrgyz ethnonyms provide information about Kyrgyz cultural values, reflect the Kyrgyz worldview, national memory and national thinking.

Key words: ethnonym, Kyrgyz language, national affiliation, national memory, etymology.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru R.Ə.Bayramov

Şahəlizadə Ləman Bəxtiyar q., Yunusova Elnarə Faiq q. CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA BAŞ VƏRƏN HADİSƏLƏRİN DİLİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Bildiyimiz kimi cəmiyyət və dil arasında üzvi əlaqə vardır: dil yalnız cəmiyyətdə mövcuddur və cəmiyyətə xidmət edir. Əslində onlar arasındakı əlaqə şərti xarakter daşıyır: dil cəmiyyətin, cəmiyyət dilin quruluşunu bilavasitə özündə əks etdirmir, dilin funksiyası və inkişafı qanunları, cəmiyyətin funksiyası və inkişafı qanunları ilə nə düz gəlir, nə də onlarla müəyyənləşdirilir, dilin qarşısındakı məqsəd və vəzifələrlə cəmiyyətin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr eyniyyət təşkil etmir. Dilin öz daxili aləmi, cəmiyyətin öz həyatı vardır. Bu baxımdan, nisbi də olsa, dil tamamilə müstəqildir.

Hələ qədim yunan filosofları göstərir ki, insanlar öz aralarında müəyyən razılığa gəlib bu və ya digər əşyaya ad qoymuşlar. Deməli, adlar, sözlər insanlar arasında ümumi razılıq əsasında yaranmışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sözlər əsasında yaranan dil də cəmiyyət üzvlərinin razılığı ilə öz aralarında əlaqə saxlamaq üçün ünsiyyət vasitəsi kimi yaradılmışdır. Eyni fikrə sonralar fransız maarifçisi Jan Jak Russonun irəli sürdüyü «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsində də təsadüf edirik. Məşhur alman filosofu Qtrfid Vilhelm Leybnis dili insan ruhunun ən yaxşı güzgüsü adlandırır. Böyük alman dilçisi, filosof və Diplomatı Vilhem fon Humboldtla görə dil insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq tələbatında meydana çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, dilin ictimai hadisə olmasını sübut etmək üçün irəli sürülən dəlillərdən biri dilin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Bu tezisdən belə çıxır ki, dil insanlar arasında ünsiyyət saxlamağın yeganə vasitəsi deyil, onların ən mühümüdür. Həqiqətən də insanlar başqa vasitələrlə də məsələn, yazı, əl hərəkəti, jestlər, morze əlifbası, müxtəlif siqnallar, Afrikada tam-tam dili və s. ilə münasibət saxlayırlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar, əvvələn, köməkçi vasitələrdir və canlı insan dilini (səsli, sözlü dili) əvəz edə bilmir, ikincisi, onlar cəmiyyətin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə xidmət edə bilmir, üçüncüsü, yazı və morze əlifbası kimi vasitələr isə ancaq səsli, sözlü dilin şərti işarələrlə ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Bütün bu köməkçi vasitələr dil materiyasından kənarında yaşaya bilməz, dil isə onlarsız da, onların köməyi olmadan da keçinə bilər, insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edə bilər.

Psixoloqlar şüuru fəaliyyət kimi, proses kimi qəbul edirlər. Bu prosesdə insan ətraf mühiti və özünü dərk edir, başqa insanlarla münasibətdə gerçəkliyi əks etdirir və ətraf gerçəklik haqqında bilik əldə edir. İnsan əldə etdiyi biliyi inikas ediləndən və inikas edəndən ayırır. İnsan fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin ümumiləşdirilmiş şəkildə qavranılması isə yalnız dil vasitəsilə mümkündür. Bəşəriyyətin ətraf mühit haqqında əsrlər boyu əldə etdiyi biliklər, dildə möhkəmləndirilir, necə deyirlər, maddi aləmin, ətraf mühitin, gerçəkliyin obyektiv dərk edilməsi üçün zəmin yaradılır. Deməli, biliklər şüurun özəyini təşkil edir. Təbiidir ki, ictimai şüur ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılır, inkişaf etdirilir və zənginləşdirilir. Bəşəriyyətin əsrlər boyu mədəniyyət, incəsənət, elm və ədəbiyyat, texnika sahəsində əldə etdiyi bütün nailiyyətlər yalnız fərdi şüur vasitəsilə toplanmışdır. İctimai şüur yalnız ayrı-ayrı fərdlərin, canlı adamların fərdi şüuru vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Fərdi şüur ayrı-ayrı adamlarda gerçəkliyin yüksək inikasındır. Cəmiyyət yalnız ayrı-ayrı fərdlərin şəxsi məişəti əsasında ətraf mühiti qavrayır, başa düşür və dəyişir.

Dilə şüurun qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən bu problem ətrafında buraxılan bəzi metodoloji səhvləri də göstərmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi materialist fəlsəfə şüurun -sinfiliyini qəbul edir. Psixologiyaya həsr edilmiş ədəbiyyatda da şüurun sinfiliyi haqqında fikirlərə təsadüf edirik: «Şüur ictimai varlığın inikasındır. İnsanların ictimai varlığı onların ictimai şüurunu təyin edir. İnsanların ictimai varlığının dəyişməsi ilə ictimai şüur da dəyişir. Sınıfli cəmiyyət şəraitində insanın şüuru sinfli xasiyyət daşıyır. İnsan şüuru ictimai varlığın dəyişilməsindən nisbətən ləng gedir, ondan geri qalır».

Bununla əlaqədar olaraq, N.Y.Marr və onun ardıcıllarının buraxdıqları bəzi metodoloji səhvləri nəzərdən keçirək. N.Y.Marr dilin sinfi və üstqurum xarakterdə olması haqqında nəzəriyyə irəli sürmüş, onun ardıcılları isə bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişdilər. N.Y.Marr yazırdı: «Sinfli olmayan dil yoxdur, bu səbəbdən də sinfli olmayan təfəkkür yoxdur» (1).

Dilin sinfi olması nəzəriyyəsinin tərəfdarları dili ideologiyanın məhsulu hesab edirlər. Lakin dil ideologiyanın məhsulu deyildir. Ümumiyyətlə, dilin material sistemə daxil olan sözlərin böyük əksəriyyətinin mənası ideologiyaya, sinflərə münasibətinə görə neytraldır. Məhz buna görə də dil ideologiya boyalı və boyasız fikirləri, mühakimələri eyni müvəffəqiyyətlə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu xüsusiyyəti olmasa idi, dil öz başlıca kommunikativ funksiyası olan ümumi ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirə bilməzdi.

Dili üstqurum hesab edənlər dillərin tarixi inkişafı xüsusiyyətlərini başa düşürlər. Dilin inkişafı tarixi dildə danışan xalqın iqtisadi inkişafı, xüsusən keçirdiyi ictimai formasiyalarla qətiyyət üzvi surətdə bağlı deyildir. Bu və ya digər qrammatik formanın yaranması cəmiyyətin iqtisadi quruluşu xüsusiyyətləri ilə əlaqədar deyil, ictimai formasiyaların dəyişməsi dilin yaxud dilin ayrı-ayrı kateqoriyalarının dəyişməsinə səbəb ola bilməz.

Hər hansı xalqın iqtisadi-ictimai və dilinin inkişafı tarixini tutuşdursaq, bu fikir təsdiq edilə bilər.

Məhəmməd Füzulinin yazıb-yaratdığı dövrdən indiyədək Azərbaycan xalqı üç ictimai formasiya (feodalizm, kapitalizm, sosializm) keçirmişdirsə də dilimiz elə bir əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramamışdır. Xüsusən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda az-çox nəzərəcarpan dəyişiklik baş verməmişdir.

Dilə şüurun münasibəti məsələsində buraxılan səhvlərdən biri də onların vəhdətinin pozulması, bu qarşılıqlı münasibətdə dilə üstünlük verilməsidir. Bu ideyanın tərəfdarları dili gerçəkliyin yaradıcısı hesab edir, onun insan şüurunu formalaşdırdığını iddia edirlər. Belə fikir ilk dəfə XVIII əsr alman romantiki İ. Herderin əsərlərində irəli sürülsə də XIX əsrdə alman dilçisi, ümumi dilçiliyin banisi Humboldtun əsərlərində öz əksini daha qabarıq şəkildə tapır(2). Humboldtla görə, dil insanların təbiətinin özündə

mövcuddür, onların ruhi qüvvəsinin inkişafı və dünyagörüşünün inkişafı üçün zəruridir. Dil xalq ruhunun zəruri təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur. Müxtəlif xalqların dillərinin quruluşu ona görə müxtəlifdir ki, onların ruhları da müxtəlifdir.

Dil necə forma qəbul etməsindən asılı olmayaraq xalq həyatının ruhi təəcəssümüdür. Dil, necə deyirlər, insanla təbiətin ona təsir edən daxili və xarici obrazı arasında durur. İnsanın ətraf mühiti qavraması və fəaliyyət göstərməsi onun təəcəvvüründən asılı olduğu üçün onun əşyalara münasibəti tamamilə dillə müəyyən olunur və ifadə edilir. Humboldtun fikirləri sonralar yeni Humboldtçular tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

Əlbəttə, Humboldtun irəli sürdüyü fikirləri bütünlüklə səhv adlandırmaq olmaz. Çox vaxt dil təfəkkür prosesində tənzimləyici rolunu oynayır. Lakin bu fikri bütövlükdə qəbul da etmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, dil ətraf mühitin insan beynində inikasını əsasında yaranır, dil aləmi yaradan müstəqil qüvvə deyildir. Bundan əlavə, hazırda sübut edilmişdir ki, təfəkkür forma və kateqoriyaları, bütün xalqlarda eynidir, deməli, ətraf mühitin müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin beynində inikasını da eynidir, halbuki xalqların dilləri müxtəlifdir.

Dilin inkişafı bilavasitə olmasa da, dolayısı ilə insan cəmiyyətinin dəyişməsindən asılıdır. Dil ictimai hadisə olduğu üçün cəmiyyətdə baş verən bəzi dəyişikliklər dilin inkişafına öz təsirinə göstərməyə bilməz. Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılı olması barədə bir sıra fikirləri nəzərdən keçirək.

Hər bir feodal və monastır torpağı öz-özlüyündə kiçik bir dövlətə bənzəyir. Feodallıqlar arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr həddindən artıq zəif olur. Təbii ki, cəmiyyətin belə quruluşu kiçik məhəlli dialekt və ləhcələrin yaranması üçün şərait yaradır. Cəmiyyətin feodal dağınıqlığı nə qədər qüvvətli olarsa, dialektlər arasındakı uzaqlaşmalar da bir o qədər güclü olar. Feodalizm cəmiyyətində dilin əsas varlıq formasını məhəlli dialektlərdir. Müasir dildə mövcud olan dialektlər feodal pərəkəndəliyinin dildə əks olunmasıdır.

Kapitalizmin meydana çıxması millətin meydana çıxmasına, sonuncu amil isə milli dilin yaranması və formalaşmasına səbəb oldu. Milli dil tədricən ədəbi dilə çevrilir və bütün vasitələrlə təbliğ edilir. Mətbuat və təhsilin ümummilli ədəbi dil əsasında aparılması milli dilin məhəlli dialektlərə təsirinə gücləndirir, milli ədəbi dillə dialektlər arasında fərqlərin getdikcə azalmasına səbəb olur. Burjua cəmiyyətində milli tərəküzləşmə ilə yanaşı onun tam əksi olan diferensiallaşma hadisəsi də gedir - cəmiyyət sosial qruplara parçalanır. Cəmiyyətin sosial qruplara parçalanması milli dildə sosial dialektlərin, jarqon, arqo və s. meydana çıxmasına səbəb olur.

Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası da dildə öz əksini tapa bilər. Mütləq eyni tərkibli insan cəmiyyətinə təsadüf etmək mümkün deyildir. Cəmiyyət sinfi, silki, əmlaki, peşə və s. baxımdan təbəqələrə bölünür. Belə təbəqələşmə dilə də öz təsirinə göstərir, dildə sosial dialektlər yaranır. İctimai istehsalın mürəkkəbləşməsi və əməyin bölünməsi dildə diferensiasiya hadisəsinə güclənməsinə səbəb olur. Bu xüsusiyyət özünü ən çox leksika, xüsusən terminologiya sahəsində göstərir. Hər peşə və sənət sahəsinin öz xüsusi terminologiyası yaranır, bir peşə sahibi digər peşə sahəsində işlədilən terminləri ya başa düşür, ya da çətin başa düşür. Peşə leksikası ilə yanaşı arqo, jarqon və s. üçün tipik olan leksika da yaranır, Məsələn, tələbə, oğru və s. jarqonu leksikası.

Adətən, cəmiyyətin sosial diferensiasiyası ilə əlaqədar olan dilin sosial diferensiasiyası dilin leksikası sahəsində öz təsirinə göstərir. Lakin elə hallara da təsadüf edilir ki, dilin diferensiasiyası qrammatika sahəsinə də nüfuz edir. Şərqi dillərindən bəzilərinə, məsələn, Yapon və Koreya dillərində, danışanın müsaibinə münasibətindən asılı olaraq, felin müxtəlif formaları işlədilir (3). Koreya dilində felin xitab, nəzakət, hörmət, qaba və s. cavab formaları məlumdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dilin bu cür sosial diferensiasiyasının qrammatikaya təsiri yalnız felin müxtəlif nəzakət dərəcəsi ilə əlaqədar formalarının işlənməsi ilə məhdudlaşır, dildə xüsusi sinfi qrammatik quruluşun yaranmasına səbəb olmur.

Sinfi diferensiasiya bəzəi cəmiyyətin müəyyən ictimai təbəqəsinin ümumxalq danışığı dilindən fərqlənən ədəbi dil yaratması formasında da dilə öz təsirinə göstərir. Məsələn, A.P.Barannikov əsrimizin 30 - cu illərinin əvvəlləri üçün Hindistan dillərinin vəziyyətindən bəhs edərkən yazır ki, Hindistanın müasir ədəbi dilləri hakim siniflərin mənafeyinə xidmət etmək üçün uyğunlaşdırılmışdı, proletariət və kəndlilərin geniş kütləsi üçün çətin anlaşılır. Çox vaxt müəyyən ictimai təbəqələr geniş xalq kütləsindən fərqlənmək üçün artıq istifadədən çıxmış bir dili öz aralarında ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edirlər. Məsələn, 1951 - ci ildə 555 nəfər, 1961 - ci ildə 2,5 min nəfər hindli sanskrit dilini ana dili adlandırmış, 200min nəfərə yaxın hindli isə sanskrit dilini ikinci dil hesab etdiyini söyləmişdir.

Cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən dilin inkişafına təsir edənlərdən biri də demoqrafik dəyişikliklərdi. O da dildə mütləq şəkildə öz əksini tapır.

Demoqrafik dəyişiklik dedikdə əhalinin artması yaxud azalması, şəhər və kənd əhalisi arasındakı nisbətə dəyişməsi, əhalinin etnik tərkibi və s. nəzərdə tutulur. İnciləbdən sonra şəhər əhalisinin artması şəhər koynesinin 8 işlənmə dairəsini genişləndirdi, digər tərəfdən, müxtəlif dialektlərin nümayəndələrinin sənaye mərkəzinə gəlməsi və ünsiyyətdə olması ədəbi dilin işlənmə dairəsinin xeyli genişlənməsinə digər tərəfdən isə dialekt nitqinin xeyli məhdudlaşmasına səbəb oldu. Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar kənd əhalisinin şəhərə axması ədəbi dilə də təsir göstərir.

Çoxmillətli dövlətlərin xarakteri də dilin vəziyyətinə təsir göstərən faktorlardan biridir. Belə dövlətlərdə, bir qayda olaraq, bir dil əsas ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis, Hindistanda hindi dilləri bu qəbildəndir.

Əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsi də dialekt fərqlərinin güclənməsinə, hətta yeni dilin yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn qədim norveçlilərin İslandiya adasına köçməsi əslində qədim norveç dilinin konservləşmiş forması olan island dilinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Afrikada afrikaans dilinin, Braziliyada Braziliya portogiz dilinin yaranması da bu faktorla əlaqəlidir.

İşğalçıların böyük kütlə halında bir ölkəyə axması dil dəyişmələrinə səbəb olur. Urdu dilinin formalaşması buna misal ola bilər. Hindistanın şimalına kütləvi surətdə gələn fars dilində danışan müsəlmanlarla yerli pəncab və hindi dillərinin bir neçə əsrlik siyasi, iqtisadi və inzibati münasibəti əsasında hindustani (urdu) dili yaranmışdır. Yaddilli xalqların kütləvi surətdə axını yerli dillərin sıxışdırılıb tamamilə aradan çıxarılması ilə də nəticələnə bilər. Fransada qalların, Bolqarıstanda frakiyalıların, Ukraynada skiflərin, Azərbaycanda irandilli qəbilələrin tarix səhnəsindən çıxması bunun nəticəsidir.

Cəmiyyətin müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsində olması da dildə izlər buraxır. Ölkənin ayrı-ayrı rayonlarının iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabər inkişafı da müəyyən hallarda dil dəyişmələrinə səbəb ola bilər. Ədəbi dillərin formalaşması tarixindən məlumdur ki, iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ərazinin dialekti ümummilliyət ədəbi dilin yaranması üçün baza təşkil edir. Məsələn, Daşkənd dialekti özbək ədəbi dili üçün, Bakı dialekti Azərbaycan ədəbi dili üçün, Moskva dialekti rus ədəbi dili üçün baza olmuşdur. Tarixdən elə hallar da məlumdur ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ərazidə işlənən dialekt bütün ölkə üçün milli dilə çevrilir. Məsələn Attika dialekti ümumyunan dili üçün koyne olmuş, latın dili əvvəllər Latsium əyalətinin dialekti olmuş, İl de Frans əyalətinin dialekti isə sonralar fransız dilinin yaranmasında əsas rol oynamışdır.

Iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş ölkədə dialekt parçalanmasının dərəcəsi yüksək olur. O. Yespersenin verdiyi məlumata görə, Avstraliyanın bir neçə minlik aborigen əhalisi 200 dialektə danışır. Əksinə, sənayenin coşğun inkişafı, sənaye mərkəzlərinin yaranması müxtəlif dialekt nümayəndələrinin bir ərazidə yaşmasına daimi ünsiyyətdə olmasına və dialekt parçalanmasının aradan qalxmasına səbəb olur.

Üstqurum xarakterli hadisələr də dilə təsir göstərir. Ölkəmizdə əvvəllər yazısı belə olmayan bir sıra dillər milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmiş, azlıq təşkil edən xalqlar öz dillərində məktəb və mətbuat yaratmış, ədəbiyyat və incəsənəti öz milli dillərində inkişaf etdirmişlər, bütün xalqlarının dilləri üçün səciyyəvi olan proseslər-dilin ictimai funksiyasının genişlənməsi, üslubların inkişafı, müəyyən dil normalarının hazırlanması, dilin lüğət tərkibinin çoxalması-bütün bunlar Lenin milli siyasətin nəticəsidir və üstqurumun dilin inkişafında necə rol oyaıya biləcəyinə parlaq nümunədir.

Müəyyən şəraitdə din də dilin inkişafı və yayılmasında müəyyən rol oynaya bilər. Məlum olduğu kimi, hər bir din müəyyən dilə məhəttəkdir. Buna görə də din müəyyən bir dilin inkişafında maraqlıdır. «Dini» dillər olan latın və ərəb dillərinin geniş yayılması bununla əlaqədardır. Dinin yayılması həmin dini qəbul edən yaddilli xalqın dilinin inkişafına da təsir edir. Məlumdur ki, islam dininin yayılması təsiri altında, demək olar ki, bütün şərq dillərinə çoxlu miqdarda ərəb sözləri və terminləri daxil olmuşdur. Bundan başqa, müqəddəs kitabların nəşri bir sıra xalqlar üçün yazı tarixinin başlanğıcına səbəb olmuşdur. Məsələn, xristianlığın qəbulu və xristian müqəddəs kitablarının nəşri slavyan xalqlarının yazısını yaratmışdır.

Üstqurum tipli hadisələrin dilə təsirindən danışarkən görkəmli yazıçıların dilin inkişafındakı rolunu unutmaq olmaz. Puşkinin rus ədəbi dilinin, Dantenin italyan ədəbi dilinin, Servantesin ispan ədəbi dilinin, Vaqifin Azərbaycan ədəbi dilinin. Şota Rustavelinin gürcü ədəbi dilinin yaranması və inkişafındakı rolu hamıya məlumdur.

Cəmiyyətdə siniflərin və millətçilik mənafeyinin mövcudluğu da dilin inkişafına təsir göstərir. Deyilənə görə Hindistanda mövcud olan iki böyük dil-hind və urdu dilləri bir-birinə o qədər yaxındır ki, onları bir dil halında birləşdirmək çox asandır. Lakin bunun üçün hindi dilində sanskrit ünsürlərini, urdu dilində isə ərəb və fars dilləri ünserlərini məhdudlaşdırmaq lazımdır (4). Ancaq bir zamanlar ingilis burjuaziyası və din xadimləri bu dillərin birləşməsində maraqlı olmadıqları üçün bu dillər arasındakı fərqləri hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa çalışdılar.

Cəmiyyətin mədəni inkişafı da dilə öz təsirini göstərir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, texnika, elm və mədəniyyətin inkişafı dildə yeni anlayışların yeni məfhumların yaranmasına səbəb olur. Yeni anlayışlar dildə yeni sözlərin meydana gəlməsinə tələb edir: beləliklə, dilin leksik tərkibi inkişaf edir. Yeni sözlər ilk növbədə sənaye, texnika və elmin müxtəlif sahələrinə aid yaranır və bəzi köhnə terminlər öz mənasını dəyişir. Əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ədəbi dilin işlənmə dairəsinin genişlənməsinə, bu amil isə öz növbəsində məhəlli dialektlərin funksiyasının daralmasına səbəb olur. Ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi sosial dialektlərin vəziyyətində də dəyişiklik əmələ gətirir. Əhalinin şifahi danışq nitqində kitab və xüsusi leksikadan istifadə etməsi ümumiyyətlə, leksikanın neytral təbəqəsinin genişlənməsi ilə nəticələnir. Ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq istər şifahi, istərsə də yazılı nitqin üslublarının artması, üslubların intensiv şəkildə diferensiaslaşması hadisəsi baş verir. Digər tərəfdən, ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi vahid orfoqrafik, orfoepik və qrammatik normaların tərtib edilməsini günün vacib məsələsi kimi qarşıya qoyulur.

Nəhayət, mədəniyyətin inkişafı başqa xalqlarla əlaqələrin genişlənməsinə, dildə beynəlmilliyət söz və terminlərin çoxalmasına səbəb olur.

Dili cəmiyyət yaradır və onun kommunikativ vasitə kimi inkişafına həmişə nəzarət edir.

Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılılığı probleminə danışarkən göstərilmişdi ki, cəmiyyət qısa müddətdə dilin lüğət tərkibində nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik əmələ gətirə bilər. Əsrimizin 30-cu illərindən sonra müasir türk dilinin lüğət tərkibinin yeniləşdirilməsi barədə söylədiyimiz sözləri eynilə macar dili haqqında da demək olar. 18-ci əsrdə macar dilinin zənginləşdirilməsi geniş vüsət alır və hətta Y. Balassa'nın fikrincə, sağlam olmayan məcraya düşür (5). Lakin müəllifin fikrincə, söz yaratmanın bu üsulları dilin təbii inkişafı ilə ziddiyyətə girirdisə də, macar dilinin leksikasını çoxlu miqdarda yeni və lazımlı sözlərlə zənginləşdirdi (9).

Söz yaratmanın elə sahələri də vardır ki, yeni sözlərin həyatiliyinin təsdiqində cəmiyyət, demək olar ki, heç bir rol oynamır. Bu hər şeydən əvvəl, xüsusi terminlərin yaradılmasına aid edilir. Məsələn, kəşf edilən kometaya və ya digər sənə cisminə onu tapanın adının verilməsi yaxud qanuna, kəşfə, hadisəyə, minerala onu kəşf edəninin adının, minerala onun tapıldığı yerin adının verilməsi buna misal ola bilər.

Yeni sözün yaxud qrammatik formanın yaranmasında dildaxili və dilxarici amillərin böyük müxtəlifliyinə baxmayaraq, bu söz və formaların yaşaması üçün son sözü cəmiyyət deyir, cəmiyyətin qəbul etmədiyi söz və qrammatik formalar həyata vəsiqə almır. Cəmiyyət dili; yaradır və formalaşdırır. Dil cəmiyyətin məhsuludur.

Ədəbiyyat

1. N.M.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən seminar məşğələləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, II nəşr.
2. Ferdinand de Sösstür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Nurlan, 2003.
3. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərmaşr, 1956, 278 s.
4. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jumali/Sosial%202010%204/106-110.pdf>
5. <http://www.cahid.info/archives/1432>

Açar sözlər: dil, inkişaf, unsüyyət, leksik, beynəlmiləl sözlər.

Key words: language, development, communication, lexical, International words.

Резюме

Культурное развитие общества также имеет свое влияние на язык. Развитие сельского хозяйства, машиностроения, науки и культуры приводит к открытию новых точек зрения на язык. Новые понятия требуют новых слов в языке и таким образом, лексический состав языка начинает развиваться. Одним словом, язык формируется асоциетно и он всегда отвечает за развитие коммуникации как виртуальной реальности. Наконец развитие культуры приводит к расширению отношений с другими нациями и ростом международных слов и терминологии в языке.

Summary

The cultural development of the society also has its own influence to the language. Development of agriculture, engineering, science and culture leads to the discovery of new perspectives in the language. New concepts require new words in the language and in this way the lexical composition of the language begins to develop. In short, the language is formed by the society and it is always responsible for the development of communication as a virtual reality. At last the development of culture leads to the expansion of relationships with other nations and the growth of international words and terminology in the language.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru R.Ə.Bayramov

Əhmədova Aybəniz İsmayıl qızı, Qasımova Səbinə Üzeyir qızı⁹²
THE COOPERATIONS AMONG OF THE TURKIC SPEAKING STATES

The Cooperation Council of Turkic Speaking States (Turkic Council) was established in 2009 as an intergovernmental organization, with the overarching aim of promoting comprehensive cooperation among Turkic Speaking States. Its four founding member states are Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey. During the 7th Summit held in Baku in October 2019, Uzbekistan joined the Council as a full member. Hungary received observer status at the Turkic Council during its 6th Summit in Cholpon-Ata, Kyrgyz Republic in September 2018.

The Turkic Council is committed to the purpose and principles of the Charter of the United Nations (UN) and other universally recognized principles and norms of international law, including sovereign equality, territorial integrity and inviolability of internationally recognized borders of states, as well as the maintenance of international peace, security and development of good-neighbourly and friendly relations.

Turkic Council is an organization dedicated to strengthening peace and stability, promoting wide-ranging cooperation and disclosing the potential for common development among its member states. Although it brings together a particular group of countries, the organization does not take an exclusive approach. On the contrary, by promoting deeper relations and solidarity amongst Turkic speaking countries, it aims to serve as a new regional instrument for advancing international cooperation in Eurasian continent, particularly in Central Asia and Caucasus.

Constructed on four main pillars of common history, common language, common identity and common culture, the Turkic Council does not limit itself to the confines of these commonalities. Rather, it aims to broaden the existing bilateral cooperation areas such as economy, science, education, transportation, customs, tourism and other various fields among the Member States into multilateral cooperation for the benefit of the region.

At the same time, the Turkic Council does not limit itself within the frames of its Member States and willingly cooperates with its neighbouring states in order to ensure peace and stability in its region particularly in the fields such as transport, customs and tourism.

The principal organs of the Turkic Council are the Council of Heads of State, the Council of Foreign Ministers, the Council of Elders, the Senior Officials Committee and the Secretariat. The activities of the organization are also supported by its related and affiliated organizations such as the Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries (TURKPA), the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY), the International Turkic Academy, the Turkic Culture and Heritage Foundation, the Turkic Business Council, the Turkic University Union and the Turkic Chamber of Commerce and Industry.

Since 2011, the Turkic Council convenes its annual summits under certain topics, where the Heads of State of the Turkic Council evaluate the past period and set goals for the next year.

Having taken over chairmanship in the Turkic Council from Kyrgyzstan, Azerbaijan will make every effort in the coming period to strengthen the friendship and cooperation among our countries. The common roots that connect us, our history, culture and national values are an important basis for mutually beneficial activities. The development of cooperation between Turkic-Speaking States is one of the priority areas of Azerbaijan's foreign policy.

The Seventh Summit of the Turkic Council coincides with the 10th anniversary of the signing of the Nakhchivan agreement. The Summit of the heads of state held in the ancient Azerbaijani city of Nakhchivan in October 2009 set up a new institutional format for cooperation among our countries. Zangezur is located between the main part of Azerbaijan and Nakhchivan region. The withdrawal of Zangezur from the rest of Azerbaijan and its accession to Armenia divided the great Turkic world geographically. However, thanks to the decisions we made in Nakhchivan and our joint work, we have further strengthened the unity of the Turkic world and will continue our brotherhood. In this sense, the decision to set up the Turkic Council during the summit held in Nakhchivan is also of tremendous significance for the Turkic world.

Nakhchivan Agreement sets out the main purposes and tasks of the CCTSS as follows:

- strengthening mutual confidence among the Parties;
- maintaining peace in the region and beyond;
- promoting common positions on foreign policy issues;
- coordinating actions to combat international terrorism, separatism, extremism and trans-border crimes;
- promoting effective regional and bilateral cooperation in all areas of common interest;
- creating favorable conditions for trade and investment;
- aiming for comprehensive and balanced economic growth, social and cultural development;
- discussing questions of ensuring rule of law, good governance and protection of human rights;
- expanding interaction in the fields of science, technology, education and culture;
- encouraging interaction of the mass media and wider communication;
- promoting the exchange of legal information and enhancing legal cooperation.

In order to fulfill the objectives and tasks of the CCTSS, following structures were established:

- Council of Heads of States;
- Council of Foreign Ministers;

⁹² Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. "Əcnəbi dillər" kafedrasının baş müəllimləri

- Senior Officials Committee;
- Council of Elders;
- Secretariat;
- Coordination Committee;
- Representation Office of the Turkic Council in Budapest.

The Council plays an important role in the development of cooperation among our countries in the political, economic, transport, humanitarian, spheres, in the fields of tourism, information and communication technologies, etc. The relations of the Turkic Council with influential international organizations are expanding. Currently, fruitful cooperation is being maintained with such entities as the United Nations, the organization of Islamic Cooperation, the OSCE, the Organization for Economic Cooperation. TURKSOY, the Fund for Turkic Culture and Heritage, the Turkic academy. This plays an important part in studying our rich cultural heritage and promoting our material and cultural values in the world.

By my executive order, 2019 was declared a “Year of Nasimi” in Azerbaijan. Another Nasimi festival has recently been completed. It is gratifying that TURKSOY has declared 2019 a Year of Nasimi to commemorate the 650th anniversary of brilliant Azerbaijani poet Imaddadin Nasimi.

The Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries works successfully and cooperates with a number of inter-parliamentary organizations. Cooperation in such fields as culture, science, education, tourism, youth and sport serves to further deepen the friendly and fraternal ties between our peoples.

Our summits are traditionally dedicated to topics which cover various areas of cooperation. The theme of our current event, “Development of Small and Medium Enterprises”, is of great relevance.

In 2017, the Agency for the Development of Small and Medium Enterprises was established in Azerbaijan. The objective of this agency is to support the development of small and medium-sized enterprises. A strong class of entrepreneurs with broad business opportunities has emerged in the country and abroad. To date, the low-interest loans worth \$1.4 billion. In 2018, the private sector’s share in the gross domestic product of our country amounted to 85 percent.

Over the past 16 years, Azerbaijan’s economy has more than tripled. More than \$270 billion has been invested in the country, half of which is foreign. Azerbaijan is a state with a small external debt. Azerbaijan’s external debt accounts for only 17 percent of the gross domestic product. According to this indicator, we are in ninth place in the world.

We attach great importance to cooperation in the energy sector. Azerbaijan offers its opportunities in this area too. A portion of the energy resources of our partners from Central Asia is transported to world markets via Azerbaijan.

We must intensify our efforts to attract foreign tourists to our countries and encourage the flow of tourists among our countries. In the nine months of 2019, a total of 2,400,000 tourists visited Azerbaijan, of which 330,000 were people from Turkic-speaking countries. In the same period of 2018, this figure was 285,000.

Cooperation among our countries in the field of security is also expanding. Last month, the 22nd meeting of the Conference of Secret Services of Turkic-Speaking States was held in Baku. Cooperation in this area is important from the point of view of strengthening the security of our countries and ensuring regional stability.

UZBEKISTAN;

First of all, let me express my deep gratitude to the people of Azerbaijan and to His Excellency President Ilham Aliyev for the high level of organization of this meeting and the hospitality shown to us. Your Excellency, I congratulate the President of the Kyrgyz Republic Sooronbay Jeenbekov for his successful chairmanship in the Cooperation Council of Turkic Speaking States for the past year. I fully support the election of the Honorary Chairman of the Turkic Council of Nursultan Nazarbayev, the First President of the Republic of Kazakhstan - the first President of the Republic of Kazakhstan, who has joined the opinions of my colleagues and played a key role in the development of our organization. Indeed, we all know and appreciate the great contribution of Nursultan Abishevich to his ideas and the proposal of the Turkic Council to become an international organization. I would like to take this opportunity to congratulate him on this award. Dear friends, today it is symbolic that we celebrate the 10th anniversary of the Turkic Council in the beautiful Azerbaijani land. This is the basis of this international structure. It is a great historical event for us as well. Uzbekistan is a full member of the Turkic Council. Dear colleagues, I would like to thank you for your sincere comments on the accession of our country to the Council, its role and significance in the Turkic world. Undoubtedly, Uzbekistan accession to the organization is the result of natural historical processes. We are happy that today, as a full-fledged member, we are strengthening those ancient bridges. Honorable pages of our common history have been written on ancient Uzbekistan, and scholars and thinkers, great scholars and scholars, such as Musa Kharezmi, Ahmed Fargani, Abu Reyhan Biruni, Ibn Sina, Mirza Ulugbey, who made an invaluable contribution to the development of world science and culture. He has gifted such great poets as Imam Tirmidhi, Imam Maturidi, Bahauddin Naqshband, who combines the Turkish world with his beautiful works. Not only the Uzbek people, but we are all proud of them. It is our duty to preserve and study this spiritual wealth for the younger generation. And most importantly - our participation in the Turkish Council fully meets the interests of our people. Today not only cultural and spiritual relations, but also trade and economic relations have reached a new level. Over the past three years, the volume of mutual trade between our countries has almost doubled. More than three thousand joint ventures have been established, transport links are expanding, visa-free tourist travels are being strengthened, fraternities are being strengthened. Dear participants of the Summit, I would like to draw your attention to the following issues included in the agenda. The first issue is the development of small and medium-sized businesses, which is the focus of our meeting and is of

great importance to all member states, including Uzbekistan. Over the past three years, priority is given to the development of private property and entrepreneurship, which is a strategically important area in our country.

MADJARISTAN;

Speech by Prime Minister Victor Orba

“Dear Mr. Presidents.

Allow me to thank President Ilham Aliyev for organizing the summit I declare myself a great honor. I come to Baku often and every time I visit I want to congratulate you on the progress I've seen here. Mr. President Sooronbay Jeenbekov, we congratulate you on your work during the year I join those who do. Not everyone in Hungary knows that in Hungary Kipchaks live, and most Hungarians have blood flowing through their veins. Their even their own There are also municipalities and self-governing bodies. Mr. President Nazarbayev Hungarian Honorary President of Kipchaks. Every year, when the Kipchaks meet, we come from Hungary Welcome. Mr. President, We congratulate you on the highest award. Dear ladies and gentlemen. Economic forums in this permanent representation ”And various cultural events will be held. Distinguished Mr. Presidents. We pay special attention to economic cooperation. In Hungary, exports account for 85% of the country. Last year, our economy grew by 5%, and this year we will achieve 5% growth. We support them. Thanks to Hungary and Member States of the Turkic Council increase their turn over. I am the Prime Minister During this period, the trade turn over doubled and reached \$ 4 billion. This credit line can be used by both you and our entrepreneurs can. 190 million for Hungarian and Turkish entrepreneurs, Kazakhstan and Hungary 80 million for entrepreneurs, 80 million for Uzbek-Hungarian cooperation, 80 million for the Hungarian-Azerbaijani cooperation and Hungary-Kyrgyzstan \$ 27 million credit line was opened for cooperation. We are the Council of Industry and Turkish We actively cooperate with the Chamber of Commerce. So, if you use these sources, In the future we will be able to recover this amount.

- Dear Mr. Presidents

The geographical distance between our countries is quite large great. That is why our citizens communicate with each other it is important. Hungarian students from countries that are currently members of the Turkic Council the government grants 725 scholarships. 250 scholarships for Kazakh students and Azerbaijani students 200 scholarships, 150 scholarships to Turkish students, 75 scholarships to Uzbek students and more 30 Kyrgyz scholarships. New institutions are currently being established in the European Union. Parliament recently members are selected. All member countries have their own committees selected. Allow it, Brexit I want to draw the attention of the Turkish Council to this. So far, no one knows for sure. However, I think the British will leave the EU later this month. Now the British will leave the European Union. They will abandon the common trade policy. Therefore, they will sign new agreements separately with everyone.

Ədəbiyyat:

1. www.azerbaijan-news.az
2. www.adb.org
3. www.apa.az
4. www.minenergy.gov.az

Key words: cooperation, participant, to transport, indicator, loans, entrepreneurs, to emerge.

Açar sözlər: əlaqə, iştirak edən, nəql etmək, göstərici, kredit, sahibkar, ortaya çıxartmaq.

Ключевые слова: Связь, участники, экспортировать, показатель, кредит, владелец, предпочтатель, выявлять.

XÜLASƏ

Azərbaycan son 20 il ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. 2019-cu il oktyabrın 15-də Bakıda Türkdilli dövlətlərin 7-ci zirvə görüşü keçirildi. Görüşdə 7 Türkdilli ölkə iştirak edirdi. Məqalədə Türkdilli ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, mədəni, turizm, nəqliyyat və xüsusilə də sərhəd təhlükəsizliyindən bəhs edilir.

РЕЗЮМЕ

В последние 20 лет Азербайджан прошел великий путь вопрошения. 15 октября 2019 года в Азербайджане состоялась седьмая встреча на уровне Туркоязычных стран. На встрече приняли участие 7 стран. В этой статье говорится об экономической, политической, культурной, туристической, транспортной и конечно же территориальной безопасности между Туркоязычных странами.

RƏYÇİ: Prof.L.Əhmədova

Aslan Aygün Həmidulla qızı⁹³
MƏHƏMMƏD İQBALIN URDU VƏ FARSDİLLİ YARADICILIĞI

Dahi şair Məhəmməd İqbal öz millətinə, məmləkətinə, dilinə və mədəniyyətinə böyük sevgisi olan bir şair olmuşdur. Hindistanın Böyük Britaniyanın əsarətində olduğu, millətin iqtisadi və mənəvi-əxlaqi təzyiqlərə məruz qaldığı, haqqı, həqiqəti söyləyənlərin təqib olunduğu bir dövrdə İqbal ölkənin problemlərini dilə gətirən, köləliyə etiraz edən tək-tək insanlardan biri olmuşdur. Onun fəlsəfi fikirlərini dərk etmək üçün yaşadığı dövrün ab-havası nəzərə alınmalıdır. İnsan qürbətdə və öz xalqını başqa bir xalqın əsarətində görəndə özünü zindandakı kimi hiss edir; öz kökünə, əslinə qayıtmağa məcbur olur. İqbal həm məhbəs, həm qürbət görmüşdü, həm də xalqının kölə həyatı yaşamasının şahidi olmuşdur. Məhz özünəqayıdış istəyi onu bədii və elmi mövzularını Şərqdən almağa məcbur edirdi. Qərb fəlsəfəsinə də yaxından bələd olan İqbal fəlsəfi, ictimai-siyasi, dini görüşlərini bədii və elmi səpkidə ingilis, alman, urdu, fars və başqa dillərdə yazmış olduğu əsərlərdə əks etdirmişdi.

İyirminci yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Məhəmməd İqbal Şərq və Qərb ədəbiyyatında və ictimai-fəlsəfi fikrində dərin iz qoymuşdur. İqbalı əsas narahat edən məsələ o idi ki, öz qüdrəti ilə ilahi mərtəbəyə yüksələ biləcək yaradıcı insan nə üçün ayaqlar altında sürünür, yalançı din xadimlərinin yaydığı məzhəbin quluna çevrilir, fanatizmə və hürufata yuvarlanır. Onun fikrincə, Qurandakı ən ali fikirlər din xadimləri tərəfindən pərdələnmiş, gizlədilmişdir. İqbal Qurandan misal çəkərək göstərir ki, Məhəmməd peyğəmbər özünü o biri insanlardan seçməmiş, yaxud Allah insana şah damarından yaxındır və ya Allah insanı yer üzündə öz xəlifəsi bilməmişdir. İqbal Qurana isnad edərək göstərir ki, o biri dinlərdən fərqli olaraq İslamda mollalıq və keşişlik yoxdur. Çünki islami dünyagörüşə görə, Allahla insan arasına heç kim girməməlidir. Mollalıq-Allaha şərikin yaratmaqda və bu əməl küfr və korluqdur. İqbal “Asrar-i-xudi” və “Rumuz-i-bixudi” əsərlərində insana yüksək dəyər vermişdir.

İqbal “insanlıqdan ayrılan” yaradıcılığı, dahiliyi, böyüklüyü, ucalığı, təxəyyülü ona qaytarmaq yollarını arayır. İqbalın fikrincə, təxəyyülü qüdrəti yalnız insana verilibdir və insanla başqa canlıların fərqi məhz bundadır. O, şeyrlərinin birində yazır ki, dağa, daşa, dənizə, çaya, gölə, meşələrə insan ad verib, amma sonra insan öz qüdrətini unutduğundan ad verdiklərinin kölgəsinə çevrilib. O, insanı özünə qayıtmağa çağırır. İqbal xalqı köhnəlmiş, mühafizəkar fikirlərdən, din xadimlərinin yaratdığı şablonlardan xilas olmağa, gələcəyə baxmağa çağırır. O, Quranın mahiyyətinə söykənməyə, Məhəmməd peyğəmbərin təlqin etdiyi yüksək ideyalarla yaşamağa çağırır. İqbal insanın haqdan, həqiqətdən, Allahdan uzaq düşməsinin səbəbini cəhalətdə və xalqdan uzaq olmaqda görür.

Məhəmməd İqbalın bu fikirləri onun bir çox dillərdə qələmə aldığı əsərlərində öz əksini tapmışdır. Şairin düşüncə dünyasını ortaya çıxaran əsərlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. İngilis dilində olan əsərlər
 2. Fars dilində olan əsərlər
 3. Urdu dilində olan əsərlər
 4. Bu qrupa isə İqbalın müxtəlif şəxslərə yazdığı məktublar, yazılar və məqalələri daxildir
- İngilis dilində olan əsərlər

“The Development of Metaphysics in Persia”

“Six Lectures on the Reconstruction of Religious Thought in Islam” adlı bu kitab İqbalın ingiliscə konfrans materiallarının və nitqlərinin bir araya gətirilməsindən yaranmışdır. Əsər 1934-cü ildə təkrar nəşr olunduqda, əvvəldə yazılmış “Six Lectures on” ifadəsi çıxarılmış və mətnə bir konfrans materialı daha əlavə olunmuşdur. Məşhur fransız yazıçısı Jacques Berque bu əsəri fransız dilinə tərcümə etmişdir və sufizmin gerçək dəyərini ortaya qoyulması nöqteyi-nəzərindən diqqətə layiq olduğunu söyləmişdir. İqbalın bilavasitə təşkil etdiyi bu konfranslar, universitet səviyyəsində baş tutmuş və öz dövründə olduqca yüksək qiymətləndirilmişdir.

Fars dilində olan əsərlər

Məhəmməd İqbalın on bir şeir külliyyatı vardır, bunlardan dördü urdu dilində, yeddisi isə fars dilindədir. “Esrar-e-Xudi” - 1915, “Rumuz-e Bi-Xudi”-1918, “Peyam-e Meşrik”-1923, “Bang-e Dara”-1924, “Zabur-e Acem”-1927, “Bal-e Cebrail”-1935, “Darb-e Kalim”-1936, “Armağan-e Hicaz”-1938.

“Esrar-e-Xudi” 1915-ci ildə yayımlanan İqbalın ilk fars dilində əsəridir. İqbal bu dəyərli əsərini Mövlananın canı könüldən tövsiyyəsi ilə yazdığını bəyan etmişdir. Oğlu Cavid İqbal bunları söyləmişdir: “Atam, Hz.Mövlananı yuxusunda görür. Mövlana ona demişdir ki, mənim məsnəvimin vəznini və şeirlərinə əsasən yeni bir məsnəvi yazmalısən. Mövlana bu məsnəvinin üç hissədən ibarət olmasını istəmişdir. İlk bölüm mənliliyin sirri, ikinci bölüm mənsizliyin sirri və üçüncü bölüm isə İslam millətinin gələcəyi ilə əlaqədar olmalı idi...” Hz.Mövlananın ilk iki bölümlə bağlı istəyi İqbal tərəfindən yerinə yetirilmiş lakin üçüncü bölüm isə yazılmamışdır. Bu əsərlərində şəxsiyyətin mənliliyinin yox olmasını şiddətlə qınamış, insanın özü-özünün tapmasını və öyrənməsini istəmişdir. Əsər Nicholson tərəfindən 1920-ci ildə “The Secret of Self” adı altında ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Əsər həmçinin urdu, ərəb, puştu və türk dillərinə də tərcümə olunmuşdur.

“Rumuz-e Bexudi” əsəri “Esrar-e Xudi”nin ikinci hissəsi kimi də qəbul edilən əsər olmuş və 1918-ci ildə Lahorda nəşr edilmişdir. Bu dəyərli əsərdə İqbal insanın İslam cəmiyyətindəki rolu haqda geniş söhbət açmışdır. Bu əsər “Esrar-e-Xudi” ilə birlikdə Ali Nihad Tarlan tərəfindən 1964-cü ildə İstanbulda türk dilinə tərcümə edilərək “Esrar və Rumuz” adı altında

⁹³ ayka-aslanova@mail.ru

yayımlanmışdır. İqbalın “Esrar və Rumuz” əsəri bir tərəfdən təsəvvüfi və fəlsəfi, digər tərəfdən isə ictimai xarakter daşıyır. Bütövlükdə əsərə təsəvvüf ruhu hakimdir.

“Payam-e Maşrik” (Şərqdən məktub) əsəri ilk dəfə 1923-cü ildə Lahorda dərc olunmuşdur. Tam əminliklə söyləmək olar ki, bu əsər İqbalın fars dilində yazdığı ən gözəl əsərlərdən biri hesab olunur. Burada şair Qərbin eşq və həyəcan kimi ülvî həyat hissələrindən yoxsul olduğunu göstərmişdir. İqbal, ancaq mənəvi yetişkinlik, ruh yetişkinliyi və hiss-həyəcan sayəsində həyatın əsl məqsədinə çatılacağına inandığını söyləmişdir. O, əsərinin giriş hissəsində də yazmışdır ki, bu əsər Goethenin *Şərq-Qərb Divanı* əsasında, ondan qaynaqlanaraq yazılmışdır. “Payam-e Maşrik” kitabının xüsusi bir bölümündə “Teshir-i Fitrat” (Yaradılışın Fethi), “Milad-e Adem”(Adəmin doğuluşu), “İnkâr-e İblis”(Şeytanın inkarı), “Minva-e Adem” (Adəmi yoldan çıxarma), “Adem əz behişt birun aməd”(Adəm behiştədən gəlib), “Subh-e Kıyamət” (Qiyamət sabahı) adlı şeirlər yer almışdır.

“Zebur-e Acem” əsərində şair gənclərə yeni bir ruh verməyi və İslam dünyasını oyandırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və ilk dəfə 1927-ci ildə nəşr edilmişdir.

Məşhur italyan şairi Dantenin (1265-1321) “İlahi Komediya” (Divina Commedia) əsərinə bir növ nəzirə kimi yazılmış “Cavidnama” İqbal yaradıcılığının şah əsərlərindən biri hesab olunur. İqbal , burada, özünü- heç vaxt sakitləşməyən, daim çağlayan, yanındakı bütün kiçik çayları toplayan bir nehirə bənzədir və “ Zinderud “ təxəllüsündən istifadə etmişdir. O, bu əsərində “ insan ”ı yaradılışın ən kamili adlandırmışdır.

“Pes Çi Bayed Kerd Ey Akvam-e Şark” (Bəs nə etməli, ey Şərq xalqları) əsəri 1936-cı ildə nəşr olunmuşdur. Bu əsər bir növ Şərq xalqlarının dərin bir yuxudan oyanmaqda olduğunu bir müjdəsi kimi də qiymətləndirilir. Azad insan, azad düşüncə və s. bu kimi fikirlər əsərin əsas ideyasını, məzmununu təşkil edir.

İqbalın “Musafir” adlı əsəri ilk dəfə 1934-cü ildə nəşr edilmişdir. Bu əsər 1933-cü ildə şairin Əfqanıstana etdiyi səfər təəssüratlarını özündə əks etdirməkdədir. Bu əsər daha sonralar “Pes Çi Bayed Kerd Ey Akvam-e Şark ” əsəri ilə birlikdə dərc olunmuşdur.

“Armağan-e Hicaz” həccə getmək və hacı olmaq arzusunu dilə gətirən bu kitab fars və urdu dillərində mövcuddur. İqbalın sağlığında nəşrə hazırlanan bu kitab, vəfatından altı ay sonra 1938-ci ildə nəşr olunmuşdur. Əsər, “Haqqın hüzurunda”, “Peyğəmbərin hüzurunda”, “Millətin hüzurunda”, “İnsanlığ Aləmi hüzurunda”, “Yol yoldaşlarına” adlı beş ayrı bölmələrdən ibarətdir. İqbal yaradıcılığını araşdıran bir sıra alimlər bu əsərdə Şairi yalnız və ümidini itirmiş bir şair kimi görürlər. Çünki, ölkəsini arzuladığı kimi azad görə bilməməsi, İslami fikir və yenilənmə yolunda cəhdlərinin nəticəsini görə bilməməsi, arzuladığı həyat tərzini reallaşdırma bilməməsinə görə, O ümitsiz bir insan olaraq ömrünün sonuna gelib çatmışdır. Bu ruh halı onun buradakı bir çox rübaisində öz əksini tapmışdır.

Urdu dilində olan mənzum əsərlər

“Bang-e Dara ” (“Karvan zəngləri”) İqbalın urdu dilində ilk şeir kitabı olmuş və 1924-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə İqbalın yaradıcılığa başladığı vaxtdan 1924-cü ilə qədər yazdığı şeirlər yer almışdır.

“Bal-e Cabreel ” (“Cəbrayılın qanadı ”) urdu dilində yazılmış və 1935-ci ildə Lahor şəhərində nəşr olunmuşdur. 1963-cü ildə Schimmel, İqbal və onun dini düncələrini araşdırmış, təhlil etmiş və “Gabriels Wing” adı altında nəşr edilmişdir. Araşdırmalara görə, İqbalın bu əsəri urdu dilində olan yaradıcılığının ən ali nöqtəsidir. Xüsusilə də qəzəllərdən ibarət olan bölümdəki ifadə tərzini, mövzulardakı müxtəliflik və sənət özəlliyi baxımından bu əsərdən savayı örnək gətirmək mümkün deyildir. Bu qəzəllərdə İqbal şəxsiyyət, ağıl və eşq, nəfsə hakim olma və itaət, idarə və idarəçilik, təbiət və təbitin sirrləri, din və siyasət və sairə bu kimi mövzuları əhatə etmişdir.

“Darb-e Kalim” (“Hz. Musanın Zərbəsi”) şeir kitabı 1936-cı ildə nəşr olunmuşdur və kitab “O günki nizama qarşı etiraz elanı” funksiyasını yerinə yetirmişdir. Əsərin ana fikri növbəti bölümlərdən ibarət olmuşdur ki, bunlardan da birincisi İslam və Müsəlmanlar olmuşdur. Buraya əsasən mənlilik, ağıl və eşq, elm və fikir, elm və din və s. bu kimi məsələlər və onların qarşılıqlı münasibəti əsas yer tutur. Növbəti yerləri Elm, Qadın (bu bölümə şeirlər digərlərinə nisbətən azdır), Ədəbiyyat (bu bölümə şair- sənət nədir, sənətkar necə olmalıdır məsələlərinə toxunmuşdur.), Şərq və Qərb siyasətləri bölümləri tutur.

Məhəmməd İqbalın “Esrar-e-Xudi” -1915, “Rumuz-e Bi-Xudi”-1918, “Peyam-e Meşrik”-1923, “Bang-e Dara”-1924, “Cavidnama”, “Darb-e Kalim”-1936, “Armağan-e Hicaz”-1938 əsərləri sonralar ərəb dilinə də tərcümə olunmuşdur.

Urdu dilində olan mənsur əsərlər

“İlm-ul İktisad” əsəri İqbalın iqtisadi mövzuda qələmə aldığı mənsur əsər olmuş 1903-cü ildə Lahorda nəşr olunmuşdur. Bu əsər Hindistan yarımadasında bu mövzuda və urdu dilində yazılmış ilk əsər olduğu üçün həddindən artıq məşhurluq qazanmışdır. Əsərin bəzi hissələrinin yazılması və düzənlənməsində məşhur şair Şibli Noumanın (1914) yaxından köməkliyi olmuşdur. Bu kitab İqbalın ilk elmi əsəri olması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İqbalın ölümündən sonra bu kitab daha iki dəfə təkrar nəşr olunmuşdur. Kitab beş hissədən ibarətdir; ilk hissədə iqtisadiyyatın əsasları haqqında, ikinci hissədə torpaq, sərmayə haqqında, üçüncü hissədə dəyər məsələsi, beynəlxalq ticarət haqqında, dördüncü hissədə faiz, rəqabət haqqında, və nəhayət beşinci yəni sonuncu hissədə əhalinin artışı, çağdaş ehtiyacların ortaya çıxması haqqında söhbət açılmışdır.

“Gulşən-e Raz-e Cedid” adlı əsərini İqbal Məhəmməd Şəbüstərinin “Gulşən-e Raz” adlı əsərinə nəzirə şəklində yazmışdır. İqbal bu əsərində Allah, insan və yaradılış haqqındakı suallarına öz fəlsəfəsinin işığında cavablandırmışdır.

Bu iki əsərin xaricində İqbal müxtəlif mövzularda yazılar, məqalələr, kitablar yazmış, konfranslar təşkil etmişdir. Bunlara misal olaraq, “Urdu dili” (1902), “Pan İslamizm” (1911), və başqalarını göstərmək olar.

Məhəmməd İqbalın sağlığında kitablar şəklində dərc etdiyi əsərlərindən əlavə, pərakəndə şəkildə yazıları, məktub və məqalələri, önsözləri də vardır. Bunlardan bir qismi sonradan toplanaraq kitablar şəklində yayımlanmışdır. Bunlardan əlavə,

onun nəşr olunmamış, tamamlanmamış, düşünülmüş lakin gerçəkləşdirilməmiş əsərləri, planlarının da olduğu məlumdur. Söylənənlərə misal olaraq "Letters of Iqbal to Cinnah" (Lahor, 1943), "Iqbals letters to Attiya Begum" (Bombay, 1947), "Quffar-e Iqbal" (İqbalın çıxışları), "Speechs, Writings and Statements of Iqbal" göstərmək olar.

Məhəmməd İqbal və onun əsərlərinə yaxından bələd olmağın, İslam düşüncəsini tanımaqda, bir çox problemlərin həll edilməsində, insanın öz şəxsiyyətini formalaşmasında müstəsna xidmətləri vardır

Məhəmməd İqbal XIX-XX əsr Pakistan ədəbiyyatının mütəfəkkir şəxsiyyətlərindəndir. Lakin onu yalnız bir şair, bədii tənqidçi kimi təqdim etmək yanlışlıq olardı. Məhəmməd İqbal istedadlı şair olmaqla yanaşı, həm də görkəmli islamçı, böyük iman adamı, etiqad yiyəsi, təsəvvüf ideoloqu kimi tanınmışdır. Ürfani-fəlsəfi poeziyasının, dini-təsəvvüfi fikir tarixinin zənginləşməsində onun danılmaz xidmətləri vardır. O həm şair, həm filosof, həm də etiqad sahibi kimi islamın zəiflədiyi bir dövrdə islam mühitində layiqli iz və irs qoyub getmişdir.

Məhəmməd İqbal yaradıcılığı XIX əsrin sonraları, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yartmış mütəfəkkir ədiblərdən biridir. O, poliqlot yaradıcı kimi məşhurdur və bu cəhətdən Orta əsrlər Şərq poeziyasının ənənələrinə sadıqdır. Yəni, o da dahi Şərq klassiklərindən Nizami Gəncəvi, Mövlanə Rumi, Sədi Şirazi, Hafiz, Məhəmməd Füzuli, İmaməddin Nəsimi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami və s. kimi bir neçə dildə kamil poetik əsərlər və fars, urdu dillərində "Divan" yaratmışdır. M.İqbal urdu, fars, ərəb dillərində bədii əsərlər yazmış, ingilis, alman dillərində isə elmi-fəlsəfi traktatlarını qələmə almışdır.

Dünya ədəbiyyatında, xüsusən də Orta Asiya - Tacik, İran, Türkiyə, Rusiya şərqşünasları tərəfindən Məhəmməd İqbalın həyat və yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilmiş, tədqiq edilmiş, poeziyası tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Məhəmməd İqbalın şəxsiyyəti və yaradıcılığı barəsində ilk elmi-nəzəri məlumatı tanınmış şərqşünas-iranşünas alim, tərcüməçi Məsiəğa Məhəmmədinin təşəbbüsü nəticəsində tanıya bilib. Hörmətli M.Məhəmmədi İran tədqiqatçısı Miyan Məhəmməd Şərifinin "Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsində Allah anlayışı" məqaləsini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək "Cahan" jurnalında (1997) çap etdirmişdir.

Beləliklə, XX əsrdə Şərqlin böyük dahisi Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı, şəxsiyyəti, eləcə də urdu dilindəki yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və nəzəri-elmi fikrində ağı səhifələrdən birini təşkil edir.

Ümumiyyətlə Məhəmməd İqbal Hindistan və Pakistanın dahi reformator, yenilikçi sənətkarı kimi tanınır. Onun urdu dilində, eləcə də fars dilində) lirik yaradıcılığı ideya-estetik cəhətdən və şairin dünyagörüşünə uyğun olaraq, əsən, bir neçə aspektə, istiqamətə bölünür:

- dini-fəlsəfi aspekt.
- ictimai-siyasi aspekt;

Məhəmməd İqbalın urdu dilindəki lirikasının dini-fəlsəfi aspektə imkanları olduqca genişdir, özü də bir-neçə mərhələdən keçərək cəlalanıb, mükəmməlləşib, dialektik bir yol keçibdir.

Bu barədə görkəmli Pakistan alimi, Pakistan Fəlsəfə Konqresinin banisi və prezidenti olmuş, fəlsəfədə "dialektik monadizm" sistemini yaratmış Miyan Məhəmməd Şərif (1965-ci ildə vəfat etmişdir) "İqbal bir mütəfəkkir kimi" ("İqbal as a thinker", Lahor, 1952) məqaləsində maraqlı nəticələr əldə edibdir. Müəllif Məhəmməd İqbalınşairliyi ilə filosofluğunun dialektik vəhdətdə olmasını belə təqdim edir: "İqbal - şair və filosofdur. Onun filosof-şair, yoxsa şair-filosof olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək asan məsələ deyil. İqbalın poetik əsərləri sırf fəlsəfi əsərlərindən sayca çoxdur. Onun fəlsəfi əsərləri yalnız iki kitabdan ibarətdir ki, onlardan biri trixi, digəri isə sxolastik səciyyə daşıyır. Bu fakt adamda belə qənaət doğura bilər ki, İqbal ilk növbədə şair, sonra isə filosofdur. Amma İqbal barədə belə bir fikrə düşmək düzgün sayıla bilməz. Onun yaradıcılığında poeziya ilə fəlsəfə elə üzvi şəkildə çuğlaşmış ki, bunun analoquna ondan əvvəlki heç bir mütəfəkkirdə, hətta Dantedə də rast gəlmirik. İqbalın həm poeziyası, həm də fəlsəfəsi dərin və əzəmətlidir, bütün yaradıcılığı boyu onlardan biri digərindən geri qalmamışdır. Başqa sözlə, İqbalın məfkurəsinin təkamülündə poeziya və fəlsəfə daim bir-birini tamamlamış, onlar arasında həmişə bir tarazlıq və ahəng hökm sürmüşdür."

Məhəmməd İqbalın farsca yazdığı əsərlərdən fərqli olaraq urduca yaradıcılığı lokal poetikası ilə xüsusən fərqlənir. "Bal-i Cibril" ("Cəbrail Qanadı") 1935, "Zarb-i Kalim" ("Musa vuruşu") 1936, "Armağan-i Hicaz" ("Hicaz armağanı") 1938 əsərləri təriqət görüşləri ilə bağlı olub sufi-panteist ideyaların bədii-fəlsəfi inikasına xidmət göstərir. Başqa sözlə, bu əsərlər sufi-fəlsəfi məfkurəli poeziyanın qiymətli nümunələrindəndir. Ürfan və etiqad Şərq şeirinin dəyərli incilərindəndir.

Məhəmməd İqbalın farsca və urduca əsərlərinin, demək olar ki, hamısı Türkiyə türkcəsinə (bundan sonra bu ifadəni "türkcə" anlayışı ilə ifadə edəcəyik - A.T.) çevrilmiş, bəzələrində isə müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmalar aparılmışdır.

Məhəmməd İqbalın babaları Kəşmir Brahmanlarındandır. 1877-ci il 9 noyabrda Pakistanın Sialkot şəhərində anadan olmuş, 1938-ci ildə isə Lahorda vəfat etmiş, özündən sonra zəngin yaradıcılıq qoyub getmişdir.

Atası Şeyx Nur Məhəmməd dindar və sufi bir şəxs kimi xalq arasında böyük hörmət sahibi olmuş, oğlu İqbalın islami təmayüldə tərbiyyəsində və təhsilində böyük rolu oynamış, başqa sözlə, bu sahədə oğluna tam nümunə olmuşdur. Fövqəladə istedadla malik olan İqbal uşaqlıq çağlarında "Qurani-Şərif" başa vurmuş, gənlik illərində Mövlanə Mir Həsəndən Ərəb və Fars dilləri dərslərini almış, ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, elmi-əxlaq, elmi-kəlam, və təsəvvüfi öyrənərək mənimsəmişdir ki, bu sonralar onun poetik yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən olmuşdur. dərslərini sonra İngilis Missioner məktəbində on illik təhsil almış, elə həmin məktəbin kollej bölümündə təhsilini tamamlamış, ingilis, alman dillərini öyrənmiş, Avropa alimlərinin, filosoflarının yaradıcılığına yüksək dərəcədə bələd olmuşdur. Almaniyada, Londonda məşhur təhsil

ocaqlarında oxumaqla yanaşı, həm də müəllimlik etmiş. xüsusən sosial elmlər sahəsindəki fəaliyyəti, yazdığı əsərləri onu Avropada tanıtmış, 1924-cü ildə İslamı Qoruma Dərnəyinin başçısı seçilir.

Mümkün qədər siyasətdən kənar qaçsa da, 1926-cı ildən aktiv siyasi fəaliyyətə başlayır, Pəncab Qanunvericilik Məclisinə (Pəncab Yasama Konseyi) üzv seçiminə namizədliyini verir və yüksək səs toplayaraq məclisə üzv seçilir, 1927-ci ildə isə Müsəlman Cəmiyyətinin Pəncab Əyaləti Baş Katibliyi vəzifəsinə gətirilir. Məhəmməd İqbal həm ictimai, həm də ədəbi mühitdə böyük nüfuz qazanmışdır. 1936-cı ilin yazından xəstələnir və 21 aprel 1938-ci ildə vəfat edir.

Ünümüylə götürüləndə Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı çoxşaxəlidir və həm elmi-nəzəri, həm islami, həm də ədəbi-bədii sahələri əhatə eləyir. Poetik yaradıcılığı isə urdu və fars dillərində realizə olmuşdur. Öz dövrünün mütəfəkkir ziyalısı, tanınmış çairi kimi tanınmış və məşhur olmuşdur. Şərq və Qərb mədəniyyətini, dünya din tarixini, xüsusən də həm dünyəvi, həm də dinlər fəlsəfəsini dərinlən bilən Məhəmməd İqbal Şərq və Qərb dünyagörüşünü sintez etməyə, ortaq bəçəri dəyərlər yaratmağa çalışmış, bu istiqamətdə daim axtarışlar aparmış, diqqətəşayan, cəzbedici nəticələr əldə etmiş, maddi-iqtidadi qurum cəhətdən Qərbə üstünlük versə də, mənəvi-əxlaqi, ruhi cəhətdən Şərqi, xüsusən islami nominasiyaları nümunə olaraq irəli sürmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Г.Ю.Алиев, «Персоязычная литература Индии», М., 1964
2. А.П.Баранников, «Индийская филология», М., 1954
3. П.А.Гринцер, «Основные категории классической индийской поэтики», М., 1962
4. Р.А.Елизарова, А.С.Сохачев. «Прогрессивные писатели Пакистана», Ташкент 1978

Summary

In the article shown life and poetry of great urdu poet Muhammad Iqbal. Muhammad Iqbal wrote his poems in urdu, persian and english languages. Iqbal has eleven collection of poems, four of them in urdu, seven in persian language. As he wanted his message to go beyond the boundaries of the Indian subcontinent he switched over, in his later life, to writing poetry in Persian language in preference to Urdu, which, however, he did not altogether abandon. His urdu poems are included in four volumes: “Bang-e Dara”-1924, “Bal-e Cebrail”-1935, “Darb-e Kalim”-1936, “Armağan-e Hicaz”-1938. Muhammad Iqbals these poems such as, “Bang-e Dara”-1924, “Zabur-e Acem”-1927, “Bal-e Cebrail”-1935, “Darb-e Kalim”-1936, “Armağan-e Hicaz”-1938 translated into arabic language.

Key words: Poetic, poem, qhazal

Резюме

В данной статье изучается жизнь и творчество Мухаммада Икбала, дается краткое содержания его произведений на фарси и урду и изучение его творчество. Также рассматривается творчество Икбала с исторической точки зрения. Большая часть его стихов имеет социальное содержание. Икбал всю жизнь проповедовал национализм, патриотизм. С точки зрения изящество стилия многие творения Икбала могут выдержать сравнение не только с лучшими образцами литературы на урду и персидском, но и с произведениями на любом другом языке мира.

Ключевые слова: литература, поэтика, газелл

RƏYCI: dos.S.ABBASOVA